

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

123. ÉVFOLYAM 2007. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhet meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap és az Oktatási és Kulturális Minisztérium
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

TARTALOM

<i>Németh András</i> : Közép-európai verses Tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskolás-könyvben	1
<i>Tóth F. Péter</i> : Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára	22
<i>Stibli Anikó</i> : Az eperjesi Zimmermann könyvtár 1687-ben	44
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar tematika a Grenzbote című folyóiratban (1881–1922)	63
<i>Závodszky Géza</i> : A feledés névtelenje. A publicista Tóth Móric	81

KÖZLEMÉNYEK

<i>Varga Bernadett</i> : Sásvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról	96
<i>Perger Péter</i> : Felbukkant egy unikális 16. századi magyar kalendárium	104
<i>Vincze Dániel</i> : Egy Thököly Imre tevékenységét bemutató, kiadatlan mű	107
<i>Németh Gábor</i> : A zirci apátság könyvállománya a 18. században	114
<i>Bálint Gábor</i> : A pesti ponyva virágkora az 1930–1940-es években	121

FIGYELŐ

<i>Hegyi Ádám</i> : Beszámoló a kelet-közép- és délkelet-európai könyv- és kultúrtörténet a korai újkorban című nemzetközi konferenciáról	134
---	-----

SZEMLE

Fehér Katalin: „Neveljünk polgárokat!” Nyilvánosság és nevelés a reformkorban. Bp. 2006. (<i>Kókay György</i>)	136
P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás. Bp. 2006. (<i>Zvara Edina</i>)	138
Borsa, Gedeon: Katalog der Drucke des 16. Jahrhunderts in der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien NB 16. Band I. Deutsches Sprachgebiet: A–Biber. Baden-Baden, 2007. (<i>Monok István</i>)	141
Außen-Ansichten. Bucheinbände aus 1000 Jahren aus den Beständen der Bayerischen Staatsbibliothek München. Wiesbaden, 2006. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	143
Mádl, Antal: Nikolaus Lenau und sein kulturelles und sozialpolitisches Umfeld. München, 2005. (<i>Muth Ágota Gizella</i>)	145

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Németh, András</i> : Décatalogue en vers d'Europe centrale dans un manuel scolaire d'Esztergom du 15 ^e siècle	1
<i>Tóth F., Péter</i> : A la marge du codex Karádi inconnu (?)	22
<i>Stibli, Anikó</i> : La bibliothèque Zimmermann de Eperjes en 1687	44
<i>Rózsa, Mária</i> : Sujet hongrois dans la revue Grenzböten (1881–1922)	63
<i>Závorszky, Géza</i> : L'anonyme de l'oubli. Móric Tóth, le publiciste	81

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Varga, Bernadett</i> : A propos d'un ouvrage inconnu de Gergely Sásvári de l'année 1570	96
<i>Perger, Péter</i> : Un calendrier hongrois du 16 ^e siècle unique a été retrouvé	104
<i>Vincze, Dániel</i> : Ouvrage inédit au sujet de l'activité de Imre Thököly	107
<i>Németh, Gábor</i> : La collection de livre de l'abbaye de Zirc au 18 ^e siècle	114
<i>Bálint, Gábor</i> : L'âge d'or de la littérature de pacotille de Pest aux années 1930–1940	121

CHRONIQUE

<i>Hegyi, Ádám</i> : Compte-rendu de la conférence internationale, sous le titre 'Histoire de livre et de civilisation de l'Europe de l'Est-Centrale et de Sud-Est'	134
---	-----

REVUE

Fehér, Katalin: 'Neveljünk polgárokat!' (Comment élever des bourgeois!) Publicité et éducation à l'Ere des Réformes. Bp. 2006 (<i>Kókay, György</i>)	136
Vásárhelyi, Judit, P.: Szenci Molnár Albert et les nouvelles éditions de la Bible de Vizsoly. Antécédents et réception. Bp. 2006 (<i>Zvara, Edina</i>)	138
Borsa, Gedeon: Katalog der Drucke des 16. Jahrhunderts in der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien NB 16. Band I. Deutsches Sprachgebiet: A–Biber. Baden-Baden, 2007. (<i>Monok, István</i>)	141
Außen-Ansichten. Bucheinbände aus 1000 Jahren aus den Beständen der Bayerischen Staatsbibliothek München. Wiesbaden, 2006. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	143
Mádl, Antal: Nikolaus Lenau und sein kulturelles und sozialpolitisches Umfeld. München, 2005. (<i>Muth, Ágota Gizella</i>)	145

NÉMETH ANDRÁS

Közép-európai verses Tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvben*

A középkori Magyarország művelődéstörténetében fontos szerepet játszó, ám csekély számban fennmaradt iskoláskönyvek¹ között különösen értékes forrás az Országos Széchényi Könyvtár Clm 410-es jelzetű kézírata. E vegyes tartalmú kódex egyes részeit ugyanis a 15. század végén és a 16. század elején az esztergomi káptalani iskola tanítója (sublector) használta. Forrásértékét több tényező is kiemeli. A középkori esztergomi káptalani iskolából csupán két iskoláskönyv maradt ránk.² Ezek közül szinte csak a Clm 410 őrzött meg olyan iskolásszövegeket,³ amelyek magukon viselik annak nyomát, hogyan sajátították el a lelkipásztori hivatásra készülő növendékek a prédikációk megszerkesztésével, a hívek lelki gondozásával kapcsolatos ismereteket. Kultúrtörténeti értékét csak fokozza az a körülmény, hogy az egyik szövegét, egy részletes latin kommentárral kísért és

* A szöveg társadalomtörténeti vonatkozásait l. NÉMETH András: *Learning and preaching in Central Europe: The Evidence of a Late Medieval Rhyming Decalogue*. = *Annual of Central European University*. Ed. SZENDE Katalin és RASSON, Judith A. Bp. 2005. 77–96.

¹ A középkori magyar iskoláskönyvekről l. MÉSZÁROS István: *Középkori hazai iskoláskönyvek*. = *Magyar Könyvszemle* (102.) 1986. 2–3. sz. 113–134.

² A szakirodalom négy kódexet szokott a középkori Esztergom káptalani iskolájához kötni. Kettő teljes bizonyossággal Esztergomban keletkezett és ott is volt használatban (Bécs, Schottenstift, Cod. Lat. 305; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clm 410). A másik két kódex (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS. III. 184; Oxford, Bodleian Library, MS. Lyell 70) nem esztergomi eredetű, az esztergomi káptalani iskolában való használata megnyugtatóan nem bizonyítható. MEZEY László: *Az oxfordi glosszák*. = *Magyar Nyelv* (77.) 1981. 372–376. NEMERKÉNYI Előd: *Cathedral Libraries in Medieval Hungary*. = *Library History* (20.) 2004. 1. sz. 9–10. Uő.: *Medieval Hungarian Glosses in MS. Lyell 70*. = *Bodleian Library Record* (16.) 1999. 6. sz. 503–508.

³ A másik esztergomi iskoláskönyv (Bécs, Schottenstift, Cod. Lat. 305) egy 1419–1423 között lejegyzett füzetekből álló kolligátum és az iskolázás alacsonyabb fokát mutatja. E kódex iskolásszövegei közül csupán a „Summula de Summa Raymundi” (67^r–78^v) kapcsolódik a lelkipásztori tevékenységhez, ám e 408 hexameterből álló papi kézikönyvnek csupán az első 43 sornál találunk glosszákat, amelyek egy kivételtől eltekintve kizárólag a szöveg grammatikáját magyarázzák. MADAS Edit: *Bécsi Glosszák*. = *Magyar Nyelv* (77.) 1981. 4. sz. 506–510. Uő.: *Esztergomi Iskoláskönyv a XV. század első negyedéből*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp. 1986. 159–175, 334–339. (Továbbiakban: MADAS: i. h. 1986.)

magyar nyelvű glosszákkal (Esztergomi Glosszák)⁴ ellátott latin nyelvű verses Tízparancsolatot, az esztergomi káptalani iskola egyik diákja jegyezte le 1463-ban.⁵ Szerencsére ez a szöveg kilenc másik egykorú vegyes tartalmú kódexben is előfordul, amelyeket a középkori Magyarország mellett Lengyelországban, Csehországban és a mai Németország különböző területein is használtak. E verses Tízparancsolatnak nincs nyomtatott kiadása, így filológiai szempontból sem készült róla alapos elemzés. Tanulmányom célja, hogy a szöveg bemutatásával e hiányt pótolja.⁶ A verses Tízparancsolat vizsgálatán túl a szöveghez fűzött egymástól független kommentárok és a kódexekben szereplő egyéb szövegek további lehetőséget teremtenek arra, hogy a középkori esztergomi iskola oktatási tevékenységét és ismeretközvetítő szerepét szélesebb közép-európai kontextusban vizsgáljuk. Tanulmányom további célja, hogy ebben az összefüggésben megmutassa, hogy az Esztergomban lejegyzett kommentárt az esztergomi iskolában fogalmazták, így a középkori Magyarország szellemi produktumának tekinthető.

A verses Tízparancsolat (a legjobbnak tekintett szövegváltozatot a mellékletben közlöm) a katekizmus és a hexameteres tanköltemény hagyományát ötvözte, lelkipásztori pályára készülő növendékek számára készült, akik az anyanyelvi prédikáció megszerkesztésének módját tanulták és később gyakorló papként használták az elsajátított tudásukat.

A katekizmus műfaja, amely egyszerű módon – gyakran kérdés-felelet formájában – tartalmazta a keresztény hit alapismeretei között a Tízparancsolatot is, 1215 után nyerte el valódi jelentőségét.⁷ Ekkor ugyanis a IV. Egyetemes Lateráni Zsinat (21. kánon) minden keresztény számára előírta, hogy évenként gyónja meg bűneit lelkipásztorának, és legalább évente egyszer, húsvétkor járuljon szentáldozáshoz.⁸ A Tízparancsolat segítette a lelkiismeretvizsgálatot, ezért fontos szerepet kapott a szentgyónásra való felkészülésben a nagybőjti időszak során.⁹ A lelki-

⁴ Az Esztergomi Glosszák kiadását I. JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex*. = Magyar Nyelv (23.) 1927. 35–36. (Továbbiakban: JAKUBOVICH: *i. h.* 1927).

⁵ B (f. 138^v): *Expliciunt decem precepta Domini in scola Strigoniensi M^o quaturcentesimo sexagesimo tercio etc.*

⁶ A Közép-Európai Egyetemen 2004-ben megvédett szakdolgozatomban foglalkozom részletesen a verses Tízparancsolat szövegével. NÉMETH András: *A Latin Rhyming Decalogue in Fifteenth-Century Central Europe: Textual Analysis in an Intellectual Context*. Central European University, 2004. (Továbbiakban: NÉMETH: *i. m.* 2004).

⁷ A katekizmusról I. MANGENOT, Eugène: *Catéchisme*. = *Dictionnaire de Théologie catholique*. Vol. 2. Ed. Alfred VACANT, Eugène MANGENOT, Émile AMANN. Paris, 1903. coll. 1895–1968.

⁸ *Concilium Lateranense IV a. 1215*. In: *Conciliorum Oeconomicorum Decreta*. Ed. J. ALBERIGO, J. A. DOSSETTI, P. P. JOANNOU, C. LEONARDI, P. PRODI. Bologna, 1973. 245.

⁹ A Tízparancsolat kiemelkedő helyzetét mutatja, hogy a nagybőjti időszak kellős közepén (quadregesima media), a nagybőjti időszak harmadik vasárnapját követő szerdán a szentmise olvasmányában szerepel a Tízparancsolat egyik ószövetségi kánonja (2Móz 20,12–24), a perikópában pedig a Máté-evangélium egyik részlete (Mt 15,1–20), ahol Jézus idézi a Tízparancsolatot. Az egyház korai történetében ez volt a hittanulók első vizsgájának (scrutinium) a napja. SZUNYOGH Xavér Ferenc OSB: *Latin–Magyar Missale*. Bp. 1933. 295–299.

pásztori feladatoknak a kibővülése jól képzett prédikátorokat kívánt, ezért a IV. Lateráni Zsinat azt is előírta (11. kánon), hogy minden káptalani iskolának foglalkoztatnia kell egy szakképzett teológust, és ingyenes képzést kell biztosítania a szegény diákoknak.¹⁰ Így kerültek a szerzetesi iskolák mellett a káptalani iskolákba azok a katekizmus jellegű szövegek, amelyek a bűnökről és erényekről kapcsolatos ismereteket közérthető módon taglalták és összekapcsolták más alapismeretekkel.¹¹ E szövegek tanulmányozása után az iskolából kilépő klerikusok közül azok, akikből lekipásztor lett, anyanyelvükön terjesztették tovább megszerzett ismereteiket.

A verses Tízparancsolat bevezetőjében a bölcsnek (*sapiens*)¹² és a társadalom tudatlan tagjának (*rudis*)¹³ a szembeállítás teremt meg a vers párbeszédese keretét (3. sor), a katekizmusok gyakori formáját, ami a költemény záró egységében is megismétlődik (121–122). A szöveg központi része (4–116) tíz részre tagolódik a Tízparancsolat Szent Ágostontól származó kánonjának megfelelően. A költemény végén egy összefoglaló rész szerepel (117–123). Az egyes parancsolatokban gyakran találunk további felosztásokat (*distinctiones*),¹⁴ melyek a prédikációknak (*sermo*) és az értekezéseknek (*tractatus*) is fontos alkotóelemei voltak, mivel a szöveg memorizálását, az élőszóban való kifejtését és a kommentár készítését is segítették. A lopás és a házasságtörés tilalmát kifejtő hetedik és kilencedik parancsolat a leghosszabb terjedelmű és egyben a költemény legérdekesebb része.

A hetedik parancsolat (39–58. sor) részletes kifejtése az egész társadalom felsorakoztatásával mutatja meg, milyen sok cselekedet számít lopásnak. Ha találunk egy tárgyat, és nem ismerjük a tulajdonosát, a szegényeknek kell adni, erre a lekipásztornak is figyelmeztetnie kell. A szöveg kiemeli, hogy a szolgák gyakran lopnak ugyan, de a kis mennyiségű étel eltulajdonítását nem bírálja. A földműves is lop, ha nem fizeti meg a tizedet. Ha a kézművesek, a mesteremberek és a lekipásztorok nem végzik becsületesen munkájukat, ez is lopásnak számít. Ha valaki

¹⁰ A világi papok képzéséről l. MEZEY László: *Deákság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979. 175–193.

¹¹ BLOOMFIELD, W. Morton – GUYOT, Bertrand-Georges – HOWARD, R. Donald – KABEALO, B. Thyra: *Incipit of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A.D. Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster*. Cambridge, MA, 1979. (Továbbiakban: BLOOMFIELD: *i. m.* 1979). NEWHAUSER, Richard: *The Treatise on Vices and Virtues in Latin and the Vernacular*. (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental. A–VI.C*). Turnhout, 1993.

¹² A parancsolatokat egy „bölcs” beszélő, a tanár magyarázza a növendékeknek és a híveknek, ahogy ezt 53. sor is jelzi (*Sum fur, divino si quos in officio alienos foveo*).

¹³ A költemény a társadalom több csoportját említi, különösen a hetedik parancsolat (Ne lopj!) tárgyalásakor (39–58): (a) szolga, szolgálólány; (b) földműves; (c) kézműves, mesterember, az egyházi rend tagjai; (d) lekipásztor; (e) bíró, kereskedő, herceg, lovag.

¹⁴ *Primum, secundum, tertium etc.* 23. sor: *Iste parens quadruplex...*; 26. sor: *occisio... bina*; 31. sor: *occisio... triplex*; 33. sor: *tribus modis*; 36. sor: *sensibus...: auditu, tactu, visu*; 63. sor: *sex fingas...*; 117., 123. sorok: *decem*.

becsapja felebarátját, meglopja azt. Ha egy pap egy másik pap hívét meggyóntatja, vagy egy hívő nem saját lelkipásztoránál gyón, szintén meglopja őt.¹⁵ A szerencsejátékos is tolvaj, ha nyer. A bíró, a kereskedő, a fejedelem, a lovag mind tolvajok, ha alávetettjeik adományaival visszaélnék.

A verses Tízparancsolat az anyanyelvi prédikációra készített fel, ezt a leg-hosszabb terjedelemben kifejtett kilencedik parancsolat (74–111) részletezi a házasságtörés kapcsán. Ez a szövegrész említi, hogy a prédikációban először a Szentírásra kell hivatkoznia (91), majd inti a növendéket, hogyan kell az asszonyokat a hívságok elleni imádságokra tanítania (90–96), ami fontos eleme volt a 15. századi ferences és domonkos rendi obszerváns prédikációknak.¹⁶ Ez a téma különösen Kapisztrán János közép-európai prédikációs körútját (1451–53) követően válhatott népszerűvé a térségben. A verses Tízparancsolat datálható kéziratai is kivétel nélkül az 1450–60-as évekből származnak (l. lentebb). A tanköltemény legérdekesebb eleme egy exemplum (99–111), amely egy szerelmes nemes történetét beszéli el, aki eladta a lelkét az ördögnek, hogy így szerezzék meg a szeretett nő kegyeit, de végül elkárhozott.¹⁷ Exemplumokat mind az oktató célzatú irodalom, mind a prédikációk gyakran alkalmazták.¹⁸ A verses Tízparancsolat 52–53. sorai hivatkoznak a IV. Lateráni Zsinat (1215) korábban említett 21. kánonjára, amely kötelező gyónást és szentáldozást ír elő a híveknek. Emellett a vers gyakran utal a hét erényre¹⁹ és a hét főbűnre²⁰, ami gyakorlati segítséget nyújthatott a lelkipász-

¹⁵ Az 52. sor: Furta facis si non tuus est cui confitearis K₂ M₁ M₂ W P₁ W Furta facis si non tuus est quem presbiter audis B K₁ P₂.

¹⁶ SZLANCSOK Margit: A ferences és a domonkos obszervánsok luxuskritikája a XV. században. PhD disszertáció: Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bp. 2002. (Továbbiakban: SZLANCSOK: i. m. 2002).

¹⁷ Ez az exemplum így nem fordul elő más forrásokban, hanem ötvözi Theophilus népszerű történetét, aki az ördög segítségét vette igénybe szerelmi praktikáihoz, és más középkori vallásos mese néhány részletét. L. TUBACH, Frederic C.: *Index exemplorum: a handbook of medieval religious tales*. Helsinki, 1969. No. 3566 és No. 3572. (Továbbiakban: TUBACH: i. m. 1969) Érdekes módon a verses Tízparancsolat kommentárjai különféleképp értelmezik az exemplumot: M₁ (ff. 291^v–292^r), M₂ (f. 224^{r-v}), W (f. 67^{r-v}) azonos módon értelmezik, F (ff. 186va–187ra) hozzájuk hasonló módon, K₁ (ff. 157rb–158va) teljesen másképp, B, K₂, P₁, P₂ pedig nem tartalmazza a kommentárnak ezt a részét. Wo-t nem állt módomban tanulmányozni.

¹⁸ WELTER, Jean Thiébaud: *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge*. Paris, 1927. *Les 'exempla' médiévaux. Introduction à la recherche suivie des tables critiques de 'l'Index exemplorum' de Frederic C. Tubach*. Ed. BERLIOZ, Jacques – BEAULIEU, Marie-Anne Polo de. Carcassonne, 1992.

¹⁹ A költemény az fő erények közül csak a 'fides'-re (4, 34) és a 'iustitia'-ra (29, 30, 32) utal közvetlenül, a többire csak indirekt módon: caritas (negyediktől a tizedik parancsolatig, különösen a negyedikben), prudentia (63–66), temperantia (63–66). Csupán a 'spes'-t és a 'fortitudo'-t mellőzi.

²⁰ A főbűnökre többször utal a vers: superbia (82), avaritia (43, 114), luxuria (37, 102, 79–98), gula (6, 47). Az invidia és az ira szavak nem fordulnak ugyan elő, de a költemény tartalma utal rájuk (67–70), a főbűnök közül csupán az acedia nem szerepel. A középkori gyakorlatról l. BOSSY, John: *Moral Arithmetic: Seven Sins into Ten Commandments*. In: *Conscience and Casuistry in Early*

toroknak, amikor a nagybőjti időszakban felkészítették a híveket a gyónás előtti lelkiismeret-vizsgálatra és mintát adtak a helyes életvitelre.

A hexameteres tanköltemény ókorba visszanyúló hagyományát a középkori iskolázás széles körben alkalmazta,²¹ mivel segítette a szövegek megjegyzését, elegendő Alexander de Villa Dei (1170–1250) roppant népszerű hexameteres latin nyelvtanára (Doctrinale, 2645 hexameter)²² vagy Iohannes de Garlandia (kb. 1195–1272) szintén közkedvelt latin szókincsgyűjteményeire gondolnunk.²³ A szöveg verselés módjáról csak a Tízparancsolat kritikai kiadásának elkészítése után tudok pontosabban nyilatkozni. A verssorok nagy része – az iskolai használat során végbe ment szövegromlás ellenére – azt mutatja, hogy a Tízparancsolatot ismeretlen szerzője leoninus hexameterben igyekezett megírni a későközépkori tanköltemények többségéhez hasonlóan.²⁴ Ez azt jelenti, hogy a hatodik láb két szótagja rímel a második láb utolsó és a harmadik láb első szótagjával. A rímet hosszúnak (longus) hívták, ha a második láb spondeus (– –) volt, rövidnek (strictus), ha dactylus (– ◡ ◡).²⁵

longus (1. sor):
strictus (48. sor):

Qui non transcendit mandata Dei, bene tendit,
Furta, colone, facis, si non iuste decimabis.

A leoninus hexameternek több fajtája előfordul a szövegben. Több esetben az egymás után következő verssorok első rímei megegyeznek (unisoni, uniformes, concatenati),²⁶ néhány esetben a két egymás után következő sorban keresztrímeket (cruciferi cruciati, serpentini) találunk,²⁷ olykor pedig az egymást követő

Modern Europe. Ed. LEITES, Edmund. Cambridge, 1988. 214–34. CASAGRANDE, Carla – VECCHIO, Silvana: *La classificazione dei peccati tra settenario e decalogo (secoli XIII–XV)*. = Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale (5.) 1994. 331–395.

²¹ HAYE, Thomas: *Das lateinische Lehrgedicht im Mittelalter. Analyse einer Gattung*. (Mittel-lateinische Studien und Texte 22). Leiden, 1997. *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. Vol. 2. *Überlieferungsgeschichte der mittelalterlichen Literatur*. Ed. LANGOSCH, Karl et alii. Zürich, 1964. 96–101, 176–179. (Továbbiakban: *Textüberlieferung* 2.)

²² REICHLING, Dietrich: *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei*. Berlin, 1893. /Monumenta Germaniae Pedagogica 13./

²³ *Textüberlieferung* 2. 98–99, 177.

²⁴ A P₁ kézirat (I. lentebb) metrikai szempontból a legépebb, azonban még itt is találunk romlott sorokat: 53–54, 56 (spondaikus Leoninus hexameter egy kis javítással), 77 (B-ben tökéletes pentameter), 78, 87 (B-ben ügyetlen pentameter), 90 (K₂-ben helyes), 98 az összes kéziratban romlott. Pentameterben állnak a 13–14, 45, 77, 84, 89. sorok. A 117. sor utáni metrikailag helytelen sorok α-szövegcsalád hozzátoldásának tekinthetők. A 120. sor P₁ hozzáadása. A többi kézirat metrikai elemzése további kutatásokat igényel.

²⁵ MEYER, Wilhelm: *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rythmik*. Vol. 1. Berlin, 1905. 83. (Továbbiakban: MEYER: *i. m.* 1905)

²⁶ MEYER: *i. m.* 1905. 84. A következő sorok mutatják ezt a metrikai formát: 1–3, 11–12, 53–54 B-ben, 56–57, 107–109, 121–122.

²⁷ Két példa: (B) 17–18. sor, 45–46 (45. sor egy pentameter).

soroknak csak a vége rímel és a belső rímeik hiányoznak (versus caudati).²⁸ A szerelmes nemesről szóló exemplum sorainak többsége metrikailag kevésbé következetes, mint a verses Tízparancsolat többi része. A szöveg kézirati hagyománya (l. lentebb) erre a jelenségre azt a magyarázatot kínálja, hogy az exemplum későbbi betoldás eredménye.

Versus unisoni (1–3):	Qui non transcendit mandata Dei, bene tendit, Et nisi perpendit ea quis bene, se male vendit. Que si pretendit sapiens, rudis hec cito prendit.
Versus cruciferi (B: 17–18):	Hos non turbabis, quorum puer esse proba[be]ris, Hinc focillaris, valeasque quousque viabis.
Versus caudati (59–60):	Nulla tuos falsa socios tu contra loquaris. Peccas, si casse graviterque testificaris.
Daktikus hexameter (19):	Qui bona contulit et mala protulit ampla fovendo.

A verses szöveg szerzője nem következetes a magánhangzók hosszúságát és rövidségét illetően.²⁹ A szöveg lejegyzői többségének a füle nem érezte az időmértékes verselést, ezért olykor a vers metrikájának rovására változtattak a szórenden és a nehezebb szavakat egyszerűbbekre cserélték.³⁰ Ez magyarázza a nagyszámú következetlenséget, ami még a legjobb kéziratban is megfigyelhető. Csupán az esztergomi (B) és az egyik krakkói kézirat (K₁) lejegyzői vették észre a szöveg metrikai hibáit, melyeket javítani igyekeztek.³¹

Láttuk a vers tartalmából, hogy a rímes Tízparancsolat a gyakorlati lelkipásztori munkát igyekezett segíteni, verselése megvilágította a memorizálást könnyítő eszközkészletét. A szöveg kéziratai arról is tanúskodnak, hogy a vers elérte célját. Megmutatják, hogy a szöveget szerzetesi (K₁, M₁), káptalani (B, P₂) és meghatározott intézményhez nem köthető (K₂, W) iskolákban oktatásra, az iskolán kívül prédikációs segédanyagként is használták (M₂), olykor gyakorló plébánosok (F) Közép-Európa egymástól távoli területein. A verses Tízparancsolat kéziratai

²⁸ L. 59–60. és 64–65. sorok.

²⁹ Például a 35. sorban a 'mechus' (klasszikus latinban 'moechus') szó 'e' magánhangzója rövid, a következő sorban (36) azonban a 'mechor' szóban helyesen hosszú.

³⁰ A szórendcserére l. a 39. sorban: Cum quidquam rapio non volente possessore K₂ M₂ P₁ possessore volente B K₁ M₁ W P₂. Az értelmi könnyítésre l. a 76. sort: thorum querens alienum K₂ M₁ M₂ W P₁ W quisquis adulter erit B K₁ P₂.

³¹ Például a 8. sorban (Confirmo falsum si Christi sanguine casum) csak B és K₁ kéziratokban szerepel a metrikailag és tartalmilag helyes 'casum'. Az esztergomi (B) szöveg glosszája helyesen adja meg a szó jelentését: 'causam'. A többi kézirat megduplázza a casum 's'-hangját (cassum) és a glosszák is ennek szinonimáját adják meg (inane), ami nem illik a szövegösszefüggésbe.

az 1450-es, 1460-as évekből származnak, amikor az első magyar³² és lengyel³³ nyelvű Tízparancsolatokat lejegyezték. A német ajkúak ekkor már szinte kizárólag német nyelvű vagy a német és latin ötvöztetésével írt katekézis-tanköltevényeket használtak.³⁴ A latin nyelvű verses Tízparancsolat hosszú terjedelme ellenére – a leghosszabb verziója 128 sorból áll és lényegesen meghaladja a többi latin nyelvű verses Tízparancsolatok 4-5 soros hosszát³⁵ – épp a nemzeti nyelvű írásbeliség lemaradása miatt lehetett népszerű Közép-Európában.

A verses Tízparancsolat szövegének legtöbb kézírata egy korábbi iskolásszöveg későbbi másolatát tartalmazza csupán. Ez a körülmény jelentősen növeli az esztergomi változat értékét, amelyet biztosan iskolai közegben jegyezték le. A verses Tízparancsolatot az alábbi kódexek őrizték meg:³⁶

- B = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. Clm 410. ff. 127^r–138^r.³⁷ Ezt a vegyes tartalmú papírkódexet (224+I fólió, 218×148 mm) négy különböző részből köttették egybe. A bastarda írással másolt verses Tízparancsolat és a hozzá fűzött cursiva currens írással írt kommentár egy önálló egységet képező iskolásfüzetben (senio: ff. 127–138) található a harmadik rész (ff. 127–151) elején. A verses Tízparancsolat kolofonja szerint az esztergomi káptalani iskolában fejezték be 1463-ban.³⁸ A négy különböző részt 1476 után kötötték egybe, amire a lelkipásztori tevékenységekhez köthető szövegeket tartalmazó második rész (ff. 26–146) egyik kolofonjából következtethetünk.³⁹ Az így létrejövő vegyes tartalmú kódex „az iskola tanáráé volt, illetőleg magáé az iskoláé, annak könyvtáráé, mivel a számos nagy ünnepre szóló beszéd között egy hétköznapra esedékes prédikáció is található benne: a december 17-ére szóló, amikor az »O Sapientia«

³² Egy 1465–67 között másolt kódex egyik lapja (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 3571, f. 12^v) őrizte meg az első magyar nyelvű Tízparancsolat-törödéket (Mondsee-i Törödéek). Kiadását l. *Nyelvtörténeti Adatok. Új magyar nyelvemlékek.* = Magyar Nyelv (21.) 1925. 85–86.

³³ WIELGUS, Stanisław: *Średniowieczna literatura biblijna w języku Polskim.* Lublin, 1991. 24–29.

³⁴ GEFFCKEN, Johannes: *Der Bilderkatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts und die cathechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther. I. Die zehn Gebote, mit 12 Bildtafeln nach Cod. Heidelb. 438.* Leipzig, 1855. 149, 175–196. WEIDENHILLER, P. Eginio: *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters. Nach den Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek.* München, 1965. 192–200.

³⁵ WALTHER, Hans: *Initia carminum ac versuum Medii Aevi posterioris Latinorum: Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen.* Göttingen, 1959. Nr. 18425, 4145, 4527, 5873, 5874. (Továbbiakban: WALTHER: i. m. 1959) BLOOMFIELD: i. m. 1979. Nr. 5784.

³⁶ A kódexek kötetösszeállítását a kézirat-katalógusok több esetben nem adják meg. Ezt több esetben a kódexek vizsgálatával pótoltam: NÉMETH: i. m. 2004. 107–113.

³⁷ BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti Latini.* Vol. 1. *Codices Latini medii aevi.* Bp. 1940. 370–376. A kódex kötetösszeállítását magam vizsgáltam meg.

³⁸ B (f. 138^r): Expliciunt decem precepta Domini in scola Strigoniensi M^o quaturcentesimo sexagesimo tercio etc.

³⁹ B (f. 124^v): Explicit Anno domini M-o CCCC-o septuagesimo sexto ante dominicam Iudica me Deus (1476. március 31).

- kezdeti antifonát éneklük.”⁴⁰ Az Esztergomi Káptalan 1397-es vizitációs jegyzőkönyve (canonica visitatio) szerint ugyanis ezen a napon az iskola vezetőjének, a sublectornek kellett a prédikációt tartania a katedrálisban a klérus jelenlétében.⁴¹ A kolligátum huzamos esztergomi használatát egy szekvencia is megerősíti,⁴² melyet az esztergomi káptalan védőszentjének, Szent Adalbertnek a tiszteletére másoltak öt vonalra írt kottával kísérve (ff. 224^r–224^v) – Szendrei Janka szerint⁴³ – a 16. század elején. A kódex magyar nyelvű glosszái, amelyek főként a verses Tízparancsolat sorai között maradtak meg, csak fokozzák e kódex művelődéstörténeti értékét.⁴⁴ A kódexet 1932-ig Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekban őrizték, ahonnan a Velencei Kulturális Egyezmény keretében került Budapestre, az Országos Széchényi Könyvtár állományába.⁴⁵
- F = Fulda, Hessische Landesbibliothek, Aa 112. ff. 178ra–187vb.⁴⁶ E vegyes tartalmú papírkódex (222 fólió, 285×205 mm) szövegei a 15. század második és harmadik negyedéből származnak. A Tízparancsolat szövegét a másoló két oszlopban jegyezte le bastarda írással, a főszöveg és kommentár között nem tett különbséget. Hausmann szerint a kódex néhány részét – a verses Tízparancsolatot és a hozzá fűzött kommentárt is beleértve – Johannes Hune, Büchold plébánosa másolta.⁴⁷ A kódex jelzete azt mutatja, hogy miután a kódex Hunétól

⁴⁰ MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 116. A prédikáció szövegét ld. B (ff. 162^r–162^v).

⁴¹ Item tenetur ipse sublector in die Coenae Domini, in synodo prima die, et in collatione pro O sapientia, facere sermonem ad clerum. KOLLÁNYI Ferenc: *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*. = Történelmi Tár (2.) 1901. 1. sz. 92.

⁴² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clm 410. ff. 224^r–224^v: Corona sanctitatis et immortalitatis. CHEVALIER, Ulysse: *Repertorium Hymnologicum. Catalogue des Chantes, Hymnes, Proses, Séquences, tropes en Usage dans l'église Latin depuis les origines jusqu'à nos jours*. Louvain, 1892–1920. Nr. 3931.

⁴³ SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. 103. Nr. F 327. /Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1./

⁴⁴ Az esztergomi glosszák kiadását l. JAKUBOVICH: *i. h.* 1927. 35–36. A kódex magyar vonatkozását Csontos fedezte fel. CSONTOSI János: *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. = Magyar Könyvszemle (9.) 1884. 157–158. L. még *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. Szerk. VIZKELETY András. Bp. Országos Széchényi Könyvtár, 1985. 156–157.

⁴⁵ Azt a kérdést, hogyan került e kódex Esztergomból Bécsbe, egyelőre nem sikerült kielégítő módon tisztázni. KÖRMENDY Kinga: *Könyvgyűjtemények az esztergomi várban 1543 előtt. Fennmaradt kötetek*. In: *Mater et magistra*. Szerk. HEGEDŰS András és CSOMBOR Erzsébet. Esztergom, 2003. 209–212. CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. 5–9, 54–57.

⁴⁶ HAUSMANN, Regina: *Die Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda*. Vol. 1. *Die Theologische Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda bis zum Jahr 1600. Codices Bonifatiani I–3, Aa I–145a*. Wiesbaden, 1992. 220–224. (Továbbiakban: HAUSMANN: *i. m.* 1992)

⁴⁷ Johannes Hune által másolt szövegek: Aa 112. ff. 1ra–13va, 178ra–209ra, 219ra, 220va; Aa 111. ff. Iir, 145^r–174^v (kolofonja 1444). HAUSMANN: *i. m.* 1992. 187, 188, 220–223.

származó részei Fuldába kerültek,⁴⁸ hamar az itteni káptalani könyvtár részévé váltak, ahol fuldai szövegekkel kötötték egybe őket. A verses Tízparancsolat eredetileg egy független füzet volt, amely még egy befejezetlen értekezést tartalmazott a hét szentségről (ff. 187vb–189vb). Johannes Hune e kódexbe még lelkipásztori teendőkkel kapcsolatos sermókat másolt (pl.: 195^{rb–va}: de officio sacerdotum, 197va–198va: de oratione dominica).

K₁ = Krakkó, Bibliotheca Jagellonica. 554. ff. 154^r–158^r.⁴⁹ E vegyes tartalmú papír kódex (190+II fólió, 310×210 mm) három különböző egységből áll (1: ff. 1^r–70^v, 2: ff. 71^r–132^v, 3: ff. 133^r–190^v). A három részt sokáig külön használhatták, amit utolsó lapjaik sérült állapota sejtet (ff. 71^r, 133^r). Az egyes részek cseh és lengyel nyelvű glosszákat tartalmaznak. A három részt még a 15. században egybekötötték, amit e kódex egykorú fatáblás bőrkötése mutat, majd a kötet egy bizonyos Martinus tulajdonába került.⁵⁰

A verses Tízparancsolat és a hozzá fűzött kommentár szövege az 1450–1460-as években másolt 3. részben található.⁵¹ Minden bizonnyal egy lengyel iskolában keletkezett szöveg másolata, amit a kommentár egy korábban nem azonosított lengyel szava (f. 154ra: non mechaberis volgariter nŷ4ZnycZŷ4cZ4Z) mutat, amely e szó legkorábbi, 15. század közepi előfordulásai közé tartozik.⁵² Több jelenség utal arra, hogy a szöveg másolat: nem külön füzetben szerepel, túl szabályos módon másolta két oszlopba a főszöveget és a kommentárt először (f. 154^r) különbségtéves nélkül cursiva currens írással, majd később (ff. 154^v–158^r)

a főszöveget bastarda írással két-három ismétlődő kéz. A verses Tízparancsolattal egy füzetben más hexameteres tanköltemények is szerepelnek glosszákkal és kommentárral, egyebek mellett egy másik verses Tízparancsolat (f. 153^v). A hosszú verses Tízparancsolat margójára a szöveg későbbi használata során egy újabb verses Tízparancsolatot másoltak (f. 154^r), a hosszú verses Tízparancsolat szövegét pedig javították (ff. 155^r, 156^v, 157^r, 158^r). Ez arra utal, hogy e kódexet mintapéldánynak használták iskolai környezetben. A kódexnek a verses Tízparancsolatot megőrző része tartalmazza Sienai Szent Katalin (†1380) és veronai Péter mártír (†1252) domonkos szentek életrajzát (ff. 189^r–189^v), ami a kódexnek e részét egy domonkos kolostor iskolájához köti. Nem lehet tudni, hogyan került a kódex Krakkóba, a Jagelló Könyvtárba.

⁴⁸ Egy bizonyos Johannes Hune 1489-ben Fulda vikáriusa lett, ami magyarázat lehet arra, hogyan került a szöveg Fuldába. A két személy azonosítása ellen szól a kettejük közt meglévő időbeni távolság (1438–1444 és 1489–1509). L. HAUSMANN: *i. m.* 1992. 187, 188, 220–223.

⁴⁹ KOWALCZYK, Maria – KOZŁOWSKA, Anna – MARKOWSKI, Mieczysław – WŁODEK, Zofia – ZATHEY, Jerzy – ZWIERCAN, Marian: *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*. Vol. 3. Wrocław, 1984. 356–374. A kódexet magam is megvizsgáltam. Ez úton köszönöm a Közép-Európai Egyetem Tanasa-Alapítványának anyagi támogatását, amellyel krakkói tanulmányutamat támogatta.

⁵⁰ K₁ (f. 190^v): Iesus Cristus, Maria, sunt nomina pia. Martini liber iste.

⁵¹ K₁ (f. 146^r): a. 1452, 1453, 1458; (f. 181^r) a. 1465.

⁵² Köszönöm Dagmara Wójcik segítségét a lengyel glossza elolvasásában. *Słownik Staropolski*. Vol. 5. s.v. Nieczyści. Ed. Stanisław URBAŃCZYK. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965. 168–169.

- K₂ = Krakko, Bibliotheca Jagellonica. 2141. BB VI 14. ff. 286^r–290^v.⁵³ E vegyes tartalmú papírkódex (322 + IX fölió, 210 × 130 mm) kilenc részből álló iskoláskönyv.⁵⁴ Hat egység (1–3., 6–8.) – köztük a verses Tízparancsolat füzeté is – bastarda írással másolt verseket tartalmaz, melyeket cursiva currens írással másolt kommentárok kísérnek. Ókori klasszikusoktól (Vergilius, Horatius) származó versek keverednek erkölcsi tartalmú keresztény szövegekkel. Egy nagyobb egység (5.) Ganifredus könyvét tartalmazza, amelyet Gnieznóban, Lengyelország érseki székhelyén másoltak 1450-ben és még 1471-ben is itt őrizték.⁵⁵ A kódex egy részét Krakóban használták a 16. század elején.⁵⁶ Nem tudhatjuk, hogy a kilenc különböző részt mikor kötötték egybe, mivel a kódex átkötésekor, 1925-ben eltávolították a korábbi (17–18. századi) kötését és a lapok szélén egyik korábbi átkötés során kb. 1 mm-t levágtak. Bartholomeus két kolofonban (37^v és 210^r) felbukkanó neve a 15. század végéről és 1536-ból a kódex végén azt mutatja,⁵⁷ hogy a kódex mai formájában egybekötve már ekkor létezett. E feltételezést az is erősíti, hogy a kódex pergamen előzéklapjának recto oldalán szerepel a kódex tartalomjegyzéke, amelynek írásképe korábbi, mint a Krakóra utaló kolofoné. Mivel a verses Tízparancsolat egy Prudentius szöveggel együtt külön füzetben szerepel (senio: ff. 286–296), lehetséges, hogy iskolai tevékenység közben másolták. Az viszont biztosan állítható, hogy az α-szövegsalád (I. lentebb) szövege alapján a 15. század végén, vagy a 16. század elején pótolták a verses Tízparancsolat hiányzó sorait (290^v).
- M₁ = München, Bayerische Staatsbibliothek. Cgm. 690. ff. 277^r–293^v.⁵⁸ E latin és német szövegeket tartalmazó vegyes tartalmú papír kódexet (II+309 fölió, 204 × 150 mm) tizenkét különböző részből kötötték egybe, melyek egy része iskolásszöveg. Legalább hat kezdet lehet elkülöníteni, ezek közül a legkésőbbi kéz

⁵³ WISŁOCKI, Władysław: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*. Vol. 2. Kraków, 1877–1881. 516–517. A kódex kötetösszeállításának vizsgálatát magam végeztem el.

⁵⁴ Ezúton köszönöm Lucyna Novaknak a kódex kötetösszeállításának vizsgálatában és a kolofonok bizonytalan részeinek megfejtésében nyújtott segítségét.

⁵⁵ K₂ (f. 209^r): Explicit liber Ganifredi scriptus Gnezn[i] per Reverendum Bacc[alaureum] in vigilia assumptionis Beate Marie virginis sub anno nativitatis millesimo quadringentesimo quinquagesimo etc.

K₂ (f. 211^r): Anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo primo Sigismundus Dei Gratia episcopus ... provincie [...] venerabili domini nicolao et domino et canonico...

⁵⁶ K₂ (f. 37^v): Finis huius operis per me Corvinum (első kéz, 'Corvinum'-ot áthúzta a második kéz) Bartholo | meum studentem Cracoviensem. 1[48]1 (második kéz).

⁵⁷ K₂ (ff. 37^v és 210^r): Ganifredum audiui sub magistro bartholomeo.

⁵⁸ SCHNEIDER, Karin: *Die deutschen Handschriften der bayerischen Staatsbibliothek München*. Vol. 5. No. 4. Cgm 501–69. *Codices Germanicos 501–690 complectens*. Wiesbaden, 1978. 421–432. (Továbbiakban: SCHNEIDER: i. m. 1978). A kéziratot magam is megvizsgáltam. Ez úton köszönöm a Pro Renovanda Cultura Hungariae Diákok a Tudományért Alapítványnak az anyagi támogatást, mellyel müncheni tanulmányutamat támogatta.

(A)⁵⁹ szerzetesi étellel kapcsolatos szövegeket másolt, majd saját könyvei mellé gyűjtött egy másik kéz (B)⁶⁰ által írott szótárakat és több különféle kéztől származó írásokat. A-kéz az egybegyűjtött kódex üres lapjaira újabb szövegeket másolt, így történt ez két szöveggel, melyek közül az egyiket 1478-ban másolta, a másikat pedig közvetlenül a verses Tízparancsolat után, feltehetőleg az előzőhöz közeli időpontban.⁶¹ Innen láthatjuk, hogy a Tízparancsolatot egy a lelki étellel kapcsolatos szövegeket gyűjtő szerzetes vette ki egy korábbi kontextusából. Ez abból is látszik, hogy a füzet latin és német nyelven írt rövid katekizmus jellegű szövegeket tartalmazó első lapjának (f. 276^r) jobb margója az előtte lévő laptól (f. 275^v) eltérő szöveg lenyomatát tartalmazza. A verses Tízparancsolatot bastarda írással, a kommentárját cursiva currens írással másolták egy hasámban, valószínűleg az 1450-es évek közepén.⁶² A főszöveg sorait átrendező számok és a sorok közti latin glosszák egész versen keresztül megfigyelhető gondos lejegyzése arra utalnak, hogy a szöveget eredetileg oktatási célból másolták. A kódexet 1486 és 1495 között kötötték egybe, amikor Michael Spät von Polling megvásárolta 60 dénárért (ff. 307^v és 308^v). A kódex első kötetstáblája Franciscus (Töpsl) von Polling ex librisét tartalmazza 1744-ből. Nem tudjuk, hogyan került a kódex a Bayerische Staatsbibliothekba.

M₂ = München, Bayerische Staatsbibliothek. Clm 14553. ff. 213^r–225^v.⁶³ E vegyes tartalmú papír kódex (373+1 fólió, 210×150 mm) különösen fontos, mivel a verses Tízparancsolat kolofonjából (f. 225^v) ismerjük a szöveg lejegyzőjét (Johannes Kopp) és a lejegyzés pontos idejét (1464. június 22.).⁶⁴ Kopp a főszöveget és a kommentárt különbségtetés nélkül cursiva currens írással másolta egy hasámba, ami mutatja, hogy ezt nem tanulási céllal tette. A kódex kötetösszeállítása is igazolja feltevésünket, a szöveg ugyanis egy új füzet első lapján ér véget (f. 225^v), továbbá egy másik kódexbejegyzéséből tudjuk, hogy Kopp tanulmányait jóval korábban befejezte.⁶⁵ Mielőtt a Regensburg mellett fekvő bencés kolostor, Prüfening apátja (1468–1482) lett, több sermo-gyűjte-

⁵⁹ M₁ (1: ff. 1–13, 6–8: ff. 196–256)

⁶⁰ M₁ (3–5: ff. 76–195)

⁶¹ 1478-ban keletkezett szöveg (M₁: ff. 131^v–135^v) a 4. egység végén (ff. 100–135) található. A verses Tízparancsolat utáni szöveg (M₁: ff. 294^r–295^v) a 11. egység (senio: ff. 276–287 + quaternio: ff. 288–295) utolsó szövege. Ez utóbbi megállapítás a kódex vizsgálatán alapszik és eltér Schneider leírásától, aki az utolsó quaternio két lapját (ff. 294–295) a következő füzethez veszi. SCHNEIDER: *i. m.* 1978. 421–432.

⁶² A füzet vízjeléhez hasonló lapokon 1452-re és 1453-ra datált szövegeket találunk. L. SCHNEIDER: *i. m.* 1978. 422.

⁶³ HALM, Carolus – KEINZ, Fridericus – MEYER, Gulielmus – THOMAS, Georgius: *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*. Vol. 4. No. 2. München, 1876. 191–192. A kódexet magam is megvizsgáltam.

⁶⁴ M₂ (f. 225^v): Explicit decalogus per manus fratris Johannis Kopp anno M^o cccc lx4^o in die S. Albani .. in hora vesperorum.

⁶⁵ Munich, Bayerischen Staatsbibliothek, Clm 13080. f. 1^r: Frater Johannes Kopp de nuremberga dyaconus 1441° bonus socius.

ményt és prédikációs segédanyagot másolt saját kezűleg (1452–1468).⁶⁶ A verses Tízparancsolatot tartalmazó kódexet Kopp a prüfeningi kolostornak adományozta prédikációs segédanyagnak, ami innét a regensburgi Szent Emmeram könyvtárba került; ezt régi jelzete (Rat. S. EⓄ. 552. F. LVI) mutatja. A kódex a Szent Emmeram bencés kolostor könyvtárával együtt 1810-ben került a Bayerische Staatsbibliothekba. A kódex előzéklapján Kopp kezétől különböző 15. századi tartalomjegyzék található.

- P₁ = Prága, Národní knihovna (Nemzeti Könyvtár). I. E. 29 (214) fols. 1^r–31^r.⁶⁷ E vegyes tartalmú papír kódex (427 fólió; 210×150 mm) szövegeit 1450 és 1460 között másolták. A kódex kötősszerkezeti vizsgálatának hiányában nem lehet megállapítani, hogyan viszonyul a verses Tízparancsolat a kódex többi részéhez. A kódex tartalma azt mutatja, hogy négy egységből állt. A verses Tízparancsolatot és kommentárját egy hasábba másolták bastarda írással. A szöveg különös érdekessége, hogy a Tízparancsolat kommentárjába belefoglalták Husz János egyik Tízparancsolat kommentárját,⁶⁸ és közvetlenül a kódex elejére kötötték Iacobus de Misa két szín alatti áldozásról szóló traktátusával együtt.⁶⁹ A kódex egyik szöveget Plzeňben fejezték be 1453-ban (75^v). A kódex 1609-ben a katolikus Rožmberka család könyvtárához,⁷⁰ 1718-ban pedig Třebonin ágostonrendi kolostor könyvtárához tartozott. A kódex kötéstáblája a 18. századból származik.
- P₂ = Prága, Biblioteka Kapitoli (Káptalani Levéltár és Könyvtár). O 43 (1627) ff. 1^r–13^r.⁷¹ E vegyes tartalmú papírkódex (186 fólió; 205×146 mm) kilenc tankölteményt tartalmaz kommentárokkal – a Tízparancsolat mellett a grammatica (Iohannes de Garlandia) és a rhetorica témaköréből. A verses Tízparancsolat főszövegét bastarda írással, a kommentárját cursiva currens írással jegyezték

⁶⁶ Kopp kódexeit (Cm 12027, 12028, 12029, 14553, 27423 és Cm 12030, 13080) l. INEICHEN-EDER, Ch. E.: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 4. no. 1. *Die Bistümer Passau und Regensburg*. München, 1977. 127, 411. BISCHOFF, Bernard: *Studien zur Geschichte des Kloster St Emmeram im Spätmittelalter (1324–1525)*. In: *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*. Vol. 2. Stuttgart, 1967. 115–155. WUNDERLE, Elisabeth: *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die Handschriften aus St. Emmeram in Regensburg*. Vol. 1. *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Monacensis*. Vol. 4. Ser. Nov. 2, 1. Wiesbaden, VII – XXVII.

⁶⁷ TRUHLAŘ, Josephus: *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum qui in C. R. Bibliotheca Publica atque Universitatis Pragensis asservantur*. Vol. 1. Pragae, 1905. 81–82. *Memoriae Mundi Series Bohemica*: [http://database.aipberoun.cz/engine/memoria.cgi].

⁶⁸ HUS, Iohannes: *Tractatus de mandatis*. In: *Historia et monumenta Iohannis Hus et Hieronymi Pragensis*. Vol. 1. Nürnberg, 1558. 19–31. A többi kéziratát l. BLOOMFIELD: i. m. 1979, nr. 1200. BARTOŠ, F. M.: *Literární cinnost Mistra Jana Husa*. Prag, 1948. nr. 88. STEGMÜLLER, F.: *Repertorium biblicum medii aevi*. Madrid, 1950–1980. nr. 4579. BARTOŠ, F. M. – SPUNAR, P.: *Soupis pramenů k literární činnosti M. Jana Husa a M. Jeromůna Pražského*. Prag, 1965. 125–127.

⁶⁹ SPUNAR, P.: *Repertorium auctorum Bohemicorum propectum idearum post univesitatem Pragensem conditam illustrans*. Vol. 1. Bratislava, 1985. 228–229, nr. 609.

⁷⁰ L. Petra Voka ex librisét a hátsó kötéstábla belső részén.

⁷¹ PODLAHA, Antonín: *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in archivo capituli metropolitani Pragensis asservantur*. Pragae, 1923. 513–514.

le, de a szöveg kilencedik parancsolat közepén, a 82. sorban megszakad, az utána következő oldalak üresek maradtak. A kódex kötösszerkezeti vizsgálata nélkül nem lehet a Tízparancsolat és a kódex viszonyát pontosan meghatározni. Az egyes tanköltemények végén megfigyelhető üres lapok mégis azt mutatják, hogy külön másolt iskolásfüzetekből kötötték össze a kódexet. A harmadik egység (1415)⁷² később egy bizonyos Zigismund tulajdona volt, aki talán tanárként használta mintapéldánynak, ezért helyezte kilátásba a könyv eltulajdonítójának megvesszőzését.⁷³ A kódexben szereplő cseh glosszák arra utalnak, hogy cseh nyelvterületen másolták az iskolásfüzeteket (ff. 95^r, 107^r, 107^v, stb.), jelenlegi őrzési helye alapján talán a prágai káptalani iskolában.

- W = Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka (Egyetemi Könyvtár). IV. Q. 104. ff. 57^r–68^v.⁷⁴ E vegyes tartalmú papírkódex (347 fólió, 215×150 mm) több különböző részből áll. A kódex kötetösszeállításának vizsgálata nélkül csak a tartalmából következtethetünk a felépítésére. Az első rész (ff. 1^r–56^v) latin–német, német–latin szótárt tartalmaz. A verses Tízparancsolatot, melynek főszövegét bastarda írással, a kommentárját cursiva currens írással másolták, bizonyára önálló füzetbe jegyezték le, mivel a szövege pontosan egy senio mennyiségű helyet foglal el (ff. 57–68). A következő rész Sienai Bernardin egyik művét tartalmazza és Sdeslaus magister több traktátusát, amelyek közül az egyiket 1467. március 19-én fejezték be (f. 192). Az utolsó egység vegyes tartalmú szövegek között himnuszokat, szekvenciákat tartalmaz sorközi kommentárokkal. A kódex hátsó kötetáblájának bejegyzése elárulja, hogy a kódex korábban Glogów (Glogau, Szilézia) kolostorának könyvtárához tartozott.
- Wo = Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 35. 1. Aug. Qu. (3409) ff. 68^r–82^v.⁷⁵ E vegyes tartalmú papír kódexet (241+II fólió, 205×140 mm) több részből kötötték egybe, amelyet több kéz másolt. A kódex meglepő sajátossága, hogy nem tartalmazza a verses Tízparancsolat főszövegét, csupán annak kommentárját egy hasábján írva. Ryszard Tatarzyński leírása szerint csupán a kommentárjának lemmái utalnak a verses főszövegre. A verses Tízparancsolat kommentárját egy másik Tízparancsolatról szóló értekezés kíséri. A kódex több lengyel vonatkozású szöveget is tartalmaz, pl. Mattheus de Cracovia értekezését a szentáldozásról és a domonkos Peregrinus de Opole sermóit.⁷⁶ A kódex vége két hildesheimi oklevelet is másoltak, melyek egyikét V. Miklós pápa (1447–1455) bocsátotta ki a hildesheimi egyház papsága számára. Ez az adat támogatja annak feltételezését, hogy a kódex a hildesheimi káptalani könyvtárhoz tartozott.

⁷² P₂ (f. 142^v): Explicit Laborinthus per manus Gregorii; finitus est anno domini MCCC[C] decimo quinto mense Februarii ...

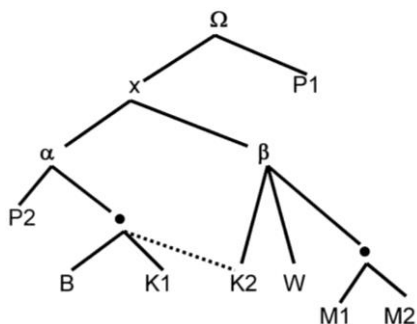
⁷³ P₂ (ff. 126^v–127^r): Iste liber est Gregorii filii Zigismundi ab unicornio. Quis eum furetur tribus virgis associetur, etc.

⁷⁴ GÖBER, Willi: *Katalog rękopisów biblioteki uniwersyteckiej we Wrocławiu*. T. 21. H. n., é. n.

⁷⁵ HEINEMANN, Otto von: *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Zweite Abteilung. Die Augusteischen Handschriften*. Vol. 5. Wolfenbüttel, 1903. 4–5. Ezúton köszönöm Ryszard Tatarzyńskinak, hogy rendelkezésemre bocsátotta megjelenés előtt álló kéziratkatalógusát.

⁷⁶ Wo (f. 52^v): Explicit libellus magistri Mathei de Cracovia de altricacione (!) rationis et consciencie super celebracione misse sive sacra comunione etc. Anno domini M^oCCCC6 in die Ferreoli martyris (1406. szeptember 17.), que est sequente die Lamberti episcopi et martiris. Az adatok Ryszard Tatarzyński megjelenés előtti katalógusából származnak.

A verses Tízparancsolat szövege – az eddig számomra hozzáférhető kézíratainak (F és Wo kivételével) olvasatai szerint – az alábbi családfát mutatja.

Az összes elérhető kézirat közül P_1 tartalmazza a szöveg legkorábbi és metrikai szempontból legépebb változatát, a leginkább elfogadható olvasatait, ezért a mellékletben is ezt közlöm.⁷⁷ Mivel P_1 a később betoldott szerelmes nemesről szóló exemplumot nem tartalmazza, amely az összes többi kéziratban szerepel, fontosabb azoknál. Az α -szövegcsalád (βP_1)-től való elkülönítését egymástól eltérő, ám azonos jelentésű olvasataik,⁷⁸ eltérő szórendjük,⁷⁹ eltérő jelentésű megfogalmazásaik,⁸⁰ és néhány azonos sor hozzátoldása indokolják.⁸¹ A β -szövegcsalád P_1 -től való elkülönítését a közös hibáikon kívül az is indokolja, hogy a β -szövegcsalád összes kéziratának kommentárja azonos, a többi kézirat kommentárjai viszont mind különböznek egymástól és eltérnek a β -szövegcsalád kommentárjától is. Az egymástól eltérő kommentárok arra utalnak, hogy a szöveg eleinte önállóan terjedt. A nehezebb olvasat elve (lectio difficilior),⁸² az α -szövegcsaládban hozzátoldott sorok,

⁷⁷ P_1 kommentárja eltér a többi szöveg kommentárjától és az ördöggel cimboráló szerelmes nemes története (99–111) teljesen hiányzik a P_1 -ből, ami β -szövegcsaládban elfoglalt független helyzetét mutatja. P_1 -ben a verses Tízparancsolat metrikai szempontból helyesebb, mivel csak négy olyan sort tartalmaz (77–78, 97–98), melyek nem elégitik ki sem a hexameterrel, sem a pentameterrel szemben támasztott elvárásokat.

⁷⁸ Egyformán elfogadható olvasati variánsok találhatók a két szövegcsaládban: 11. sor: dum $K_2 M_1 M_2 P_1 W$ cum B $K_1 P_2$; 35. sor: mandatur $K_2 M_1 M_2 W P_1$ Deus mandat B $K_1 P_2$.

⁷⁹ Példák az eltérő szórendre: 36. sor: mea membra vel tua $K_2 M_1 M_2 W P_1$ membra mea vel tua $K_1 P_2$ membra tua vel mea B; 73. sor: cunctis falsus testis $K_2 M_1 M_2 W P_1$ testis falsus cunctis B P_2 testis falsus K_1 ; 103. sor: deditus luxurie $M_1 M_2 P_1 W$ luxurie deditus B K_1 .

⁸⁰ Például a 76. sorban: thorum querens alienum $K_2 M_1 M_2 W P_1 W$ quisquis adulter erit B $K_1 P_2$. Az eltérő jelentés a kommentárokból is visszaköszön: pl.: 52. sor: Furta facis si non tuus est cui confitearis $K_2 M_1 M_2 W P_1 W$ Furta facis si non tuus est quem presbiter audis B $K_1 P_2$.

⁸¹ A 114. és 117. sorok után B K_1 utólag újabb sorokat toldott a szöveghez.

⁸² Pl.: a 76. sor eltérő olvasatai (thorum querens alienum $K_2 M_1 M_2 W P_1 W$ quisquis adulter erit B $K_1 P_2$) szóbeli hagyományozódásra utalnak, ami a kommentárok közti összefüggésre is magyarázat lehet.

és a β -szövegcsalád P_1 -vel való szoros viszonya β -szövegcsalád előkelőbb helyzetét mutatják. Mindkét szövegcsalád és P_1 tartalmaznak olyan elemeket, amelyek egy korábbi szövegváltozat romlott állapotát mutatják.⁸³ A β -szövegcsalád lengyel kéziratai (K_2 W) több helyen az α -szövegcsalád lengyel ága szerint javították a szöveget. A két szövegcsalád belső családfáját nehéz pontosan tisztázni. Terjedelmi okok miatt nem közlöm a közös hibákat, melyek a fenti családfa megszerkesztését indokolják.⁸⁴

A verses Tízparancsolat szövegének szerzőjét nem ismerjük pontosan, de a különböző kommentárok állításainak megbízhatóságát a szöveg családfája alapján kiértékelve közelebb kerülhetünk személyéhez. A későközépkori verses szövegek kommentárjaiban ugyanis szokás volt a főszöveg keletkezésének négy arisztotelészi okát (anyagi, formai, ható és cél-ok: *causa materialis*, *formalis*, *efficiens*, *finalis*) megadni. Ezek közül a ható ok a szöveg szerzője volt. A szöveg legjobb változatának (P_1) kommentárja ezen a helyen Senecára hivatkozva kerül el a szöveg szerzőjének megnevezését.⁸⁵ A β -szövegcsalád kommentárjának közlését, hogy a verset a krakkói várban működő iskola rektora írta,⁸⁶ az α -szövegcsalád két kézirat is megerősíti, ám eltérő módon pontosítja. A K_1 -ben szereplő Florianust⁸⁷ Ryszard Tatarzyński a 14. század második felében élt Florian Mokrski krakkói püspökkel, a krakkói egyetem első rektorával azonosítja, amit több tényező is cáfol.⁸⁸ A verses Tízparancsolat datálható kéziratait kivétel nélkül az 1450–60-as években másolták, ezért az obszervánsokra való utalás miatt a verses szöveg feltehetőleg Kapisztrán János krakkói luxusellenes prédikációi után keletkezett, aki 1453. szeptemberétől kilenc hónapot töltött a városban.⁸⁹ A verses Tízparancsolat

⁸³ A 9. sor (Sic facio que sequens sumendo nomen inane) egyformán romlottnak tűnik mindkét szövegcsaládban. A „sic facio” és a „que sequens” azonos jelentésű; ez utóbbi egy interlineáris glossza benyomását kelti. Néhány sor jelentését sem a glosszátor, sem a kommentárok írói nem értették (53–54, 98). Az ördöggel cimboráló szerelmes nemes exempluma (99–111. sorok) későbbi hozzátoldásnak tűnik. Több sor interpolációnak látszik (47, 73, 101. sor után B K_1 K_2 M_2 W betoldása, 117. sor utáni betoldások egy része, 120).

⁸⁴ A családfa megrajzolását segítő hibák részletes elemzését l. NÉMETH: *i. m.* 2004. 53–57.

⁸⁵ P_1 (f. 1^v): de causa autem efficiente ultima non est curandum que sit. Cum dicit venerabilis Seneca: „Non quis dicat sed quid dicatur attende.” L. SENECA: *i. m.* Epistolae morales. 12. 11.

⁸⁶ A verses Tízparancsolat több kéziratában ismétlődő kommentárja nem adja meg a szerző nevét, csupán ennyit közöl: K_2 M_1 M_2 W: Sed causa efficiens ultima fuit quidam doctor rector scole in castro Cracovie qui hunc libellum compilavit] librum M_1 (f. 277^r) libellum K_2 (f. 286^r) M_2 (f. 213^r) W (f. 57^r) metrice add. K_2 (f. 286^r).

⁸⁷ K_1 (f. 154^m): Solum de causa efficiente dicatur: Unde causa efficiens secundaria sciencie huius libelli fuit magister Florianus Cracoviensis Rector scole in castro.

⁸⁸ Florian Mokrski krakkói püspök a krakkói egyetem első rektora volt még abban az időben, amikor az egyetem a Wawelben működött. BUDKOWA, Zofia: Mokrski Florian. In: *Polski Słownik Biograficzny*. Ed. MIEROSZEWSKI, Sobiesław–MORSZTYN, Władysław. Vol. 21. Wrocław, 1976. 600–602.

⁸⁹ SZLANCSOK: *i. m.* 2002. 175.

népszerűsége ezután nem tartott tovább két évtizednél. A Florianus név ezért valószínűleg egy kevésbé ismert krakkói iskolarektor vagy tanár nevét rejtheti. A Floryjan, Tworzjan ugyanis gyakori név volt Krakkóban, miután Szent Flórián ereklyéit itt temették el a 12. század végén és az egyik legfontosabb lengyel nemzeti szent lett.⁹⁰ Az β -szövegcsalád egy másik kéziratában (P_2) szereplő Slavoborius név mögött rejtőző személyről nem lehet semmit sem tudni, talán a verses Tízparancsolatot tanító egyik tanár személyét rejtheti.⁹¹ Az adat fő értéke, hogy a prágai káptalanban található szöveg (P_2) krakkói eredetét támogatja. Stopka a krakkói egyetem 1445–1463 között tevékenykedő egyik tanárát (doctor decretalis canonicus), Paulus de Zathort tekinti a szöveg szerzőjének, álláspontját azonban nem indokolja.⁹² A kommentárok alapján annyi tűnik biztosnak, hogy a szöveget a krakkói iskolarektor írta, – az obszervánsok luxuskritikájára vonatkozó utalás miatt – feltehetőleg 1453 után nem sokkal. Annak valószínűségét, hogy a verses Tízparancsolat szövege Krakkóból terjedt, kézíratainak gyakori lengyel vonatkozásai is erősítik. Feltehetőleg a krakkói egyetemet látogató diákok juttatták el nagy távolságokba. Az egyetemek ugyanis fontos szerepet játszottak az iskolászövegek terjesztésében, így az ismeretek rövid idő alatt nagy távolságokra a társadalom széles köréhez eljuthattak.⁹³

A verses Tízparancsolat esztergomi változatának a többi kódexszel történő összevetése fontos tanulságokkal szolgál. Megmutatja, hogy a verses Tízparancsolat szövegét a Krakkói Egyetemről származó példányról jegyezték le Esztergomban 1463-ban. A verses Tízparancsolat tehát tovább gyarapítja Esztergom és a Krakkói Egyetem közötti kapcsolatot tanúsító szövegek és kéziratok számát.⁹⁴ A verses

⁹⁰ ZENDER, M.: *Florian*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 4. München, 1987–1989. 565–566. *Tworzjan, Floryjan*. In: *Słownik Staropolskich Nazw Osobowych*. Ed. Witolda TASZYCKIEGO. Vol. 5. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. 497–499.

⁹¹ P_2 (1^v): Sed ... causa efficiens fuit magister Slauoborius rector Cracoviensis in castro. L. *Słownik Staropolskich Nazw Osobowych*. Vol. 5. s.v. Slawobor. Ed. TASZYCKIEGO, Witolda. Wrocław, 1976. 112–113.

⁹² STOPKA, Krzysztof: *Szkolnictwo Katedralne Metropolii Gnieźnieńskiej w wiekach średnich. Studia nad kształceniem Kleru Polskiego w wiekach średnich*. Kraków, 1994. /Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego, Ogólnego zbioru 76./ 177.

⁹³ Az egyik esztergomi iskoláskönyv (Bécs, Schottenstift, Cod. Lat. 305) szövegeinek lejegyzői a zágrábi egyházmegyéből és a Székelyföldről jöttek Esztergomba tanulni. A több iskolásfüzetből egybekötött kódex tulajdonosa, Béla Jakab a Felvidékről, Szepesbéláról jött Esztergomba, majd a bécsi egyetemre iratkozott 1436-ban. Az iskoláskönyv-kolligátumot magával vitte, majd a skótok bécsi kolostorára (Schottenstift) hagyta. MADAS: i. h. 1986. 162–163.

⁹⁴ Az egyik szöveg a krakkói egyetemen tanult Nicolaus de Blonia „Medice cura te ipsum” kezdetű szentségekről szóló műve, amely a Huszita tanok ellen íródott. E szöveg a verses Tízparancsolatot tartalmazó kódexben (OSzK, Clm 410. ff. 26–107) is szerepel. KÖRMENDY Kinga: *15. századi esztergomi esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. II. 7. jelzetű kódexében*. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. SZELESTEI N. László. Bp. 1989. 183–201. Az ÖNB Cod. 5121 jelzetű kánonjogi gyűjteményes kötetében szereplő szö-

Tízparancsolatot 1463 körül sok más diák tanulta a káptalani iskolában, és talán a 16. század elejéig többször felhasználta az iskolamester (sublector). Az esztergomi Tízparancsolat mögött tehát elveszett iskolásfüzetek tucatjait sejthetjük, melyek tulajdonosai a középkori Magyarország különböző részein az anyanyelvi prédikációik megfogalmazásában használhatták fel az egykori iskolai tananyagot, ahogyan a fuldai (F) kézirat analógiája is sejteti. A szöveg iránti érdeklődést jól szemlélteti az a tény, hogy a Tízparancsolat iskolában keletkezett változatait tovább másolták, és tudatosan mentették meg a pusztulástól azzal, hogy más fontos szövegekkel kötötték őket egybe. A szöveg gyakorlati hasznát később elsősorban a kommentár jelenthette, hiszen az egyik kéziratban (Wo) a főszöveget le sem másolták.

A kommentárok előzetes vizsgálata azt mutatja, hogy az esztergomi kommentár szinte teljesen független a többi kommentártól (F, K₂, M₁, M₂, W, P₁, P₂). Ezt támogatja a verses Tízparancsolat eltérő olvasatainak filológiai vizsgálata (l. stemma) is. A verses Tízparancsolaton belül az egymás után következő részek másolásának üteme tovább erősíti feltevésünket. A verses Tízparancsolat esztergomi kommentárját lejegyző diák ugyanis nem tudta az egyes parancsolatok kommentárját közvetlenül a főszöveg egyes parancsolatai után másolni, ami a szöveg többi változatában mindenütt megfigyelhető. Innét láthatjuk, hogy az esztergomi diák nem tudta megjósolni, mekkora helyet kell kihagynia a kommentárnak, tehát ez nem lehetett a mintapéldányban, melyből a főszöveget másolta. Ezért valószínű, hogy a főszöveghez fűzött kommentárt az esztergomi tanár diktálására jegyezte le, miután az órán megvitatták a vers sorainak jelentését. Így a kommentár első része megőrizte az esztergomi diákok ügyetlen latin mondatait, amelyekben a főszöveg sorai közé írt latin szinonimák segítségével próbálták megmagyarázni a főszöveg jelentését.⁹⁵ Az első nyolc parancsolat esetében a szöveg nyelvi magyarázatán túl az egyes parancsolatokról bővebb kommentárt is találunk, amit valószínűleg az esztergomi iskolamester fogalmazott. E kommentár művelődéstörténeti értékeinek vizsgálata azonban további kutatásokat igényel.

vegek nagy részét a Krakkói Egyetemen másolták (egy kolofon, f. 237v: 1457. okt. 16). A kánonjogi szövegek mellé a pasztorációhoz kapcsolódó egyéb szövegeket is kötöttek, nagy valószínűséggel Esztergomban (a kódex elő előzéklapján: Liber ecclesie Strigoniensis), ahol a kódexet később használták. A kódex tartalma a gyakorlati lelkipásztori munkát segítette, így szoros rokonságot mutat az OSzK Clm 410-es kódexével. KÖRMENDY Kinga: *A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvasmányjaival, működésével kapcsolatos kéziratok források az esztergomi egyház 1543 előtti könyvtárában*. In: *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Szerk. ERDŐ Péter. Bp. 2002. 157–223.

⁹⁵ A 48. sor olvasatában például (B 133^v: Furta, colune, facias, si non iuste decimabis) a kommentár félreérti a 'colone' (fölműves) vocativusának romlott változatát (colune), ezért így magyarázza a sort (B 133^v): Si non decimabis iuste a calone id est ab arbore tunc facis furta id est furtinium committis.

A verses Tízparancsolat szövege

		Qui non transcendit mandata Dei, bene tendit, Et nisi perpendit ea quis bene, se male vendit. Que si pretendit sapiens, rudis hec cito prendit.	P ₁ 2 ^r
I	5	Idola non cures sumptaque fide bene dures. Vive Deo soli, quid amat caro, querere noli. Istud non servat gula, sculpta colensque cupido.	P ₁ 2 ^v
II		Per Dominum vendens consueto sermone[que] iurans, Confirmo falsum si Christi sanguine cas[s]um, Sic facio †que sequens† sum[m]endo nomen inane.	P ₁ 3 ^v
III	10	Tercium mandatum: sabbataque quod celebremus. Sabbata mutantur, dominice dum celebrantur. Hoc si servatur, Deus ista die rogitatur. Mandatum triplex hoc violat populus:	P ₁ 5 ^r
	15	Hic manuale parat, sordibus ille vacat, Hic coreis servit et per mala verba protervit.	P ₁ 5 ^v
IV		Quartum preceptum, fieri quod cernitur artum: Hos non turbabis, quorum puer esse probaris, Ymmo focilabis, valeas quousque, iuvabis. Qui bona contul[li]t et mala protul[li]t ampla fovendo:	P ₁ 7 ^r
	20	Pavit, nutrit, custodivit, bona dedit, Ista rependas ei, ne subtractus faciei Aspectu Cristi, socieris diroque hosti. Iste parens quadruplex, cui est venerancia danda: Christus, carnalis, baptizans, spiritualis.	
V	25	Non occidamus, quintum iussum teneamus. Factis et lingwis est hys occisio bina. Occisor lingwa fit consilio sive iussu: Consilio Cayphas suo te, Christe, necavit, Iussu perverso multi multos cruciantur.	P ₁ 8 ^v
	30	Sic fecit David, Uriam quando necavit. Est triplex facto, quod nunc tibi tradere tracto: Iudicio prawi fit, auxilio, propria vi. Spiritus inde modis tribus istis ecce necatur: Usuras faciens, mortale scelus, male credens.	P ₁ 9 ^r
VI	35	Sexto mandatur, ne quis mechus efficiatur. Il<l>icite tangens mea membra vel tua mechor, Mente tenens luxum vel tractans sensibus ipsum: Auditu, tactu, visu mechabor et actu.	P ₁ 11 ^r
VII	40	Cum quidquam rapio non possessore volente, Tunc furtum facio, parum rapio sive multum. Res inventa facit furtum, nisi restituatur, Ast ignoratur, cuius si est, tribuatur Pauperibus, quod consilio fac presbiterali. Servus et ancilla dominis furantur inique:	P ₁ 14 ^r

	Me nec extollas, oculos nec gliscere vana.” Sicque potest dici: „Non fias amator amici Coniugis, incantans, manu premendo pudica.” <Exemplum multis de milite flebile dicam,	M ₁ 290 ^v
100	Demone qui raptus hic est ad tartara tractus. Non est res ficta, verum per scripta relictas. Baro virilis erat deditus luxurie. Dum machinatur vicini frangere lectum, Abnegat inde Deum se faciendo reum.	
105	In tornamentis dum cadit, en moritur. Fit dolor hinc cunctis, strepitusque per aera iunctus Fletibus horrendis „Quo miser” – inquit – „eo? Ve michi, ve misero, quia iam nunc misere pereor. Mundi dulcedo facto finitur amaro.”	
110	Qui dicebat: „Amor,” melius dixisset: „Amarum. Non amet uxorem socii, qui querit honorem.”>	M ₁ 291 ^r
X	Consulo sincere, si vis de morte cavere, Ne subeas penas, res contempnas alienas: Usurarius hoc non complet, nec avarus.	P ₁ 25 ^v
115	Aufers si michi res, sive velis, reus es. Factum complesti, si corde tuo voluisti.	
	Hec servare decem quisque tenetur homo, <...>. Quisquis ea frangit, vix ad celestia scandit, Immo dampnatur transgressor quilibet uno, [Ac si contemnerit omnia ista simul.]	
120	Si non subtili, placeant hec carmina vili, Non pravo vili, sed placeant humili. Sunt precepta decem totam servancia legem.	

- 4: WALTHER: *i. m.* 1959. No. 8661, 18425 (*Idola non cures*)
4–5: *Ex* 20,2–5; *Dt* 5,7–11; *Dt* 6,4.13–14; *Io* 13,34; *Lc* 4,8; *Lc* 16,13; *Mt* 4,10; *Mt* 6,24; *Mt* 22,37; *Mc* 12,29–31
6: *Phil* 3:19 (*quorum deus venter est*); *Dt* 4,15–16
7–9: *Ex* 20,7; *Dt* 5,11; *Dt* 6,13; 6; *Mt* 5,33–34.37;
10: *Ex* 20,8–11; *Ex* 31,15; *Dt* 5,12–15; *Gn* 2,2; *Ps* 118,24; *Mc* 2,27–28
17: *Ex* 20,12; *Dt* 5,16; *Eph* 6,1–3
18: *Eccli* 3,3–7.14–15.18
19–20: *Prv* 6,20–22
21: *Eccli* 7,28–30 – 25: *Ex* 20,13; *Mt* 5,21–22; *Gn* 9,5–6
28: Augustinus. *Epistolae*. 36,13. = CSEL 34.2, 60
25: *Ex* 20,13; *Dt* 5,17; *Mt* 5,21–22; *Rom* 13,8–10
30: 2 *Sm* 12,9
35: *Ex* 20,14; *Dt* 5,18; *Mt* 5,27–28; *Rom* 13,8–10; *1 Cor* 5,1.3–5
36: Augustinus. *Contra Iulianum opus imperfectum*. = PL 45, 1453
37: *Mt* 5,27–28
39: *volente possessore* P₁ correxi sequens alios codices
39–40: *Ex* 20,15; *Dt* 5,19; *Mt* 19,18; *Rom* 13,8–10
42–43: *Mt* 10,8 (*Mt* 5,42; *Io* 12,8; *Lc* 11,41; *Lc* 3,11; *Iac* 5,1–6; *Dt* 15,11; *Iac* 2,15–16)
52: *Concilium Lateranense IV a. 1215*, canon 21. In: *Conciliorum Oeconomicorum Decreta*. Ed. ALBERIGO, J. et alii. Bologna, 1973. 245.
58: *Ex* 20,16; *Dt* 5,20; *Mt* 5,33; *Rom* 13,8–10

- 73: Prov 19:8 (*testis falsus non erit impunitus*). Augustinus. *Speculum*, 7. = CSEL 12. 63.
 76: Augustinus. *Quaestiones in Heptateuchum*, 2, 70. = CSEL 28,2. 135. (Ex 20,17; Dt 5,21)
 77–78: Dt 22,24; Ez 16,40 – 82: expl. P₂.
 99–111: desunt in P₁; textum supplēvi e codice M₁. Commentator in K₁ (157rb) dicit: *Hic auctor ponit quoddam exemplum de milite ubi notatur quod beatus Augustinus in expositione exemplorum ponit istud exemplum*. Cf. TUBACH: *i. m.* 1969. No. 3566. 3572.
 – 101: *Rem credo veram, quam breviter referam* add. B K₁ K₂ W – 113: *Ex* 20,17; Dt 5,21; Rom 13,8–10 – 114: *Eccle* 5,9 – *Preceptum tamen hoc est decimum populi* add. B K₁ – 116: *Mt* 5,28; *Mt* 15,19 – 117: textum longiorem add. B K₁ – *Est his congestum quodque salutiferum* postea add. B K₁ K₂ M₁ M₂ W – 120: hunc versum add. P₁ – 124: WALTHER: *i. m.* 1959. No. 5874.

ANDRÁS NÉMETH

A Rhyming Decalogue from a 15th Century Text Book of Esztergom and its Central European Context

This article provides a thorough analysis of a Latin didactic poem on the Ten Commandments, neither published nor studied so far. One copy of this text (hereafter ‘B’) preserves some traces of teaching and learning methods in the Esztergom cathedral school in 1463: the Hungarian Glosses of Esztergom and a commentary that was probably composed here. ‘B’ exemplifies how the mediaeval students with different mother tongues learned through mnemonic aids and in parallel how one could improve preaching and self-expression by using a richer vocabulary (both in Latin and in the vernacular). Vernacular literature does not provide such rich alternative sources for studying these phenomena in late medieval Hungary. This text comprises new textual evidence for a stronger cultural relation between Esztergom and Cracow in the middle of the 15th century.

An analysis of each of the ten composite manuscripts which comprise the surviving copies of the Decalogue offers a uniquely rich comparative perspective for evaluating how this text was disseminated – probably by students of the University of Cracow – and employed in the 1450s–1460s for a variety of purposes in Poland, Bohemia, Hungary, and generally in German speaking environment. We find cathedral schools and monastic schools, an abbot as well as a parish priest among those who copied and reused the rhyming Decalogue, primarily for preaching.

The structural analysis of the rhyming Decalogue reveals how this relatively long poem (124 verses) combines two literary genres: that of the didactic poem in Leonine-hexameter and that of the catechism, teaching both the Ten Commandments (following the Augustinian canon) and the virtues and vices. The ninth Commandment contains a religious tale about how a nobleman made a contract with the devil (a later addition to the text) and instructions on preaching with observant-Franciscan features. The latter characteristic suggests assigning this passage to a date shortly after 1453 when John of Capistrano spent nine months in Cracow.

This philological analysis of the variant readings results in a family tree of eight manuscripts. The author of the didactic poem, according to the commentaries, was a “doctor rector scole in castro Cracovie”. Previous attempts to identify him with Florian Mokrski, the bishop of Cracow, or with Paulus de Zathor are refuted.

The article is published with an edition of the best reading of the text (P₁).

TÓTH F. PÉTER
Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára¹

Karádi Pál *Apocalypsis Beati Ioannis Apostoli et Euangelistae etc. Ianos Apostolnak es Euangelistanak Menniej titkoknak latasarol valo Könyvenek magiara-zattia Szekes Feieruari Karadi Paltol 1580' eztendőben. Az egy igaz Isten[n]ek esmeretiben, eletinek 57 eztendejeben* címfeliratú munkájának érdekességére, fontosságára, a szöveg alapos megolvasásának szükségességére a legújabb (sőt, az újabb) szakirodalomban Balázs Mihály figyelmeztet állhatatosan,² és teszi is meg a kezdő lépéseket. Már 1998-ban megjelent könyvében³ úgy mutatja be az antitrinitárius püspök e művét, mint az 1570-es, 1580-as évek erdélyi fejleményeihez „legszervesebben” kötődőt a *Pécsi disputa*⁴ mellett. Természetesen a mű ilyenfajta bekapcsolása az eszmetörténeti vizsgálódásba nem lehet meglepetés a kérdéskört kicsit is ismerő számára, hisz Karádi 1579-ben írt levele, amelyben keserűen ostromozza a kolozsvári eklézsia vezető papjait Dávid Ferenc elárulása miatt, ezt szinte indikálja. Balázs Mihály már itt jelzi, hogy a mű esetleges olvasója nem csupán az erdélyi vezető teológusok munkáinak kompilációját kapja, hanem „esetenként egyéni teológiai megoldásokat is”. Majd zárójelben jegyzi meg: „...de a Karádi-műről még nem készült az ezen összefüggéseket legalább sejtető elemzés.” 2002-ben így ír: „A kivételesen fontos műről számottevő elemzés nem készült. [E hiányt némileg pótlendő...] Német nyelvű tartalmi összefoglaló Balázs Mihály

¹ E sorok írója reméli, hogy parafrázisáért olvasója szemében nem tűnik túlzottan merésznek, netán szerénytelennek. Leginkább ugyanis, de nem csupán, arról a pozicionális hasonlóságról van szó, hogy a megidézett A. E. cikkíróval együtt mindvégig a margón ír. Sőt, inkább az alább bemutatandó példány valóban (materiálisan és nem fiktíven) üresen maradt négy utolsó levelén, kissé távolabb a főszövegtől. Csak néhány bekezdése kívánczik feltétlenül szorosan Karádi szövege mellé margináliaként. Bár A. E. az „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” odairja Karádi Pál nevét is, de ennek a margináliának az alapos elolvasása most nem dolgunk.

² Jómagam is kedves tanárom eme szuggesztív ösztönzésére vágtam bele. Jelen írásomhoz nyújtott segítségét is köszönöm.

³ BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. Balassi, 1998. /Humanizmus és reformáció 25./ 8–9.

⁴ VÁLASZÚTI György: *Pécsi disputa*. Bev. jegyz. DÁN Róbert. S. a. rend. NÉMETH S. Katalin. Bp. 1981. /Régi Magyar Prózai Emlékek 5./

és Haas Éva tollából a „Bibliotheca Dissidentium” 21. kötetében jelenik meg ebben az esztendőben.”⁵

Ebben az elkészült kötetben,⁶ és már az előbb citáltban is, a szövegtörténet tárgyalásakor, mivel az autográf kézirat elveszett, szövegforrásként csak két ismert másolatról számol be: a Jankovich Miklós gyűjteményéből való OSzK-beli példányról⁷ és a bennünket most inkább érdeklő kolozsváriról. Ez utóbbiról azt tudja, hogy „im Klausenburger Archiv der Unitarischen Kirche von István Borbély im Jahre 1919 noch gesehen, ging jedoch verloren.”⁸ Ez az adat a budapesti példány – utólagosan, Boros György által a kolozsváriból átmásolt – számozatlan címlapján található bejegyzésből származik, és teljes terjedelmében így hangzik: „Az unitárius egyház levéltárában levő pld. szövege nem egyezik e pld. szövegével. Néhol bővebb, másutt rövidebb. Hiányzanak belőle Karádinak személyes emlékezései. A Jankovich-féle kézirat – bár mindkettő másolat – általánosságban megbízhatóbbnak látszik. 1913. XII. 31. dr. Borbély István.” A „Bibliotheca Dissidentium” szerzői munkálataik során azonban hiába keresték ezt a másolatot az Unitárius Kollégium katalogizált anyagában, ott az nem volt fellelhető. Arról pedig nem volt tudomásuk, hogy a kézirat a püspökség levéltárában maradt. Jelenleg az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában⁹ őrzik szürke fémsekreénybe zárva, jelzete nincs. Dolgozatom e kötet létezésének örömteli bejelentése és elzártságából való kiszabadítása, megszólaltatása.

⁵ Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítási katalógus. Szerk.: MIKÓ Árpád. Bp. 2002. 244.

⁶ *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, T. XXII. Ungarländische Antitrinitarier III. Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa.* Red.: Mihály BALÁZS. Baden-Baden, 2004. /Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCIV./ 49–82. Az áttekintés zárásaként meg kell említenünk még egy, a későbbiekben egyébként is felidézett, írást, amely előadásként 2001-ben hangzott el a nagykovácsi régi magyar irodalmi konferencián: BALÁZS Mihály: *Karádi Pál Simándon*. In: *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Szerk.: SZABÓ András. Bp. Universitas, 2005. /Historia Literaria 18./ 75–85. Ebben ha elmélyültebb tanulmányozásra nem is vállalkozik a szerző, de a szöveg igen kis számú olvasói közül rögzíti olvasmányélményének azon jellegét, hogy a „szövegnek már az első olvasata is igen sokrétű, s a hódoltsági antitrinitarizmus szorosabban vett kérdéskörét meghaladó művelődés- és irodalomtörténeti adatokat hozhat felszínre.” Majd elsősorban ez utóbbiak közül nyújt át egy csokorra valót olvasójának.

⁷ OSzK Kt. Fol. Hung. 199.

⁸ *Bibliotheca Dissidentium...* i. m. 71.

⁹ Továbbiakban: EUEGyLt. Köszönöm ezen intézmény munkatársainak, Fodor Attilának és Molnár B. Lehelnek szíves segítségét. Nélkülözhetetlen adatközlésekkel támogatta munkámat Kovács Sándor, akinek ezért igen hálás vagyok.

Az ismeretlen (?)

Borbély István irodalomtörténész a „saját”, kolozsvári példányra is rávezette fent említett összenézésének végső summázatát, amit így olvasunk: „E két példányt 1913. decemberében tüzetesen összehasonlítottam s úgy találtam, hogy épen a Karádi személyéről való sorok hiányoznak jelen kötetből, holott a muzeumi pld-ban megvannak. A munkát Karádinak életrajzában ([itt egy üresen hagyott zárójel van]) bő szemelvényekkel ismertettem. Dr. Borbély István” (2).¹⁰ A tudóst láthatóan a szöveg, a szöveghagyomány érdekli, nem elégedett meg a keze ügyében lévő kolozsvári példánnyal,¹¹ megállapításai is filológiai jellegűek. A mindkét bejegyzésben említett, hiányzó Karádi-adat(ok), amint a két szöveg egybevetéséből sikerült megállapítanom, egy nyolcsoros részlet („személyéről való sorok”!): a budapesti példány 144 versóján, a Jel 9,7–12 magyarázatában. Itt Karádi az ötödik trombitaszóra kezdődő sáska-csapás értelmezésében a sáskákat betű szerint is „helyén hagyja”, tehát sáskákat, ugyanakkor a hamis tanítókra is magyarázza természetük hasonlósága okán, akik előzőnlik a földet. Ezeken itt még a katolikus klérus vezető embereit kell érteni, akiknek sáskarajyszerűségét a szinte végtelen-ségig folytatható halmozás retorikai eljárása is erősíti:

„Affelek az Ersekek püspokok, Cardinalok, legartok, Prepostok, Canonok [!] plébanusok, Esperestek, Diaconusok, Caplanok, Ispotalj mesterek, oltar mesterek, etc. Gargianok, Priorok, vniversalis ministerek, es mind az teobi.” (141v)

A sáska-hamistanítók egyik jegye, hogy fejükön aranyszabású, de nem arany, csak annak látszó koronák vannak. Ez hamis, álságos győzelmük jelölője:

„az mi giozedelmek vagionis, nem igazan, nem io es igaz uton, nem Isten bezedez rint, hanem tizessegh kevanasbol, avagj erővel, avagj titkon czalardsaggal vetette be magát az birodalomban, melliel oztan felette igen magasztalliak magokot es tudomaniokot.” (144v)

Ezen immorális viselkedés illusztrálására idézi fel Karádi egyéni tapasztalatát a kolozsváriból hiányzó részletben:

„Ennek az túkeret ugian szinten ez mostaniakbanis megh lathattiuk, az kikkel mijs szemben disputaltunk, holot bizony semmit nem nyertek az egy eo magatol valo Isten felöl, kinek mi otalmazoj voltunk, es vagjunkis, eok pedig az haromsagnak. Lam az mi vallasunk az prophetaknak, Chr[istu]snak es az eo Apostolinak vallasza. De mégis mikor haza, megjejekben mentek, azzal diczekedtek, hogj eok nyertek. De [! helyesen: Ne] tsudald pedig ezt, mert az eo attioktol tanoltak ebben, az Romaj dühös, bűdös papatol, ki még vegre minemű szegient vallion, megh halljuk ez könyűben.” (144v)¹²

¹⁰ Mivel dokumentumunk lapszámozású, így ezt közlöm az idézetek után a zárójelben. A továbbiakban gyakran használom fel a budapesti példány szövegét is, ahol levélszámozás van.

¹¹ 1905-től a kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanított, és könyvtáros is volt.

¹² A szöveget javarészt idézte és bemutatta BALÁZS: *Karádi Pál... i. h.* 2005. 78.

Itt azonban a hamis tanítók már nem katolikusok, hanem reformátusok. Az 1569 októberében megrendezett nagyváradi hitvita után ugyanis mind a háromságot védelmező Melius Juhász Péterék, mind az istenegység mellett álló Dávid Ferencék győztesnek tartották magukat.¹³ Karádi Meliusékat propagandájuk miatt helyezi ebbe a teológiai keretbe. A szöveg mellett a „Disputatio Varadina” marginália olvasható, ami valószínűleg Karádié lehet. Ez hívhatta fel Borbély István figyelmét is a részletre, mert azt lényegében kizártnak tarthatjuk, hogy ő az egész művet elolvasta volna, legalábbis ekkor. Egyrészt mert érdeklődése most nem ilyen jellegű volt, másrészt pedig észre kellett volna vennie akkor azt is, hogy a „Jankovich-féle” leírja Karádinak olyan, már elveszett műveit is, amelyeket a kolozsvári nem.¹⁴ Egyébként megjegyzendő az is, hogy a fenti Karádi-részlet megtalálását Borbély István igen fontosnak vélhette, hisz a másolói marginália mellé, tőle szokatlanul, fekete tollal odaírta: „üti a reformátust”, és két nagy felkiáltójelet is tett; majd két lappal később a sáska-hamistanítók szárnyzúgásainak hasonlatokkal történő kifejtésekor kétszer is megjegyzi a margón: szép.

Hogy miért is hasonlította össze „tüzetesen” Borbély István Karádi Apokalipszis-kommentárjának másolatait 1913 decemberében? A kérdés megválaszolása átvezet minket egy másik, Karádival kapcsolatba hozott szöveg kutatástörténetéhez. 1913-ban ugyanis heves vita lobbant fel az *Irodalomtörténet* lapjain a *Comœdia Balassi Mennihart arultatasarol, melliel el szakada az Magyar orzagi masodic valasztot Ianos kiraltul* című nyomtatvány (RMNy 260) szerzősége körül. Az előzmények és az eredmények számbavétele nélkül e diskurzus a következőképpen foglalható össze:¹⁵ Farkas Gyula egy rövid közleményében¹⁶ összehasonlította a biztosan Karáditól származó ajánlás és a Balassi-komédia szövegét, majd dialektológiai és ortográfiai vizsgálódásának végén megállapította, hogy e két szöveg nyelvéllapota jelentősen eltér egymástól, tehát Karádi csak a mű kiadója lehet, de nem írója. Erre reagálva az unitárius Borbély István természetesen kiáll Karádi szerzősége mellett, és Farkas Gyula közleményével azonos című írásában¹⁷ elsősorban módszertani kifogásokat fogalmaz meg az elhangzottakhoz. Hangsúlyozza, hogy az összehasonlító hangtani módszer csak „hiteles orthografiájú” kéziratok esetében vezet értékelhető eredményhez, az ajánlás pedig, mivel

¹³ Ezt dokumentálja is BALÁZS: *Teológia... i. m.* 1998. 11. A hitviták kimenetelének ilyesfajta ellentétes megítélése lényegében szokványos jelenség.

¹⁴ Írásaiban azoknak a Karádi-műveknek a leírásával sem találkoztam, amelyeknek bejelentése megvan a kolozsvári példányban. Ez valószínűleg összefüggésben lehet azzal, amit Balázs Mihály rendszerint nem mulaszt el emlegetni fentebb idézett írásaiban az Apokalipszis-kommentárral kapcsolatban: „hatalmas terjedelmű mű”, „hatalmas szövegkorpusz”, „Das gewaltige Werk”. Ezeknek az 1580 előtt írott műveknek a számbavételével és tartalmuk rekonstrukciójával a „Bibliotheca Dissidentium” szerzői próbálkoztak először.

¹⁵ Ezt jóval hosszabban teszi meg FARKAS Gyula: *Balassi Menyhárt árultatásának szerzője.* = Magyar Nyelv 1927. 541–542.

¹⁶ FARKAS Gyula: *Balassi Menyhárt Árultatása és Karádi Pál.* = It 1913. 528–529.

¹⁷ BORBÉLY István: *Balassi Menyhárt Árultatása és Karádi Pál.* = It 1914. 175–177.

nyomtatásban jelent meg, nem ilyen. Farkas nyelvjárásokkal kapcsolatos megállapításait is helyteleníti. A kialakuló vitába bekapcsolódott Horváth János is, aki Farkas cáfolatát óvatosan kezelve megállapítja, hogy az ilyen típusú vizsgálatok „sem szólnak Karádi szerzősége mellett.”¹⁸ Ezt követően Erdélyi Lajos egy hosszabb tanulmányban cáfolja Farkas Gyula észrevételeit, és bizonyítja, hogy a nyelvjárási sajátságok alapján a Balassi-komédia Karádi műve is lehet, nincs jelentős különbség előszó és szöveg között.¹⁹ E vita kései rezonanciája a legelőször idézett dolgozat Farkas Gyulától 1927-ből, ahol kitartva eredeti álláspontja mellett Bornemisza Péter szerzőségét is javasolja. A kronológiából világosan kitetszik, hogy Borbély István a vitaindító 1913-as Farkas-közleményre reagálva, válaszadásra készülve nyúl ugyanezen év legvégén az Apokalipszis-kommentár másolataihoz, és elkészült írása 1914 elején meg is jelenik. A diskurzusba azonban nem ő, hanem Farkas kapcsolta be Karádi eme bizonyítottan saját művét. Argumentációját ugyanis azzal akarta erősíteni, hogy igyekezett az ajánlás általa leírt nyelvjárási jellegét az Apokalipszis-kommentár szövegén is mozgatni. Példák bemutatása nélkül nagyon gyorsan igazolva látja (pre)konceptióját, hogy „A kétségtelenül Karáditól származó előszó nyelvi sajátságai egyeznek tehát a szintén tőle származó kézirati nagy mű nyelvi sajátságaival; igen határozottan elűtnék azonban magának a Comoediának hasonnemű adalékaitól.”²⁰ Farkas ugyanitt jegyzetében elmondja, hogy munkájához a „múzeumi példányt” használta, amelyről közli, hogy „Pápolczy György másolta 1640-től 1647-ig Szentmihályon.” Tud a kolozsváriról is, talán Szinnyeitől.²¹ Valószínűleg itt érezhette úgy Borbély István, hogy képes lesz újabb filológiai érveket előállítani, ha ő, az amúgy is keze ügyében lévő példányukat „tűzetesen összehasonlítja” a budapestivel. Fentebb idézett közleményében eredményeit csatasorba is állítja Farkassal szemben. Ahol teheti, kiigazítja pontatlanságait: nem Pápolczy, hanem Papolci; a másolást pedig Torockószentgyörgyön fejezte be, és nem Szentmihályon. Ezután közli a kolozsvári példány adatait is: „Kovácsnai Péter 1641 május 13-án kezdte másolni Musnán (i. m. 64. l.) s 1645 ápr. 13-án végezte be Medeséren (i. m. 594. l.)”²² Argumentációjának záróköveként valóban jól illeszti be mindezt, amikor a szövegahagyó-

¹⁸ HORVÁTH János: *Tapogatódzások a Balassi-komédia körül.* = It 1914. 289. Ugyanitt megjegyzi, hogy Borbély István is módszertani hibát követ el, mint az általa bírált Farkas Gyula, hisz nem az eredeti nyomtatvány szövegével dolgozik fent idézett írásában, hanem a „Szilády-féle átirrt szöveget idézi”. Egyébként Borbély kifogásait helyben hagyja, bár nem tartja a kutatás szempontjából gyümölcsöző hozzáállásnak.

¹⁹ ERDÉLYI Lajos: *A Balassi-komédia szerzőjének kérdése.* = It 1914. 451–458.

²⁰ FARKAS Gyula: *Balassi Menyhárt Árultatása és Karádi Pál.* = It 1913. 529. Abban egyetértünk Borbély Istvánnal, hogy ez a megfogalmazás nem számol a régi magyar irodalmi szövegek jellegével.

²¹ Szinnyei József ugyanis e munka ismertetésekor így ír: „a nemzeti múzeum könyvtárában és az unitárius egyház kolozsvári levéltárában” – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* V. Bp. 1897. 1012. Farkas Gyula pedig: „a másik az unitárius egyház kolozsvári levéltárában van.”

²² BORBÉLY István: *i. h.* 1914. 176. Farkassal szemben láthatóan nagy pontosságra törekszik.

mányozódás elvi problematikáját pontosan a szóban forgó szövegen bizonyítja ekképpen: a párhuzamos másolás miatt legalább még két példányt kell feltételezni, legjobb esetben is ebből az egyik lehet az eredeti kézirat. Így ugyan nem vagyunk messze Karáditól, de honnan lehet tudni, hogy melyik készült az eredetiről? Ám a helyzet ennél bonyolultabb is lehet. Azt persze nem említi, hogy saját vizsgálódásai szerint éppen a Farkas által használt a megbízhatóbb példány. Így jutott hát be a Balassi-komédia mellékvizein irodalomtörténet-írásunkba az Apokalipszis-kommentár kolozsvári példánya is. És itt nyoma is vész.

De, igen nagy meglepetésünkre, nem teljesen. A kötet jelen átvizsgálásakor ugyanis Pirnát Antal kézírásával találkoztunk. Pirnát a praefatio után álló nyolcsoros latin nyelvű szöveget másolta le, de jegyzetét a kötetben hagyta. Valószínűleg az itt megfogalmazott interpretációval kapcsolatos megjegyzések kelthették fel a figyelmét, hisz Palaeologus, Karádi és Enyedi György értelmezési eljárásait veti össze itt a szöveg írója.²³ Munkáiban azonban e részlet felhasználásának nyomát nem sikerült feltalálnom. Kötetünk tehát nem is annyira ismeretlen.

A Karádi-kódex genezise

Karádi Pál 1580-ban írta meg Apokalipszis-kommentárját. Jelen dolgozat azonban nem vállalkozik arra, hogy a szöveghagyomány labirintusában legyőzze a Minótauroszt. Inkább most azzal próbálkozik, hogy elmondja nem csupán a könyv történetét, hanem a könyv által előhívott történetet is.

Ennek kezdőpontjaként a másolat megszületését vesszük fel. Borbély István fentebb idézett cikkében pontosan adatolt, a megadott helyeken ugyanis a következő másolói bejegyzéseket találjuk a kolozsvári példányban: „Finis explicationis capituli primi in Apocalipsi Deo iuuante 3 die mensis Iuni Anno Domini 1641. quam incipiam scribere 13 die Mai eodem anno in Musna. Petrus V. Kovaznai manu propria” (64). Munkáját pedig „Absolui auxilio Dei hoc sacrum opus 13 die Aprillis in possessione Medeser Anno 1645 quod prius omnium cedet ad gloriam Dei altissimi, denique etiam ad emolumentum multorum. Petrus Kouaznai pastor.” (594). A másolást tehát Kovásznai Péter Musnán 1641. május 13-án kezdte el, és június 3-ra már az első fejezet végéhez ért, ami 22 nap alatt 64 lap folio méretben, tehát igen gyors. 1641 novemberében már a negyedik fejezet végén van: „Finis huius capituli 17 die novembris Anno Domini 1641. in possessione Musna” (188), majd a következő év tavaszán a 7. fejezet végén: „12 die martii Anno 1642” (258). 10 hónap alatt tehát nagy iramban majdnem a kötet felét leírja. Ugyanilyen gyorsan dolgozik az utolsó 80 lapon, hisz a 18. fejezet végéhez ér „1 die februarii Anno 1645 in possessione Medeser” (516), „8 die aprillis Anno Domini 1645” már a 20. fejezetet végzi, és az utolsó bejegyzés szerint befejezi 1645. április 13-án. (Az

²³ Ugyanez a szöveg megtalálható a budapesti példányban is, ami a szöveghagyomány feltérképezése okán igen informatív. E bejegyzés fontosságát érzékelve közli teljes terjedelmében a *Bibliotheca Dissidentium... i. m.* 2004. 72.

utolsó két fejezet 40 lapját 5 nap alatt írja le!) Ebben a kronológiában egy nagyobb törés látszik: 1642. március 12-én a 258. lapon tart, a következő bejegyzés majdnem három év múlva születik 1645. február 1-jén az 516. lapon. Igaz, hogy a másolt szöveg derekában van, és mintegy 260 oldalt lemásolva megduplázza a terjedelmet, de ezt kb. már 10 hónap alatt is elvégezhetné. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ekkor történt szolgálati helyének megváltozása, átkerült Musnáról Medesérre pásztornak, hisz 1645. február elsején már „in possessione Medeser”, és a hely- és gyülekezetváltoztatással együttjáró teendők vonták el ezen munkájától. Így is sikerült lemásolnia ezt a hatalmas, 594 lapnyi munkát három év és 11 hónap alatt. Ha összehasonlítjuk ezt a vele párhuzamosan dolgozó, budapesti példány másolójának lendületével, akkor feltétlenül Kovásznaié a pálma. Papolci György ugyanis 1640. december 6-án fejezte be a mintegy 9 lapnyi praefatiót, a teljes mű másolásával pedig 1647. április 1-jén végzett, tehát kb. hat év és három hónap. Pontosság és a szövegforrás megőrzése dolgában azonban, visszabillentve a mérleget (sőt!), helyben hagyhatjuk Borbély István fent idézett megállapítását, miszerint ez utóbbi megbízhatóbb. Kovásznai Péter munkája ugyanis hosszú oldalakon keresztül teljesen megegyezik Papolciéval, őrzi a divisiót, a skolasztikus címek és alcímek hierarchikus rendjét, majd váratlanul szándékolt változtatásokat veszünk észre: néhány sor hiányzik, vagy egész bekezdések eltűntek, esetleg kivonatszerűvé sűrűsödtek. Ilyesfajta alakító eljárásnak esett áldozatul a már bemutatott, váradi disputációról szóló néhány sor is. Itt a történelmi exemplumot felvezető, aktualizáló prédikatori gesztus még megmarad egy kis grammatikai átalakítással: „Ennek az tüköret ugian szinten az mostaniakbannis megh lathatod.” (286), de a váradi példa narrációja már hiányzik. Lehetséges persze, hogy a szöveg reprodukálója ebben az esetben nem érezte már megvilágító erejének a több mint 70 évvel korábbi történetet, és egyébként is úgy gondolta, hogy a sáska-hamistanítók álságos győzelme 1642-ben, a dési complanatio árnyékában nem szorul különösebb illusztrálásra. A szövegváltoztatásokat nem teológiai megfontolások mentén hajtja végre Kovásznai Péter, hanem a prédikáció pragmatikus jellege vezeti. Gyakran egyszerűen csak rövidít, főleg nagyobb szövegegységek elején vagy végén elhagy, ha ezt a gondolatmenet megengedi, vagy netán a lap aljára ért. Így járt el akkor is, amikor a Jel 16,8–9 magyarázatában a negyedik csapásról, a napnak megveréséről szólva Karádi arról beszél, hogy a fene bestia képét imádó emberek lelkében megsötétül az igaz istenismeret napvilága, majd Istennek eme lelki csapásához a természet szerint való napnak a forrósága is társul. Karádi itt Illés és Aháb király történetével példázza azt a tételét, hogy Isten mindig a bálványimádásért verte meg a napot ilyen módon, és idézett elő szörnyű szárazságot a földön. Így a tanító usus: „Bizoni mostis ez az oka minden ueresegünknek, hofi töb Isteneket, tanitnak irnak ualnak az emberek, es az melle faragot kepeketis tsinaltanak az Isten porontsolattia ellen, es megh tagattak az igaz Istent.”²⁴ (468) Ezzel Kovásznai be is fejezi ennek a rész-

²⁴ Ugyanez a szöveghűbb Papolcinál: „Bizony mostis ez az oka minden veresegunknek, hogy teob Isteneket, haromsagot, fiu Istent, miczodat talaltanak, valnak irnak, tanitnak az emberek, es a' melle faragot kepeketis czinaltanak szinten az Isten paranczolattia ellen,

nek a másolását, a lap aljára ért, de Papolcinál Karádi még folytatja egy felmerülő kérdéssel és az arra adott válaszával. Az elhagyott mintegy 16 sornyi költött dialógus ugyanis érdekesen kérdez rá arra, hogyan illik bele ebbe a képbe a hívő ember, mi az ő sorsa az ilyen kozmikus csapások idején. Karádi válasza egy közmondásból nő ki: „mert szoktak mondani, hogy az azzufa mellet az nyersis megh egh” (250r), meg kell halnia a hűségnek is a hitetlennel, de egészen másként és más végkimenetelben reménykedve. Így tűnik le egy hasonló textuális helyzetben lévő 13 soros bekezdés is „Fides et bona opera” margináliájával együtt (554):

„Az kik it az hitet es az io tselekedetet forgattiak semmi helye it annak nintsen. Sem az hitről nem szoll it, sem az hűtöl való io czelekedetről, földön eltunkben való dologh az, nem az fel tamadasban auagj az iteletben. Az Luterek tsak az hithez kötöttek az üdvössegett. De az üdeot nem tudjak megh valasztani, mikor uolt annak helye az gjümoltos hűtnek, mas most az üdeo. Az kereztysenegen születettunk mostan. Io azokat el hinni, seot vgian szüksegh is, az mellyeket az Chr[istu]s tselekedet feoldeon elteben. De nem eleg h az; hanem mostan ugian iamborul kel elnünk, mint ackoris, es erre nagjob gondunk legjen, mert ennek vagion az irasban (hazna) iutalma. Ezt akaram azokert mondani, az kik itt felette igen hanniak vetik az hűteott. Az iteletben az hitlenekkel vagion itt ügye az Istennek es az eo Christusanak, kiket az eo tselekedetek szerint itel megh.” (300v)

Karádi a Jel 20, 11–12 magyarázatának végén, a hitetlenek megítélése kapcsán rendre utasítja azokat az írásmagyarázókat, akik ennél a locusnál indokolatlanul a hit és cselekedetek kérdését tárgyalják. Majd polemikus felhangú összefoglalását adja saját üdvöztetésének, miszerint a „sola fide” nem elegendő, hanem szükséges a jámbor élet is, sőt. A részlet egészen biztosan nem teológiai tartalma miatt nem szerepel, hisz korábban ilyen gondolatokat már leírt Kovásznai. Gyakran hiányoznak azonban bármilyen textuális szituációban lévő olyan egységek, mint legutóbbi példánkban is, amelyekben Karádi más álláspontokat is felvillant az értelmezés során, esetleg ezekkel vitatkozik. Nem találjuk Kovásznainál az egész mű talán legelevenebb, élelőszóbeli disputációt felidéző részét sem a Jel 19,10-hez fűzött magyarázatban, ahol János apostol leborul az angyal imádására, de az megtiltja neki.

„Disputallunk itt az kett Istenűek ellen, kik hogy mar megh tagattak az papaknak fiu Isteneket, magha felöl ugian jmadni es segetsegre hini akarjak. Nem vgj mint az Attya Istent, hanem mint ő mellette valot, auagy eo utanna valot. Ez kett szot penes Deum, vel post Deum, mostan talaltak. Ha azert azt kerdennem töllök: Kiczoda ez Angyal az ki megh tiltia az eo jmadasatol az apostolt? Vallion mit felelnek reja? Ha azt mondgiak hogy természet szerint Istennek teremtet angjala, hat miért mondgi oda fel Cap 2, hogy megh holt es fel tamadot. Es cap 3. hogj az Isten teremtet alattjanak elseoje auagy kezdeti, mikor ezek az Istennek Angjalihoz nem illenek? Ha

es megh tagattak az egy bizony Istent.” (250r, kiemelés tőlem – T. F. P.) Értelmezők elhagyása, szórendcsere, szinonimák leváltása gyakran előfordul Kovásznai másolatában, míg Papolci szövegforrásának őrzése érdekében sokszor utólagos, beszúrt számozással is helyreállítja a szórendet, és kötőszókat is javít.

pedig azt mondgiak, hogy az Iesus volt ez személye szerint, az ki it megh tiltia magatol az jmadast, hat fejekre magjarazzak. Vegre ha jmigjen mondgiak, (az mint mjs magjarasztuk) hogj Iesus szol, de nem eo magha szemelie szerint, hanem angjala által az mondas szerint: En Iesus el küldöttem az en Angjalomot, hogj megh mondgia ezeket Ianosnak. Hat itt is mint az Angjal megh tiltia magatol, ugj az Christustol az jmadast. Nyulat bokrostol. Valaki azért ez könyben valo szolo személyeket megh nem tudgia valasztani, es az mi regulankot ezeben nem vezj, melljet oda fel errol ki attunk, szükségh annak ez magjarazatban teveljgeni. Az regula ez. Az Istennek Angjala nehul viseli az Isten személyet es bezedet ez könyvben, es olliat mondnak magokrol az Angyalok, melj dologh egyedul cziak az Istent eo magat illetj, es soha az nem fer az teremptet allathoz. Neha uiselik az Christusnak szemeljet es bezedit, es olljat mondnak eo kepeben, az mi soha az Angjali természethez nem illik, mint az halal es fel tamadas etc. Valahova hajolnak azért az kett Istenűek, de mindenűt megh akadnak, es magokot megh keoteozik ki feythetetlenkeppen.” (285r)

Karádi itt nem ismerteti és summázza, mint általában, hanem kezdeményezi a vitát („Disputallunk itt...”!) az imádás és segítségre hívás kérdésében, ahogyan a valóságban is tette pontosan ugyanebben az időben.²⁵ Ellenfelei a kétistennűek, akik ugyan a pápista Fiú Istent már elhagyták, de mégis imádni és segítségül hívni akarják, ha nem is úgy, mint az Atyát. Világosan látható, hogy az aktuális krisztológiai viták lenyomata áll előttünk, nem költött a párbeszéd. A disputára bocsátott kérdés: „Kiczoda ez Angjal az ki megh tiltia az eo jmadasatol az Apostolt?”, és a rá adható válaszok nem érdekelték különösebben a másolót, pedig a téma, Krisztus imádásának kérdése nem avult el, sőt 1638 után néhány évvel rendkívül aktuális teológiai próbakő volt. Karádi prédikátori arcának más vonásai is elhalványodnak másolatunkban: nem látjuk őt az írásban kibontakozó vita-irodalom termékeny szerzőjének, mert őt hivatkozott saját művéből három itt hiányzik. Vagy nem halljuk önérzetes kifakadását a sok nyakatekert írásmagyarázat miatt:

„Az kik imide amoda tekerik faczariak ki gjözi mind refutalni ökett? En az mi niluan valo ertelme az betűnek azt mondom, am iaczodgyek a'ki akarja az sok allegoriakkal. Az reghiek rakuak effelekkkel, az kiktől az mostaniak sem szakadhatnak ell.” (302v)

Nem jut el hozzánk diszkrétan (?) informatív olvasmányélményeinek bejelentése a pápák homoszexuális kapcsolatairól sem:

²⁵ Elhíresült levelében, amelyet 1579. november 9-én írt a kolozsvári eklézsia papjainak, világosan kimondja, hogy a Dávid Ferenc körül kialakult kontroverziák elcsendesítését egyedül disputációkkal tartotta volna lehetségesnek: „Vitatkozással, nem pedig erőszakkal kellett volna szolgálnotok az ügyet, s vetélkedés során kellett volna diadalmaskodnotok. Csakhogy nem volt mersz bennetek vitára szállnotok egy ilyen nagy emberrel, nehogy ügyetek hirtelen való romlását kelljen látnotok. Visszariasztott ettől tudatlanságotok. Mert hát hol van, kérlek, alapja a Szentírásban tudományotoknak, mely szerint Krisztust, mint második Istent vagy közbenjárót, segítségül hívni és imádni kell?” (kiemelés tőlem – T. F. P.) – KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története. I.* Kolozsvár, 2005. /Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 4/1./ 305.

„Nem szollok it arról, a’ mit oluastam egj nehany papaknak eletekről, kik mikeppen attak magokot amaz fertelmes paraznasagra is test szerint, szernio rutalmas dologh.”
(273r)

Összegezve tehát: leíró szempontból azt mondhatjuk, hogy azokat az elemeket metszette le a szövegkorpuszról a másoló, amelyeket a teológiai argumentáció egyenes vonalában nélkülözhető, felesleges digressióknak érzékelt. A szövegnek ez a filológiai hanyatlása olyan olvasó-értelmezőt mutat, akinek irodalmi konvenció-rendszere más, mint a jó egy emberöltővel korábban élő szerzőé. Olyannyira, hogy bátran felül is írja, másolja azt, így hozza létre egy „kor-szerűbb” variánsát Karádi művének. Szövegforgalmazói magatartását – és egyben a hivatásos, unitárius, értelmezői közösségét is, legalább részben – az exegetikai, dogmatikai egyértelműség irányítja, nyelvhasználatában pedig a vitairódalom tudományosságát a teológiai közbeszéd felé tolja el. A tan világossá tételének, egyszerűsítésének 17. századi erőfeszítése foglalta el Karádi 16. századi írásmagyarázói szenvedélyességének helyét, ami a konfesszionalizálódás okán nem váratlan. Kovásznai Péterről egyébként alig tudunk valamit. Egyetlen biztosnak látszó adatunk: 1635-ben a marosszentlászlói zsinaton felszentelt lelkészek névjegyzékében találkozunk egy Petrus Musnaival, akit vele azonosíthatunk. Felszentelése előtt talán ugyanitt, Musnán volt mester, innen a név. Ennek a változásnak a lenyomata lehet, hogy első musnai bejegyzésében nem használ semmiféle titulust, míg a későbbi medesériben már pásztorként ír alá. Más munkájáról nincs tudomásunk.

Kovácsnai másolatát 1657 augusztusában már Árkosi Veres Benedek könyvei között találjuk (126), ahogyan erről a majdnem ugyanazon szövegű három ex libris tájékoztat: „Ex libris Benedicti Veres Arkosi” (117, 168) és az utolsó rövidben: „Ex libris Benedicti Arkosi” (211). Tulajdonosunkat ugyanezen néven – Benedictus Arkosi – találjuk meg a fentebb említett 1635-ös marosszentlászlói zsinaton felszentelt lelkészek névjegyzékében Petrus Musnai felett két hellyel.²⁶ Hogy a kötet másolója és későbbi birtokosa ismerte egymást, az bizonyos. Ez a jegyzék még azzal a meglepetéssel is szolgál, hogy ötödikként Georgius Papolczy neve áll rajta, Karádi másik ismert másolójáé. Azt látjuk tehát, hogy jelen másolataink írói és első tulajdonosa ugyanabból a lelkészgenerációból valók, akik néhány évvel 1638 előtt indulnak, és pár évvel Dés után kapcsolatban vannak/lesznek az Apokalipszis-kommentárral. Attól azonban óvakodnunk kell, hogy ebben az összefüggésben azonnal és egyszerűen valamiféle „tisztá nonadorantista szárnyat” lássunk meg, akik a dési complanatio után „a föld alá kényszerülve” nagy lendülettel kezdték meg emblematikus munkáik mentését, másolását. A radikális antitrinitarizmusnak ezt a fajta kontinuitását ugyanis jelentősen átrajzolják az olyan típusú margináliák, amelyekben a másoló(k) vitatkozik a főszövegben beszélő Karádival. Hogy csak egy krisztológiai jellegűt említsek: A praefatio hatodik re-

²⁶ A 17. századnak e szakában még legalább két unitárius egyházi embert ismerünk Árkosi Benedek néven: Árkosi Gelei Benedek és Árkosi Tegző Benedek, akiknek biográfiájába nem lehet beilleszteni az 1635-ös ordinációt.

gulájában Karádi világosan kifejti, hogy Krisztus mennybe menése óta nem visel gondot a hívekre, egyetlen ilyen tettéről sem olvasunk a Szentírásban, mert ezt a feladatot eltávoztatta az Atyára hagyta. A másoló nem így gondolja, és beszúrja a két tagmondat közé – a pontosabb Papolcinál még láthatóan zárójeles – értelmezői utasítását: „Erts praesentem, de azért otalmazza igeie es esedezese által” (13). Ezzel mintegy teret nyit Krisztus jelenlegi közbenjárásának, és így esetlegesen segítségül hívásának is, amivel Karádi teológiai konstrukciójának sarokkővét mozdítja ki. Négy sorral lejjebb máris olvassuk a később is állandóan emlegetett tant: Krisztus most „Vagion nagi uarasban, uaruan azt hoga mindenek talpa ala uettessenek az eo Attia igereti szerent...”. Azt persze beszédes ténynek tarthatjuk, hogy a törvényi tiltás ellenére is Karádi ezen művét ketten is elkezdik másolni 1640-ben, illetve 1641-ben.

A kötet az udvarhelyszéki kis faluból, Medesérről – talán éppen Árkosi Benedeknek, mint esetlegesen Árkoson szolgáló papnak, a kezén keresztül – a háromszéki jelentős unitárius településre, Árkosra kerül. 1698-ban már biztosan itt van, mert a másolat megrongálódott utolsó levelének versóján (595) „Arkos Anno 1698” alatt egy igen hosszú listát olvasunk, valószínűleg az árkosi hívek névjegyzékét. Útjának további állomásait az első kötetstábla belső oldalán található possessor-bejegyzések jelölik. Ezek közül az első: „Novissime Samuelis Sz[ent]Martoni Ab Anno 1715.” Szentmártoni Sámuel néven két ordinált személy is szóba jöhet: az egyiket 1707 júniusában szentelték fel a haranglábi zsinaton, másikat pedig 1722 júniusában a szentábrahámin. Valószínűbbnek tűnik, hogy az 1707-ben felszentelt, gyakorló pap mellett kell döntenünk, aki prédikátori munkájában segéd-könyvként tudta felhasználni a kötetet. Itt van még egy adatunk: 1725-ben ilyen nevű lelkészt találunk Sinfalván,²⁷ de jelenleg eldönthetetlennek látszik, hogy melyik Szentmártoni Sámuel.

A következő bejegyzés: „Devenit in possessionem Stephani Tsiki de N[agy]-Ajta, ab Anno 1743 Mense Ian[uarii] manu propria.” Ennek a birtokosnak és felhasználónak kötetünk sokat köszönhet, vegyük hát szemügyre egészen közlőről! Nagyajtai Csiki István nem csupán ezt a sajátkezű birtokosbejegyzést tette, hanem a használat során már korábban leszakadt címlapot is igyekezett pótolni, újat készített, és a lap alján „Steph[anus] Csiki manu propria Minister Arkosiensis” írt alá. 1743 körül tehát árkosi pap; ami teljesen egyezik más forrásból származó adatunkkal, miszerint 1715-től 1750-ig teljesít itt szolgálatot lelkészként, előtte pedig mester volt Nagyajtán.²⁸ 1715. június 23-án szentelik fel a désfalvi zsinaton, és így kerülhet mintegy 35 évre az árkosi eklézsiához. Születnie tehát 1695 előtt kellett. Nevével találkozunk más kéziratok forgalmazásában is, hol szerzőként, hol pedig másolóként.²⁹ Nagyajtai Csiki István a társszerzője több polemikus traktátusnak,

²⁷ GERÉB Zsigmond: Unitárius lelkészek 1568-tól. Kézirat az EUEGyLt-ban. 32.

²⁸ Uo. 262.

²⁹ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj Napoca. I–II.* Ed.: Elemér LAKÓ. Szeged, 1997. – szerzőként: 150, 313, 343, 367; másolóként: 406/A, 406/B, 815, 1001 tételeiben regisztrálja.

amely Dániel István valláshagyásakor, 1767–1768-ban íródott. Ilyen nevű másolóval találkozunk két iskolai és két egyházi munkán is. Azt azonban teljességgel képtelenségnek tarthatjuk, hogy a legalább az ötvenes éveinek végéhez közeledő árkosi lelkész a kolozsvári kollégiumban egy kolligátumba másolja össze 1748–49-ben az *Elementa geometriae*, majd folytatólagosan 1749–50-ben az *Institutiones Physicae* című tankönyveket. Azonos nevű személyekre kell tehát gondolnunk itt. A 18. század közepén több Csiki István is forgalomban volt tehát az unitáriusoknál, azonosításuk fontosságát már Balázs Mihály megjegyezte.³⁰ A mi árkosi papunkról ductusa alapján bizton állíthatjuk, hogy másolója volt még annak a latin nyelvű kötetnek is, amely három exegetikai munkát tartalmaz.³¹ A nyolcadrét könyv első, nagyobb egysége az „Annotata in Apocalypsin S[ancti] Johannis evangelistae et apostoli, authore anonymo conscripta” (1r–93v). A címlevél alján olvashatunk másolásra vonatkozó adatokat: „Descrip[si]t Steph[anus] de N[agy] Ajta Tsikinus in sui posterorum et amicorum usum. Anno D[omi]ni 1714. mens[e] novembris 6.” (1r); és befejezte „Finis A[nn]o 1715 mens[e] Junio 6.” (123r). Munkáját tehát néhány nappal felszentelése előtt végezte be. Pályájának derekán egy másik Apokalipszis-kommentár, Karádié került tehát a kezébe, talán nem is véletlenül, amit igen hasznos műnek tartott, mint alább teljes szövegében idézendő címlapján írja. Ennek a maga készítette címlapnak a beírásához azonban újabb leveleket kellett beilleszteni a kötetbe, ekkor kerülhettek be elől és hátul a ma is üresen állók. Az elrongyolódott kéziratot igyekezett rendbe hozni. Az bizonyos, hogy szakadozó leveleit restaurálták, a hiányzó részeket kiegészítették és megvágták, talán ekkor kötötték újra is jelenlegi bőrkötésébe. A munka végeztével pedig a könyv gerincére Csiki István ráírta az általa adott címet: „Szent János Menyei Jelenésekről való látásának Magyarázása, melyet irt Karádi Pál”; a hátsó kötéstábla belső oldalán pedig: Petrus Kovasznai Pastor in Medeser 1645.

Ilyen állapotában kerülhetett Vargyasi Máté Elek apjához, majd ő magához kötetünk. Erről tanúskodik a harmadik possessor-bejegyzés: „Paterna oblatione datur Alexio Máté mpropria de Vargjas A[nn]o 1787.” Vargyasi Máté Elek ordinációja 1786 júniusában volt a nagyajtai zsinaton, ahol Alexius Máté M. Csokfalviensisként írt alá, mivel valószínűleg már mesterként működött Csokfalván, ahol majd 1793-ig folytatta lelkészi szolgálatát. Felszentelési ajándékként, „atyai adományként” így kaphatta apjától ezt a könyvet. Bizonyára más kéziratok közé kerülhetett, hisz Máté Elek szerzőként, fordítóként és másolóként is tevékenykedett. Írt

³⁰ Jankovich Miklós (1772–1846) *gyűjteményei*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Mikó Árpád. Bp. 2002. 219. és 228. tételének leírásában esetlegesen három Csiki Istvánról is beszél. Az első az árkosi pap, akinek valószínűleg tulajdonítható egy latin Apokalipszis-kommentár másolása is; a második egy kolozsvári „polemikus”, aki fontos 16. századi antitrinitárius iratokról készít másolatot, és esetlegesen bekapcsolódik korának egy vitájába is; a harmadik (?) pedig egy „hagyománymentő” kissé korábbi. Dolgozatomban Nagy Sándor-i megoldásra nem vállalkozom, de az OSzK-ban található két Csiki István-másolat kézbe vételére és összevetésére a Karádi-kötet címlapjával igen.

³¹ OSzK Kt. Oct. Lat. 1237. De az OSzK Kt. Quart. Lat. 1052 kéziratának másolója egészen biztos, hogy egy másik Csiki István.

elégiát az 1822-es aszályról; lefordítja az angol unitáriusokról szóló írást, segítve az akkortájt meginduló kapcsolatfelvételt a hitsorsosokkal; másolataiban pedig főleg 17. századi fontos unitárius egyháztörténeti és teológiai munkákat ír le.³² 1822 márciusában felekezetének egyik vezetőjeként úgy határoz, hogy becses kötetét a kolozsvári Unitárius Kollégiumnak ajándékozza. Ez időben egyébként is napirenden volt a kollégium könyvtárának fejlesztése a beérkező jelentős adományok miatt, úgyannyira, hogy a Főtanács többször is foglalkozik a könyvek ügyével. A megszülető rendelkezések a könyvtár gyarapítását célozzák: 1815-ben fellevenítik és szigorítják a közöltségen peregrináló akadémiták vásárolt könyveiről szóló 1781-es határozatot, miszerint ha utódaik „cum emolumento communitatis” nem használják a könyveket, akkor azok a könyvtárat illetik. Később ezt a határozatot kiterjesztik a meghalt papok és mesterek könyveire is, 1823-ban pedig már a tordai és keresztúri iskolák könyvtárának növeléséről is szó van.³³ Mindez történik Körömczi János püspöksége alatt, aki Máté Elek adományozó levelét a könyv elhelyezéséről szóló saját rendelkezésével együtt a kötet elejébe fűzte, így annak teljes, modernizált szövegét közlöm:

Nagy-Ajtai Főtisztelendő Körömtzi János Úrnak, az Erdélyi Nagyfejedelemségben lévő unitária eklézsiáknak és iskoláknak Nagyszerű Superintendensének, teljes tisztelettel, Kolozsvárat.

Főtisztelendő Püspök Úr!

Néhai T[isztelendő] T[udós] Karádi Pálnak ezen nevezet alatt és in folio iratott munkáját: Az Szent János Mennyei jelenésekről való látásának magyarázása, a kolozsvári Unitarium Nemes Collégiumunknak ezennel ajánlom és adom. Kettős hasznot vehetnének, úgy ítélek, a tanuló ifjak annak olvasásából: Egyiket azt, ami legyfővebb is, hogy azon titkos jelenéseknek megértésére világosságot vehetnek magoknak. Másikat azt, hogy a régibb kézírásoknak olvashatására alkalmasabbakká lehetnek. Sőt, jónak is tartanám, ha minden héten bár két-két órát az ilyen régebbi kézírásoknak olvasásában a tanuló ifjak publicé is gyakoroltatnának, melynél fogva még nagyobb elkészültséggel jelenhetnének meg a kancelláriákon az oda menni szándékozó ifjak. Instálom azért a Főtisztelendő Püspök Urat, méltóztassék ezen ajánlott munkának nemes collégiumunknak bibliothékájában léendő bététetése iránt a a [!] maga szokott útján rendelést tenni. Továbbra teljes tisztelettel maradtam a Főtisztelendő Püspök Úrnak

Kolozsvárat, Márc. 7-kén. 1822.

alázatos szolgálja
Máté Elek mpropria

Figyelemre méltó a tulajdonjogi aktus mellett a szöveghez csatolt használati utasítás is. A „legyfővebb” természetesen a teológiai felhasználás, de a legaktuálisabb, és talán így legfontosabb, a paleográfiai. Az ilyen korú kéziratok másolásával bíbelődő Máté Elek a régi írások olvasására még órarendi javaslatot is

³² A *The Manuscripts... i. m.* 1997. 16 tételt rendel a neve mellé, amelyeknek felsorolása most mellőzhető.

³³ GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). II.* [Kolozsvár], Minerva, 1935. 189.

tesz Körmöczi Jánosnak, aki püspöki kinevezése előtt tíz évig volt rektora a kollégiumnak. Persze a gyakorlatozásnak világos aktuál- és egyházpolitikai célja van: képzett ifjakat adni az alsóbb és felsőbb hivatalok számára, és így pozíciókat fogni. A kialakult helyzetet jól illusztrálja a következő adat: „Az 1818 évi téli Főtanács (24. jk. p.) az erdélyi kir. udvari kancellária ama közlését tárgyalja, hogy az unitáriusoknak hivatalokra való felvétele maguktól az unitáriusoktól függ, t. i. ha azokra tökéletesen elkészülnek s magukat mások felett megkülönböztetik.”³⁴ A közéletből történetileg kiszorított unitáriusok tehát gyakran kerülnek szembe a guberniummal, és ritkán tud valaki még ekkor is úgy kiemelkedni a mezőnyből, mint pl. Augusztinovics Pál. Bizonyítaniuk kell, szakértelmükkel. Az ajándékba kapott könyvről Körmöczi János rendelkezik is ekképpen:

Hocce manuscriptum Reverendi quondam Pauli Káradi Verbi Divini apud Temesvarienses Ministri, et Gregorii Bethlen Supremi ejusdem loci Capitanei Aulici Concionatoris (1579.) Ecclesiarumque Solum Deum Patrem per filium Iesum Christum in S[piritu] Sancto profitentium Superintendentis (vulgo: Al-földi püspök) in forma Commentarii in Libros Sancti Ioannis Apocalypticos conscriptum, ex pio ergo Collegium nostrum Claudiopolitanum, et Iuventutem Studioso Togatam zelo obtulit Reverendus Dominus Alexius Mathe de Vargyas, hoc tempore Consistorialis Matrimonii Defensor. Quo autem fine, et qua intentione obtulerit, vide ex conferentis apographo hic statim adnexo. Quia vero juxta genium ejus temporis quo haec scripta sunt multae habeantur in manuscriptum duriores expressiones atque applicationes hinc ne Iuventuti in criticis his temporibus praesertim non semper satis cautae haec paterent, visum est V[enerabili] Repr[esentativo] Consistorio in Bibliothecam Superintendentialem imponendum esse. Quare inter libellos et protocolla cura Superintendentis commissa conservandum esse determinatum est. Claudiopoli Die 17. Martij 1822.

Consignatum per Ioannem Körmöczy manu propria
Superintendentem

PS. Vide Petri Bod Magyar Athenas p. 130. et 131. Karádi Pál az Antitrinitáriusok között Superintendens az Alföldön és Bethlen Gábor³⁵ Papja 1579-ben.

Nem a „maga szokott útján” intézkedik Körmöczi, és a könyv nem is az adományozó szándéka szerint kerül a kollégium bibliotékájába. Ennek oka maga a mű, mivel süt belőle a reformáció korának hitvitázó szelleme, a vitairódalom időnként eldurvuló szóbelisége. Ezekben a „különösen kritikus időkben” nem lenne helyes, ha az ifjúság előtt egy ilyen mű folyamatosan nyitva állna. Így a konzisztórium döntése nyomán kerül a püspöki könyvtárba. Körmöczi János tehát a teológiai felhasználást nem is látja olyan egyértelműnek. Gyakorló egyházpolitikusként veszélyesnek vélhette egy olyan szövegnek a tógás diákok közé történő kibocsátását, amely köztársaságként használja a „dühös, büdös pápa-antikrisztus, fene bestia-pápa, bolond atyafiak, sok bolondok” kifejezéseket. Felelősen félthette az elmúlt néhány évtizedben elért unitárius eredményeket, és tarthatott a katolikus államhatalmi gépezettől I. Ferenc rendőrállamában. A kor unitárius közéletének

³⁴ Uo. I. 338.

³⁵ Egy későbbi kéz a Gábor szót Gergelyre helyesbíti.

vezetői között „állásánál s az egyház multjának ismeretéből származó tapasztalatainál fogva természetszerűen a mérsékelt elem mellett áll.”³⁶ A püspök egyébként is jól megfontolhatta, hogy milyen könyvek kerülnek a kollégium diákjai kezébe az ő közreműködésével. 1812–13 táján ugyanis a néhai püspök fia, Lázár Sámuel feljelentést tesz a guberniumnál ellene, és egyik vádpontja az, hogy Körmöczi adta Helvetius egyik művének fordított példányát diákjai kezébe 1805-ben, igazgatósága idején.³⁷ Ami egyébként igaz is volt. Mindehhez hozzátehetjük: Karádi művének felekezeti polemizáló jellege az aktuálpolitikától függetlenül sem tetszett a felvilágosult, széleskörű filozófiai tájékozottságú püspöknek.³⁸ Az előbbi vádpontok között szerepelt ugyanis az, hogy Körmöczi két vallásról tanít: „egyik, melyet hiszen, a másik, melyet vall”, azaz kétvallású, vagy igazán vallástalan. Védelmében, és más írásaiban, azonban előadja, hogy arról van szó, hogy a religio külsője, a status vagy eklézsia vallása és belsője, a szív vallása között különbséget kell tenni, mert a vallás köntöse nem maga a vallás. A külső, az eklézsia vallásának vannak külső formái, dogmái, míg ennél fontosabb a belső vallás, ahol az érzés a lényeges. „Tehát a vallás felett való veszekedéseket, ez vagy amaz tanítási módja ellen tett ellenvetéseket ne tekintsd úgy, mint a belső vallást illetőket” – írja Körmöczi. Így tehát a püspök olvasói kontextusában pontosan azok a helyek voltak szándékosan, meggyőződésekkel leépítve, amelyeken Karádi műve leginkább létre akart jönni. Ennek megfelelően inkább egyház- és irodalomtörténeti értékben használhatta a szöveget, bár a nonadorantizmust racionális unitárius tannak gondolta, így akár az ún. külső vallás dolgában is találkozhatott Karádival. Olvasásáról nem ad egyértelmű képet az általa elkészített igen részletes, mintegy 11 oldalnyi „Index rerum memorabilium in hoc opere Kárádii contentarum” sem. Ehhez előbb el kellett végeznie a lapszámozást is, mivel eddig csak a fejezetek számai szerepeltek az élőfejben. Tárgymutatójába leggyakrabban a kötet címke szerepű margináliáit vette fel, azzal a lapszámmal, ahol azok találhatóak. Hogy mégsem egyszerű listázott margináliamutatóról van szó, azt jól láttatják az olyan tételek, amik a szöveg kisebb-nagyobb egységeinek címéből, tételmondataiból transzformálva kerültek be. Vannak azonban olyan teljesen egyedi tételei is, ahol a kéziratban semmi jelzés nincs, mint például „Gergely papa Ro-

³⁶ Uo. I. 361. Így helyezi el óvatosan Gál Kelemen Körmöczit a „két ellentétes világnézet, a reakcionárius abszolútizmus és a liberálizmus képviselői” között.

³⁷ CSETRI Elek: *Körmöczi János (1763–1836)*. In: Uő.: *Együtt Európában (válogatott tanulmányok)*. I. Debrecen, 2000. 125. Az ügyet GÁL Kelemen: *Körmöczi János püspök a vallástalanság vádjá alatt*. = Keresztény Magvető 1931. 201–213. – alaposan tárgyalja, de ő még HOLBACH *A természet rendszere* című művéről beszél, és nem tudja, hogy a fordítást valóban Körmöczi végzi. A következőkben Körmöczi vallási meggyőződésével kapcsolatban az ő alapvető megállapításaira támaszkodom.

³⁸ Újabban CSETRI: *i. h.* 2000. I. 118–130. – helyezte bele őt az európai és erdélyi felvilágosodás közegebe. Munkájának kimondott alaptétele: „Körmöczi János az erdélyi felvilágosodás csemetéjén egy hajtás.” Korábban HADHÁZY Iván: *Körmöczi János unitárius püspök (1772–1836)*. = A Ráday Gyűjtemény évkönyve VII. 167–174. – főleg Gál Kelemen adatait gyűjti egybe.

mában az egyik Clastrom halastoját meg halásztotta, és 100000 apro gyermekek koponyait szedték ki p. 77 a Pápások tehát Nicolaitak ebben 77”. A nicolaitaság máig vitatott – a Jelenések exegézisében rendkívül fontos – kérdése érdekes lehetett Kőrmöczi számára is, még az N-nél és az U-nál is felveszi a „Nicolaitarum vitium”-ot. Itt feltétlenül egy hosszabb szövegegység önálló átolvasását látjuk, mint azoknál a helyeknél is, ahol találatként több oldalnyi szöveget jelöl ki. A filozófus érzékenységevel veszi észre a szöveg egyetlen Arisztotelészt és Platont is tárgyaló részletét, ezt önállóan a „Trinitatis explicatio” tételben foglalja össze, a kézíraton itt csak „Arisztoteles 8 phisicorum” marginália szerepel. Nem találunk azonban polémia vagy vita címszót, ami a fentiek alapján nem is meglepő. Elkészült indexét számozatlanul a kötet végébe fűzette, ezzel is megsegítve a szöveghez való gyors és könnyű hozzáférést. A possessorok fölé pedig a következőket írta: „Bod Peter Magyar Athenassába lásd ezen munkáról a Tudosittást sub Kárádi Pál p. 130. 131.”, jelezve e munka olvasójának, hogy a historia litteraria területére lépett. Bod Péter írói lexikonának hivatkozott szócikkét nem csupán fent közölt rendelkezésének postscriptumában használta fel szinte szó szerint,³⁹ hiszen főszövegében sem tud többet. A Bodhoz küldött érdeklődő holmi keveset talál erről a munkáról, lényegében csak regisztrálva van. Annál hosszabban és pontosabban olvashat viszont Karádinak a már fentebb is emlegetett leveléről. Úgy vélem, hogy Karádi Pálnak ezt a Bod Péternél megrajzolt literátori arcát akarta Kőrmöczi János szövegileg megteremteni akkor, amikor az addig csak hírből ismert Apokalipszis-kommentárt kezében tartva saját másolatában fűzi a kötet végére (604–613) Karádinak ezt a levelét is. Ezzel mintegy előállítva a Karádi-corpust, „Karádi-kódexet”, melynek használatát az általa elkészített lapszámozás és index teszi könnyebbé.

(Itt egy talán elnézhető digressio következik:) Kőrmöczi János könnyen hozzáférhetett e sokat emlegetett levélhez, hisz ekkor már jónéhány másolata létezett. A Karádi-szócikk írásakor Bod Péter kezében is ott volt a szöveg, hisz annak szarkasztikus kezdését és zárását szó szerint idézi is. Kénosi Tőzsér János egyháztörténetében azt is elmondja, hogy eredetije éppen Bod Péter segítségével jutott el hozzá.⁴⁰ De ez már jóval korábban történhetett, hiszen az 1753-ban elkészült

³⁹ Az alábbiakban közlöm Bod Péter szócikkének első mondatát, és kiemelem Kőrmöczi még a mondatszerkezetet is megtartó summázatát a postscriptumból: „Karádi Pál. Nevezetes tudós ember volt a’ XVI-dik Százban, a’ Kristust imadni nem akaró Antitrinitáriusok között, Superintendens az Al-földön és Bethlen Gergelynek a’ Tömösvári Fő-Kapitánynak 1579-dik eszt. Papja.” – BOD Péter: *Magyar Athenas*. Szeben, 1766. 130.

⁴⁰ „A levelet tisztelendő Kénosi jóakarója, Bod tiszteletes úr útján kapta meg a fehérvári káptalanból. Roppant apró betűkkel van írva” – írja Kénosi, majd közli a levél szövegét. KÉNOSI TŐZSÉR – UZONI FOSZTÓ: *i. m.* 2005. 303. Az adat érdekességére Balázs Mihály is utal bevezető tanulmányában.

Bibliotheca Scriptorum Transylvano Unitariorum című munkájában⁴¹ már láthatóan úgy írja le ezt a dokumentumot, hogy a kezében van. Azt rögzíthetjük tehát, hogy 1753-ban – sőt, valamivel korábban, már az adatgyűjtés fázisában – valamiféle tudományos adatközlés történt. És miért ne gondolhatnánk azt is, hogy ez egy kölcsönös, legalább alkalmi, tudományos munkakapcsolat lehetett? Valószínűleg így magyarázható Bod Péter Heltai Gáspár unitáriussá válásával kapcsolatos álláspont-változtatása is.⁴² Bod *A szent bibliának históriája* első, 1748-as kiadásában ugyanis a bibliafordítás bemutatása előtt mintegy 1,5 oldalban⁴³ mindenképp a háromságosok között tartja Heltait, még akkor is, vagy éppen azért (!), ha „Ugy tartják sokan, hogy ebben az Istenhez való buzgóságában meg nem maradt, hanem el-hajlott a’ Szent Háromság tagadókhöz.” Heltai ugyanis „a’ Kolo’svári Szent Háromságban lévő Egy Istent valló Gyülekezet” papjaként „sok ideig serényen és Szívesen hartzolt a’ Szent Háromság tagadók ellen.” Bod Péter előtt Heltai vallásváltoztatása ugyan „nem elég világos”, és hát az 1565-ös szentíráskiadás magyarázatai sem antitrinitárius szelleműek, bizonyítja két példával. Az ezt követő évek unitárius progressziójáról azonban mélyen hallgat, és Heltait még háromságosként imígyen törli gyorsan az élők sorából: „Mikor ezeket írta, akkor vallotta a’ Szent Háromságot az Egységben; ez után pedig nem sok Esztendő múlva meg-hólt, igen előregedvén.” 1756-ban, a második kiadásban már kihúzza az „Ugy tartják sokan”-t, és tényként, nem vélekedésként közli az áttérést. Kétkedő megjegyzését is kihagyja, már „elég világos előtte”, hogy „de osztán 1570-dik Esztendőben hogy a’ Kolo’svári Plébánusságban inkább meg-maradhatna a’ Blándráta és Dávid Ferentz pártjokra állott.” Az első kiadás Heltaival kapcsolatos állításaival Kénosi az 1754-ben készült *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania* című munkájában már világos argumentumokkal leszámol: természetesen nem lehetnek antitrinitáriusok Heltai magyarázatai, hisz 1568-ig trinitárius volt; másrészt Bod nem olvasta Heltai kései kiadványainak előszavait, egyébként „non dubitaret in Casparis Helti reformatione.”⁴⁴ Bizonyító erejű ebben a vonatkozásban Kénosi szerint a gyulafehérvári 1568-as hitvita

⁴¹ KÉNOSI TÖZSÉR János: *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania. Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*. Comp.: Ferenc FÖLDESI. Szeged, 1991. /Adattár XVI – XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32./ 128. A Bod Péter által is kedvelt salutatot pontosan idézi.

⁴² BRETZ Annamária: *Bod Péter a magyar bibliafordításokról. Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez*. In: *Bod Péter, a historia litteraria művelője. Tanulmányok*. Szerk.: TÜSKÉS Gábor. Bp. Universitas, 2004. /Historia Litteraria 15./ 59–70. – veti fel a kérdést ebben az összefüggésben, amikor összehasonlítja Bod Péter *A szent bibliának históriája* általa azonosított két kiadásának szövegváltozatait. A változtatás példája éppen Heltai. Munkájának ezen eredményeit hasznosítva ehhez igyekszem néhány „adalékot” nyújtani.

⁴³ BOD Péter: *A szent bibliának históriája*. Szeben, 1748. 134–135. Az OSzK-ban található eme korábbi példány jelzete 275. 054., míg a későbbi 821. 402. Ez utóbbi idézetei a 136. oldalon vannak.

⁴⁴ KÉNOSI TÖZSÉR: *i. m.* 1991. 51.

anyagának kinyomtatása.⁴⁵ Heltai ugyanis kinyomtatta ezt még ugyanezen évben (RMNy 256), amikor még háromsághívó. Majd ugyanezt a vitaanyagot új előszóval 1570-ben is kiadja (RMNy 287), és ebben világosan megvallja az egész közösség előtt, hogy

„Isten szent, győzhetetlen, a próféták és apostolok írására alapozott igazságának ismerem el azon férfiak tudományát, kiket én a vitatkozás első kiadásában újítók címevel illettem (mert ostoba elvakultságomban nem átaláltam őket eretnekeknek és istenkáromlóknak nevezni). [...] És teljes szívemből mondok hálát nektek is, Isten kedves emberei, nékem szerelmes atyámfiai, kiváltképpen neked, Giorgio Biandrata doktor és neked, Dávid Ferenc...”⁴⁶

A fő argumentum tehát az 1570-es kiadás új előszava. Nem nehéz felfedeznünk Bod későbbi szövegének forrásvidékét itt, hisz számára is meggyőzőnek kellett lennie ennek a Heltai szájából elhangzó előszónak, akkor is, ha itt nem nevezi meg a nyomtatványt. 1766-ban a *Magyar Athenas*-ban azonban már ezt is megteszi.⁴⁷ Az sem lehet teljesen véletlen, hogy éppen Blandrata és Dávid Ferenc pártjáról beszél, hisz az előszóban Heltai is külön mond köszönetet nekik. Elég bizonyosan kijelenthetjük tehát, hogy Kénosi adata írta át kénytelen-kelletlen Bod Péter könyvének második kiadását, amit a fennálló kapcsolat és a kronológia is valószínűsít.

Kötetünk utolsó alakítója Boros György volt. Észrevételeiről egy teljes lapnyi bejegyzésében tudósít (2). Karádi művének két másolata az ő kezében találkozott először 1887-ben, amikor a kollégium könyvtárosaként (1882–1889) is működött. Szabó Károly „Kanyaró Ferencnek kérte volt le két hónapra a muzeumtól” a budapesti példányt, és ekkor nézte össze azokat Boros. Nem túlzottan alaposan tette ezt, hisz véleménye szerint „egyenlő jó példányok”, mindkét másolatban vannak szókihagyások, cserék, talán több Kovásznainál. Ekkor egészítette ki az unitáriusok kötetének rongálódott, hiányzó részeit is. Bemásolta a teljesen hiányzó első levelet

⁴⁵ A szóban forgó forráscsoportot Heltai utolsó vallásváltoztatásának tárgyalagos bemutatása okán legújabbban tárgyalja KOVÁCS Sándor: *Egy hitvita – két jegyzőkönyv. Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez.* = Keresztény Magvető 2004. 437–443.

⁴⁶ Kénosi ezt az előszót teljes egészében beemelte a *De Typographiis...* szövegéből egyháztörténetébe, és mivel ez most vált magyarul olvashatóvá, onnan idézem; KÉNOSI TÖZSÉR – UZONI FOSZTÓ: *i. m.* 2005. 186. Kénosi szövegében ezután Bod fent idézett álláspontjának cáfolata következik. Az egyháztörténet lapjain később többször is visszatér Heltai unitáriusságának kérdésére, mindvégig visszaperelve azt. Uzoni Fosztó István az 1570-es előszóra utalva írja a 666. oldalon: „Ha Bod Péter ezt olvasta volna, nem írta volna előszavában: »Nem világos, hogy elhajlott a Szentháromság tagadáshoz Heltai Gáspár.« Ez ugyanis a napnál is világosabban mutatja, hogy ezt a művet Heltai már unitáriusként adta ki.” Kicsit hátrább Heltairól szólva: „...hogy a református urakat ne csalhassa meg tovább az a Bod Péter, aki tagadja, hogy megtért volna.”

⁴⁷ Az 1568-as kiadás pontos leírása után: „A’ Fejér-vári tíz napi Disputáció az Istenről a’ Király előtt. 1568. 4. R. Ezt kétszer adta-ki; mikor elsőben ki nyomtatta, akkor a’ Reformátusok értelmekeket követte; de mikor másodszor ki adta, jelenti az Elöl-járó- beszédében, hogy értelmében ingadoz és sententziáját változtatja.” – BOD Péter: *Magyar Athenas*. Szeben, 1766. 106.

a címlappal az üresen hagyott 9–10. lapra, és a kötet utolsó, erősen rongált lapján is pótolta a szöveget (594). Kovásznai Péter záró bejegyzése után átvezette ide Papolci Györgyét is. A kötet gerincére ráírta a címlapról beszerzett új adatot: 1580.

Kötetünk szikár leírása tehát ma ez: pag. 2 + [6 vacua] + 586 + [8 vacua] + 10; 318 × 270 mm; egy kéz írása; bőrkötés, jó állapotban.

A margó(já)ra

Csiki István az általa készített címlapon Karádi szövegéhez használati útmutatót is mellékel, így lehetőséget ad arra, hogy a produkció mellett a recepcióról is még néhány megállapítást tegyünk. Tehát a modernizált szöveg:

Az Szent János Mennyei jelenésekről való látásának magyarázása,
melyet írt T[isztelendő] T[udós] Kárádi Pál,
melyből is

minden Isten beszédének értelmese való magyarázását előadni kívánó T[isztelendő] Tudós Tanító bőv értelmet vehet, és az hallgatóknak is kiadhat, ha hozzá nem teszen (a helyes értelmén kívül), vagy el nem veszen valamit ez könyvnek prófétálásának beszédében, cap. 22,18.19 Nézzvén erre: Phil 1,15: Némelyek pedig irigységnek és versengésnek általa, némelyek pedig jóakarattól is prédikálják a Krisztust. Azért 1Pét 4,11: Aki szól, szólja mint Istennek beszédét; aki szolgál, szolgáljon úgy, mint Istentől adatott ajándékok szerént, hogy mindenkiben dicsőíttessék az Isten a Jézus Krisztus által, kinek dicsősége és birodalma van mind örökkön örökké . Amen.

Steph[anus] Csiki mpropria
minister arkosiensis

Csiki tehát anélkül, hogy ismerte volna Karádi művének a szerző által adott címét, ugyanazt a műfaji megjelölést használja a szövegre: magyarázat. A felhasználók a prédikátorok, akik Isten beszédének magyarázásához, exegéziséhez innen, Karádi magyarázatából meríthetnek gondolatokat. Segédkönyvként hasznosul tehát, a szöveg olvasója a pap, aki az általa létrehozott jelentéseket adja ki a prédikáció kommunikációs helyzetében a hallgatóknak, gyakran az együgyű kösségnek. Ebben az olvasási szituációban a prédikátor sokszor működik bíróként, legegyszerűbb esetben akkor, amikor Karádi több, helyes interpretációt is felkínál egy-egy textushoz. Csiki István is bizonyára így használhatta könyvét akkor, amikor benne hagyta 1741. február 5-i prédikációjának vázlatát, amelyet az alázatosságról tartott. A szöveg itt a néma olvasás terepe. No meg az aláhúzásoké, amelyek a használatba vett területekről beszélnek. A kolozsvári kéziratban láthatóan ilyenek a következő részek: a hét gyülekezethez írt levelek általában, az 5. pecsét vértanúinak panasza, az üdvösségről és a keresztségéről szóló szinte traktátussá bővülő magyarázatok. Vannak azonban szűz szövegek is, talán csak elolvasták ezeket: a trombitáló angyalok, a csészék és csapások, a lovasok, de ezek között van Babilon pusztulásának képe is. Ez a látvány nem meglepő, a felhasználók válogattak.

Karádi szövege azonban más felhasználói pozíciókat is mutat. Munkájának műfaja a címet látva valóban: magyarázat. Az interpretációt a prédikáció homiletikai egységeiben hajtja végre, időnként még ezeket fel is tüntetve: *textus, propositio, divisio, magyarázat, tanulság, usus*. Hogy ezeket a textustól textusig tartó részeket prédikációként kell olvasnunk, azt ő maga mondja a Jel 14,14–20 *divisiójánál*:

„De miért hogj it ket Angjal lattatik, azert ez praedicatiot ket reszre oztom enis, kikben mindeniknek az eo rendit eleois szamlalom.” (236v)

Így lesz ebből a szakaszból tehát két prédikáció: Jel 14,14–16 Az földnek az eles sarloulal ualo megh aratasarol, és a Jel 14,17–20 Az szeoleo szedeo angialrol címmel. Ha a műfaj történeti címkéjét keressük, akkor a nagy ellenfélhez, Melius Juhász Péterhez is fordulhatunk, éppen. 1568-ban Váradon kiadott Apokalipszis-magyarázatának címe ugyanis a következő: *Az Szent Ianosnac tött ielenesne igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint a' iambor bölcz es tudos emberec irasabol szerezetetet Melius Peter által* (RMNy 259). Itt Melius a fejezeteket conciókra osztja, a feliratok is: első, második concio, summát ad, majd jön a magyarázat. A dialektikus kifejtés után azonban majdnem teljesen hiányzik a tanulság és az usus, a prédikációnak az adhortatív elemei, amelyek Karádinál vannak. Tehát Karádi műve joggol nevezhető így: magyarázat prédikációk szerint.

Szerzőnk készülő szövegének recepciójára már jó előre reflektál. Két felhasználót lát maga előtt mindvégig: az olvasót és a hallgatót. A Jelenésekben lejegyzett látomások sorrendjének, egymáshoz való viszonyának tárgyalásakor így ír:

„Ezt azert szüksegh ertenunk, hogj ez latasnak rend tartasat megh tudjuk, hogy ebben külömböz az prophetaktol. Ez az olvasoknak haznal teobet, hogj nem az halgatoknak.” (84v)

János látomásának nem ószövetségi jellege csak a hivatásos olvasóknak lehet érdekes és hasznos, a prédikáció hallgatóinak természetesen érdektelen. A három jajszó magyarázatánál pedig:

„Ezt erteni haznos mind az oluasoknak, mind az halgatoknak. Az oluasoknak, hogj tudgiak az Jayt mellyk tsapas ala rekeztetni. Az halgatoknak pedig, hogj megh gondolliak Istennek bozzuallasat...” (175v).⁴⁸

Az olvasók tehát ismét a hivatalos értelmezői közösséget jelölik, akiknek leginkább tudniuk kell, hogy pontosabban értsék az írást. A hallgatókra pedig oktató haszonként hat, amelyből Isten bosszúálló természetét nem csupán megismerik, hanem meg is gondolják. Ezen szereplők pontos meghatározását is adja a Jel 1,3 exegézisében, ahol éppen a Szentírás olvasásáról van szó: „Az oluasokra es az halgatokra, az az az tanitokra es az halgatokra.” (12v). A tanítóknak alább két csoportját is megnevezi: a papok és deákok; a hallgatók pedig tanulók. Egyszerre

⁴⁸ Ezt a két szöveget részben idézi BALÁZS: *Karádi Pál... i. h.* 2005. 78. Itt egy bekezdésben beszél szövegünk „műfaji heterogenitásáról” is.

igyekszik tehát mindkét csoport elvárásai horizontjának megfelelni. Kétfelé igyekszik beszélni, de valójában mégis csak egyfelé tud, hisz a hallgatók nem olvassák írását, csak az olvasók, a hivatásos értelmezők. Szövegét úgy készíti el, hogy tanulságok és hasznok mindig legyenek a magyarázatok nyomán, változó mennyiségben. Munkájának természetesen vannak üresen hagyott, amplifikálható helyei, de így is használható prédikációk. Az is elképzelhető, hogy a szöveghez a prédikátor csak a hangját, arcát kölcsönzi. Írásmagyarázatának ilyesfajta felhasználásra bátorítja is Karádi patrónusát, Bethlen Gergelyt. Elveszett Joel-kommentárjának dedicatiójában így ír:

„és ha szintén egyébre nem leszen hasznos-is, még-is előttd egy egy concionként olvastatod, kiből minden jóra mennyi hasznot vehess tellyes életedben szépen meg kostolhatod.”⁴⁹

A szöveg így létrejövő, manifesztálódott variánsairól persze nem lehet információnk, hisz csak a szöveggönyv van a kezünkben. Az itthon tanult, kevésbé tudós papok is így kész prédikációkat kaphattak a kezükhöz magyar nyelven. Bizonyosan nem a néma egyéni olvasás volt tehát a kötet használatának módja.

Összegzésül: Karádi szövegének eme előszóbelisége hamarosan más olvasási szokásokon keresztül másként mutatkozott, s mint fentebb láttuk, felhasználása szakkönyvként, írói portréként majd tudományos vizsgálódás tárgyaként történt.

PÉTER F. TÓTH

A la marge du codex Karádi inconnu (?)

L'étude présente la copie conservée dans les Archives Collectives de l'Église Unitarienne de Transylvanie, à Kolozsvár, des commentaires d'Apocalypse, rédigés en 1580, par l'évêque anti-trinitarien, Pál Karádi. La plus grande valeur du volume consiste dans le fait que ce texte de grande importance de l'antitrinitarisme radical ne parvient jusqu'à nos jours qu'en deux copies. Le présent exemple était également connu dans la littérature spéciale, mais on l'avait cru perdu. En 1913, István Borbély, historien de littérature unitarien avait comparé les deux copies, celle de Kolozsvár et celle de Budapest encore existantes, pour gagner des arguments filologiques à une discussion en cours, au sujet de la paternité de la comédie Balassi (*RMNy* 260). De l'exemplaire de Kolozsvár, lui aussi avait déjà constaté que c'est une copie écrite par Péter Kovásznai, exécutée entre le mois de mai 1641 et le mois d'avril de 1645. Par la comparaison présente il est visible que Kovásznai ne conserve aussi strictement la source du texte que le copiste de l'exemplaire de Budapest, György Papolci; Kovásznai pousse l'écrit de ton passionnel de Karádi vers le langage usuel de la théologie dogmatique du 17e siècle. L'ouvrage de Kovásznai avait parcouru un itinéraire facile à suivre, les étapes en sont registrés par les notes du volume. D'abord, on le trouve parmi les livres de Benedek Árkosi Veres, puis il arrive à Samuel Szentmártoni, après lui, István Nagyajtai Csiki le possède en 1743. Le prêtre de Árkos procède des réparations au volume, alors un peu déjà fripé. Le propriétaire suivant est le père de Máté Elek Vargyasi, plus tard lui-même. C'est toujours lui qui offre le volume en 1822 au Collège Unitarien de Kolozsvár. L'évêque János Kör-

⁴⁹ KÉNOSI TÖZSÉR: *i. m.* 1991. 128.

möczi, changeant l'intention du donateur, remet l'ouvrage au lieu de la bibliothèque du Collège, dans celle de l'évêché. Des points de vues politiques actuels, considérait-il dangereux la remise d'un ouvrage tellement polémique à la disposition des étudiants. Les guerres de mots dogmatiques, hors l'essentiel de la religion, l'évêque d'esprit ouvert les avait jugées à éviter. Pour faciliter un accès rapide, Kőrmöczi avait fait rédiger un index au texte et il a fait insérer à la fin du volume le fameux épître de Karádi, adressé à la communauté de Kolozsvár en 1579, en sa propre copie. C'est ainsi, que s'est formé le corps Karádi, 'le codex Karádi', qui présente textuellement le visage de Pál Karádi, esquissé par Péter Bod dans son '*Magyar Athenas*'. Le commentaire de l'Apocalypse, évidemment n'était pas toujours interprété dans le domaine de l'histoire littéraire. Le texte de la page de titre, préparé par István Csiki au volume, le désigne comme texte utile aux préparatifs des prédicateurs. Vu le grand nombre des éléments adhortatifs, il est probable que Karádi avait rédigé ses textes non seulement à la lecture muette et individuelle, mais il avait eu sous ses yeux, également ses auditeurs.

STIBLI ANIKÓ
Az eperjesi Zimmermann könyvtár 1687-ben*

1. Zimmermann Zsigmond, a kereskedő

Az eperjesi vésztörvényszék első áldozatáról, az 1687. március 11-én kivégzett Zimmermann Zsigmond kereskedőről mind ez ideig nagyon kevés átfogó tanulmány¹ készült, amit feltehetően indokol az a tény is, hogy életére vonatkozóan viszonylag kevés és töredékes forrással rendelkezünk. Az alábbiakban igyekszem bemutatni a személyéről rendelkezésre álló adatokat.

Zimmermann Zsigmond születésének időpontját nem ismerjük. Fiatal éveiről az első konkrét adat 1669-ből származik: ekkor az eperjesi kollégium diákjaként részt vett egy iskolai színdarabban, amelyben Imre herceg szerepét a szintén itt nevelkedő Thököly Imre játszotta, de rajta kívül szerepelt még négy olyan eperjesi fiatal is, akik 22 évvel később Zimmermannal együtt a Caraffa által szervezett vésztörvényszéken vesztették életüket.² Az iskolapadot minden bizonnyal még ebben az évben, de legkésőbb 1670-ben elhagyta. Ekkor vette át a család már 44 éve bejegyzett eperjesi üzletét, amelynek kiterjedtségét jól jellemzi az az adat, hogy évenként közel félszáz ezer forintot is megforgatott.³ Ekkortól kezdve 1687-ig folyamatosan vezette számadáskönyvét, amelyből megismerhetjük üzlete értékgérmát, az árubeszerzésre vonatkozó adatokat illetve a vevőközönséget.⁴

A kereskedő felmenőire vonatkozóan nem rendelkezünk biztos adatokkal, mindössze egy-egy szórványos adat tájékoztat családjáról. Ismert, hogy az Eperjes főterén a templommal szemben két telken álló házat 1632-ben építtette Zimmermann Ádám és felesége Mária Magdolna, akik minden bizonnyal a kereskedő nagyszülei

* Dolgozatom az ELTE BTK történelem szakán 2005/6-os tanév tavaszi félévében megvédett szakdolgozatom rövidített változata. Elkészítésében nyújtott segítségükért itt szeretnék köszönetet nyilvánítani G. Etényi Nóra és Krász Lilla tanárnőknek.

¹ A legadatgazdagabb tanulmányok: ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban*. = MKsz 1894. 209–221.; THALLÓCZY Lajos: *Egy eperjesi kereskedő a XVII-ik században*. = Századok 1881. 62–68.; Uő: *Zimmermann Zsigmondról*. = Századok 1881. 690–691.

² THALY Kálmán: Thököly Imre és iskolatársai mint színjátékosok. = Századok 1880. 411–417.

³ THALLÓCZY Lajos: *Zimmermann Zsigmondról*. i. h. 691.

⁴ THALLÓCZY Lajos: *Egy eperjesi kereskedő ... i. h. 62–68.*

lehettek.⁵ Zimmermann Zsigmond édesapja feltehetően szintén a Zsigmond nevet viselte. Erre azok az adatok engednek következtetni, amelyek Zimmermann sikeres kereskedelmi tevékenységéről szólnak az 1650-es években.⁶ Mivel az 1687-ben kivégzett Zimmermann Zsigmond csak 1669 körül fejezte be iskolai tanulmányait, nem valószínű, hogy ezzel párhuzamosan az 50-es években kereskedői tevékenységet is folytatott.

Ahogy felmenőiről, úgy Zimmermann utódairól is kevés adat tanúskodik. Az eperjesi vésztörvénytörvényről szóló kortárs beszámoló szerint Zimmermann Zsigmond elfogatásakor nős volt: fiatal felesége és kisfia mellől vitték el Caraffa katonái.⁷

Zimmermann közéleti szerepvállalása kapcsán szintén csak sejtésekre és néhány szórványos adatra hagyatkozhatunk. A könyvtárában fellelhető művek számából és jellegéből következtetve tudatosan készült a közéleti szerepvállalásra, azt pedig, hogy mennyire volt sikeres e téren mi sem jellemzi jobban, minthogy ő volt Caraffa első áldozata 1687-ben. Tudjuk róla, hogy vagyonából sokat adott közcélokra, amely miatt nagy tisztelet övezte a városban.⁸ Városi szenátor valamint a collegium inspektora volt.⁹ Habsburg-ellenessége élete vége felé nem kérdéses, Thököly felkelését „szóval és tettel” is támogatta.¹⁰ Azt, hogy élete korábbi szakaszában mennyire volt ő maga Habsburg-ellenes illetve mennyire követte szemé-

⁵ Az eperjesi Zimmermann-ház a 18. század közepén a Fejérváry, majd a Pulszky család tulajdonába került. Pulszky Ferenc, a 19. századi politikus és régész visszaemlékezéseiben az 1824-es év emlékeit felidézve írja le, hogy labdázás során a ház faláról lepergő vakolat alatt a következő feliratot fedezte fel (a ma is látható felirat és a Pulszky-visszaemlékezés némileg különbözik, az alábbiakban a felirat szövegét idézzük: ADAMZIMMERMAN MARIA MAGDALENA / ZIMMERMANINANNO 1632: DEN.ZOM / RIJ / FÜRCHTE GOTT EHRE DEN KENIG. PULSZKY Ferenc: *Életem és korom. I.* Bp. 1884. 16–18. A Pulszky-házra vonatkozóan l. SZENTESI Edit: *Josef Daniel Böhm Parthenón-fríze. A Fejérváry-gyűjtemény az eperjesi Pulszky-házban.* In: *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére.* Szerk. MAROSI Ernő – LACZKÓ Iboolya – SZABÓ Júlia – TÓTHNÉ MÉSÁROS Lívია. Bp. 1997. 56–69.

⁶ Utalnék itt Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem és Johann Heinrich Bisterfeld leveleire, amelyekben találhatunk utalást arra, hogy a fejedelmi család könyvei az eperjesi kereskedő közvetítésével jutottak el Erdélybe. Egy 1651. október 18-i levél szerint (SZILÁGYI Sándor: *Herczeg Rákóczi Zsigmond levelezése.* = Történelmi Tár 1888. 217.) Bisterfeld egy térképgyűjteményt és egy spanyol skolasztikus művet várt, de ezek elakadtak Krakkóban vagy Prágában. Levelében hivatkozott Zimmermann Zsigmondra. Egy korábbi 1648-ban írt levél említést tesz a könyvcsomagok útvonaláról, amely szerint a kötetek Niclasiuson (Dancka) és Zimmermannon (Eperjes) keresztül jutottak el nyugatról Erdélybe. A forrásokat idézi VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája. A Bisterfeld-könyvtár.* Bp. – Szeged, 2003. 93.

⁷ Idézi BIDNER Ákos: *Az eperjesi vésztörvénytörvény. 1687.* Bp. 1941. 15.

⁸ GREXA Gyula: *Carafa és az eperjesi vértörvénytörvény.* Rozsnyó, 1913. 8.

⁹ GREXA Gyula: *Carafa ... i. m.* 8.

¹⁰ GREXA Gyula: *Carafa ... i. m.* 8., 1686-ban Zimmermann Munkács várában tartózkodott és ő ruházta a vár védőit. THALLÓCZY Lajos: *Zimmermann Zsigmondról. i. h.* 691.

lyes meggyőződésében a város története során megfigyelhető szemléletváltást az udvarral szemben nem tudjuk. Közéleti elismertségét mutatja, hogy nemcsak városi szinten, hanem a régióban is tevékenykedett, 1683-ban ő képviselte Eperjest a felső-magyarországi városszövetség kassai gyűlésén.¹¹

2. A hagyatéki jegyzék

Zimmermann Zsigmond kereskedőt az Antonio Caraffa által szervezett vész-törvényszék koholt vádak és hamis bizonyítékok alapján fő- és jószágvesztésre ítélte, amelynek végrehajtására 1687. március 5-én került sor. A tehetős kereskedő vagyonát kivégzése után konfiskálták, amelynek értéke összesen 200 ezer forintot tett ki.¹² A kutatás kiindulópontjául szolgáló könyvtárlista,¹³ a vagyonelkobzási eljárás során keletkezett a kivégzés után néhány nappal, 1687. március 11-én. Dolgozatomban célja, hogy e kiemelkedő jelentőségű forrás segítségével közelebb kerüljünk Zimmermann Zsigmond személyéhez.

Zimmermann Zsigmond könyvtára, a lista adatai alapján, a tulajdonos halálakor összesen 398 kötetet tartalmazott, amelyek számozott rendben követik egymást az inventáriumban. A lista latinul íródott, bevezetőjében megfogalmazza a hűtlenséggel vádolt kereskedő bűnösségét és a vagyonelkobzás tényét. A könyvjegyzéket három fő részre tagolta az összeíró, a számozás folyamatos. Még akkor sem szakították meg ezt, amikor egy-egy kéziratot vettek fel a lajstromba, amelyek így, elszórtan, számozás nélkül kerültek be két tétel közé. Az első, 1–203-ig tartó rész címe „Sequitur consignatio Librorum in Bibliotheca dicti Sigismund Zimerman repertorum et quidem Auctorum selectiorum”. Külön részben (203–260. tétel) gyűjtötték össze az összeírók által eretnek szellemiségűnek ítélt munkákat. Az utolsó részben (261–398. tétel) olyan köteteket találunk, amelyek az összeírás alkalmával két külön ládában voltak elhelyezve. Az egyes tételek latinul kerültek felsorolásra, akkor is, ha maga a kötet nem latin nyelvű volt. Ilyen esetekben gyakran feltüntették a tétel mellett, hogy milyen nyelven íródott (pl. °3 Sleidani historia Germanice; °24 Conea Theatrum Machinarum Italice), de nem minden esetben találkozunk ezzel a megoldással. A kötetcímek leírása nem teljes: általában megemlíti az összeíró a szerzőt és a cím legfontosabb kulcsszavait, de találkozunk olyan példával, hogy csak a szerző, csak a cím kulcsszavai vagy csak tartalmi megnevezés van feltüntetve. A könyvjegyzék a fent említetteken kívül egyes esetekben megemlíti, hogy az adott kötet több művet tartalmazó tomus volt (pl. °23 Epicurij Philosophiae Tomi), esetleg egy többkötetes mű egyik önálló kötete (pl. °2 Historiae

¹¹ KÖNYA Péter: *Eperjes szabad királyi város szerepe a kuruc mozgalomban*. In: *Hegyaljai felkelés. 1697. Tanulmányok*. Szerk. TAMÁS Edit. Sárospatak, 2000. 152.

¹² GREXA Gyula: *Carafa ... i. m.* 8.

¹³ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. S.a.r.: FARKAS Gábor – VARGA András – KATONA Tünde – LATZKOVITS Miklós. Szerk. KESERŐ Bálint. Szeged, 1992. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13/2./ 118–127.

Belgicae mutillate Qvarta Pars). Egy további érdekesség figyelhető meg a °194, °195, °197, °198 és °203-as tételek esetében: az összeíró feltünteti, hogy ezek a kötetek krúdában maradtak, vagyis nem voltak még bekötve. Nem tünteti fel azonban a könyvek méretét, amit például megtalálhatunk a szintén Eperjesen keletkezett Gutt-könyvtár, Johann Erasmus Wegener vagy Keczer Menyhért könyvlistáiban.¹⁴ Szirmay Miklós 1701 augusztusában szintén Eperjesen készült könyvjegyzéke minden kötet mellett feltünteti a könyvek kiadási (esetleg beszerzési) évét is. Hasonló adatok ismerete nagy segítség lett volna a Zimmermann-könyvtár elemzésénél.

3. A Zimmermann-könyvtár állománya

A könyvlistában feltüntetett kötetek azonosítása kutatásom egyik legfontosabb része. Az volt a célom, hogy a könyvek megismerésén keresztül információt szerezsek a tulajdonosról, megtudjam, milyen érdeklődési köre volt, városán belül milyen társadalmi, esetleg politikai, közéleti szerepre készült, milyen végzettsége volt, a 17. században kialakuló, a régió által kiválóan kihasznált nemzetközi nyilvánosság előtt milyen kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Zimmermann Zsigmond személyének könyvei irányából történő megközelítést igazolja és szükségessé teszi az a tény, hogy személyével kapcsolatban csak nagyon töredékes források maradtak fenn.

Hipotézisem szerint a könyvtárlisták tanulmányozása lehetőséget biztosít arra, hogy viszonylag hiteles képet alkothassunk egy városi polgár személyéről és tevékenységi köréről. Alátámasztja ezt a feltevést az a tény, hogy a 17. század második felének polgári könyvkultúrája még távol állt a reprezentatív célokkal történő könyvgyűjtéstől, amely a 18. század sajátossága. Korszakunkban tehát, bár a könyvek ára folyamatosan alacsonyabbá vált, szélesebb közönség számára téve lehetővé a könyvek élvezetét, a polgárság nagy része főleg olyan könyveket tartott otthonában, amikre iskolai tanulmányaik, mindennapi vallásgyakorlatuk során volt szükségük, vagy amelyek foglalkozásukkal kapcsolatos, úgymond szakkönyvek voltak. Emellett találunk még szórakoztató irodalmat, illetve olcsó kivitelű, mindenki számára elérhető olvasmányokat, mint például a kalendáriumok vagy a rövidebb, anyanyelven íródott széphistóriák.¹⁵

Zimmermann Zsigmond könyvlistája több tekintetben is eltér kora átlagos könyvgyűjteményeitől. Hozzá hasonlóan nagy számú bibliotékával a polgárság körében kevesen dicsekedhettek. Kiemelendő az eperjesi Gutt-könyvtár 247 kötetes állománya, Sebastian Türk kassai polgár 246 kötete, valamint a lőcsei történetíró, Hain Gáspár fiának, Nicholaus Hainnak 1700-ban inventált 394 kötetes gyűjteménye.¹⁶ A vizsgált könyvtár méretén túl, tartalmával is tiszteletet parancsoló.

¹⁴ Adattár 13/2. 87–93, 93–95, 168–174.

¹⁵ FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai.* = MKsz 1992. 100–122. és PAVERCSIK Ilona: *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához.* = MKsz 1982. 254–266.

¹⁶ FARKAS Gábor: *A 16–17. századi... i. h.* 113.

Állományában szinte alig találunk profán, tömegeknek szóló olcsó irodalmat. A kötetek elemzése alapján egy humanista műveltségű, magasan képzett széles látókörrrel és sokirányú érdeklődéssel rendelkező tulajdonos képe rajzolódik ki előttünk.

A könyvtárlista alapján kiinduló kutatás megalapozottnak ítéltető, hiszen az inventáriumban fennmaradt kötetek nagy részét sikerült azonosítani vagy legalább bizonyos részinformációkat szerezni róluk. A könyveket három csoportba soroltam: pontosan azonosított, részlegesen azonosított és nem azonosítható tételekre. Pontosán azonosítottnak ítéltető azokat a könyveket, ahol megtaláltam a szerző pontos nevét, a mű teljes címét, legalább egy kiadás helyét (város és nyomda), illetve a kiadás évét, valamint a könyv nyelvezetét. Amennyiben sikerült információt szereznem a kötet méretéről azt is feltüntettem, de ennek hiányában még pontosan azonosítottnak minősítettem a kötetet. Részlegesen azonosítottak azok a tételek, ahol a fenti információk közül egy vagy több hiányzik. Például, ahol nem tudtam megállapítani a kötet szerzőjét vagy címét, ahol nem tudtam rábukkanni a kiadás helyére és idejére. Ide soroltam azokat a köteteket is, ahol, bár pontos cím nem áll rendelkezésre, a tétel megfogalmazása alapján fogalmat alkothatunk a kötet tartalmáról. Végül nem azonosíthatónak minősítettem azokat a műveket, ahol semmi vagy nagyon kevés kézzelfogható információval rendelkeztem a kötetre vonatkozóan. Ilyen például a 255-es tétel, *Autonius(!)*, ahol semmi konkrét kiindulópont nincs, a szerző feltehetően rossz helyesírással rögzített nevén kívül. Ezek alapján összesen 72 kötetet nem sikerült azonosítani, 194 kötetre vonatkozóan rendelkezünk részinformációkkal és 140 kötetet tudtam pontosan azonosítani. Tehát összesen 334, többé-kevésbé azonosított kötet alapján tudunk véleményt alkotni Zimmermann Zsigmond könyves műveltségéről.

A könyvtár állományának azonosítása után az első szembeötlő megfigyelés az a sokszínűség, ami ezt a bibliotékát tematikai, nyelvi és beszerzési szempontból jellemzi. Megállapíthatjuk, hogy a könyvtár tulajdonosa egy igazi humanista tudós igényességével válogatta össze könyveit, ügyelve arra, hogy a korszak minden tudományterülete és diszciplínája legalább egy-két kötettel képviseltesse magát. Így megtalálhatunk a szokásos filozófiai és vallási irodalom mellett meteorológiával (°358), fénytannal (°14, °59), sőt a színekkel kapcsolatos munkákat is (°388). Azon témákban, amelyek más értelmiségi polgár könyvtárában is megtalálhatók, mint például az államelméleti vagy politikai művek, a könyvtár különlegessége a mennyiségben, de ugyanakkor a minőségben is rejlik. Nemcsak azt mondhatjuk el Zimmermann könyvtáráról, hogy kiemelkedően sok államelméleti és politikai művet tartalmazott (31 kötet), hanem azt is, hogy olyan kurrens, magas színvonalú művekkel rendelkezett, mint Justus Lipsius szinte összes műve illetve Hugo Grotiusnak a nemzetközi jogról írt munkája, a *Háború és béke jogáról* (°71). Ezek a kötetek egyértelműen a tulajdonos modern, humanista műveltségéről tanúskodnak. Vallási olvasmányait tekintve fontos megemlíteni azt a tényt, hogy bár Zimmermann az evangélikus felekezethez tartozott, kötetei között több katolikus teológiai művet is találunk. Sajnos, források híján nem tudjuk megállapítani, hogy a kereskedő változtatott-e vallást élete során (eltekinthetve a kivégzése előtt, a meg-

menekülés reményében vállalt katolizálástól),¹⁷ így egy további lehetséges magyarázatként felmerül a mindent megismerni vágyás humanista igénye. Különleges csoportját képezik a könyveknek az orvostudománnyal kapcsolatos művek. Megdöbbentően sok, összesen 55 ilyen témájú kötet található a könyvtárban, amely érdekes kérdéseket vet fel kereskedőnk tanulmányait, tevékenységét esetleg egészségi állapotát illetően. Zimmermann filozófiai műveltsége igen kimagasló lehetett (25 ilyen témájú kötetel rendelkezett), bár meg kell jegyeznünk, hogy nem annyira az ókori, klasszikus bölcséleti iskolák híve volt, hanem inkább a modern, humanista eszmeáramlatok iránt érezhetett fogékonyságot. Szintén érdemes megemlíteni, a minden bizonnyal az átlagostól eltérő, nyelvtudását vagy nyelvek iránti érdeklődését. Igaz, egy kereskedőtől elvárható, hogy több nyelven beszéljen, ráadásul szűkebb mozgástere, a felső-magyarországi régió maga is többnyelvű közeg, meglepő, a nyelvkönyvek és a szótárak változatossága. Különösen kiemelendő az a Calepinus által szerkesztett 11 nyelvű, folio kiadású szótár (°36), amelyben a latin és a héber mellett az összes európai nyelv szavai megtalálhatók. Ez a kötet, amely a Rákóczi-család sárospataki könyvtárában is megvolt, minden bizonnyal nem tartozott egy átlagpolgár mindennapi olvasmányai közé. A fenti, kiragadott példákön keresztül is érezhető, hogy Zimmermann könyves műveltsége messze meghaladta azt a szintet, ami egy 17. századi polgártól elvárható lenne. Feltételeznünk kell, hogy Zimmermann Zsigmond rendelkezett felsőfokú végzettséggel, minden bizonnyal valamelyik német protestáns egyetemen.

Szoros kapcsolatait a német területekkel egy másik aspektusból is igazolhatjuk. A könyvtár tételeinek azonosítása során megdöbbentő volt az a tény, hogy a pontosan beazonosított, kb. 140 kötet (tehát ahol legalább egy kiadás helye és ideje is megállapítható) túlnyomó többsége német nyelvterületen, elsősorban Baselben, Nürnbergben, Frankfurtban, Leipzigban, Kölnben jelent meg. Kiemelkedő még a holland, francia és olasz kiadványok száma is, amelyek leginkább Amszterdamból és Antwerpenből, Párizsból, Lyonból és Toulouse-ból, valamint Rómából és Velencéből kerültek Eperjesre. Mindez érdekes elemzési szempontot vet fel: a könyvbeszerzés ilyen méreteket öltő kiterjedtsége nyilvánvalóan megragadható a városok illetve vezetőik más vetületű, vallási illetve politikai kapcsolatrendszérében is.

A könyvtár állományának azonosításánál a legnehezebb feladat a kötetek pontos kiadási évének meghatározása volt, különösen azon kiadványok esetében, amelyek népszerűségüknél fogva, rövid időn belül viszonylag sokszor láttak napvilágot, nemegyszer Európa más-más városaiban. Ilyen esetben szinte lehetetlen kizárólag a könyvtárlistára hagyatkozva meghatározni, hogy melyik kiadás képezte az állomány részét. Természetesen bizonyos kiegészítő, nem jegyzékszerű források (pl. könyvszámlák, levelezések ide vonatkozó részei) egy-egy esetben segíthetnek a közelebbi meghatározásban, de nem találok ilyen jellegű feltárt és publikált

¹⁷ Erre vonatkozóan l. GREXA Gyula: *Carafa... i. m.* 13.

forrásokkal Zimmermann Zsigmond esetében. Az ilyen típusú források levéltári felkutatása túlmutat ezen dolgozat keretein, így azokra nem hagyatkozhatom.

A könyvtár köteteinek kiadási vagy beszerzési időpontjának közelebbi meghatározásához segítség lenne, ha tudnánk, hogy Zimmermann Zsigmond élete mely szakaszában kezdett el könyveket vásárolni. Ily módon ugyanis kizárhatnánk a népszerű kiadványok esetében az esetlegesen létező korábbi kiadásokat. A könyvgyűjtés kezdetének ismerete azért is lenne jelentős, mert ellentétben sok korabeli könyvtárral, Zimmermann Zsigmond gyűjteménye eddigi ismereteink szerint egygenerációs bibliotéka, mivel nincs információnk arra vonatkozóan, hogy őseitől családi könyvgyűjteményt örökölt volna.

Érdekes azonban az a tény, hogy a könyvtárlista alapján beazonosított kötetek nagy része a 16. század végén illetve a 17. század első felében került kiadásra. Ezeket nyilván nem maga Zimmermann vásárolta hiszen vagy még nem élt, amikor ezek a kötetek megjelentek, vagy olyan fiatal volt, hogy nem feltételezhetjük, hogy kifejezetten érdeklődött volna a kurrens államelméleti vagy orvostudományi munkák iránt. Három magyarázat tűnik reálisnak. Az első szerint Zimmermann ezeknek a munkáknak későbbi kiadásait vette meg, amelyeket nem lehetett pontosan azonosítani. Előfordulhat az a megoldás, hogy nem elsőkézből szerezte be az összes olvasmányát, hanem, hasonlóan más korabeli könyvtárlajdonoshoz (pl. Rákócziak, Zrínyi Miklós),¹⁸ ő is vásárolt könyvhagyatékokat.

A harmadik lehetséges megoldás, hogy az evangélikus lelkész, Zimmermann Mátyás állt a könyvtár gazdag állománya mögött. Bármilyen fokon is állt rokonságban a kereskedővel, úgy érzem, nem elképzelhetetlen lehetőség, hogy a külföldi egyetemeket megjárt, minden bizonnyal magas fokú műveltséggel rendelkező Matthias Zimmermann 1659-es elköltözése idején nem vitte magával teljes könyvtárát, hanem egy jelentős részét odaajándékozta rokonának, Zsigmondnak. A fenti hipotézis helytállóságára vonatkozóan természetesen el kell végezni az eperjesi levéltár dokumentumainak ilyen szempontú átvizsgálását, erre azonban, mint azt korábban említettem, jelen keretek között nincs lehetőség.

A könyvtár állományának feldolgozása során a pontosan vagy részlegesen azonosított köteteket tematikai csoportokba soroltam. Ebből kiderül, hogy a könyvtár legnagyobb csoportját az orvostudománnyal kapcsolatos könyvek teszik ki (55 tétel), de emellett meglepően magas a fenti diszciplínához némiképp kapcsolódó kémiai-alkímiai munkák száma is (18 kötet). A tulajdonos természettudományos érdeklődése egyértelműen kimutatható a könyvtár tematikájában, hiszen a már említett két tudományágon kívül csillagászattal (15 kötet), matematikával (6 kötet), földrajzzal (9 kötet), optikával (3 kötet), fizikával (3 kötet), meteorológiával (1 kö-

¹⁸ A Rákócziak könyvbeszerzéseire vonatkozóan I. MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996. Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárára vonatkozóan I. A *Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*. Szerk. KLÁNYI CZAY Tibor. Bp. 1992.

tet) kapcsolatos munkák is megtalálhatók a könyvtárban. Ezek teszik ki az állomány 27%-át. Jelentős részt képviselnek a politikai (11 kötet) és államelméleti művek (17 kötet), a feltehetően politikai tartalmú pamfletek (5 kiadvány), jogszabálygyűjtemények és más jogi témájú könyvek (9 kötet) illetve törvényszövegek (2 kötet). Az antik és modern történeti (20 kötet) továbbá filozófiai művekkel (25 kötet) együtt ezek képezik a bibliotéka 21%-át. A mindennapi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek illetve a teológiai művek összesen 11%-os, míg a oktatással és iskolaüggyel kapcsolatos kiadványok 9%-os részt képviselnek. A könnyedebb műfajt a kb. 10 kötetet kitevő irodalmi művek, egy a svéd Krisztina királynőről szóló életrajz (°5), egy francia nyelvű játékkönyv (°206) képviselik, összesen az állomány 3%-át téve ki. A praktikus tudást biztosító szakkönyvek közül különösen érdekes az öt darab építészettel, ezen belül hadi építészettel is foglalkozó munka, illetve a mezőgazdasággal (2 mű), kertműveléssel (1 mű) foglalkozó kötetek, amelyek együtt a könyvtár kb. 2%-át teszik ki.

A továbbiakban a könyvtár két legnagyobb csoportját kitevő könyveket vizsgáljuk meg alaposabban: az orvostudománnyal és a politikával illetve államelmélettel foglalkozó műveket.

A könyvtár állományának a legszembeötlőbb sajátossága az orvostudománnyal kapcsolatos művek meglepően magas száma, változatossága és kiemelkedő igényessége. A diszciplína számos speciális szakterületére vonatkozóan találunk irodalmat a gyűjteményben: nőgyógyászat, neurológia, különböző egyedi betegségek kezelése, mint például a pestis és a skorbut, de még a lovak gyógyításához is rendelkezett megfelelő kötetekkel. Zimmermann forgatta kora legkiemelkedőbb orvostan professzorainak munkáit, mint például a Wittenbergben oktató Konrad Viktor Schneider (1614–1680) és Daniel Sennert írásait, vagy az Altdorfbán tanító Gaspar Hoffman (1562–1648) műveit. Ismerte nemcsak Paracelsus munkásságát, de William Harvey (1578–1657) kötetét is, sőt még a Harveyt népszerűsítő Leonhard Fuchs (1501–1566) művei is részét képezték a gyűjteménynek. Mindezek mellett nem feledkezett meg a kiindulópontokról: Hippokratész görög nyelvű munkája sem hiányzott könyvespolcáról. A fent kiragadott példák mind olyan művek, amelyek a 17. századi orvostársadalom által gyakran forgatott elméleti és gyakorlati szakkönyvek voltak.¹⁹ A különböző irányzatok ily mértékű figyelemmel követése megengedi azt a feltételezést, hogy Zimmermann Zsigmond orvostudományi érdeklődése túlmutatott egy egyszerű laikus kíváncsiságán.

Az orvostudományi könyvek nagy részét, hasonlóan az állomány többi részéhez, leginkább a német és holland városok nyomdáiból és könyvkereskedéseiből, latin vagy német nyelvű kiadásban szerezte be: Amszterdam, Halle, Basel, Lipcse, Frank-

¹⁹ VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. Bp. 1995. 35–39.

furt, Nürnberg, Wittenberg, Coburg, Genf mind megjelennek, de találunk még francia, itáliai és angliai kiadású könyveket is. Minden bizonnyal a tudatos, értő, a nemzetközi könyvpiacra kitűnően eligazodó gyűjtő szenvedélyének megjele-
nése figyelhető itt meg.

Fontos azonban felhívni a figyelmet három szembeötlő hiányosságra. Amíg Zimmermann Zsigmond rendelkezett az európai könyvpiac legkurrensebb orvos-tudományi kiadványaival a saját régiójában megjelentetett művek hiányoztak gyűjteményéből.²⁰ Különösen izgalmas ez a kérdés a tekintetben, hogy Zimmermann kortársa és minden bizonnyal közeli ismerőse volt a szintén Eperjesen működő Weber János, aki pályáját gyógyszerészként kezdte (Wesselényi Ferenc nádor udvari gyógyszerésze volt) majd városában komoly politikai karriert futott be. 1645-ben választották be először a városi tanácsba, 1648-ban azonban már ő képviselte a felső-magyarországi városszövetséget Bécsben, Szelepcsényi György esztergomi érsek audienciáján. Legmagasabb tisztségét az eperjesi főbírói címet négyszer nyerte el, összesen tizenöt évig vezette e minőségben városát.²¹

Weber első komoly elismerést hozó műve, az 1639-ben három nyelven (latin, német és biblikus cseh) megjelentett nyomtatott kiadványa, a pestis ellen írt traktátusa, az *Amuletum*.²² Ez a mű egyike volt a korszak legsikeresebb kiadványainak,²³ amit a témaválasztás aktualitása igazol: egy évvel korábban pestisjárvány söpört végig a régióban. Érdekes, hogy ez a népszerű munka, amely egy ugyanabban a városban működő, kortárs polgár-politikus tollából származott nem található meg kétséget kizáróan²⁴ a könyvjegyzékben.

Weber János *Amuletum*ához hasonlóan szintén hiányzik Lencsés György a 16. század végén íródott kéziratos „Ars Medica” című műve, ami Johann Fernelius *Univerſa Medicina* című művén alapszik, de felismerhető benne Leonhard Fuchs, Peter Andreas Mattheolus és Peter Bayre hatása is.²⁵ Igaz ugyan, hogy a könyvjegyzék 201-es tétele után közbeszúrt kézirat orvosi témájú, nem bizonyítható azonban, hogy megegyezne a fent említett művel.

A leginkább megválaszolandó kérdés: miért volt szüksége Zimmermann Zsigmond, sikeres textilereskedőnek ilyen mennyiségű és minőségű orvosi könyvre. Sajnos Zimmermann neveltetéséről, iskoláiról egyelőre nem rendelkezünk információkkal, így nem tudhatjuk, milyen hatások érték fiatal korában, de jogos a fel-

²⁰ Ez általánosságban is igaz a könyvtár állományára.

²¹ Weber János életére és műveltségére vonatkozóan l. BUBRYÁK Orsolya: *Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1684)*. = *Ars Hungarica* 2003. 225–280.

²² *RMNy III.* 2052, 2095, 2111.

²³ Weber műve szinte minden átlagos polgári házban megvolt, több kiadást is megért. Bethlen Kata könyvtárában például egy 1739-es, tehát egy száz évvel későbbi kiadásban volt meg. BUBRYÁK Orsolya: *Egy polgári mecénás... i. h.* 271.

²⁴ Elképzelhető, hogy a könyvtárlista 193-as tétele megegyezik ezzel a művel, de ez esetben nagyon hanyagul megfogalmazott tételcímmel van dolgunk, ami alapvetően nem mondható el a lista többi részéről.

²⁵ VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás... i. m.* 36.

tételezés, hogy végzett orvosi stúdiumokat, még ha nem is szerzett ilyen irányú diplomát. Ez esetben nyilván tanulmányai során vásárolta a könyvek egy részét. Egy másik hatásmechanizmusként figyelembe kell venni kapcsolatát Weber Jánossal, aki minden bizonnyal ajánlott neki olvasnivalót e témában. Sajnos, ezt a vonalat sem tudjuk ellenőrizni, mivel az 1684-ben elhunyt Weber hagyatéki könyvlistája nem maradt fenn, érdekes módon pedig fiának, az 1687-ben szintén az eperjesi vésztörvényszéken kivégzett Weber Dániel elkobzott ingóságai között egyetlen könyv sem szerepelt.²⁶ Egy harmadik lehetséges magyarázat a személyes indítást feltételezi. Ismert, hogy I. Rákóczi Györgyöt egészségügyi problémái nagyban befolyásolták az orvostudományi könyvek beszerzésében. Érszükületre volt hajlamos, ezért rendszeres böjtöléssel és sok mozgással igyekezett állapotán javítani. Törökgyűlölete ellenére nem idegenkedett a keleti gyógy módoktól, mivel elismerte a Kelet jobb eredményeit ezen a téren.²⁷ Véleményem szerint nem zárható ki a lehetősége annak, hogy Zimmermann Zsigmond esetében is működhetett bizonyos fokig ez a motívum, bár a feltételezésnek ellentmond az a tény, hogy nem mutatható ki egyetlen típusú betegség vagy problémakör, ami köré a könyvek többsége csoportosulna. Egy további ellenérv pedig a könyvek beszerzési idejében rejlik. A feltehetően legrégebb kiadású orvosi mű 1549-ben, a legfrissebb 1680-ban jelent meg, a kettő között a könyvek eloszlása többé-kevésbé egyenletesnek mondható. Nem mutatható ki olyan periódus, amikor hirtelen megnövekedett az orvosi művek száma, így minden bizonnyal ez a magyarázat a forrás alapján nem bizonyítható.

A Zimmermann-könyvtár állományának második legnagyobb csoportját a politikai, jogi államelméleti témájú könyvek teszik ki. Az ebbe a témakörbe tartozó művek közelebbi vizsgálata érdekes következtetések levonását teszi lehetővé.

A politika és a politikai gondolkodás fogalma a 16–17. században jelentősen átértékelődött párhuzamosan azzal a folyamattal, ami az európai hatalmi struktúrák átalakulása terén végbement. Különösen izgalmas ebben az időszakban a hazai helyzet, mivel a három részre szakadt ország külpolitikai lehetőségei a 16–17. században igen korlátozottak voltak. A Hódoltság területe teljesen török uralom alatt állt, míg az Erdélyi Fejedelemség, amely a magyar szuverenitás folytonosságát próbálta meg továbbvinni sem tudott önálló külpolitikát folytatni, hiszen azt folyamatosan egyeztetni kellett a Porta szándékaival. Az önálló akciókat (gondoljunk például II. Rákóczi György 1657-es lengyel hadjáratára) súlyos bosszúhadjárat és megtorlás követte. A Királyi Magyarország sem volt képes a bécsi udvartól eltérő érdekek hivatalos úton való érvényesítésére, épp az önálló magyar külpolitika hiányában. E sajtóságos helyzet eredményeképp szükség volt olyan csatornák kihasználására, amelyeket Bécs nem volt képes befolyásolni vagy legalább megakadályozni. A magyar politikai elit számára ez a csatorna az egyre erősödő nem-

²⁶ [THALY Kálmán] BÚJDOSÓ, Valentinus: *A Carafa által kivégeztetett Keczer Gábor és Véber Dániel elkobzott ingóságainak leltára* = Századok 1874. 137–140.

²⁷ NAGY László: *A „bibliás őrálló” fejedelem*. Bp. 1984. 123–125.

zetközi nyilvánosság volt, amely a török harcok miatt egyébként is szem előtt tartotta a magyarországi eseményeket.²⁸ A nyilvánosság felé való nyitás elsősorban az egyre gyorsabb híráramlás révén valósult meg, amely híreknek hordozói az egyre nagyobb számban megjelenő különböző nyomtatványok, pamfletek és röplapok voltak.

Ahhoz azonban, hogy a magyar érdekek a nemzetközi nyilvánosság előtt megfelelő módon érvényesülhessenek elengedhetetlenül szükség volt egy jól képzett, az újjá formálódó politikai és államelméleti viszonyokban jártas elitre. Ennek az elitnek a tagjai a 17. század második harmadáig főként a főúri arisztokrácia sorából kerültek ki, ám Zrínyi Miklós halála és a Wesselényi Ferenc nádor nevével fémjelzett Habsburg-ellenes rendi mozgalom letörése után ez a réteg nem tudta tovább megfelelően folytatni ezt a tevékenységet, így irányító szerepet kaptak a gazdaságilag erős városok és az ott élő jól képzett értelmiségi réteg is.

A jól képzett, politikai és államelméleti téren kurrens ismeretekkel rendelkező városi polgár egyik kiemelkedő példája Zimmermann Zsigmond, akinek könyvei 21%-át teszik ki a politikai, államelméleti, jogi kiadványok, törvényszövegek, illetve történelmi és filozófiai tárgyú művek. A könyvállomány ilyen témájú kötetei két szempontból tekinthetők kivételesnek: mennyiségi és minőségi szempontból. A 17. század folyamán a társadalom egyre szélesebb körében nőtt meg az érdeklődés a politikai és államelméleti művek iránt főleg a felső-magyarországi német nyelvű városokban. Ezek a városok gazdaságilag már voltak olyan erősek, hogy a város költségén külföldi egyetemeken képeztessék ki a jövő értelmiségi rétegét, akik hazatérve magas szintű, az új szellemi áramlatokat ismerő és azokat a hazai viszonyok között alkalmazni tudó elitréteggé válhattak.²⁹ Ilyen városok voltak például az általunk vizsgált Eperjes és a nyugat-magyarországi Sopron. A soproni könyvtárlistákból jól látható, hogy a teológiai művek mellett magas arányban voltak jelen a jogi, a történelmi és a politikai művek,³⁰ de hasonló arányt tapasztalhatunk a beszercebányai polgárok olvasmányai között is.³¹

Eperjes történelme folyamán mindig különösen nagy figyelmet szentelt a művelődésnek; már az 1640-es években rendelkezett egy olyan magyarul, németül és

²⁸ A magyar politika és az európai nyilvánosság kapcsolatára vonatkozóan I. G. ETÉNYI Nóra: *Európai nyilvánosság és magyar politika. 17. századi törekvések a magyar politika megismertetésére*. In: *Hatalom és kultúra II.* Szerk. JANKOVICS József – NYERGES Judit. Bp. 2004. 41–61. illetve R. VÁRKONYI Ágnes: *A tájékoztatás hatalma*. In: *Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerekben*. Eger. 1999. 9–33.

²⁹ G. ETÉNYI Nóra: *Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában*. = Aetas 2002. 31.

³⁰ GRÜLL Tibor: *Könyvtárak és olvasmányok a XVI–XVII. századi Sopronban. I–II.* Sopron, 1992. Uő: *Városi irodalom a XVII. századi Sopronban I. és II. rész (Klasszikus olvasmányműveltség)*. = Soproni Szemle 1996. 1–20. és 127–136.

³¹ ČIČAJ, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században (Beszercebánya, Körmeöcbánya, Selmecbánya)*. Szeged, 1993. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok 4./ 104.

latinul egyaránt tudó, módos lutheránus polgári réteggel, amely hajlandó volt anyagilag is támogatni a könyvnyomtatást, 1665-ben pedig megalapították az evangélikus kollégiumot, ahol Ladivér Illés jóvoltából a politika tantárgyként is megjelent.³² Nem csoda, hogy ebben a magas szintű műveltséget közvetítő környezetben többen megpróbálkoztak az írással, fordítással is. Az eperjesi gyógyszerész-főbíró Weber János bíróné választása kapcsán három államelméleti művet hagyott ránk felhasználva a kor kurrens államelméleti munkáit, Laskai János pedig lefordította Lipsius *Politica* című művét, amelyet az eperjesi kereskedőnek, Madarász Györgynek ajánlott³³.

A fennmaradt eperjesi könyvlisták adatai alapján jól nyomon követhető az a politikai-államelméleti érdeklődés, amelynek példáját Zimmermann Zsigmondnál is megfigyelhettük. A Guth család egyik tagjának 1676-ban készült 245 tételes könyvjegyzéke feltűnően sok jogi, gazdasági, politikai, történeti és államelméleti vonatkozású könyvet tartalmaz. Megtalálható a könyvtárban Lipsius és Grotius mellett Thomas Morus *Utopia* című műve éppúgy, mint a Mazarin és Richelieu politikáját elemző pamfletek.³⁴ Hasonlóan gazdag államelméleti irodalmat találunk Keczer Menyhért³⁵ és Szirmay András könyvtáraiban is.³⁶

Zimmermann Zsigmond könyvtárában lelhető fel legnagyobb arányban a fent említett új típusú politikai irodalom.³⁷ Politikai és államelméleti könyvei között az elméleti megalapozást nyújtó művek mellett találunk a mindennapi politikai-jogi gyakorlatban használt kiadványokat is. A különböző törvénykönyvek, mint például Werbőczy Hármaskönyve németül (°28), magyarul (°52) és egy latin–magyar bilingvis kiadásban (°75) is megvolt, amelyeknek bár pontos kiadása nem azonosítható, mindenképpen a gyakori használatra utal. Szintén gyakorlati jelentősége lehetett az 1681-es soproni és a pozsonyi (konkrétan nem azonosítható, hogy melyik évi) országgyűlés elfogadott törvénycikkeinek (°76 és °30). Ezeket minden bizonnyal a mindennapi politikai és közéleti tevékenységek során használhatta tulajdonosuk.

Szintén érdekesek a könyvtárban található rövid, pamfletszerű kiadványok. Ezeknek tartalmáról, kiadásuk idejéről és helyéről sajnos nem rendelkezünk információval. Címeik (*Mercurius Europeus* (°72), *Consiliarius Politicus Germanice* (°107), *Politicus modernus Germanice* (°145), *Theatrum machinarium* (°24, °148),

³² HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejlődési tükrökben*. Bp. 2001. 119.

³³ Laskai Lipsius fordítására lásd: HARGITTAY Emil: *Justus Lipsius és Laskai János*. In: Tarnai Andor-*emlékkönyv*. Szerk. KLANICZAY Gábor. Bp. 1996. 117–127.

³⁴ Adattár 13/2. 87–93.

³⁵ Adattár 13/2. 93–95.

³⁶ Adattár 13/2. 168–174. A könyvlista elemzésére lásd: R. VÁRKONYI Ágnes: *Ismeretlen kuruc vers és politikai háttér. (Gondold meg Magyar Népet)*. = ItK 1979. 80–81.

³⁷ G. ETÉNYI Nóra: *Államelmélet... i. h.* 32.

Discursus Politicus de praesenti statu (°195), *Secretus Aule Gallicus* (°314), *Ratio Status Germanice* (°77), *Theatrum historiarum Germanice* (°108)) azonban gyakoriak voltak a kor más ilyen jellegű kiadványai esetében. Az ilyen típusú kiadványokban a 17. század utolsó harmadában elsősorban a nemzetközi politikai helyzet elemzése dominált, amelyekhez a keretet az államok és dinasztiák párbeszéde, beszélgetésjátéka adta. Ezek a párbeszéddek könnyed, élvezetes formájuk mellett jelentős történeti és államelméleti ismeretanyagot is biztosítottak.³⁸

A szórakoztató és a mindennapi politikai gyakorlatban használt művek mellett jelentős a politikaelmélettel foglalkozó művek száma és igényessége. A köznevelési és a polgári könyvtárlisták szerint igen népszerűek a királytűkrök, és még a 17. században is töretlen népszerűségnek örvendő Guevarra *A fejedelmeknek serkentő órája*, amely a 16. századi udvari élet viszonyait és normáit tükrözte.³⁹ A 17. század folyamán azonban egyre nagyobb hatást gyakorol a magyar politikai eliteire is a Leydenben működő Justus Lipsius. A felső-magyarországi városi polgárság könyvtáraiban gyakran találkozhatunk Lipsius műveivel, de azt kevesen mondhatták el magukról, hogy Lipsius *Politica* című műve négy különböző kiadásban is a birtokukban volt. Zimmermann könyvtárában találhatunk egy német, egy latin és egy magyar változatot, illetve egy, feltehetően, latin nyelvű opusculum, kis méretű kiadást. Lipsius művének ilyen fokú reprezentáltsága talán kapcsolatban áll azzal a ténnyel, hogy Lipsius művének fordítását Laskai János a szintén Eperjesen élő, Zimmermannhoz hasonlóan kereskedelemmel foglalkozó Madarász Györgynek ajánlotta.⁴⁰ Az a tény, hogy a 16. században nagy népszerűségnek örvendő fejedelemtűkrök, illetve konkrétan Guevarra műve hiányzik az alapvetően jól felszerelt Zimmermann-könyvtárból, ellenben Lipsius négy példányban is jelen van, arra enged következtetni, hogy a tulajdonos tudatos célja lehetett a legfrissebb, legmodernebb államelméleti művek beszerzése.

Zimmermann minden bizonnyal a nemzetközi jog terén is otthonosan mozgott, vagy legalábbis kereskedőként érdeklődött az új tudomány iránt; erre utal Hugo Grotius műve a *Háború és béke jogáról*, amely a nemzetközi jog tudományának alapjait teszi le.

Az orvostudományi könyvekhez hasonlóan az államelméleti és politikai művek kapcsán is fel kell hívnunk a figyelmet egyes Zimmermann által minden bizonnyal ismert és olvasott, ám a könyvjegyzékben nem szereplő művekre. Említettük korábban, hogy a felső-magyarországi protestáns városok egyes ambiciózusabb polgárait a magas műveltségű közeg önálló művek alkotására ihlette, amelyek kö-

³⁸ G. ETÉNYI Nóra: *Államelmélet... i. h.* 32.

³⁹ ZOMBORI István: *Külföldi művek magyarországi fogadtatása (A. Guevarra magyar kiadásának kérdőjelei)*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Uő. Szeged, 1988. 159–167.

⁴⁰ Lipsius magyar kapcsolataira vonatkozóan l. VARGHA Anna: *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp. 1942.

zött komoly államelméleti művek is születtek. Konkrétan Eperjesről három államelméleti művet is ismerünk, mindhármát Weber János, a 17. század második felében négyszer is eperjesi főbírónak választott gyógyszerész tollából. Az 1662-ben Lőcsén kiadott latin–német bilingvis kiadásban megjelent *Janus Bifrons* alkalmi kiadvány volt, amelyet Weber első főbíróvá választásakor írt. Műfaját tekintve követi a 16. században közkedvelt fejedelmi tükröket, de a fejedelem alatt Weber saját magát érti, a fejedelmi erényeket és kötelességeket a városvezető számára foglalja össze. A párhuzam lényege abban áll, hogy a fejedelemhez hasonlóan a főbíró is egy adott, kisebb, közösség vezetője, irányítója, így gyakorolnia kell a fejedelem által is követendő morális viselkedésmintát. Weber ezt a művét Johann Rottal grófnak, a magyar ügyek bécsi intézőjének, illetve Szelepcsényi György esztergomi érseknek ajánlotta.⁴¹

1665-ben jelentette meg Weber második fejedelmi tükrét a *Lectio Principumot* szintén német–latin nyelvű kiadásban. E mű jelentősége, és Zimmermann Zsigmondhoz kapcsolódó vonatkozása, hogy bár műfaja megegyezik a *Janus Bifrons*-szal, Weber ezt nem az uralkodónak vagy az arisztokrácia valamelyik tagjának ajánlotta, hanem Eperjes város név szerint felsorolt 73 polgárának. Ebben a felsorolásban megtaláljuk Zimmermann Zsigmond nevét is.⁴² Ezt a művet Zimmermann Zsigmond minden bizonnyal olvasta, sőt könyvtárában is meg kellett lennie, azonban a fennmaradt könyvjegyzékben nem azonosítható egyértelműen a meglelte. Tartalmaz ugyan a lista egy eperjesi vonatkozású, kormányzással kapcsolatos kéziratot (a 32-es tétel után beszúrt, számozatlan tétel), amely megegyezhet a fenti művel, de akkor is megválaszolatlan marad az a kérdés, hogy miért nem a nyomtatásban megjelent példányt őrizte meg Zimmermann, miért a kézíratos változatot. Mivel Weber fenti műveivel, illetve az 1668-ban Lőcsén németül megjelent harmadik fejedelmi tükrrel, a *Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies*⁴³ című kötettel egyetemben más a régióban kiadott, helyi vonatkozású kiadványok is hiányoznak Zimmermann könyvtárából, feltételezhető, hogy ezek a könyvek valamilyen oknál fogva nem kerültek be a könyvtárlistába. Több magyarázat is létezhet, például, hogy a tulajdonos elajándékozta őket, esetleg az iskola számára adományozta a helyi vonatkozású munkákat, de az is elképzelhető, hogy a könyvjegyzék készítésekor ezeket tudatosan negligálták, továbbá arra is gyanakodhatunk, hogy az általunk ismert lista hiányos. További levéltári kutatások feladata lesz ezeknek az elméleteknek a megvizsgálása és a valós magyarázat kiderítése.

Rápillantva a Zimmermann-könyvtár 1687-ben készült jegyzékére számos izgalmas kötetet találhatunk, amelyeket szívesen kézbe fognánk, mélyebben is meg-

⁴¹ HARGITTAY Emil: *Gloria... i. m.* 82–83.

⁴² HARGITTAY Emil: *Gloria... i. m.* 86.

⁴³ A Wappenre vonatkozóan l. BUBRYÁK Orsolya: *Weber János Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies című művéről.* = ItK 1995. 335–344.

ismerkednénk velük. Sajnos, jelenleg be kell érünk a bibliotéka állományának önmagában is impozáns listájának elemzésével, amelyből kiderül milyen széles érdeklődési körrel rendelkezett tulajdonosa. A legtöbb polgári könyvtárban is megtalálható teológiai, történeti és filozófiai munkák valamint a fent elemezett orvostudományi és államelméleti műveken kívül a korabeli tudományos élet szinte minden ága képviselteti magát a gyűjteményben. Az alábbiakban néhány kivételesen izgalmas témakörre illetve kötetre hívnám fel a figyelmet.

Zimmermann Zsigmond, ahogy azt a dolgozat folyamán már említettük textil nagykereskedéssel foglalkozott, amely tevékenység magában foglalta a gyakori utazást. A külföldi utakhoz nyújthattak segítséget tulajdonosának az utazással kapcsolatos kötetek, amelyek között találunk városleírást Amsterdam városáról (°112) Philipp von Zesen tollából, egy azonosítatlan kiadású művet Konstantinápolyról (°179) illetve egy Bécsről szóló munkát (°201) is. Ezek közül különösen izgalmas és élvezetes olvasmány lehetett az Amszterdamból szóló kötet, amely egy több mint 70 (!) rézmetszettel illusztrált, minden bizonnyal drága és igényes kiadás lehetett, mindemellett igen részletesen is informálhatta az olvasót a városról, hiszen címe alapján beszámolt a város történetéről az alapítástól a könyv kiadásának idejéig, megismerhetők belőle a város legjelentősebb épületei és építményei, gyarapodása, kereskedelme is. Zimmermann minden bizonnyal ez utóbbi tényező is igen érdekelhette, hiszen ha mást nem is, könyvet többet is szerzett be Amszterdamból.

Találkozunk azonban olyan kötettel is, amely általában szól az utazásról, segítve az olvasót a gyakorlati tudnivalók terén. Ilyen például a 17. században roppant nagy népszerűségnek örvendő *A gyakorlati földrajz veleje* című munka Frölich Dávidtól (°137). A késmárki származású, az Odera menti Frankfurtban tanulmányokat folytató Frölich ebben a művében az általános és csillagászati földrajzzal foglalkozik, megmagyarázza a legfontosabb földrajzi alapfogalmakat.⁴⁴ A természet iránti érdeklődés két további kötetben is megjelenik: Zimmermann Zsigmond rendelkezett a folyóvizekről (°343) és az ásványokról (°393) szóló egy-egy kötettel is.

A felső-magyarországi régió, Zimmermann tevékenységének fő színtere alapvetően háromnyelvű közeg volt: a művelt polgárok általában tudtak anyanyelvükön kívül a városban élő többi nemzetiség nyelvén is, illetve természetesen latinul. Eperjesen a magyar és a német népesség mellett jelentős volt a szlovák lakosok

⁴⁴ Frölich Dávid a földrajzot, kora szokásának megfelelően, a matematikába sorolta, és bizonyos tekintetben egyet s kell vele értenünk, hiszen a csillagászati földrajzhoz valóban szükség van bizonyos fokú matematikai ismeretekre. Fontos megjegyezni Frölichkel kapcsolatban, hogy ő már akkor elfogadta a kopernikuszi világképet, amikor az egyetemeken és a főiskolákon még az arisztotelészi elképzelésekhez ragaszkodtak. Modern nézeteit széles körben tudta terjeszteni, mivel tanári munkája mellett népszerűsítette a tudományt is, elsősorban kalendáriumok kiadásával. *A tárgul világ magyarországi hírmondói*. Szerk. WACZULIK Margit. Bp. 1984. 175.; PAVERCSIK Ilona: *David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről I–II.* = MKsz 1996. 3–4. sz. 292–319, 429–449.

száma is. Hogy Zimmermann németül, magyarul és latinul tudott könyvei egyértelműen bizonyítják. Nincs információnk arra vonatkozóan, hogy milyen szintű nyelvtudással rendelkezett a szlovák terén, mert ilyen nyelvű könyv nem található a könyvjegyzékben, de egyébként is viszonylag kevés szlovák nyelvű mű volt forgalomban a környék könyvkereskedőinél.⁴⁵ Mindezek mellett azonban vonzódhatott az idegen nyelvekhez, mivel számos nyelvtankönyvvel és szótárral is rendelkezett, valamint könyvei között találhatunk francia és olasz nyelvű kiadványt is. Szótárait egy mai, modern kori nyelvész is megirigyelhetné, hiszen egy- és többnyelvű példányai is voltak. Rendelkezett egy egynyelvű olasz (°293), egy két-nyelvű olasz–német (°113), egy háromnyelvű olasz–latin–német (°146), sőt egy tizenegy-nyelvű (!) szótárral (°36) is, amely a klasszikus latin, héber és görög mellett szinte az összes európai nyelv szókincsét tartalmazta, úgymint a belga, a spanyol, a francia, a lengyel, az olasz, a magyar, a német és az angol nyelvekét. Ez a folio méretű képi illusztrációkat is tartalmazó, minden bizonnyal nagyon drága és igényes kivitelű kötet különlegességét növeli, hogy szintén megtalálható a sárospataki Rákóczi-könyvtárban.⁴⁶ Nem kizárt, hogy épp Zimmermann szállította ezt a kötetet a fejedelmi családnak és a beszerzés során magának is vásárolt egy példányt.

Zimmermann Zsigmond nemcsak saját művelődését tartotta szem előtt, hanem erőfeszítéseket tett arra is, hogy környezetében, Eperjesen, minél képzetesebb, művelt polgárok éljenek. Az ő oktatásukról elsősorban az 1666-ban alapított evangélikus kollégium és magasan képzett tanárai gondoskodtak. Hogy Zimmermann maga is szíven viselte az oktatásügyet, arról tanúskodnak könyvtárának ilyen irányú kötetei. A nyelv- és tankönyveken kívül két iskolai szabályzat is megtalálható a listában (°173, °175), az előbbi, német nyelvű, feltételezhetően az eperjesi főkollégiumé, míg a másik, minden bizonnyal latin nyelvű, a jezsuita iskolaszabályzat volt. Arról, hogy ez utóbbi konkrétan melyik jezsuita iskola szabályzata volt, nincs információnk. Érdekes megfigyelni azt a felekezeti féltékenységen felülemelkedő szemléletet, amelyet a jezsuita oktatási szabályzat meglete jelez. Bár Zimmermann evangélikus vallású és az 1660-as évek második felében városa és ő maga is ellenkezett a Habsburg udvar erőteljes ellenreformációs politikáját, elismerte a jezsuita oktatási rendszer eredményességét, és minden bizonnyal hajlandónak mutatkozott bizonyos elemek átvételére.⁴⁷

⁴⁵ Erre enged következtetni Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő 1699-ben készült hagyatékai leltára, amelyben a kereskedésben megtalálható könyvek nyelvi megoszlása szerint mindössze tíz szlovák nyelvű mű volt kapható, míg németül 84, latinul 43, magyarul 19. PAVERCSEI Ilo-na: *Georg Steinhübel... i. h.* 262.

⁴⁶ MONOK István: *A Rákóczi-család... i. m.* 30.

⁴⁷ A jezsuita oktatási rendszer hatékonysága jól kimutatható az ország más protestáns területein is. Gyakori jelenség volt, hogy protestáns szülők oktatási megfontolásból gyermekeiket a jezsuita iskolába írtatták. Ennek következménye azonban, hogy a fiatalok nagy része katolizált a jezsuita befolyás hatására. Erre a legismertebb példa Pázmány Péter esztergomi érsek esete, aki katolizálása után soha nem tért vissza protestáns szülőhelyére, Erdélybe.

Az iskolai élettel kapcsolatban még egy további kiadványra kell felhívni a figyelmet, az eperjesi kollégium 1651-ben előadott iskoladrámájának nyomtatott „programfüzetére” (°226).⁴⁸ A szóban forgó, 1651-es darab egy két felvonásos, vallásos témájú darab a napkeleti bölcsek ajándékairól. Az első felvonásban a kis Jézus iránti tisztelet jeleként hozott ajándékok kerültek megjelenítésre, míg a másodikban Eperjes szabad királyi város három rendjének ajándékait és újívi jókívánságait közvetítették. Az előadásban nyolc szüzlány és két ifjú vett részt. A darab témájából, illetve a kiadás időpontjából következően az előadást 1651 karácsonyán tarthatták, mivel a darab központi gondolata az ajándékozás, az újívi üdvözlések és a kis Jézus tisztelete, kiadására pedig csak 1652-ben került sor Bártfán.

Kérdés, hogy mi készítette Zimmermant arra, hogy ennek az egy iskoladrámának a programját eltegye. Mivel minden évben rendeztek hasonló előadást a kollégiumban, ám azokról nem található kiadvány a könyvtárban, feltételezhető, hogy személyes indítékok vezették a kereskedőt ennek az egy példánynak a megőrzésére.

Az utazási illetve oktatási-művelődési célokat szolgáló irodalom mellett ki kell térnünk a könyvtár egy kisebb részét felölelő, mindössze öt kötetet tartalmazó csoportjára is. A 6, 7, 8, 9 és 291-es tételek építészettel illetve egyes kötetek ezen belül kifejezetten hadi építészettel foglalkoznak. Itt tárgyalhatjuk továbbá a hadtudományi munkákat is (°10, °110, °130) Ezen kiadványok esetében is megfogható egy magas fokú igényesség a könyvgyűjtő részéről, a kötetek tartalma, a téma több szempontú vizsgálata (civil és hadi építészet, modern és antik művek egyaránt megtalálhatók a könyvek között) tekintetében, éppúgy, mint a külsőny aspektusából. Matthias Dögen *Architectura Militaris*-át (°6) a korszak egyik leg híresebb kiadójától, az amszterdami Elzevirektől szerezte be. Joseph Furtenach civil építészetéről szóló műve (*Architectura civilis*, °9), amelyből részletes megtudható a paloták, állatkertek, templomok, kápolnák, kórházak és közönséges lakóházak építésével kapcsolatos tudnivalók, negyven szemet gyönyörködtető rézmet-szettel illusztrált kiadásban jelent meg 1628-ban, Ulmban. Ismételten az a kérdés merül fel, amit a könyvtár más különleges darabjával kapcsolatban is feltettünk: miért volt szüksége Zimmermann Zsigmondnak ezekre a művekre, különös tekintettel a hadi építészeti és hadtudományi munkákra? Zimmermann Zsigmond, mint befolyásos, a közéletben és a helyi politikában aktív szereplő minden bizonnyal a kor kihívásainak is meg akart felelni azzal, hogy általános- és hadi-építészeti, hadtudományi ismeretekkel vértette fel magát. Tudatos felkészülésként értelmezhetjük ezeknek a könyveknek a beszerzését egy olyan összetett szerepre, amelyben a politikai és a katonai pálya elvárásai egyesülnek, tehát a városát diplomáciai és fegyveres úton is megvédeni igyekvő „honatya” szerepére. A 17. szá-

⁴⁸ A protestáns iskoladrámákra vonatkozóan l. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás... i. m.*, VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*. Bp. 2000. 228 l. /Irodalomtörténeti Füzetek 147./

zad második felének eseményei, a visszafoglaló háborúk és a Thököly-felkelés, megkövetelték a várostól, különösen egy olyan stratégiai fontos település esetében, mint Eperjes, hogy hadtudományi síkon is képzett városvezetőkkel rendelkezzen. Véleményem szerint ez lehet a magyarázata, a más polgári könyvtárakban kevésbé szokványos tematikájú könyvek meglétének.⁴⁹

A könyvtár bő választékának ismertetése után röviden fel kell hívni a figyelmet bizonyos meglepő hiányosságokra is. Érdekes, hogy míg a könyvtár tulajdonosa nagy gondot fordított arra, hogy a korban legnépszerűbb orvosi és államelméleti művek megtalálhatók legyenek a könyvtárban, addig a szakájába vágó irodalom, t.i. a kereskedelemmel kapcsolatos kötetek teljes mértékben hiányoznak. Ugyanígy nehéz elképzelni, hogy a helyi politikai életben aktív szerepet játszó Zimmermann Zsigmond gyűjteményében ne lettek volna meg a helyi vonatkozású, a Pentapolis más városaiban, elsősorban Lőcsén és Bártfán kiadott művek. Ennek az ellentmondásnak a feloldása még további kutatásokat igényel, de az feltételezhető, hogy ellentétben azzal, amit a történelemtudomány eddig tartott a Zimmermann-könyvtárról (i.e. az egygenerációs gyűjtemény lenne), megkérdőjelezhető, és felmerül annak a gyanúja, hogy a család egy orvostudománnyal foglalkozó vagy ilyen irányú tanulmányokat folytató tagja gyűjtötte össze a medicina tárgykörébe tartozó köteteket.

A Zimmermann-könyvtár állományáról összefoglalóan megállapítható, hogy tulajdonosának gondos és hozzáértő gyűjtőszenvédélyének eredményeképpen jött létre. Igényességével és a korszak tudományterületeinek teljességre törekvő reprezentálásával messze kiemelkedik az általános polgári könyvtárak sorából, vetekszik egyes főúri gyűjtemények gazdagságával. A kiadványok tematikai, nyelvi származási változatossága magasan képzett és művelt olvasót és nemzetközileg is kiterjedt kapcsolatrendszerrel feltételez. Ebből kiindulva arra a következtetésre jutunk, hogy a gyűjtőszenvédély mögött egy politikai-közületi szerepre való tudatos felkészülés igénye áll, kiegészítve a humanista tudós mindent megismerni akaró tudásszomjával. A Zimmermann Zsigmondról rendelkezésünkre álló kevés életrajzi adat alapján azt mondhatjuk, hogy ez a felkészülés sikeres volt, hiszen a gyűjtemény tulajdonosa a 17. század második felének kiemelkedő, tehetséges, a helyi politikában tevékenykedő alakja lett.

⁴⁹ Az eperjesi, fennmaradt könyvjegyzékkel rendelkező polgárok kötetei között senkinél nem találtam általános- és/vagy hadiépítészettel, hadtudománnyal kapcsolatos munkát.

ANIKÓ STIBLI

The Zimmermann-library in Eperjes in 1687

The study of reading and book culture has recently been brought to the foreground of the European and, parallel to this, the Hungarian research in the field of the history of civilization. Based on the results of the leading German, French and British researchers various aspects of this segment of the history of civilization in the Middle- and Early Modern Ages have been brought to light. Starting from writing books, through printing, binding, circulation till the readers, critics and collectors all stages of the history of books have been analysed. Although the analysis of the Hungarian relics have been going on in a slower pace, in the last few decades several pieces of research were started through which the archivalia concerning the history of books have been published. Along with this the amount of the relevant technical literature has also increased.

The aim of the present paper is to introduce the book stock of a library which has been known so far only from its catalogue, yet it has not been studied intensively. The almost 400-item-long catalogue, which was compiled in Eperjes (Prešov), in the cultural centre of the city league of Upper Hungary, in 1687 lists the books of the merchant Sigismundus Zimmermann. This collection of books emerge from other libraries of city dwellers of the time in both its quantity and its quality. Since data concerning the biography of Sigismundus Zimmermann are relatively few and fragmented a further aim of the present research is to introduce the owner of the collection based on the information that can be deduced from his books. Through this I am trying to find an answer to the following questions: how far can this collection be treated as a model in respect to the circumstances of the era and the readings of the average city dwellers, what type of erudition does it transmit and finally what kinds of roles (professional, social, political, etc.) could the owner prepare for with its help.

RÓZSA MÁRIA

**Magyar tematika a Grenzboten című folyóiratban
(1881–1922)¹**

Szerkesztők

Az 1841-ben alapított *Grenzboten*t a 80-as években továbbra is Hans Blum (1841–1910) nemzeti liberális képviselő szerkesztette. Ő tette a folyóiratot Otto Bismarck kancellár szócsövévé.² Blum 1878-ban lépett ki a szerkesztőségből, ettől kezdve kiadója, Johannes Grunow (1845–1906) szerkesztette a lapot. Moritz Busch (1821–1899) visszatérése meg nem nevezett szerkesztőként annak a jele volt, hogy a folyóirat a Wilhelmstraße [vagyis a kancellári hivatal, R. M. megj.] óhajait fogja feltételek nélküli kiszolgálni.³ „Politikailag a zöld lapok [azaz a *Grenzboten*, amelynek borítója zöld volt, R. M. megj.] ezután még jobban eltávolodtak a liberális irányvonalától és Berlin pártok feletti kormányzói felfogásához közeledtek.”⁴ Grunow teljes meggyőződéssel képviselte a Bismarck-i szociális- és gazdaságpolitikát, bár nem akarta lapját a kancellár szócsövévé tenni.⁵ Külföldön a *Grenzboten* félkonzervatív állami orgánumnak tekintették.⁶ Bismarck lemondása (1890) után a folyóirat vezetése válaszul állt, hogy a régi irányvonalat kövesse-e, vagy a publicisztikai viták alapjául új témákat válasszon. A 90-es évek közepétől kezdve szociálpolitikai témák szolgáltatott anyagot a *Grenzboten* értekezései számára, így például az ipari munkásság helyzete.⁷ Johannes Grunow kiadótulajdonos megtartotta a lap szellemi irányítását még abban az időben is, amikor 1906-tól Karl Weisser került a felelős szerkesztői posztra. Grunow 1906-os halála után 1909-ben először fia, Wolfgang Grunow vette át az atyai vállalkozás vezetését, amelyet aztán 1912 január 1-jétől önállóan vitt tovább.⁸ Johannes Grunow halála után Georg Clei-now (1873–1936), író, politikus, a *Grenzboten* későbbi szerkesztője kezdeménye-

¹ A kutatás a Klebelsberg ösztöndíj támogatásával valósult meg.

² Lásd ehhez tanulmányunkat a *Grenzboten* korábbi korszakáról. MKsz 122. évf. 2006. Nr. 1–2. 32–50, 238–253.

³ NAUJOCKS, Eberhard: *Die Grenzboten (1841–1922)*. In: *Deutsche Zeitschriften des 17. bis 20. Jahrhunderts*. Hrsg. Heinz-Dietrich FISCHER. Pullach bei München, 1973. 164.

⁴ NAUJOCKS: *i. m.* 164.

⁵ KAEMMEL, Otto: *Die Grenzboten und das Haus Grunow*. = *Grenzboten* Nr. 1. 1910. 10.

⁶ NAUJOCKS: *i. m.* 165.

⁷ OBENAU, Sibylle: *Literarische und politische Zeitschriften 1848–1880*. Stuttgart, 1987. 42.

⁸ ELSTER, Hanns Martin: *Hundert Jahre Verlag Fr. Wilh. Grunow. 1819–1919*. Berlin, 1919. 51.

zésére a német keleti politika felé nyitottak, a külföldi németiség kérdései az első világháború alatt is az akkor már a szigorúan német nemzeti politikai folyóirat érdeklődésének középpontjában álltak. Ezt bizonyítják a magyarországi németek helyzetével foglalkozó írások is. Cleinow 1909-től szerkesztette a *Grenzboten*, először Karl Weisserrel együtt, majd 1910-től ő volt a politikai részért felelős, a nem politikai részért pedig Paul Mahn (író és színi kritikus, 1867–1927), 1910 és 1919 között Cleinow egyedül szerkesztette a lapot. Sikerült új munkatársakat megszerezni a folyóirat számára, így például Hermann Hessét.⁹ A folyóirat alcíme „Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst” továbbra is ugyanaz maradt, kritikai referáló lapként továbbra is a társadalmi élet legfontosabb területeit (mindenek előtt a politikát, a gazdaságot és a kultúrát) tűntették ki érdeklődésükkel, és a folyóirat nemzeti irányultságának megfelelő aktuális témákról szóló fejtegetéseket közöltek. Az esszészerű cikkek mellett volt könyvismertetési rovata. 1909. január 1-jén az új szerkesztők vezetésével a *Grenzboten* Berlinbe költözött.¹⁰ 1914-ben a háború kezdetekor Cleinow a következőképpen foglalta össze a lap célkitűzéseit: „a következő hónapokban figyelmünket különösen Kelet-Európa fejlődésére kívánjuk irányítani”, különös tekintettel Oroszország nyugati területeire, bár a *Grenzboten* nem kívánt egyoldalúan kelet-európai beállítottságú lap lenni. „Politikánk középpontjában mindig is a németiség és a Német Birodalom állt és áll ma is”.¹¹ A vesztes háború után Cleinow visszalépett a szerkesztőségtől, és a kiadóváltás után (1920-ban a lipcsei K. F. Koehler szerezte meg a *Grenzboten*) már nem sikerült az új szerkesztőknek a korábbi sikeres színvonalat elérni. Az 1919-es 23. számtól Mathilde Kelchner szerkesztette, róla nem sikerült életrajzi adatokat találnunk. A nagy hagyományú folyóirat utolsó éveiben ilyen nevek szerepelnek a szerkesztők között mint 1920-ban Max Hildebert Boehm, ugyanez évben a 27. számtól Hans von Sodenstern, 1921-ben Helmut Franke, a lap utolsó szerkesztője az 1922-es 14. számtól Gustav Manz (1868–1931) feuilletonista volt.¹² A megnövekedett papír- és nyomdaköltségek miatt (ez is a háborús évek következménye) a *Grenzboten* először csak tizennégy naponta jelent meg dupla füzetekben, majd – a hanyatlás újabb jeleként – már csak négyhetente. Az 1922-es decemberi számban a 80 éves *Grenzboten* kiadói és a szerkesztői búcsút vettek az olvasóktól.¹³

A jelen problémái

1. Németek és magyarok viszonya, az I. Világháború problémái. A hangsúlyosan nemzeti beállítottságú *Grenzboten* egyik kiemelt témája volt a határain kívül élő németek helyzete. Magyarországgal kapcsolatban ez alatt első sorban az

⁹ NAUJOCKS: i. m. 165.

¹⁰ ELSTER: i. m. 74.

¹¹ CLEINOW, George: *An unsere Leser!*. = *Grenzboten* Nr. 32. 1914. 264.

¹² A *Grenzboten* szerkesztőiről lásd: OBENAU: i. m. 39.

¹³ *Ein Abschiedswort*. = *Grenzboten* Nr. 45–48. 1922. 481.

erdélyi szászok sorsa értendő. A „Magyaren und Deutsche”¹⁴ címen megjelent írás alap gondolata abban foglalható össze, hogy Magyarországon a kiegyezés utáni években a magyarok elnyomják az ott élő nemzetiségeket, és különösen a németeket. Az Ausztriából beküldött írás azzal a megállapítással kezdődik, hogy Magyarország 1848 előtt többé-kevésbé ismeretlen volt Európában. Magyarországról csak olyan klisék voltak elterjedve, hogy a csikósok és a drótosok hazája, ezek fő forrásai Lenau és Karl Beck verseiben keresendők. Csak a forradalom fordította Európa figyelmét Magyarország felé, az írás szerzője ezzel a mondattal fejezi be eszmefuttatását: „A magyarok minden elérhetőt elértek, az emigránsok hazatértek, újra elismerik az 1849. április 14-én örökre lemondott Habsburg-Lotharingiai uralkodóházat, és ez semmi akadályt nem jelent nekik, hogy parlamentáris mintarajsszággá válhassanak.” Valóban az európai közvéleményben a szabadságeszmékért küzdő Magyarország képét egy, a nemzetiségeket elnyomó, antidemokratikus ország képe váltotta fel.¹⁵ A szerző kritikája a magyar iskolarendszer ellen irányul, mivel szerinte a magyar kormány ráerőlteti a magyar tanítási nyelvet a németekre. 1883-tól minden magyar iskolában kötelező volt a magyar nyelv oktatása. Az államnyelv oktatása azonban még nem fogható fel magában magyarosítási törekvésként.¹⁶ A Berlinben 1882-ben megalakított Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande fő célkitűzése egyébként a külföldön élő németiség szervezett védelme volt.¹⁷

Az erdélyi szászok 1848/49-es viselkedésével foglalkozik a folyóirat egyik cikke, vagyis, hogy árulókként bélyegezték meg őket, mert a magyar forradalom ügyét nem tekintették sajátjukénak.¹⁸

Karl Herich (horvát képviselő, a magyar kereskedelmi minisztérium osztálytanácsosának, 1846–1894) *National-ökonomisch-statistische Skizze auf Grundlage der amtlichen Publikationen* című könyvéből vett statisztikai adatokkal mutatták be egy cikkben a magyarországi nemzetiségek számszerű megoszlását.¹⁹ A nemzetiségeket vizsgálták vallásuk és nyelvük szerint is.

Kiemelten az erdélyi szászok helyzetével foglalkozik a *Grenzboten* egyik 1892-es írása.²⁰ A meg nem nevezett szerző szerint a magyar kormány magyarosítási törekvései veszélyeztetik az erdélyi szász egyházat és iskolát. Az Erdélybe betelepült szászok Németországgal összehasonlítva gazdaságilag fél századdal vannak elmaradva. Ennek az eszmefuttatásnak az alapját egy nagyszebeni mérnök, Peter Josef Frank ugyanezen a címen megjelent könyve képezte. Az 1890. június 17-én Brassóban megtartott ún. Sachsentagon a szászok nem csak a dualizmust, hanem az egységes magyar állam gondolatát is jóváhagyták, és elfogadták a nemzeti-

¹⁴ *Magyaren und Deutsche*. = *Grenzboten* Nr. 7. 1882. 347–353.

¹⁵ CSORBA, László: *A tizenkilencedik század története*. Bp. 2000. 218.

¹⁶ *Magyarország története 1848–1890*. Főszerk.: KOVÁCS Endre. Bd. 6/2. Bp. 1979. 1343.

¹⁷ *Erdély története*. Szerk.: SZÁSZ Zoltán. Bp. 1986. 1393. (A továbbiakban: *Erdély...*)

¹⁸ *Die österreichischen Hochverräther*. = *Grenzboten* Nr. 33. 1882. 289–294.

¹⁹ *Die Bevölkerung Ungarns*. = *Grenzboten* Nr. 44. 1882. 241–242.

²⁰ *Gegenwart und Zukunft der Siebenbürger Sachsen*. = *Grenzboten* Nr. 49. 1892. 449–457.

ségi törvényt. Az állam és a szász polgárság között érdekközösség jött létre, és a szászok feladata lett a svábok megszervezése és irányítása is.²¹

Szintén a németek magyarok általi elnyomásával foglalkozik a „Die Magyarisierung der Ortsnamen” című írás, melynek alcíme „Ein neuer Angriff auf das Deutschtum in Ungarn”.²² Ebben az 1897. november 8-ai törvénytervezetről van szó, amelyet a belügyminiszter terjesztett a képviselőház elé. [A törvényt aztán 1898. február 15-én szentesítették, R. M. megj.]. A törvény értelmében minden község csak egy néven szerepelhetett. Annak ellenére, hogy sok a magyarban a hasonló hangzású helynév, és ez gyakran keveredéshez vezet, a törvénytervezet mégis a magyar helynevek használatát akarja előírni – summázza a cikk szerzője.

A *Grenzboten* nacionalizmusa a „Das ungarländische Deutschtum und das Deutsche Reich”²³ című cikkben érte el csúcspontját. A cikkben felsorolják a németeknek a magyarok iránt elkövetett jótetteit, kezdve a magyar királyok által behívott németektől, akik az európai kultúrát hozták Pannóniába egészen a törököktől való felszabadításig, ami szintén német segítséggel ment végbe. Az 1848-as forradalmat a cikkben azzal intézik el, hogy a magyar sovinizmusnak csak orosz segítséggel lehetett gátat szabni. De Magyarország egyáltalán nem hálás, az országban a németeket „megerősöklék”, azaz elnyomják – véli a cikk szerzője. Ez a folyamat egészen a közelmúltig, a kiegyezésig tart. „De fájdalmas az a tény, hogy egy német uralkodóház és egy német kormány keresztülvihetett egy ilyen kiegyezést, amely saját népünknek egy kérdéses hűségű kisebbség általi elnyomását jelenti. A hat millió magyarral tizenkét millió német, szláv és román áll szemben...” A nemzetiségek közül a németek a legvédtelenebbek. Statisztikai adatok szerint egyébként 1850 és 1890 között csökkent a nemzetiségek száma, míg a magyaroké 41,5%-ról 48,6%-ra nőtt. Ennek fő oka a születések magasabb száma mellett a zsidók asszimilálódása volt.²⁴ A 19. századi Magyarország népét „félázsiai pásztor-népként” emlegetik. A főváros ezredfordulós ünnepségeiről – amelyeket a *Grenzboten* szerint német pénzből finanszíroztak – ilyen túlzó megállapításokat találunk mint: „A német főváros [!] francia mázzal bevont tolakodó magyar öltözetet visel, e mögé rejti el ázsiai vadságát és erkölcstelenségét, ez a lovagias magyar nemzet képe, amely mindig csak a többi néptörzs kárára nyújtott segítséget a Habsburg-Lotharingiai uralkodóháznak.” Az 1880-as német–osztrák szövetséget is csalódásként értékeli: „Szövetségünknek Ausztria-Magyarországgal az a feltétele, hogy Ausztria-Magyarországban tíz millió német háborítatlan létezését állandó németbarát politika garantálja.” Magyarországgal kapcsolatban ismét elítélő sztereotípiákat ismételnek: „A csikósok és lótolvajok népe az alkotmányos joggal szemben nemcsak az egyenjogú állampolgárok nemzeti sajátosságait dobja ki, hanem vak gyűlölettel meg akarja semmisíteni az ő történelmi tetteikre való em-

²¹ Magyarország története... i. m. 1645–1646.

²² Die Magyarisierung der Ortsnamen. = Grenzboten Nr. 19. 1898. 314–323.

²³ K. v. S.: Das ungarländische Deutschtum und das Deutsche Reich. = Grenzboten Nr. 23. 1898. 457–466.

²⁴ Magyarország története... i. m. 1149.

lékeztet is.” Hasonló tartalmú cikkek napvilágot láttak már a *Grenzboten* korábbi évfolyamaiban is, így például Otto Kaemmel tollából, de ez nacionalista demagógiájával mindezeket felülmúlja.

Badeni miniszterelnök 1897. április 5-ei nyelvrendelete, mely a cseh nyelvnek a némettel egyenlő jogokat biztosít, adott alkalmat arra, hogy utaljanak rá, hogy Magyarországon a nyelvrendeletek mindig a nemzetiségek elnyomásának eszközei voltak.²⁵

Egy másik jellemző példa a Magyarországgal szembeni előítéletekre egy kielí német professzor kétrészes cikke.²⁶ Az írás elején leszögezi, hogy az ezredforduló „nemzetpszichológia”-jának legfeltűnőbb vonása a nemzeti gondolat általános előretörése. [Ez természetesen a szerzőre is jellemző mint a német értelmiség egyik képviselőjére, R. M. megj.] Figyelmének középpontjában az erdélyi szászok állnak, akiket szerinte az állami lét minden területén (iskola és egyház) visszaszorít a számszerűleg kisebbségben lévő magyarság. A magyarosítástól a kiegyezés után még a deáki liberalizmus sem véd meg. Ismét ilyen mondatokat találhatunk itt, mint „A magyarok minden bizonnyal tehetséges nép, de igazi magyar kultúráról csak nem régen, csak a 19. században lehet beszélni, és sok ebből a kultúrából üvegházi virág vagy csak magyar címkével van ellátva, de alapjában német. Az írott magyar nyelv is csak egy évszázad óta létezik.” Véleménye szerint Magyarország gazdaságilag nagyon alacsony szinten áll, hiányzik a magyar polgárság, mivel a városok, pl. Pest is német és zsidó. A szászoktól elvették privilégiumaikat, a helynevek magyarosítása halad előre. Másik veszélyt, mégpedig szociális tekintetben a szászok számára a románok jelentik. A nagyon fejlett nemzeti öntudattal rendelkező szászok számára a magyarosítás még nem jelent akkora veszélyt, mint a román parasztság növekedése.²⁷ Pozitív, továbbvivő vonásokat a virágzó egyesületi életben és a fiatal szász generáció külföldi tanulmányaiban lát. Végül optimistán megjegyzi, hogy Magyarországot ellenségek veszik körül, míg a szászok a bányászati svábokban szövetségesekre akadtak.

Radó-Róthfeld Sámuel (1857–1919) magyar újságíró *Die Deutschen in Ungarn*²⁸ című könyvét birodalmi német nézőpontból ismertették és kritizálták a benne foglaltakat. Radó-Róthfeld ugyanis megpróbálta a magyar nemzetiségi politikát igazolni, és a német közvéleményt meggyőzni arról, hogy Magyarországon nem kényszerítik a tanulókat az államnyelv megtanulására. Végül a recenzius hozzáfűzi véleményét, hogy az új tanügyi tervezet szerint mégis a magyar lesz az oktatás egyetlen nyelve.

Kevésbé pesszimista egy stuttgarti szerző írása.²⁹ A sváb szerző cikke a Bánátban tett 1901-es utazása után íródott és tulajdonképpen nem más, mint egy sze-

²⁵ *Deutsche Kämpfe mit Magyaren und Tschechen.* = Grenzboten Nr. 24. 1897. 531–536.

²⁶ SCHUBERT, Hans v.: *Die deutsche Frage in Ungarns Ostmark.* = Grenzboten Nr. 22. 1900. 409–418; Nr. 23. 1900. 466–475.

²⁷ *Erdély...*: i. m. 1391.

²⁸ RADÓ, S.: *Die Deutschen in Ungarn.* [Könyvism.] = Grenzboten Nr. 25. 1904. 721–723.

²⁹ REIHLEN, Max: *Von den Schwaben in Südbanaten.* = Grenzboten Nr. 9. 1910. 397–407.

mélyes hangú utazási beszámoló, amelyben elmeséli a svábok letelepítését Mária Terézia és II. József uralkodása idején. A sváb falvakat virágzónak találja, anyagi tekintetben semmi kívánnivalójuk nincs a sváboknak, de a szellemi életet nem látja ilyen problémátlanak. Míg a szászoknál létezik értelmiség, a sváboknak nincs olyan nagyobb tanult rétegük, amely a nemzet kulturális vezetését felvállalhatná. Az iskolai viszonyok miatt a svábság fennmaradása veszélyeztetett – véli a szerző. Végezetül egy Victor Orendi, a *Volksfreund* szerkesztője ellen folytatott sajtóperről számol be, amelyet „a magyar nemzet elleni lázítás miatt indítottak”.

Sokkal objektívebb, békésebb hangvétel uralkodik Emil Julius Neugeboren (1838–?), a nagyszombati jogakadémia professzora írásában.³⁰ Ő magyar állampolgárnak vallja magát, és arra az alapállásra helyezkedik, hogy csak a kölcsönös megértés vezethet az ellentétek felszámolásához. Az a véleménye, hogy ha Magyarország német nyelvű állampolgárainak az anyanyelvük szabad használatára és kultúrájuk megőrzésére vonatkozó igényei biztosítottak volnának, nem táplálnának föderalisztikus törekvéseket. Véleménye szerint a magyarországi németek fő feladata az, hogy összekötő kapcsolatot képezzenek hazájuk és származási helyük között.

Gottfried Fittbogen cikke a birodalmi német álláspontot tükrözi a német–magyar ellentétekkel kapcsolatban.³¹ A szerző úgy véli, kívülről könnyebb a konfliktusokat objektíven szemlélni. A konfliktusok alapját a délmagyarországi svábok panaszai képezték, akik az erdélyi szászoknál kerestek segítséget a kormánypolitika magyarosítási törekvéseivel szemben. Megérti a szászokat, akik rendelkeznek vezető nemzeti felső réteggel, értelmiséggel, a sváboknak azonban nincs ilyen, a szászok saját maguk tartják fenn iskoláikat, míg a svábok iskoláik fenntartását a magyar államtól várják. Véleménye szerint tehát a sváboknak és a szászoknak külön úton kellene járniuk.

Lutz Korodi (1867–1954) azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyeket az I. Világháború Magyarország nemzetiségei számára jelentett.³² A cikk kiindulópontja az az állítás, mely szerint a háború sikeres kimenetele esetén a Monarchiába visszatérne a belső béke. Megjegyzi még, hogy a nemzetiségek közül mind a németek, mind a románok áldozatkészen jelentkeztek a seregbe, mindannyian Oroszország győzelme miatti félelemtől vezérelve.

Egy, a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó írás szerzője Mathes Nitsch³³ (1884–1972), feuilletonista és 1944-ben néhány hónapig a *Pester Lloyd* szerkesztője. Azt nehezményezi, hogy az 1907. június 2-án életbe lépett népiskolai törvény a magyar nyelv oktatását kötelezővé tette.

1910-ben ismét megjelent egy kis tudósítás a városnevek magyarosításáról, Kolozsvárra küldött postai küldemények állítólag azzal a szöveggel érkeztek vissza

³⁰ NEUGEBOREN, Emil: *Ungarn, Deutschland und Deutschtum*. = Grenzboten Nr. 11. 1912. 498–506.

³¹ FITTBOGEN, Gottfried: *Streiflichter auf das deutsch-ungarische Problem*. = Grenzboten Nr. 20. 1914. 293–296.

³² KORODI, Lutz: *Österreich-Ungarn – Rumänien – Rußland*. = Grenzboten Nr. 35. 1914. 317–324.

³³ NITSCH, Mathes: *Ungarns neue Nationalitätenpolitik*. = Grenzboten Nr. 29. 1921. 64–67.

a feladóhoz, hogy „Klausenburg nevű város nincs Magyarországon. A város hivatalos, történelmi neve: Kolozsvár”.³⁴

A háborús évek alatt vált ismertté a Közép-Európa-gondolat, vagyis egy olyan közép-európai állam megalkotásának gondolata, amelyben a német elem számának és kultúrpolitikai jelentőségének megfelelő helyet töltene be, mindezt tárgyalták is a *Grenzboten*ben.³⁵ Cleinow leszögezi, hogy a magyar parlamentben lévő pártok Magyarország kereskedelmi politikájának teljes függetlenségét és egy önálló nemzetállam létrejöttét igyekeznek biztosítani. Végezetül összefoglalja azt az óhaját, hogy talán mégis megtalálják azt az utat, amely a nemzetiségek viszályát, a világháborút okozta, és amely a kultúrák békés versenyéhez vezet vissza.

Cleinow cikke Karl Buchheimet arra indította, hogy a közép-európai problematikát nyelvi szinten vizsgálja meg.³⁶ Leszögezi, hogy miközben Ausztriának és Németországnak az a kívánsága, hogy egyesüljenek, Magyarországon ez egyáltalán nincs így. Kiemeli a protestáns egyháznak a német nyelv megőrzésében vállalt szerepét. Cleinow közreadja Pozsonyban átélt élményeit, egy olyan városban, amelynek jelentős számú német lakosa van, ahol a postai alkalmazott nem tudott németül. Nem hagyja említés nélkül a helynevek magyarosítását sem, és végül arra a megállapításra jut, hogy Magyarországnak nincs mint félnie politikai értelemben a német nyelvtől.

1918-ban több könyvismertetés ad alkalmat Cleinownak, hogy Közép-Euróról nyilatkozzon.³⁷ Egy öt- vagy hatnapos megszakítás nélküli vasúti utazás elképzelése az Északi tengertől a Boszporuszig útlevel- és vámvizsgálat nélkül ma is aktuális, csak az út ma kevesebb időt venne igénybe. Ugyanebben az évben szintén ő fejt ki véleményét az osztrák-magyar háborús politikáról.³⁸ Ebben az időben a központi hatalmak már tárgyaltak Brest-Litovskban. Ausztria-Magyarországot az a törekvés vezérelte, hogy az Adriánál megkapja a tengerhez vezető utat, valamint, hogy a Balkáni félsziget északnyugati részéhez való átjutást biztosítsa a maga számára. A Monarchia szempontjából előnyös, hogy Németországnak a világban elfoglalt helye lehetővé teszi ezt a misszióját. Az oroszok által legjobban veszélyeztetett Magyarország ezért tudta a kettős szövetségen belül Ausztria oldalán a vezető szerepet magához ragadni. Ausztria nem támogatta határozottan a centralizált, de a németiség vezetése alatt álló nemzeti államhoz vezető utat, hanem inkább egy gyengeségekkel rendelkező magyar nemzetállammá való átalakuláshoz járult hozzá még hozzá meglehetősen sietséggel. Wekerle Sándor magyar miniszterelnök Magyarország szövetségi politikáját a következőképpen foglalta össze: „A Németországgal való szorosabb kapcsolat magasabb nemzetgazdasági szempontból fontos. Ha a Keleti tengertől a Fekete tengerig és még onnan Kisázsiaig

³⁴ *Klausenburg oder Kolozsvár?* = Grenzboten Nr. 32. 1910. 305–306.

³⁵ CLEINOW, Georg: *Mitteuropa*. = Grenzboten Nr. 34. 1917. 225–229.

³⁶ BUCHHEIM, Karl: *Der mitteleuropäische Gedanke und die deutsche Sprache in Ungarn*. = Grenzboten Nr. 38. 1917. 373–379.

³⁷ CLEINOW, Georg: *Mitteuropa*. = Grenzboten Nr. 2. 1918. 33–39.

³⁸ CLEINOW, Georg: *Österreichisch-ungarische Kriegspolitik*. = Grenzboten Nr. 6. 1918. 145–156.

terjedő nagy gazdasági forgalomnak részesei kívánunk lenni, akkor ennek megfelelően kell magunkat gazdaságilag berendezni.” Bár Ausztria-Magyarország a világháború következtében létrejött követelményekhez akarja az államot igazítani, nem világos azonban, hogyan, milyen úton kellene ennek végbemennie.” Véleménye szerint felismerhető viszont, hogy Ausztriában egyetlen nemzetiségnek sem szabad több joggal bírnia a másikonál, miközben Magyarországon a magyarság nyomatékosan azt kívánja, hogy uralkodó nemzetiségként ismerjék el.

Robert Sieger professzor Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz való csatlósának lehetőségét fejtegette.³⁹ Magyarországnak a terület iránti történelmi igényeiről azt mondja, sem Ragusa köztársaság, sem a cattarói öböl nem álltak Magyarországgal semmilyen kapcsolatban. Ha ezeket a területeket Magyarországhoz csatolnák, Magyarországnak az Adriától Horvátországon és Szlavónián át Szerbiáig vezető út a kezében lenne, a vasútvonalak már úgylátásukhoz hozzá tartoznának.

Ismét Sieger mérlegeli Ausztria-Magyarország átalakításának következményeit.⁴⁰ Véleménye szerint Magyarország egy győztes háború esetén a magyarság túlhatalmát akarná megerősíteni. De a magyarok gazdaságpolitikájukkal elidegenítették az ausztriai németeket, akik pedig természetes szövetségeseik. Álláspontja azonban elfogadhatatlan, mi szerint a háború csak Magyarország érdekében és igényei miatt folyik, és, hogy egyre inkább elterjed Ausztriában az a nézet, hogy Magyarország Ausztria elszegényedése árán lesz egyre gazdagabb. Szerinte Magyarország Németországot is elárulta, amikor az antant felé fordult, és fegyverszünetet követelt. Ez az állítás azért sem igaz, mert IV. Károly már 1917 márciusában sógora, Sixtus páрмаi herceg közbenjárásával megpróbált Franciaországnak egy békeajánlatot betervezni. Károly készen mutatkozott arra is, hogy Franciaország Elzász-Lotharingia iránti igényét támogassa, e mellett más osztrák békekötési kísérletek is kudarcot vallottak. Teljesen hamis továbbá az is, hogy a háború Magyarország javára folyt, hiszen Tisza István magyar miniszterelnök már 1914 júniusában vétőt emelt a Szerbia elleni ultimátum ügyében. Ezen kívül Magyarország semmiképpen nem játszott döntő szerepet a nagyhatalmak érdekharcában.

Sieger foglalkozik Közép-Európa sorsával az Ausztria-Magyarország feloszlása utáni helyzetben.⁴¹ Az Osztrák–Magyar Monarchiát földrajzi egységként szemléli, amelynek feloszlása egyébként 1867-ben kezdődött, és azért következett be, mert a nemzetiségi elv legyőzte a történelmi és földrajzi adottságokat. Meglátása szerint a jövőben a népeknek ezen a területen ismét össze kell fogniuk, „a világ népeinek szövetség”-ét, világ gazdasági szövetséget kellene létrehozniuk. Közép-Európa tehát a közös érdekekkel rendelkező kis államok szövetkezéséből létrejövő gazdasági szövetség lehetne. A kis államok gazdasági szervezeteként létrejött Közép-Európa gondolata egyébként Friedrich Naumann történész 1915-ben megjelent iránytűmunkájából ered.

³⁹ SIEGER, Robert: *Ungarn und Bosnien*. = Grenzböten Nr. 30. 1918. 91–95.

⁴⁰ SIEGER, Robert: *Umgestaltung Österreich-Ungarns*. = Grenzböten Nr. 47. 1918. 173–178.

⁴¹ SIEGER, Robert: *Die Auflösung Österreich-Ungarns und „Mitteleuropa”*. = Grenzböten Nr. 3/4. 1919. 40–44.

1919 során következett be a Tanácsköztársaság, az átmeneti kommunista kormány leverése Magyarországon. A *Grenzboten*ben foglalkoztak a magyarországi eseményekkel.⁴² Oroszország kiválása után az antant egyetlen ellensége Németország maradt. Németország számára a magyarországi kommunista hatalom egyfelől a bolsevizmus előretörését, másfelől egy nacionalista mozgalom veszélyét jelentette. A kommunista kormány azonban nem volt képes az ország újrászervezésére, és amiatt bukott meg, mert a kommunista ideológia fontosabb volt számára, mint a politikailag gyümölcsöző munka – így Menenius.

2. *Magyar belpolitika.* „Az osztrák-magyar dualizmus” című írás meg nem nevezett szerzője semmiképpen sem vádolható Magyarország iránti elfogultsággal.⁴³ A helyzet elemzésének kiindulópontja a gazdasági kiegyezés megújításának kérdése. A 90-es években a Taaffe-kabinet bukása után a Monarchia osztrák részében a krízis olyan mértékben állandósult, hogy a gazdasági kiegyezés megújítása lehetetlenné vált.⁴⁴

Az 1901. októberi magyarországi választásokkal a *Grenzboten* két írása is foglalkozik.⁴⁵ Széll Kálmán, az új miniszterelnök céljául tűzte ki a politika megtisztítását, és első lépése ez irányban a választások szabadságának és tisztaságának biztosítása volt. 1902. december 31-én Széllnek végül is sikerült megkötnie Ausztriával az új gazdasági szerződést, az ún. Széll-Koerber paktumot, amelynek következtében mind az ipari, mind a mezőgazdasági termékek vámtarifája jelentősen megnőtt.⁴⁶ A kiegyezés Deák felfogásában Ausztriában a németek, Magyarországon a magyarok hegemoniáját jelentette. Az írás szerzője azt gondolja, hogy a magyarok most ki akarják használni a lehetőséget hogy nagyobb önállóságot nyerjenek, ami teljes gazdasági és katonai különállást eredményezne. Hasonló törekvéseket lát a „sovinisza” oktatáspolitikában, valamint a német színházak üldözésében Magyarországon.

Julius Patzelt (1864–1941), újságíró és szerkesztő – a magyar belpolitika jó ismerője – a Monarchia két fele esetleges gazdasági szétválásának következményeit mérlegeli.⁴⁷ Végigköveti a Monarchia államjogi rendszerét az annak alapját jelentő Pragmatica Sanctiótól (1722/23) az 1847/48-as magyar alkotmányon át az 1867-es alkotmány jelentette kompromisszumig. Leszögezi, hogy a 70-es évektől kezdve egyre erősödtek a függetlenségi törekvések. Véleménye szerint, ha a gazdasági kiegyezés megújítása nem sikerül, akkor rövid időn belül bekövetkezne a vámunió és a közös hadsereg szétválasztása.

Magyarország teljes elválasztása Ausztriáról veszélyeztetné a Monarchia nagyhatalmi státusát és ezzel az európai egyensúlyt. A kétrészes írásban (Die Krisis

⁴² MENENIUS: *Ungarn.* = Grenzboten Nr. 36. 1919. 219–222.

⁴³ *Reform des österreichisch-ungarischen Dualismus.* = Grenzboten Nr. 48. 1900. 393–406.

⁴⁴ CSORBA: *i. m.* 236.

⁴⁵ *Ungarische Wahlen.* = Grenzboten Nr. 37. 1901. 481–486; *Die ungarischen und die böhmischen Wahlen.* = Grenzboten Nr. 45. 1901. 297–302.

⁴⁶ Széll politikájához lásd még CSORBA: *i. m.* 237.

⁴⁷ PATZELT, Julius: *Österreich und Ungarn.* = Grenzboten Nr. 26. 1902. 681–689.

in Ungarn) a sokat ígérő cím ellenére nem jelentősebb belpolitikai problémákról van szó, hanem inkább a kormány és az ellenzék kicsinyes pártcsatározásairól.⁴⁸ Megvitatták az 1867-es kiegyezés továbbfejlesztését, az önálló magyar hadsereget, a kereskedelmi és vámtarifa tárgyalásokat. A belpolitikai problémák következtében Széll Kálmán miniszterelnök és kormánya 1903. június 16-án lemondott.

A korabeli magyar állam sokkal mélyebb elemzése található Albin Geyer két-részes kritikus írásában.⁴⁹ Kritikájának kiindulópontját az képezi, hogy Magyarország a kiegyezéssel sokkal többet kapott, mint amennyi járt neki, és hogy Magyarország ezzel mértéktelen kedvezményekben részesült. A kiegyezés után minden magyar politikus arra törekedett, hogy Magyarország Ausztriával szövetségben egy hatalom maradjon, de ugyanakkor előbbi önállóságát is megőrizhesse. A kiegyezést Geyer egyes politikai lépésként értékeli, amely Magyarország számára meg nem érdemelt kedvezményeket és jogokat biztosít. Elemzi Tisza politikáját és a magyar pártrendszert, és ír az elit korrupciójáról és uralkodásáról. Bár azt elismeri, hogy a magyar kereskedelem és ipar a kiegyezés után nagy fellendülést ért meg, de nem hagyja említés nélkül, hogy Magyarország Ausztriától lehetőleg teljes gazdasági függetlenséget kíván elérni. Míg ezek a területek tovább fejlődtek, Magyarország továbbra is mezőgazdasági ország maradt, és így az elszegényedett parasztok teszik ki a kivándorlók nagy részét. Végezetül említést tesz két aggasztó jelenségről, az agrárszocializmus elterjedéséről és a mind kulturális téren, mind a hadseregben megnyilvánuló magyarosítási törekvésekről.

A magyar közelmúlt pártpolitikai szempontból való értékelésére a kiegyezéstől kezdve az adott alkalmat, hogy az 1905. január 26. és február 4. között lezajlott választáson az eddig kormányzó szabadelvű párt vereséget szenvedett.⁵⁰ Julius Patzelt az utóbbi évek miniszterelnökeinek tevékenységét elemezte. Nézete szerint Magyarország számára három lehetőség kínálkozik: az 1867-es dualizmus teljes felszámolása és helyébe perszónálunió létrehozása, másodszor: a birodalom két felének teljes szétválasztása a vámunio megszüntetésével és harmadszor a nemzetiségek politikai egyenjogúsítása. A három lehetőség közül végül is az első valósult meg, létrejött a perszónálunió a két állam szuverenitásának és laza államjogi kapcsolatának megtartásával. Egy bécsi professzor az 1905-ben másodszor miniszterelnökké választott báró Fejérváry Géza által beterveztett, az általános, közvetlen és titkos választójoggal kapcsolatos törvénytervezettel, valamint a magyar függetlenségi pártnak a választójog kérdése miatti szétszakadásával foglalkozik.⁵¹

Szintén Patzeltől származik „Az osztrák-magyar birodalmi krízis” című írás.⁵² Beszámol báró Fejérváry Géza miniszterelnök röviddel kinevezése utáni lemondásáról. Ő meg akarta törni a magyar ellenzékiek követeléseit, akik az adófizetés

⁴⁸ GEYER, Albin: *Die Krisis in Ungarn*. = Grenzböten Nr. 29. 1903. 133–140; Nr. 30. 1903. 205–214.

⁴⁹ GEYER, Albin: *Ungarn*. = Grenzböten Nr. 50. 1904. 593–602; Nr. 51. 1904. 659–671.

⁵⁰ PATZELT, Julius: *Die magyarische Frage*. = Grenzböten Nr. 8. 1905. 424–431.

⁵¹ SAMASSA, P.: *Das Problem der Wahlreform in Ungarn*. = Grenzböten Nr. 16. 1912. 116–122.

⁵² PATZELT, Julius: *Die österreichisch-ungarische Reichskrise*. = Grenzböten Nr. 39. 1905. 682–685.

és az újonccallítás megtagadására szólítottak fel. Patzelt ismét kritikus hangvételt üt meg: „Magyarországon a kisebbség kisebbsége uralkodik”. A választási reform a nem magyarokat, tehát a lakosság többségét teljességgel kizárja jogaik gyakorlásából. A magyar nemzet tehát „a középkori nemesi köztársaság fogalmán nem jutott túl”. A király miután fogadta az ellenzék vezéreit, minden követelésüket visszautasította. Patzelt a történeteket úgy foglalja össze, hogy az alapvető kérdés az az, hogy a Monarchia szétesik-e vagy nem.

Ismét Patzelt fejti ki gondolatait egy írásában az osztrák–magyar kiegyezés hatásairól.⁵³ Ausztriában sokáig azt hitték, hogy a kiegyezés által Magyarországon a magyaroknak biztosított uralkodás gátként szolgálhat a szlávok Keletről jövő nyomásával szemben. A szlávok eleni védekezés mindkét fél közös érdeke. Ez után Patzelt Moritz Kaiserfeld osztrák politikus érdemeit méltatja, ő volt az első, aki osztrák részről támogatta a kiegyezést. Patzeltnek, aki egyébként 1894-ben egy könyvet is megjelentetett az osztrák–magyar kiegyezésről, az a véleménye, hogy Magyarország azért ért el egyoldalúan kedvezményezett helyzetet, mert a német liberálisok a Birodalmi Gyűlésben gyengék voltak, és ezért lett „Ausztria Magyarország fejős tehene”. 1902. december 31-én jött létre a két miniszterelnök után „Széll-Koerber paktumnak” nevezett új gazdasági kiegyezés. Patzelt szerint a Magyarországnak tett engedmények veszélyeztetik a Monarchia gazdasági és nemzeti fennállását.

Patzelt tájékoztat a korona és az ellenzék közötti konfliktus végéről.⁵⁴ Az eddig kormányon lévő liberális párt nagy vereségeért rossz gazdaságpolitikája okolható. Véleménye szerint a gazdasági fellendülés pusztá látszat, amely csak a tőke spekulációjának tudható be, nemzeti ipar valójában nem létezik, a kivándorlás – a mezőgazdaság problémáinak jeleként – egyre nő. Az Osztrák–Magyar Monarchia államjogi rendszerével foglalkozik Julius Patzelt osztrák szempontból íródott részletes elemzésében.⁵⁵ A Pragmatica Sanctiótól kezdve tekinti át az államjogi helyzetet, és leszögezi, hogy Magyarország a kiegyezés miatt nagyobb előnyöket élvez, mint Ausztria vagy a többi nemzetiség, és a magyarok ezeket az előnyöket akarnák most a gazdasági kiegyezés megújítása miatti tárgyalások alkalmával még tovább növelni. Mindez a magyaroknak arra a törekvésére utal, hogy teljesen megszüntessék Ausztriával a gazdasági közösséget, független hadsereget és vámrendszert hozzanak létre. (A kiegyezésben meghatározott közös ügyek ugyanis a külügy, a pénzügy- és a hadügy voltak, R. M. megj.)

A kiegyezés óta eltelt negyven év alatt – így a *Grenzboten* egy cikkírója – szükségessé vált a birodalom két része közti viszony újraszabályozása.⁵⁶ Véleménye szerint Magyarország ez idő alatt sosem adta fel az Ausztriától való el-

⁵³ PATZELT, Julius: *Deutsche und Magyaren*. = Grenzboten Nr. 45. 1905. 293–294.

⁵⁴ PATZELT, Julius: *Die ungarische Krise*. = Grenzboten Nr. 18. 1906. 236–240.

⁵⁵ PATZELT, Julius: *Die magyarische Unabhängigkeitsbewegung und der österreichische Reichsgedanke*. = Grenzboten Nr. 35. 1906. 427–448.

⁵⁶ HAINISCH, Michael: *Deutsche Politik in Österreich*. = Grenzboten Nr. 5. 1910. 193–197.

szakadás iránti igényét. Ezért sürgeti Magyarország a hadsereg és a vámterület szétválasztását.

Több cikk is foglalkozott a közös osztrák–magyar sereg problematikájával. Richard Geest, freiburgi altábornagy a magyar nemzeti hadsereg teljes leválasztására irányuló kísérleteket vizsgálta, például a magyar vezényszavak bevezetését.⁵⁷ Albin Geyer kétrészes írásában ugyanezt a kérdést elemzi, nála azonban még egy probléma társul ehhez, az, hogy majd a többi nemzetiség is a magyarok példáját követve szintén önálló hadsereget kívánna magának.⁵⁸ A császár budapesti látogatása alkalmával a Magyarország felé tett katonai engedményeket lezártak tekintette.

Ugyancsak a vezénylés nyelvének kérdéséhez kapcsolódik az a kétrészes cikk, amelyben azt mutatják be, hogy Magyarország történelme során 1526-tól, a mohácsi csatától kezdve a nyugati hatalmaknál keresett támogatást, másfelől pedig az 1665-ös nemesi összeesküvés óta folyamatosan napirenden voltak a harcok és az alkotmányos viták Ausztria és Magyarország között.⁵⁹ A jelenlegi vitáknál nem a német vezénylési nyelvről van szó, hanem arról a Függetlenségi Párt által felvetett kérdéstről, hogy az uralkodó alkotmányos jogából kifolyólag, vagy a magyar nemzet, vagyis a mindenkori parlamenti többség által ráruházott jog szerint rendelkezik a hadsereggel. Végül is a császár a Chlopyban 1903. szeptember 17-én kelt hadparancsában kinyilvánította akaratát, hogy a Monarchia hadseregének egységéhez nem enged hozzányúlni. A cikk szerzője leszögezi, hogy Ausztria német nyelvű lakosait érdekli a Monarchia egységes hadserege, míg a többi nemzetisége kifejezésre juttatja igényét, hogy a vezénylés nyelve anyanyelvük legyen. Ezen kívül tudósít az év folyamán végbement magyar kormányváltásokról is.

A háború utáni időszak magyar belpolitikájának egyik fontos eseményéről „Menenius” számol be, vagyis , hogy 1921-ben a magyar monarchisták többször megpróbálták IV. Károlyt visszahozni a magyar trónra. Az antant-hatalmak tiltakoztak ez ellen, és október 23-án fegyveres összecsapásra került sor a nemzeti hadsereg és a Károlyt támogató alakulatok között, végül az antanthatalmak a királyt és feleségét október 26-án Madeira szigetére vitték.⁶⁰ Mathes Nitsch rövid írásában Hegedűs Lóránt magyar gazdasági miniszter gazdasági tervének kudarcát elemzi, aki egy évig töltötte be ezt a posztot, és tervbe vette, hogy megerősíti a magyar pénzt, ez azonban nem sikerült neki.⁶¹ Egy grázi szerző az 1921. december 14–16-ai népszavazással kapcsolatban, amelynek következtében Sopron

⁵⁷ GEEST, Richard: *Der Kampf um die Armee in Österreich-Ungarn*. = Grenzböten Nr. 42. 1903. 141–152.

⁵⁸ GEYER, Albin: *Der Armeekonflikt in Ungarn*. = Grenzböten Nr. 2. 1904. 63–73; Nr. 3. 1904. 136–146.

⁵⁹ -y-: *Der Verfassungskonflikt in Ungarn*. = Grenzböten Nr. 51. 1905. 621–634; Nr. 52. 1905. 691–700.

⁶⁰ MENENIUS: *Weltspiegel*. = Grenzböten Nr. 45. 1921. 186–189.

⁶¹ NITSCH, Mathes: *Das Scheitern des ungarischen Finanzplanes*. = Grenzböten Nr. 48. 1921. 271–273.

Magyarországhoz került, kifejti, hogy ez a terület néprajzilag, politikailag, kulturálisan és gazdaságilag inkább Ausztriához mint Magyarországhoz tartozik.⁶²

3. *Magyar iskolaügy.* Schwicker János Henrik (1839–1902), gimnáziumi tanár és képviselő *Die ungarischen Gymnasien. Geschichte, System, Statistik* című könyvét részletesen elemezték a *Grenzboten*ben.⁶³ Schwicker statisztikai adatok alapján bemutatja a gimnáziumi reform eredményeit. Kifogásolja a régi nyelvek oktatásának visszaszorulását a matematika és fizika javára, ennek következtében a gimnáziumok inkább a reáliskolákhoz hasonlítanak. A diákok nemzetiségi hovatartozása szerinti összeállításból kiderül, hogy a német nemzetiségű diákok száma jelentősen nőtt. Ezek után a vallási megoszlást vizsgálja, amelynek alapján az antiszemiták azt állítják, hogy a gimnáziumokban a népességen belül betöltött arányszámukhoz képest ötször annyi izraelita tanul.

Egy, a magyarországi német iskolákról szóló cikk⁶⁴ témája a *Pester Lloyd* reakciója Bismarck német kancellár azon beszédére, amelyben azt a megállapítást tette, hogy Magyarországon csökken a németek száma. A *Grenzboten* írásának meg nem nevezett szerzője kijelenti, hogy Magyarországon 1882-ben 1832-höz képest – Erdély kivételével – kevesebb német iskola létezik.

Szintén statisztikai adatokon alapul egy 1889-es írás⁶⁵ azon állítása, miszerint Trefort Ágoston kultuszminiszter tevékenysége sokat ártott a nem magyar nemzetiségűeknek. A fő probléma a szerző szerint az, hogy a magyar nyelv a zömében németek által lakott városokban, illetve területeken is az oktatás nyelve lett, valamint, hogy az egyetemeken a zsidók száma magasabb, mint a középiskolákban, szinte minden harmadik hallgató zsidó.

4. *Magyar mezőgazdaság.* Tisza István, későbbi magyar miniszterelnök 1897-ben Lipcsében megjelent könyvét ismertette a *Grenzboten*ben.⁶⁶ „Ungarische Agrarpolitik” címet viselő művében Tisza a mezőgazdasági termékek csökkenő árainak okát vizsgálta, és rámutatott arra, hogy Magyarország tökében szegény, eladósodott ország, és hogy a gazdaságpolitikai kérdések között milyen keveset tettek a mezőgazdaság felvirágoztatásáért.

Gróf Mailáth József (1858–1940) „Die agrarischen Zustände Ungarns” címen 1905-ben Lipcsében megjelent agrárszociológiai munkáját is ismertették a folyóiratban.⁶⁷ A könyv szerzője a magyar mezőgazdaság minden problémájának forrását az 1848-ban „elhamarkodottan” véghezvitt jobbágyfelszabadításban látja,

⁶² KAINDL, R. F.: *Deutschwestungarns Anschluß an Österreich.* = Grenzboten Nr. 51. 1921. 369–371.

⁶³ SCHWICKER, J. H.: *Die ungarischen Gymnasien. Geschichte, System, Statistik.* [Könyvism.] = Grenzboten Nr. 27. 1881. 133–136.

⁶⁴ *Die deutschen Schulen in Ungarn.* = Grenzboten Nr. 15. 1886. 49–58.

⁶⁵ *Das ungarische Unterrichtswesen.* = Grenzboten Nr. 4. 1889. 153–160.

⁶⁶ *Die deutschen Agrarier in ungarischer Beleuchtung.* = Grenzboten Nr. 8. 1897. 408–411.

⁶⁷ I. R. H.: MAILÁTH, Josef Graf: *Die agrarischen Zustände Ungarns.* [Könyvism.] = Grenzboten Nr. 26. 1906. 728–732.

amely a vidéki lakosságot paraszti arisztokráciára és bér munkásokra osztotta fel. Természetesen Mailáth ítéleteit nagy mértékben befolyásolta gróf és nagybirtokos mivolta, de a recenziens nem hagyja említés nélkül nagy fokú pártatlanságát sem.

Egy az osztrák–magyar mezőgazdasággal foglalkozó cikkben statisztikai adatok alapján leszögezik, hogy Magyarország mezőgazdasága úgy a növénytermesztés, mind az állattenyésztés eredményeit tekintve messze Németország mögött áll.⁶⁸ A cikk szerzője Magyarország teljesítőképességét illetően is bizonyos hanyatlást lát, véleménye szerint szükség lenne a birtokviszonyok (az uralkodó forma a törpebirtok) szabályozására is.

Történelmi témák

Honigberger bukaresti német lelkész cikke a németek erdélyi bevándorlásával foglalkozik.⁶⁹ Leírja, hogy Németország mely részeiből érkeztek a letelepedők hullámai, és hangsúlyozza, a vizsgálatokhoz milyen fontos a tájszólások nyelvészeti kutatása.

Harro Magnussen német szobrász brassói Honterus-émlékművének leleplezése alkalmából jelent meg a sokoldalú reneszánsz tudós, nyomdász és tipográfus Johannes Honterus (1498–1549) munkásságának részletes ismertetése Richard Schuller (1860–1932), erdélyi tanár, lelkész és történész tollából.⁷⁰

Három részben jelent meg Fjodor Vasziljevics Rüdiger orosz tábornok adjutánsának élménybeszámolója az 1849-es háborús eseményekről.⁷¹ Az adjutáns a galíciai hadjáratról (1849. június eleje) az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletételig vett részt a háborúban.

A közelmúlt történetéhez kapcsolódik egy Andrássy Gyuláról és az osztrák–magyar keleti politikáról szóló írás.⁷² Buß, a cikk szerzője Wertheimer Andrássy-életrajzára reagálva azt írja, hogy a magyar történész túlértékeli Andrássy szerepét a német–osztrák–magyar szövetség létrejöttében. Legnagyobb eredményeként ismeri el viszont, hogy Andrássy politikájában mindig realista volt, és a Keleten soha nem háborúkkal, hanem békés úton akart hódítani. Megállapítja, hogy a legjelentősebb politikai kérdésekben Andrássy és Bismarck mindig a legteljesebb harmóniában tudtak együttműködni.

⁶⁸ ZITZEN, E. G.: *Stand und Aussichten der österreichisch-ungarischen Landwirtschaft*. = Grenzboten Nr. 41. 1917. 57–64.

⁶⁹ HONIGBERGER, R.: *Die deutschen Einwanderungen in Siebenbürgen*. = Grenzboten Nr. 48. 1916. 270–278.

⁷⁰ SCHULLER, Richard: *Johannes Honterus, der Reformator des Siebenbürger Sachsenlandes*. = Grenzboten Nr. 49. 1899. 535–547.

⁷¹ *Erinnerungen an den ungarischen Feldzug im Jahre 1849. Von einem Adjutanten des russischen Generals Grafen Rüdiger*. Herausgegeben von Adolf HEB. = Grenzboten Nr. 14. 1900. 3341; Nr. 15. 1900. 77–87; Nr. 17. 1900. 171–182.

⁷² BUSS, J. P.: *Graf Julius Andrássy und die österreichisch-ungarische Orientpolitik*. = Grenzboten Nr. 9. 1916. 274–278.

Könyvismertetések magyar szerzők munkáiról, magyarországi útibeszámolók. A *Grenzboten* magyar irodalmi vonatkozású írásait teljességgel könyvismertetések képezik. Ezek első sorban kortárs németül publikáló magyar származású szerzők művei. Max Nordau (1849–1923), magyar származású publicista 1881-ben Lipcsében megjelent párizsi témákat feldolgozó elbeszéléskötete, amely főleg „érdekes és pikáns” akart lenni, röviden került ismertetésre a lapban.⁷³

Kétrészes cikk foglalkozik a tiszzaeszlári vérváddal.⁷⁴ A per részleteit Marcziányi György (1848–1898) könyve alapján mutatják be.

Max Nordau nagy kritikai visszhangot kiváltó *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit* című munkáját August Niemann ismertette a *Grenzboten*ben 1883-ban, ami azért érdekes, mert németül csak 1884-ben jelent meg Lipcsében.⁷⁵ A radikális szkeptikus Nordau a társadalmi élet minden területét kritikával illeti, és az ott uralkodó állapotokat hazugságnak nevezi. A recenzius a következőképpen összegzi véleményét: „Jó lenne, ha Nordau húsz évig tartózkodna az írástól, és ezzel egy időben az ókori klasszikusokat és magát az embert tanulmányozná. Azután olvassa el könyvét mondatról mondatra, és írja újra.”

Hevesi Lajos (1843–1910), Bécsben élő, rendkívül termékeny író és művészetkritikus *Buntes Buch* című könyvét röviden említették meg a *Grenzboten*ben.⁷⁶ Ő valóban az egyik legtöbbet ismertett magyar származású, németül publikáló író. *Almanaccando* címen megjelent olaszországi útirajzát is tárgyalták a *Grenzboten*ben.⁷⁷ *Almanaccare* körülbelül annyit jelent mint „a szellem önfeledt és gondolatokkal teli barangolása, olyan fajta semmittevés, amiből azonban mégis születik valami”. Hevesi eredeti foglalkozása azonban – így a recenzius – művészetkritikus, „rendelkezik a jó megfigyelés, a világos és bensőséges érzékelés ritka képességével és tud szemléletesen írni”. A következő évben közel sem ilyen hízelgően értékeli *Buch der Laune* című elbeszéléskötetét.⁷⁸ „Egyik barátjának azon megállapítását, mi szerint ’Hevesi Délnémetország számára azzal a jelentőséggel bír, mint Raabe Északnémetország számára’ mi ízléstelen túlzásnak tartjuk.” A recenzius kitűnő kritikusként tartja őt, de írásaiban a humor mindig kínos, miközben még mosolyt sem képest előcsalogatni. „Ezzel ellentétben annál jobban tetszik nekünk mikor egyszerűn és céltalanul mesél, mivel jól tud kiélezni, és gazdag műveltsége sem marad hatás nélkül.” *Von Kalau bis Säckingen* címen megjelent tárcáit egy ismeretlen recenzius Heine Útirajzaihoz hasonlítja, pusztán az ilyen hatásra kihegyezett vázlatok veszélyét nem kerüli el

⁷³ NORDAU, Max: *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 34. 1881. 342–343.

⁷⁴ *Das Mädchen von Tisza-Eszlár*. = *Grenzboten* Nr. 43. 1882. 158–166; Nr. 45. 1882. 283–293.

⁷⁵ NIEMANN, August: NORDAU, Max: *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 47. 1883. 386–395.

⁷⁶ HEVESI, Ludwig: *Buntes Buch*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 44. 1898. 262.

⁷⁷ HEVESI, Ludwig: *Almanaccando. Bilder aus Italien*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 20. 1888. 343–344.

⁷⁸ NECKER, Moritz: HEVESI, Ludwig: *Buch der Laune*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 18. 1889. 230.

teljesen, mert benyomásai túl drasztikusak, túl egyszínűek ahhoz, hogy teljesen igazak legyenek.”⁷⁹

Egy ismeretlen szerző személyes hangvételű *Pannonische Bilder* címen megjelent tátrafürdői útirajzai egyfelől a felvidéki tájat, másfelől népviseletét és nyelvét mutatják be.⁸⁰

A „Maßgebliches und Unmaßgebliches” című rovatban jelent meg Bodnár Zsigmond (1839–1907) irodalomtörténész, író és filozófus világnézeti munkájának ismertetése.⁸¹ Bár a szerző rendkívül olvasott, de nagyzási mániában szenved, mivel azt képzelte be magának, hogy a világtörténelem idealizmus és realizmus között hullámszik ide-oda, ezen kívül kritika éri rossz németiségét is.

Révai Sámuel (1833–1908) könyvkereskedő és kiadó 1901-ben magyarul megjelent munkáját egy évvel később németül is közzétette *Grundbedingungen der gesellschaftlichen Wohlfahrt* címen.⁸² Ebben a *Grenzboten*-ben is ismertetett könyvében a jövő kommunista államáról alkotott elképzelését mutatta be. Számunkra csak az nem világos, hogy egy sikeres könyvkereskedőnek miért kell szociológiai munkát írnia.

A korán árvaságra jutott, és saját erejéből felemelkedett Munkácsy Mihály németül is publikált gyermekkori visszaemlékezéseiről is jelent meg ismertetés a lapban.⁸³ A könyvet franciából fordították, és a recenzió a fordítás néhány hibájára hívta fel a figyelmet. A magyar művészet másik nagy alakja, Liszt Ferenc közzétett egy munkát a magyarországi cigányokról és zenéjükéről.⁸⁴ „A könyv egy érdekes nép életét és vándorlását mutatja be, amely nép főleg Liszt hazájában telepedett le. [...] A cigányok zenéjéről, amiről pont Lisztől lehetett volna érdekes összefoglalást elvárni, csak a könyv utolsó harmadában esik szó. Emellett ismét élénken döbbenünk rá, milyen kevésbé alkalmas a szó arra, hogy a zene belső lényegét bemutassa.” – szögezi le a recenzió igen találóan.

Andrássy Gyula életrajzát, a neves történész, Wertheimer Ede (1848–1930) 1910-ben német nyelven megjelent munkáját, behatóan elemezték a *Grenzboten*-ben.⁸⁵ A recenzió kiemeli, hogy Wertheimer magyar emberként Andrássyt mindig mint lángoló hazafit látta, aki egész életében a hatalmas, kifelé egységes Monarchia szükségességét képviselte. A még publikálatlan források alapján íródott, alapos munkában Andrássy fő érdemének azt tekinti Wertheimer, hogy Ausztria a német–francia háborúban semleges tudott maradni.

⁷⁹ HEVESI, Ludwig: *Von Kalau bis Säckingen* [!]. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 1. 1894. 52–53.

⁸⁰ *Pannonische Bilder*. = *Grenzboten* Nr. 32. 1892. 271–282.

⁸¹ BODNÁR, Sigmund: *Mikrokosmos*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 28. 1899. 89–90.

⁸² RÉVAI, Samuel: *Grundbedingungen der gesellschaftliche Wohlfahrt*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 44. 1902. 280.

⁸³ MUNKÁCSY, Michael: *Erinnerungen aus der Kindheit*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 35. 1897. 470–471.

⁸⁴ Buchbespr. v. LISZT, Franz: *Die Zigeuner und ihre Musik in Ungarn*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 6. 1884. 320.

⁸⁵ NEWALD, J.: *Graf Julius Andrássy*. [Könyvism.] = *Grenzboten* Nr. 51. 1910. 545–551.

Liszt életét és munkásságát kétrészes írásban mutatták be, egyrészt J. Kapp 1909-ben megjelent életrajza, másrészt Liszt összegyűjtött munkáinak 1910-es IV. kötete alapján.⁸⁶

Magyar nyelv

Több cikk témája a magyar nyelv. A berlini W. Koerner a magyar nyelv sajátosságait (hangrendszer, ragozás, mondattan, szókincs, frazeológia) elemezte.⁸⁷ A magyar nyelvnek két nyelvrokona van, a török és a finn. Véleménye szerint „a magyar irodalomra a szomszéd népek figyelmét az erotikus és hazafias költő Petőfi Sándor és a még élő, termékeny regényíró Jókai hívta fel”. Érdekes egy német lapban német–magyar és magyar–német szótárra bukkanni, amellyel a szerző azt akarja érzékeltetni, hogy lett magyarosítva a magyar nyelvben „a civilizált [!] Európa nyelveinek közkinccse”. Különösen Jókai regényeiben van sok német eredetű szó. Végül egy sor olyan szót közöl, amelyeket más nyelvek vettek át a magyarból mint például „Husar” (huszár), „Säbel” (szablya), „Kutsche” (kocsi), még a szláv nyelvek is köszönhetnek a magyarnak néhány kifejezést. Egy helyen ezt írják: „A magyar nyelvről általánosan elterjedt, hogy nehéz megtanulni, már csak azért is, mivel egyetlen európai nyelvvel sem rokon.” A továbbiakban a magyar országgyűlés tárgyalásainak fordításáról van szó, és felsorolnak konkrét példákat a fordításokban található félreértésekre.⁸⁸

Összefoglalás

Az 1841-ben alapított *Grenzboten* a 19. század utolsó évtizedeiben a változó szerkesztők vezetése alatt továbbra is félhivatalos, konzervatív orgánus maradt, a szigorúan nemzeti elkötelezettségű lap érdeklődésének homlokterében megszűnéséig kiemelt helyet foglaltak el a külföldön élő németiség problémái. A Magyarországgal kapcsolatos témák között központi helyen szerepelt az erdélyi szászok sorsa. A szerkesztőség több ízben is kifejezésre juttatta azon véleményét, miszerint a magyarok elnyomják az ott élő nemzetiségeket, így a németeket is. E célt szolgálják – véleményük szerint – az iskolarendszer, a nyelvtörvény, a magyar állam erőszakos magyarosítási törekvései. Az olyan régi előítéletes megállapítások, mint például, hogy a magyarok félázsiai pásztornép, még a századforduló német sajtójában is fel-feltűnnek. Az I. Világháború során – sajnos túl későn – jelenik meg a Közép-Európa-gondolat mint a középeurópai államok gazdasági szövetségének lehetséges terve. A *Grenzboten* több szerzőjét is foglalkoztatta az osztrák–magyar dualizmus jövője, annak megreformálása, illetve a kiegyezés

⁸⁶ SEELIGER, Hermann: *Franz Liszt*. = *Grenzboten* Nr. 25. 1914. 591–599; Nr. 27. 1914. 24–31.

⁸⁷ KOERNER, W.: *Die ungarische Sprache*. = *Grenzboten* Nr. 15. 1883. 64–72.

⁸⁸ *Ungarisches*. = *Grenzboten* Nr. 33. 1886. 334–335.

továbbfejlesztése. Mérlegelték a Monarchia két részre szakadásának reális lehetőségét is. A *Grenzboten* több szerzője azon a véleményen volt, hogy Magyarország a kiegyezés után alaptalanul nagy előnyökhöz jutott.

A lapban magyar szépirodalmat egyáltalán nem ismertettek. A magyar származású, de németül publikáló szerzők közül Max Nordau-t és Hevesi Lajost említhetjük meg. Néhány ismert kortárs magyar életrajzát (Munkácsy Mihály, Andrássy Gyula, Liszt Ferenc) ismertették a folyóiratban.

Visszatérő téma volt a magyar nyelv kérdése, egyrészt a helynevek és a hadseregben használatos nyelv kapcsán, másrészt nyelvészetileg vizsgálták a magyar nyelv sajátosságait.

Összefoglalólag elmondható, hogy a nagy hagyományú *Grenzboten* általunk vizsgált több mint negyven évfolyamában a magyar téma elsősorban mint a jelen politikai problémája szerepelt, a szigorúan német nemzeti beállítottságú lapban a magyar politika nacioanalistának nevezett túlkapásai állandó kritika tárgyát képezték.

MÁRIA RÓZSA

Ungarische Thematik in der Zeitschrift Grenzboten (1881–1922)

Die 1841 gegründeten *Grenzboten* blieben in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts unter einander abwechselnden Redakteuren weiterhin ein halboffizielles, konservatives Organ. Im Mittelpunkt des Interesses der Zeitschrift stand das Schicksal des Auslandsdeutschtums. Unter Themen, die Bezüge auf Ungarn hatten waren die wichtigsten Probleme der Siebenbürger Sachsen. Die Redaktion erhob ihr Wort mehrmals gegen Magyarisierungsbestrebungen im Schulsystem und in Zusammenhang mit dem Sprachgesetz. Im Laufe des Ersten Weltkrieges erschien – leider zu spät – der Mitteleuropagedanke als eine Möglichkeit der wirtschaftlichen Zusammenarbeit der mitteleuropäischen Staaten. Mehrere Mitarbeiter der *Grenzboten* erwogen die Zukunft bzw. die Reform des österreichisch-ungarischen Dualismus.

Ungarische Belletristik wurde im Blatt im Gegensatz zu den früheren Jahrgängen gar nicht besprochen, bloß Werke solcher Autoren wurden rezensiert, die zwar aus Ungarn gebürtig waren, aber ihr Leben lang auf deutsch veröffentlichten.

ZÁVODSZKY GÉZA
A feledés névtelenje. A publicista Tóth Móric

A „feledés névtelenjei” – D. Szemző Piroska nevezi így Táncsics munkatársait a *Munkások Újságánál* 1848-ban, lelkészeket, tanítókat, ügyvédeket, bírókat, s általában az egykorú lapok jó tollú s elfelejtett újságíróit.¹ Az alaposan földolgozott és sokat idézett 1848-as sajtó lapozgatása még mindig új és új meglepetésekkel jár. Szakmai közhely, hogy az írások alatt mennyi a máig nem azonosított álnév, s ha a név valódi, a teljesen ismeretlen, a kortársi visszaemlékezésekben sem említett szerzőről olykor csak annyi maradt, hogy elesett itt és itt, ekkor és ekkor,² pedig közvéleményformálóként az események sűrűjében akár napi kapcsolatban volt azokkal, akiket a közös emlékezet a nemzeti panteonba emelt.

A sajtószabadság születését, a nagy márciusi napot követően nem sokkal, március 19-től a rikkanások már az utcán kínálják a *Marczius Tizenötödikét*, és április 2-án megjelenik Táncsics lapja, a *Munkások Újsága*, március–áprilisban azonban még a cenzúrától csak imént megszabadult régi lapoké a nagyobb tér. Ezek között a *Hetilap* – mely a forradalom előtti három évben főként az ott megjelent Kossuth-írásokról nevezetes – a 48-as sajtó történetében méltánytalanul kevés figyelmet kap. 1848. április 14-én ebben az orgánumban látott napvilágot egy soha nem hivatkozott, az ugyancsak megszaporodott radikális megnyilatkozások között is meghökkentő hangvételű cikk. A *Fegyverre! Fegyverre!* című fölhívást Tóth Móric jegyezte.³

Az írás címében önmagában nincs semmi rendkívüli. Amikor március 30-án Pesten a napok óta szállingózó hírekből bizonyosság lett, hogy az uralkodói leirat az önálló magyar pénzügy- és hadügyminisztérium elutasításával megnyírbálja a magyar felelős kormány hatáskörét, a kirobbanó tömegtüntetéseken a pesti utcák visszhangzottak a „fegyverre!” kiáltástól. Viszont a birodalom katasztrofális helyzete s a ki-kimondott félelmetes reszpublika szó hatására, Petőfivel szólva, „két hét húzás halasztás után ő császári királyi apostoli fölsége kegyelmesen mel-

¹ D. SZEMZŐ Piroska: *Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Újsága*. = Irodalomtörténet 1952. 3–4. sz. 481–503. Említi Tót (sic) Móricot, aki „a lap egyik legszorgalmasabb cikkírója”, 489.

² Pl. a költő Herczeg Viktor, a *Marczius Tizenötödike* és a *Nép-elem* munkatársa, az Egyenlőségi Társulat tagja, elesett 1849-ben.

³ ENDRÓDI Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* című kézikönyvében (Bp. 1911. 408.) említi a cikk címét azzal, hogy jeligéje „Talpra magyar, hí a haza!”

tóztatott szavát beváltani”, és az országgyűlés feliratát a Burgban elfogadták. Országszerte ugyan gyanakvást és ingerültséget keltett a bécsi igény újoncokra az itáliai ezredek számára, valamint a birodalmi államadóság egy részének átválalására, a hangulat, a márciusi ifjak kisebbségét ide nem számítva, mégis inkább ünnepi, s a bizalom az alkotmányos uralkodás iránt helyreállt. Petőfi is, akinek népszerűségét az éppen ekkor, kissé megkésve (április 1-jén) kinyomtatott *A királyokhoz* című költemény kikezdte, a Pest megyei választmány ülésén, bár viták után, bár rezignáltan kijelentette: „Láttam remegést, láttam sápadt arcokat, nem szeretném továbbra is így látni nemzetemnek fiait; azért most, lekötve, kardomat elnyugtatom, de össze nem töröm!”⁴

A *Hetilapban*, éppen a felelős kormány Pestre költözésének napján, április 14-én megjelent cikk más módon elszánt és harcias, s a kibontakozás reményének napjaiban a háború sötét árnyát földéző, önbeteljesítő jóslatként a magyar szabadságot fenyegető legfőbb veszélyt is máshol, másként látja: „A orosz már Galícia szélén és Oláhországban van; még egynehány rövid hét, s akkor Magyarországon leend.” A szerző a föléledt lojalitás napjaiban sem bízik az alkotmányos királyban. „Mit fogunk tenni, kitől várunk segítséget? Királyunktól? hiszen ő halálos ellenségünkre, az orosz cár leghűbb emberére, Fiquelmontra [sic] hallgat [...] Az orosz cár, Fiquelmont és Radeczky [sic] életünkre törnek [...], tehát mi nem megyünk az önvédelem határain túl, ha őket, ahogy lehet, megöljük. [A cár] megtámad bennünket ágyúkkal, 180 ezer fegyveres begyakorlott emberrel, jó vezérekkel s lovassággal, s nekünk sem vezérünk, sem álgúink, sem gyakorlott fegyvereseink, sem lovasságunk, de még fegyverünk sincs.” Mi módon oltalmazzuk hát meg magunkat? „Védjük magunkat úgy, ahogy legbiztosabb, legkönnyebb, méreggel, gyilokkal.” S azok elé, „kik azon babonától, mintha az orgyilkosság minden esetben kárhozatos volna, megszabadulni nem bírnak”, a Brutusok, Mucius Scaevola, Harmodiosz és Arisztogeiton példáját állítja. Vannak ugyan farizeusok, akik azt mondják, „azok pogányok voltak, kereszténynek ez nem szabad – sőt inkább kereszténynek kötelessége a millió ártatlanokat megvédeni, ha mindjárt egy vagy két gyilkos szándékúnak orozva meggyilkolása által is”. Tell Vilmos keresztény volt, mégis megölte a zsarnokot. Nem az orosz katonák törnek az életünkre, akiket puska- és ágyútűzzel hajtanak ellenünk, hanem a cár, tehát az emberiség szavát is követjük, ha százezernyi életet megkímélve a cárt pusztítjuk el.⁵

A politika mai nyelvén, igaz, a nemzeti önvédelem nevében, az egyéni terror programja ez, ami a 19. század első felében, s Magyarországon különösen szinte

⁴ L. SPIRA György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Bp., Enciklopédia Kiadó, 1998. 74.

⁵ A *Marczius Tizenötödike* például (ápr. 7-én) a következőket írja: „A bécsi politika legfeljebb egy éjszaki hatalom előtt nyerhet jóváhagyást, azonban Olaszország e részben nyugodt lehet [...] Mi magyarok sem félünk az oroszától, lesz erős nemzeti őrségünk, s ha a Kárpátok felé kozákok közelednének, még hamarabb itt teremnének a francia republica hős fiai.” Ápr. 13-án uo. hasonló optimizmus. Máj. 2-án viszont a *Munkások Újságára* hivatkozik. „A sajtó visszhangokat kiált [...] Fegyverre! fegyverre! A haza veszélyben van – hallatszék mindenfelől.”

példa nélkül áll. A *Hetilap* szerkesztője, a híres statisztikus Fényes Elek – más-különb az Ellenzéki Kör alelnöke és utóbb a cikk szerkesztőjével együtt az Egyenlőségi Társulat tagja – a következő számban sietve nyilatkozik is, miszerint a „*Fegyverre* című cikk hírem és tudtom nélkül csúszott lapomba, mert ha tudom, soha napvilágot nem lát ezen logikátlan és jesuitizmust terjesztő elme-futtatás”.⁶ A rövid tiltakozás azonban nem akadályozta meg a *Hetilap*ot és szerkesztőjét abban, hogy még e számban közölje Tóth Móricnak a Budapesten lakó angol polgárok üdvözlétéhez fűzött kommentárját: „Jövőre hadsereg csak a zsarnokok ellen kell” – írja ebben az utópia iránt is fogékony szerző – „mert még azon népek is, melyek közül egyik [...] a *mívelt* Európának legnyugotibb, másik legkeletibb részén lakik [...] kölcsönösen segedelmet ígérnek egymásnak a közös kincs, a szabadság védelmére [...] így békélnek ki egymással a föld minden népei, s így közelget el a világbékének, így mennyeknek országa.”⁷

Tóth Móric Ficquelmont személyét illetően jól tájékozott: a Szent Szövetség alapokmányát megerősítő müncheni egyezmény egyik előkészítője volt az egyetlen, akiben I. Miklós cár az osztrák kormány tagjai közül a márciusi fordulat után megbízott. Utódait (Ficquelmont ápr. 3-án miniszterelnöki megbízatást is kapott) túlságosan liberálisnak tartotta. Metternich viharvert diplomatáját, az osztrák kormány imént kinevezett külügyminiszterét a válságos napokban (március 29-én) Kossuth is „a bécsi nemzetgyilkos cselszövők” között említette országgyűlési beszédében.⁸ Nem öregbítette Ficquelmont hírét-nevét a fővárosiak körében a Pozsonyból visszatért Farkas János ügyvéd, Pest megyei választmányi tag a március 31-i késő esti népgyűlésen. Értesülése szerint Ficquelmont az államkonferencia ülésén azt mondta volna, hogy „Magyarországtól nincs mit félni, itt csak a nemzetiségeket kell egymás ellen huszítani [...] s ha szükséges, egy kis orosz segítséggel! a dolgok régi rendét helyre lehet állítani”.⁹ Farkast Perczel Mórral a középponti választmány küldte Pozsonyba azzal, hogy ha a törvényjavaslatok jóváhagyása tovább késik, Batthyányékat és a nádort hívják Pestre. Az orosz veszedelem félelmetes méretűre növelt víziója azonban ekkor jószerivel csak a politikai újsággá előlépett *Hetilap*ban és a rejtélyes Tóth Móric írásaiban jelent meg.¹⁰

Ha az idézett kiáltványra fölfigyelve visszalapozunk, fölfedezzük, hogy szerzője már korábban, a márciusi válság idején közvetlen orosz biztatást vélt a bécsi intrikák mögött. A *Hetilap* március 31-i számában is a haza végső veszedelmét abban látta, hogy „halálos ellenségünk, az orosz hadsereg határainkat fenyegeti”. A magyar „csökönyösök” is, akik megbánták, hogy első megrettenésükben megszüntették „a parasztra nézve annyira átkos úrbéri viszonyokat”, azért lehetetlenítik el az önálló magyar pénz- és hadügyminisztériumot, azért akarják a nemzetőri

⁶ *Hetilap* 1848. ápr. 18. 481. (Továbbiakban: HI)

⁷ Uo. 483.

⁸ KLÖM XI. 700. ill. 702.

⁹ HI 1848. ápr. 4. 427.

¹⁰ „Az orosz már Galícia szélén – int a *Hetilap*.” Az ápr. 6-án indult, Nádaskay Lajos és Zerffi Gusztáv által szerkesztett *Reform* is a *Hetilap*ra hivatkozik ápr. 16-i számában.

szolgáltatást 300 Ft évi jövedelemhez kötni, hogy „az orosz meglepően bennünket készületlenül, föltétlenül meghódoljunk nekik.” Nincs idő a bizonytalan kimenetelű alkudozásra, erős, elszánt akaratnak, a gyors cselekvésnek van itt az ideje.¹¹ Ugyane szám Külföld rovatában az itáliai hírekben Radetzky is ördögi szint ölt: „Radeczky, a zsarnokok e kész köteles vad kegyetlenségű zsoldosa hátrál Tirol felé. Adná az ég, hogy e vérszomjas ember hátra levő rövid életében megérdemlett díját elvegye.”¹²

Mi volt a valószínűsége egy magyarországi orosz beavatkozásnak 1848 tavaszán, nyarán? Miklós cár a franciák februári forradalmának hírére mozgósította a kontinens legnagyobb szárazföldi hadseregét, a Rajnához készült, és erre szólította föl sógorát, IV. Frigyes Vilmos porosz királyt is. A párizsi események híre március 5-én érkezett meg Pétervárra, s az orosz katonai készülődés szele március végére megcsapta Közép-Európát. Amikor azonban Metternich megbukott, és Berlinben is kitört a forradalom, I. Miklós megriadt. Nem ok nélkül tartott attól, hogy a forradalmi mozgalmak a lengyel vagy akár az orosz területekre is áttérjednek. Március 26-án saját kezűleg fogalmazott kiáltványában – amelyet Pesten még nem ismerhettek – az olvasható, hogy „a forradalom pusztító árja elérte szövetségeseinket” és „e fékevesztett vak erő immár a mi Istentől ránk bízott országunkat is fenyegeti”.¹³ A nyugati határok biztosítása, a kényszerű várakozás és fölkészülés után cári csapatok majd júliusban lépik át az orosz birodalom határait, amikor megkezdik a bevonulást a román fejedelemségekbe. Ami Ausztriát illeti, formális kapcsolatfölvételre a bécsi forradalom leverése után, a Schwarzenberg-kormányral került sor.

Március 31-én viszont a pesti utcákon a hetivásárra érkezőkkel is nagyra nőtt tömegben, úgy tetszik, a közvetlen orosz fenyegetés rémisztő híreit adták szájról szájra. A *Hetilap* tudósításaiban jól követhető a nagypolitika összefüggéseit nem ismerő utca emberének észjárása. „Igen hiteles kútfők után” az a vakhír terjedt el, miszerint „az orosz cár Krakkót porrá égette, úgy hogy kő kövön nem maradt [...], hogy a bécsi cabinet szándékozik Galiciát neki átengedni, ha számára Magyarországot és Olaszországot meghódítandja”, olvassuk az április 4-i számban.¹⁴ Tóth Móric ugyanitt elégtétellel jelenti ki, hogy „az egy *Hetilap* [azaz ő, a radikális újságíró] nem hitt a bécsi kabinetnek [...] midőn valamenyny lap, igen helytelenül mindent jól állani hirdetett”.

A *Hetilap* szorgalmas publicistája – lapszámról lapszámra erről egyre több bizonyosságot nyerünk – valamennyi népgyűlésen ott volt, írásai helyszíni tudósítások. A március 31-i délutáni népgyűlésen, mint ismeretes, Petőfi olvasta föl a Középponti Választmány kiáltványát. Tóth Móric részletes beszámolója azt is megemlíti, hogy Petőfi „a lépcsőzet karfalának ormára” állt. Tehát ha március idusán nem is szavalt el ott a Nemzeti Dalt (amit már-már kötelező minden már-

¹¹ *A haza veszélyben van.* = Hl 1848. márc. 31. 403–404.

¹² Uo. 416.

¹³ L. URBÁN Aladár: *Európa a forradalom forgószeleiben 1848–1849.* Bp., Kossuth K. 1970. 298.

¹⁴ Uo. 423.

cius 15-i emlékezésen megjegyezni), más nevezetes alkalmakkal onnan többször is szólt, például április 5-én is, a bécsi egyetemi küldöttség búcsúztatásakor, amikor „Készülj hazám” című szarkasztikus költeményét mondta el, amiről a szem- és fültanú hitelességével „M.” – azaz Tóth Móric – szintén tudósít.¹⁵

Ki tehát Tóth Móric? Nevét sem az új, sem a régi lexikonokban, még Szinnyei korban hozzá viszonylag közel álló *Magyar írók élete és munkái* című hatalmas adattárban sem találjuk meg. Ami még meglepőbb, s magyarázatát is nehéz adni: a számos visszaemlékezés sem tud semmit, vagy hallgat róla. Az az egy-két modern összefoglaló munka, szaktanulmány, amelynek lábjegyzetében neve föl-bukkan, álnévnek véli, összetéveszti mással vagy kényszerűen, adatok közlése nélkül átsiklik fölötte.¹⁶

Amit a fölébredt érdeklődéstől vezetve megtehetünk: visszalapozunk a *Hetilap*ban, nem találkozunk-e elfelejtett írásaival korábban, a negyvenes években, s utánajárunk, mit írt, írt-e még a *Hetilap* 1848. április 28-ával történt megszűnése után. A vizsgálódás eredményes: a „közgazdasági, műipari és kereskedési”, „encyklopédikus tartalmú folyóirat”-ként indult *Hetilap* 1847. januártól mintegy harminc részben teljes névvel, részben jól azonosítható szignóval jelölt cikket hoz Tóth Mórictól, s föltételezhetően további név nélküli vagy álnévvel jelölt írásokat. S 1848 júliusától ismét sűrűn találkozunk nevével a Táncsics Mihály szerkesztésében (április elejétől) megjelenő *Munkások Újságában*, „Tót” alakban, „h” betű nélkül. Tudjuk, Jókai, Bulyovszki, Pálfi, Nyári, Görgei és más megannyi ekkoriban a radikálisok felé hajló közszereplő hagyta el nevéből a nemesi kutyabőrre utaló „y”-t. Tóth Móric ezt annyira komolyan veszi, hogy Zichy nevét „Zicsi”-nek s a pénzügyminiszterét „Kosut”-nak írja.

A *Hetilap* 1847-es évfolyamának Tóth Móric az egyik legszorgalmasabb tollforgatója, és az 1848-as számokat jószerivel egyedül fogalmazza, beleértve a „Budapest” és a „Külföld” című rovatokat is. Ugyanez júliustól a *Munkások Újságáról* is elmondható. Egyik-másik szám – Táncsics távollétében – szinte teljes egészében „Tót” Móric tolla alól kerül ki. Több cikkét olvashatjuk a radikális *Köztársasági Lapokban* (Birányi Ákos vállalkozása), megjelent a Madarász László szerkesztette *Nép-elemben*, s egy írása a Batthyány-kormány támogatását élvező

¹⁵ HI 1848. ápr. 11. 459.

¹⁶ *A Magyar történeti bibliográfia IV.* Szerk. KEMÉNY G. Gábor, KATUS László. Akadémiai K. 1959., közli a *Munkások Újságában*, a *Köztársasági Lapokban* és a *Nép-elemben* a szerb és a horvát mozgalmakkal kapcsolatos 12 cikk adatait; VARGA János: *A jobbágyfölszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., Akadémiai K. 1971. 290. „A haza veszélyben van” c. cikket idézve Tóth Mórictól Táncsics Mihállal azonosítja; GERGELY András: *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban*. Bp., Akadémiai K. 1982. 139. érdemben méltatja a „Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről” c. a *Hetilapban* megjelent cikksorozatot, Tóth Károly (jegyzetben Tóth Mihály) nevén. *A magyar sajtó története III/1.* Bp., Akadémiai K. 1985., a fejezet szerzője KOSÁRY Domokos, mint Tót Mórictól idézi 129., 147., 152., 153., 155. l. Tóth Mórictól az Egyesült Államok példájára hivatkozó cikkeit említem: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország*. Bp., Atlanti Kutató és Kiadó Társulat – Tankönyvkiadó, 1992. 249–251.

Nép Barátjába is bekerült („Vigyázzatok”),¹⁷ talán nem véletlenül, mert a haza védelmét minden más elé helyező szerző ebben a polgári állam egyházpolitikai elveinek kifejtése mellett a felekezeti béke mellett tesz hitet.

A terjedelmes és sokfelé ágazó publicisztika bemutatása egy rövid tanulmányban nem lehetséges. Mégis az írások áttekintése, curriculum vitae hiányában, képet adhat egy sokoldalú, szerkesztőségekben forgolódo és a maga idejében nyilván nem elhanyagolható hatást gyakorolt személyiségről, sorsdöntő években. Az 1847-ben és 1848 elején közölt írások – egyébként a *Hetilap* eredeti arculatával összhangban, de az április 14-i szenvedélyes kirohanás felől olvasva mégis meglepő módon – egy természettudományos műveltségű, műszaki és közgazdasági kérdésekben jártas, külföldi lapokat olvasó szakértőt mutatnak. Értekezik többek között – francia nyelvű lapok közleményeinek nyomán – a belga lenszövő ipar válságáról,¹⁸ a francia répacukor-termelésről,¹⁹ német és osztrák forrásokból a városi utcák fakockával burkolásának előnyeiről költségszámításokkal,²⁰ a széttagolt Németország dinamikusan fejlődő vasúti hálózatról,²¹ a posta és a hírközlés korszerűsítésének jelentőségéről²² és a légi közlekedés jövőjéről, úttörő műszaki javaslatokat téve a kormányozható léghajó gyakorlati alkalmazásához, egyszerűsmind megíjósolva a repülőgép közeli megvalósítását.²³ A gőz diadalmas évtizedeiben sokan estek abba a csapdába, hogy a jövő műszaki megoldásait a gőzgépre vetítették. Következik-e abból, hogy gőzgéppel nem lehet repülni, hogy egyáltalán nem lehet, kérdezi Tóth, kivételesen eredeti gondolkodásról téve tanúságot. Magától értetődőnek mondja, hogy az emberiség majd új energiákat fedez föl, s példaként az elektromosságban (!) rejlő lehetőségeket említi, a vasúti közlekedésben is.²⁴ Saját találmánya is van, több folytatásban ismerteti tőzegtégla-sajtoló gépét, amit persze befektető hiányában nem lehet hasznosítani.²⁵

¹⁷ 1848. júl. 9. Ugyanazon a napon azonos címmel és szöveggel a *Munkások Újságában* is megjelent.

¹⁸ *A belga lenipar jelen állapota és tanulása számunkra.* = HI 1847. okt. 19. 1344–1347.

¹⁹ HI 1847. okt. 29. 1389–1391.

²⁰ HI 1847. jan. 26. 120–121.

²¹ HI 1848. jan. 14. 61–63.

²² *A szellemi közlekedés nálunk és tőszomszédainknál.* = HI 1847. okt. 29. 1885–1389.

²³ *Léghajózás.* = HI 1847. júl. 9. 879–881.

²⁴ *Új mozdony.* = HI 1847. júl. 2. 853–854.

²⁵ *Tégla és turfa[gyeptőzeg]sajtolás, tűzmentes építés.* = HI 1847. nov. 16. és nov. 23. 1472–1473. és 1508–1509. Többször említi más, ma már rekonstruálhatatlan találmányait. „Szécsényit [1841-ben] arra kérték fel, hogy pártolja az én találmányomat, mely a gőzmasinákat nemcsak kipótolná, hanem felül is múltá” – de az állítólag nem hogy nem segítette, de még hitelét is rontotta, írja a *Munkások Újságában* 1848. aug. 20-án (*Kell-e száz millió forint?*) Kliegl József valóban zseniális föltaláló ügye kapcsán, akit a miniszter Széchenyi pénzhiányra hivatkozva utasít el. TÓTH Móríc Széchenyit illető epés megjegyzései ezzel magyarázhatók. Batthyánytól is kért, de nem kapott támogatást (1845-ben) „azon erőművemnek elkészítésében, mely által lehetővé tétetik a falusiaknak éghetlen földelű házakat építeni”. (*Munkások Újsága* 1848. okt. 24.)

E szakmai tárgyú cikkek minden esetben hazai problémából indulnak ki, vagy hazai alkalmazáshoz jutnak el, s nem nélkülözik a polemikus élt. Mint Kossuth számára, Tóth Móric számára is a *Budapesti Híradó* „fontolva haladói” a legfőbb vitapartnerek, olykor Kossuthra emlékeztető stiláris fordulatokat is használ, mintha Kossuthtól vette volna át a stafétabotot. Érthetjük ezt arra, hogy Kossuth utolsó névvel jegyzett cikke 1846 végén jelent meg a *Hetilapban*,²⁶ de úgy is, hogy Tóth Kossuthtal ellentétben a *Budapesti Híradó* olykor durvaságba vagy ízléstelenségbe tévedő névtelen jegyzeteit sem hagyja riposozt nélkül, s míg Kossuth a galíciai tragikus eseményektől is sürgetve az erőket az úrbéri viszonyokból történő kibontakozásra mozgósítja, ő folytatja az „agitatio”-t a védővámok mellett, a nemzeti ipar és kereskedelem fölvirágoztatása érdekében.

Változnak az idők, változik a *Budapesti Híradó* is, hasábjain a mindent tagadás helyett immár javaslatokkal élnek – írja. „Mennyi bajjal lehetett a »gyakorlat embereit« arra rávenni, hogy kimondják [...], Magyarország ügyei rosszul állnak [...], hogy adómentességük, a »szűzvállak« nem csak az igazsággal”, de a „szűzvállások” saját érdekeivel is ellenkezik – így a *Hetilap* publicistája. Elismerik ugyan, hogy az egész teher a népen van, de vezérük (Dessewffy Emil) azt mondja, hogy az „magában véve nem sok”, ezért hát csak hadd maradjon, sőt szaporíttassék is még egyszer annyival”.²⁷ Ők is „országos financiát javasolnak, melyből kő- és vasutak, hidak, csatornák stb. [...] alapíttatnának [...] Csakhogy önekik megvan azon igen ártatlan gyöngéjük, hogy mindezen szép dolgokat nem saját, hanem más erszényéből kívánják megcsináltatni”.²⁸

A szabadság emberei az ipart akarják erősíteni? Védelmet akarnak a magyar iparnak? A „csökönyösök”, ahogy Tóth Móric szereti nevezni ellenfeleit, azt mondják, helyes, és hosszú cikket írnak, „nehogy az átkos pauperismus rajtunk is erőt vegyen, s a műipar felvirágozhassék [...] szüntessük meg a vámokat, még pedig »egyelőre csupán Ausztria felől«”. Ausztria felől viszont csak úgy szűnhetnek meg a vámok, ha a dohánymonopóliumot is elfogadjuk, így a „híres vezér”.²⁹ Kossuthnak – jórészt a *Hetilapban* megjelent – lendületes, de tárgyszerű írásai a végle-

²⁶ *Adózzunk!* = HI 1846. dec. 25. 1687–1691. Több név nélkül megjelent, minden bizonynyal Kossuthtól származó cikk azonosításra vár. Az *Adjunk a szavaknak valódi értelmet* Kossuthnak a cenzúra által eltiltott *Programm* című cikke, csekély változtatással, (HI 1847. febr. 19. 225–230.) A *Megtartassék-e a vámsorompó Magyarország és Austria közt?* c. három folytatásban közölt írás (HI 1848. jan. 7. 17–25., jan. 11. 33–38., jan. 14. 49–55.) egy-egy szerkesztői beszűrt mondattól eltekintve szó szerint megegyezik a Kossuth által a Védegylet 1846. aug. 20-i közgyűlésén előadott értekezés második, szabad kereskedelemmel, piacvédelemmel, iparfejlesztéssel foglalkozó felével (*Magyar szózatok*. Hamburg, 1847. 67–217.). A cikksorozatot dicsérő Wesselényinek Kossuth azt válaszolta: „[...] nem én írtam, de azon vámügyi értekezéséből van kiírva, melyet védegylet egyik közgyűlésén tartottam”. (KLÖM XI. 562.). Az első közlés is Kossuth átadott vázlata és gyorsírási jegyzetek alapján más kéz által készült, a *Hetilap*ba részleteit utóbb valószínűleg a vámkérdés körüli vitára szakosodott Tóth Móric tette be, meglehet, Kossuthal történt konzultáció nélkül.

²⁷ *Legyünk őszinték.* = HI 1847. szept. 24. 1228–1229.

²⁸ *Személyadó, vámmmentesség és dohány-monopolium.* = HI 1847. szept. 14. 1186.

²⁹ *Legyünk őszinték.* = HI 1847. szept. 24. 1229.

gesség igényével írták le a tiszta szabad kereskedelem és a következetes protekcionizmus lehetséges hatásait Magyarország gazdaságára, s a torz elképzelést az Osztrák Császárság és Magyarország közötti vámhatár eltörléséről a birodalmi protekcionizmus megtartása mellett, amely utóbbit Dessewffyék támogatták. Tóth Móric a gyilkos gúny fegyverét is fölhasználja, amikor a *Budapesti Híradó* újabb és újabb ötleteire lapszámról lapszáma replikázik.

A dohány országos kezelése nem egyedárúság, hanem indirekt adó, s mint ilyen a legigazságosabb, állítja a *Budapesti Híradó*, mert mindenki önként fizeti, s annál nagyobb mértékben, minél többet fogyaszt. A földesúr, aki allodiális földjéből ezer holdakat ad ki dohánytermesztésre „directe nem fizet semmit, hanem indirecte fizeti a »legigazságosabb adót« azon dohányért, melyet elfüstöl”,³⁰ válaszol a *Hetilapban* Tóth Móric. A védvámok elvételéből az következik, írja lefegyverző közvetlenséggel a *Híradó*, hogy „járjunk meztelen, és együk meg egymást”. „E következtetés helyességét nem láthatom át” – írja teljes komolysággal Tóth. Szillogizmussá alakítva: „[...] Osztrákországban védvámok vannak, tehát ott az emberek meztelen járnak és egymást eszik”.³¹ Az ausztriai mintájú szabad kereskedelem „üdvteljes elvének gyönyörű gyümölcseit láthatjuk [...] Afrika nyugoti partján Guineában.” A gyapotcsérje, kávéfa, cukornád, melyek máshol sok munkát követelnek, itt buján teremnek, de minek vesződnének a lakosok a gyapotszedéssel, fonással, szövással, mikor a pamutszövetet készen kaphatják az angol kereskedőktől – emberekért. Guineában is volt valamikor egy párt, amely a hazai ipar mellett szólt, „de »a higgadt és józan eszű hazafiak«, a »gyakorlat emberei« bevádolták a hatalomnál, hogy a »tömeggel kacérkodik«, hogy »communisticus«, sőt »forradalmi iránya« van, hogy »éhező gyármunkásokat akar« s így a pauperismus átkát akarja hazájára hozni [...] A kormány éppen szerencsére bölcs emberek kezében volt [...] így okoskodtak: mi nem dolgozunk, és mégis gazdagok vagyunk, míg rabszolgáink, kik dolgoznak, semmivel sem bírnak [...] ergo a munka »pauperismust« idéz elő; tehát nem kellene gyárak. Azonnal a forradalmi pártnak – mely munkát akart – neki estek, a főnököket lefejeztették, a többi eladták rabszolgának. – Így győzött Guineában az igazság, honosult meg a rabszolga-kereskedés. – De legalább »éhező gyármunkásaik« nincsenek, s ez olly jótétemény, melly mellett a rabságot elfelejthetni.” S a tréfát félretéve: „Magyarországon 1846-ik évben az árvai tótok tulajdon gyermekeiket adták el, darabját per 3 huszas”.³²

A 19. század első évtizedeiben létezett olyan elmélet, amely szerint, amíg egy országban termékeny földek vannak megműveletlenül, nem izmosodhat meg a gyár-ipar, mert a munkás kezeket az éhes szájakat közvetítő nélkül tápláló mezőgazdaság köti magához. Ez az archaikus társadalmak viszonyait leegyszerűsítő és általánosító tantétel német professzorok munkáiból alapos késéssel került a *Budapesti Híradó* és a *Magyar Gazda* hasábjaira. A gyáripart Magyarországon, külföldi példákra hivatkozva, csak teoretikus elmék szorgalmazzák, a tények és a gyakorlat

³⁰ *A dohány-monopolium mint legigazságosabb adó.* = HI 1847. máj. 28. 685.

³¹ *Logikai furcsaság.* = HI 1847. aug. 27. 1103.

³² *Legyünk őszinték.* = HI 1847. szept. 24. 1223–1224.

ennek ellentmondanak – idézi Tóth a „fontolva haladók” érvelését. „Szerintük [...] nem a nemesi képtelen kiváltságok, nem az úrbéri állapot miatt hevernek a puszták parlagon, hanem azért, mert »Magyarország a természettől a földművelésre van rendeltetve [...] kezek hiánya« miatt”. S írják ezt akkor, amikor csupán Sáros megyében – a *Nemzeti Újság* tudósítása szerint – harmincezen haltak éhen „kik sem a műiparnál, sem a földművelésnél munkát, élelmet nem leltek.” Az Egyesült Államokban – olvassuk a *Hetilapban* – viszont „még sokkal több és igen sokkal téresebb puszták hevernek ám parlagon [...] Honnan tehát az, hogy itt [Magyarországon] az ember 19-szer sűrűbb, és még sincs sem földművelés, sem műipar? míg Észak-Amerikában földművelés is, műipar is van, pedig ugyancsak hatalmas.”³³ A részletes választ a szerző a magyar és az amerikai közállapotokat szintén párhuzamosan elemző „Mit tehet az ész és szilárd akarat?” című cikkében adja meg.³⁴ Ha egy ország, mint Amerika hetven év alatt oda jut, hogy inkább zord, mint szelíd éghajlattal „tetemes népességet jól eltart: az helyes, ok- és célszerű társadalmi szerkezettel bír”. Az Egyesült Államokban minden becsületet kereset szabad, mindenki azzal kísérti szerencsáját, amiben legügyesebbnek érzi magát, „nincs ott az [...] üzletekre nézve kizáró szabadíték”. Magyarországon „egyedül a privilegiatusnak szabad minden”. Az Egyesült Államokban a munka és az ember szabad, ez hát a különbség, szögezi le a védvám és szabad kereskedelem ürügyén a feudális viszonyok gyökeres fölszámolását sürgető szerző a nagy történelmi fordulat előtt éppen egy hónappal.

Nem maradhat említés nélkül, hogy Széchenyi nagyszabású *Javaslatát* a magyar közlekedésügy rendezéséről Tóth Móric elemzi a legrészletesebben, öt terjedelmes közleményben.³⁵ Nem titkolja, hogy Kossuth és Széchenyi közel egy évtizede zajló vitájában Kossuthal azonosul. „Nem reményeltük, hogy [...] a címmel megegyező szöveget, nem pedig gyűlöletes gyanúsításokat fogunk találni, minőkkel a nemes gróf olly örömet és olly bőven halmozott el minket, kiknek szerinte: »semminck sincs«, és kik mégis elégtelennek mertünk lenni”³⁶ – így vezeti be az európai és észak-amerikai vasutak, csatornák és kövezett utak tőkemegtérülési mutatóit is fölhasználó tanulmányt. Széchenyi tervezete a Pesten átfutó, az országot behálózó fővonalakról nagyszerű, mondja, „az ország szükségéhez és nagyságához mért”. Tudjuk, hogy Kossuth a források szűkössége miatt erősen elkötelezte magát a rövidebb Fiume–Vukovár vasútvonal elsőse mellett, ami ellenfeleinek alkalmat kínált arra, hogy a forradalom előestéjén kísérletet tegyenek háttérbe szorítására. Tóth nem ért egyet Széchenyinek a fiumei vasút tervét illető kritikájával, de megírja, hogy Kossuth és Széchenyi javaslatai között valójában nincs elvi ellentét, majd némi malíciával hozzáteszi, hogy „vajon nem a szívhez vannak-e ezen igen szép szavak intézve [Széchenyi vitáiratában]? s ha igen, helyükön van-

³³ A „tények” és a „gyakorlat emberei”. = HI 1847. okt. 12. 1308–1312.

³⁴ HI 1848. febr. 15. 193–197.

³⁵ *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről*. = HI 1848. febr. 22. 225–229., febr. 25. 241–245., febr. 29. 257–261., márc. 3. 273–278.

³⁶ Uo. 225.

nak-e akkor, midőn vasutakról van szó? s ha csakugyan helyükön vannak, miért kárhoztatta azt a nemes gróf annyiszor Kossuthnál?”³⁷

A *Hetilap* szellemes, de mértéktartó munkatársa, láttuk, 1848 áprilisában, a polgári átalakulás és a nemzeti szuverenitás fenyegetettségének napjaiban hirtelen élesen hangot váltott, és egészen más arcát mutatta. A *Hetilap* megszűnését követően viszont nevével több mint két hónapig sehol sem találkozunk. Nem tudni, mikor és hogyan csatlakozott Táncsics vállalkozásához, a *Munkások Újságához*,³⁸ de júliustól neve itt egyre gyakrabban szerepel, s Táncsics után, névvel vagy név nélkül a legtöbbet dolgozik. Egyik-másik szám jószerivel egyedül az ő tolla alól kerül ki.

Sajátos zsurnaliszta mutatvány, ahogyan az egykori szakíró a nép elképzelt egyszerű gyermekéhez szólva vállalja a néplapok (*Munkások Újsága*, *Nép Barátja*) nem minden mesterkélttség nélküli írásmódját. A június elején induló laptárs (*Radical lap*) a *Munkások Újságáról* elismerően jegyzi meg: „A lapnak címe mutatja rendeltetését, feladatát. Népies nyelven közölni az élet, a társadalom közigazgatásait, oly ismereteket terjeszteni az alsóbb osztályú nép körében, melyekre annak, mint magyarnak és polgárnak nélkülözhetetlen szüksége van [...] Táncsicsnak személyessége egy gyertyaszál a sorsnak kezében.” A kritikusnak csak egy észrevétele van: „Ne beszéljen a néppel oly kendező parasztsággal.”³⁹ Arany János – ekkor, legalábbis formálisan, a *Nép Barátja* társszerkesztője – szigorúbb. Népművelés helyett „a néplap szerkesztője úgy áll a nép elé” – írja – „mint valami praeceptor, »tudjátok-e, atyámfiai« meg »kendtek« stílusban szól hozzá [...]”⁴⁰ Tóth Móríc ugyan nem „kendezik”, de a dicsért személyességet, amelynek hatását a megcélzott olvasók körében ma már megítélni lehetetlen, nagy hajlékonysággal gyakorolja.

A *Munkások Újsága* osztozott a többi radikális sajtóorgániummal a bécsi ármány kíméletlen bírálatában, és kivette részét a nép mozgósításában a haza védelmére. Mint a 48-as baloldal általában, a *Munkások Újsága* is bizalmatlan volt a Batthyány-kormányval szemben, többé-kevésbé lesújtó bírálattal illette a minisztereket – s rendre közölte a vitatott kormány-előterjesztéseket (olasz segély, katonaállítási törvényjavaslat) megszavazó képviselők névsorát. Kossuthot viszont – s ez is általában jellemző – mintegy a kormányval szemben támogatta. „Kossuth küszködik magában [...] ő velünk, a kisebbséggel érez [...] minisztertársai leszavazzák” – írja minden bizonnyal Tóth Móríc, majd retorikus fordulattal második személyre vált: „Polgárminister, hazánk becsületére kérünk [...] ne ingadozzál [...] állj a kis

³⁷ Uo. 259.

³⁸ A *Hetilap* 1848. ápr. 7-i számában a *Munkások Újsága* indulásáról előzetes jelentés olvasható.

³⁹ *Radical lap* 1848. jún. 1. „[A *Munkások Újsága*] oly népies, oly egyszerű nyelven van írva, hogy, miképp minden, kit a természet józan ésszel megáldott, megértendi” – üdvözlí a lapot a radikális *Reform* 1848. ápr. 15-én.

⁴⁰ L. SZABÓ Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es forradalomban*. Bp., Szikra, 1949. 231.

minoritás élére, melyet te felindulásodban eltiporni akartál [...] s lépésedet dicsőség fogja koronázni.”⁴¹

A baloldali program, mint ismeretes, 1848-ban mindenekelőtt nemzeti és közjogi radikalizmust jelentett. Figyelemreméltó kivételt jórészt éppen a *Munkások Újsága* képezett, amely folyamatosan tájékoztatta a nyilvánosságot a paraszti elégedetlenség megnyilvánulásairól. Táncsics szorgalmazta az áprilisi törvények továbbfejlesztését, a kocsmáltatás, a szőlődézsma megszüntetését, a legelők kiadása során történt igazságtalanságok orvoslását, természetesen a törvényes út betartásával. Amikor „az országnymorgatóknak [...] trombitájuk [...], a Budapesti Híradó hamvaiból támadott Figyelmező” vélt földesúri érdekek védelmében támadásba ment át, s azt írta, hogy „ha Táncsics annyira korlátolt felfogású nem volna, még veszedelmes is lehetne”, Tóth Móric válaszol a tőle immár megszokott élességgel. Ország-világ tudja, hogy a nép zsebéből fizették az adót Auszriának, tartották a katonákat. Részletes számításokat is végez, mi szerint legalább 1700 millió ezüst forinttal tartoznak a birtokos nemesek a népnek a jogalap nélkül szedett adók címén. Az urasági majorság a legtöbb helyen csellel, erőszakkal elbitorlott jószág. „A ki az öregapja által elrablott jószágot [...] maga jószántából vissza nem adja, attól most vegye el a törvény erővel [...] Legyen igazság, vagy vesszen a világ!”⁴²

A haza védelme minden előtt – végül mégis ez a szociális igazság mellett érvelő, a kormányt kíméletlenül ostromozó cikkek alfája és ómegája. Amit Tóth a hazára támadó lázadókról ír, hosszabb magyarázat nélkül napjainkban alig-alig idézhető. „Ne botránkozzatok pedig a felett meg” – menti magát ő is –, „hogy én a rácokat kutya névvel nevezem, mert nem kutya, de még a ragadozó vadállatok is csak megölik, de nem kínozzák az embert”. Pedig a rácok földet, szabadságot kaptak, s most mégis ki akarják irtani a magyarokat. S mit lehet mondani arról a kormányról, mely „ilyen gondatlan, mely így engedi az országot pusztítani, a hazafiakat marcangoltatni?”⁴³ „A horvátok [...] magyar fejekkel akarnak laptázni.” És mi a legiszonyúbb aljasság? A szerb és a horvát lázadást Ausztriából szítják.⁴⁴ A lázadó rácok veszítsék el mindenüket! Zsellérekéből, bocskoros nemesekből, csekély földdel bíró gazdákból állítsunk sereget, a földet pedig osszuk ki közöttük.⁴⁵

⁴¹ *Kossuth politikája.* = *Munkások Újsága* 1848. aug. 6. A cikk nincs aláírva, de minden jel arra mutat, hogy az aug. 6-i szám egészében Tóth Móric munkája. Ugyanitt aláírt cikk: *Ministerium politikájának gyümölcse.* „A kormány elfutkározik Innsbruckba, Bécsbe, és alkuszik az alávaló gazemberekkel [...] Elmulasztotta, hogy elegendő fegyvert szerezzen [...]” Kossuth júl. 21-én az olasz segély vitájában Perczel Mór sértőnek minősített felszólalására adott válaszában jelentette ki: „Törpüljön el az olyan minoritás, mely így violentálni akarja a dolgokat!” KLÖM XII. 600. A „letiporni” kifejezés elhangzott a budapesti és egyetemi küldöttségnek márc. 19-én adott válaszában. KLÖM XI. 675.

⁴² *Tóth Móric jelzői. Legyen igazság, vagy vessze a világ!* = *Munkások Újsága* 1848. aug. 20.

⁴³ *Hírek a harcmezőről.* = *Munkások Újsága* 1848. júl. 30.

⁴⁴ *Ministerium politikájának gyümölcse, i. m.*

⁴⁵ *Kié legyenek az alföldi rónák?* = *Munkások Újsága* 1848. aug. 27.

Tóth Móríc gyakran alkalmazott módszere, hogy a végkövetkeztetéshez a magyar történelemből vett példák hosszú során át jut el. Kálvinista ihletettségű történelemszemlélete külön elemzést igényelne, bár fő vonalakban közel áll azokhoz a romantikus, akár szépirodalmi földolgozásokhoz, amelyekben a magyar nemzet lovagias és bátor, vesztét mindig idegen királyok és árulás okozták. „A magyar oroszán, ha nem bántják, szelíd, de haragjában rettenetes [...] szép szerivel kalitkába csalta [...] az osztrák.” Cikkeiben azonban a korabeli közmegegyezéstől elütő megfogalmazások is vannak. Az árulók mindig a hatalom birtokosai. A kormány, mint annakidején a török korban, most sem küld elég segítséget, ágyút és löport azoknak, akik harcolnak. Áruló német és rác tisztek kezében hagyja a vezényletet. A nagyurak, amióta a világ világ, csak nyomorgatják a népet. A nép megváltói, mint Mózes, a népből jöttek. „A haza védelmére pénzt szedegetnek, és a szegény ember oda adja utolsó filléreit is, de a nagyurak, a palatinus és a király mit sem adtak.”⁴⁶

Az írások a mérsékelt liberálisok körében komoly megütközést keltettek. A *Munkások Újsága* augusztus 31-i számában „Sajtópör” címmel maga Táncsics számol be arról, hogy „azt rebesgetik itt a városban, hogy ellenem sajtópört akarnak kezdeni”. Valóban, maga István nádor intézett főlshólítást Deák Ferenc igazságügy-miniszterhez, mellékelve a *Munkások Újsága* augusztus 24-i számát, s kérdezte, történt-e megkeresés és a büntetés végett intézkedés a sajtótörvénnyel szerinte össze nem egyeztethető közlemények ügyében. Deák a főlshólítást átadta Ghyczy Kálmán államtitkárnak, aki úgy nyilatkozott, hogy a *Munkások Újsága* „törvény útján megrovatása iránt” intézkedés történt.⁴⁷ Az akta azonban, nyilván a fordulat következtében intézkedés nélkül irattárba került. Egy sor megye tiltakozó föliratában is – amint arról a belügyminisztérium szeptember 25-i följegyzése tanúskodik – „a rendbontó és féktelenségre ingerlő cikkek” között a fölsorolásban első Tóth Móríc írása, a „Boldog Isten, hova jutottunk?”⁴⁸

A Madarász László és Táncsics Mihály kezdeményezésére megalakult, a radikálisokat egyesítő Egyenlőségi Társulatban is szerepet játszik az – úgy tűnik – örökös háttérember. Erről tanúskodik a *Nép-elemben* szeptember 19-én az Egyenlőségi Társulat nevében megjelentetett fölhívás, a végén megjegyzéssel: „E fölhívást Táncsics Mihál és Tót Móríc polgártársaink adták be, amihez nincs mást adnunk, mint hogy a nép ismerheti Táncsics Mihál barátunkat, és a nép előtt ő elég kezesség, hogy a magyar népet az igazság érzetében világosítja fel.” A fölhívást nyilvánvalóan Tóth Móríc fogalmazta: „Magyarok! A világ teremtése óta egy néppel, egy országgal sem bántak olly hűtlenül, mint mivelünk. Halljátok, és álljatok bosszút. Egy hóhér, egy népgyilkos jön ellenünk [...] Jelasics [...] cimborája a ku-

⁴⁶ „Boldog Isten, hova jutottunk?” = *Munkások Újsága* 1848. aug. 24.

⁴⁷ Erre tér vissza Tóth Móríc a fordulat után a *Munkások Újságában* okt. 6-án (*Lám megmond-tuk, ugy-e?*). Már az aug. 24-i számban megírta, hogy sem a királytól, sem a palatínustól, sem a miniszterektől nem várhatjuk a haza megmentését. „Ezen mondásomért engem akkoriban az a híres Deák Ferenc csak hogy statárium elébe nem állított.”

⁴⁸ *A magyar sajtó története, i. m. II/1. 155–157.*

tya rácoknak, akik ott Bácskában a magyarságot tűzzel-vassal irtják” – ismétli meg a korábban már leírt mondatokat. Nem szabad hinni Jellačić átmításának; arra kapott megbízást, hogy visszaállítsa a robotot és a dézsmát.

Augusztus végén, amikor nyilatkozatok helyett az Egyenlőségi Társulat immár nagyszabású parlamenten kívüli akcióra készült, a társulathoz az országgyűlésből végleg kiábrándult Petőfi is csatlakozott. Egy nappal később, szeptember 20-án a *Nép-elem* a társulat nevében az ő fölhívását közölte: „Bánat és harc szól belőlünk [...] Tűz van, tűz van... nem egy falu, nem egy város, hanem az egész ország ég...” Mind Táncsics és Tóth Móric, mind Petőfi fölhívása megjelent a *Munkások Újsága* következő számaiban,⁴⁹ s mi több, a *Munkások Újságának* adta Petőfi az „Itt a nyíl! Mibe löjjem?” című versét.⁵⁰ Táncsics nem sokat értett meg Petőfi költői zsenialitásából, viszonyuk, nem elvi okokból, alig közömbösnek mondható. Aligha tévedünk, ha megkockáztatjuk a föltevést: a késői közeledésben a *Munkások Újságához* szerepe van a Petőfit költőként is nagyra értékelő Tóth Móricnak.

Az idők változását jelzi, hogy október elejétől immár Tóth is Petőfi hangján szól a köztársaságról Birányi Akos lapjában, a *Köztársasági Lapok*ban. Korábban Táncsics, egyébként szakszerűen, azt fejtegette, hogy nincs elvi különbség a republika és az alkotmányos királyság között, ami a polgárok szabadságát illeti. Tóth Móric viszont most fölteszi a kérdést: „Miért féltek a köztársaságtól?” Sok becsületes polgár azért tart a republikától, mert azt verték a fejébe, hogy a köztársaság a javak közösségét jelenti. Ellenkezőleg. „Respublikában munkája, szorgalma által az olly szegény is, kinek nincs egyebe két tenyerénél, vagyonossá leszen; amint erre millió példa van az éjszakamerikai szövetségben”.⁵¹ A továbbiakban adatokat közöl – sokadjára – az Egyesült Államok példátlan fejlődéséről.

Méltatást Tóthról egyetlen egyet találunk, Táncsics tollából. Táncsics keserűen szól a képviselővé választott nagyurakról (például Eötvösről), akik midőn „veszedelem környez minden felül [...] faképnél hagyták választóikat”. Helyettük másokat kell választani, „szegény legényeket” (utalás a korábban Kossuthra akasztott, megbélyegzésnek szánt jelzőre), „de másképp értelmes embereket. Mint ilyet ajánlom nektek Tóth Móricot [...] Igaz hazafi ő, kinek párja kevés van; még akkor is, mikor az veszedelemmel járt, merészelt a »Hetilap« című újságban a hazaáruló Budapesti Híradót mindegyre ostromozni.” Megemlíti találmányát is, amelyet nem lehetett megvalósítani, mert a nagyurak nem támogatták.⁵²

A *Munkások Újsága* Pest-Budán utoljára december 29-én került az olvasók kezébe. E számban Tóth Móric ismét sorra veszi a magyar történelem híres önfeláldozó katonáit, és megismétli: „Magyar nép! Dicső vitézek a te fiaid, többnyire paraszt emberek gyermeke. Ezek dicsősége örökre fenn fog maradni.”⁵³

⁴⁹ 1848. szept. 21. és 24.

⁵⁰ Megjelent 1848. dec. 12-én.

⁵¹ *Köztársasági Lapok* 1848. okt. 6.

⁵² TÓTH MÓRIC: *Egy őszinte szó a képviselőkhöz című cikke után szerkesztői megjegyzésként.* = *Munkások Újsága* 1848. nov. 17. Nov. 28-án Táncsics ismét képviselőnek ajánlja munkatársát.

⁵³ Cím nélkül.

Ekkor már érvényben volt Pest város hatóságának betiltó határozata, mivel Táncsics a sajtótörvényben előírt biztosítékot nem tudta letenni. A Honvédelmi Bizottmány viszont – bár Táncsicsot mind Kossuth, mind Madarász László korábban szóban megróttá – kérte a várost, hogy a rendelkezés érdemi részét nem érintve, a *Munkások Újsága* utolsó (?) december 29-i számának terjesztését ne akadályozzák meg.⁵⁴ Táncsics tudósítása szerint Pesten az 1849. 1. szám is nyomdába került, de már nem lehetett postán szétküldeni.

Táncsics képviselő lévén, a december 31-i országos ülés késő esti határozatának értelmében családjával együtt elhagyta Pestet. A Piac utcai kapuőr naplójának könyve szerint január 5-én dél tájban érkezett Debrecenbe.⁵⁵ Kísérletet tett arra, hogy a *Munkások Újságát* az ideiglenes fővárosban is folytassa. „Csak néhány szám jelenhetett meg belőle” – írja visszaemlékezéseiben – „mert itt is betiltották, azon törvényszerű oknál fogva, mert az 5000 pengőfrtnyi biztosítékot nem bírtam letenni”.⁵⁶

Csupán az 1849. január 21-i 1. számból ismerünk egyetlen fennmaradt példányt.⁵⁷ Ebben az egyetlen névvel jelzett, viszonylag hosszú írás Tóth Móric „Pál fordulása” című cikke. Megtudjuk, hogy az utolsók között, január 5-én hagyta el Budapestet. (Ezt a megnevezést használja.) Fő mondanivalója: Hadseregünk nincsen megverve. Minél beljebb hatol az ellenség az országba, annál teljesebb lesz a veresége, ami mindenképpen bekövetkezik, ha előbb nem, „Pál fordulása napján”, azaz január 25-ig. Ehhez azonban a sorkatonaság mellett a népnek is meg kell tennie a magáét. Mese beszéd, hogy a nemzetőr nem hadra fogható; a kasza is lehet jó fegyver bátor ember kezében. Petőfi „Nemzeti dal”-át idézi, nem először: „Sehonnai bitang ember / Ki most ha kell, halni nem mer [...]”⁵⁸

A pályát eddig lehet követni. Tóth Móric nevével azonban többé nem találkozunk, sem a szabadságharc résztvevői, sem a megtorlást elszenvedettek, sem az emigránsok között. Mi lehetett a sorsa? Egyik 1848. október végén megjelent írásában ezt olvassuk a *Munkások Újságában* meghonosodott közvetlen hangnemben: „Már jó ideje nem találkozott velem az olvasó, annak nem volt más oka, mint az, hogy oct. 1-én fegyver fogtam, és 130-ad magammal mint fölkelő Jelasics elébe siettem [...] Most már jöjjön az ellenség, mindig készen leszünk, fogjuk puskánkat, táskánkat, és megyünk háborúba, mint a régi magyarok, kiktől a fél világ rettegett.”⁵⁹ Az alakulat a Vasvári által toborzott önkéntes Fővárosi

⁵⁴ Vö.: *A magyar sajtó története*, i. m. II/1. 241. l.

⁵⁵ *Debrecen város levéltára*. I. JUHÁSZ Géza: *Az írók szerepe*. In: *A szabadságharc fővárosa, Debrecen 1849. jan. – máj*. Szerk. SZABÓ István. Debrecen, 1948. 270. l.

⁵⁶ *Életpályám*, i. m. 336–337. l.

⁵⁷ OL BM Országos Rendészeti Iratok 1849. 1. kútfő 475. sz. Függelékben: Debreceni vásárfia. 2. Iskátula. (Az önálló nyomtatványként megjelent „1-ső Iskátula” szövegét Táncsics közli az *Életpályámban*.) Tehát *nincs* két különböző nyomtatvány „Munkások Újsága január 21-kén 1849” fejléccel. Vö.: *A magyar sajtó története*, i. m. II/1. 241.

⁵⁸ L. KISS József is, *Petőfi adattár I.* 307.

⁵⁹ *Adjon isten jó napot!* = *Munkások Újsága* 1848. okt. 24.

Csapat volt, amely október 2. és 18. között tartózkodott a táborban.⁶⁰ Lehetséges, hogy a szórványos adatok alapján harmincas éveit taposó, sorkatonának tehát „öreg” publicista egy 1849 elején szerveződő szabadcsapatba állt (vö. Vasvári!), s valahol más névtelenek között elesett?

GÉZA ZÁVODSZKY

L'anonyme de l'oubli. Móric Tóth, le publiciste

En mi-avril 1848 un article, sous le titre 'Aux armes! Aux armes!' invite à l'assassinat du tsar russe, de Radetzky et de Ficquelmont – pour protéger la paix et la liberté dernièrement gagnées.

Un pareil programme du terrorisme individuel est tout à fait unique dans la vie publique de l'époque de notre pays. Le nom de l'auteur, Móric Tóth, ne figure pas dans aucune documentation, bien que une cinquantaine de ses articles, parus dans 'Hetilap' (Hébdomadaire) connu par les écrits de Kossuth y parus, aussibien que dans 'Munkások Ujsága' (Journal des Travailleurs), membre spéciale de la palette de presse de 1848, représente une importance historique. Le journaliste, d'une culture d'histoire naturelle et technique, arrive à l'aile extrême des publicistes radicalistes partant de la représentation combattante du développement de l'industrie et de l'autonomie douanière de la Hongrie. Tout de même, autant que le radicalisme de 1848 se présente généralement en droit public et politique, Tóth donne un ton beaucoup plus passionnelle, même de celui de Táncsics, aux doléances des droits paysans, dans une telle mesure que la majeure partie des représailles contre 'Munkások Ujsága' doit à ses écrits. Sa connaissance d'écriture le fait exceller parmi les publisites radicalistes. Sa souplesse stylistique dans des situations historiques différentes, s'adressant à un public toujours différent, est également remarquable comme performance d'écrivain. Ses legs nous montrent que les sources primaires de la révolution et guerre de liberté de 1848/49, considérées généralement comme bien recherchées et explorées, présentent toujours des lacunes.

⁶⁰ TÓTH Móric okt. 24-i cikkében is ezek az időpontok szerepelnek. A Fővárosi Csapat táborozásáról részletesen beszámol VASVÁRI a Marczius Tizenötödike okt. 20-i számában. A radikális újságírók közül többen is fegyvert fogtak. PÁLFFY Albert a képviselők csapatához csatlakozott: *Mikor Jellachich ellen indultunk.* = Ország-Világ 1885. márc. 15. ROSTY Zsigmond önkéntes tüzéerként vett részt a pákozdi csatában: *Jellasicscsali csatározások.* In: *Honvédek Könyve.* Szerk VAHOT Imre, Pest, 1861. TÁNCICS írja: „Híre érkezvén, hogy Jelasics [...] nagy sereggel érkezik Pestet elfoglalni: itt önkéntes csapatok szerveztettek; én a Vasváry által toborzott csapatba álltam; s majd a szerviták udvarán, majd az újtéren gyakoroltuk magunkat.” Mikor híre jött Jellačić vereségének, Táncsics a fővárosban maradt, „hogy a Munkások Újságában teljesítse kötelességét”. (*Életpályám.* Bp., Magvető K. 1978. 329.)

KÖZLEMÉNYEK

„...ahol az adatok világa megszűnt, ott a képzelet,
költői fölfogás, logikai továbbkötés fáklyája mellett
nem szívesen haladott tovább...”
Kőváry László Kemény Józsefről¹

Sásvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról. (*Hiteles-e Az szent...vallásnak védelmezése című mű leírása?*)² Kemény József hamisítói tevékenységét már többen „méltatták”.³ Ennek alapján talán nem volna haszontalan – folytatva az RMNy által megkezdett munkát – a gróf keze nyomát keresni – adatainak hitelességét vizsgálni – Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* esetében is.⁴ Ha szó szerint vennénk Tagányi Károly intését, amely szerint azokat az adatokat is „...melyeknél a hamisításnak célja nem is oly szembeszökő – föltéve, hogy eredetüket az ő másolatainál tovább nem vihetjük – a legparányibb gyanú alapján is föltétlenül el kell dobnunk...”⁵, bizonyára az első közt törölhetnénk régi nyomtatványaink bibliográfiájából Sásvári Gergely 1570-re datált *Az szent Vallásnak igaz titka, Magyarázata, és Ellenségei ellen való igaz védelmezése* című munkáját. Ennek Szabó Károly által adott címlírásában ugyanis – amelyet, mint alább látni fogjuk Szabó Kemény Józseftől vett át – a szerző magát „Nagy Váradi” prédikátornak nevezi, ami több mint szokatlan a 16. században. Figyelemre méltó az is, hogy miközben a hitviták ekkoriban még kiforratlan, folytonos változásban lévő dogmarendszerek mentén zajlottak, ez a cím lezárt, kialakult dogmarendszert sugall. Az egész vallásról, mint egységesről, teljesről nyilatkozik, nem csupán

¹ KÖVÁRY László: *Kemény József*. = Délibáb Képes Naptár 1858. 78.

² A dolgozat egy tervezett – Kemény Józsefnek a *Régi Magyar Könyvtárban* található könyvleírásairól szóló – tanulmány része.

³ KOMÁROMI András: *Magyar nemzetségek*. = Turul 1892. 24.; TAGÁNYI Károly: *Zimmermann Ferencz és Werner Károly Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen – ismertetés*. = Századok 1893. 41–57.; TOLNAI Vilmos: *Szöke Ambrus*. = EPhK 1911. 302.; TOMPA József: „*Lantoshölgy a kurucvilágból*”: *Lósárdi Zsuzsanna – illúziók nélkül*. = It 1973. 573–590.; KOVÁCS Sándor Iván: *Szöke Ambrus, a kitalált költő*. = Élet és Irodalom 1978. nov. 4.; MÁLYUSZ Elemér: *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai*. = Levéltári Közlemények 1988. 197–216.; MÁLYUSZ Elemér: *Kemény József „könyvhamisításai”*. = MKsz 1993. 193–197.; BORSA Gedeon: *Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél*. = MKsz 1993. 197–205.; HERMANN Gusztáv Mihály: „*Villa nostra olachalis*” (*Egy hamis oklevél utóéletéről*) In: *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Szerk. BÁRDI Nándor. Csíkszereda, 1999. 7–24. /Múltunk Könyvek/; V. ECESEDY Judit: *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára* In: *Honterus Emlékkönyv, Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus Halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban* 1999. Bp., 2001. 123–129. /Libri de libris/; NAGY Levente: *Kemény József „Román Nyelvművelő Intézete”: A hamisítás és a mítoszteremtés divatjához* In: *Mitoszok nyomában...: Mitoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Főszerk. MISKOLCZY Ambrus. Szerk. HAUSNER Gábor – KINCSES Katalin Mária. Bp., 2004. 189–211. /Transylvanica Varietas/.

⁴ RMNy App. 89, RMNy App. 173

⁵ TAGÁNYI: i. h. 55.

annak egy vitás részéről. Ennyi gyanús jel talán elég ahhoz, hogy alaposabban körbejárjuk a mű hitelességének kérdését.

Szabó Károly tehát a következőképpen írja le Sásvári munkáját:

„Sásvári Gergely. Az szent Vallásnak igaz Titka, Magyarázata, és Ellenségei ellen valo igaz védelmezése. Mellyet minden Keresztyén hívnek meg-nyugtatására írt SÁSVÁRI G. Nagy Várad Predikátor, Váradonn. 1570. 8r. 198.l. Így adja ezen irodalomtörténetünkben ismeretlen s ma tudtunkra egyetlen példányban sem létező könyv czimét gr. KEMÉNY JÓZSEF, Lexicon Eruditorum Hung. czimű kéziratában (az erd. Muzeumban), Sásvári szó alatt. Ő a czimet a n. enyedi ref. coll. példányáról vette, mely 1849-ben elpusztult.”⁶

Ezt követően Szabó röviden összefoglalja a Sásvárira, Várad első név szerint is ismert protestáns rektorára vonatkozó irodalmat. Az RMNy később átvette Szabótól ezt a tételt, kibővítve azzal, hogy kérdéses a mű nyomdászának személye – Komlós András vagy Hoffhalter Rudolf – és a nyomtatás helye, de ezek a kérdések példány hiányában nem dönthetők el megnyugtatóan.⁷ Azt, hogy a mű tipográfusa Komlós volt, először Kanyaró Ferenc vetette fel.⁸ Szerinte Komlós 1570-ben elhagyta a Nyomtató utcát Debrecenben, sajtójával átköltözött Váradra, s itt nyomtatta – neve elhallgatásával – Az szent Vallás... védelmezését. Kanyaró azt is tudni véli (bár nem erősíti meg egyetlen hivatkozással sem), hogy Sásvári azért kényszerült ennek az apológiának megírására, mert miután a várad disputáción egy görög nyelvi kérdésben az antitrinitáriusoknak adott igazat, elterjedt róla, hogy maga is unitáriussá lett, s ezt kellett megcáfolnia. Ezt a gondolatmenetet halljuk vissza a későbbi egyház- és nyomdásztörténeti munkákban is, amelyek foglalkoznak Sásvári könyvével.⁹ Próbáljuk meg tehát bemutatni ezeket, miközben tisztázzuk a következő kérdéseket: Mit tudhatunk Sásvári Gergelyről? Hogyan illeszkedik ez a munka az 1570-es év hasonló tárgyú polemikus művei közé? Magyarázza-e Csáky Mihály – cenzúrarendeletként is értelmezett – levele, hogy a nyomdász eltitkolta nevét? Tisztázható-e a nyomdász- és nyomdahely-kérdés? Ha mindezeket a kérdéseket körbejártuk, kiderül, mennyire lehet hitelesnek tekinteni Kemény József leírását.

1. Sásvári Gergely. Sásvári Gergely 1562. november 9-én – Erasmus Rodingerus rektorsága alatt – „Gregorius Sasvari nobilis”-ként iratkozott be a wittenbergi egyetemre.¹⁰ A Toldalagi család levéltárában fennmaradt, 1585. december 21-én keltezett végrendeletében¹¹ Sásvári a következőket fűzi peregrinációjához:

„...egy jámbor fő ember Erdélyben, ki immár régen megholt, adott vala nekem tanuságomra száz forintot, ilyen conditioval, hogyha Isten engemet éltet és értékem lehet reája, énis ismét száz forintot adjak valamely jámbor tanuló deáknak.”¹²

⁶ RMK I 83. Kemény kézírata megtalálható: Cluj-Napoca Akad. „ms K.J. 418/IV”, 157. fol.

⁷ BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla – KÄFER István – KELECSÉNYI Ákos: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Bp., 1971. 311. In: RMNy 293

⁸ KANYARÓ Ferenc: *Melius ismeretlen és elveszett művei*. = MKSz 1906. 306.

⁹ A továbbiakban hivatkozunk ezekre.

¹⁰ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve*. In: T. E.: *Iskolatörténeti Adattár II.* Pápa, 1908. 18. és BARTHOLOMEIDES, Ioannis Ladislai: *Memoriae Vngarorum qui in Alma condam Vniversitate Vitebergensi...confirmarunt*. Pest, 1817. 43.

¹¹ Közli: KONCZ József: *Sásvári Gergely*. = Figyelő 1888. 76–77.

¹² Uo. 76.

Wittenbergből való hazatérésének pontos dátumát nem ismerjük,¹³ de 1567-ben már a váradi iskolában találkozhatunk vele. Erről Skaricza Máté beszámolójából tudunk, aki a Szegedi Kis Istvánról szóló életrajzában a következőket írja:

„Reuocatus inde literis Szegedini & patriae non prius redeo, quam praeclaras quasque Transylvaniae & Siculiae vrbes ad Moldauiam vfque prelufro, Thomamque Caplianum Varadino ad habendas scholae patriae meae fuftinendas mecum defero. Is tunc sub Gregorio Safuario Graecis maximè literis & Poëfi incumbibat. Huic tandem Safuario propidem Carolius nofter fucepfit...”¹⁴

Sásvári tanári működése nagy valószínűséggel arra az időszakra esett, amikor a debreceni nagy tűzvész elpusztította az ottani iskolát, és pár évig a váradi pótolta azt.¹⁵ Az iskola Zoványi szerint 1567-ben triviális fokon állt, de 1569-ben már „celebre gymnasium”-ként említik.¹⁶ Skaricza szerint Sásvárit „nemsokára” Károlyi Péter követte az iskola élén. A cserének valamikor 1567 végén, 1568 elején kellett megtörténnie, hiszen a második gyulafehérvári hitvita jegyzőkönyvében Károlyi már váradi rektorként szerepel, ez pedig 1568. március 8-án kezdődött.¹⁷ Hogy Sásvárival ez után pontosan mi történt, azt nehéz megmondani. Általában a váradi prédikátorságot jelöli meg a szakirodalom, mint pályája folytatását.¹⁸ Teszik ezt *Az szent Vallásnak ...védelmezése* leírásában megjelölt titulus és évszám alapján, ahogy azt Koncz József is – aki Sásvárival a legrészletesebben foglalkozott – megjegyzi: „Ekkor valószínűleg a váradi papi hivatalba lépett, a mit abból következtetünk, hogy 1570. Váradon kiadott munkája címlapján „nagyváradi prédikátornak” mondja magát. Meddig folytatta Váradon a papi hivatalt, arra nem találtam adatot.”¹⁹ Nézzük meg tehát, hogy meddig lehetett váradi pap Sásvári Gergely! Hogy ezt kiderítsük, fontos tisztázni, hogy Váradon 1628-tól töltötte be a pásztori tisztet egyszerre három lelkész.²⁰ Addig ketten végezték a papi szolgálatot. Károlyi Péter, aki Sásvári örökébe lépett a tanítóságban, nem sokáig öregbítette az iskola hírnevét. A wittenbergi diákcoetus matriculája 1 tallér adományát 1568. augusztus 30-án elkönyvelve már „reverendus dominus” – nak írja Károlyit.²¹ Károlyi tehát az első váradi protestáns prédikátor, Czeglédi György társa lett, aki 1556-tól 1570-ig működött Váradon. Távozása után Vetési János következett a prédikátorok sorában. Károlyi Péter pedig 1576-ig, haláláig maradt Vára-

¹³ Bod Péter szerint Sásvári „Német országi más nevezetes Oskolákban” is megfordult, de erre nézve nincs több adat. (BOD Péter: *Magyar Athénás*. Szeged, 1767. 358.)

¹⁴ SKARICZA Máté: *Stephani Szegedini vita*. = SZEGEDI, Stephanus: *Theologiae sinceræ Loci Communes*... Bazel, 1585. β₄b

¹⁵ CSERNÁK Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557–1560*. Különnyomat a „Református Híradó” XVI. évfolyamából. Oradea-Nagyvárad, 1934. 64.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 355.

¹⁷ NAGY-KÁLOZY Balázs: *Károlyi Péter*. In: *A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Szerk. dr. BARTHA Tibor. Bp. 1967. 490. /*Studia et Acta Ecclesiastica II*/

¹⁸ NAGY-KÁLOZY: *i. h.* 487.; ZOVÁNYI: *A magyarországi...* *i. m.* 40.; Uő.: *A tiszántúli református egyházkerület története*. Debrecen, 1939. 192.; CSERNÁK: *i. m.* 64–65.; KONCZ: *i. h.* 75.

¹⁹ KONCZ: *i. h.* 75. Csernák Béla szintén hasonló bizonytalansággal szól ugyanerről: „A tanárságot a lelkipásztori pályával cseréli fel. Hogy meddig viselte a váradi prédikátorságot, nem tudjuk; 1570-ben megjelent könyvének címlapján még „váradi prédikátornak” nevezi magát.” (CSERNÁK: *i. m.* 64.) Ehhez képest Csernák könyve *Nagyváradi tanárok és lelkészek* c. függelékében – teljesen érthetetlenül – 1579-ig szerepelteti Sásvárit a papok között.

²⁰ ZOVÁNYI: *A tiszántúli...*, *i. m.* 192.

²¹ „Reverendus dominus Petrus Carolius coetui nostro misit dono ex sua liberalitate tailerum 1. 30 augusti, anno Domini 1568. seniore Joanne Vetesio.” (THURY: *i. m.* 49.)

don.²² Már ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy Sásvári legfeljebb az 1567 vége/1568 eleje és augusztusa közti rövid időszakban lehetett váradi prédikátor. 1570-ben már rég nem. Megerősíti ezt Károlyi Péter *Az eg igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak eoreok istenseregereol és fivsagarol...* című,²³ 1570-ben megjelent prédikációskötetének utószavában is, ahol megemlékezik prédikátortársairól:

„Eft Praedicallottam az Varadi Ecclesiában minden þin mutatasnelkuel az en þolga tarsaimmal, eleoszeor az en tiþtalendeo (sic!) Vrammal es attiamfiaual Cegledi Georgiel, ki moltan az Tarczali Ecclesiának hyuseges Paftora, ez vtan Vetefi Ianos Vrammal...”²⁴

Sásvári Gergely tehát nem volt állítólagos könyve címlapján szereplő időpontban a váradi lelkesek közt. Ezt Zoványi Jenő meg is jegyzi: „Az, hogy 1570-ben megjelent művének címmásában Kemény József gr. azt is beleírta, hogy „váradi prédikátor” bizonynyal nem a címlap alapján történt.”²⁵ Zoványi további következtetéseket nem von le mindebből.

Biztos mindenestre, hogy Sásvári részt vett 1569. október 20. és 25. között tartott váradi disputáción. A hitvita unitárius jegyzőkönyve leírja, hogy az ötödik napon kérte fel Dávid Ferenc – Hellopeus Bálint felvetésére – görög nyelvtudósként egy grammatikai kérdés tisztázására.²⁶ A fő kérdés természetesen Krisztusnak az Atyával való egyenértékű istenségéről szólt. Sásvári itt kijelenti, hogy „...az virgula, és az meg-választó ígéske meg mutattya, Hogy az egyedül valo Istent neuezi az Attyát: A Iesus Christust kedig, annac az ő Fiát.”²⁷ vagyis az unitáriusok értelmezését

²² ZOVÁNYI: *A tiszántúli...*, i. m. 192.

²³ RMNy 277: Károlyi Péter prédikációskötete nemrégiben került haza a szovjet hadizsákmányként elhurcolt sárospataki könyvek közt. Részletesen foglalkozik vele BÁNFI Szilvia: Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiaiához. (Megjelenés előtt álló kézirat.) Itt köszönöm meg, hogy Bánfi Szilvia rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.

²⁴ KÁROLYI Péter: *Az eg igaz Istenreol es az Iesus Christusnak eoreok istenseregereol és fivsagarol*. Debrecen, 1570. Ee₁b

²⁵ ZOVÁNYI: *A magyarországi...* i. m. 366–367.

²⁶ *A nagyváradai disputáció*. Kiad. NAGY Lajos – SIMÉN Domokos. Kolozsvár, 1890. 149–150.

²⁷ Uo., 150. A vitának az a része, amiben Sásvári szerepelt (az unitárius forrás szerint): „CZEGLEDI GYÖRGY. Ecképpen szol Iudas Apostol az ő leuelében. Mert alattomban iötenec be nemünümü istentelen férfiac, Kic még az elöt kárhozatra irattattanac, Mellyec a mü Istennüncnec kegyelmét buiaságra fordítottac, Es az Istent, ki egyedül Deszpot, Es a mü Wrunc Iesus Christust neuezi egyedül valo Istennec. AZ N. BEKES GASPÁR. Ha a mü Wrunc Iesus Christust neuezi egyedül valo Istennec és Wnac: Minec valo hát az Es? Mert mikor aszt mondia: Es a mü Wrunc Iesus Christust meg tagadiac. Ha azont értene: semmikeppen az ige, Es, nem illenéc oda, oda sem kellett volna helyhezsetni. HELLOPEVS BÁLINT. Szokot szolásnac modia az Göreg nyelvnec, Holot csak egy articulus helyhezsetetic, Hogy külen-külen igéket, egy értelemre valokat öszue czatol az Ige, Es.Ha kedig valaki abban kételkednéc, Hiyanac effélét, ki Göröc nyelwnec tulaydonságához ért, es az is meg vallya, hogy ez vgy legyen: Ahon a Sullyoc auagyaz Sásuári Gergely, Mindenec tud a Göreg Nyelvhöz: Bathor öc teyenenec ítéletet felöle. DAVID FERENC. Bathor hiyac el Sásuárit: Hadiuc rea, Es had teygen ő ítéletet a magyarazot felöle. HELLOPEVS BALINT. Ihol Gergely Wram, a Göreg testamentom. A te lelki esmereted szerént tégy ítéletet. SASVARI GERGELY. Az két fél előtt,es a Felséges Király előtt áluán, ecképpen szölla. En senkiért az én lelkemet veszteni nem akarom.Eszt a Göreg Testamentomot Beza nyomtatta, minec vtánna az a vetélködés a Haromságról tamadott: Itt vgy vagyon, mint ha azon egyről mondattatnéc minda kettő: De az virgula és az meg valasztó ígéske megmutattya, Hogy az egyedül valo Istent neuezi az Attyát: A Iesus Christust kedig, annac az ő Fiát.”

erősíti. Ha ehhez hozzávesszük, hogy János Zsigmond még ebben az évben szőlőt adományozott Sásvárinak a Nádas-hegyen,²⁸ nem csodálkozhatunk, hogy Kiss Áron református zsinatok végzéseiről szóló munkájában az unitáriusok közé sorolja Sásvárit.²⁹ Kortársak műveit olvasva azonban nem találunk arra vonatkozó utalást, hogy ez a vélekedés akkor is elterjedt volna. (Egyáltalán: jellemző, hogy a szemben álló felek (reformátusok és unitáriusok) ebben az időszakban a legapróbb történésekről, bántásról megemlékezzenek levelezésükben vagy nyomtatott munkáikban, és azonnal cáfolni igyekezzenek minden az ellenféltől származó érvet,³⁰ de Sásváriról és nyilvánvalóan polemikus dolgozatáról sehol sem olvashatunk.) A szőlőszerezést Sásvári egyébként végrendeletében a következőképp kommentálja: „...a Nádason való szőlőt peniglen az én szolgálatommal találtam.”³¹ Ékes bizonyítéka amúgy, hogy Sásvári élete végéig kálvinista maradt, hogy azt a bizonyos száz forintot, amelyett a végrendeletében egy peregrináló diák ösztöndíjaként hagyott, a váradi kálvinista prédikátorokra bízta, hogy annak adják, akit érdemesnek tartanak rá.³²

Sásvári sokat idézett végrendeletét egyébként Telegden írta, amiből következtethetünk arra, hogy Váradról Telegdi Miklós³³ vitte el udvari papnak Mezőtelegdre. Szintén ebből a forrásból látható, hogy Sásvárinak nem volt saját családja, hisz mindenét három hűgára és még élő, „vén” anyjára hagyta, valamint azt, hogy nevét Sásvári (nem Sasvári) formában írja alá. Halálának körülményeiről, idejéről nincs további adatunk.

2. *A cenzúra éve?* Csáky Mihály kancellár 1570. február 15-én többek közt a következőket írja Melius Péterhez intézett levelében:

„...serenissimus Princeps noster (...) mihi mandavit serio significare tibi, ut iam tandem a convitiis et maledictis cessaretis, neque quicquam novi scripti excuderetis citra Ecclesiae iudicium et consensum, aut inconsulta eius Maiestate. Nullo enim modo feret deinceps famosos versiculos, aut libellos convitiis scatantes in publicum

²⁸ „...az egyik a Kis-Setétág nevű hegyen, másik pedig a Nádas-hegyen egy felől főtiszteletű Csáki Mihály erdélyi királyi korbátnok, tanácsúr és országos helytartó, másfelől pedig Albert deák, biharvármegyei jegyző szőleje közt. Mindkét szőlőt II. János választott király 1569-ben Sásváry Gergely és Demeter testvéreknek adományozta.” „...totales, integras duas vineas ad altare trium Regum in ecclesia nostra Waradiensi fundatum pertinentes.” Budai Orsz. Levéltár Kincst. Oszt. N.R. 699. 54. (BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I: A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig*. Nagyvárad, 1883. 47.)

²⁹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp., 1881. 651. Szintén az unitáriusok közé sorolja Sásvárit JAKAB Elek: *Dávid Ferenc emléke*. Bp., 1879. 138. és KATHONA Géza: *Méliusz Péter és életműve* In: *A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Szerk. dr. BARTHA Tibor. Bp., 1967. 169. /Studia et Acta Ecclesiastica II./

³⁰ L. Dávid Ferenc, Heltai Gáspár és Basilius István 1570 körül megjelent munkáit és levelezésüket, valamint református részről a dolgozat későbbi részében felsorolt szerzők műveit. Ha Sásvári nagy lélegzetű, polemikus dogmatikai munkával jelentkezett volna, biztosan reagálnak rá Dávidék.

³¹ KONCZ: i. h. 77.

³² Uo., 76. „Az Isten engemet onnat a tanuságnak helyéről meghozván és éltetvén ez ideig, nem voltam háládatlan az anyaszentegyházhoz és a szegény tanuló deákokhoz, hanem a mivel lehetett az én értékem szerént mind jámbor prédikátoroknak, mind szegény tanuló deákoknak az én kevesemből is segítséggel igyekeztem lenni és voltam is az én jámbor uraimnál is. Mindazáltal a feljöl megírt száz forint is készpénzül ennekem holtom után az enyimből adassék a váradi Péter pap és Ambrus pap kezibe az én Anyámtól és atyámfiaitól. Ő kegyelmek osztán prédikátor uraim a mely jámbor tanuló deáknak akarják adni tanuságra avégre, hogy praedikátor legyen, annak adják.”

³³ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1865. 140.

prodire, unde lectores Christiani offendantur et ministros Christi immodestiae culpent, propter quos male audiat ecclesia Dei.”³⁴

Ezeknek a soroknak adott nemrégiben új értelmezést Balázs Mihály, amikor szakított a levelet egyértelműen szigorú cenzúrendeletnek tartó felfogással, és olyan mozzanatokra hívta fel a szövegből a figyelmet, „...amelyek az országában rendezett és mederben tartott hitvitákat szorgalmazó fejedelem képét erősítik, azét, aki meg akarja akadályozni, hogy országa gyalázkodó és anarchiába torkolló hitviták színterévé váljék. (...) A hangsúlyok ilyen elhelyezésével persze a levél is elasztikussá válik, hiszen szinte kiskaput nyitott a magas teológiai témákat a szentírásra támaszkodva tárgyaló művek előtt, s azt bizony nehezen lehetett megítélni, hogy a bennük elhelyezett oldalvágások közül mi minősülhetett gyalázkodásnak. (...)...bizonyos jelek szerint mindkét táborban megfogalmazódtak olyan írások, amelyeket Csáky Mihály levele elmarasztalt.”³⁵ Ezek református részről – a vizsgált 1570-es évben – a következők: KÁROLYI Péter: *Az eg igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak eoreok istensegereol as fivsagarol valo Praedicatiok, az szent irasbol szedetettek Caroli Peter varadi pactor altal. Debreczembe* 1570 Komlos;³⁶ MELIUS JUHÁSZ Péter: [1] *Confessio...Czengerina...*– [2] *Principia...*, Debrecini MDLXL Lupinus;³⁷ MELIUS JUHÁSZ Péter: [1] *Az egez Szent Irasbol valo igaz tvdoman*, [2] *(Ez vilag kezdetitül fogua valameni eretnekek voltac...)* Debreczembe 1570 Komlos;³⁸ MELIUS JUHÁSZ Péter: *Igaz Szent Irasbol ki szedetett enek...*(Debreczembe) MDLXX (Komlos);³⁹ MELIUS JUHÁSZ Péter, *Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris*, Debrecini [1570] Lupulus.⁴⁰

Hogy ezek a művek megjelenhettek, azt nem csak az magyarázza, hogy esetleg már a levél megírása előtt nyomdába kerültek vagy hivatalos jellegű iratok voltak, ahogy Zoványi feltételezte,⁴¹ hanem az is, hogy János Zsigmond kancellárja levelében megfogalmazott szándéka nem olyan erőteljesen korlátozó, mint az egy évvel későbbi, Báthory Istvántól származó jogilag is kimunkált cenzúrendelet.⁴² Témája és feltételezett nyomdászja alapján ebbe a református műveket tartalmazó vonulatba tartozna tehát a Sásvári-könyv is. Nagy kérdés, hogy ha hittársai hasonló iratain – Balázs Mihály interpretációját erősítve – szerepelhetett a nyomdász neve, akkor az övén milyen különleges okból kellett volna elhallgatni?

3. *Nyomdászattörténeti koncepció(tlanság)*. Persze valóban nehéz egy példányból nem ismert kiadvány nyomdászának kérdését megnyugtatóan tisztázni. Naményi Lajos a nagyváradi nyomdászattörténetéről szóló tanulmányában⁴³ a Hoffhalter-nyomtatványok között tárgyalja *Az szent Vallásnak... védelmezését*. Teszi ezt a váradi nyomdahelyből kiindulva, mondván, hogy itt nyilván Hoffhalter Rudolf működhetett apja halála után. (Ugyanezt veti fel – indoklás nélkül – a már ismertetett RMNy 293 is.) Kanyaró Ferenc – előbb szintén felvázolt – elképzelése⁴⁴ Komlós And-

³⁴ Közli: BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp., 1998. 200. /Humanizmus és Reformáció, 25./

³⁵ Uo. 27, 28.

³⁶ RMNy 277

³⁷ RMNy 278

³⁸ RMNy 279

³⁹ RMNy 280

⁴⁰ RMNy 281

⁴¹ ZOVÁNYI: *A magyarországi...*, i. m., 42–45.

⁴² L. erről: Uo. 101–105. és DAUGSCH, Walter: *Gegenreformation und protestantische Konfessionsbildung in Siebenbürgen zur Zeit Stephan Bathorys (1571–1584)*. In: *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. Wien, 1985. 215–228. /Siebenbürgischer Archiv, Folge 3, Bd. 19./

⁴³ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászattörténete*. = MKsz 1901. 179.

⁴⁴ KANYARÓ: i. h. 306.

rást tartja a nyomdásznak, akit Kanyaró Váradra költöztet e munka nyomtatásának idejére. Gulyás Pál átveszi Kanyaró elméletét, azzal a fenntartással, hogy „...föltevést ellenőrizni nincs módomban, de annyi tény, hogy Komlós 1571. szeptember 16-ika körül ismét Debrecenben van.”⁴⁵ Varjas Béla szintén ezen a vonalon halad, de némileg módosítja a koncepciót, mikor azt írja: „Kanyaró Ferencnek az a feltevése, hogy Komlós 1570 nyarától 1571-ig Váradra költözött volna alig valószínű. Sokkal hihetőbb, hogy Sásvári Gergely váradi szakramentárius prédikátor művét Debrecenben nyomtatta ki, de a cenzúrarendelet miatt Komlós saját nevét elhallgatta, s megjelenési helyként megtévesztésül Váradot tüntette fel.”⁴⁶ Ezt félig alátámasztja, hogy V. Ecsedy Judit sem számol be a hazai könyvnyomtatás korai időszakának monográfiájában arról, hogy Komlós elköltözött volna Váradra.⁴⁷ A megtévesztéses-bujdosós feltevést azonban cáfolni látszik, hogy – ahogy láttuk – Komlós az ebben az évben megjelent hasonló tárgyú munkái kiadásakor nem félt ennyire. Igaz ugyan, hogy egyes esetekben nevének ellatinosított formáját szerepeltette, de feltüntette azt! Nevének elhallgatását 1571 után használja, amikor a valódi cenzúrarendelet életbe lép. Feltűnő ráadásul, hogy Komlós a teológiai tárgyú irodalom nyomtatásakor mindig negyedréti formátumot használ. Miért tért volna át Sásvári esetében a nyolcadrétre? (Magvas teológiai értekezést nem ebben a formában szokás nyomtatni!) Sásvári művének – Kemény címlapmásolatán szereplő adatai alapján – tehát aligha lehetett Komlós a nyomdásza.

Hoffhalter Rudolfra kell tehát figyelmünket fordítanunk. Róla Borsa Gedeon állapította meg, miért nem léphetett rögtön apja örökébe annak 1568-ban bekövetkezett halála után. „A magyarázata ennek nyilván az volt, hogy miután 1550-ben született, ekkor még kiskorú volt. A római jogban betöltött 25. évvel vált az ember teljes jogúvá. A XVI. századi joggyakorlat alapján azonban már bizonyos esetekben, különösen örökölt iparnál, már a betöltött 21. évvel is jogilag nagykorúvá lehetett válni. (...) Hoffhalter Rudolf, aki 1571. decemberében lett jogképes, ezek után az 1573–1574. években (...) már önállóan dolgozott.”⁴⁸ Ezért állapítja meg V. Ecsedy Judit, hogy Hoffhalter Rudolf – 1568-ban kiskorú lévén, – nem lépett Gyulafehérváron apja nyomába, és „Váradon sem dolgozott, mint azt korábban feltételezték.”⁴⁹

A kör tehát bezárult. A két elképzelhető lehetőség közül egyik tipográfus sem tekinthető Sásvári könyve nyomdászának.

4. Konklúzió. Van tehát egy egyetlen forrásból fennmaradt címleírásunk, amelyben anakronisztikus a „nagyvárad” kifejezés, és a lezárt dogmatikai rendszer, mint szövegszervező elv. A feltételezett szerző létező személy, és „indítéka” is lehetne a maga apológiájának megírására, de a mű megjelenésének idejében nem azt a tisztséget viseli, amely a címmásolatban szerepel. A megnevezett nyomdahelyen – mai tudásunk szerint – nem üzemelt nyomda 1570-ben. Nyomdászt sem lehet találni, akit – legalább elvi alapon – könnyen társíthatnánk a műhöz. Szokatlan ezen kívül a mű formátuma, és az is, hogy a kortársak nem reagáltak a címben sugallt polemikus hangra. Ráadásul forrásközlőnkre nem először vetül a hamisítás, vagy legalábbis a „hanyag adatkezelés” árnyéka... Hogy ez a feljegyzés éppen a leégett nagyenyedi kollégium könyvtárának anyagából származik, eszünkbe juttatja Tagányi másik jellemzését: „A Kemény József-féle hamisítványoknak az az is-

⁴⁵ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. Bp. 1931. 155–156.

⁴⁶ HELTAI Gáspár: *Cancionale azaz Históriás Énekeskönyv*. Kolozsvár, 1574. Kiad., tan., VARJAS Béla. Bp. 1962. 29. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 5./

⁴⁷ V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 53–54.

⁴⁸ BORSA Gedeon: *Könyvtörténeti írások I: A hazai nyomdászat 15–17. század*. Bp. 1996. 209.

⁴⁹ V. ECSÉDY: *i. m.* 1999. 62.

mertető jelük, hogy eredetijüket sehol sem lehet felfedezni...⁵⁰ A nagyenyedi könyvtár mai állományában, illetve Bethlen Katának az enyedi könyvtárba került könyveinek jegyzékében legalábbis semmiképp.⁵¹ Mindezeket figyelembe véve tehát elmondható, hogy Sásvári Gergely *Az szent Vallásnak... védelmezése* című munkáját kénytelenek vagyunk a koholmányok közé utalni mindaddig, míg rá vonatkozó újabb adat elő nem kerül.

Az RMNy 293 tehát törlendő, helyette:

Sásvári Gergely: *Az szent vallásnak igaz titka, magyarázata és ellenségei ellen való igaz védelmezése*. Várad 1570. - - Vide **Appendix 32A**

Appendix 32A

Sásvári Gergely: *Az szent vallásnak igaz titka, magyarázata és ellenségei ellen való igaz védelmezése*. Várad 1570.

Koholt nyomtatvány.

E nyomtatvány leírását Szabó Károly a következőképpen adja meg bibliográfiájában: „Sásvári Gergely. *Az szent Vallásnak igaz Titka, Magyarázata, és Ellenségei ellen való igaz védelmezése*. Mellyet minden Keresztyn hívnek meg-nyugtására írt SÁSVÁRI G. Nagy Várad Predikátor, Váradonn. 1570. 8r. 198.l. Így adja ezen irodalomtörténetünkben ismeretlen s ma tudunkra egyetlen példányban sem létező könyv czimét gr. KEMÉNY JÓZSEF, *Lexicon Eruditorum Hung.* czimű kéziratában (az erd. Muzeumban), Sásvári szó alatt. Ő a czimet a n. enyedi ref. coll. példányáról vette, mely 1849-ben elpusztult.” (RMK I 83)

Sásvári Gergely wittenbergi peregrinációja után, ahogy Skaricza Máté beszámol róla (*Stephani Szegedini vitae*. In: SZEGEDI, Stephan: *Theologiae sincerae loci communes*...Basel, 1585. β₄b), a várad református iskola rektoraként tevékenykedett 1567 végéig, 1568 elejéig. Várad predikátor legfeljebb 1568 augusztusáig lehetett, amikortól Károlyi Péter lépett a helyébe (SeAE II: 489.) Sásvári Mezőtelegden kelt végrendeletéből kitűnik, hogy Telegdi Miklós udvari papjaként folytatta pályáját (Figyelő 1888: 76.). 1570-ben, állítólagos műve kinyomtatásakor tehát Sásvári már rég nem volt várad predikátor, ezért két okból is gyanút keltő a címleírásban szereplő „Nagy Várad” kifejezés: egyrészt, mert nem igaz, másrészt, mert a 16. században csak a „várad” elnevezést használták. Szembeötlő még, hogy a címleírás anakronisztikusan lezárt dogmarendszerre utal, ami szintén nem jellemző a 16. századi polemizáló művek esetében. Kérdéses a mű nyomtatásának helye és a nyomdász személye is. Kanyaró Ferenc azt feltételezte (MKsz 1906: 306.), hogy a nyomdász Komlós András, aki rövid időre áttette székhelyét Váradra, ekkor nyomtatta Sásvári könyvét. Varjas Béla szerint is (BHA 5: kísérő tanulmány 20–21 és 29.) Komlós a tipográfus, de Debrecenben nyomtatta ki a művet, csak a cenzúrarendelet miatt eltitkolta a nevét és megtévesztésül Váradot tüntette fel nyomdahelyként. Komlós azonban az 1570-ben keletkezett hasonló tárgyú nyomtatványain nem használ ilyen módszereket, csak később, a Báthory István-féle jogilag is kimunkált, szigorú értelemben vett cenzúrarendelet hatására. Komlós ráadásul a negyedréte formátumot alkalmazta a többi református teológiai iratnál, tehát a nyolcadréte-forma is szokatlan ebben az esetben. Naményi Lajos szerint a könyvet Hoffhalter Rudolf nyomtatta Váradon (MKsz 1901: 179.). Ezt cáfolja Borsa Gedeon megállapítása (*Könyvtör-*

⁵⁰ TAGÁNYI: i. h. 56.

⁵¹ SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged, 1999.

téneti írások I. Bp., 1996: 209.), hogy Hoffhalter Rudolf csak 1571. decemberétől lett nagykorú, ezért nem nyomtathatott korábban. Mindezen felül elmondható, hogy a mű létezéséről Kemény József adatközlésén kívül nem számol be egyetlen más forrás sem. Figyelembe véve tehát Kemény József számos egyéb hamisítását, Sásvári Gergely művét fikciónak kell tekinteni mindaddig, míg egyéb hitelt érdemlő forrás nem bizonyítja egykori létezését.

VARGA BERNADETT

Felbukkant egy unikális 16. századi magyar kalendárium. Igen különleges könyvtörténeti ínyencség bukkant fel a Központi Antikvárium 100., jubileumi árverésén.¹ Az 1583. évre készült bécsi magyar nyelvű kalendáriumot ugyan a szakirodalom már ismerte, azonban a modern könyvtörténeti kutatások megkezdése óta maga a példány nem volt a kutatók kezében.

Első alkalommal Hodinka Antal adott róla hírt, a Batthyány-család körmendi könyvtárában őrzött példányt ismertette.² Valamivel részletesebb Dézsi Lajos leírása szintén a körmendi példányról.³ Ennek később nyoma veszett. Bár a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című retrospektív nemzeti bibliográfia a korábbi irodalomra hivatkozva, illetve egy címlapfotó alapján felvette a kiadványt,⁴ azonban az *RMNy* szokásos címleírási szabályait figyelembe véve, egyértelmű, hogy a példány nem állt a bibliográfusok rendelkezésére.

Tudomásunk szerint a kalendáriumról még egy alkalommal esett szó a szakirodalomban, H. Hubert Gabriella a benne olvasható hónapverset Szilády Áronnak a MTAK Kézirattárában őrzött kéziratos hagyatéka alapján közölte.⁵ Első alkalommal Dézsi Lajos szolt a hónapversről, szerinte azonban az az 1593. esztendőre készült, Siczben nyomtatott kalendáriumban⁶ jelent meg. Ez az ugyancsak a Batthyányak körmendi könyvtárában lévő unikum kötet később szintén lappangott, az *RMNy* leírása Dézsi *Supplementumára* támaszkodott. A siczi kalendárium azóta megkerült,⁷ de benne latin nyelvű hónapvers található. Így jelenlegi ismereteink szerint e költemény csak ebből az egyetlen példányból ismeretes. Az említett cikkben H. Hubert Gabriella a rendelkezésre álló forrás alapján betűhű átiratot kívánt adni, és beszámol arról, hogy a disztichont a régi magyar versek leltárába is felvették *RPHA* 3202. szám alatt.⁸ Bár a Szilády nyomán közölt szöveg valóban csak kisebb helyesírási különbségekben, néhány apróbb pontatlanságban tér el a nyomtatott szövegtől, a fenti szempontok figyelembe vételével azonban mégis érdemesnek tűnik a most előkerült példány alapján a vers betűhű átiratát közölni megőrizve a helyesírásbeli- és sajtóhibákat is:

¹ 2006. november 17., 94. tétel, hálózati elérhetősége: www.axio.hu/index.php?op=live_item&click_id=&id=290187 A kötet az árverést követően továbbra is magántulajdonban maradt.

² MKsz 1892–1893. 220.

³ *Supplementum ineditum Ludovici DÉZSI. DÉZSI Lajos kiegészítései. 1537–1667. SZTRIPSZKY Hiador Adalékok c. műve utánnymutatának függelékében.* Bp. 1967. 14. (A továbbiakban: DÉZSI: *Supplementum.*)

⁴ 503.

⁵ MKsz 1995. 301–312.

⁶ *RMNy* 701.

⁷ ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605)* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–1983. 316, 399.

⁸ A cikk nyomán közölte a verset a *Régi Magyar Költők Tára* XVI/XII. Bp. 2004. 575–576.

Január	Az viefztendeo kezdeffék teoled Vriften. Mert teoled minden eredet aduauagion.
Február	Aldozzal moftan Chriftnak szent enekkel, Ad meg mindenben dicziretirt valot.
Március	Moftan hadra valo vagion ideo most feniegeti, Chriftn az eordeog: Chriftn ifmegeotet.
Április	Az gieozeo Chriftn most ter meg ime pokolbol, Az fzeles feoldis moft szaradafra valik
Május	Az Mezeon fzege szep viragot nagi vigafaggal, Mert moft ideonek gieoneorülege ⁹ vagion.
Június	Aratokot keres, czinali farlot fieteffel, Mert az nap feon iar: keozel aratafodis.
Július	Nezd meg az hangiat te reoft meli terhet el hordoz, Rola veuen peldat giorfagokra fies.
Augusztus	Iften aiandekiaual ha fok afztagot hantal, Ad meg Iftennek dicziretirt valot.
Szeptember	Hogi az fzanto ember vigabban telbe Leheffen, Meg fzantot feoldben buzaiait hannia vigan.
Október	Meg erth fzeolledheoz Laski most nagi fieteffel Halas ¹⁰ Bacchusnak immar ideie vagion.
November	Szent kelemennel iüfz kegetlen vefzekedeo tel Az iftalokban barmokat üzeod igen.
December	Holnapiaul ez az efztendeo betelik immar, Mikoron Chriftn Maria fzüli neküuk.

A példány azonosításához szükséges adatokat sem Hodinka, sem Dézsi nem jegyezte fel, így nem állítható teljes bizonyossággal, hogy a körmendi kötet került volna ismét a nyilvánosság elé. Figyelembe véve azonban, hogy régi magyar kalendáriumainkból milyen ritka kincs egy-egy teljes példány, feltételezhető, hogy ugyanarról a darabról van szó. Egykor a Batthyányaknak szép gyűjteménye lehetett a ma már példányból ismeretlen, vagy lappangó kalendáriumokból. Az *RMNy* első kötete Dézsire támaszkodva könyvtárunkból további öt 16. századi kalendáriumot ismertet,¹¹ ezek a siczi kivételével ma nem fellelhetők.¹² Közülük csupán egyikből ismeretes még egy, mindössze néhány levélnyi töredék¹³, zömük mai tudásunk szerint unikum.

Szintén nem bizonyító erejű, de az azonosság gyanúját erősíti Szilády megjegyzése, amely szerint a körmendi kötetben a hónapvers egyik betűje nehezen olvasható, miként ebben a példányban is.¹⁴

⁹ Az „ü”-vel jelölt betűk helyén az eredeti szedésben, a teljesen általános eljárás szerint „u” és fölé helyezett apró „e” áll.

¹⁰ Hubert a lábjegyzetben idézi Szilády megjegyzését: „Hasas, Ezt a szót nem tudom hogy olvasni de valószínű, hogy a két „a” között lévő „f”-nek olvasandó, habár a NySz „hasas” cikkelye nem ad e helyen megfelelő jelentést”. Valóban a nyomtatványban látható hosszú s két kinyúló vége sérült vagy gyengén festékezett, így halvány, alig olvasható, kétségtelen azonban, hogy „f” áll a „két a között”.

¹¹ Bécsi: 165, 427, 535, nagyszombati: 649, siczi: 701.

¹² Vö. 7. jegyzettel.

¹³ *RMNy* 649.

¹⁴ Vö. a 10. jegyzettel.

A könyv korabeli stílust utánzó, régi anyag felhasználásával készült modern pergamenkötésben van. Naptárrészában több egykorú, napi feljegyzést (legfőképp pénzügyeket, kiadásokat) tartalmazó magyar nyelvű kézírásos bejegyzés található. A címlap leírása nem olvasható ki világosan, talán a kötet bécsi vásárlására vonatkozik, de az összeg (6 fl. 25g.) túl soknak tűnik erre.

Mindezek áttekintése után, talán nem érdektelen a most újra felbukkant, magántulajdonban lévő példány alapján az RMNy leírási gyakorlatának megfelelő ismertetést készíteni, amely az unikum kötet sorsától függetlenül a majdani pótlások elkészítésénél alapul szolgálhat. Egyúttal mód nyílik a példány hiányában tett korábbi megjegyzések pontosítására is.

RMNy 503

[1] KALENDARIVM es ez ielen valo 1583. esztendey practika mynd az egh forgasaban, ideonek valtozasaban es orszagokban valo teortenetekkel egietemben, mellet az Slouatius Peter mester craccai astrologus iteleti szerent, mastan Pal Sebestyen magyarul fordeitotta. – [2] (Az kalendarionnak vtolso resze, mely practikanak neuezetik es egynehany orszagoknak teortenendeo dolgait es esetit az minden napi ideo iarasokkal egietembnn [!] magaban foglallia ez ielen valo 1583. esztendeore, mellet Slouatius Peter mester iteleti szerent mostan Pal Sebestien magyar nielure fordetot...) Beczben [1582] Apffel Mihali.

[A]⁸ B⁸–E⁸ F³⁺¹ = [43] fol. – 8° – Mult ill., 1 ins., orn.

Sztripszky I 1818/25 ← MKsz 1892–1893: 220 – Dézsi: Suppl. 14

Naptár és prognosztikon. – A címlapon vörös és fekete nyomással a babérkoszorúval övezett magyar címer látható. Hátán az év jellemző adatai és a naptárjegyek magyarázata áll. Ezt követi a *Sokféle dolgokról való választás, avagy számtartás a planétáknak különféle forgások szerint* ([A]_{2a}–[A]_{4a}), amelyben az asztrológiai jegyek magyarázata és értelmezése olvasható. Majd a naptártáblák következnek ([A]_{4b}–D_{4a}), amelyek szerkezete a következő: minden hónap négy, körzetekből összeállított kerettel övezett lapot foglal el. Mindegyik a verzó lapon kezdődik, ezen legfelül vörössel nyomtatva a hónap magyar elnevezése és napjainak száma olvasható, alatta fametszetes hónapillusztráció, majd a hónap napjai következnek a 13. nappal bezárólag. A szemben elhelyezkedő rektó lapon a hónap vörössel nyomtatott latin neve, alatta lineákból készített vonallal elválasztva a napkelte, napnyugta időpontja, valamint a nappal és az éjszaka hossza olvasható. Ez alatt hasonló módon lineával elkülönítve a bejegyzések számára üresen hagyott rész található, bal szélén a szemben lévő lapon részletezett napok sorszáma áll, egymás alá oszlopba rendezve. Ennek hátán a hónap 14. napjával kezdődő rész következik, felül szintén a hónap magyar neve és napjainak száma áll vörössel nyomtatva. A szemben lévő lap az előbbihez hasonlóan elrendezett, azonban a hónap vörössel nyomtatott latin neve alatt és az oszlopba rendezett számok alatt két soros hónapversek olvashatók. Januári kezdősora: *Az újesztendő kezdessék tőled Úristen.* Ezt követi az önálló címlappal (D_{4b}) ellátott prognosztikon, amelyet latin nyelvű verses *Carmen dedicatorium ad... Iohannem Idenzi, in praesidio laurien(sis) sacrae caesareae regiae(ue) majestatis cohortom equitum capitaneum et... Francisci Iakusith... dominum suum observandissimum* (D_{5a}–D_{6a}) vezet be, aláírója *Sebastianus Pal, theol. stud.* A prognosztikon a következő fejezetekből áll: *Az esztendőnek kezdetéről és fordulásáról* (D_{6b}) – *Ez esztendőn uralkodó csillagokról, ki ez esztendőnek urának mondatik* (D_{6b}–D_{7a}) – *Ez esztendőnek közönséges állapotáról* (D_{7a}–b) – *A földi gyümölcsöknek természetéről* (D_{7b}–D_{8a}) – *A dőghalálról és betegségekről* (D_{8a}–b) – *A békességről és hadról* (D_{8b}–E_{1a}) – *A keresztényeknek állapotáról* – *A zsidókról* (E_{1a}) – *A törökökről, scytiaiakról és szaraceusokról* – *Egynéhány országoknak állapotáról, és először Lengyelországról* (E_{1b})

– *A krakkói városról* – *A nagyobbik Lengyelországról* (E_{2a}) – *A bőséges Litvániai hercegségről* (E_{2a}–b) – *Masóviai és Russzai hercegségekről* (E_{2b}) – *Leopoliai városról* (E_{2b}–E_{3a}) – *Prusszai hercegségről* (E_{3a}) – *A bőséges és dicséretes Magyarországról* (E_{3a}–b) – *Csehországról* (E_{3b}) – *Bécs országról* (E_{3b}–E_{4a}) – *Slezia országról* (E_{4a}) – *Morvaországról* (E_{4a}–b) – *Követségekről és úton való járásokról* – *Az égésekről* (E_{4b}) – *A nehézkes asszonyi állatokról* (E_{5a}) – *Azokról, kikben bizonyos planéták szoktak uralkodni* (E_{5a}–b) – *Az ércekről* (E_{5b}–E_{6a}) – *Második része a praktikanak. A ténék [!] maradékáról* (E_{6a}–E_{7b}) – *A tavasznek kezdetéről és állapotáról* (E_{8a}–F_{1a}) – *A nyárnak kezdetéről és állapotáról* (F_{1a}–F_{2a}) – *Az ősznek kezdetéről és állapotáról* (F_{2a}–F_{3a}) – *A megmaradt télről és mivoltáról* (F_{3a}). A kiadványt a szerzőnek a prognosztikon pontatlanságai, az előrejelzések bizonytalan volta miatti meglepetőzése, egy kétsorosos hálaadó fohász, végül záródísz zárja (F_{3b}).

A kalendáriumot Piotr Słowacki krakkói csillagász állította össze (vö. **427, 769**). A fordító Pál Sebestyénről annyi tudható, hogy 1581–1582-ben a bécsi egyetemet látogatta, a matrikula szerint 1581. április 10-én iratkozott be Sebastianus Páll de Hegy, Hung. néven (Franz Gall: *Der Matrikel der Universität Wien*. Graz–Köln 1954–1975, IV.1.5). A prognosztikon ajánlásából következtethetően teológiát hallgatott. E bejegyzés alapján születési helyéül valamely Pozsony megyei, Hegy nevű település gyanítható. Csak e kalendárium fordítójaként ismeretes.

E nyomtatvány ma ismert egyetlen példányát Hodinka Antal ismertette (MKsz 1892–1893: 220), az ő nyomán vette fel bibliográfiájába Sztripszky Hiador (I 1818/25). Majd nagyobb könyvészeti pontossággal Dézsi Lajos írta le (Supp. 14). Hónapversét Szilády Aron kéziratos hagyatékában fennmaradt átírata alapján H. Hubert Gabriella közölte (MKsz 1995: 310–312). Leírása apróbb helyesírási eltérésektől, elírásoktól eltekintve megegyezik a nyomtatványban olvasható szöveggel.

Cf. **159!**

Magántulajdon ① (Körmend, Batthyány?) – Budapest *Nat* cop.

PERGER PÉTER

Egy Thököly Imre tevékenységét bemutató, kiadatlan mű. *Commentariorum De bello civili.*

Thököly Imre személyének, tevékenységének és a róla szóló, újonnan előkerülő műveknek a bemutatása már csak a vele kapcsolatos évfordulók miatt is időszerű. 2005-ben halálának 300., 2006-ban hamvai hazaszállításának 100., 2007-ben születésének 350. évfordulójára emlékezhetünk. Épp e kerek évfordulók alatt bukkant fel az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban egy kétkötetes, latin nyelvű kézirat, amely már csak terjedelme és tartalma miatt is jogot formálhat az érdeklődésre. A kézirat címe: „*Commentariorum De bello civili duce Comite Emerico Thökölio in Ungaria annis XX. gesto.*”¹ A mű két kötetben 1131 oldalnyi terjedelemmel bír,² oldalanként általánosan

¹ A második kötetben a mű címe kis mértékben változik: „*Commentariorum de bello civili duce Comite Emerico Thökölio in Ungaria gesto.*” A két kötet megkülönböztetője még a cím után írt, attól különálló kötet-számozás, amelyet a továbbiakban itt is használni fogok, Tomus I-nek és Tomus II-nek jelölve a két kötetet. A kézirat lelőhelye: Egri Főegyházmegyei Könyvtár: Zz VI. 76–77.

² Méretei: 216×241 mm, 8-ad rét, eredeti kötés nem található rajta.

2000–2300 karakterrel.³ A kézirat a Thököly-felkelés történetét írja le, annak előzményeivel együtt, időrendi sorrendben, 20 fejezetre (liberre) bontva az 1660–1686 közti időszakot. A két kötet egy kéz írása, és az író által vétett hibákból⁴ egyértelműen megállapítható, hogy a kézirat másolat. A kézirat időrendi bontást is tartalmaz, az első kötet az 1660-tól 1680-ig terjedő időszakot írja le 525 oldalban, míg a második kötet 608 oldalban tartalmazza az 1681–1686-ig terjedő hat évet. Az egyes kötetek fejezetekre, liberekre vannak tagolva, amelyek eleinte 2-3 éves periódusokat foglalnak magukba 70-80 oldalon, majd a második kötet végére már az egyes évek is több ilyen fejezetre oszlanak, és akár másfélszáz oldalnyi információt is kaphatunk az adott év történéseiről.⁵ A műben nem találunk semmiféle utalást a szerzőre, a mű készülési helyére vagy idejére, esetleg a poseszor(ok)ra vonatkozólag. Ezeknek a megállapítására is vállalkozott részben e tanulmány.

Bár a mű címe alapján Thököly személyét joggal sejtethetnénk az előadás középpontjában, a szöveg rácsafol erre a várákozásra. Ugyanis az elbeszélés által a Thököly által vezetett mozgalom előzményeiről és történéseiről tájékozódhatunk, ahelyett, hogy a szerző a kuruc vezér életét, sorsát vagy akár csak személyét állítaná a középpontba. Az első kötet időrendileg egészen a római korig nyúlik vissza, ahol is bemutatja a Kárpát-medence földrajzi viszonyait, a nagyobb folyókat és tájegységeket, Pannónia provincia történetét, lakóit, majd a magyar honfoglalást, amelynek leírásánál 14 törzsfőnököt említ meg.⁶ A magyarokkal kapcsolatban kiemeli, hogy a magyar nép temperamentumos, és egyaránt szereti a háborút és a békét is.⁷ A honfoglalást követően, Szent Istvánt még megemlítve nagy léptekkel ugorja át az Árpád-ház történetét, és elsődlegesen a török ellen hadat vállaló Luxemburgi Zsigmondot, Hunyadi Jánost és Mátyást tartja érdemesnek a bemutatásra.⁸ A bevezető leírás a mohácsi vésztől kezd részletesebbé válni, és 1660-ig bezárólag tárgyalja a magyarországi török háborúkat.⁹ Szapolyait többször is megvádolja polgárháború kirobbantásával,¹⁰ de a császári oldalt sem menti fel minden cselekedete alól, így Basta tetteit sem hagyja szó nélkül, a lakosság szorongatásával és Erdély feldúlásával vádolva meg őt.¹¹ A Thököly-felkelés okozójának és elődjének tartja a Wesselényi-mozgalmat, amelynek árulónak mondott tevékenységét leginkább egy pókháló szövéséhez hasonlítja az ismeretlen szerző.¹² Thököly mozgalma az, amelyet a legélesebben elítél, és mint azt a cím is mutatja, polgárháború kirobbantásával vádolja meg annak vezetőjét.

A címben szereplő 'polgárháború' kifejezés majd minden oldalon feltűnik, mintegy a 'felkelés' vagy 'mozgalom' szó szinonimájaként is. A címválasztás egyébként nem a véletlen műve, hanem a szerző azon szándékának eredménye, hogy írása és egy ókori szerző műve között tartalmi párhuzamot

³ Ez a mennyiség közel megegyezik az A/4-es lapméretre 1,5-ös sorközzel, 12-es betűmérettel átlagosan felvitt karakterek számával. A kézirat kötetei oldalanként átlagosan 39-40 sort, soronként 53-58 karaktert tartalmaznak.

⁴ Főleg szó- és szótagisméltési, másolási hibák.

⁵ Tomus II.: 1681. Liber IX–X. 1–147. 1686. Liber XVIII–XX. 465–605.

⁶ Tomus I. 1.: „Quatuor decim duces superstitioni Scythia dediti, rebus praeant”

⁷ Uo.: „Ungaricus populus semper habitus est et belliciosus et libertatis amans.”

⁸ Míg Hunyadi Jánosnál kiemeli, hogy „nagy szerencse az, hogy Corvin a török elleni háború ügyét szolgálta”, (Meliori fortuna, bellum Turcicum administrarunt Corvini) addig fiát, Mátyást egyenesen Bécs elpusztításával vádolja meg. (Exstincto Vienna Matthia) In: Tomus I. 3.

⁹ Tomus I. 1–67. oldala foglalja össze ezen eseményeket.

¹⁰ Tomus I. 4.: „cum pars procerum Ferdinando Austriaco, pars Ioanni Zápollia, regbi fascet detulisset, civile bellum ortum est.”

¹¹ Tomus I. 7.: „Basta Georgius, exercitus Caesariani dux, acerbitate usus in provinciales, Transilvaniam vehementer perturbabit.”

¹² Tomus I. 150.: „sed, quid illum ad pertexendam prodicionis telam facere”.

vonjon. Az említett ókori szerző Julius Caesar, akinek szinte azonos című alkotása a kora-újkor népszerű és többször kiadott olvasmánya volt.¹³

A polgárháború kiobbantásának vádja mellett szinte az egész mű elítéli a Thököly és Wesselényi által vezetett mozgalmakat, viszont mentegeti a császári oldalt, amelynek békekezdeményezését és jó szándékát nem győzi hangsúlyozni. A két kötetnek nem csak terjedelme, hanem tartalma is figyelemreméltó elemeket tartalmaz. Az elbeszélő leírások rendkívül pontosan tárnak az olvasó elé minden eseményt, amelyeket még értékesebbé tesz a mű gazdagsága személynevekben, napra pontos dátumokban, vagy akár a százas vagy tízes pontossággal meghatározott katonai csapatok létszámában. Nagyban növeli a kézirat értékét a benne található 248! darab bemásolt idézet, levél – ill. levélrészlet is. Ezen dokumentumok idézőjellel vannak megjelölve, terjedelmük a néhány sorostól kezdődően az öt oldalasig bezárólag változó. Esetünkben, a szövegben az író mindig jelöli a levél szerzőjét, címzettjét és a levél keltét is. De olyan levelet nem találhatunk a kéziratban, amelyet a címzéstől fogva az aláírásig bezárólag, egészben másoltak volna be, hanem ezen dokumentumok szerepük szerint inkább az író szavait helyettesítik, inkább folytatásai, szerves részei a szövegnek, mint különálló mellékletek. A közölt okmányok nagy szakértelemmel válogatottak, történelmileg kiemelkedő jelentőségűek. Példaképp említeném II. Károly spanyol király¹⁴ 1681-es levélrészletét Eszterházy Pál magyar nádorhoz,¹⁵ a Wesselényi-szervezkedés majd 56 idézetét,¹⁶ az 1682-es, a császár és Thököly közt létrejött tűzszünet fontos pontjait,¹⁷ III. (Sobieski) János¹⁸ levelét a XI. Ince pápához¹⁹ a török fölött aratott 1683-as kahlenbergi győzelemről, szó szerint idézetként egy udvari tanácsos szavait a császárhoz a moszkvai udvarral való összefogásról, s együttműködésről a török ügyekben.²⁰ Helyet kap az Erdélyi belpolitika is, kiváltképp a Béli Pál-féle szervezkedésről²¹ olvashatunk nagyszámú dokumentumot,²² de említhetnénk Szelepcsényi György esztergomi érsek²³ leveleit,²⁴ vagy az 1681-es soproni országgyűlés alkalmával a külföldi legátusok, mint pl. a belgiumi helytartó²⁵ és a nápolyi udvar üzenetváltását is.

További érdekességként emelném még ki Orániai Vilmos²⁶ véleményét az európai politikáról, aki a vallásügyi problémákkal és az oszmán fenyegetéssel is kiemelten foglalkozik.²⁷ A török ol-

¹³ RMK II. 1384.: C. Julius Caesar: *Commentariorum de bello civili libri I–IV*. Tyrnau, 1676. Ez a kiadás fekszik időben a legközelebb a Thököly-felkelés történéseihez.

¹⁴ II. Károly spanyol király, született 1661, király 1665–1700-ig, haláláig. A Habsburg-ház spanyol ágának utolsó tagja.

¹⁵ Tomus II. 103.

¹⁶ Tomus I. 147–288. (1670–1673)

¹⁷ Tomus II. 211.

¹⁸ Sobieski János, lengyel király, született 1629, király 1674–1696.

¹⁹ XI. Ince pápa, született Benedetto Odescalchi, 1611, pápa 1676–1689.

²⁰ Tomus I. 471.: Theodorus Alexovicus, „magnus russarum dux”-al való tárgyalásokat.

²¹ Béli Pál erdélyi főurat a fejedelmi udvar elleni szervezkedéssel gyanúsították, ezért 1676-ban börtönbe zárták, majd elűldözték Erdélyből. 1679-ben halt meg török földön. Lásd DEÁK Farkas: *Uzoni Béldi Pál*. Bp. 1887.

²² Pl. Tomus I. 450–460.

²³ Szelepcsényi György: 1595–1685. 1666-tól esztergomi érsek.

²⁴ pl. Tomus I. 469.

²⁵ Tomus II. 85.: „Cornelium Vandelenium Belgium procuratorem”.

²⁶ Orániai Vilmos: született 1650., holland király: 1672–1702, angol uralkodó: 1689–1702.

²⁷ Pl. Tomus II. 87.

dal sem maradt érintetlen, bár ezen részről legtöbbször a legátusok állásfoglalásait és a tárgyalások lefolyását írja le a mű, így kevesebb a szó szerinti idézet, de ezek viszonylagos hiányát ellensúlyozzák a törökkel kapcsolatos események, tervek, elgondolások pontos, majd minden oldalon vissza-visszatérő ismertetései, és az Oszmán Birodalomról érkező hírek folyamatos és bő közlése. Hangsúlyozott pontként jelenik meg Erdély viszonya a Portával,²⁸ párhuzamosan a Porta–Thököly, Porta–Bécs kapcsolattal.²⁹ A bemásolt szövegrészek közül számbeli fölényben vannak a császári oldalra érkező, az onnan írott levelek vagy az ott elhangzott beszélgetések, és viszonylagos kisebbségben szerepelnek csak a Thökölyvel szimpatizáló vagy Thököly-párti személyek egymáshoz írott levelei. Az ő tevékenységüket sokszor csak a közölt másodlagos forrásokból ismerhetjük meg.

A szöveg olvasását és értését nagymértékben elősegítik a lapszámon található tartalmi kiegészítések,³⁰ helyesírási pontosítások, amelyek néha a sorok között is megtalálhatóak,³¹ továbbá a személynév- és helynevek pontosításai, amelyek oka az, hogy a közölt nevek gyakran a felismerhetetlenségig ellatinosítva jelennek meg a szövegben.³² Ezek mellett a mű talán legszembetűnőbb pozitívuma a rendkívül rendezett, szabályos és könnyen olvasható írásképe, amely a 17. századi írott szövegekhez nem szokott szem számára nagyban megkönnyíti a kézirattal való munkát. Minden oldal alján órszavak³³ helyezkednek el.

Feltehető a kérdés, hogy miért írta valaki egy több mint ezer oldalas, rendkívül adatgazdag művet, ilyen pontossággal és a hibák tökéletes kijavításával, ha azt csak kéziratnak szánta volna? A kézirat másolat jellege sem magyaráz semmit, ugyanis a javítások típusaiból, és a mű jellegéből is arra következtethetünk, hogy az ismeretlen szerző valószínűleg saját jegyzeteit másolhatta le.

A miéltre a választ a második kötet 15 oldala adja meg számunkra, ugyanis itt a szerző több, Thököly Imre által írt levelet másolt be, amelyeket később feltehetőleg egy másik személy³⁴ áthúzott két egymást keresztező vonallal, azzal az indoklással, hogy a bemásolt anyagok túl vehemens és sértőek az uralkodó számára, ezért törölték azokat a műből.³⁵ Ezen kívül érdekességgel bír még a kisebb, ismeretlenebb helynevek írásmódja is, amelyeket az író pl. a következőképpen említ: „helység Eger városa előtt, amelyet Saszam-nak³⁶ hívnak a magyarok”.³⁷ Ezekből az adatokból tehát kiderül az, hogy a művet nem a magyar, hanem valószínűleg külföldi olvasónak szánhatták, és az is valószínűsíthető, hogy nyomtatásban szándékozhattak megjelentetni a latin nyelvű kézira-

²⁸ Pl. Tomus I. 403. Bemutatja a török álláspont a felkelők tevékenységével kapcsolatban, pl. az 1678-as évben, és ugyanekkor külön tárgyalja Thököly kezdeti vetélytársának, Wesselényi Pálnak a Portán kifejtett tevékenységét is. Pl. Tomus I.: 409.

²⁹ Lásd pl.: Tomus I. 497. ahol a Thököly, Apafi és a Porta összevető ismertetésén kívül kitér még a három fél egymás közti viszonyára, majd mindezt elhelyezi az európai külpolitika összességében.

³⁰ Marginális lemma.

³¹ Interlineáris javítás.

³² Így például a magyar Kovács Mátyás név is Mathias Faberként jelenik először meg a szövegben. In: Tomus I. 147.

³³ Custos

³⁴ Eltérő a tinta színe és az áthúzás mellé írt szöveg írásképe is.

³⁵ Tomus II. 471.: „Forum hoc Manifestum acre rimis ac vehement, & in regnantem Principem contumeliosum., delendum est, quia lectione incclignum.”

³⁶ Szászta

³⁷ Tomus I. 26.: „positio in vicino oppido Agriensis praeselis, quod Saszam nominant Ungari.”

tot,³⁸ ezért is nem volt hiábavaló az írástükör és a tartalom nagyfokú precizitása, a Thököly-levél áthúzása, Magyarország történelmének és földrajzának ismertetése, és a magyarok által használt helynevek magyarázata.

A kézirat eredetének megállapításához nagy segítséget jelenthetnek a vízjelek, amelyekből ezen esetben kettőt is sikerült fellelni. Az első vízjel a köteteket körülfogó 8 rétegű papír-védőrétegen található, amely réteget a kézirat elkészülte után kötést helyettesítő anyagnak szánhatták. Ez a vízjel tökéletesen beazonosítható, 1745–1775 között használták a valamikor két településből álló, mára összevont Bars vármegyei Alsó-és Felsőkemenec³⁹ nevű településeken álló papírmalomban.⁴⁰ A második, a két kötet törzsrészában lévő vízjelminta azonban mai ismereteink alapján nem beazonosítható.

A keltezés meghatározásához sokat segített a szöveg, mivel annak részletes vizsgálata után megközelítőleg két év pontossággal sikerült megjelölni a mű befejezésének időpontját. Az 1686-os év eseményeinél egy helyen megszakad a történekek leírása, és az író saját véleményét írva kifejti, hogy a Thököly-felkeléshez hasonló polgárháborút fognak majd támasztani Rákóczi és társai is,⁴¹ majd a Rákóczi pártján álló főurak felsorolásánál a lap margóján betoldott szövegben, Telekessy István⁴² egri püspök jellemzésénél csupán a következő jelzőkkel találkozhatunk: előljáró, vezető és pap.⁴³ De a püspök (episcopus) kifejezés nincs benne! Pedig korábban minden egyházi főméltóságnál használta az író ezt a címet,⁴⁴ miért cselekedett ezúttal másképp? A kérdésre a választ Telekessy püspök élettörténetében kell keresnünk.⁴⁵ 1709. december 18-án az esztergomi érsek

³⁸ A latin nyelv használata abban a tekintetben meglepő, hogy a magyarországi visszafoglaló háborúk koráról szóló tudósításokban elenyészően alacsony a latin nyelven megjelent nyomtatványok száma, helyette a német, olasz és a francia vált uralkodóvá. Kiemelendő továbbá, hogy az európai könyvpiacra minden tekintetben visszaesően volt a latin nyelvű nyomtatványok aránya, pontos adatokkal rendelkezünk pl. a korszak két meghatározó könyvvásáráról, a frankfurti és a lipcseiéről. Az ezen könyvvásárokon eladott latin és német nyelvű könyvek aránya egymáshoz képest a következőképpen alakult: 1650-ben 71:29, majd az arány 1700-ra megfordul, és 38:62-vé válik, 1740-ben 28:72, míg 1800-ban csak 4:96 lesz. STEINBERG, S.H.: *Anyanyelvű nyomtatás*. In: *A könyves kultúra XIV–XVII. században. I.* Szerkesztette: MONOK István, SZABÓ Enéh. Szeged, Scriptum Kft. 1992. 239.

³⁹ Napjainkban a két települést közigazgatásilag összevonták, egységesen, Kamenec pod Vtáčnikom néven.

⁴⁰ DECKER, Vilám: *Dejiny ručnej výroby papierana Slovensku*. Matica Slovenská, 1982. 186–188., 191–193., 201, 208.

⁴¹ Tomus II. 517.: „Cum sequenti tempore, Franciscus Racocius iunior atq. Nicolaus Bercénus bellum civile resuscitavissent, et multi proceres, ac in his Esterhazii duo, Daniel & Antonius, Simon Forgachius, a Caesare defecissent; gravissimumq. Bellum movissent.”

⁴² Telekessy István: 1633–1715., 1699-től egri püspök.

⁴³ Tomus II. 517.: „Stephanum Telekesselius Agriensis praesul, & aliquid am praesides ac sacerdotes.”

⁴⁴ Így csak a teljesség igénye nélkül néhány példa a talán legtöbb egyházi méltóságot felvonultató évből, az 1681-esből: Tomus II. 3.: Andraes Sebesténus Transylvanorum episcopus, 6.: Selepchénium Archiepiscopus Stigoniensem, 7.: Georgium Schénium Archiepiscopus Colocensem, Johannes Gubaschocius episcopus Nitriensis, 12.: Emerico episcopo Viennensi, 15.: Iohannem Gubasshucia episcopum Nitriensem, 36.: Ioames Ujlakius, episcopus Vaciensis, stb.

⁴⁵ Telekessy életéhez lásd: SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Bp., Szent István Társulat, 1984. 371–390., (Továbbiakban: SUGÁR I.: *Az egri... i. m.*), CSANÁDI László: *Telekessy István*. Eger, 1912., SZABADY Béla: *Telekessy István egri püspök, a győri egyházmegye történetirója*. Győr, 1941.

a Rákóczi-szabadságharcban betöltött szerepe miatt megfosztotta püspöki méltóságától Telekessy Istvánt, és helyére Csáky Imre váradi püspököt helyezte ki. A pápa⁴⁶ viszont, mert a püspöki székeszség az ő tudta és engedélye nélkül ment végbe, jogtalannak nyilvánította az aktust, mire hosszas kötérlhúzás kezdődött közte és a bécsi udvar között. A vita 1711 nyarán ért véget, amikor is a pápa nyilvánosan visszahelyezte hivatalába az egri püspököt, amit a másik oldal is elfogadott. Telekessy viszont egyházi tisztségének 1709-es megfosztása után is Egerben maradt, és továbbra is ellátta püspöki és papi teendőit.⁴⁷ Így a kalandos életű főpapot csak ez idő alatt illethették a fent említett jelzőkkel, előtte zavartalanul töltötte be az egri püspöki széket, és a jogi bonyodalmak után, mind a pápa, mind Csáky István váradi püspök, mind a császári udvar által elismert egri püspökként hunyt el 1715-ben. Tehát a kézirat utolsó száz oldalába bekerült bejegyzés csak az 1709 decembere–1711 júliusa közti időből származhatott, így a mű elkészülte sem tehető sokkal későbbre ezen időpontoknál.

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a kézirat az európai olvasóközönségnek készült volna, akkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy ez esetben ez lett volna az egyik legkésőbb, a Thököly és mozgalma utáni érdeklődés lecsökkenése után piacra került kiadvány.⁴⁸ Az európai közvélemény Thököly utáni érdeklődése már az 1690-es évek közepétől erősen hanyatlóban volt, párhuzamosan Thököly politikai jelentőségével. A vele kapcsolatos utolsó kisebb híradások, tudósítások a 18. század elején kerültek az olvasók kezébe.⁴⁹ A Thökölyről és a korról szóló művek három alapvető csoportba oszthatóak: az 1681–1686 között nagy számban napvilágot látott, néhány oldalas röplapokra,⁵⁰ a bővebb, könyv formájában megjelent életrajzokra,⁵¹ és a külföldi érdeklődést kielégíteni akaró hosszabb, a magyarországi történeteket leíró összefoglalókra.⁵² Művünk típusát néz-

⁴⁶ XI. Kelemen 1700–1721.

⁴⁷ Egy 1710-ben készült képen Telekessy is püspöknek címezte magát, a következő szöveggel: „Boldogok, akiket üldöznek”. (Beati qui persecutionem patiuntur) SUGÁR I.: *Az egri... i. m.* 386.

⁴⁸ Erre vonatkozólag lásd: KÖPECZI Béla: *Magyarország a kereszténység ellensége. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976. (Továbbiakban Köpeczi B.: *Magyarország... i. m.*)

⁴⁹ Így pl: MOTRAYE, Aubry de la: *Voyages du ST. A. de la Motraye, en Europe, Asie et Afrique*. La Haye, 1727., illetve: LUCAS, Paul: *Voyages dans la Grèce, l'Asie mineure, la Macédoine*. Paris, 1712.

⁵⁰ Csak a legjelentősebbek közül néhány: App. H. 1274., App. H. 1195., App. H. 2225., App. H. 1200., App. H. 2179., App. H. 1046., App. H. 2170., App. H. 1087., App. H. 1053., Vita di Emerigo Tekeli, Capo de Ribelli. Bologna, 1682.

⁵¹ Az első életrajz, a *Histoire d'Emeric comte de Tekeli* 1693-ban Párizsban név nélkül jelent meg, szerzője valószínűleg Jean LECREC francia publicista. Erre lásd: KÖPECZI B.: *i. m.* 265., KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I*. Bp. 1951. 399., A mű még ugyanebben az évben angol nyelven Londonban is napvilágot látott, *Memoirs of Emeric Count Tekely* címen. Egy évszázaddal később, Potsdamban 1793-ban megjelenik a német fordítás is, *Mercwürdige Geschichte des Lebens und Grafen Emerich von Thököly* cím alatt. A német nyelvű kiadás hátterében elsősorban a francia forradalmat kell sejtenuünk. Thökölyről napvilágot látott novellisztikus kiadvány is: App. H. 1274.: *Le Comte Tekely. Nouvelle historique*. A Lyon, Chez Thomas Amaulry, rue Mercière au Mercure Galant. 1686.

⁵² Csak a legnagyobb összefoglalókat kiemelve: VANEL: *Histoire des troubles de Hongrie. I–IV*. Paris, 1685–86., VANEL: *Histoire de l'état présent de la Hongrie*. Paris, 1686., App. H. 1287.: *Pannoniens Kriegs- und Friedens – Begebnisse, das ist eine kern-reiche Erörterung und Beschreibung aller derer blutiger Schlachten... bis auf A. 1686. continueret von J.U.M.* Nürnberg, Verlegt Johann Hoffmann, 1686., FEIGUS, J. C.: *Wunderbarer Adlers-Schwung*. Wien, 1693.,

ve az utóbbihoz áll a legközelebb, bár a kézirat bőven tárgyalja az 1683 előtti eseményeket is, amelyek viszont ilyen bőven egyetlen általam ismert, külföldön megjelent korabeli nyomtatványban sem találhatók meg.

Két dologról kell még szólnunk: a kézirat szerzőjének kilétéről és a mű bekerüléséről az Egri Főegyházmegyei Könyvtárba. Bár a mű írója kilétét nem fedte fel, írásmódja, történetírói módszerei arra engednek következtetni, hogy a korabeli magyar jezsuita írók közt kell őt keresnünk.

A 17–18. század fordulójának meghatározó jezsuita egyénisége volt Hevenesi Gábor,⁵³ aki 1695-től fogva hirdetett meg átfogó, a vatikáni levéltárat is magába foglaló forrásgyűjtést. Ez a fajta, kiterjedt forrásgyűjtésre alapozott munka jellemzi a „Commentariorum”-ot is. Hevenesi olyan történetírói iskola megalapítója volt, amelynek tagjai közt találhatjuk Otrokocsis Foris Ferencet, Pray Györgyöt, Kéri Borgia Ferencet vagy Scmitth Miklóst is. Ennek az iskolának a képviselője volt Kornéli János is,⁵⁴ akinek a munkái egyes pontokon hasonlóságot mutatnak a „Commentariorum” szerzőjének stílusával. Így ő volt az egyetlen olyan magyar történetíró a korban, aki az 1670-es évtizedről, a „bujdosók koráról” a „Commentariorum”-hoz hasonló átfogó és bő műveket írt,⁵⁵ és előszeretettel használta a Thököly-mozgalomra a „polgárháború” jelzőt is.⁵⁶ Nem köthetjük azonban egyértelműen hozzá a két kötetes kéziratot, mivel az oda bemásolt dokumentumokat nem találhatjuk meg Kornéli János műveiben, és Kornéli alkotási fázisa is jóval későbbre esik a „Commentariorum” megírásának idejétől.⁵⁷ Így tehát csak az jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy a kézirat szerzője valószínűleg nagy hatással volt Kornéli János munkásságára, és érdeklődési körének kiválasztására. Kornéli nagyszombati és kassai működési területe viszont párhuzamba hozható a kéziratot borító külső papír vízjelének felvidéki gyártási helyével.

Egy további tény vár még tisztázásra: a kézirat bekerülési módja és ideje az Egri Főegyházmegyei Könyvtárba. A könyvtár kézzel írt katalógusaiban nem,⁵⁸ csak az 1893-ban nyomtatásban is megjelent címjegyzékében találkozhatunk a „Commentariorum”-mal először, mint „rejtélyes művel”.⁵⁹

Továbbá egy név nélkül, a karlócai béke alkalmából megjelent összefoglaló kiadvány: *Der siegreich geendigte Römisch-Käyserliche, Pohlnische, Moscovitische und Venetianische XV. jährige Türken-Krieg*. 1699.

⁵³ Rá nézve lásd: HÓMAN Bálint: *Hevenesi Gábor*. In: *Klebersberg-émlékkönyv. Émlékkönyv dr. gróf Klebersberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. Bp. 1925. A Hevenesi gyűjtése által összeállított 140 kötetes kéziratgyűjteményre: TÓTH András: „Holt” kéziratgyűjtemények élete. = *Magyar Könyvszemle* 1958. 42–50.

⁵⁴ 1686–1748.

⁵⁵ *Fragmenta Ungaricae historiae ad a. 1664. Honoribus dominorum, dum... promotore Paulo Hicsoldt supra phil. laurea ornarentur, dicata*. Cassoviae, 1739., *Fragmenta Ungaricae historiae ad annum Christi 1665. Honoribus dominorum baccalaureorum dicata, dum in Universitate Cassoviensi philosophiae laurea insignerentur, promotore Michael Szegedi*. Cassoviae, 1739.

⁵⁶ *Fragmenta ungaricae historiae ad annum Christi 1678. & sequentes. Prosecutionem belli civilis auspiciis Emerici Tökölly et alias res gestas complexa*. Cassoviae, 1743. Typ. acadmicis soc. Jesu.

⁵⁷ Ellentmondás: létezik egy Kornéli Jánosnak tulajdonított mű, amely az 1680-as kiadási dátumot viseli magán: *Fragmenta historiae Hungariae ab anno 1663 usque ad an. 1678. deductae*. Cassoviae, 1680. A szerző ekkor még nem is élhetett, mert az ismert születési dátuma 1686. *Új Magyar irodalmi lexikon. II.* Szerkesztette: PÉTER László. Bp. 2000. 305.

⁵⁸ Egri Főegyházmegyei Könyvtár: MS 2084–2099.

⁵⁹ MICHAEL Manó: *Az Egri Érseki Könyvtár Szakszerű címjegyzéke*. Eger, 1893. II., Kéziratok, 1270. A könyvtár történetére lásd még: ANTALÓCZY Lajos: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története 1793–1996*. Eger, 1996.

A kézirat létrejötté az eddig nyomtatásban megjelent könyvtárismeretők sem tértek ki.⁶⁰ Egyedüli segítséget a könyvtár történetét tárgyaló művek azon információi jelentették, amelyek a könyvgyűjtemények bekerülését tárgyalják a könyvtárba. Ezek alapján az a legvalószínűbb, hogy a mű az 1820–1830-as években került a könyvtár gyűjteményébe és a polcon máig elfoglalt helyére.⁶¹

Összefoglalásképp tehát kijelenthető, hogy a „Commentariorum” az eddig fellelt egyik legnagyobb kéziratban maradt, de kiadásra szánt mű akár magáról a Thököly Imre nevével jelzett korszakról, akár a visszafoglaló háborúk koráról. A mű értékét nagyban növeli, hogy 248 korabeli dokumentum bemásolt változata található benne, és rengeteg olyan apró információt közöl, amelyek napjainkban még ismeretlenek a történelemtudomány számára. A mű nagymértékben elítéli a magyar felkelők mozgalmát, és kiáll a császári oldal igaza mellett. Ha kiadásra került volna Európa országaiban, egyrészt ez lett volna a legbővebb, a korszak magyarországi, 1686 előtti történéseit a külföld számára elbeszélő mű, másrészt nagyban formálta volna a külföldi értelmiség Magyarországról alkotott képét. Kiadásának elmaradása valószínűsíthetőleg a magyarországi történések utáni érdeklődés csökkenésének következménye volt, amely miatt elmaradt e máig a történettudomány számára nagy értékű és felhasználatlan mű kinyomtatása.

VINCZE DÁNIEL

A zirci apátság könyvállománya a 18. században. A ciszterci rend magyarországi apátságai a 14–15. századi folyamatos hanyatlásának betetőzése a török hódítás volt. A középkorban fennállt tizenhárom férfi és négy női monostoruk a 17. század közepére már teljesen elnéptelenedett, csak jogilag léteztek.¹ Könyvtáraik elpusztultak, pedig a Mezey László által szerényen megállapított számok szerint is kb. 1400 kódexről lehet szó a férfi monostorok esetében.² Mára a Magyar Királyság területéről csak egyetlen olyan kódex maradt, melyről biztosan mondható, hogy ciszterci tulajdonú volt, ezt a toplicai possessorú művet ma a Zágrábi Érseki és Egyetemi Könyvtár őrzi.³ Ezt a nagymérvű pusztulást kellett pótolni a török kiűzése után.

⁶⁰ Erre nézve lásd: TOLDY Ferenc: *Egri szünnapok*. = Új Magyar Múzeum 1853. 10. kötet. 515–534., A szerző neve nélkül: *Elfelejtethetlen emlékeztető Egri Püspök Galanthai Gróf Eszterházy Károlynak jeles élete, közhasznú építési, és különösen az általa szerzett, utána pedig nevedett, megyebéli Könyv-Gyűjteménynek leírása*. = Tudományos Gyűjtemény 1819. V. kötet, 1–32., VARJU Elemér: *Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez*. = Magyar Könyvszemle (Továbbiakban: MKsz) 1902. I–II. füzet. 27–49., BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben*. = MKsz 1974. 325–331., *Vegyes közlemények: A pécsi, egri és gyöngyösi könyvtárakról*. = MKsz 1880., 184–188., SUGÁR István: *Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlásakor*. = MKsz 1981. 4. 328–332.

⁶¹ Erre vonatkozólag az 58-as lábjegyzetben felsorolt műveken kívül a legtöbb információt a könyvtár alkalmazottaitól kaptam, akik ismertették számomra a könyvtár egyes részeinek feltöltődésére és az egyes kanonokok gyűjteményeire vonatkozó információkat, amiért ezúttal is köszönetemet fejezem ki.

¹ HERVAY F. Levente–LEGEZA László–SZACSVAY Péter: *Ciszterciek*. Bp. 1997. 31–32.

² MEZEY László: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása*. = MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei (30.) 1978. 65–72.

³ HERVAY F. Levente: *A ciszterciek és könyveik a 12–16. században*. In: *Fata libelli. A nyolcvan éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Bp. 2003. 179.

A birtokjogilag is helyreállítható apátságok száma négy volt: Zirc, Pilis, Pásztó és Szentgottárd. Mint más szerzetesrendeknél is megfigyelhető, visszaszerzésükért a Habsburg országokból indult meg a küzdelem. A ciszterciek esetében Lilienfeld, Heinrichau, Velehard és Heiligenkreuz apátságairól kell említést tenni. A visszaállítás uralkodó által szabott feltételei súlyosak voltak, mert az anyamonostoroknak 12 tagú konventet kellett küldeniük, el kellett kezdeniük a szentmise bemutatását és a zsolozsmát, fel kellett építeniük az apátság templomát és a monostort. Ezek a feltételek nemcsak anyagi, de sok emberi áldozatot is követeltek. Zirc apátságánál a kezdeti lelkesedés után, anyagiak híján, Lilienfeld osztrák apátsága visszavonult, s eladta a tulajdonjogokat Heinrichau apátságának.

Ekkoriban Heinrichau⁴ Szilézia leggazdagabb apátságai közé tartozott, amelyet 1222-ben alapított Miklós, boroszlói kanonok, aki a Piast-családból származó Szakállas Henrik, Szilézia első hercegének kancellárja volt. Mind a tatárok, mind a husziták feldúlták, de a legnagyobb pusztítást 1632-ben, a harmincéves háborúban szenvedte el. Ekkor a szász csapatok a kincsek és a könyvek nagy részét szekerekre pakolták és Briegbe küldték, ahol nyomuk veszett. Ezért mára csak az a körülbelül kétszáz kézirat ismeretes, amely még az apátság 1810-es szekularizációjánál megvolt, s ez csak egy kis része lehet a késő középkori állománynak. A háborúk után a könyvtárban is nagymértékű fejlesztés indult, melynek eredményeképpen a 19. század elejére a maga 20 000 mű körüli állományával Szilézia legnagyobb kolostori könyvtára lett. Bár a szerzeményezések egy része nem vásárlás volt, mert például a Rethel-könyvtár a maga 4359 kötetével, illetve Kaspar Ignatz Dittel hagyatéka ajándékozás útján került be, de a fennmaradó rész így is jelentős pénzüsszegbe kerülhetett.⁵ Tehát a zirci könyvtár számára Heinrichauban adottak voltak a lehetőségek.

A heinrichauai szerzetesek a visszatelepedést először a Rend pápai házából, majd 1726-tól a zirci ideiglenes rendházból irányították (a mai „Bagolyvár”). 1733-ban költözött át négy szerzetes az új apátságba, amely akkor még csak egyszintes épület volt. Már rendelkezett könyvtárszobával, amely a mostani oratórium helyén volt. Ennek barokk bútorzata máig megtalálható, 10 tékából áll, körülbelül 2500–3000 kötet elhelyezésére szolgált. Ahogy Berlász Jenő is megjegyzi a 18. században újraalapított könyvtárak állományának létrejötté hosszabb ideig tartott.⁶ Amikor a polcok megteltek, az újonnan beérkező köteteket a konventkert kis épületében helyezték el. A két helyen lévő könyvtárat az 1827–28-as évben vonták össze az akkori konventszobába, majd 1857-ben nyitották meg a pazar berendezésű nagytermet, ahol az állomány egy része ma megtalálható.⁷

A könyvtár történetének vizsgálatánál a fennmaradt kötetkatalógusokra és a possessorbejegyzésekre együtt lehet támaszkodni. Ugyanis az apátság irattára a Rend 1950-es betiltásakor egyrészt szétszórodott, megsemmisült, ami maradt a Veszprém Megyei Levéltárba, valamint az Országos Széchényi Könyvtárba került.

A legkorábbi possessorbejegyzések 1710-ből Pápáról származnak. Két műről van szó, bennük bejegyzés: „Residentiae Zirciensis Papae S. O. Cisterciensis 1710. 20. Septembris”.⁸ Az egyik

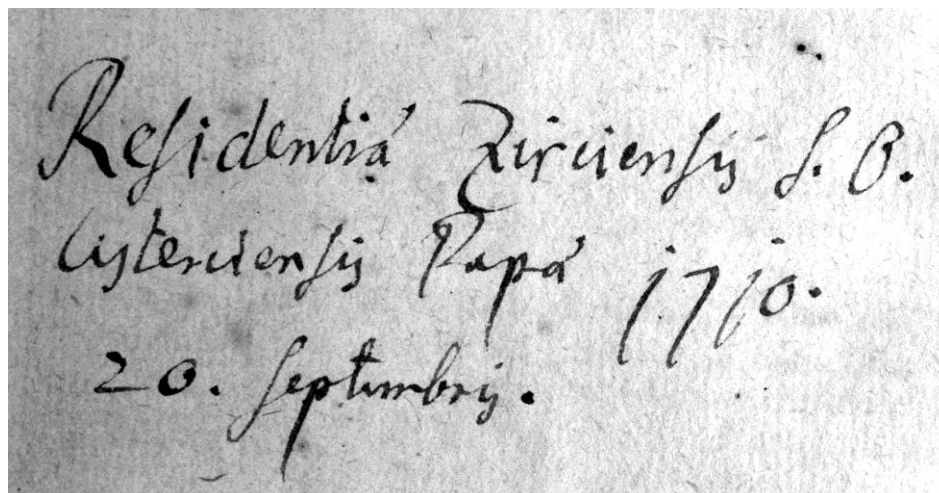
⁴ Ma Henryków Lengyelországban.

⁵ GRÜGER, Heinrich: *Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklöster 1227–1997*. Köln–Wien, 1978. 255–256.

⁶ BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Tanulmányok. Szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor. Bp. 1974. 286.

⁷ HORVÁTH Konstantin: *Zirc története*. Veszprém, 1930. 200.

⁸ „Residentiae Zirciensis S. O. Cisterciensis Papae 1710. 20. Septembris”. Jelzetek: 59319 és 26530.

Bernardinus Mercator minorita szerzetes *Nucleus catecheticus*,⁹ amely a korban egy elterjedt mű volt,¹⁰ míg a másik témája az egyházjog Franz Karl Obersulztól,¹¹ benne egy magyar vonatkozású résszel. 1710-ben egyedül Peter Hoffmann¹² tartózkodott Magyarországon a heinrichai cisztercierek közül, így a beírás is csak tőle származhat, sőt mindkét könyv tartalmaz heinrichai könyvtár bejegyzést is. Látható, hogy a könyvek Heinrichauból érkeztek a Charta Caritatis, a Rend alapokmányának szellemében. Zirc ekkor még semmiféle gazdasági önállóságot sem élvezett, nélkülözve a szokásos kolostori szervezetet, az első évtizedekben csak adminisztrátorokkal találkozunk. Heinrichau tulajdonképpen bekebelezte Zircet. Az első lépés az önállóság felé vezető úton az volt, hogy Candidus Rieger apát 1750-ben konventté szervezi, élére perjelt állít. A politikai háttérrel a porosz–osztrák örökösödési háború szolgáltatta, amelynek során Heinrichau porosz uralom alá került, amely nagyban nehezítette a két apátság közötti kapcsolattartást, így egy viszonylagos gazdasági és politikai szabadság kívánatos volt. A technikai jellegű okot a szerzetesek megnövekedett számában nevezte meg Rieger apát. A könyvtár szempontjából is fontos volt, hogy 1755 után a magyar novíciátust Heinrichauból Zircre helyezték, ezzel megindult a teológiai képzés.¹³ Ez megfelelő könyveket, tankönyveket igényelt, sőt ezek beszerzését már lehetővé tette, hogy Zirc gazdaságilag megerősödött, nem igényelte az anyaapátság anyagi hozzájárulását. A könyvtár fejlesztése már saját forrásokból, saját elképzelések szerint zajlott. Jól mutatják ezt a tényt a possessorbejegyzések, mert eltűnik a sziléziai, helyette vagy nincs, vagy az Abbatia de Zircz, vagy Liber B. V. M. Zirczii Bibliothecae Inscriptus. A legnagyobb tételt egyszerre a 18. században a győri jezsuiták állományából szerezték be, ez valószínűleg 1790 körül került Zircre. A jezsuita rend feloszlása után a könyvtáraikat is szekularizálták. Az állományukból a legbecsesebb művek a budai egyetemi könyvtárat gazdagították, majd a fennmaradók közül kiválogatták az iskolai használatra alkalmas

⁹ MERCATORS, Bernardinus: *Nucleus catecheticus*. Coloniae Agrippinae, s.a.

¹⁰ HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. Veszprém, 1942. 27.

¹¹ OBERSULZ, Franz Karl: *Thesaurus theologicus, juridico canonicus*. Wien, 1698.

¹² *Schematismus Congregationis de Zirc S. Ordinis Cisterciensis ad annum scholarem 1942/43*. Bp. 1942. 197.

¹³ ALPÁR Lucián: *A zirci apátság függetlenítésének kérdése*. Bp. 1942. 25.

könyveket, amelyek a frissen felállított királyi akadémiákhoz kerültek (pl. Pécs). Az így keletkezett rész először árverezésre került, ami megmaradt azt kiosztották az egyházmegyékben.¹⁴ Zirc valószínűleg vásárolta a könyveket, erre enged következtetni, hogy erősen válogatott az anyag.

A 19. század folyamán ötször írták össze a könyveket, így 1815–1817 között, 1833-ban, 1837-ben, 1838-ban és 1863-ban. Legtöbbjük esetében a később érkezett műveket is beírták, tehát a katalógusok nem a pillanatnyi állapotot tükrözik. Több jel is arra mutat, hogy korábban is készült összeírás, amely nem maradt fent. Az évszám is valószínűsíthető: 1763. Ekkortól van Zircen először kinevezett könyvtáros Robert Feige személynében, igaz ő volt még egyben a bakonyánai káplán, a klauzúra ellenőre és zeneoktatója is.¹⁵ Ebben az évben több vizsgálatot tartottak Zirc függetlenítésének eldöntése érdekében, ezért az apátság helyzetéről, vagyonáról a vármegye és a helytartótanács megbízásából jelentést készítettek. Talán ennek az apátsági felmérésnek a keretében az új könyvtáros számba vette a könyveket, mert több kötet van ellátva Bibliothecae B. V. M. Zircei Catalogo Inscriptus 1763 bejegyzéssel. Sajnos a vármegyei jelentések és összeírások csak általános megállapításokat tartalmaznak a könyvtárról, mint például az 1779-es, amely közli, hogy a jól felszerelt könyvtár csaknem minden szentatyával, prédikációs könyvekkel és egyéb dogmatikus és történelmi művekkel jól el van látva.¹⁶

Az első kétkötetes katalógus az 1815–1817-es időszakban készült, ezért megfelelő akár a 18. század állományának a tanulmányozására is. A katalógusba tehát beírták az 1817 után bekerült műveket is, egészen a következő készítéséig 1833-ig. Ezek a később beírt művek mind a kézírás, mind a számozás alapján kiszűrhetők. Az 1815–1817-es katalógus címlapja szerint Dréta Antal apát utasítására készült Melchioris Lux által Michaelis Denis rendszerét felhasználva. Dréta volt a Heinrichautól független Zirc első apátja, Lux pedig 1814–17 között látta el a zirci könyvtár feladatait.¹⁷ Michael Denis osztrák költő, bibliográfus, a bécsi Udvari Könyvtár felügyelője 1773–1800 között. Rendszerét az *Einleitung in die Bücherkunde* című munkájában írta le. A katalógus a könyvek felsorolásánál a facultas-genus-species felosztást használja: pl. theologica-hierographicum-Biblia lingvis vivis, vagy juridica-philosophicum-ethica. A könyveknek pedig a következő adatait adja meg:

- Numerus libri – a mű száma a szakcsoporton (species) belül, természetesen szakcsoportonként újakezdve,
- Nomen auctoris,
- Materia pertractata – tehát legtöbbször nem a címet írta le, hanem röviden utalt a tartalomra,
- Tomis,
- Editio,
- Editionis locus,
- Editionis annus,
- Formatum libri,
- Series locationis – mivel a könyveket polconként is több sorban tárolták, ebben a rovatban adja meg Lux, hogy hányadik sorban található, kis formátumú könyvek esetén három sor is volt egy polcon,

¹⁴ NÉMETH Ambrus: *A győri tudomány-akadémia története, keletkezéstől 1785-ig*. I. rész. 93–94. ill. BERLÁSZ Jenő: *i. h.* 307.

¹⁵ HORVÁTH Konstantin: *i. m.* 168.

¹⁶ GRÜGER, Heinrich: *Der Beginn der Union von Heinrichau und Zirc (1701–1752)*. = *Analecta Cisterciensia* (38.) 1982. 73–74.

¹⁷ *Schematismus Congregationis de Zirc S. Ordinis Cisterciensis ad annum scholarem 1942/43*. Bp. 1942. 204–205.

- Crisis – rövid jellemzés, kritika a műről, sokszor csak a könyv fejezeteinek számát írta ide,
- Numerus bibliothecae – ami az osztályon (facultas) belüli polcszámot adta meg.

A második kötet végén indexet is írt Lux, amelyben megpróbálta a szerzőket alfabetikus rendbe szedni. Használata azonban nehézkes, mert a betűrend nem szoros, és a betűrenden belül osztályok szerint közli a szerzőket.

Valószínűleg Denis szisztémája nem volt megfelelő a könyvtárhasználat szempontjából, mert már az 1833-as összeírás teljesen más rendszert használt. A nehézkes működésére jó példa, hogy Justus Lipsius *Politicorum* című munkájának két különböző kiadását először jogfilozófia etika, másodsor pedig a politika szakába sorolta be. Bár ez betudható a nem kellően képzett könyvtáros hibájának is.

Maga a könyvtár átlagos nagyságú, mert Pannonhalmán 1786-ban, a felosztatáskor, a katalógus 3912 tételt jelez¹⁸, de a jezsuita bibliotékák között is a középmezőnyben szerepelne¹⁹.

Szembeötlő a művek frissessége, hiszen közel felük 18. századi kiadás. A ma megtalálható 69 ősnymtatványból csak 2, míg a 352 antikvából 68 szerepel a jegyzékben.

A művek többsége teológiai, 851 mű. Ez természetes egy 18. századi szerzetesi könyvtárban. Sőt a korabeli tendenciát jól mutatja, hogy a két legbővebb osztály (genus) a dogmatika és a homiletika. Talán utal a dogmatika minőségére, hogy a két alosztálya a skolasztika és a katetika. Ami érdekes viszont, hogy a kötetszámokat nézve a két legnépesebb alosztály a dogmatika skolasztikája, illetve a homiletica sermonese helyet cserél. A tendencia tettenérhető a veszprémi világi papság könyvtárában is²⁰, ahol a sermones szintén kétszeres kötetszámmal rendelkezik a teológia többi szakterületéhez képest. Sok még a kommentár is, hiszen a termékeny biblíamagyarázók Cornelius a Lapide, Augustinus Calmet és Alexander Natalis többkötetes művei szerepelnek a jegyzékben. A szerzetesség lelki önnevelésére és önmegszentelésére szolgáló aszketikus irodalom nem jelentős száma furcsa, de ezt ennek minősége ellensúlyozhatta. A polemikus művekre a megtelepülő szerzeteseknek mindenképpen szüksége volt, hiszen a 18. század első felében a vármegye lakosságának többsége még protestáns volt, a nagy rekatolizációt Padányi Bíró Márton veszprémi püspök indítja meg, aki ezt a Habsburg-kormányzat támogatásával, sokszor erőszakos úton tette meg. A térítés munkájára való felkészülést szolgálták a könyvtárban Melancthon, Calvin, Vossius, valamint Luther művei. Utóbbinak összes munkája megtalálható egy wittenbergi-lipcei 12 kötetes összeállításban a 16. századból, az első kötetet még maga Johann Krafft nyomtatta ki.

A második legnagyobb szak a történelem volt. Itt található a már emlegetett két ősnymtatvány is Hartmann Schedel *Liber chronicarum* (Nürnberg, 1493), és Jacobus Philippus de Bergamo *Supplementum chronicarum* (Venezi, 1492/93) című munkája. Mindkettő tartalmaz magyar vonatkozásokat is. Itt található az egyháztörténet, melynek universalis beosztását Claude Fleury 86 kötetes munkája szaporította fel, de nem elhanyagolható a profán történelem mennyisége sem.

¹⁸ *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Szerk. TAKÁCS I. Pannonhalma, 1996.

¹⁹ BERLÁSZ Jenő: *i. h.* 307.

²⁰ HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla: *i. m.* 28.

A könyvtár állományának megítélésére szolgál a következő táblázat:

Facultas	Genus	Species	Műv. sz.	15. sz.	16. sz.	17. sz.	1750-ig	1750-1799	19. sz.	Évsz nélk	Köt. sz.
Theologica	Hierographicum	Biblia Polygottorum	10	0	0	4	3	2	1	0	14
		Biblia Lingvis mortuis	14	0	2	2	3	3	1	3	17
		Biblia Lingvis vivis	10	0	1	1	5	1	1	1	17
	Hermeneuticum	Crisis Biblica	21	0	5	7	4	3	2	0	33
		Commentarii	87	0	4	48	10	18	4	3	183
		Litteratura Biblica	30	0	0	3	8	8	11	0	37
	Patristicum	Bibliotheca Patrum	11	0	0	4	3	4	0	0	18
		Patres Orientales	15	0	2	0	3	9	0	1	48
		Patres Occidentales	20	0	1	3	6	10	0	0	68
	Dogmaticum	Scholastica	159	0	0	31	70	30	10	18	257
		Catechetica	17	0	1	1	2	10	3	0	23
	Polemicum	Orthodoxa	32	0	0	6	10	12	0	4	47
		Heterodoxa	18	0	4	2	9	3	0	0	19
	Casuisticum	Universalis	53	0	0	1	14	34	3	1	108
		Particularis	56	0	0	14	18	22	0	2	72
	Asceticum	Communis	42	0	0	11	6	11	11	3	52
		Monastica	18	0	0	3	5	7	3	0	22
	Homileticum	Praeceptores	16	0	0	1	3	12	0	0	37
		Sermones	146	0	1	1	10	118	7	9	417
		Promptuaria	28	0	0	5	16	4	2	1	58
	Liturgicum		18	0	0	1	3	12	0	2	27
	Synodicum		30	0	2	11	5	9	3	0	67
Iuridica	Philosophicum	Ethica	14	0	1	1	2	8	0	1	32
		Ius naturae	19	0	1	0	6	11	0	1	33
		Ius gentium	8	0	0	0	4	4	0	0	16
		Politica	36	0	1	5	3	25	1	1	52
	Ius Civile	Fontes	18	0	0	1	6	10	1	0	52
		Commentarii	11	0	1	2	3	2	1	2	14
		Scriptores partci	17	0	1	1	2	11	2	0	17
	Ius Criminale		16	0	0	5	1	8	1	1	23
	Ius Feudale		13	0	0	3	0	9	0	1	13
	Ius Ecclesiasticum	Fontes	89	0	2	19	20	44	1	3	163
		Commentarii in Totum et Partes	11	0	1	6	24	11	0	2	92
	Ius Publicum		28	0	0	10	7	11	0	0	39
Philosophica	Logica	Ars cogitandi et Dialectica	41	0	0	8	8	18	3	4	73
	Metaphysica		54	0	2	7	16	24	3	2	103
	Physica		57	0	0	8	9	32	4	4	81
	Historia Naturalis		17	0	2	2	4	6	0	3	26
	Oeconomia		46	0	0	1	5	36	1	3	66
	Chymia		12	0	0	0	5	6	0	1	17

Facultas	Genus	Species	Műv. sz.	15. sz.	16. sz.	17. sz.	1750- ig	1750 – 1799	19. sz.	Évsz. nélk.	Köt. sz.
Medica			43	0	1	6	14	15	2	5	50
Mathesis			36	0	0	6	7	14	5	4	51
Historia	Universalis	Propriedicta	6	0	0	0	2	4	0	0	63
		Chronica	12	2	4	0	3	1	0	2	32
	Eccle- siastica	Universalis	40	0	2	4	10	22	1	1	280
		Particularis	61	0	1	5	16	29	0	10	78
		Conciliorum	6	0	0	0	1	5	0	0	10
		Ordinum	21	0	0	4	4	7	2	4	33
		Haereses	14	0	0	2	5	3	0	4	23
	Profana	Populorum	112	0	9	15	21	51	3	13	290
		Urbium	4	0	0	1	0	1	0	2	4
		Eventuum	36	0	3	4	9	14	4	2	57
	Biographia	Sacra	15	0	0	4	4	4	2	1	15
		Profana	18	0	3	1	6	5	1	2	21
	Stemma- tographia	Genealogia	9	0	0	3	3	2	0	1	11
		Heraldica	2	0	0	0	1	1	0	0	2
	Cosmo- graphia	Geographia	18	0	1	0	6	8	1	2	30
		Chronographia	8	0	0	1	1	5	0	1	15
		Topographia	4	0	0	1	1	2	0	0	4
		Itineraria	13	0	0	2	4	6	1	0	53
		Dictionaria	8	0	0	1	1	5	0	1	82
Philologia	Historia Litteraria	Universalis et Perticularis	18	0	2	0	3	12	0	1	31
		Bibliothecae	2	0	0	0	2	0	0	0	15
	Biblio- graphia	Diplomatica	6	0	0	0	1	5	0	0	6
		Bibliothecologia	8	0	0	0	0	7	1	0	11
		Catalogi Librorum	4	0	0	1	0	1	0	2	4
	Archeo- logia	Numismatica	9	0	0	0	0	8	0	1	27
	Critica		7	0	0	1	1	4	1	0	8
	Lingvistica	Grammatica	57	0	1	4	6	23	5	18	65
		Vocabularia	50	0	4	5	18	12	0	11	58
	Rhetorica		31	0	0	2	6	17	2	4	43
Poësis			57	0	1	2	5	35	9	6	147
	Symbolicum	Iconologia	6	0	1	0	0	5	0	0	13
Összesen			3132	2	68	314	502	951	120	175	4167

A jogtudomány bővelkedik forrásmunkákban, mind egyházi, mind világi téren. Magyarázatát a még rendezetlen birtokviszonyokban kell keresni, mert nagyszámú pert voltak kénytelenek a zirci ciszterek folytatni az uradalmak visszaszerzése érdekében.

Természetesen pontos képet a számok alapján nem kaphatunk, ezért el kell végezni a könyvtár minőségi elemzését is. Ez azonban egy külön tanulmányt, s még sok munkát igényel.

NÉMETH GÁBOR

A pesti ponyva virágkora az 1930–1940-es években. A két világháború közötti Magyarországon egyik irodalmi, kultúrtörténeti jellemzője (pl. a pesti kabaré mellett) az igen magas számban kiadott füzetes regények, az ún. pesti ponyva jelenléte. Egyik fellendülése a húszas években volt, de az igazi virágkor a harmincas évek közepétől indult meg. Ekkortájt egyre több kisebb-nagyobb olyan kiadó alakult, amely kizárólag ponyvakkal foglalkozott, de néhány nagyobb sajtóorgánium is füzetes sorozatot indított: ilyen volt pl. a „Pesti Hírlap sárga regényei”, a „Pesti Napló Kék regények” című sorozata, a „Friss Újság színes regénytára” stb.¹

Egyes adatok szerint negyvenes évek elejére a pengős regény havonta 200 000, az ötvenfilléres 150 000, a húszfilléres 1 200 000, a tízfilléres füzetek pedig 2 000 000 példányban jelennek meg. „Összesen tehát 3 550 000 olyan nyomdatermék kerül a könyvpiacra havonta, amely kívülről is magán viseli a ponyva bélyegét.”² Antal István nemzetvédelmi és propagandaminiszter szerint évente 36 millió példányban jelenik meg a ponyva és előállításukhoz egy év alatt 310 vagon, azaz tíz teljes szerelvény papírt használnak fel.³

A hivatalos statisztika szerint 1942-ben 2392 szépirodalmi mű jelent meg. Ebből a 17–48 oldalas könyvek száma 906, a 49–100 oldalasoké pedig 407. Ez még nem feltétlenül a ponyvára utal, hiszen például igen sok kisterjedelmű verseskönyv is megjelent abban az időben. Azonban ha azt nézzük, hogy a 3783 db 20 cm alatti gerincmértetű könyveknek magasabb százaléka jelenik meg 17–48 oldalon, mint 20–27 cm közötti gerincmértetűek (a verseskötetekre inkább ez a méret jellemző), valamint, hogy a 20 cm alatti könyvek közül 580 db jelent meg 10–20 000 példány között, ugyanakkor a következő méretcsoportnál a 3001–5000 példány után erős visszaesés következik be, akkor megint csak főleg a ponyvafüzetekre gondolhatunk. Ráadásul az említett 2392 szépirodalmi műből 901 db 20 fillérbe vagy kevesebbe került, ami megint csak a ponyvákra jellemző (a kis példányszámú verseskönyvek sokkal drágábbak voltak).

1942 első negyedében 698, a másodikban 805, a harmadikban (július–augusztus–szeptember) viszont 335! Ha beleszámítjuk a nyári „uborkaszegzont”, akkor is nagymértékű ez az esés. Ehhez kapcsolódik, hogy a művek átlagos lapszámterjedelme viszont 100-ról, illetve 146-ról 177-re nőtt ebben a negyedévben.⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy drasztikusan lecsökkent a kisebb oldal számú szépirodalmi művek kiadása – aminek oka nyilvánvalóan a ponyva korábbi jelenléte illetve betiltása.

A fenti számokat látva nem csodálkozhatunk azon, hogy a negyvenes évek elejére kialakult az a sajátos, talán csak Budapestre jellemző légkör, ahol – Halász Péter szavaival –: „egyik órától a másikra féktelen üzlettel” vált a ponyva:

„Minden héten indult új regénysorozat, mellényzsebből szerkesztve ... Akik indították, kockázatot nem vállaltak, az auflágot lábon adták el. ... A kiadónak csak adminisztrálnia kellett a dolgot ... Ők voltak a gerillák, a gyorsan mozgó dzsungelalakulatok, de rajtuk kívül reguláris seregtestek is operáltak a frontális betűattakban ...

¹ E tanulmány főleg a füzetek gyakorlati kérdéseit, aspektusait veszi nagyjító alá, s nem kíván foglalkozni a ponyvairodalom művészetelméleti, filozófiai-esztétikai kérdéseivel. Ezt megtette LÁNYI András: *Az írástudók áru(vá)vlása. Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közötti Magyarországon*. Bp. 1988. 7–48. Lányi a továbbiakban elemzi a húszas évekbeli, ahogy ő nevezi „a kis választékkal szolgáló kisáru-termelő” korszak jellegzetes, névtelen szerzőjű ponyvafüzeit, illetve az igazi „irodalmi nagyüzemet” az 1939-es év kiadványai alapján.

² KOVÁI Lőrinc: *A ponyvaregény élményalapja*. = Népszava 1942. február 15. 18.

³ Idézi CSÁKI Pál: *A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején*. = MKSz 1988. 1. sz. 44.

⁴ GOMBÁS Géza: *A könyvtermelés legújabb nemzetközi (1941) és hazai (1942) adatai*. = Magyar Statisztikai Szemle 1944. 4–5. sz. 138–159.

Füzetesregény-kiadók ütötték fel sátraikat a Japán asztalainál, olykor egymás társaságában ... Aztán már a terjesztők is vásároltak kéziratokat. ... Ha egy kézirat kiesett az ember zsebéből, valaki felkapta és kiadta. Az újságstandokat, Ibusz-pavilonokat, trafikablakokat elárastották a füzetes regények.”⁵

Ez az óriási dömping többek között azt is eredményezte, hogy kialakult a „tipikus pesti ponyva”, amelynek legfontosabb ismérvei véleményem szerint a következők:

- virágkora a harmincas évek közepétől tartott az 1942-es ponyvatörvényig
- kisebb, kizárólag ponyvákra szakosodott – Halász szavaival: – „gerillakiadók”, terjesztővállalatok, nyomdák, vagy éppen a szerzők saját maguk adják ki (ilyen értelemben nem tartozik ide pl. a Singer és Wolfner, tehát egy ismert nagykiadó „Milliók könyve” című sorozata – holott minőségileg az is ponyva)
- a fentiekből következően nemigen reklámozták ezeket (ahogy pl. az „Új Élet Regénytár”-at a kiadóvállalat többi újságjában igen)
- 15 cm-es gerincméretű, 64 (később a papírkorlátozás miatt 32) illetve legfeljebb 96 oldalas (ilyen értelemben nem tipikus pl. a „Színes Regénytár”, amely 128 oldalas, afféle fűzött zsebkönyveket adott ki)
- kezdő vagy éppen az irodalomból (pl. származása, vagy elvei miatt) kiszorult magyar szerzők írják őket – általában idegen álnéven
- jellegzetes típusai alakultak ki: idegenlégiós (pl. Rejtő Jenő: *Járőr a Szaharában*), vadnyugati (pl. Hamvas H. Sándor: *Az arizonai farkas*), bűnügyi (pl. Palásti László: *Gyilkosság a múltban*), kém (pl. Moly Tamás: *Egy kém elindul*), szerelmes (pl. Magyar Tibor: *Szeress helyettem*), háborús (pl. Máthé Lajos: *A verduni malom*), „pesti történet” (pl. Tabi László: *Pletyka, kis hibával*).

A ponyvák olvasói. De vajon kik és miért olvassák az efféle kiadványokat? Borbély Mihály (maga is írt néhány füzetesregényt) így vélekedik erről:

„Az olvasó ... mind ugyanazt várja olvasmányaitól: más világot ... találkozást más emberekkel, sorsokkal és azok környezetével. Hogy az egyik olvasó ezt Balzacban találja meg, a másik Max Brandban, azt az olvasónak elsősorban a társadalmi helyzete dönti el, ettől függ ugyanis ... a második tényező is: az olvasó tanultsági, műveltségi foka is. ... így más olvasótábora van az irodalomnak és más a ponyvának, s az is egészen természetes, hogy nagyobb tömeg a ponyvaolvasó, mint az irodalombarát.”⁶

Hárs László, bár bevallja, hogy ő maga is rendszeresen olvas ponyvát, már kiméletlenebb:

„A ponyvaregény-olvasó ugyanúgy irtózik a problémától ... mint a kiadó. Az olvasó szórakozni akar, izgalmat akar és vérfagyasztást. Vágyálmait akarja kiélni a ponyvaregényen keresztül. Gyilkolási ösztöneit, mert együtt ő a gyilkossal, kalandos és hősiess nagyraívását, mert együtt küzd a bátor és tisztaszívű hőssel a becsületért s arisztokratikus nemi vágyait a csodálatos és gazdag hösnővel, mert – legalábbis Schopenhauer szerint – a szerelemben mindenki arisztokrata. És kire illjék Schopenhauer pesszimista filozófiája, ha nem a ponyva-olvasóra?”⁷

⁵ HALÁSZ Péter: *Átmeneti élet*. Utószó. In: *A fekete kastély rejtélye és más kémtörténetek*. Bp. 1989. 249–250.

⁶ BORBÉLY Mihály: *A ponyva, az író és az olvasó*. = Társadalomtudomány 1942. 365.

⁷ HÁRS László: *A reakciós ponyvaregény*. = Szocializmus 1938. 1. sz. 225.

Kodolányi János még keményebben fogalmaz: A „komoly” olvasók és a ponyvairódalom olvasói teljesen mások:

„... nem kultúreberek, ... beteges rémülettel menekülnek a mélyebb lelkiélet magányos területeiről, a magukkal való szembenézés, az áhítatos órák, az élet nagy és szent kérdéseinek felvetése: egyszóval a művészi átélés elől. [...] Ennek a közönségnek hiába írnak az írók ... hiába adnak olcsó, de jó könyvet. ... A korcs lelkeknek hiába adnak művészetet. Alkatuk csak a giccset viseli el.”⁸

Kodolányi szerint tehát a ponyvának nincs semmilyen olvasásra nevelő hatása: aki ilyesfélét olvas, az sosem fog komoly irodalmat a kezébe venni. Mások, pl. Leleszy Béla, „az egzotikus ponyva atyamestere” szerint viszont feltétlenül van ilyen hatása, mert aki állandóan olvassa ezt a műfajt – még az alacsonyabb végzettségű olvasó is – felfedezi idővel az írói sajátosságokat és így követelőzőbbé lesz.⁹ Persze Leleszy nyilván a ponyván – vagy ha úgy tetszik: a könnyű műfajon – belül is elkülönít bizonyos minőségi szinteket, míg Kodolányi egy kalap alá veszi az egészet.

Nem elméleti ez a kérdés, hiszen örök téma volt az irodalmárok körében, hogy mit lehetne adni a ponyvaolvasók kezébe a ponyva helyett. Ha Kodolányi keserű megállapításait fogadjuk el, akkor bizony felesleges a magas irodalmat olcsón kiadni, úgysem fognak átszokni a ponyvaolvasók. Pedig tenni kell valamit ellene, mert – ahogy Bodnár István is írja cikke címében – „ponyvairódalom öl, butít és bűnre izgat”:

„A ponyva, amit ma megjelentetnek, hamis ismeretekre és alantas érzésekre nevel. A törvénytörések, járásbíróságok és rendőri ítéletek tanuskodhatnak hány bűncselekmény mögött vigyorog titkos indítóként a ponyvairódalom. Mennyi férfit és mennyi nőt rontott meg testében-lelkében a cowboy- detektív-, vagy más bűnügyi és olcsó érzelmi hatásokra fölépített szerelmi iromány?”¹⁰

Mindezek mögött Bodnár szerint természetesen a zsidó-kozmopolita¹¹ kiadványok állnak, ezt elégszer hangsúlyozza a cikksorozatában,¹² de mások is szívesen használták azt a szófordulatot, hogy a ponyva „a zsidó lélekmérgezés egyik eszköze”.¹³

Mások – értelemszerűen a baloldali érzelműek – szerint viszont a ponyva elsősorban reakciós, és a hatalom céljait szolgálja. Hárs László egymásután sorolja a ponyvafüzetekből vett példákat: a spanyol polgárháborúban játszódó történet, melyben természetesen a francoisták a hősök, és a köztársaságiak a rosszak, a mexikói forradalomban az arisztokraták a jók, és a földet kapott parasztok a rosszak, illetve őket csak megtévesztették, és a történet végén örömmel adják vissza a földet a nagybirtokosoknak. Egy másik idézett füzet szerzője „leír egy Hitler-párti gyűlést zászlóerdővel,

⁸ KODOLÁNYI János: *Ponyva fenn és lenn*. In: Uő.: *Esti beszélgetés*. Bp. 1998. 147. (Eredeti megjelenés: 1940. június)

⁹ VAJDA János: *Négyszemközt a filléres regények íróival*. = *Literatura* 1935. augusztus 15. 247

¹⁰ BODNÁR István: *A mai ponyvairódalom öl, butít és bűnre izgat*. = *Magyarság* 1941. március 30. 14.

¹¹ Csak egy adalék ehhez: FARKAS Zoltán: *Küzdelem a ponyva ellen* című cikkének (Magyar Szemle 1935. 24. köt. 246–250.) általam látott példányában egyik korabeli olvasója szükségesnek tartotta, hogy ahol a ponyva és üzlet összefonódásáról van szó, odaírja a margóra felkiáltójellel: zsidó!

¹² Erről lásd BÁLINT Gábor: *A pesti ponyvaipar leleplezése a Magyarországon, 1941-ben*. = *MKsz* 2001. 4. sz. 484–487.

¹³ VIKOR Dezső: *A zsidó kiadók diktálnak még mindig!* = *Magyarság* 1942. február 15. 9.

harsogó indulókkal, fanfárokkal, reflektorokkal s később egy szocialista népgyűlést émelyítő szaggal, büzzel, piszkos tömeggel s »lázító dalokkal«. Ki-ki választhat tetszése szerint.»¹⁴

A ponyvaregény tehát „művészi” fogalomból „politikus” fogalommá lépett elő. Giccsből reakciós lett – mondja Hárs. Ugyanezt hangsúlyozza a *Népszava* cikkírója is:

„A uralkodó osztályok jóideje felismerték a ponyva kiváló narkotizáló hatását. Valaki elégedetlen a sorsával? Adjunk neki gépirókisasszony-karriert happy-enddel ... Mi sem könnyebb, mint a felgyülemlett engedetlenséget kis izgalommal és »szociális romantikával« levezetni, vagy inkább kitéríteni az engedetlenség motorját az eredeti irányából. Ahelyett, hogy a fennálló társadalmi rendszer megjavításán munkálna, az olvasó csak egyszerűen »együttérez« a hőssel, aki nyomorában lop, vagy sikksaszt, vagy betör, szükség esetén embert is öl.»¹⁵

De persze a ponyvaolvasók között nem csak „együttérzők” vagy belenyugvók voltak. Egy cikk szerint két, a Hűség Háza előtt strázsáló nyilas őr számára – ahogy a beszélgetésükből kiderül – éppen a (szintén jobboldali) Bodnár által mélységesen elítélt „idegenlégionista-péhowardista” ponyvák szereplői a követendő példa: „... a tinta-zsidók könyveinek kora lejárt. Mert mi nem úgy akarunk ám élni, mint ahogy ők írták meg a könyvekben az embereket. [Mármost a komoly irodalomban. B. G.] Mi olyan emberek akarunk lenni, mint ez a csudapofa Piszkos Fred meg a Fülöp Jimmy, akik igazán legények a talpukon.»¹⁶

Bizony, teszi hozzá a cikk szerzője, a Rejtő regényeiben szereplő „Fojtogatók Asztaltársasága”, a „Kedélyes Anyagyilkosok Dominóklubja” stb. „kísértetiesen hasonlít némely politikai tömörülésre.” Nyilván Rejtő ironizált ezekkel, de könyvei, melyeket bizonyára „üdítésül és vigasztaló céllal írt”, a Hűség Háza táján találunk „legmegfelelőbb otthonra”. Itt, a baloldalon is felbukkan a vélemény, hogy a ponyva „bűnre csábít”, hiszen „Piszkos Fred a csavargás, az ingyenélés, a sötét kalandorkodás bacillusait hinti széjjel.”

A fentiekből jól látható, hogy a ponyvafüzeteket is mindenki a saját (politikai) szájaíze szerint kategorizálta – ami persze nem is volt nehéz dolog, hiszen a művekben valóban megjelentek bizonyos tendenciák.¹⁷ Nagy különbségek voltak a liberális, háborúellenes Faragó Miklós által kiadott „Világvárosi Regények”,¹⁸ és az Ijjas Antal által szerkesztett, a katolikus körökhöz közel álló Központi Sajtóvállalat által kiadott „Új Élet Regénytár” füzeteinek világnézete között. Az utóbbi sorozat néhány regénye, főleg Máthé Lajos művei, Lányi András szerint már nem csupán „nemzeti romantikus kultúrgiccs”, hanem „fasiszta kultúrgiccs”.¹⁹ Amikor 1939-ben a sorozat elér a századik számhoz, Ijjas egy lelkendező előszót ír bele, amelyből a diktátorok által államosított tömegkultúra minden vonása kiolvasható, többek között az a célkitűzés, hogy „százvezrek képzeletvilágában és lelkületében végezzünk munkát”.²⁰ Érdekes egyébként, hogy a *Magyarságban* a ponyvabetiltást annyira szorgalmazó Bodnár István, amikor összehasonlítja a két sorozatot, az „Új Élet

¹⁴ HÁRS László: *A reakciós ponyvaregény*. = Szocializmus 1938. 1. sz. 231.

¹⁵ BALÁZS Tibor: *A ponyva mint „csodaszer” vagy egy vita sommázása*. = Népszava 1942. január 11. 9.

¹⁶ ANTAL Gábor: „Piszkos Fred” avagy ponyva és életforma. = Népszava 1942. január 27. 2.

¹⁷ Lányi szerint pl. a húszas évek ponyváiban megtalálhatóak az előítéletes gondolkodás, idegengyűlölet stb. motívumai: LÁNYI András: *i. m.* 61–63.

¹⁸ BALINT Gábor: *A Világvárosi Regények története*. = MKsz 2003. 1. sz. 126–134.

¹⁹ LÁNYI András: *i. m.* 169.

²⁰ Uo.: 158–161.

Regénytár”-at tekinti „minden tekintetben alacsonyrendűbb”-nek, és „veszedelmesebb”-nek a „Világvárosi Regényeknél”.²¹

Ám a ponyvákat „irodalomközelibb” olvasók is forgatták. Amikor Tamási Áron regényében Ábel a rengetegbe került, és valakitől olvasnivalókat kapott, a füzetek döntő többsége ponyva volt, például Nick Carter, „az amerikai detektívkirály” eseteit elmesélő kiadványok, amelyek Ábelnek a „legnagyobb kincsei” lettek.²² De pl. Babits Mihály, aki „irodalmi ízlésében rendkívül szigorú” volt, szívesebben olvasott ponyvákat,²³ mint magát magas művészetnek hazudó álirodalmat. Amikor egy magyar riporter Thomas Mann-nál járt, meglepetéssel fedezte fel, hogy az éjjeliszekrényen „egy nyitott, hasrafektetett Wallace-detektívregény” volt.²⁴

Zelk Zoltán mesél egy történetet, melyben az orosz fronton, egy pajtában a tifuszos munkaszolgálatosok egyike talál egy tízfilléres detektívregényt, így ő kis időre megfeledezhetett a háború valóságáról. Lassan olvasta, „szinte kortyolta a sorokat”: akkor és ott ez számított irodalomnak. Ám ahogy a végére ért volna, kétségbeesetten fedezte fel, hogy az utolsó két oldal hiányzik... De a pajta másik végében ott fagyoskodott maga az író, a füzetes regény szerzője, és elmondta a történet befejezését „oly izgatott és remegő hangon, ahogy fiatal költők olvassák versüket valaki mester előtt”...²⁵

A ponyvák írói. A füzetes regények írása elég kevés esetben történhetett az író szabad akaratából. Olyan talán egy sem akadt, aki eleve ponyvaírási céllal vett tollat a kezébe. A fentebb említett Máthé Lajosnak például bölcsész-doktorátusa volt, és korábban Petőfiről írt egy drámát.²⁶ Rejtő Jenő (saját bevallása szerint) könyvet írt Szókratészről, és Platón *Lakomája* volt a kedvenc olvasmánya stb. Ugyanígy, a többségük verseket, nagy társadalmi regényeket tervezett, írt, majd ezek sikertelensége (főleg a kiadók oldaláról, hiszen ezek a művek nem is kerülhettek az olvasóközönség elé) vitte őket arra, hogy olyasmit írjanak, amelyeknek mind kiadója, mind az olvasótábor adott volt. 1935-ben Vajda János erről beszélgetett néhány ponyvaíróval.²⁷

Szinetár György költő, novellista ki is mondja, hogy „materiális okok késztetik az írókat az ilyen regények írására” pedig „sajnos még ezt a műfajt sem lehet szív nélkül csinálni”, és az írónak vigyáznia kell „hogy a saját őszinte emberségét benne ne felejtse, mert a kiadók úgy is kegyetlenül kigyomlálják”. Hozzáteszi, hogy a kiadók „azt az öt mondatot is kihúzták öt megjelent filléres regényemből, ami engem képvisel”, ezért inkább abbahagyja a ponyvák írását.

Görög László, vígjátékíró, kabarészerző más véleményen van. Persze ő is a pénzért ír ponyvát, „de ezt az irodalmilag alacsonyabbrendű műfajt is becsülettel kell megcsinálni”. Az írónak ennél is bele kell adni valamit önmagából és az életből is, márpedig itt a terjedelem és a műfaj miatt sokkal nehezebb, de éppen így lehet egyfajta formabiztonságra szert tenni.

Nógrádi Béla tárcaíró szerint nem a téma határozza meg a minőséget, hanem az író. Mellesleg persze ő is folyamatosan dolgozik „nagyregényén”. Nagy Károlynak is azzal kezdődött részvétele az irodalmi életben, hogy második díjat nyert a Mikszáth Kálmán-díj regénypályázaton, amelyet a Pantheon hirdetett meg. Könyvét mégsem adták ki, mert a kiadók nem foglalkoznak kezdő, is-

²¹ BODNÁR István: *Meddig használhatják még fel ponyvairodalomra a drága rotációs papírt?* = Magyarország 1941. április 20. 10.

²² TAMÁSI Áron: *Ábel a rengetegben*. Bp. 1974. 47.

²³ MÁRAI Sándor: *Szigony Jimmy veszélyben*. In: Uő: *Vasárnapi krónika*. Bp. 1994. 216. (Eredeti megjelenés: 1942. augusztus 15.)

²⁴ BOROSS Elemér: *Péhovard*. In: Uő: *Velük voltam*. Bp. 1969. 363.

²⁵ ZELK Zoltán: *A regény vége*. = Szabadság 1946. Idézi: *A krimi*. Vál. és szerk. KESZTHELYI Tibor. Bp. 1985. 316–318.

²⁶ LÁNYI András: *i. m.* 170.

²⁷ VAJDA János: *i. m.* 244–247.

meretlen írókkal, sőt egy helyütt ki is mondták, hogy nem adják ki, „mert ez csak az első könyve lett volna és nem egy sikeres elsőt követő, üzleti eredményekkel kecsegtető második...” A szerzőt egyébként az utókor mint sikeres „Rejtő Jenő-utánzót” ismeri, aki még Rejtő sorsában is osztozott később: a munkaszolgálatból nem tértek vissza.

Más véleményen van Szeredi S. Gusztáv hegedűművész. Ő szívesen ír ponyvákat – mivel szerinte ezek nem ponyvák, és mindig igyekezett bebizonyítani, hogy ebben a műfajban is lehet értékeset alkotni. Az sem igaz, „hogy nem lehet komoly problémákról írni” ezekben a regényekben: mindenről lehet írni.

Sok évvel később Bodnár István szintén úgy véli, hogy a pénz az igazi – sőt az egyetlen! – hajtóerő a filléres regények írására. Egyes álnevek mögött

„családos magyar írók húzódnak meg, akiknek novellái valaha a Nyugatban és a Pesti Naplóban jelentek meg. Nevüket nem fedhetem föl, hiszen utálattal írják a ponyvát, de élniük kell! ... Számláikat nem fizeti ki sem a kultuszminisztérium, sem a magyar kultúrtársadalom. ... A magyar írónak hazudnia kell a valóságot és el kell mennie a ponyvakönyvkiadókhoz lélekmergező irodalmat írni.”²⁸

Álnevek. A „kultuszminisztérium” már csak azért sem fizette ki ezen írók számláit, mivel éppen az államhatalom, a fennálló törvények üttették ki sokuk kezéből a tollat. A sajtókamara 1938-as felállítását követően ugyanis származásuk vagy nézeteik miatt hivatalosan, a saját nevük alatt nem publikálhattak, általában csak a ponyvaregények írása maradt számukra az egyetlen lehetőség, hogy megélhessenek.

A ponyvakiadás e korszakában már nem volt szokásban a névtelenül megjelentetett sorozat, mint a húszas években, de a szerzők szinte kivétel nélkül álnevet használtak. Ezek azért kellettek, mert a ponyvafogyasztó réteg csak az „eredeti külföldi árut” ismerte el igazinak. A cowboyregényeket tehát amerikaiaknak, a szerelmes regényeket francia szerzőnek „illett” írnia. A légiós történet, lévén az idegenlégió francia illetőségű, szintén francia szerzőt kívánna, ám ekkoriban már olyan nagy az angolszász (tömeg)kultúra befolyása, hogy az ezt sugalló nevek bármilyen regénytípushoz jók voltak. Egyedül talán Rozs Kálmán ponyvakiadója tartotta magát a francia nevekhez, nála tömegével jelentek meg a francia (ál)nevű, s főleg légiós témával foglalkozó, s egyébként teljesen ismeretlen szerzők: Georges Boucher, Charles Bois, Pierre Chance, Antoine Grillon, Maurice Ribot stb.

Egyébként Rozs Kálmán fedezte fel, hogy van valaki aki képes utánozni a nagy sikerű P. Howard stílusát: a már említett Nagy Károly folyamatosan írta ponyvaregényeit Charles Lorre néven (Valószínűleg a magyar származású amerikai színész, Peter Lorre után, akire hasonlított külsőleg). Később már Lorrénak is akadt utánzója: Vajda Albert megpróbált a nyomába érni Larue néven. Amikor Nagy Károly más kiadónak kezdett dolgozni Rozs Kálmán hamarosan Charles Rolle, Charles Rouge, Charles Lenoir stb. nevek alatt adott ki újabb füzeteket...

Nem véletlen ez, hiszen a név, mégha álnév is, egyfajta védjegy – amelyet hamisítani is érdemes. Így születtek meg azok az álnevek, amelyek arra voltak hivatottak, hogy hasonlóságukkal valamely ismert író nevére utaljanak, s így megtévesszék az olvasót: Max Rand (Max Brand), Kurt Maller (Courts-Mahler), Jane Gray (Zane Grey), Ridger Hogard (Rider Haggard) stb.

²⁸ BODNÁR István: *Meddig árasztthatja még el ponyvafüzeteivel az országot a Hellas, a Duna és az Auróra Könyvkiadó Vállalat?* = *Magyarság* 1941. április 6. 9.

Nagy Károly egyik állandó hőse – a „péhovardi” figurák édestestvére – Kockás Pierre volt,²⁹ és olyannyira népszerű lett, hogy egy idő után maguk a füzetek is e nevet hordozták írójukként, sőt Nagy azt a tréfát is megcsinálta, hogy a történet főhősevé viszont Lorrét tette meg. Lehetséges, hogy nem is csupán tréfa volt ez, hanem visszavágás: talán az történt, hogy egy korábbi kiadója megtiltotta neki, hogy a Lorre szerzői álnévét használja – hát akkor legyen az a főhős neve. Így tehát mind az ismert álnév, mind a kedvelt főhős neve szerepelt a füzetek címlapján, hiába voltak letiltva.

Az ismeretlenebb neveknél – a sietség, illetve tömegmunka (pl. az egyszerre több címlap ki-nyomtatása) miatt – gyakran előfordult a tévesztés, elírás is. Az egyik füzet írója egy bizonyos Anatole Brunier, egy másiké viszont Anatole Brussier... Ugyanígy: W. Joyce Peterson és W. Yoyce Peterson; Garry T. White és Garry T. Wihte; M. Fontain és M. Fontaine; F. Sodhgars és S. Sodhgars; Max Grandth és Max Grandt sőt Granth is stb. Nyilván egyszerűen nem emlékeztek pontosan, hogy hogyan is írták legutóbb a szóban forgó álnevet. Megesett, hogy nem különböző füzeteken, hanem egyazon kiadvány borítóján és címlapján szerepelt kétféleképpen egy név: Luigi Da Porto és Luigi De Porte; O. Arneo és A. Orne; Verdier és Vierge; Loogan és Zoogan stb. Előfordult, hogy a címlapon Fábián Erzsébet, a borítón pedig Vedres József szerepelt szerzőként – talán utólag döntöttek az álnév felől. A csúcst azonban alighanem az a füzet tartja, melynek címlapján ez szerepel: „H. J. Raven: Egy pofonnak száz a vége” a borítóján viszont ez: „Jesse Crabbe: Száz pofonnak egy a vége”...

A ponyvafüzet-írás görbe tükrét Rejtő Jenő mutatja be egy novellájában. Egy tejbár (majdnem kávéház!) törzsközsége szerepel itt, akik valamennyien az irodalmi nagyüzem részei: természetesen a ponyvairódaloméi. A tulajdonos és a pincér is ötletekkel segíti őket, valóságos társasjáték jön létre a művek megírásakor, ráadásul még egyfajta ponyvatőzsde is kialakul:

„Adnak, vesznek. Témát, címet, társat keresnek és cserélgetnek. ... Légióban különös kereslet van! De tartja magát a cowboy is. Detektív lanyha. Társulok légióhoz! Ez a fő cikk. Új vállalat alakult, amelyik kizárólag legionárius regényeket nyomtat! Sárga Kék elnevezéssel és színnel! Vesz négyívest... vesz tizenkét ívest... húszívest... Másodközlésben is! [...] – Én adok légióötletet! ... Nekem most kell szállítani egy cowboyt, és van egy félig kész légióm! [...] Jó befejezéssel társulhat valaki a Számum fenegyerekei-hez.”³⁰

Halász Péter is megjegyzi, hogy az egyik kollégájával, Vajda Alberttel kettesben írtak jó néhány füzetet. Az egyikük megírta az elejét, a másiknak jutott a vége, s természetesen az első részben felvázolt bonyodalmak és titkok kibogozása, vagyis kettejük között egy kis versengés alakult, ki, hogy melyikük tudja sarokba szorítani a másikat olyan helyzetek kialakításával, amelyből a képtelenségnek tűnt kilábalnia.³¹ Konkrét példa van Görög László és Juhász Lajos kooperációjára: a „Világvárosi Regények”-ben jelent meg öt közös füzetük, amelyeken azonban mindkettejük neve szerepelt. Talán az ilyenfajta esetek is közrejátszhattak abban, hogy pl. a *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötete sok álnevet azért nem old fel, mert az összeállítók szerint ugyanazt a nevet több személy is használhatta. A különböző visszaemlékezések viszont sosem utalnak ilyesmire, éppen ellenkezőleg, az álneveket mindenki egyértelműen a sajátjának tekintette. Halász Péter írja, hogy az álneveiben „vagy a keresztnévem, vagy a vezetéknevem kezdőbetűit megtartottam, nem hiú-

²⁹ Sokan Kockás Pierre-t is Rejtő művének tartották, de ezt határozottan cáfolja HALÁSZ Péter: *Kockás Pierre kontra Pizskos Fred*. = *Élet és Irodalom* 1992. március 27. 4.

³⁰ REJTŐ Jenő: *A detektív, a cowboy és a légió*. In. Uő: *Az utolsó szó jogán*. Bp. 1967. 35.

³¹ HALÁSZ Péter: *Átmeneti élet... i. m.* 250–251.

ságból, de azért, mert mi, a szakma dolgozói ilyen apró csalafintaságokból ismertük fel egymást.³²

Így lett tehát Halászból P. Shering, H. Pinkerton, P. Deeds, Pierre Pesceur stb. Mások lefordították a nevüket, így lett Erdődy Jánosból Alec Forest, Farkas Istvánból Steven Wolf, Forró Pálból P. Heath; vagy csak angolosították kicsit: Dér Pálból D. R. Powell, Sztrókay Lajosból Lewis Strok, Spiesz Frigyesből T. F. Shpees stb. Néhány álnév, amelynek feloldása a *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötetében nem szerepel, de magából a névből kikombinálhatóak: N. A. Coche = Ákos Miklós; R. Itter, Lovag Aladár = Ritter Aladár; Steve Ivada/Yvada = Vajda István; Lessly (!) Pallas = Palásti László.

Véleményem szerint az az eset, hogy egy álnevet többen használtak, inkább csak abban az esetben fordulhatott elő, ha az álnév „tulajdonosa” nem egy író, hanem valamelyik kiadó volt, aki szabadon rendelkezett a névvel, s „bérmunkában” íratott meg egy füzetes regényt. Értelemszerűen ez egy alacsonyabb szint volt, ahol a ponyvairónak valóban csak a névtelen „kuli” szerepe jutott.

Egyéniség és egyformaság. A ponyvakiadványok „főktelen üzlete” hatalmas tömegben dobta piacra a füzeteket. A mennyiség pedig természetesen jelentős mértékben leszűkítette az eredetiség lehetőségét. Magyarul: már minden témát, minden szereplőt, sőt minden hatásos címlehetőséget felhasználtak. Rejtő is gúnyosan említi a fenti művében minden címek nonpluszultráját: „A titokzatos titok titka”... A dömpingből ezért csak az emelkedhetett ki, akinek sikerült valami újat belevinnie az unalomig ismert légiós-, detektív-, cowboyregények sémáiba. A legismertebb ilyen újító éppen Rejtő Jenő volt, ezért maradhatott fenn a népszerűsége annyi évtized után is. Az ő figurái mindig kilógnak valahogy a hagyományos szerepükből, mintha mindig „kívülről” kerülnének bele a történetbe. Nem csoda hát, hogy módszere követendő példa lett a többiek számára. Ilyen füzet-címek születtek: *A napernyős cowboy*; *Milliomos a légióban*; *A kerékpáros cowboy*; *A parittyás cowboy*; *A szoknyás serif*; *Cowboy a légióban* stb. Ki tudja hány címben, hányféle permutációban szerepeltek pl. a legismertebb hívószavak (halál, titok, szerelem stb.), de valószínűleg már a kevésbé hatásos kifejezések is előfordultak legalább egyszer a címekben. Rejtő 1939-es *Az ellopott század* című füzete után egymásután születtek „Az ellopott...” típusú címek, természetesen – követve a példaképet – csupa olyan jelzett szóval, amelyeket nem igazán lehet ellopni, tehát a cím meghökkentette az olvasót: ellopott hadnagy, szaharai vasút, tábornok, cirkusz, sheriff, sőt tűzhá-nyó. Említésre méltó ehelyütt *A visszalopott század* füzetecím is.

Az olvasók kedvelték az időről időre visszatérő hősöket – ami jelentősen megkönnyítette a szerzők dolgát: nem kellett folyamatosan új főszereplőt kitalálniuk, hiszen egy idő után már itt sem lehetett újszerű, eredeti figurát adni a vásárlónak. Csak néhány név a visszatérő hősök közül: Nótás Dan, Vicces Ben, Mosolygó Dan, Macskatalpú, Big Bill, Miss Tank, Texasi Jack, Buffalo Jack (!) stb. Visszautalva a tízes-húszas évek szerzői megjelölés nélküli híres ponyvasorozatára, a Nick Carter-történetekre, élelmesebb kiadók megpróbálkoztak Chick Carter illetve Dick Parker nevű figurák bevezetésével.

Ez a dömping természetesen jó terepet nyújt paródiakészítéshez is. Az elterjedt vélekedés szerint Rejtő Jenő művei valójában ponyvaparódiák, mások szerint viszont nem lehetséges, hogy egy mű egyszerre legyen valódi krimi – ugyanakkor krimiparódia, saját maga paródiája is. Megjelent viszont egy könyv, amely szándékában is igazi ponyvaparódia. A mű 1941-ben került az olvasók elé, címe *Ponyvasátor avagy Így írunk mi. Regények regénye huszonegy fejezetben és még több bekezdésben*, a Vajna és Bokor cég kiadásában. Írója Feleki Klára, akinek később Feleky, illetve Kovács Klára néven öt füzetes regénye jelent meg.

³² Uo. 247.

A műben Bal Capone és bandája elrabolja Anita Vampot, a hollywoodi filmszillagot, akit Tom Nix, a cowboy, korábbi légionista, jelenleg detektív (a nyomozásról szóló részek veszedelmesen hasonlítanak Stephen Leacock Karinthy Frigyes által fordított krimiparódiáihoz) ment meg, s mivel ő valójában Bodográf herceg, Rialtona trónkövetelője, ők ketten egy pár lesznek... Az ötletek jók a paródiában (pl. az a rész, amikor Tom azért szökik meg a légióból, mert ellopták a Szaharát...), de a kivitelezés nem sikerült, így összességében ez a paródia aligha érte el célját. Egyébként 150 oldalon, kötve jelent meg (legalábbis kartonálva), így nem valószínű, hogy a valódi ponyvafogyasztók kezébe került volna.

Másféle módon tart görbe tükröt az olvasók elé Vaszary Gábor a *Volt egyszer* című könyvében, amely a Nova kiadónál jelent meg 1943-ban. Egy mondat erejéig a ponyvák betiltását is említi. Aki elkezd olvasni a könyvet, nyolc fejezeten át egy tösgyökeres angol detektívregényt talál. Aztán újra a 2. fejezet következik, de az már egy francia szerelmi regény, amelynek egy szereplője a fenti angol krimit olvassa... Négy fejezet után újra a 2. jön, budapesti helyszínnel, amelynek – immár egyes szám első személyben beszélő – főszereplője olvassa a fenti könyvet. A szerző ezzel, ahogy leírja, a két ponyvatípust figurázza ki. Mellesleg a főhős megjegyzi, hogy „Az az érzésem, hogy azt a könyvet is olvassa valaki, ... ahogy én most beszélek veled és bármikor leteheti a könyvet és akkor én nem is fogok létezni...” Mielőtt azonban belemerülnék a lét-nemlét metafizikájába, a főhős elhatározza, hogy ő is ír egy könyvet, és a regény a következőkben inkább kabaréjelenetek egymásutánjára emlékeztet.³³

*A kiadás módszere.*³⁴ A szerzők honoráriumát Ritter Aladár szerint 50–60 pengő volt a 90 000 „n” terjedelmű kéziratért, amely kiad egy 64 oldalas füzetet. Egyes írók, pl. Leleszy Béla vagy éppen Tabi László nem tagadta, hogy másfél nap alatt megírt egy ilyen történetet. A gyors megírást sokféle apró trükk is segíthette, pl. hogy fejezetekre osztották ezeket a rövid történeteket is, és a fejezeteknek hosszú, általában humoros címet adnak. A minél több bekezdés és párbeszéd szintén megnöveli a kézirat nagyságát, azonkívül kényelmesebben olvasható – főleg a kevésbé művelt vásárlóknak.

A kiadó a nyomdában egyszerre nyolc különféle kisregény címlapját nyomtatta ki. A belívet rotációs papírra nyomták a napilapokhoz hasonlóan: egy 16 oldalas napilap papírmennyisége elég volt két 64 oldalas, 10x15 cm-es ponyvafüzetre. Míg a szövegszedést és tördelést kis nyomdákkal olcsón lehetett elkészíttetni, addig maga a nyomás a nagyteljesítményű nyomdák (főleg a Hungária, a Glóbus vagy éppen a Hellas) rotációs gépein készült. A füzést megint csak kisebb, olcsóbb könyvkötészetek végezték. A leadott kéziratból egy hét múlva már árusítható ponyvafüzet lett. Húszezer példányszámnál a kiadó összes költsége – beleértve a író honoráriumát is – 800–900 pengő volt, tehát egy füzet önköltsége 4 fillér körül volt. A terjesztő és az árus jutaléka 30% volt, vagyis füzetenként 3 fillér. A kiadó tiszta haszna tehát 3 fillér füzetenként hetente: húszezer példányszámnál ez 600 pengő.

Budapesten és környékén a Csóti cég, vidéken főleg a Glóbus Hírlap- és Könyvterjesztő Vállalat terjesztette a ponyvákat, de mellettük jól megélt e tevékenységből Lennert János, akinek a nevét rengeteg füzet hátulján megtaláljuk mint főbizományosét. Több újonnan alakult könyvkiadó maga foglalkozott a terjesztéssel, gyakran a vállalat megnevezésébe is bekerült, hogy „könyvterjesztő”. A pesti és vidéki terjesztés három-négy hónap alatt futott le, de a megmaradt példányokat féláron mindig el lehetett adni. Több trafikos egyfajta kölcsönkönyvtárat nyitott: havi egy pengőért napi két kisregényt lehetett elolvasni.

³³ Valójában elképzelhető, hogy az elején Vaszary valóban egy krimit akart írni, aztán, ahogy elakadt vele döntött úgy, hogy egy befejezetlen paródiává alakítja át.

³⁴ E rész legfőbb forrása RITTER Aladár: *Dörög a colt*. Utószó. In: *Az arizonai farkas és más vadnyugati történetek*. Bp. 1988. 379–380.

A kisebb kiadók 20 000, a nagyobbak, mint pl. a *Pesti Hírlap* 40–50 000 példányban dobták piacra a füzeteket. Minden héten legalább tíz különböző cím jelent meg, tehát hetente (átlagpéldányt számolva) legalább 30 000 darab füzet. Ha minden regényt csak ketten olvastak – teszi hozzá Ritter – akkor is 600 000 olvasójuk volt...

A külső. A ponyvafüzeteknél – a cím után – a legfontosabb a hatásos, figyelemfelkeltő borító. Ezek általában kétszínnyomással készültek. A gyakoribb módszer, amelyet pl. a „Világvárosi Regények” borítóin is láthatunk, az a fekete-fehér fénykép. A legtöbbször fotómontázs formájában alkalmazták, vagyis az alakokat kivágták, amiktől ezek jobban előugrottak, főleg ha a háttérrel a másik színnel, legtöbbször pirossal nyomták. A fényképek különböző – általában amerikai – mozifilmek állóképanyagai voltak, amelyeket a kiadók direkt erre a célra tömegével vásároltak. Így történhetett meg, hogy hollywoodi sztárok fotói voltak a magyar szereplőkkel magyar környezetben játszó füzetek címlapján is, pl. az említett sorozatban Révész István *Játéknak indult* című kisregényének fedelén Spencer Tracy néz farkasszemet egy másik amerikai színésszel – holott a mű főszereplője Kelemen Péter, aki Czeltner Zsigmond zsák-nagykereskedésében gyakornok...

Hogy a címlap és a tartalom közt mennyi volt az összefüggés, illetve mennyire tartották ezt a fontosnak, arra jó példa lehet Vécsey Leó *Az első veressipkás* című füzeté, amely történelmi témájú, a főszereplője Damjanich János. Mindenki tudja, hogy a tábornok szakállat viselt, a történet szerelmi szálában is fontos momentum ez, sőt a mű első szava is a „szakáll” – ennek ellenére a címlap képen egy teljesen szőrtelen arcú huszár látható egy lánnyal...

A másik módszer szerint a címlapra rajzot tettek. Ez esetben viszont a kiadónak valódi grafikusokat kellett foglalkoztatnia: ilyen volt pl. Sebők Imre és Hauswirth Magda. A korszak vége felé alkalmazták a kék és piros színt a nyomásnál, így ugyanis sokféle árnyalat jött létre a borítón, első pillantásra akár „színesnek” is tűnhetett...

Mivel a füzetes regényeknek nemcsak a tartalmuk, hanem a külsejük is „egy kaptafára” készült, a távolabbi tekintő kiadók megpróbálták olyan megkülönböztető jegyeket kialakítani a kiadványaikon, amelyek segítségével ezek kiválnak a tömegből, és mint sorozatok is felkeltik az olvasók figyelmét – még talán a műveletlenebbekét is.³⁵

Egyes kiadók a piros helyett más színt használtak a fekete-fehér fényképes borítófedeleken: pl. az Aurora szívesen alkalmazta a kék színt, mások a zöldet alkalmazták. A halványlila-rózsaszínt használta pl. a „Csikos sarkú regény” című sorozat, melyet az Alfa Könyvkiadó Vállalat adott ki. A sorozatcímhez méltóan a füzetké borítójának jobb felső és alsó sarkai csikozottak voltak... Hogy a kiadó ezt igen komolyan vette abból is látszik, hogy a címlapverzón és az utolsó oldalon is közzétette vastag betűkkel és bekeretezve a következő felhívást:

„ÓVÁS. Csikos sarkú regényeink fedelének jellegzetes rózsaszínét utánozzák. Ha tehát csikos sarkú regényt akar vásárolni, ne elégedjék meg a rózsaszín fedőlappal, hanem ügyeljen a címlapon felül és alul látható csikos sarkokra is.”

Az „óvás” ellenére még a csikozásra nagyon hasonlító motívum is megjelenik más kiadványokon is, pl. a Bartsch Sándor könyvkiadónál megjelenő „Hétfői regények” esetében, ahol – igaz csak a jobb felső sarokban – három csikban olvasható a sorozat címe.

³⁵ A harmincas években pl. lezajlott egy persorozat, amelyben három kiadó krimisorozatának összetéveszthetősége volt a kérdés. A bíróság itt leszögezte, hogy „az átlagvevő az egyes részleteket nem figyeli, ... s az olyan olcsó regények vevőközönsége, mint amilyenekről szó van, nem helyez súlyt arra, hogy a regénynek ki a kiadója” és hogy milyen sorozatban jelent meg. Erről lásd: BALINT Gábor: *A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egy pengő” perei 1936-ban.* = MKSz 2001. 1. sz. 88.

Ponyvák a ponyvatörvény után. A rengeteg ezt sürgető újságcikk, parlamenti interpelláció stb. után 1942. július 17-én megjelent a 4300/1942. M. E. számú rendelet a „rotációs és az íves nyomópapirosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában”. A rendelet szövegében nem szerepelt még csak egy utalás sem a ponyvára, csupán annyi történt, hogy a háborús helyzet miatt fellépő papírhány enyhítésére a három pengőnél alacsonyabb árú „könyv, naptár vagy füzet” mennyiségét csökkenteni kívánták, azzal, hogy ezek kiadását engedélyhez kötik. Sőt engedélyeztetni kellett az 1938. december 31-e után megjelent kiadványokat is, ha azok még mindig terjesztésben voltak, még akkor is ha közben áruk meghaladta a három pengőt. Az engedély nélkül megjelent kiadványokat be kellett szolgáltatni a Magyar Papíripari Nyersanyagbeszerző Kft-nek. Két hónapig, háború esetén akár hat hónapig terjedő elzárást, illetve akár 8000 pengő pénzbüntetést is kaphattak azok a kiadók, akik nem a rendelet szerint jártak el.³⁶

A szabályozás igen nagy rendet vágott a ponyvaregények piacán. A korábbi nagy füzet-sorozatok szinte mind megszűntek. Elsősorban pl. a „Világvárosi Regények”, amely pedig inkább afféle nívós lektúrt adott az olvasóknak, éppen ebben az évben pl. Déry Tibor jó néhány álnéven írt kisregényét. Felhagyott a Palladis vállalat is a félpengős, egypengős stb. krimisorozatával, ahogy a Nova is befejezte kalandos regényeinek sorozatát, melyben pl. Rejtő Jenő hosszabb művei jelentek meg. Az idegenlégió és hasonló témák eltűntek a füzetes regényekből. Nagy Károly pl. *Kockás, a nevető honvéd* címmel próbálta átmenteni hazai környezetbe jól ismert hőst.

Megszűnt a Légrády nyomda „Pesti Hírlap Könyvek” című sorozata is, amely 1927-től jelent meg. Ahogy Bisztray Gyula kommentálja: „Ugyanaz az elterjedt napilap, mely húsz éven át nemzetvédelemről és egyéb dicső dolgokról vezércikkezett ... hátul, a cselédlépcsőn, mázsaszámra szállította a lélekmetelyező ponyvát...”³⁷ Hasonló sorozat volt a „Tarka Regénytár”, amelyet szintén egy kormányközeli, „nemzeti elkötelezettségű” vállalat, a Stádium adott ki.

Ám, ha a legtöbb füzet-sorozat meg is szűnt, a ponyvakiadványok száma csökkent is, azért mégsem maradtak az ez iránt fogékonyak olvasnivaló nélkül. Hiszen hiába volt a központi rendelkezés, az emberek ízlését, beállítottságát ez nem változtatta meg. S mivel kereslet volt rá, azonnal létrejött a kínálat is.

A füzetek kiadásához ezentúl nagyobb tőke szükségeltetett, mivel az engedélyezéshez minden kiadványnál ívenként tíz pengő eljárás díjat kellett fizetnie a kiadónak. Az engedélyen szerepelnie kellett a szerzőn és a mű címén kívül a kiadó és a nyomda nevének, címének, telephelyének, amelyet ellenőrizni lehetett, vagyis fontossá vált a „feddhetetlenség” és a „kapcsolati tőke”. Egyébként az engedély számát fel kellett tüntetni magában a füzetben is.

Persze a józanul gondolkodók jól látták, hogy önmagában ezek a „legsötétebb ponyvatermek” betiltása nem tökéletes megoldás. Márai Sándor írja:

„...ez a műfaj, a tízfílleres ponyva, mindenesetre becsületesebben az, ami, mint az öt- vagy hatpengős álirodalom, mely a tömegek kispolgári illúzióit szolgálja ki, éppen olyan szemérmetlenül, mint az utcai ponyva, csak választékosabban, valamilyen enyhén hazafias vagy valláserkölcsei lepelbe takarva a valósághamisítást. Láttam már olyan ponyvát is, amelynek Székelyvér volt a címe – tehát nem Maláji vér, jegyezzük meg jól –, s a címlapján nem gumifák állottak, hanem magyar havasi fenyők, s a hóban éppúgy csorgott a vér. De ez a címszó: Székely – mentette a kiadót, aki e hazafias köntösben pontosan úgy spekulált az olvasó vérszomjára ...”³⁸

³⁶ A rendeletet és a közvélemény reakcióit elemzi CSÁKI Pál: *i. h.* 41–53.

³⁷ BISZTRAY Gyula: *Három év magyar könyvésze.* = MKsz 1944. 94–96.

³⁸ MÁRAI Sándor: *i. m.* 217.

Mégsem ez a fajta irodalom volt kelendő igazán. A nagy felfutás úgy tűnik, a szerelmes regényeknél következett be: ezek politikamentessége az államhatalom számára is kedvező volt, és az olvasók is szívesebben olvasták ezeket, hiszen a háború már nem a regényekben jelentkezett, hanem mindannyiuk életében.

A füzetesregény-kiadók számára egy lehetséges út volt a cenzúra akadályának minél gyorsabb vételére, hogy klasszikus írók novelláit, kisregényeit adják ki a hagyományos ponyvaformátumban. Hogy erre a „nemes ponyvára” hivatalosan is ösztönözzék a kiadókat, hamarosan megjelent egy újabb rendelet, amelyben felsorolták azt a mintegy 260 magyar író nevét, akiknek műveit hivatalból mentesítették az engedélyeztetési kötelezettség alól. Bár ez a lista, elsősorban az ellenzéki lapok számára, gúnyos megjegyzésekre adott alkalmat (pl. hogy a listán Petőfi Sándor neve után Pósa Lajosé következik stb.), hasznos információ volt a kiadók számára.

Siményi Alfréd kiadója pl. Kisfaludy Károly: *Sok baj semmiért*, és *A nápolyi fogoly*, illetve Fáy András *Talált pénz* című novelláját adta ponyvafüzetként természetesen némileg modernizált nyelvezettel. Különböző sorozatokban Csiky Gergely hat elbeszélése jelent meg. A külföldi írók közül találkozhatunk Alfred de Vigny, Alfred de Musset, George Sand, Oscar Wilde, Turgenev, sőt: átdolgozva Lev Tolsztoj elbeszéléseinek ponyvakiadásával is.

A fentiekkel ellentétben az Áchim kiadó kiadott igazi kortárs magyar szépirodalmat is hagyományos ponyvafüzet formájában. A vállalatot Dömjén Miklós alapította, aki korábban különböző vármegyei adattárakat szerkesztett. A névadó dr. Áchim András csak „stróman” volt, mert Dömjén a zsidótörvény miatt nem kapott iparigazolványt.³⁹ A kiadó legfőbb sorozata a „Százerek könyve” volt, de úgy tűnik, hogy egy időben „Budapesti regények” sorozatcímmel is kiadott füzeteket, amely név viszont a Rubletzky kiadóhoz köthető... Az élelmes Dömjén egyébként különböző cégek hirdetéseit helyezte el a belső és hátsó borítókra, ami meglehetősen ritka dolog volt, jóllehet ez kézenfekvő ötlet a bevételek növelésére.

Kiadta pl. Móricz Zsigmond hat kisregényét (az író ekkor már halott volt, Dömjénnek az Athenaeummal kellett tárgyalnia), Tersánszky J. Jenő hét, Kassák Lajos öt, Palotai Boris két művét, de Móra Ferenc és Szabó Dezsőnek is megjelent itt egy-egy füzet. Ezenkívül kiadott hat Bibó Lajos művet, de (a fentebb már említett) Leleszy Bélától is hozott 11 kisregényt – mert azért a régi nagy ponyvairókra továbbra is volt igény.

Nagy Lajos, aki a negyvenes években könyvesboltot illetve kölcsönkönyvtárat működtetett, szintén megírt néhány füzetes regényt, a legtöbbet éppen a „Százerek könyve”-ben, illetve a „Budapesti regények” és a „Pepita regények” címűekben. Jó néhány füzetében csak egy-egy régebbi novelláját „puffasztja új epizódokkal regénnyé”, pl. a *Ruha teszi az embert*, *Ha pénz van zsebben*, *A süket asszony*, *Kalandos szekrény*, *A titokzatos idegen* címűekben. Új ötletet csak háromra „pazarolt”: *Dunaparti szerelem*, *Szatírvadászok a Tölgyligetben* és a *Fő az illúzió* címűekre.⁴⁰

Egy másik, szintén a ponyvatörvény után felfutó kiadó, a Giricz Júlia által 1941-ben alapított Palatinus Könyvkiadó Vállalat volt. Kisregény-sorozatát Krónits Miklós „orsz. magy. sajtókamarai tag” szerkesztette – ahogy a címlapverzón olvashatjuk. Ugyanitt azt is közölték az olvasóval, hogy „Minden könyvünk irodalom”, ami kétszeresen is önreklám, mert maga a szerkesztő is publikált ebben a sorozatban öt füzetet... De itt jelent meg pl. Jósika Miklós hat elbeszélése is.

További lehetőség volt a cenzúra, mint akadály könnyebb vételére a történelmi témájú művek kiadása. Már említettem a Damjanich Jánosról szóló ponyvafüzetet, de pl. Vedres József *Reménytelen szerelem* címmel írta meg Megyeri Károly színész történetét, amely természetesen Petőfi Sándor róla írt versével zárul. Csátaljai József *A trón árnyékában* című hangzatos címmel adta ki

³⁹ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII-449. 156/B

⁴⁰ KÓNYA Judit: *Nagy Lajos*. Bp. 1980. 200.

Mátyás király udvarában játszódó füzetét (a *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötetéből kimaradt), amelynek folytatása *A kard fényében* volt.⁴¹

Még a ponyvatorvény előtt, 1941-ben indult a Vitézi Rend Zrinyi Csoportja munkatársainak irodalmi és művészeti szövetkezete kiadásában a „Regényes hőstörténetek” című húszfülű sorozat. Az első száma T. Thury Zoltán *Várpalota veszélyben!* című művét hozta, amely az olvasót a hódoltság korába vezeti el, amikor is Thury György várpalotai főkapitány hadakozik Hamza béggel. Később kiderül a műből, hogy nem is a török az igazi gazember – jóllehet nem is a német, mint Fekete István 1937-ben megjelent *A koppányi aga testamentuma* című regényében – hanem egy görög (!) eunuch, aki végül el is nyeri méltó büntetését, miközben a magyar vitézek lakodalmat tartanak, ahova Hamza bég „jó szomszédhoz” illőn, szintén küldött ajándékot. ... Ez a ponyva-füzet tehát egy meglehetősen plágiumgyanús ifjúsági regény – igaz, az utószó írója, egy bizonyos v. R. J. is elismeri, hogy ezeket a füzeteket „elsősorban a magyar nép és ifjúság számára” adják ki.

A pesti ponyvát tehát nem sikerült hatóságilag megszüntetni teljes egészében. Korlátok közé szoríthatták, nyesegethették a kirívóbb ágait, de a ponyva halála majd csak a fronttal, illetve a mögötte közeledő új rendszerrel következett be, a koalíciós időkbeli agóniája után. Azóta – ahogy a pesti kabarét is – sokszor próbálták újraélesztetni, ám ezek a füzetesregény-próbálkozások már nem a régi, az „eredeti” pesti ponyva visszatértét jelentették. Az a korszak már lezárult.

BÁLINT GÁBOR

⁴¹ Csátaljai eredeti neve Wéber volt, néhány füzetén így szerepel a neve. Benamy Sándor említ egy bizonyos Weber Józsefet a „Csokonai könyvkiadó- és terjesztőcég” tulajdonosát, aki a „könyvek meg szállottja” volt. (BENAMY Sándor: *VII. Izétől szent József Attiláig*. Bp. 1980. 14.)

FIGYELŐ

Beszámoló a kelet-közép- és délkelet-európai könyv- és kultúrtörténet a korai újkorban című nemzetközi konferenciáról, Szeged, 2006. április 25–29. A Kölni Egyetem Német Nyelv- és Irodalom Intézetének és a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetének szervezésében 2006 áprilisában nemzetközi könyv- és kultúrtörténeti konferenciát tartottak Szegeden. A rendezvényt a német BKM (Bundesregierung für Kultur und Medien) támogatta.

A szervezők célja az volt, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai művelődéstörténet nyugat-európai összefüggéseit a könyvkultúra szemszögéből vizsgálják, elemezzék az előadók. A korai újkor szellemi irányzataival foglalkozó kutatások számára fel kívánták hívni a figyelmet az olvasás-, a nyomtatás- és a könyvtárak jelentőségére. Az európai tudományos élet számára 2005-ben a *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* nevű folyóiratban egy felhívást tettek közzé a leendő téma megjelölésével.¹ Ennek eredményeként 17 kutató jelentkezett Németországból, Franciaországból, Lengyelországból, Magyarországról és Szlovákiából. A különböző előadások vagy regionális szempontból, vagy tágabb összefüggéseket elemezve tárgyalták Kelet-Közép- és Délkelet-Európa korai újkorai könyvkultúráját. Sajnos három résztvevő nem tudta megtartani felolvasását, de a készülő konferenciakötetben mind a 17 tanulmány olvasható lesz.

Több fórumon is igyekeztek a szervezők felhívni a konferenciára a figyelmet. Végeredményként összesen kb. 50 fő látogatta a rendezvényt, akik között hazai és külföldi kutatók és szegedi diákok is voltak.

Az ünnepélyes megnyitón először Pukánszky Béla rektorhelyettes köszöntötte az egybegyűlteket, majd Horváth Géza, a Szegedi Egyetem Germán Filológiai Intézetének vezetője üdvözölte a résztvevőket. Bernáth Árpád, a Német Irodalomtudományi Tanszék professzora beszédében a nemzetközi együttműködés fontosságát hangsúlyozta. A BKM részéről Michael Roik üdvözlötte Németország és Kelet-Európa kulturális kapcsolataira hívta fel a figyelmet. Bernd Finger a budapesti Német Nagykövetség kulturális attaséja fontos momentumként emelte ki azt, hogy a konferencia a magyar tudományos életet a nemzetközi vérkeringésbe bevonja.

Az első ülésnapra hét előadást hirdettek meg a szervezők. Detlef Haberland (Köln) a könyvnyomtatás régiótörténeti és médiatörténeti szerepét elemezte. Kiemelte például Honterus János kulturális kölcsönhatásban betöltött jelentőségét, és Dudith András könyvtárának európai szintű művelődéstörténeti fontosságát. Véleménye szerint a különböző európai régiók információcseréje gyors és igen aktív volt a kora újkorban. A közönség soraiban láthatóan nagy érdeklődés előzte meg Frédéric Barbier (Párizs) felolvasását. Tanulmányában a könyv kelet-nyugat közötti kulturális közvetítőszerépét vizsgálta. A sok lehetséges megközelítés közül az ősnymtatványok kiadási nyelvét állította a középpontba. Következtetése szerint a nemzeti nyelvek egyre jelentősebb sze-

¹ HABERLAND, Detlef: *Überlegungen zur Kultur- und Buchgeschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. = *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* (NF 54.) 2005. H. 3. 431–437.

repre tettek szert az Európa-szerte használt latin mellett. Érdekessége ennek, hogy azonos műveket egyszerre több nyelvre is lefordítottak. Monok István (Budapest) Nyugat-Magyarország 1550–1750 közötti olvasási kultúráját elemezte, amelyhez könyvjegyzékeket használt fel. Előadásában többször is hangsúlyozta a nyugat-európai szellemi áramlatok gyors és erős jelenlétét, hatását az olvasmányokban. A nyugat-európai nagy szellemi központok és a könyvnyomtatás kelet-közép-európai kapcsolatait tárgyalta Ernst Rohmer (Regensburg). Ennek kapcsán Szenci Molnár Albert nürnbergi tevékenységét és Johann Amos Comenius Nürnberggel összefüggő műveit ismertette. Piotr Urbański (Szczecin) a latin és görög nyelvű irodalom kelet-közép-európai recepciójáról meghirdetett elemzése sajnos elmaradt. A magyarországi és lengyelországi könyvnyomtatás, reformáció és ellenreformáció egy érdekes részére hívta fel a figyelmet Balázs Mihály (Szeged) előadása: a hitviták nyomtatott, valamint kéziratos változataira és ezek szórakoztató voltára. A Litvániától Horvátországig terjedő térség 15. századi papírtermelését és a papír elterjedését részletesen ismertette József Dabrowski (Lódz).

A konferencia második napján szintén hét szakembert hallhattunk. Mivel a művészettörténet számára is fontos korszakhatárnak tekinthető a könyvnyomtatás feltalálása, így Jan Harasimowicz (Wrocław) a fametszetek és rézmetszetek lengyelországi típusait a művészettörténet szemszögéből mutatta be. Ezt követően Heike Wennemuth (Mainz) a német nyelvű énekeskönyvek kelet-európai elterjedéséről beszélt. Rudolf Drux (Köln) költészettel és retorikával kapcsolatos előadása sajnos elmaradt. Peter Wörster (Marburg) Olmütz és Nagyvárad könyves műveltségével és néhány humanista műnek a keletkezésével foglalkozó felolvasása szintén nem lett megtartva. A nap további részében nyomdászattörténettel foglalkozó lengyel kutatók számoltak be eredményeikről. Krzysztof Pilarczyk (Krakkó) a Gdansktól Erdélyig terjedő földrajzi terület zsidó könyvnyomtatásának sajátosságaira hívta fel a figyelmet. Henryk Rietz (Olsztyn) Gdansk, Poznan, Thorn és Kalinyingrád nyomdászatait régiótörténeti szempontból tárgyalta. Hozzá hasonlóan Krzysztof Migoń Sziléziáról alkotott igen átfogó képet.

Az utolsó nap három érdekes előadásra került sor. Wolfgang Kessler (Herne) a kezdetektől 1835-ig a horvát-szlavón könyvkiadás teljes egészét foglalta össze. Olyan Hármaskönyv-kiadást is említett, amely még a magyar kutatás számára ismeretlen volt idáig. Stefan Sienerth (München) az erdélyi szászok könyvkultúráját nemcsak nagy korszakokat átfogva ismertette, hanem a pietizmus recepciójához új eredményekkel is szolgált. A szlovákiai 16. századi könyvnyomdászat szorosán összefügg a magyar művelődéstörténettel. Klára Komorová (Martin) a felvidéki 16. századi nyomdák szlovák szempontból fontos tevékenységét elemezte, külön kiemelve a szlovák nyelvű művek megjelenését. Nagyon hiányolta, hogy a szlovák nemzeti könyvtár még nem dolgozta fel bibliográfiailag a teljes 16. századi könyvtermést.

Az előadásokat követően rendszeresen hozzászólások és viták zajlottak. Az igen színvonalas rendezvény zavartalan lebonyolítása Katona Tündének és Detlef Haberlandnak volt köszönhető.

HEGYI ÁDÁM

SZEMLE

Fehér Katalin: „Neveljünk polgárokat!” Nyilvánosság és nevelés a reformkorban. Bp. 2006. OPKM, 2006. 188 l.

„Neveljünk polgárokat, s azután tegyük őket boldoggá...” – ezzel az Eötvös Józseftől 1831-ből származó idézettel indítja könyvének első fejezetét a szerző, miután a címben is erre történik utalás. Ismeretes, hogy a hazai polgári fejlődés történelmi okokból messze elmaradt a nyugat-európai országokétól. De a gazdasági, társadalmi és politikai elmaradottság ellenére a magyar szellemi élet legjobbjai, legalábbis a polgári gondolkodás kialakításáért mégis sokat tettek. Ehhez mindenekelőtt a nevelést látták a legalkalmasabb eszköznek. A felvilágosodás eszméinek beérése nyomán a reformkorban válik a nevelés nálunk is közüggé, és ekkor alakulnak ki a nyilvánosság különböző formái is.

Fehér Katalin a hazai nyilvánosság és a nevelésügy kapcsolatát vizsgálja e művében, amivel korábban alig foglalkozott a kutatás. A szerző azt elemzi, hogy e fórumok miként közvetítették a neveléssel kapcsolatos új eszméket, népszerűsítették-e őket és hogy egyáltalán mik voltak ezek a fórumok? A kötet egyes fejezetei az egyházi és iskolai beszédekkel, a röpiratokkal és a sajtóval foglalkoznak. Ezek közül a beszédek és a röpiratok ilyen szempontú vizsgálata teljesen új, de ebből a szempontból a sajtó is csaknem egészen hiányzó terület volt.

Az első fejezetből világosan kiderül, hogy az egyházi és iskolai beszédek voltak a nyilvánosság fő fórumai, hiszen ezek nem szorítkoztak a vallási és iskolai témákra, hanem a nagy százaléban még analfabéta hallgatóság számára

is a korszerű ismereteket, eszméket és a közélet kérdéseit is közvetítették. E felismeréshez a szerző számos fennmaradt kézirat és nyomtatott forrás alapján jutott el, és könyvében gazdagon dokumentált anyagot dolgozott fel. Ezek alapján állapítja meg, hogy a 19. század 30-as 40-es éveiben a katolikus és protestáns papoknak, lelkészeknek nagy szerepe volt abban, hogy a nevelésre vonatkozó új eszmék eljutottak még az írástudatlanokhoz is. Olyan előtérben lévő kérdésekről esik e beszédekben szó, mint a nép tudatlanságának megszüntetése, a művelődés szükségessége, a népiskolák fontossága és a tanítók képzése.

Bár a „befogadók”, a templomi, iskolai és temetési beszédek közönségének méreteiről nem lehet sokat tudni, de az kétségtelen a szerző szerint, hogy e hallgatóság összetétele meglehetősen heterogén volt nemre, korra, foglalkozásra nézve egyaránt. Elsőnek Beke Sámuel zilahi református lelkész prédikációit ismerteti, aki egyik, 1834-ben a kolozsvári Farkas utcai templomban tartott beszédében keményen bírálta a nevelési-oktatási rendszert. Kifogásolta, hogy csak a társadalom szűk rétegei tanulhatnak, de azok sem nyernek vele sokat, mert haszontalan ismeretekkel tömik a fejüket, nem tanítanak meg gondolkodni, és ezért a hatalom „kénye-kedve szerint arra s oda mozgat, hová néki tetszik”. Pedig „a társadalom alapját a földművelő osztály teszi, a megvetőleg, gúnnyal nevezett nép”. Beszéde végén hallgatóinak azt tanácsolja: „nyissuk fel szemeinket, mert azért adá Isten őket, hogy lássunk velők, s ne engedjük magunkat mástól vakíttatni.”

Ugyancsak a szegény köznép gyermekei művelődésének fontosságát hangsúlyozta Herepei

Károly református lelkész beszédében, 1832-ben a kolozsvári „külső református templomban”. Fontosnak tartotta, hogy minden faluban és városban „apróbb gyermeknevelő előiskolák legyenek.”

A protestáns lelkészek hasonló nézeteinek ismertetése mellett arról is olvashatunk, hogy a katolikus templomokban is sok neveléssel kapcsolatos prédikáció hangzott el. Így idéz a szerző Szepesi Ignác pécsi püspök egyik beszédéből, melyet a szülőkhöz intézett. „Nem elegendő – hangsúlyozta a püspök –, hogy az embernek a teste, egyedül, mint a baromé megerősödjék; enni inni tudjon, hanem okos ésszel megáldott lelke lévén, tudományra is vagyoni szüksége. Számos beszéd kiemeli az asszonyok, anyák felelősségét a nevelés terén. Herepei Gergely egy temetési beszédében mondta, hogy az egyszerű polgárasszony részt vesz a nemzet építésében, de nemcsak a jó gazdálkodás, hanem gyermekei helyes nevelése által is. „Az anya a serdülő emberiségnek a hazája, iskolája, világa s mindene.”

Péterfi József református lelkész a szülők felelőssége mellett rámutat az államra is: „Hibás az az álladalom, amely szegény sorsú jobbagyainak hazát, polgári jogot, emberi létezését nem akar engedni”, nem támogatja az iskolák állítását, nem biztosítja a tanítók tisztességes fizetését. Szilágyi Ferenc temetésén Császár Sámuel gyászbeszédében az ország vezetőinek a neveléshez való viszonyát így jellemezte: Ha az ország vezetői nem az értelemre, hanem csupán „vaspálcájokra támaszkodva” vezetik a nemzetet, azt hiszik, hogy alattvalóik rabok, akiket félelemben tarthatnak. Ha az ország kormányzatának „a nép tudatlanságban tartása” a legfőbb törekvése, ott a „megelégedetlenség, a belső zivatar uralkodik.”

Ilyen és hasonló formában még számos reformkori prédikáció ismertetését olvashatjuk a könyvben. Hasonló értékes és hazai neveléstörténeti kutatásban ismertetlen anyagot tartalmaznak a nevelésről szóló röpiratok. Az 1830-as 40-es években sok nevelésüggyel kapcsolatos röpirat jelent meg. A kötet a legjellegzetesebbeket tárgyalja. Számos röpirat megjelent ugyan

nyomtatásban is, de a legérdekesebbek csak kéziratos formában juthattak el a nyilvánossághoz. Ilyen volt pl. az 1833-ban keletkezett, névtelen röpirat, amely az iskolaügyet a nemzeti sérelmek között tárgyalja. A szerző szerint az oktatás költségeit noha nem az állam biztosítja, a kormányzat mégis beleszól, és nem engedi, hogy a nevelés a nemzeti elvek szerint folyjon.” Irányelveik szerint „nem gondolkodásra, hanem engedelmességre és hódolásra kell az ifjakat nevelni.” A köznép helyes nevelésére hívja fel a figyelmet Beke Kristóf, a veszprémi katolikus árvanevelő intézet igazgatója, akinek egy 1833-ban elmondott beszéde rövidítve röpiratként is megjelent. Feltárja benne a népiskolai tanítóképzés korabeli hiányosságait, és javaslatokat tesz a reformokra. Véleménye szerint az ország vezetői már belátták, hogy „a köznép nem salakja a nemzetnek, hanem eleme és nemző gyökere a polgári társaságnak.” A nép nevelésével foglalkozó „iskolamesterek nem alkalmassak a helyes nevelésre, mert maguk is képzetlenek.

Szintén a nép nevelésének kérdéseivel foglalkozik Jósika Miklós röpirata. A tudatlanság, babonáság, írástudatlanság ellen a tanítóknak és a lelkészeknek kell felvenni a küzdelmet. Ehhez hasonló témákat és javaslatokat olvashatunk a kor többi röpiratában is, de új szempontok és követelmények is jelentkeznek.

A kötet szerzője 1848-ig ad betekintést az általa kiválasztott legjellegzetesebb röpiratok pedagógiai tartalmába. Az 1848-as forradalom utáni hónapokban Boleman István a pozsonyi evangélikus iskola tanára által írt röpiratában olvasható: „A szabadság kivívásával az állam és polgárainak viszonya is szabadabbá vált. Az állam is felelős az iskoláért, de az iskolák is felelőséggel tartoznak az állam iránt azzal, hogy ott ismerik meg a gyermekek polgári jogaikat, ott készülnek fel arra, hogy hasznos tagjai legyenek a társadalomnak.” A „polgári társaság” nyilvánosságot biztosít, tehát a polgároknak beleszólása van az oktatásügy irányításának kérdéseibe.

Az 1848. március 25-én megalakult Magyar Nevelési Társulat pályázatán Németi Imre röpiratában a kivívott szabadság legfőbb jótétemé-

nyének a nyilvánosságot tartja. „A nyilvánosság, hála Istennek megvan” – írja és ezt meg kell becsülni, meg kell tartani.” A reformkori nevelésügyi röpiratok is jelentősen hozzájárultak a pedagógiai kérdések nyilvánosság körében történő megvitatásához.

Fehér Katalin könyve harmadik főfejezetében az időszaki sajtó nevelésbeli szerepével foglalkozik. A szerző megállapítása szerint szinte mindig egy lap foglalkozott a nevelésüggyel. Mégis hangsúlyozza azokat, amelyek e téren is kiemelkedők voltak, és típusok szerint csoportosítja őket. Kiemeli azokat az éles kritikákat, amelyekkel a lapok az oktatásügy állapotát illették. Idézi az *Erdélyi Híradót*, amely szerint az államnak „nem lehet joga a néptől az oktatást megtagadni és a népeket egyiptomi sötétségben tartani.” Részletesebben ismerteti e kérdésekkel foglalkozó nagyobb, elméleti tanulmányokat, így pl. Beély Fidélnek a *Tudománytárban* megjelent tanulmányát, majd az ő és Somogyi Károly írásait a népnevelésről, amelyek a *Religio és Nevelés*-ben jelentek meg. De a politikai lapok, így a *Pesti Hírlap* ilyen tárgyú cikkei is ismerteti, köztük Kossuth 1841-ben írt híres „Valami a népnevelésről” c. vezércikkét. De foglalkozik Eötvös József a centralista *Pesti Hírlap*-beli írásával is, amelyben ő is keményen fogalmazott: „A zsarnoknak s arisztokráciának hatalma csak a nép tudatlanságán fekszik, míg ezt a témát nem orvosoltatjuk, az uralkodó személyek változhatnak, de szabaddá a nép azért nem lesz...” Elbutítani a népet: ez volt a zsarnokság leghatalmasabb eszköze legrégibb időktől mostanig... felszabadítani a népet: ez a szabadság legerősebb fegyvere.”

A kötet befejező részében még számos ismert és kevésbé ismert szerző íásaival, nevelésügyi reform-javaslatokkal, a magyar tannyelv fontosságával, a nőnevelés korszerűsítésével foglalkozó írásról olvashatnak. Mindezek szorosan kapcsolódtak a kor legjelentősebb aktualitásához, amelyeknek ilyen széles körben ható fórumairól eddig nem volt tudomásunk. A hazai neveléstörténet ezen fontos területének feltárása, amely a reformkori nevelés és a nyilvánosság kapcsolatait oly mélyen elemzi, jelentős tudományos

eredmény. De az a számos analógia, amelyet történelmünk produkált, minden aktualizálási szándék nélkül is elgondolkodtató és tanulságos a mi korunkban is.

KÓKAY GYÖRGY

P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás. Bp. 2006. Universitas, 245 l. /Historia litteraria 21./

Hamarosan minden 16–17. századi magyar nyelvű bibliánkat faksimile kiadásban is kézbe vehetjük. Az utóbbi években a Balassi Kiadó az Országos Széchényi Könyvtárral közösen, valamint a debreceni kutatók Ötvös László vezetésével több kötetet is megjelentettek. (Vö. MONOK István írásait: MKSz 2001. 1. sz. 146–148.; 2004. 3. sz. 307–308.) A faksimile kiadások mellett bibliafordításainkról és -kiadásainkról is jelennek meg színvonalas tanulmányok, monográfiák; Vásárhelyi Judit könyve – amely 2005-ben megvédett akadémiai doktori értekezése alapján készült – méltán sorolható ide.

Erazmista bibliafordítóink (Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János) szándéka még az volt, hogy fordításaik által megteremtsék a magyar irodalmi nyelvet. A 16. század reformátorai, majd a következő század első felében meginduló katolikus reform képviselői azonban a Biblia fordítását már célként tekintették, ezzel is saját hitbéli meggyőződésüket akarták bebizonyítani.

A 16. században többen is szerették volna lefordítani a teljes Bibliát magyar nyelvre (Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter), ez azonban majd csak a század végén sikerül Károlyi Gáspárnak és munkatársainak, az anyagi háttérrel biztosító Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem segítségével. Ez lett a nyomdahelyéről elnevezett *Vizsolyi Biblia* (1590). A munka a korszak egyik legnagyobb nyomdai teljesítményének tekinthető, amely a későbbi protestáns bibliakiadások alapja lett. A nyomdai munkálatokban is segédkező fiatal Szenci Molnár Albert a 17.

században kétszer is kiadta az „istenes vén ember” bibliafordítását: 1608-ban Hanauban és 1612-ben Oppenheimben.

Szenci Molnár 1600-ban érkezett meg Herbornba, ahol teológiai és filológiai tanulmányokat folytatott. A főiskola abban az időszakban a bibliai szövegek tanulmányozásának fénykorát élte. Molnár a város több jelentős személyével kapcsolatba került, akik közül a kálvinista teológusként, filozófusként és pedagógusként is elismert Johann Piscator volt leginkább hatással rá, mind személye, mind bibliakiadása (Herborn, 1602–1603) révén. Luther munkája után a Piscator-Biblia a legjelentősebb német nyelvű biblia-kiadások közé tartozik.

Molnárbán is megfogalmazódott a magyar nyelvű biblia kiadásának gondolata; először Piscator munkáját szerette volna lefordítani magyar nyelvre, s ideálisnak azt tartotta volna, ha az a zsoltárokkal és a katekizmussal együtt jelenik meg. Hamarosan rájött, hogy szükségtelen a fordítás, elég csak néhány helyen „megjobbítania” a *Vizsolyi Bibliát* (1606-ban kapott egy példányt Heidelbergben), és „az újrakiadásnál figyelembe kell vennie a németországi kálvinista bibliai filológia legkorszerűbb alpmunkáit”. (31.)

1608-ban megjelent a *Hanaui Biblia*, a *Vizsolyi Biblia* javított kiadása, immár negyedréti formátumban. Molnár Károlyi Gáspárt és munkáját tiszteletben tartva hajtott végre kisebb módosításokat: egységesített és kiegészített, s ha szükséges volt, a teljesség érdekében fordított is. Kiadása előtt Miskolczi Csulyak Istvántól tájékozódott, tud-e arról, hogy a Bibliát Magyarországon valaki ki akarja adni. Marburgban dolgozott, és Móríc hesseni fejedelem támogatta munkáját, aki a magyar grammatika elkészítésének munkálatait is patronálta. Az újabb magyar nyelvű Biblia kiadásának kedvező fogadtatása volt mind Magyarországon, mind Németországban. Újdonságnak számított, hogy 1607-ben megjelent Zsoltárkönyve (*Psalterium Ungaricum*) és Kis Katekizmusa bibliakiadásába is bekerült.

Igen hamar elfogyott az 1500 példány (akár csak korábban Károlyi bibliafordítása, amely 700–800 példányban jelent meg), így szükségessé vált

az újabb kiadás. Az *Oppenheimi Biblia* 1612-ben jelent meg (2000 példányban), immár nyolcadrét, „kisdéd formában”; így csökkent az ára, s könnyebben lehetett hordozni is. A Biblia ezen harmadik kiadásával olyan kötetet adott a hívek kezébe, amelyben együtt voltak olvashatóak a Biblia könyvei, a zsoltárok, a keresztyén hit igazságai, valamint az egyházi szertartások formái és szabályai: a *Psalterium* után ugyanis beillesztette a magyar nyelvre fordított, teljes Heidelbergi Kátét és a pfalzi rendtartást. Molnár ezen kiadásával a David Pareus-féle (Neustadt, 1594), a genfi (1588) és a herborni protestáns kiadásokat (1602–1603, 1605) követte. Újabb bibliakiadásában is kijavította a sajtóhibákat, s a helytakarékoság érdekében szerkezeti átalakításokat is végzett a szövegben, pl. kihagyta a lapszéli jegyzeteket.

A Biblia újabb, immár negyedik kiadásának szándékáról mind az *Oppenheimi Biblia* előszavában, mind az *Imádságos könyvecske* ajánló levelében ír. Ezt végül is nem ő, hanem az Amszterdamban tanuló magyarországi diákok jelentették meg (1645). Tervezte, hogy fölió méretben is kiadja a Bibliát, ez azonban majd Szenci Kertész Ábrahámnak sikerül (Várad-Kolozsvár, 1660–1661). Molnár Albert bibliakiadásának több része önállóan is megjelent, így zsoltárfordítása, *Heidelbergi Katekizmusa*, a *Házi tábla* és az *Agenda*.

Szomorúan látta, hogy „a keresztyén atyafiak kezénél egynéhány zavaros folyamatú” könyvek vannak. Molnár 1612–1615 közötti magyarországi tartózkodása idején határozta el, hogy magyar nyelven ő is lefordít és kiad egy imádságos könyvet. Heinrich Bullinger *Christliche Betbüchlein*jának (Zürich, 1584) a Johann Jacob Frisius által átdolgozott változatát (Zürich, 1600) vette alapul. Az épületes, igen hasznos olvasmány a nagyszombati eklézsiában élő kegyes nőknek készült, akik „tisztá imádsággal” kívánták Istent tisztelni, továbbá azoknak, akik „az Istennel való nyájas beszélgetés”-re vágytak (Jean Calvin). Az *Imádságos könyvecske* (Heidelberg, 1621) a Szenci Molnár által korábban elkészített zsoltár-, káté- és agen-

da-fordítások és bibliakiadások folytatásának tekinthető.

Szenci Molnár Albert bibliakiadásai nemcsak a protestáns hívekre, hanem a katolikusokra is nagy hatást tettek, és bibliafordítási polémiát eredményeztek a 17. század első felében. A katolikus egyházon belül is viták folytak a Biblia egyéni olvasásáról vagy annak tiltásáról. A tridentin zsinaton (1545–1563) újra a Vulgátát tették meg az egyetlen hiteles és használandó bibliafordításnak, és a nemzeti nyelvű bibliafordítások felkerültek a Szent Hivatal által felügyelt Indexre. Az Index tilalma különböző mértékben érvényesült az egyes európai országokban, hiszen az Index Kongregáció egy alapos vizsgálat után a vegyes vallású vidékeken élő katolikusok számára hasznosnak ítélte a bibliaolvasást. A magyar nyelvű biblia kérdése 1604-től a Szent Hivatal napirendjén volt, többször is engedélyezték a Biblia magyar nyelvű fordítását és kiadását, Pázmány Péter hathatós támogatásával. A Szentírás magyar nyelvű fordításán két jezsuita is dolgozott, Káldi György és Szántó Arator István – Szántó kézírata azonban elveszett, megsemmisült, míg Káldié 1626-ban, Bécsben megjelent: „Azután sok főemberek kívánságára kinyomtatattam avégre, hogy a magyarok megvetvén Károlyinak hamisan fordított Bibliáját, ha kívánák a Szentírást olvasni, annak igaz fordítását olvassák.” Káldi György bibliafordításához írt értekezésében, az „Oktató Intés”-ben elemzi Károlyi bibliafordítását és Molnár Albert bibliakiadásait, rámutat azok fogyatkozásaira és szemükre veti, hogy új Bibliát koholtak. Teológiai, egyháztörténeti, dogmatikai kérdéseken túl megpróbálja bebizonyítani, hogy a katolikus egyház nem tiltotta meg a Szentírás nemzeti nyelvű történő fordítását; egyébként pedig „nem mindig hasznos a Biblia saját nyelven való olvasása”, hiszen a tudatlanság, a tanulatlanság tévútra vezetheti a hívőt. Károlyi csak „patvarkodik”, és ok nélkül akarja a katolikusokat meggyűlöltetni. Káldi szerint Károlyi és Szenci Molnár „káromolják, és sokképpen vádolják, a magok fordítását pedig dicsérik és cégéreztetik.” Nem csak hasznos nem volt, hanem egyenesen ártalmas a munkájuk. Művük tele van fogyatkozásokkal,

ezért sem a Szent Biblia, sem a Szentírás nevet nem érdemli meg, s „nem méltó se hitelre, se olvasásra, amint akárki is eszébe veheti, ha ez oktató intésemet jó szívvel megolvassa” – írja Káldi. Károlyi ugyan dicséri saját bibliafordítását, „mint bűdös bornak ékes cégért tészen”, de hiába, mert az ő és Molnár munkája homályos értelmű, „elváltoztatták az igaz bötüt”.

Pázmány Péter, az „esztergami érsek” is tollat ragadott, s több művében (pl. a *Kalauz* második kiadásában: Pozsony, 1623) is vitatkozik felekezeti ellenfeleivel. Vitatkozik, s közben több vonatkozásban is pozitívan értékeli a magyar nyelvű protestáns bibliafordításokat és -kiadásokat.

Szenci Molnár örömmel fogadta a katolikusok magyar nyelvű bibliafordítását, az abban megjelent támadásokat annál kevésbé. Káldi Györggyel azonban nem ő szállt vitába, hanem Dengelegi Péter, vitairatának címe: *Rövid anatómia, mely készitetet a Nagy Szombati Kaldi György Papnak intesének fel metelesere* ... (Gyulafehérvár, 1630). Műve, amely egyébként az egyetlen magyar nyelvű írása, az „Oktató Intés” tagolását követve négy részre osztja írását, s ilyen beosztásban cáfolja Káldi értekezésének vádjait. Visszautasítja, sőt visszafordítja a katolikus egyházra Káldi vádaskodásait, összefoglalja a vita kialakulását; bebizonyítja, hogy a Bibliát mindenki olvashatja, s hogy megengedett annak saját nyelvű fordítása. Védelmébe veszi és teológiai és nyelvészeti érvekkel igazolja Károlyi Gáspár bibliafordításának és Szenci Molnár Albert bibliakiadásainak hitelességét. Dengelegi Péter képzettségét, nyelvi kompetenciáját az általa használt számtalan szerző és mű igazolja; s igaz ez annak ellenére, hogy természetesen ő is használt loci communeseket. Hangsúlyozza, ahogy később Pósházi János is, hogy a protestánsok nem tartják hibátlannak a *Vizsolyi Bibliát*, abban azonban „semmi hit és idvösség ellen való fogyatkozás” nincs. Vásárhelyi Judit azonosította Dengelegi forrásait: az ókori szerzőket, az egyházatyákat, a skolasztikus bölcseleket, a 16–17. századi teológusokat, katolikusokat (köztük igen sok a jezsuita), protestánsokat (főként a Roberto Bellarmino ellen író angol,

német és holland szerzőket), valamint az általa használt nyomtatott bibliakiadásokat is.

Molnár Albert bibliakiadásai az ellenreformáció idején „lelki táplálékot és fegyvert nyújtottak a protestáns híveknek”, (202.) valamint vitára készítették a katolikus ellenfeleket, így pl. Pázmányt és Káldit is. Írói tevékenységét a hagyomány és korszerűség, kiegészítés és egységesítés, szerkezeti átalakítás, fordítás fogalmakkal jellemzi. Vásárhelyi Judittal egyetértve Molnár munkásságának követőit láthatjuk Köleséri Sámuelben, Szenci Kertész Ábrahamban és Tótfalusi Kis Miklósbán, akik „a korabeli bibliai tudományosság és filológia alapján álló, szép kiadásokkal örvendeztették meg kortársaikat”. (203.)

Vásárhelyi Judit filológiai elemzi Szenci Molnár Albert szerkesztői és textológiai munkáját, megvizsgálja a korabeli, külföldön és Magyarországon megjelent bibliakiadásokat. Fordítói stílusára, forrásaira vonatkozó megállapításai gazdagítják és kiegészítik eddigi ismereteinket.

ZVARA EDINA

Borsa, Gedeon: Katalog der Drucke des 16. Jahrhunderts in der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien NB 16. Band I. Deutsches Sprachgebiet: A–Biber. Baden-Baden, 2007, Valentin Koerner, 396 l. /Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCXII./

Egy sok szempontból is tanulságos vállalkozás eredményének első kötetét vehetjük kézbe a „Bibliotheca Bibliographica Aureliana” 212. köteteként. Lassan, amikor az európai könyves szakma készül egy kutatási szakaszt lezáró monográfia, az 1958-ban megjelent Henri-Jean Martin–Lucien Févre: *L’Apparition du livre* című mű első kiadásának 50. évfordulóját ünnepelni (és számba venni az elmúlt 50 év európai könyvtörténetírását), könyvként megjelent egy katalógus, amely gondolatként nagyjából abban az időben született meg, és amelynek intenzívebb munkálatai is 30 éve elkezdődtek. A katalógus Borsa Gedeon munkája, vagyis egyetlen kutatóé, aki – természetesen a nemzetközi bibliog-

ráfiai szakma segítő közreműködésével – olyan munkát végzett el, amelyet általában munkacsoportok, kutatói közösségek szoktak. Tovább folytatva a kötet kapcsán felmerülő kérdések felvillantását kiemeljük, hogy az informatika világában, az internet-korszakban ez a katalógus papíron jelent meg, és áll a kutatók rendelkezésére. Furcsának mondható továbbá az is, hogy egy nemzeti könyvtár munkatársa, egy magán-személy adja ki egy másik nemzeti könyvtár egy gyűjteményének a katalógusát. Mindenre van azonban magyarázat, és reméljük, a katalógus történetének minden részlete olyan tanulságokkal is szolgál majd, amelyek nem maradnak következmények nélkül.

Borsa Gedeon, a magyar kutató, nem először alkot európai könyvtörténeti kézikönyvet. A 16. századi olasz nyomdászattörténet aligha kutatható a *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600* (Vol. I–II. Bp.–Baden-Baden, 1980) nélkül. Persze ne szerénykedjünk, a világon egyedülálló magyar retrospektív nemzeti bibliográfia (*RMNy*, kiadástörténettel, teljes szakirodalmi bibliográfiával és valamennyi kiadvány címlapfotójával) ugyancsak jelentős részben a Borsa Gedeon által kidolgozott elvek szerint készül. Könyvtörténeti írásait tanítványai összegyűjtötték, és kiadták (*Könyvtörténeti írások I–IV*. Bp. 1996–2000.), igaz, készíthetik a következő kötetet, hiszen az utolsó megjelenése óta újabb kötetnyi közleménye jelent meg Magyarországon és Európa több országában. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy egy magyar kutató elsősorban Itália, illetve a német nyelvterület iránt érdeklődik. A magyar retrospektív nemzeti bibliográfia összeállításának céljai – összegyűjteni valamennyi a történelmi Magyarországon megjelent kiadványt, valamennyi, bárhol a világon megjelent magyar nyelvű kiadványt, olyanokat is, amelyeknek szerzője, vagy munkatársa Magyarországról származó személy volt, illetve olyanokat is, amelyek Magyarországot érintik témájukkal – kódolják ezt az érdeklődési kötelezettséget. Bécs, az egykori Kaiserliche Hofbibliothek az első nem magyarországi könyvtár, amelynek anyagát részletesen meg kell ismerni. És ha már kézbe kell venni azt a 42 000 16. szá-

zadi nyomtatványt, számos olyan, a kutatók számára nélkülözhetetlen segédeszközt lehet kiadni, amely csak az autopszia révén lehetséges. Ilyen a nyomtatványok egyszerűsített katalógusa, de ilyen lehet egy nagyon részletes Osztrák Retrospektív Nemzeti Bibliográfia is. Bécs pedig nem csupán a mostani Ausztria központja, birodalmi székhely. Ezért is nem meglepő, hogy a kiadványok 7%-a csak ebből a könyvtárból ismert. Az értelmiség már akkor – a 16. században – is „lázadó” volt, nyilvánvaló, azért a császárnak elküldték kiadványaikat (a nyomdások, a kiadók), műveiket (a szerzők). (De milyen jól is tették, legalább egy megmaradt belőle – sajnos a mai nemzeti könyvtárak nem a császárai.)

A kötet jól példázza: a történeti időkről történelmietlenül felesleges gondolkodni. A német nyelvterület több szempontból, de művelődéstörténetileg biztosan egy – nagyon sokszínű, de – egység volt. Így ma a Szlovén Retrospektív Nemzeti Bibliográfia összeállítói is örülhetnek, hiszen a B 149 szám alatt jelzett *Wapppen Buch* variáns egyetlen példánya a mai Ptuj (az egykori Pettau) város címerének. De idézhetnénk a svájci kollégák örömeit is, hiszen több olyan bázeli, zürichi nyomtatványt őriz az Osztrák Nemzeti Könyvtár, amelyből másutt még nem került elő példány, bibliográfiai számbavétele tehát nem történetelt meg (lásd pl. A 25, B 153, B 154, B 260 stb.) Hozhatnánk a példákat a német tartományok bármelyikéből, vagy az egykori Elzász (a mai Alsace) területéről is.

Miért is nem egy számítógépes adatbázissal lepett meg bennünket a kiadó és a szerző? Ausztria nemzeti könyvtárának katalógusa – a 16. századi nyomtatványok is – elérhetőek a hálón. Igaz, ahogy valamennyi nagykönyvtár katalógusa, ez is a meglévő cédulakatalógus retrokonverziója alapján készült. Vagyis a rengeteg anonim mű, csonka kiadvány, kiadás variáns azonosítása nem készülhetett el. Ehhez kellett 50 év. A retrokonverzió gyorsan kell, hogy készüljön, különben nincsen értelme. Az információra mohón vágyó – vagy éppen e tulajdonságában félreismerő (igaz ez nem érdekel senkit) – emberiség gyorsan és felületesen kíván tájékozódni. A rész-

letek csak zavarnak. Mondhatnánk, hogy lehetett volna kijavítani az adatbázist. Igen, ki is kellene javítani, vélhetően nem Borsa Gedeonnak. Ő egy kutatási segédeszközt adott, olyan pontosításokkal, amelyeket jobb egy jól rögzített, egyetlen helyen közölni. Ha majd tényleg létrejön a „Könyvek a világon” katalógus, akkor elég lesz egyszer kijavítani az adatokat. Addig őrizzük és használjuk a könyvsorozati formát. A párhuzamos munkát pontosan jelzi az, ha csak arra a két katalógusra utalok, amelyek ma a leginkább célozzák a teljességet: a *The European Library* (TEL) összefogja az európai nemzeti könyvtárak katalógusait (<http://www.theeuropeanlibrary.org>), a tervek szerint kibővül ez számos más nagy könyvtár katalógusával. A *Corsortium of European Research Libraries* pedig egyenesen egy olyan katalógust épít (<http://www.eureka.rlg.org>), amely a világban őrzött, 1800 előtt nyomtatott könyveket veszi számba. Impozáns tervek, komoly eredményekkel. Arra azonban még nem volt példa, hogy egy könyvtörténeti cikkben azonosított, eddig tévesen, vagy hiányosan bemutatott kiadvány leírását javították volna a közös adatbázisban. Pedig sok ezer ilyen tétel szerepel ezekben, felesleges munkát adva a következő filológus generációknak, akik „felfedezik” majd, hogy nincs is olyan nyomtatvány. Borsa Gedeon katalógusában teljesen új 7% (ezekről mindről címlapfotó szerepel a kötetben), a többi 93% leírásában számtalan részletkérdésben javítások találhatók. Az igényes kutató vélhetően ezt, és nem a <http://www.onb.ac.at> címen elérhető katalógust használja (vagy legalábbis mindkettőt).

Tovább is kell lépni. Már az első kötet számos tartalmi újdonságot mutat, illetve ráirányítja a figyelmet számos könyvtörténeti, de tágabban művelődéstörténeti jelenségre. Ha megnézzük, hogy hány teljesen új Aesopus kiadást említ a katalógus, hány eddig ismeretlen Erasmus nyomtatvány, vagy a protestáns reform kapcsán keletkezett kiadvány létezik, bizony nem csak az egyes eszmék terjedési mechanizmusa történetéhez kaptunk adalékot, hanem megfontolható az egyes nemzeti nyelvű fordítások forrásainak újbóli számbavétele is. Ha éppen Bazel, Zürich, Nürnberg és Lipcse az újonnan felfedezett latin

Aesopus kiadások megjelenési helye, és követi ezeket több német verzió, lehet, hogy nem a leg-gondosabb filológiai vizsgálat alapján beszélünk a magyar, a cseh, vagy más nyelvű Aesopusok forrásairól. A rengeteg, a császári udvar életével összefüggő kiadvány (köztük is számos újdonság), az udvari élet eddig ismeretlen részleteibe engednek bepillantást. A 16. század első felében az egyik legjelentősebb humanista centrum (Bécs) egyetemének sok-sok kiadványa, az ezek megszületésében szerepet vállaló tanárok és diákok, a kora újkori egyetemi világ újabb fejezetét nyitják meg számunkra. Ezért is lenne fontos túllépni a katalógus nyújtotta kereteken. A 16. századi bécsi kiadványok egy retrospektív bibliográfiája jó keret lenne ahhoz, hogy az egyes nyomtatványokban lapuló versek, ajánlások, köszöntők, kisebb művek szerzői legalább ennek mutatója szintjén felfedjék arcukat. Meggyőződésem, hogy a humanista Európa kapcsolatrendszerének számos szála éppen Bécsbe vezet, és éppen az akkori, ottani nyomtatványok rejtik a hiányzó adatokat.

Végül néhány szót arról, hogy miért a magyar nemzeti könyvtár munkatársa készíti az osztrák nemzeti könyvtár katalógusát. Először is azért, mert ez történetileg így alakult. A megállapodások már legalább 30 éve kötettek a szerzővel. De sokkal fontosabb az, hogy a nemzeti könyvtárak különböző célokat követnek. A magyar nemzeti könyvtár hallatlanul nehéz küzdelmet folytat azért, hogy céljai ne változzanak a magyar vonatkozású dokumentumok feltárása, nyilvántartása, kiadása, szolgáltatása és megőrzése terén. Ezeket a feladatokat csak úgy tudja teljesíteni, ha egyben könyvtörténeti kutatóközpont is. Ez a célrendszer a tartalmat nem ismerő, csupán a formalitások szintjén megrekedő gondolkodás számára talán elavult, túlságosan a történelemben mozog. Amíg azonban nem tudjuk, hogy mi jelent meg a mindenkori Magyarországon, mit adtak ki az országból különféle céllal útra kelt személyek külföldön, mit írtak rólunk a különböző népek fiai, addig nem ismerjük magunkat sem, nem tudjuk honnan jöttünk, akkor miért tették eleink, amit tettek, és nem tanulhatunk tőlük. Talán sokan nem is

akarnak tanulni, de reméljük nem ők hozzák a döntéseket. Azok a népek, amelyeknek a könyvkiadásuk lényegesen gazdagabb, mint a miénk, nem vállalkozhatnak ilyen részletes önmegismerésre. Mi a saját önmegismerésünkön dolgozunk, ha ezzel hozzájárulunk mások céljainak megvalósításához, akkor még büszkébben tesszük ezt.

MONOK ISTVÁN

Außen-Ansichten. Bucheinbände aus 1000 Jahren aus den Beständen der Bayerischen Staatsbibliothek München. (Ausstellung anlässlich der Tagung des AEB 2006. Ausstellung und Katalogredaktion: Bettina WAGNER.) Wiesbaden, Harrassowitz Verlag 2006. 200 l. 90 színes képpel.

A történeti és a modern művészi könyvkötésekből rendezett kiállítások látványosabbak, mint a könyvkiállítások. A nyomtatott könyv akár még díszes címlapjánál, akár valamelyik illusztrált lapjánál kinyitva sem biztos, hogy nyújt olyan esztétikai élvezetet, mint egy szép kötés. Természetesen a szakember mindig többet lát, mint az átlagos kiállításlátogató, s nemcsak a nyomtatványból, a könyvkötésből is. A Lajtától nyugatra számos kötésutató és szakértő bibliofil van, itthon azonban igen mostohán kezelt területe ez a könyves stúdiumoknak, különösen a tudományegyetemeken. Pedig a régi könyvek provenienciája szempontjából nézve a könyv kötése döntő tényező, és lenne mit feltárni magyar könyvtárakban is.

1996-ban Berlinben megalakult az Arbeitskreis für die Erfassung und Erschließung historischer Bucheinbände (AEB), s azóta minden év őszén más-más helyszínen rendezik meg háromnapos konferenciájukat, amelyen szép számmal vesznek részt 'külföldi', azaz nem német nyelv- és könyvkötéstörténettel foglalkozó kutatók is. Én magam eddig négy alkalommal vettem részt, kétfő meghívott előadóként. 2001-ben Lipcsében volt az AEB-konferencia, s ezúttal az Egyetemi Könyvtár (UB Leipzig) és

a Deutsche Bücherei (a volt NDK-nak Berlin mellett második Nemzeti Könyvtára) Könyv- és Írásmúzeuma (Deutsches Buch- und Schriftmuseum) gyűjteményéből válogatva rendeztek kötéskiállítást. Ennek katalógusa – némi vizsontagságok után – csak 2003-ban jelent meg, de ez maradandó, míg a kötéskiállítást régen lebontották. (Címe: *Das Gewand des Buches*. Beschrieben von Sylvie KARPP-JACOTTET und Helma SCHAEFER. Beiträge von Reimar RIESE, Konrad von RABENAU u. Helma SCHAEFER. Hrsg. von Roland JÄGER. Leipzig, UB 2003. 245 l. kb. 100 képpel).

A 2006-ban Münchenben tartott AEB-konferencia szervezői, elsősorban a Bayerische Staatsbibliothek (BSB) munkatársai, nemcsak egy impozáns, gazdag kötéskiállítást rendeztek saját anyagukból a karoling kortól a 20. századig, de a főlíó méretű, ragyogó kiállítású katalógust is sikerült a kiállítás megnyitására megjelentetniük! Csak ösnyomtatványuk közel húszezer van, és tényleg csak hely kérdése, hogy megnyit válogatnak régi könyveik és kódexaik eredeti, érdekesebbnél érdekesebb kötéseiből – főleg az 1803-ban végrehajtott szekularizációt követő könyvözönnek köszönhetően. Ekkor vált a Wittelsbachok 16. századi udvari könyvtárából Németország egyik legjelentősebb könyvtára. A kiállított kötéstáblák tehát ezer évet fognak át, s az egyes kötések tíz (!) jobbra egy-egy korszakra specializálódott német kötéskutató könyves szakember írta le: Claudia Bubenik, Anja Freckmann, Béatrice Hernad, Randall Herz, Cornelia Jahn, Rosa Micus, Marianne Reuter, Irmhild Schäfer, Michaela Schuller (ő osztrák) és a kiállítást szervező Bettina Wagner. Sajnos nem lehettem ott Münchenben, de nem is annyira a kiállítást, mint némelyik előadást sajnálom, például az itáliai reneszánsz kiváló ismerőjét, az angol Anthony Hobsonét, Anja Freckmannét a későgótikus müncheni kötésekről, vagy éppen a magyar kötéstörténet szempontjából is fontos Ulrich Schreierről szóló előadást Michaela Schullertől. A megjelent katalógus a kiállításról szinte tökéletes tájékoztatást nyújt. A katalógus nagyszerű, de a kiállítás, hogy melyik korszakból milyen és hány

kötést válogattak, az bennem némi hiányérzetet kelt. Ez lehet szubjektív megítélés, de a hozzáértő úgy érzi, hogy a kötések aránya nem tükrözi az ezeréves kötéstörténet produktumának arányait.

München – a BSB – gazdag koraközépkori ún. díszkötésekben, vagyis szó szerint kincset érő drágaköves ötvös- és elefántcsont-berakású kötésekben is. De a világon az összes fennmaradt díszkötés csak elenyésző része a ránk maradt gótikus és reneszánsz – különösen a német reneszánsz – bőrkötéseknek. Vaknyomások, lemez és görgető díszítésű német reneszánsz kötés egy sem szerepel, pedig ezerszám van belőlük egész Közép-Európában, Münchenben is biztosan. Ha szépségben, vagy inkább ‘látványosságban’ nem is vetekszik az aranyozott reneszánsz kötésekkel (bár ez ízlés dolga), e kötések olyan korszak-meghatározó jelentőségűek, hogy legalább ízelítőként néhányat szerepeltetni kellett volna.

A legtöbb kötet Béatrice Hernad írta le (35), például az összes ötvöskötést (ezekről 2001-ben önálló kötete jelent meg), de a francia reneszánsz és a gazdagon aranyozott olasz, francia és angol barokk kötések, sőt a legszebb art nouveau és art déco kötések is. A könyv szerkesztője, Bettina Wagner 21 kötetet, köztük egy 14. századi pergamen kopertát, két csuklyás-, két bőrmetszéses kötetet, egy 16. század eleji ritka (!) papírkötést, több gótikus, néhány reneszánsz és két barokk kötetet ismertet. Claudia Bubenik is leírt néhány gótikus és reneszánsz kötetet, de ő írja le az egyik Münchenben őrzött korvina kötését is, komoly csalódást okozva. Három szerző csak egy-egy kötet leírására kapott megbízást.

Komoly tanulságul kell szolgálnia, hogy akár Bécsben, akár Lipcsében vagy Münchenben vesznek tollukra Mátyás király pazar aranyozott kötéseit, a hiányosságok és tévedések megdöbbentőek. A tanulság, hogy a korvinák kötéseiről nem elég angolul és németül cikket írni, az összes eredeti korvina kötésről nekünk kell egy tisztességes könyvet kiadni! Mert például a korábbiakban idézett lipcei kiállítás, a 43. tételként szereplő korvina, Konstan-

tinus, VII. Porphyrogenetos: De caeremoniis aulae Byzantinae c. görög kódex (Lipcse, UB, Rep. I. 17) kötésénél meg sem említik, hogy alla greca kötés. Sajnos a gerincét új bőrral borították, s e javítás során a jellegzetes görög kapitálist eltüntették. Bár ennek nyoma látható, mégsem fektet rá hangsúlyt Karpp-Jacottet. Az alla greca kötésre jellemző táblakiképzést, a fátáblák peremén végigvonuló hornyolást említi, de arról, hogy a korvinakötéseken a tartalomra vagy szerzőre vonatkozó felirat a háttáblán olvasható, kivéve a görög kódexeknél, miként itt is, ahol is ez az előtáblán van, egy szót sem ejt. – Ugyanez a felületesség, s félretájékoztatás tapasztalható a müncheni korvinát bemutató, 36. tétel szövegében. Claudia Bubenik 232 korvináról tud, mi csak 216-ról, de végül is a hiteles korvinák számáról még mindig folyik a vita. Viszont Bubenik a korvinák kötésének elemeit Otto Mazal és osztrák követői nyomán gótikus, olasz reneszánsz és maghreb-arab díszítőmotívumokból származtatja, de hogy egy Budán működő itáliai könyvkötőmester munkái ezek, amit már tíz éve bizonyítottunk több német és angol cikkben (és 1996-ban az Innsbruckban rendezett 24. Österreichischer Bibliothekartag alkalmával előadásban is, vö. *Bibliographien* Bd. 168. 337–360.), arról mit sem tud.

A katalógus előszavát Rolf Griebel, a BSB főigazgatója írta, a három és fél oldalas szakmai bevezetőt Bettina Wagner. Ez tömör és informatív. Ahol csak lehetett, bajor és délnémet, sőt müncheni könyvkötőműhelyek, könyvkötőcéh kötéseit választották ki a kötéskiállításra (müncheni gótikus: 28–29., reneszánsz: 50–52., barokk: 64. és klasszicista: 66. tétel), valamint három különösen szép augsburgi reneszánsz kötetet, amelyeket a szomszédos Augsburg világhírű polgárának, Johann Jakob Fuggernek készítettek. Éppen ebben a két délnémet városban érezhető, hogy az itáliai és a francia reneszánsz stílusra, annak átvételére itt milyen fogékonyság volt.

Sokat elárulnak a kötéskiállítások választott címei, hogy ezek rendezői miként vélekednek a kötésekéről. 1987-ben a mainzi Iparművészeti Múzeum kötéskiállításának címe: ‘Das Gesicht

der Bücher’ volt, vagyis hogy ‘a kötés a könyv arca’; bevezetőnkben hivatkoztunk a lipcsei 2001-es kötéskiállításra: ‘Das Gewand des Buches’, azaz a könyv köntöse címet adták a kiállításnak; a most ismertett katalógus címe: Außen-Ansichten, vagyis a könyvek ‘kinézete’, mert hiszen egy könyvről első benyomásunkat a kötésén keresztül kapjuk. Elég gyakran rendeznek Európa fejlettebb országaiban kötéskiállítást. Antwerpenben 2005 októberétől 2006. január közepéig volt kötéskiállítás a Plantin–Moretus Múzeumban, amely a világörökség része híres nyomdájával és könyvtárával együtt. A katalógust a két kiváló németalföldi (belga és holland) kötés kutató, Elly Cockx-Indestege és Jan Storm van Leeuwen írta. Milyen jó lenne itthon is megjelentetni egy szép albumot a hazai könyvtárakban őrzött történeti és művészeti könyvkötésekről!

ROZSONDAI MARIANNE

Mádl, Antal: Nikolaus Lenau und sein kulturelles und sozialpolitisches Umfeld. München, 2005. IKGS Verlag, 415 l. /Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas (IKGS). Wissenschaftliche Reihe (Literatur- und Sprachgeschichte) Herausgegeben von Edgar HÖSCH, Thomas KREFELD und Anton SCHWOB, Band. 92./

Két jelentős személyiség szellemi találkozásának lehetünk tanúi e könyv lapjain. Az irodalomtörténész egy-egy író vagy költő „rejtélyének megoldására” teszi fel életét. Olyan ez, mint a nyomozó tevékenysége, csak ez a detektív munka örömet jelent – nyilatkozta nemrég egy interjúban Mádl Antal. Számára a két legnagyobb rejtély Thomas Mann és Nikolaus Lenau volt és maradt. A 20. századi német próza óriása és a 19. századi osztrák líra nyughatatlan képviselője, akiknek élete és életműve két ellentétes világot takar. A germanista professzor most megjelent kötetét a lírikusnak szentelte.

A kötet címe meghatározó: a költő személynének és életművének háttérében a korszak kulturális és társadalmi képe bontakozik ki. Ez a megközelítés Lenau esetében nagyon is helyénvaló, hiszen művészete a 19. század első felének soknemzetiségű és színes kultúrájú talajában gyökerezik. Életét még egy kettősség: magyarországi német származása, ezáltal mindkét kultúrkörhöz való tartozása is gazdagítja. Nevezhetjük magyar lelkű, németül alkotó költőnek. E kettősségből eredhet állandó otthonkeresése, műveinek nyugtalan szomorú alaphangulata. A korszak is nyugtalan, feszültséggel terhes: az 1848 előtti idő: az osztrák Vormärz, a vele párhuzamosan futó magyar reformkorral.

A tekintélyes méretű könyv 5 nagy fejezetre oszlik, bevezető és részletes bibliográfia teszi teljessé. A fejezetekhez kapcsolódó témakörök némelyike korábban publikált és azóta új kutatási eredményekkel bővült. Az egész kötet összességű jellegű: egy szerző (Lenau) személye köré épülő hatalmas és sokirányú kutatómunka lezárása és eredményei. Ezt jelzik a fejezetcímek is: Ausztria és keleti szomszédainak kultúrája Lenau korában; Nikolaus Lenau életének és életművének aspektusai; Nikolaus Lenau és korának költői; Nikolaus Lenautól a 20. század irodalmáig; A Lenau-kutatás történetéről.

Az előszóban a kötet szerzője bepillantást ad saját tevékenységébe és szól könyvének tanulmányairól. Mádl professzor a 70-es évek elején a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójaként közelről megismerhette az osztrák irodalmat, ez ösztönözte a további kutatásra, nemcsak a 20. századi, de korábbi írók és költők vonatkozásában is. Behatóan foglalkozott a Vormärz irodalmával, kiválasztotta a magyar származású Lenaut, akinek személye és életműve a Lenau-Gesellschaft központi kutatási témája lett. E társaságnak Mádl Antal alapító tagja (1964). A kutatás kiterjedt a költő kora előtti és utáni időszak kultúr- és irodalomtörténetre, sőt a legkisebb jelentőségű alkotókra is, tehát a 18. század végétől a 20. század elejéig. Alapos munkával felderítette és dokumentálta Lenau költészetét, környezetét és hatását az utókorra, a követőkre. Maga a korszak is mozgalmas, akárcsak a Habs-

burg Birodalom alkotóinak élete, akik egy multikulturális légkörben nőttek fel. A soknemzetiségű birodalomban minden népnek egyéni színezetű irodalma és művészete volt, amely az egészet gazdagította.

A kötetben olvasható tanulmányok kitérnek a Metternich-i osztrák világra, minden jó és rossz oldalával együtt, amikor és ahol a Vormärz radikálisabb és a biedermeier csendesebb irodalma párhuzamosan futott. Jó, hogy viszonylag nyugodt légkörben a kultúra a polgárság közös kincsévé vált, virágzott a színházi élet, a könyv- és folyóirat kiadás. Rossz, hogy az írók állandó harcban álltak a cenzúrával (sokszor külföldön nyomtatták könyveiket). Nagy szerephez jutott a pesti Heckenast Gusztáv kiadója és nyomdája. Az ellenállási mozgalmakban felszínre törtek az elfojtott indulatok: a magyar reformtörekvések, a lengyel felkelés, és a francia júliusi forradalom formájában. A szellemi világot a hegeli filozófia uralta. A kortársak Stifter, Grillparzer, Rosegger is helyet kapnak a könyvben.

Az első fejezetben Bécs korabeli irodalmi élete és Pest-Budával való kapcsolata bontakozik ki a 18–19. század fordulóján, egészen a 48-as forradalomig. Az osztrák irodalom Magyarország képe a 19. században, a magyarországi német könyvkiadás, élén az ismert Heckenast Gusztávval, aki számos osztrák szerző (pl. Stifter, Grillparzer) kiadója és a korabeli művészeti élet meghatározó személyisége volt.

A második fejezet Lenau életének és műveinek szentelt. Megismertet a költő hazájával (Magyarország, Ausztria) és választott hazájával (Amerika), mely utóbbi egy új élet kísérletének színhelye az új világban, de nem váltotta be reményeit. Taglalja kapcsolatát a romantikával, amely meghatározta a 19. század első felének szellemiségét.

A harmadik fejezet Lenau költőtársaival, a kortárs osztrák és magyar alkotókkal foglalkozik (bemutatja barátságát Anastasius Grünnel és Grillparzerétől eltérő történelemszemléletét Petőfi és Heine mellé állítja).

A negyedik rész már a Lenaut követő és Lenau-követő költőké, valamint az Ausztria-kép

alakulását taglalja a 20. századi Ödön von Horváth, Joseph Roth, Gerhard Fritsch műveinek tükrében. Külön cikk foglalkozik a poéta kétnemzetiségű énjével, a nyelv, haza és identitás kérdéseivel.

Végül az utolsó rész képet ad a Lenau-kutatás mai helyzetéről és visszatekint a Nemzetközi Lenau-Társaság (Internationale Lenau-Gesellschaft) több évtizedes történetére. A szerző megjegyzi, hogy a költő ma is aktuális, általános emberi és esztétikai kérdései 150 év alatt sem vesztek el érvényességükből, hiszen az önkény, a gazdag-szegény ellentét, a szociális és nemzetiségi konfliktusok sajnos ma is élnek.

A kétnemzetiségű költő versbe öntött örömei-bánatai-vívódásain keresztül feltárul a sok-

nemzetiségű Habsburg Birodalom; a 19. század kulturális és irodalmi élete, polgári világa, Bécs és Pest-Buda egyedi hangulata, a Vormärz forrongása a magyar reformtörekvések és a cenzúra árnyékában, a politika széthúzásában alkotó művészek egységes vágya az örök értékek a jó és szép után. Mindez Lenau különleges, vívódó-borongó személyiségének és művészetének segítségével, Mádl Antal feltáró és értelmező munkája nyomán. A kötetet kézikönyvként ajánlhatjuk a Lenauval részletesebben foglalkozó egyetemistáknak éppúgy, mint a 19. század osztályi irodalmát oktató tanároknak.

MUTH ÁGOTA GIZELLA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

123. ÉVFOLYAM 2007. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhet meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Mikó Gábor</i> : Szent István törvényei és a pseudo-izidori hamisítványok	153
<i>Heltai János</i> : Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről. I.	169
<i>Viskolcz Noémi</i> : 17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból	185
<i>Horváth László</i> : Az Erdélyi Szépmíves Céh irodalmi estélyei	200

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> : Magyar vonatkozások Robert Fludd műveiben	209
<i>Knapp Éva – Rózsa György</i> : Buda visszafoglalása (1686. szeptember 2.) a bécsi Szent Család Társulat röplapján	214
<i>Link Dóra</i> : A Sztankovánszky család könyvei	218
<i>Lőkös, Péter</i> : Ein autographier Stammbucheintrag von Johann Martin Miller aus 1772	226
<i>Szelestei N. László</i> : Magyar nyelvű gráci nyomtatvány a 18. századból	229
<i>Postma, Ferenc</i> : Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi	233
<i>Lengyel András</i> : A Pesti Napló „miniatur” Londeszi Elek-száma (1918)	241

SZEMLE

A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványainak és antikváinak katalógusa. Összeáll. Rétfalvi Gábor. Szombathely, 2006. (<i>Monok István</i>)	245
Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809. Par Charles Kecskeméti. Paris–Bp.–Szeged, 2006. (<i>Magyar Krisztina</i>)	247
„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk.” A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. (II.) Kéziratai, az író képzőművészeti alkotásai, ábrázolások az íróról. Szerk. E. Csorba Csilla. Bp. 2004.; (I.) Könyvtára. Szerk. E. Csorba Csilla. Bp. 2006. (<i>Rozsonдай Marianne</i>)	248
A tudósok biobibliográfiája. Id. Szinnyi József (1830–1913) könyvtártudós akadémikus életműve. A kutatást vezette: A. Szála Erzsébet. Az anyaggyűjtést végezte: Perjámosi Sándor. Sajtó alá rend.: Gazda István. Sopron–Piliscsaba–Bp.–Révkomárom, 2006. (<i>Lakatos Éva</i>)	251
Halkan szítal a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe. Összeáll., szerk.: Kovács Ida. Bp. 2006. (<i>Rozsonдай Marianne</i>)	253
Barbier, Frédéric: L’Europe de Gutenberg. Le livre et l’invention de la modernité occidentale. (XIII ^e –XVI ^e siècle). Paris, 2006. (<i>Monok István</i>)	254
Katalog kniga XVI. st. u Metropolitanskoj Knjižnici u Zagrebu. Composuit Vladimir Magić. Zagreb, 2005. (<i>Monok István</i>)	257

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Mikó, Gábor</i> : Les lois de Saint-Étienne et les falsifications pseudo-isidoriennes	153
<i>Heltai, János</i> : Débats entre Imre Kis et János Pósaházi au sujet de l'ancienneté de la religion calviniste. I.	169
<i>Viskolcz, Noémi</i> : Feuilles volantes inconnues du 17 ^e siècle des Archives Nationales	185
<i>Horváth, László</i> : Les soirées littéraires de la Corporation Belletristique de Transylvanie	200

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Rapports hongrois dans les ouvrages de Robert Fludd	209
<i>Knapp, Éva – Rózsa, György</i> : La reconquête de Buda (2 septembre 1686) à la feuille volante de la Société de Famille Saint de Bécs	214
<i>Link, Dóra</i> : Les livres de la famille Sztankovánszky	218
<i>Lőkös, Péter</i> : Ein autographier Stammbucheintrag von Johann Martin Miller aus 1772	226
<i>Szelestei N., László</i> : Imprimé de Graz de langue hongroise du 18 ^e siècle	229
<i>Postma, Ferenc</i> : Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Samuel Vilmányi	233
<i>Lengyel, András</i> : Le numéro miniature de Elek Londesz de Pesti Napló (1918)	241

REVUE

Catalogue des incunables et des imprimés du 16 ^e siècle de la Bibliothèque Diocésaine de Szombathely. Réd. Gábor Rétfalvi. Szombathely, 2006. (<i>Monok, István</i>)	245
Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809. Par Charles Kecskeméti. Paris–Bp.–Szeged, 2006. (<i>Magyar, Krisztina</i>)	247
„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk” /Un homme jusqu’ici inconnu/. Catalogue de la collection Jókai du Musée Littéraire Petőfi. (II.) Manuscrits, les oeuvres de beaux-arts de l’écrivain, portraits de l’écrivain. Réd Csilla E. Csorba. Bp. 2004.; (I.) La bibliothèque. Réd. Csilla E. Csorba. Bp. 2006. (<i>Rozsonдай, Marianne</i>)	248
Le biobibliographe des savants. L’oeuvre de József Szinnyi, (1830–1913), académicien de bibliothéconomie. Sous la direction de Erzsébet A. Szála. Rassemblé par Sándor Perjámosi. Réd.: István Gazda. Sopron–Piliscsaba–Bp.–Révkomárom, 2006. (<i>Lakatos, Éva</i>)	251
’Halkan szítál a tört fény’. Toutes les photographies de Dezső Kosztolányi. Réd. Ida Kovács. Bp. 2006. (<i>Rozsonдай, Marianne</i>)	253
Barbier, Frédéric: L’Europe de Gutenberg. Le livre et l’invention de la modernité occidentale (XIII ^e –XVI ^e siècles). Paris, 2006. (<i>Monok, István</i>)	254
Katalog kniga XVI. st. u Metropolitanskoj Knjižnici u Zagrebu. Composuit Vladimir Magić. Zagreb, 2005. (<i>Monok, István</i>)	257

MIKÓ GÁBOR

Szent István törvényei és a pszeudo-izidori hamisítványok*

I. 1863-ban jelent meg a középkori egyházjog egyik alappilléreinek, a pszeudo-izidori dekretálé-gyűjteménynek az első teljes kritikai kiadása a híres egyházjogász, Paul Hinschius szerkesztésében.¹ Bár a Pszeudo-Izidor nevet hallva csaknem mindenkinek a hamis dekretáliák jutnak az eszébe, tudnunk kell, hogy ezek csak részét képezik annak a corpusnak, amelyet „pszeudo-izidori hamisítványok” névvel illet a tudomány. A 9. század közepén, vélhetően Reims környékén működő „hamisítóműhely” ugyanis nem csupán egyetlen gyűjteményt hagyott az utókorra. Itt szerkesztették át a *Collectio Hispana Gallicá*t,² innen származik két rövidebb kivonat, a *Capitula Angilramni* (CA)³ és a *Collectio Danieliana* (Coll. Dan.),⁴ va-

* Itt szeretnék köszönetet mondani Solymosi László professzor úrnak tanácsaiért és dolgozatomhoz fűzött kiegészítéseiért.

¹ HINSCHIUS, Paulus (ed.): *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Lipsiae, 1863.

² A frankföldön elterjedt *Collectio Hispana*t (ez az ún. *Coll. Hispana Gallica*) a pszeudo-izidori műhely „átdolgozta”. Több olyan kódex is maradt ránk, amely a gyűjtemény pszeudo-izidori változatát tartalmazza, de közülük mindössze egy teljes: ez a kézirat valószínűleg Autunben keletkezett, innen az elnevezés: *Coll. Hispana Gallica Augustodunensis* (HGA). A kéziratot a Vatikánban őrzik (Cod. Vat. Lat. 1341.). A HGA-nak teljes kritikai kiadása nincs, viszont a Cod. Vat. Lat. 1341. szövege az interneten már elérhető a Monumenta Germaniae Historica (MGH) gondozásában. (<http://www.benedictus.mgh.de/quellen/chga/>)

³ A gyűjtemény 71 (más áthagyományozásban 72) rövid jogi formulát tartalmaz, melyeknek legfontosabb forrásai a *Breviarium Alaricianum*, a *Dionysio-Hadriana*, valamint egyéb gyűjtemények. A kivonatokat sokszor úgy alakították át, hogy elsősorban a püspököket védjék bírósági eljárásoktól. Nevét onnan nyerte, hogy a kéziratok többségében a bevezető szerint ezeket a határozatokat I. Hadrianus pápa (772–795) küldi Angilramnus metzi püspöknek (768–791) – innen a másik elnevezés: *Capitula Hadriani*. Kiadások: HINSCHIUS, P.: i. m. 755–769; SCHON, Karl-Georg: *Die Capitula Angilramni. Eine prozessrechtliche Fälschung Pseudoisidors*. 2006. /MGH Studien und Texte 39./ (A szövegkiadás az interneten is elérhető:

http://www.pseudoisidor.mgh.de/html/capitula_angilramni.html)

⁴ Egy nemrég felfedezett és kiadott gyűjtemény, amely mind témái, mind forrásai alapján a pszeudo-izidori körhöz tartozik. Kiadta: SCHON, Karl-Georg: *Unbekannte Texte aus der Werkstatt Pseudoisidors: Die Collectio Danieliana*. 2006. /MGH Studien und Texte 38./ (A kiadás az interneten is elérhető: http://www.pseudoisidor.mgh.de/html/collectio_danieliana.html)

lamint ide soroljuk a Benedictus Levita neve alatt szereplő hatalmas kapituláregyűjteményt is (Ben. Lev.),⁵ amely szintén ennek a szellemi körnek a terméke. A viszonylag sok fennmaradt kézirat és a nagyszámú recepció bizonyítja, hogy ezek a szövegek meglehetősen gyorsasággal elterjedtek Nyugat-Európában.

Amikor hazánkban a 18. században kutatni kezdték többek közt Szent István törvényeinek eredetét is, helyesen feltételezték, hogy legalább az egyházzal kapcsolatos rendelkezéseket valamilyen nyugati eredetű gyűjteményből vették át a törvények szerkesztői. Péterffy Károly jezsuita történész már 1741-ben szó szerint egyezést mutatott ki István első törvénykönyvének első kapitulumára, valamint a 847. évi mainzi zsinat 6. kánonja között.⁶ Szűk negyedszázaddal később Kollár Ádám *De originibus et usu...* című művében már párhuzamosan mutatja be a Decretum első két cikkelyét a fent említett mainzi zsinat 6. és 7. határozatával, továbbá említi, hogy a 7. kánon már egy 813-ban, szintén Mainzban tartott zsinat jegyzőkönyvében is felbukkan.⁷ Ezen eredményeket a későbbi kutatók mind átvették, így Závodszy Levente is.⁸ A harmadik, a negyedik és az ötödik kapitulum eredetének meghatározása már jóval problematikusabbnak bizonyult, de a kutatások során egyre világosabbá vált, hogy a minták kétséget kizáróan a pseudo-izidori szövegekben keresendők. Azok a kutatók, akik először találtak az említett magyar törvényekre hasonló határozatokat a pseudo-izidori corpusban, még nem látták át az említett gyűjtemény nagyságát és a szövegek összefüggéseit, így a talált forrásokat izoláltan hozták. Krajner Imre volt az első, aki párhuzamot talált az ötödik kaputhoz, még hozzá Benedictus Levita kapituláregyűjteményében.⁹ Bő negyed-

⁵ A gyűjtemény neve onnan ered, hogy a bevezető disztichonokban a szerző magát 'Benedictus'-nak nevezi, és „levita” címmel illeti magát (levita=diakónus). A mintegy 1641, kapitulárenak nevezett szerkesztmény 3 könyvbe és 4 additíóba van rendezve. Szerkesztésekor szinte minden elérhető jogforrást felhasználtak, beleértve a HGA-t is. Teljes kiadások: az ún. „Editio Baluziana” (Étienne Baluze kiadása. Paris, 1677.) szövege elérhető az interneten: http://www.benedictus.mgh.de/alte_edd/alte_edd.htm; MGH LL. (in folio) II. 2. [ed. G. H. PERTZ], 1837. 39–158.

⁶ PÉTERFFY, Carolus: *Sacra Concilia*. Posonii, 1741. 6.

⁷ KOLLARIUS, Adamus Franciscus: *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae*. Vindobonae, 1764. 40–45. (A 813. évi mainzi zsinat határozatait l. MGH Leges/Concilia I. (ed. Albert WERMINGHOFF) Hannoverae et Lipsiae, 1906; a 847. évre vonatkozóan l. MGH Leges/Concilia III. (ed. Wilfried HARTMANN) Hannover, 1984.)

⁸ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. 15–18.

⁹ KRAJNER, Emerich von: *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns seit der Gründung des Königstums bis zum Jahre 1382*. Wien, 1872. 120. Krajner a 3. és a 4. kaputnak megfelelő forrást nem talált. Közölt viszont egy, a 3. kaputra hasonló szöveget (vö. Ansegisus. I. c. 133; Ben. Lev. I. c. 302.), viszont tény, hogy nem ez volt a magyar törvény forrása. A negyedik kaput illetően úgy vélekedett, ez „általános szabály” volt a korban.

századdal később Závodszy – akitől a Szent István-i törvénykönyvek egyik máig használt kiadása származik – Karácson Imre művére támaszkodva¹⁰ a 3. és a 4. cikkely forrásaként Hadrianus pápa három kapituláréját jelölte meg.¹¹ Műve megírásakor viszont Krajner említett művét érthetetlen módon nem használta fel, így az 5. kaputhoz nem talált párhuzamot. Alig néhány évvel Závodszy kiadása után jelent meg Schiller Bódog napjainkig elfogadott és idézett tanulmánya.¹² Schiller mindhárom cikkelyt pseudo-izidori dekretálékból vezette le, és úgy vélte, Szent István törvényszerkesztői rendelkeztek a gyűjtemény egy másolatával, amelyből néhány részletet a szükségnek megfelelően átemeltek a királyi törvénykönyvbe.¹³ Elméletét két kutató fejlesztette tovább. Egyikük, a lengyel Jakub Sawicki a Szent István törvényeit hagyományozó kéziratok összevetésénél arra a megállapításra jutott, hogy a 15–16. századi kódexeken alapuló későbbi szöveghagyomány megbízhatóbb, mint a több száz évvel korábbi admonti változat, hiszen egy 11. századi mintára megy vissza, míg az utóbbi több helyütt interpolált.¹⁴ Madzsar Imre pedig több alapos tanulmányt jelentett meg a témához kapcsolódóan, többek közt foglalkozott egy minket különösen érdeklő kérdéssel is: megpróbálta felderíteni a 3. és a 4. kapitulum közti nyilvánvaló ellentmondás okait.¹⁵

A 20. század második felében e három problematikus cikkely eredetének kutatása abbamaradt, annak ellenére, hogy az itt röviden felvázolt elméletek csaknem mindegyikével szemben kétségek merülnek fel. Mivel Nyugat-Európában – ezen belül elsősorban Németországban – a Pseudo-Izidor-kutatás igen intenzív, több olyan könyv és tanulmány is napvilágot látott a közelmúltban, amelyek segítsé-

¹⁰ KARÁCSON Imre: *A XI. és XII. századi magyarországi zsinatok és azoknak külföldi zsinatokhoz való viszonya*. Győr, 1888.

¹¹ ZÁVODSZKY: *i. m.* 18–19. A Hadrianus pápa neve alatt hamisított kapitulárék összefoglaló neve *Capitula Hadriani/Angilramni* (l. a 3. lábjegyzetet). Závodszy nem használta Hinschius említett művét, így a kapitulárékat valódinak hitte.

¹² SCHILLER, Felix: *Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht*. In: *Festschrift Heinrich Brunner*. Weimar, 1910. 379–404.

¹³ Schillernek ezt az elképzelését a legmodernebb szakirodalom is elfogadja, vö. GERICS József: *Az állam és törvényalkotó Szent István*. = *Művészettörténeti Értesítő* (39.) 1990. 76–80, valamint Uő: *Egyház, állam, gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp. 1995. 51–61; JÁNOSI Monika: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9./ 63.

¹⁴ SAWICKI, Jakob v.: *Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans des Heiligen*. = *Ungarische Jahrbücher* (9.) 1929. 395–425. Sawicki e tanulmányát némileg kibővítve lengyelül is közreadta: *Studia nad genezę i tekstem dekretów króla węgierskiego św. Stefana*. = *Studia zródłoznawcze* (12.) 1967. 39–72. Ehhez a változathoz függelékként csatolta a törvények – egy, tudtommal Magyarországon mindeddig fel nem használt – kritikai kiadását, amely az Admonti-, a Thuróczi- és az Ilosvay-kódexek szövegének saját vizsgálatán alapul. A tanulmány tartalmán viszont nem sokat változtatott, ezért a német verzióra hivatkozom.

¹⁵ MADZSAR Imre: *Szent István törvényei és az úgynevezett symmachusi hamisítványok*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI Jusstinián. Bp. 1938. II. 203–233.

günkre lesznek abban, hogy a három cikkely forrását minden eddiginél pontosabban meghatározzuk.

II. Államalapító királyunk törvényei kétféle hagyományozásban maradtak fenn. Az egyiket egy 12. századi kézirat őrizte meg, amelyet Wilhelm Wattenbach fedezett fel a Felső-Ausztriában, az Enns partján fekvő admonti bencés kolostor egy kódexében,¹⁶ 1846-ban. A másik változat jóval több kéziratban maradt ránk, de ezek közül a legkorábbi is a 15. századból származik.¹⁷ A kéziratok korának megfelelően az admonti változatot „A” redakciónak, a 15–16. századi kéziratok szövegeit összefoglalóan „B” redakciónak szoktuk nevezni. A két hagyomány között jelentős különbségek vannak, szerkezetükben és szövegükben egyaránt. A minket különösen érdeklő pszeudo-izidori cikkelyek esetében a legszembevetőbb eltérés, hogy míg az admonti kézirat három ilyen cikkelyt hoz (I. 3–5), addig a „B” redakció összes szövegében az admonti 3. és 4. cikkelye különválasztás nélkül, egy kaputban szerepel (II. 3.).¹⁸ Ha a szövegek minőségét vizsgáljuk, a későbbi kéziratok szövege egyenletesebbnek tűnik (például elhagynak egy felesleges szóismétlést a 3. kaput elején), továbbá mentesek az értelemzavaró hibáktól. Az admonti kézirat szövege – mint Sawicki megállapította – sokszor rosszabb, mint a „B” redakcióban ránk maradt szövegeké. Erre a pszeudo-izidori cikkelyekben is láthatunk példát: az admonti változat 5. kapitulumában az adott helyen értelmetlen ‘suorum operum’ szerkezet áll a helyes ‘summopere’, vagy ‘summo opere’ helyett. Lehetséges, hogy a hibák már a kéziratot készítő scriptor előtt fekvő mintában benne voltak, de azt sem zárhatjuk ki, hogy egy sérült példányról készült a másolat, és a nehezen olvasható helyeken a latinul nem jól tudó másoló általa kitalált szerkezeteket illesztett a szövegbe. Ugyanakkor már Bónis György – éppen Sawicki gondolatmenetéből kiindulva – figyelmeztetett arra, hogy hiába a sokszor hibásabb szöveg, mégis az admonti kézirat kell legyen az irányadó.¹⁹ A történészek többsége ma már elfogadja az admonti változat „elsőbbségét”, de nem mehetünk el szó nélkül Sawicki véleménye mellett sem, hiszen igen alapos tanulmányában határozottan állította, hogy éppen a bizonyíthatóan nyugatról átvett cikkelyek esetén mind beosztásban, mind szövegben a „B” redakció kéziratai állnak közelebb

¹⁶ Codex Admontensis 712. fol. 119^r–126^v. A királyi törvénykönyvet tartalmazó nyolc lap 1934-ben Lantos Adolf antikváriusnál bukkant fel, akitől az Országos Széchényi Könyvtár megvásárolta. Mai jelzete: Cod. Lat. 433. Irodalom: BARTONIEK Emma: *Codices Latini Medii Aevi*. Bp. 1940. 390; MAURER Zsuzsa: *Az admonti kódex Szent István törvényeivel*. In: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Bp. 1985. 81; a kódex hasonmás kiadása: BARTONIEK: *Szent István törvényeinek XII. századi kézírata*. *Az Admonti kódex*. Bp. 1935. (Újabb kiadás Györfy György kísérelő tanulmányával: *Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az admonti kódexben*. Bp. 1988.) A dolgozatban mindig az újabb kiadásra hivatkozom.

¹⁷ A Szent István törvényeit megőrző kéziratokra vonatkozóan I. JÁNOSI Monika: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. = Magyar Könyvszemle (94.) 1978. 225–254.

¹⁸ A „B” redakcióban megőrződött összes változat első törvénykönyvként az Intelmeket közli.

¹⁹ BÓNIS György: *Szent István törvényének önállósága*. = Századok (72.) 1938. 436.

a forrásokhoz.²⁰ Vessük most össze az említett cikkelyeket feltételezett nyugati mintáikkal.²¹

DECRETUM S.
STEPHANI^a
I. c. 3, 4

CAPITULA
ANGILRAMNI^a
II. c. 13, 14, 15

CONSTITUTUM
SILVESTRI^a
(„*Excerpta Silvestri
papae*”)
c. 2, 3, 4, 5^b

XIII.

Presbyter non adversus episcopum, non diaconus adversus presbyterium, non acolitus adversus subdiaconum, non exorcista adversus acolitum, non lector adversus exorcistam, non ostarius adversus lectorem det accusationem aliquam. Et non damnabitur praesul nisi in septuaginta duobus neque praesul summus a quoquam iudicabitur quoniam scriptum est: Non est discipulus super magistrum. Presbyter autem in cardine constitutus non nisi in quadraginta quattuor testibus damnabitur.

II.^c

In qua etiam consensu subscriptione omnium constitutum est, ut nullus laicus crimen clerico audeat inferre, et ut presbyter non adversus episcopum, non diaconus adversus presbyterium, non subdiaconus adversus diaconum, non acolitus adversus subdiaconum, non exorcista adversus acolitum, non lector adversus exorcistam, non ostarius adversus lectorem det accusationem aliquam, et non damnabitur praesul nisi in LXX duobus. Neque praesul summus a quoquam iudicabitur, quoniam scriptum est: Non est discipulus super magistrum.

III.^d

Presbyter autem cardinalis nisi in XLIII testibus

²⁰ SAWICKI: *i. m.* 404.

²¹ A pseudo-izidori dekretálék legmodernebb kiadása az MGH keretein belül, Karl-Georg SCHON gondozásában egyelőre még csak az interneten érhető el: <http://www.pseudoisidor.mgh.de>. Hinschius a dekretálé-gyűjtemény kiadásakor 65 kéziratról tudott, ma viszont már közel kétszer ennyit ismerünk [vö. FUHRMANN, Horst: *Einfluss und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen. I.* /Schriften der MGH XXIV./ 168.]. A *Capitula Angilramni* szövegénél K-G. SCHON új kritikai kiadásának interneten elérhető változatára támaszkodtam (I. 3. láb.), *Benedictus Levita* kapituláréinál pedig a G. H. PERTZ gondozta, 1837-ben megjelent szöveget használtam (I. 5. láb.). A magyar törvényeket az admonti kézirat beosztása és szövege alapján, BARTONIEK kiadása alapján közlöm, a lábjegyzetekben pedig feltüntettem két „B” redakcióban hagyományozódott kézirat, az Ilosvay (I, saec. XVI.) és a Thuróczi (T, saec. XV.) kódexek eltéréseit, szintén BARTONIEK művére támaszkodva.

III.^b

Testes autem et accusatores clericorum^c sine aliqua sint infamia, uxores et filios habentes et omnino Christum predicantes.

IV.^d

Testimonium laici adversus clericum^e nemo recipiat. Nemo enim^f clericum quemlibet^g in publico examinare presumat nisi in ecclesia^h.

a. ed. BARTONIEK: Az admonti kódex. 53.

b. Rubrika: *Quales debeant esse testes et accusatores clericorum.* (I, T, index Cod. Adm.: *testes et accusatores*) *accusatores et testes*)

c. om. I, T

d. Rubrika: *Item de eodem* (csak az admonti kódexben)

e. *clerum* T

f. *etiam* I

g. *clericum quemlibet* quemlibet clericum I, T

h. *nisi in ecclesia, examinare presumat* I, T

Diaconus cardinalis constitutus urbis Romae nisi in viginti sex non condemnabitur. Subdiaconus, acolitus, exorcista, lector nisi, sicut scriptum est, in septem testibus non condemnabitur. Testes autem sine aliqua sint infamia uxores et filios habentes et omnino Christum praedicantes.

XIV.

Testimonium clerici adversus laicum nemo suscipiat.^b

XV.

Nemo enim clericum quemlibet in publico examinare praesumat nisi in ecclesia et reliqua.

a. ed. SCHON: *Capitula Angilramni Text.* 36–38.; HINSCHIUS: 768.

b. több kéziratban *clerici – laicum* laici – clericum

non damnabitur, diaconus cardinalis constructus urbis Romae nisi in XXXVI non condemnabitur, subdiaconus, acolitus, exorcista, lector, ostiarius nisi, sicut scriptum est in VII testibus; non condemnabitur.

IVe

Testes autem et accusatores sine aliqua sint infamia uxores et filios habentes et omnino Christum praedicantes.

V.^f

Testimonium clerici adversus laicum nemo recipiat, nemo enim clericum quemlibet in publico examinare praesumat nisi in ecclesia. Nemo enim clericus vel diaconus aut presbyter propter quamlibet causam intret in curiam, nec ante iudicem cinctum causam dicere praesumat, quoniam omnis curia a cruore dicitur et immolatione simulacrorum. Et si quis clericus accusans clericum in curiam introierit, anathema suscipiat.

a. ed. SCHON:

<http://www.pseudoisidor.mgh.de/html/126.htm>; HINSCHIUS: 449–450.

b. Kapitulumcímek csak az A₂ recenzióban.

c. Cím: *Ut nullus laicus crimen clerico audeat inferre et ut minores et nullum dent accusationem adversus maiores.*

d. Cím: *Quod testibus damnari possint singuli ordines ecclesiastici.*

e. Cím: *Quales esse debeant testes et accusatores.*

f. Cím: *Ut nullus clericus examinetur in publico neque intret in curiam quae a cruore dicitur.*

DECRETUM S.

BENEDICTUS

EPISTOLA

STEPHANI
I. c. 5^aLEVITA
III. c. 462^aEVARISTI II.
c. 8^aV.^b

Scitote fratres cuncti, quod supra omnes vos laborat sacerdos. Unusquisque enim vestrum^c suum fert laborem proprium, ille vero et suum et singulorum. Et^d ideo sicut ille pro omnibus vobis^e, ita et vos omnes pro eo suorum operum^f laborare debetis in tantum, ut si necessitas^g fuerit, animas vestras pro eo ponatis.

a. ed. BARTONIEK: *Az admonti kódex*. 53.

b. V.] IV. I, T; Rubrika: *De labore sacerdotum*.

c. nostrum T.

d. om. I.

e. nobis T.

f. suorum operum]summopere

I., summo opere T.

g. necesse T.

CCCCCLXII.^b

.....Unde et vos, qui veri Dei estis discipuli abicite a cordibus ante omnia discordias et animorum dissensiones, ex quibus omne opus malum procedit, et beginitatem ac simplicitatem tota mente servate. Veruntamen *scitote cuncti quod supra omnes vos* laboret episcopus, quia unusquisque *vestrum suum* proprium fert laborem, *ille vero et suum et singulorum. Et ideo sicut ille pro vobis omnibus, ita et vos omnes pro eo* summopere laborare debetis, in tantum ut si etiam necesse fuerit animas vestras pro eo ponatis; sicut et ipse animam suam pro vobis, si necesse fuerit, ponere debet, ipso dicente Salvatore: Bonus pastor animam suam dat pro ovibus suis. Vos vero oboedite eis, et vigilate pro eis; quia ipsi vigilant quasi rationem pro animabus vestris reddaturi; ut cum gaudio hoc faciant, et non gementes.

a. ed. MGH LL. (in folio) II. 2. 132.

b. Cím: *De non iniuriandis episcopis aut lacerandis, sed potius tolerandis*.

VIII.^b

Et, ne omnia nunc singillatim dicam, omne bonum si ipsa per se in vobis fuerit caritas, facere vos docebit, sicut econtrario eos, qui a salute alieni sunt, omne malum facere odium docet. Unde et vos, qui veri dei estis discipuli, abicite a cordibus vestris ante omnia discordias et animorum dissensiones, ex quibus omne opus malum procedit, et beginitatem ac simplicitatem tota mente servate. Veruntamen *scitote cuncti, quod supra omnes vos* laboret episcopus, quia unusquisque *vestrum suum* proprium fert laborem, *ille vero et suum et singulorum. Et ideo, sicut ille pro vobis omnibus, ita et vos omnes pro eo* summopere laborare debetis in tantum, ut, si etiam necesse fuerit, animas vestras pro eo ponatis, sicut et ipse animam suam pro vobis, si necesse fuerit, ponere debet ipso dicente Salvatore: Bonus pastor animam suam dat pro ovibus suis. Vos vero oboedite eis et vigilate pro eis, quia ipsi per-vigilant, quasi rationem pro animabus vestris reddaturi, ut cum gaudio hoc faciant et non gementes.

a. ed. SCHON:

<http://www.pseudoisidor.mgh.de/html/016.htm>; HINSCHIUS: 91.

b. Cím: *De caritate et odio*.

Mielőtt a filológiai elemzésbe belekezdenénk, le kell szögeznünk, hogy a három cikkelyt szinte kétséget kizáróan egy gyűjteményből vette a törvények szerkesztője. Az ugyanis, hogy a hazánkba érkező klerikusok egy nagy halom kódexben hozták volna az összes pszeudo-izidori hamisítványt, felettébb valószínűtlen. Láthatjuk, hogy a CA-ban nincs párhuzam az ötödik magyar kapitulumhoz, Ben. Lev-nál pedig a harmadik és negyedik cikkelyhez. Ettől függetlenül feltételezhető, hogy egy olyan kánonjogi gyűjtemény volt a törvényszerkesztőink kezében, melybe a CA-ból és Ben. Lev-tól is vettek át szövegeket. Amikor azonban a CA szövegét a magyar törvényekével összevetjük, rögtön egyértelművé válik, hogy abból az utóbbiak nem vezethetők le: a harmadik magyar kapitulum tanúkról és vádlókról beszél (*testes autem et accusatores...*), a CA-ban a vádlók hiányoznak (*testes autem...*). Feltűnő különbség az is, hogy míg a tanúbizonyosság elfogadását a *‘recipio’* ige jelöli a negyedik cikkelyünkben, addig e helyen a CA minden kéziratában a *‘suscipio’* ige szerepel. A CA kapitulum-beosztása sem az admonti változatnak, sem a „B” redakció szövegeinek nem felel meg, továbbá a kéziratokban a cikkelyeknek nincsenek címeik.²² A Benedictus Levita gyűjteményében talált, az ötödik magyar kapitulummal egyezést mutató szövegrészről nem tudunk sokat mondani.²³ Benedictus harmadik könyvének 462. kapituláréja a második – pszeudo-izidori – Evaristus-levélből van összeollózva, és a vége, mint látjuk, megegyezik az említett levél 8. pontjának nagy részével. Nem ismerünk olyan gyűjteményt, amely az istváni törvénynek megfelelő szakaszt a kapituláré többi részétől függetlenül tartalmazná.

Más a helyzet a pszeudo-izidori dekretálékkal. Schiller a már említett művében mindhárom magyar törvényhez ezekben talált párhuzamot: a harmadik és negyedik kaputhoz a *Constitutum Silvestri* pszeduo-izidori változatában (*Excerpta Silvestri*), az ötödikhez pedig a második Evaristus-levélben.²⁴ E két forrás közül az előbbi a 6. században keletkezett és az ún. „symmachusi hamisítványok” csoportjába tartozik – vagyis a 9. századi hamisítók csak átvették, és helyenként átdolgozták – míg az utóbbi teljes egészében a pszeudo-izidori műhely kitalációja. Schiller párhuzamai látszólag meggyőzőek, hiszen a kérdéses cikkelyek forrásait egyetlen gyűjteményben találta meg, amely a korban ráadásul igen népszerű és elterjedt volt Nyugat-Európában. Logikusnak tűnik a feltevés, miszerint Szent István törvényszerkesztői rendelkeztek a dekretálé-gyűjtemény egy változatával. Amikor azonban a szövegeket közelebbi vizsgálatnak vetjük alá, rövidesen nyilvánvalóvá válik, hogy törvényeinknek a dekretálék sem lehetnek a közvetlen forrásai. Az istváni negyedik kapitulum önmagában vizsgálva a *‘privilegium fori’* kifejezője, hiszen kimondja, hogy klerikusokat érintő ügyekben csak egyházi bíróság vizsgálódhat, és világi személy egyházi ember ellen nem tanúskodhat. Az *Excerpta*

²² Kivételt képez ez alól pl. MANSI, J. D.: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio...* XII. Florentiae, 1766. 903–936. és MIGNE, J. P.: *PL. XCVI.* Parisiis, 1862. 1055–1098. kiadása, de ezek nem kéziratokon, hanem J. Sirmond kiadásán alapulnak.

²³ Vö. 9. lábj.

²⁴ SCHILLER: *i. m.* 389–391.

Silvestri ezzel ellentétben egyházi személy tanúskodását tiltja meg a világiakkal szemben (*Testimonium clerici adversus laicum nemo recipiat*). Ha végigolvassuk a dekretálé idézett részeit, látszik, hogy e meglehetősen homályos fogalmazás mögött szintén az a szándék húzódik, hogy az egyháziak és világiak bíróságát egymástól elválassza. Sawicki úgy vélte, a 'laici adversus clericum' „megoldás” István törvényszerkesztőitől ered, mivel ez a forma csak néhány nyugati szövegben fordul elő.²⁵ Ezt a feltevést már Madzsar cáfolta, mondván, a 'laici adversus clericum' forma áll a fent említetteken kívül például Wormsi Burchard és Chartres-i Yves gyűjteményeiben is.²⁶ Mivel Burchard nagy gyűjteménye a 11. század elején, Yves-é pedig még egy századdal később keletkezett, ezek nyilván átvételek. Ma már tudjuk, hogy a törvénykönyvünkben fellelhető forma áll a CA jó néhány kéziratában, valamint a szintén pseudo-izidori eredetű Coll. Dan. egy cikkelyében is. Mivel az interpolált alak a „hamisítóműhely” több szövegébe is belekerült, valószínűbb, hogy ezt a törvényszerkesztőink készen kapták, viszont nem ismerünk olyan dekretálé-kéziratot, amely ezt a változatot tartalmazná.

Nézzük most a törvénykönyv ötödik cikkelyét. A leglátványosabb eltérés, hogy a magyar törvény a pap (*sacerdos*) munkájáról beszél, az Evaristus-levél viszont a püspökről (*episcopus*). Schiller ezt azzal magyarázta, hogy új, pogány nép megtérítéséről lévén szó, a szerkesztő a szükségnek megfelelően átalakította a szöveget.²⁷ Ez az elképzelés viszont nem ad magyarázatot arra, miért kerülnek új szavak a magyar törvénybe, és miért változik meg többször is a forráshoz képest a szórend.

A szöveg szintű eltéréseken túl a dekretálé-gyűjtemény törvényhozásunkban való felhasználását hatalmas terjedelme is valószínűtlenné teszi, hiszen három rövid cikkelyről van szó. A második Evaristus-levél és az *Excerpta Silvestri* a Schiller eszmefuttatását követve legvalószínűbb forrásnak tűnő „A₂” jelű dekretálé-recenzióban is igen távol esnek egymástól,²⁸ az admonti 4. és 5. kapitulum pedig ebben a szöveg hagyományban is egy-egy hosszabb cikkely részlete. Ettől függetlenül tagadhatatlan a tartalmi egyezés a magyar törvények és a pseudo-izidori szövegek közt, és éppen ez bizonyítja, hogy törvényeink közvetlen forrásai is ezekre kell,

²⁵ SAWICKI: *i. m.* 408. A szerző három szövegben talált 'laici adversus clericum' alakot: a CA egy Hinschius által is használt kéziratában, Mansi CA kiadásában (I. 22. lábj.), és a szintén eme nagy egyházi jogi kollekcióban közölt „Epilogus brevis sequentis concilii Romani” című szövegben (MANSI: *i. m.* II. 616.)

²⁶ MADZSAR: *i. m.* 208. vö. FUHRMANN: *i. m.* III. 990–991.

²⁷ SCHILLER: *i. m.* 390–391.

²⁸ Schiller párhuzamot fedezett fel István 3. kapitulumának címe és a *Constitutum Silvestri* pseudo-izidori változatának negyedik kaputcíme között (SCHILLER: *i. m.* 390. 6. lábj.). Az „A₂ recenzió” megjelölés Hinschiustól származik, aki a dekretálé-gyűjteményt hagyományozó kéziratokat szövegük és szerkezetük alapján több osztályba sorolta. A kéziratok egy jól elkülöníthető csoportjában a gyűjtemény második részét képező zsinati határozatok a „De primitiva ecclesia” és a „Constitutum Constantini” első részét képező „Confessio” kivételével hiányoznak, a dekretálék Damasus leveleinél végződnek (ezeket már csak részben tartalmazzák), viszont a többi szöveg kapitulumai rubrikákkal vannak ellátva (vö.: FUHRMANN: *i. m.* I. 171.). Ezt a verziót nevezte „A₂” osztálynak.

hogy épüljenek. Milyen kánonjogi gyűjtemény lehetett a 11. század első felében törvényszerkesztőink kezében? A pszeudo-izidori gyűjtemény egy kivonata, mely csak részleteket tartalmazott egyes dekretálékból, és így a magyar törvények forrásai egymáshoz közelebb kerülhettek? Vagy egy tematikus elrendezésű gyűjtemény, mely csak részeiben tartalmazott pszeudo-izidori szövegeket, miként Madzsar feltételezte?²⁹

III. A fenti kérdés megválaszolása során szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy a *Decretum* első két cikkelye is csaknem szó szerinti átvétel, melyek a forrásaiktól – kisebb különbségektől eltekintve – csak a címükben különböznek. A legkönnyebben az tűnik elképzelhetőnek, hogy a három pszeudo-izidori cikkely egy olyan gyűjteményből származik, amely viszonylag rövid határozatokat foglalt magában (mint például a CA), és amelyben a törvénykönyvünkbe átvett kapitulumok egymáshoz közel helyezkedtek el. Alapos okunk van feltételezni, hogy törvényszerkesztőink a három kaput szövegét „készén kapták”, és azokon lényegi változtatást nem alkalmaztak. Láttuk, hogy az *Excerpta Silvestriben* szereplő „Testimonium clerici adversus laicum...” kezdetű mondat negyedik kapitulumunkhoz hasonlóan több pszeudo-izidori szövegben is fellelhető fordított szórenddel, így a keresett forrásunk szinte biztosan tartalmazta a „Scitote fratres cuncti...” kezdetű cikkelyünket is, amely kétséget kizáróan a második Evaristus-levélből származik. A hamisítók szívesen használták fel újra meg újra egyszer már elkészített anyagaikat, általában kisebb-nagyobb változtatásokkal, és többek közt ez az oka a szövegek közti rengeteg párhuzamnak is. Mindebből arra kell következtessünk, hogy az említett Evaristus-levél egy részének átdolgozásából keletkezett „Scitote fratres...” kezdetű cikkely már a hamisítóműhely működése idején, a 9. század közepén megszületett, és nem egy későbbi interpoláció eredménye.

Napjaink Pszeudo-Izidor-kutatásainak egyik legérdekesebb és legjelentősebb eredménye egy eddig ismeretlen, a hamisítók által készített gyűjtemény, a már említett *Collectio Danieliana* felfedezése. Nevét a szöveget hiánytalanul ránk hagyományozó egyetlen kézirat kora újkori birtokosáról, François Danielről kapta.³⁰ Bár ez a kézirat – melyet jelenleg a berni Burgerbibliothekban őriznek – a 10. század közepén készült, maga a kollekció ennél majd egy századdal korábbi, erről tanúskodik a szövegek jellege, a felhasznált források és nem utolsósorban két, a 9. század második feléből származó recepció is. A 195 – többségében rövid – cikkely más pszeudo-izidori hamisítványok szövegeivel is jelentős átfedéseket mutat. István pszeudo-izidori eredetű törvényeit a Coll. Dan. szövegével egybevetve az alábbi párhuzamokat kapjuk.

²⁹ MADZSAR: i. m. 232–233.

³⁰ SCHON: *Die Collectio Danieliana*. 1.

DECRETUM S. STEPHANI
I. c. 3, 4, 5

COLLECTIO DANIELIANA
c. 9, 10, 12^a

III. Quales debeant esse testes et
accusatores clericorum.

*Testes autem et accusatores clericorum
sine aliqua sint infamia, uxores et filios
habentes et omnino Christum predicantes.*

IV. Item de eodem.^a

*Testimonium laici adversus clericum
nemo recipiat. Nemo enim clericum
quemlibet in publico examinare
presumat nisi in ecclesia.*

V. De labore sacerdotum.

*Scitote fratres cuncti, quod supra
omnes vos laborat sacerdos.
Unusquisque enim vestrum suum fert
laborem proprium, ille vero et suum et
singulorum. Et ideo sicut ille pro
omnibus vobis, ita et vos omnes pro eo
suorum operum laborare debetis in
tantum, ut si necessitas fuerit, animas
vestras pro eo ponatis.*

^a. *Item de eodem* csak az admonti kódexben. A többi kéziratban ez a kapitulum egybe van kötve az előzővel.

IX. ITEM IBI.

*Testes autem et accusatores sine aliqua
sint infamia uxores et filios habentes et
omnino Christum praedicantes.*

X. ITEM IBI.

*Testimonium laici adversus clericum
nemo recipiat. Nemo enim clericum
quemlibet in publico examinare
presumat nisi in ecclesia.*

XII. EVARISTI PAPAE.

*Scitote, fratres cuncti, quod supra
omnes vos laborat sacerdos.
Unusquisque enim vestrum suum fert
laborem proprium, ille vero et suum et
singulorum et ideo, sicut ille pro
omnibus vobis, ita et vos omnes pro eo
summopere laborare debetis in tantum,
ut, si necessitas fuerit, animas vestras
pro eo ponatis.*

^a. ed. SCHON: *Die Collectio Danieliana*. 29–30.

Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy minden eddig feltételezett nyugati forráshoz képest pontosabb egyezést mutatnak a törvények a *Collectio Danieliana*-val. Rögtön meg kell viszont említenünk, hogy a Coll. Dan. kapitulum-beosztását csak az admonti kézirat követi, és szövegben is az áll hozzá legközelebb. Mivel azonban a „B” redakció szövegei is egyértelműen erre a kánonjogi gyűjteményre vezethetők vissza, Sawicki véleményét, miszerint a nyugati mintákhoz a 15–16. századi kéziratok szövegezése jobban hasonlít, cáfolnunk kell.³¹ Az a feltevés – mely szintén Sawickitól ered, de mások is átvették – hogy eredetileg csak két cikkely lett átvéve a dekretálé-gyűjteményből, amelyek közül az elsőt az admonti kódex másolója választotta ketté, úgy tűnik, szintén téves. Éppen az admonti változat

³¹ L. 20. lábaj.

ugyanis az, amely a kapitulum-beosztást – legalábbis e helyen – archaikusabb formában őrizte meg.³² Az „Item de eodem” rubrikával bevezetett admonti 4. cikkelyt az előtte állóval – amelynek, bár rokon témát tárgyalnak, teljesen ellentmond – akkor kapcsolhatták össze, amikor újra összegyűjtötték, és egy gyűjteménybe szerkesztették az államalapító király neve alatt fennmaradt törvényeket. A 15–16. századi kéziratok őse egy ilyen, az „egységesítés” során készült szöveg lehetett, az admonti kéziratot viszont olyan verzióról másolhatták, amely még az említett összegyűjtés és -szerkesztés előtt készült.³³

A Coll. Dan. ismeretében más magyarázatot kell adnunk a 3. és 4. kapitulum közti ellentmondás okaira is, mint ami a modern szakirodalomban leggyakrabban szerepel. Az a kevés közelmúltban megjelent kiadvány, mely kitér erre a kérdésre, általában Závodszyra hivatkozva közli azt, hogy az ellentmondást a magyar törvény szerkesztője okozta azért, hogy a ‘clericorum’ szót beemelte a 3. cikkelybe. Mint a bevezetőben már említettük, Závodszy e törvénycikkelyek forrásaként – tévesen – a CA-t jelölte meg. Úgy vélte, a harmadik magyar kapitulum mintáját adó, az általa használt Mansi-féle CA kiadás 72. cikkelyének³⁴ utolsó mondata (Testes autem sine aliqua sint infamia, uxores et filios habentes et omnino Christum praedicantes.) világi tanúkra vonatkozik, világi ügyekben, hisz a törvénykönyvünk 4. kapitulumában világosan kijelenti, hogy laikus nem tanúskodhat egyházi ellen. A törvény szerkesztője azonban a fent említett mondatot helytelenül egyháziakkal kapcsolatos ügyekre vonatkoztatta, innen az ellentmondás.³⁵ Ez a gondolatmenet viszont téves. Ha végigolvassuk a CA, valamint forrása, a *Constitutum Silvestri* vonatkozó részeit, láthatjuk, hogy mindkét szöveg felsorolja szinte a teljes egyházi hierarchiát, és a rangok mögött közölnek egy – irreálisan magas – számot, mely mutatja, hány tanú kell ahhoz, hogy az adott egyházi méltóságot elítélhessék. A „Testes autem [et accusatores]...” kezdetű rész írja le azt, milyenek legyenek az említett egyháziak ellen elfogadott laikus tanúk (egyházi tanúk esetében értelmetlen lenne az „uxores et filios habentes et omnino Christum praedicantes” kitétel). A következő, a *Constitutum Silvestriben*³⁶ és a CA kéziratának többségé-

³² Sawicki analízise (*i. m.* 398–399) világosan mutatja, hogy az admonti kódex hat esetben a „B” redakció egy kapitulumon belüli egységes szövegét részekre bontva hozza. A szerző úgy vélte, ezek a tördelések az admonti kézirat másolójától erednek, hiszen itt értelmileg egybetartozó cikkelyek felesleges szétválasztásáról van szó (a vizsgálatba a 9. admonti kapitulumot (VIII. Item aliud.) is bevonta (*i. m.* 406.), bár ez a későbbi szövegahagyományban is önállóan szerepel). Az index és a szöveg összevetése után azonban számomra úgy tűnik, a 3. és a 4. cikkely szétválasztása nem származhat az admonti kódex scriptorától, a IV. Item de eodem rubrika ugyanis – a szétördelések közül egyedülként – az indexben is a helyén van, így nyilvánvalóan már a mintában is külön állt.

³³ Az admonti változat kivételével az összes ránk maradt, Szent István törvényeit őrző kézirat alapja eme „újraszerkesztett” verzió lehetett. Sawicki szerint ez az összefoglalás I. András (1046–1060) korában történt (SAWICKI: *i. m.* 423–425., Jánosi Monika viszont Kálmán (1095–1116) uralkodásának idejére datálja (JÁNOSI: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban.* 93.).

³⁴ MANSI: *i. m.* XII. 914. c. LXXII.

³⁵ ZÁVODSZKY: *i. m.* 19.

³⁶ Mind a symmachusi, mind a pszeudo-izidori változatban.

ben szereplő „eredeti”, önmagában nehezen érthető „Testimonium clerici adversus laicum...” kezdetű cikkely biztosítja azt, hogy minden, egyháziakat érintő ügy csak egyházi bíróság előtt folytathassék le.

Hogyan kerül az ellentmondás a magyar törvénybe? A Coll. Dan. 7–10 cikkelyig terjedő része a *Constitutum Silvestre* vezethető vissza, pontosabban annak pseudo-izidori változatára (ezért ITEM IBI a 8, 9, és 10. cikkely címe). Eme négy cikkely az *Excerpta Silvestre*nek a már bemutatott 2, 3, 4. és 5. pontjait foglalja össze rövidebb formában, viszont a szöveget a forrásához képest több ponton is megváltoztatták, elsősorban az alsóbb papi rendek javára. A Coll. Dan. 10. kapitulumának szövegét a forráshoz képest úgy interpolálták, hogy „Testimonium clerici adversus laicum...” helyett ennek fordítottját írták. A szerkesztők valószínűleg a ‘privilegium fori’-t akarták érthetőbb formában megfogalmazni, szemük előtt lehetett az *Excerpta Silvestri* 2. kapitulumának eleje: az „In qua etiam consensu subscriptione omnium constitutum est, ut nullus laicus crimen clerico audeat inferre...”³⁷ formula, melyet kissé megváltoztatott formában a Coll. Dan. 7. cikkelyébe átvettek – e mondat vezethette őket esetleg félre, és megváltoztatták az eredeti fogalmazást. Mivel azonban – mint már említettük – nem egyedül e gyűjteményben fordul elő a ‘laici adversus clericum’ összetétellel, az sem zárható ki, hogy már a Coll. Dan. készítői is átvették.³⁸ (A gyűjtemény szerkesztésekor rengeteg forrást használtak fel, és ezek meglehetősen összevisszaságát bizonyítja, hogy az 55. kapitulum ismét az *Excerpta Silvestri*ből származik, a 129. cikkelyben pedig újra felbukkannak a *Constitutum Silvestri* részei, ez utóbbi helyen a forrás viszont a CA volt.) Ha a Coll. Dan.-ból a magyar törvényhez hasonlóan a 9. és 10. cikkelyt kiemeljük, a 9. cikkelyben az előzmények miatt jelezni kell, hogy klerikusok tanúiról és vádlóiról van szó. Pontosan ezért szerepel a ‘clericorum’ szó István 3. kapitulumában. Az ellentmondás tehát nem a fent említett szó helytelen használatából, hanem a „Testimonium laici adversus clericum...” interpolált alakból ered, amely már a forrásban értelmezési nehézséget okoz.

Ismét fel kell vetnünk a kérdést, hogy milyen kánonjogi gyűjteményt használtak István törvényszerkesztői, bár most fogalmazhatjuk úgy is, hogyan került Magyarországra a Coll. Dan. három cikkelye? A kérdésre nagyon nehezen adható válasz, hisz a gyűjteménynek mindössze egyetlen kézírata maradt fenn, mely nem az eredeti, hisz a 10. század közepén készült. Ez, valamint, hogy a kollekció felfedezője és kiadója, Karl-Georg Schon mindössze három kánonjogi szövegben bukkant a Coll. Dan. nyomára, arra utal, hogy e gyűjtemény kevésbé lehetett elterjedt, mint a többi pseudo-izidori hamisítvány.³⁹ Voltaképp két formában juthatott hazánkba a szöveg: a klerikusok vagy a Coll. Dan. egy változatát hozták magukkal, vagy egy olyan – mára már elveszett, vagy még nem felderített – kánonjogi gyűjteményt, amelyben szerepeltek a Coll. Dan. ezen cikkelyei.

³⁷ Vö. SAWICKI: i. m. 408.

³⁸ Vö. SCHON: *Die Collectio Danieliana*. 29. (l. a 10. kapuhoz írt lábjegyzetet)

³⁹ A recepciókat l. SCHON: *Die Collectio Danieliana*. 17–21.

Hogy a probléma megoldásához közelebb jussunk, ki kell térnünk egy eddig még nem tárgyalt részletre, a kapitulumok címeire. A kérdés elsősorban az, hogy a magyar törvények élén olvasható címeket a törvényszerkesztők a forrásból vették-e át, vagy maguk találták ki őket. A Coll. Dan.-ban azonos forrásból származó, egymást követő kapitulumok esetén csak az első címében van megadva, hogy honnét származnak, a továbbiaknál csupán visszautalnak erre a szokásos kifejezésekkel (Item ibi, Item in eodem, stb.). Eszerint a címek a törvényszerkesztőktől erednének, hisz a forrásban találtak nem szerepelhettek egy királyi törvénykönyvben. Ez az elképzelés rögtön több ponton is támadható. István 3. kapitulumának címe (Quales debeant esse testes et accusatores clericorum) ugyanis – mint Schiller felhívta rá a figyelmet – nagyon hasonlít a pseudo-izidori decretálé-gyűjtemény A₂ recenziójában hagyományozódott *Excerpta Silvestri* negyedik pontjának címére.⁴⁰ Mondhatjuk-e nyugodtan azt, hogy a 11. században, valószínűleg Bajorországból hazánkba érkező klerikusoknak a szöveget látva ugyanaz a cím jutott az eszükbe, mint a másfél századdal korábban élt hamisítóknak? Szorosan kapcsolódik ehhez a kérdéshez, hogy törvénykönyvünk 1. és 2. cikkelye, bár szövegében többé-kevésbé megfelel a 847. évi mainzi zsinat két kánonjának, címében különbözik azoktól. Még egy súlyos érv szól az előbbi feltételezésünk ellen: amennyiben a rubrikákat a törvényszerkesztők találták volna ki, nyilván a 4. kaputnak is adtak volna címet, viszont ott a már említett „Item de eodem” áll. A Coll. Dan. törvénykönyvünkben felbukkanó mindhárom cikkelyét átvehette viszont egy olyan, mindenféle forrásból összeollózott – akár tematikus elrendezésű – kánonjogi gyűjtemény (jelöljük „X”-szel), melyhez hasonlólt már Madzsar is törvényeink forrásának sejtett.⁴¹ Ebben a feltételezett corpusban nyugodtan állhatott egymáshoz közel a három cikkely a magyar törvénykönyvben látható címével együtt, továbbá megtalálható lehetett benne a két mainzi kánon is.⁴²

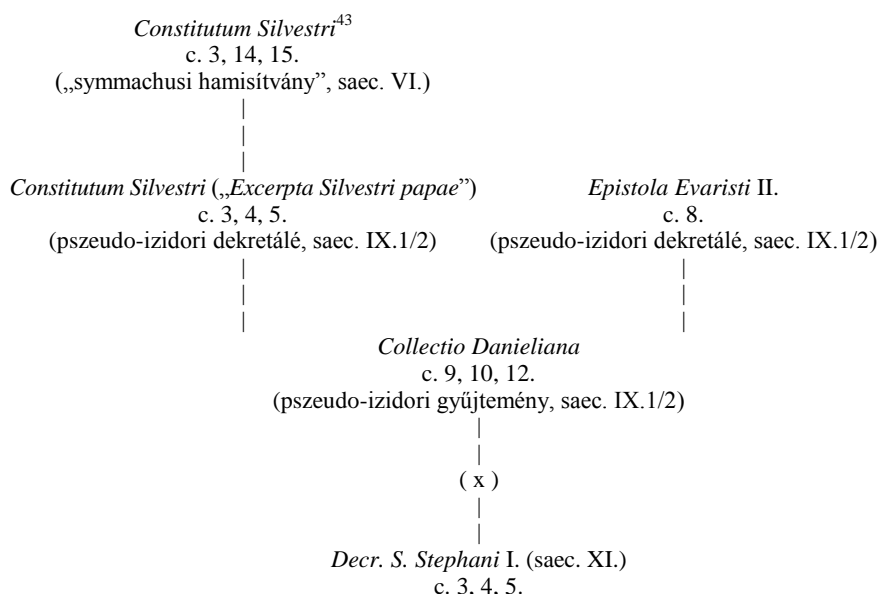
Ilyen gyűjtemény azonban egyelőre nem ismert, létezésére csak közvetett bizonyítékok vannak, amennyiben egyáltalán ezek bizonyítékoknak tekinthetők. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a Coll. Dan. esetében csak egy 10. századi másolatra tudunk támaszkodni, és nem tudjuk, mennyiben felel meg ez a feltételezett eredeti, majd egy századdal korábbi verziónak, továbbá arról sincs sejtelmünk, voltak-e a gyűjteménynek olyan változatai, amelyek esetleg több, vagy más kapitulumcímet tartalmaztak.

⁴⁰ L. 28. lábjegyzet

⁴¹ MADZSAR: i. m. 233.

⁴² Történészeink közül Bónis György feltételezte, hogy a Decretum első öt cikkelyét egy ismeretlen klerikus csatolta utólag a törvénykönyvhöz (BÓNIS: i. m. 483–485.). Állítását elsősorban azzal indokolta, hogy ezek a kapitulumok tartalmukat tekintve nem illeszkednek a törvénykönyvbe; apostoli-térítő király a 847. évi mainzi zsinat kánonjai közül nem a hatodikat és a hetediket választotta volna. Györffy György úgy vélte, ezeket a cikkelyeket még István életében, a papság kérésére illesztették a törvények közé (GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 268–269.). Bónis elméletének ellentmond, hogy az említett zsinat teljes határozatgyűjteményének magyarországi jelenléte valószínűtlen.

A megállapításokat grafikusan ábrázolva:

Próbáljuk meg összegezni az elmondottakat. Azt a kézenfekvőnek tűnő – és hosszú ideje köztudatban élő – állítást, miszerint a híres pszeudo-izidori dekretálé-gyűjteményt is felhasználták Szent István törvényszerkesztői, filológiailag nem lehet bizonyítani.⁴⁴ A kérdéses törvénycikkelyek forrásául – a mindezidáig kiadott kánonjogi gyűjtemények alapján – a Coll. Dan.-t kell tekintenünk. Bár nem bizonyos, hogy közvetlenül innen kerültek a Szent István-i decretumba az említett kapitulumok, a forrás mégis szinte kétséget kizáróan ez a gyűjtemény. E megállapítás más szemszögből nézve is legalább ennyire fontos, hisz a cikkelyek Szent István-i törvénykönyvben való felbukkanása a Coll. Dan. egy újabb, eddig ismeretlen recepciója. Újdonságát az is növeli, hogy itt láthatunk először példát arra, hogy ezt a kollekciót a világi törvényhozásban alkalmazzák.

⁴³ MANSI: *i. m.* II. 623–624. és 629–630.

⁴⁴ A kutatók egy része Szent István egyházszervezésében is pszeudo-izidori mintát valószínűsít (egy II. Pelagiuszhoz kapcsolt dekretálé alapján, l. SCHON: <http://www.pseudoisidor.mgh.de/html/300.htm>, HINSCHIUS: *i. m.* 720–725.) – vö. PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I.* Bp. 1899. (2. kiad.) 31. és 391. (63. jegyzet); FUHRMANN: *i. m.* II. 334; GERICS József: *A korai államelmélet érvényesülése István korában.* In: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Bp. 1995. 68–69; ERDŐ Péter: *A Szent István-i egyházszervezés és európai háttere.* In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon.* Bp. 2001. 179–180. Az elmélettel vitába szállt KRISTÓ Gyula: *Szent István püspökségei.* In: Uő: *Írások Szent Istvánról és koráról.* Szeged, 2000. 121.

GÁBOR MIKÓ

Die Gesetze des heiligen Königs Stephan von Ungarn und die Pseudoisidorischen Fälschungen

Jahrhundertlange Forschungen zur Genese der Gesetze König Stephans haben festgestellt, daß die Gesetzesartikel größtenteils das Ergebnis selbständiger Gesetzgebung sind und Probleme des zeitgenössischen Ungarn behandeln. Wortwörtliche Übernahmen aus westeuropäischen Gesetzbüchern ließen sich nur in den ersten fünf Kapiteln des sog. Ersten Gesetzbuches nachweisen. Die Quelle der ersten beiden Artikel wurde bereits sehr früh, im 18. Jahrhundert unter den Kanones der Mainzer Reichssynode von 847 aufgefunden. Als mögliches Vorbild der anderen drei Artikel hat die Forschung mehrere Quellen angegeben (*Capitula Angilramni*, *Benedictus Levita*), schließlich hat Felix Schiller in seinem Aufsatz von 1910 die bis dahin engsten Textparallelen aufgrund zweier Pseudoisidorischer Dekretalen veröffentlicht.

Eine unlängst entdeckte und herausgegebene Sammlung pseudoisidorischer Texte, die *Collectio Danieliana* (Coll. Dan.), ermöglicht uns nun, die Quelle der drei Artikel genauer zu bestimmen. Die *Stephansgesetze* stimmen nämlich – abgesehen von ihren Titeln – sowohl in ihrem Text als auch in ihrer Struktur genau mit drei Artikeln der erwähnten Kollektion überein. Diese Parallele ist auch in einer anderen diskutierten Frage von Bedeutung: Unter den Handschriften, in denen die *Gesetze Stephans* überliefert sind, folgt die älteste, der Admonter Kodex aus dem 12. Jahrhundert, am genauesten dem Text und der Kapiteleinteilung von Coll. Dan., und diese Tatsache bekräftigt wiederum die Zuverlässigkeit der ältesten Texttradition (der sogenannten Redaktion „A“ der *Stephansgesetze*).

Die grundsätzliche Frage, wie drei Artikel der Coll. Dan. nach Ungarn gelangt sein mögen, kann schwerlich beantwortet werden. Die Überschriften der Kapitel der *Stephansgesetze* stimmen, wie bereits erwähnt, nicht mit denen in der Coll. Dan. überein, können aber damit sinngemäß auch nicht übereinstimmen. Es wäre möglich, daß die an den Hof König Stephans berufenen Kleriker eine Variante der Coll. Dan. mitbrachten. Dabei darf aber nicht unberücksichtigt bleiben, daß einerseits der Titel von Artikel drei unseres Gesetzbuchs stark an den Titel von Punkt vier des in der Dekretalenrezension A₂ überlieferten *Constitutum Silvestri* ähnelt, und andererseits, daß auch die Rubriken der ersten beiden Kapitel teilweise von denen in den Textüberlieferungen der Mainzer Synode abweichen. Aufgrund all dessen besteht auch die Möglichkeit, daß die Quelle aller fünf Kapitel des *Stephansgesetzbuches* eine Kompilation aus unterschiedlichen Vorlagen, eine bis heute unbekannte Sammlung des kanonischen Rechts, gewesen sein könnte.

HELTAI JÁNOS

**Kis Imre és Pósházi János hitvitája
a kálvinista vallás régiségéről. I.**

Bevezetés

A Kis Imre, sárospataki jezsuita, Báthori Zsófia gyóntatója és Pósházi János sárospataki református tanár közötti 1666–1667-ben lezajlott hitvita régóta ismert a szakirodalomban. Megemlékeznek róla legrégebb írói életrajzi lexikonaink, Czwingter, az őt követő Horányi Elek és Bod Péter.¹ Czwingter *Specimen*jéről már itt meg kell jegyezni, hogy ő a Petrus Ribadeneira–Philipp Alegambe-féle jezsuita írói lexikonnak azon 1676. évi kiadása alapján dolgozott, amelyet Nathanael Sotvellus egészített ki az 1642 utáni adatokkal.² Ugyanebből a jezsuita hagyományból származnak azok a címek is, amelyeket Johann Stoeger és Carlos Sommervogel sorolnak fel Kis Imre protestánsok ellen írt műveiként.³

A vita számos darabját ismertette bibliográfiájában Szabó Károly,⁴ az ő adatait később, az adalékirodalom évtizedeiben Révész Kálmán egészítette ki.⁵ Révész közleményéhez Szalay Ambrus joghallgató fűzött megjegyzéseket, sőt kettőjük között hosszabb vita fejlődött ki a kérdésről.⁶ Majd Zoványi Jenő próbálkozott meg

¹ CZWITTINGER, David: *Specimen Hungariae literatae*. Francofurti–Lipsiae, 1711. 204. (A továbbiakban CZWITTINGER: *Specimen*). HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars I–III*. Viennae, 1775–1777. 351–353. (A továbbiakban HORÁNYI: *Memoria*). BOD Péter: *Magyar Athenas* [Szeben], 1766. 227–228.

² *Bibliotheca Scriptorum Societatis Iesu opus inchoatum a... Petro Ribadeneira..., anno... 1602. Continuatvm a... Philippo Alegambe... usque ad annum 1642., recognitum... ad annum MDCLXXV. a Nathanaele Sotvello...* Romae, 1676. 195. (A továbbiakban SOTVELLUS).

³ STOEGER, Johann: *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*. Viennae, 1856. 185. – SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. I–XI*. Bruxelles–Paris, 1890–1932. IV. 1085. (A továbbiakban SOMMERVOGEL).

⁴ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I (1531–1711. megjelent magyar nyelvű nyomtatványok)*. Bp. 1879. (A továbbiakban RMK I).

⁵ RÉVÉSZ Kálmán: *Könyvészeti adalékok a XVII. század második felében folyt hitviták irodalmához* = MKsz 1881. 328–335.

⁶ Lásd: Kálvinista Szemle 1920. december 19.: 7.; 1921. január 9.: január 23.: 31., január 30.: 39. és február 6.: 62–63.

két ízben is, 1925-ben és 1934-ben a vita menetének leírásával.⁷ Ennek során nemcsak a modern szakirodalomban addig közölt adatokat vette figyelembe, hanem Cwittinger *Specimen*jét és a vitára vonatkozó még néhány további 17. és 18. századi adatot. Zoványi összegzése után két olyan töredékről is jelentek meg könyvészeti leírások, amelyek kétségtelenül az ehhez a polémiához tartozó művek részeit foglalják magukban. 1927-ben Fitz József, 1941-ben pedig Bucsay Mihály ismertette a Berliini Magyar Intézet könyvtárának Kis-töredékeit.⁸ 2004-ben pedig az Országos Széchényi Könyvtár vásárolt a Múzeum Antikvárium december 11-én tartott árverésén hét töredékes levelet a vitához tartozó művekből.⁹

Az 1660-as évtized, de ezen belül is az 1663 és 1670 közötti időszak tekinthető a magyarországi hitviták utolsó intenzív időszakának. Számos polémia zajlott ekkor egymással párhuzamosan, vagy közvetlenül egymás után azonos, vagy majdnem azonos szereplői körrel. Nem véletlen ez! Az önálló Erdély meggyengülése és a rosszul megkötött vasvári béke után a protestantizmus helyzete erősen átalakult. A viták szoros összefüggésben álltak ezekkel az egész országot megrázó eseményekkel. Ugyanakkor a vallási viszonyok és a nyilvánosság szerkezete is erősen megváltozott Magyarország korábbi nagy hitvita-korszakához, az 1610-es és 1620-as évekhez képest. Ahhoz azonban, hogy a hatvanas évek vitái a maguk teljes vallási, egyháztörténeti, történelmi, politikai, társadalmi és irodalmi összefüggésrendszerükben váljanak elemezhetővé, először is pontosan ismerni kell a viták lezajlását. A legtöbb vita esetében a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* munkában lévő negyedik kötete megfelelő keretet jelent a vita menetének ismertetésére, témájának leírására, s az egyes vitairatok egymás közötti összefüggéseinek tisztázására. A Kis-Pósházi féle vita egyes darabjai viszont csak igen töredékesen, vagy egyáltalán nem őrződtek meg. A rájuk vonatkozó könyvészeti leírások, mint láthattuk, szétszórtnak, ma már nehezen hozzáférhető közleményekben jelentek meg, s egy részük – érthető okokból – igen pontatlan is. S állításaik sehol sincsenek kellően rendszerezve. Ez a munka pedig még egy olyan rendkívül igényes referáló bibliográfia kereteit is szétfeszítené, mint az *RMNy*. Ezért a jelen tanulmány szigorúan csak arra vállalkozik, hogy összefoglalja és rendszerezze az erre a vitára vonatkozó ma ismert könyvészeti adatokat és állításokat, s ezáltal áttekinthetővé tegye a vita lezajlását. Így válik lehetségessé, hogy az *RMNy* már áttekin-

⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek.* = Theologiai Szemle 1925. 264–271; ZOVÁNYI Jenő: *Eltűnt vitairatok a 17. század közepe tájáról.* = MKSz 1932. 7–12.

⁸ FITZ, Joseph: *Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek.* Berlin und Leipzig, 1927. 21–23. Különlenyomat a következő műből: *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Dem Andenken Robert Graggers gewidmet.* Berlin–Leipzig, 1927. – BUCSAY Mihály: *Régi Magyar Könyvek a hallei magyar könyvtárban.* Bp. 1941. 54. l. Nr. 633. Az említett töredékek ma lappanganak. Mikrofilmmásolatuk viszont megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban. Jelzetük: FM 2/3798

⁹ *Múzeum Antikvárium XII. árverés 2004. december 11-én.* (Katalógus) 76–77. A továbbiakban *Múzeum Antikvárium Katalógus*.

hetőbb terjedelemben foglalhassa össze a vitára vonatkozó ismereteket. A jelen tanulmány tehát – céljának megfelelően – a vita teológiai tartalmával és minden egyéb: történeti, egyháztörténeti, irodalmi stb. vonatkozásával csak annyiban foglalkozik, amennyiben az a könyvészeti problémák tisztázásához, a vita menetének a ma ismert adatok alapján elérhető legpontosabb leírásához szükséges. Minden egyéb elemzés és értelmezés kívül esik e tanulmány tárgyán, a jövő feladata.

A vita a korábbi bibliográfiákban

Kitűzött célunk eléréséhez első lépésként röviden számba kell venni a vitának azokat a nyomtatott darabjait, amelyeket már Szabó Károly is ismertetett, melléjük kell állítani a jezsuita bibliográfiai hagyományt, végül előzetesen el kell helyezni ebben az anyagban azt a két töredéket, amelyekről Szabó Károlynak még nem volt tudomása. Ez után kerülhet sor a vita menetének rekonstruálására és részletes bemutatására.

Szabó Károly bibliográfiájában hat olyan tétel található, amely e vita körébe sorolható műveket említ, vagy ír le:

1. *RMK I 1046*

Pósházi János: *Pósházi Jánosnak Kis Imre nevű jezsuita paterrel való vetélkedése im ez kérdésről: Volt-e valaha, valaholott, valakinél Calvinus János előtt a mostani calvinisták vallása?* [Patak] MDCLXVI. A továbbiakban *Vetélkedés* vagy Pósházi: *Vetélkedés*

2. *RMK I 1048*

Pósházi János: *Sámbárnak, Kisnek, s egyebeknek adott felelet.* H. n. 1666. Szabónak ez az adata, mint látni fogjuk, téves; ez a mű nem létezett.

3. *RMK I 1051*

[Kis Imre:] *Tök, mak, zöld tromfjára Pósházinak veres tromf.* [Kassa] MDCLXVI 30. Majj. A továbbiakban: Kis: *Tök, makk, zöld, veres*

4. *RMK I 1052*

(Czeplédi István): *Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak játék elvesztéseért való megpiricskeltetése.* [Kassa] (1666). A továbbiakban Czeplédi: *Egy veres tromfosdit játszó*

5. *RMK I 1053*

[Pósházi János] *Ben sült veres kolop, avagy Kis paternek vesztett peri.* [Kassa 1666]. A továbbiakban: Pósházi: *Veres kolop, Kisnek vesztett peri*

6. *RMK I 1057*

[Kis Imre:] *Pósházinak egy ben-sült veres kolop titulusu feleleti megmutattatik semmire kellőnek lenni, avagy hogy pater Kissnek pöri el nem veszett.* [Kassa] MDCLXVII die 8 Januarii. A továbbiakban: Kis: *A veres kolop semmirekellő, Kissnek pere el nem veszett*

A jezsuita bibliográfiai hagyományt a már említett öt lexikon őrizte meg számkra (Sotvellus, Czwingger, Horányi, Stoeger és Sommervogel). Közülük a legrégebb Sotvellus tekinthető a leghitelesebb forrásnak, hiszen ő, mint kortárs, egykorú híradások, vagy az eredeti művek alapján írhatta le adatait. Czwingger Sotvellus

lexikonát jelölte meg forrásaként, tehát ő az eredeti műveket biztosan nem látta, Horányi pedig forrásmegjelöléssel együtt Czwittingertől vette át információit. Stoeger ugyancsak Sotvellusra hivatkozik. Sommervogel szintén rá támaszkodik, de néhány ponton megpróbálja összefüggésbe hozni a Sotvellusnál talált adatokat a modern bibliográfiák alapján példányból is ismert művekkel. A felsorolt lexikonok – Stoeger kivételével, aki betű szerint másolja Sotvellust – a szoros genetikai kapcsolat ellenére sem tartalmaznak teljesen azonos adatsorokat. Azért lényeges ez, mert a későbbi magyar szakirodalom nem Sotvellus, hanem Czwittinger és az őt követő Horányi alapján tájékozódott. Tovább bonyolítja a jezsuita hagyomány áttekintését és felhasználását, hogy benne az eredetileg magyar nyelven írt munkákat olyan latin címekkel tartották nyilván, amelyek sokszor nem is a magyar címek pontos megfelelői voltak, hanem csupán az egyes művek témáját jelölték.

Sotvellus a Kis Imréről készített életrajz végén sorolta fel a magyar jezsuita műveit.¹⁰ Az első két általa megemlített munka nem ehhez a polémiahoz tartozik, ezért itt nem kapnak sorszámot:

„Scripsit contra heterodoxos Hungarice opuscula varia his titulis tacito suo nomine: *Discipulum defensorem honoris professoris sui de Societate contra Calvinistam praedicantem*. 1663. Cassoviae in 8.” E munkának ma is ismeretes példánya: *Jezsuita professzorának böcsületi mellett kikelő, hálaadó tanítvány felel meg a cassai kálvinisták prédikátorának Czeglédi Istvánnak*. [Kassa 1664] = *RMK* I 1581. Czeglédi felelete szerint ezt a vitairatot nem Kis, hanem a kassai jezsuita akadémia egyik növendéke, Csernátfalvi István írta. Minthogy azonban 1663-1664-ben Kis valóban itt tanított,¹¹ nehéz volna pontosan megállapítani, hogy milyen szerepe volt a professzornak és milyen a tanítványnak a mű létrejöttében. Számunkra most itt ebből csupán az a lényeges, hogy Sotvellusnak ez az adata kétségtelenül hiteles.

„*De calvinisticarum consequentiarum ineptiis contra Calvinisticos professores Patakienses* 1665. Cassoviae in 12.” E munka ma példány alapján ugyan nem ismeretes, de egykori létezése egészen bizonyos, ugyanis Pósaázi felelt rá a *Vetélkedés* 58–64 lapján. Azaz Sotvellusnak ez az adata is kétségtelenül hitelt érdemel.

Ez után következnek a most tárgyalt vitához tartozó munkák felsorolása.

1. „*Vtrum ante Calvinum vnquam, alicubi exstiterit moderna Calvinistarum secta* 1666. Ibidem (azaz Cassoviae) in 8.” A továbbiakban: *Utrum, unquam, alicubi*
2. „*Refutationem professoris Calvinistici asserentis ante Calvinum exstitisse omnes articulos Calvinisticos ad salutem necessarios*, 1666. Ibidem.” A továbbiakban: *Cáfolat-Refutatio*
3. „*Contra professorem Calvinisticum miscentem chartifolia rebus fidei*, 1666. Ibidem in 12.” A továbbiakban: *Chartifolia*
4. „*Apologiam pro libello, quod calvinistae frustra laborant ostendere suam sectam totaliter exstitisse ante Calvinum*, 1667. Ibidem in 12.” A továbbiakban: *Apologia*
5. „*Quod professor Calvinisticus in ostensione Calvinisticae vetustatis succumbat*, 1667. Ibidem in 8.” A továbbiakban: *Professor Calvinisticus succumbat*

¹⁰ SOTVELLUS 195.

¹¹ LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Pars I–III*. Romae, 1987–1988. II. 728.

6. „*Quod ultimo deficiat professor Calvinisticus in ostendenda vetustate suae sectae*, 1668. Ibidem in 8.” A továbbiakban: *Ultimo deficiat professor Calvinisticus*

Czwittingernél és Horányinál csupán öt tagú ez a felsorolás. Az első négy tételt néhány apró helyesírási módosítástól eltekintve változatlanul írták le, az 5.-et és 6.-at azonban összeolvasztották egymással a következő formában: *Quod professor Calvinisticus in ostendenda vetustate suae sectae succumbat*. Cassoviae in 8.¹² Sommervogel azonban e tekintetben is szorosan követte Sotvellt, csupán felcserélte az 5. és 6. tétel sorrendjét, de az ő közlése szerint is két egymáshoz igen hasonló című művel zárta Kis e vitát.¹³

Sotvellus tehát Kisnek összesen nyolc vitairatát sorolta fel. Ebből amint a ma ismert példányok vagy más adatok alapján később még bizonyítjuk, hét vitairat egykori létezése kétségszövegbevonhatatlan. A vita menetének rekonstruálásában tehát abból kell kiindulni, hogy Sotvellus tudósítása teljesen hiteles, ebből következik, hogy a nyolcadik általa említett műnek is léteznie kellett, azaz Czwittinger önkényesen vonta össze a címek hasonlósága miatt az 5. és 6. tételt, s csökkentette ezzel hatról ötre Kis e vitában megjelent műveinek a számát. Horányi pedig mechanikusan követte ebben Czwittingert.

Először Zoványi Jenő vállalkozott 1925-ben, majd 1934-ben arra, hogy a polémiára vonatkozó könyvészeti ismereteket értékelje és összerendezze. Ennek során Szabó Károly leírásait, a példányból is ismert darabokat, valamint a Czwittingernél található öt latin cím magyar fordítását kísérelte meg logikus rendbe állítani. Így alakult ki tíz tételes listája:¹⁴

1. *Volt-e valaha, valaholott Calvinus János előtt a mostani kálvinisták vallása?* Kassa, 1666. Ez a vita feltételezett kezdő darabja.¹⁵ Címét Zoványi a Czwittingernél olvasható latin cím, az *Utrum, unquam, alicubi* és Pósa-házi *Vetélkedése* alapján állapította meg.¹⁶ E tételhez Révész Kálmán már sokkal korábban fontos megjegyzéseket fűzött, amelyeket azonban Zoványi figyelmen kívül hagyott. Révész 1881-ben „egy ócska könyvfedélből egy nyomtatott levelet” áztatott ki. Révész Kálmán édesapjának, Révész Imrének a könyvtárát örökölte meg. Közleményében sajnos nem jegyezte fel annak az ócska könyvnek a címét, amelyből a töredék előkerült, s amelyről úgy vélte, hogy az a Kis – Pósa-házi féle vitát megkezdő első nyomtatott munka utolsó levele.¹⁷ A töredék sajnos ma már nem található, de Révész közölte a rajta olvasható teljes szöveget. Ez alapján, mint később még részletesen kifejtjük, megállapítható volt, hogy az nem a vita nyitó darabjából, a *Volt-e, valaha, valaholottból* származott, hanem igen nagy valószínűséggel a vita feltételezhető harmadik darabjából, amelyet a jezsuita hagyomány *Refutatio* címmel tart számon.

¹² L. 1. jegyzet

¹³ L. 3. jegyzet

¹⁴ Az alábbiakban nem idézzük minden esetben pontosan Zoványit, ahol lehetséges, már csak a rövidített címekkel utalunk az általa említett munkákra.

¹⁵ L. 7. jegyzet nr. XXII.

¹⁶ L. 7. jegyzet nr. XXII.

¹⁷ MKsz 1881. 328–335. Révésznek Horányi lexikonából volt tudomása az *Utrum, unquam alicubiról*

2. Pósa-házi János: *Vetélkedés*. Kassa, 1666. = *RMK* I 1046. Példányból ma is ismeretes. Ez az előbbi műre adott felelet.¹⁸
3. Kis Imre: *Cáfolata egy kálvinista professzornak, ki azt állítja, hogy megvoltak Calvinus előtt az üdvösségre szükséges összes calvinista hitcikk*. Kassa, 1666. Zoványi Kisnek ezt a viszontválaszát a Czwingter-féle felsorolásban található *Refutatio* etc. alapján feltételezte.¹⁹
4. Pósa-házi János: *Tromf ki tromf*. H. n. 1666. Példányból ismeretlen. Zoványi Kis Imre és Czeglédi István későbbi említései alapján feltételezte egykori létezését.²⁰
5. Kis Imre: *Tök, makk, zöld, veres*. Kassa, 1666. = *RMK* I 1051. Példány alapján ismert. Sommervogel ezt a tételt a jezsuita hagyomány *Chartifoliójával* tarja azonosnak. Zoványi nem mondja ki ezt az azonosságot, de gondolatmenetéből egyértelműen ez következik.²¹
6. Pósa-házi János: *Veres kolop, Kisnek vesztett peri*. Kassa, 1666. = *RMK* I 1053. Példányból ismert. Az előző műre adott felelet.
7. Czeglédi István: *Egy veres tromfosdít játszó...* H. n. 1666. = *RMK* I 1052. Példányból ismert, ugyancsak Kis: *Tök, makk, zöld, veres*re adott felelet. Ez ellen írt katolikus válasz nem ismeretes.
8. Kis Imre: *A veres kolop semmirekellő, Kissnek pere el nem vesztett*. Kassa, 1667. január 8. = *RMK* I 1057. Példányból ismert. Pósa-házi *Veres kolopjára* adott felelet. Sommervogel a jezsuita hagyomány *Apológiájával* azonosítja. Zoványi azonban az *Apológiát* külön műként veszi számba, és a vitának egy későbbi szakaszában helyezi el. Itt lásd lejjebb a 10. tételt.
9. Pósa-házi János: *Nagyobb látatja a páter Kis vesztett perinek*. H. n. 1667. Szabónak még nem volt tudomása e munkáról. Zoványi Sámbar Mátyás egy megjegyzése alapján feltételezte egykori létezését: *Pósa-házi is vesztett perinek végső látatjában*,²² címét viszont a fenti formában Benkő József *Transsilvaniájából* idézte.²³ Már itt felhívjuk a figyelmet arra, hogy Sámbar említése és Benkő címe nem egészen azonos.
10. Kis Imre: *Egy könyvecske védelme, mely szerint hiába fáradoznak a kálvinisták annak kimutatásán, hogy felekezetiük teljesen megvolt Calvinus előtt*. Kassa, 1667. Zoványi ezt a munkát nem tartotta azonosnak a Szabó által ismert művek egyikével sem. A jezsuita hagyomány *Apologia* kezdetű címét fordította ebben a formában magyarra, s ennek alapján tételezte fel egykori létezését.²⁴ Szerinte vagy Czeglédi: *Egy veres tromfosdít játszójára*, vagy Pósa-házi: *Nagyobb látatjára*, vagy a kettőre együtt adott összevont válasz volt, de az utóbbit tartotta valószínűbbnek. 1920–1921-ben ugyanis a *Kálvinista Szemle* hasábjain Szalay Ambrus joghallgató számolt be arról, hogy Nagy-körösön teljes példányt talált abból a műből, amelynek 1881-ben Révész Kálmán csupán az utolsó levelét ismertethette, s amelyről Révész úgy gondolta, hogy a vita nyitó darabjából, a *Volt-e, valaha, valaholottból* származik. (Lásd erről feljebb a Zoványi listájának első pontjában mondottakat.) Az általa talált mű azonban – írta Szalay – semmiképpen sem lehet a vita kezdő darabja. Mivel Révész nem fogadta el Szalay állításait, hosszabb vita fejlődött ki köztük. Szalay sajnos mindvégig adós maradt

¹⁸ L. 7. jegyzet nr. 41.

¹⁹ L. 7. jegyzet nr. XXIII.

²⁰ Kis Imre: *Benn sült veres kolop*. Kassa, 1666 (*RMK* I 1053) E₇ és CZEGLÉDI István: *Egy veres tromfosdít játszó...* Kassa, 1666 (*RMK* I 1052) 61. L. 7. jegyzet nr. 42.

²¹ L. 7. jegyzet nr. XXIV., SOMMERVOGEL IV. 1085.

²² SÁMBAR Mátyás: *...X ut tök*. Kassa, 1667. (*RMK* I 1056), 550.

²³ BENKŐ József: *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus*. Vindobonae, 1778. Tomus II. 283.

²⁴ L. 7. jegyzet nr. XXVI.

a kezében lévő anyag szakszerű ismertetésével, de többször bőven idézett belőle, és többször megismételte, hogy nem a kezdő darab van a kezében, „sőt több olyan művet is találtam, melyek különböző viták kiegészítő részét képezik, s eddig még címük sem volt ismeretes” – állítja.²⁵ Zoványi ezek alapján jegyezte meg, hogy: „Tekintetbe véve azokat a meglehetősen hézagossá ismertető vonásokat, melyeket Szalay Ambrus... előadott Kis Imrének egy általa talált vitairatáról, ez aligha lehet más, mint éppen ez [vagyis az *Apologia* = Egy könyvecske védelme], s ebben az esetben bizonyosan a 45. sz. [azaz Pósaaházi: *Nagyobb látatja a páter Kis vesztett perinek*] ellen van írva”. Szalay előadása valóban meglehetősen hézagossá ismertető. Idézetei azonban kivétel nélkül megtalálhatóak azokban a töredékekben, amelyeket Kis Imre műveként 2004 decemberében vásárolt meg az Országos Széchényi Könyvtár. Kijelenthető tehát, hogy a Szalay közleményei alapján képező anyag ismét felbukkant.²⁶ Meghatározására és ismertetésére még több ízben visszatérünk. Most csupán annyit bocsátunk előre, hogy elemzésük nem igazolta sem Révész, sem Szalay, sem Zoványi megállapításait és álláspontját, sem az *Apologia*, sem a töredékek tekintetében.

Zoványi 1934-ben a *Magyar Könyvszemlében*²⁷ ugyanezeket az adatokat és feltevéseket ismertette tömörebb formában. Azokon semmit sem változtatott és semmit sem tett hozzá. Ezért ottani közleménye külön ismertetést nem igényel.

A fenti felsorolás 8. és 10. pontjából kitűnt, hogy a meglévő adatsort Sommervogel és Zoványi az *Apologia* esetében meglehetősen eltérően értelmezte. Még tovább bonyolítja a helyzetet az a két töredék, amely Zoványi első tanulmánya után bukkant föl. Fitz József 1927-ben, Bucsay Mihály pedig 1941-ben a berlini magyar intézett könyvtárából adott hírt egy töredékről,²⁸ amely kétségtelenül e vitához tartozik. A meglévő címlapot megegyezőleg írták le: *Végsőképpen svccymbála aktorságában Pósaaházi. 1667*, hozzátesszik továbbá, hogy az utolsó, füzetjel nélküli levélen nyomtatott aláírás és dátum olvasható: [Írtam] „Munkács várában, szent Jakab havának szent Jakab napján [július 25] 1667 esztendőben”. Ez tehát a Sotvells féle felsorolásban szereplő 5. vagy 6. mű közül az egyik, kérdés azonban, hogy melyik. A címben ugyanis a ‘svccumbat’ szó inkább az ötödikre utal: *Quod professor Calvinisticus in ostensione Calvinisticae vetustatis ‘svccumbat’ 1667*. Az ezzel való azonosságot erősíti az 1667-es évszám is. A ‘végsőképpen’ szó azonban inkább a 6.-kal való azonosságra vall: „Quod ‘ultimo’ deficiat professor Calvinisticus in ostendenda vetustate suae sectae 1668”. Ebben az esetben azonban újabb problémát jelent az azonosításban az 1668-as évszám. Hagyjuk ezt a kérdést egyelőre függőben.

Az Országos Széchényi Könyvtár által 2004-ben megvásárolt másik töredékről csak a *Múzeum Antikvárium XII. árverés* című katalógusában jelent meg ismertetés.²⁹ Szalay, amint láttuk, csupán idézett belőle, de leírást nem adott róla. A ka-

²⁵ *Kálvinista Szemle* 1920. december 19.: 7.; 1921 január 9.; január 23.: 31. (itt olvasható a fent idézett mondat); január 30.: 39. és február 6.: 62–63.

²⁶ Jelzete az OSzK-ban: *RMK I 1035b*

²⁷ *MKsz* 1932. 7–12.

²⁸ L. 8. jegyzet. A töredék ma nem található. Mikrofilmmásolatának jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban FM 2/3798

²⁹ L. 9. jegyzet. Jelzete ma a könyvtárban „*RMK I 1035b*”

talógusból kitűnik, hogy a töredék összesen hét levélből áll, s az ismertetésben *a Volt-e valaha, valaholott, valakinél Calvinus János előtt a mostani calvinisták vallása* feltételezett címet viseli, vagyis a katalógus szerzője a vitát megkezdő művel, az *Utrum, unquam, alicubival* vélte azonosnak. A további könyvészeti leírás itt is hézagos. A címadás azonban tökéletesen logikus, ugyanis a töredékben található egy olyan levél is, amelynek szövegét Révész Kálmán már 1881-ben közzétette, és a vita első darabjából származónak gondolta.³⁰ Erről azonban már a Szalay – Révész polémia bemutatása során kiderült, hogy az nem a vitát megkezdő nyomtatvány része volt, tehát az árverési katalógusban olvasható azonosítása sem lehet helytálló. Ezt a kérdést újra meg kell vizsgálni a későbbiek során.

Ennyiben összegezhető az, amit a Kis-Pósházi vitáról a szakirodalom eddig kiderített. Látható, hogy mindebben igen sok a bizonytalanság és a pontatlanság. Pusztán az eddigi könyvészeti adatokra támaszkodva nem lehet továbblépni. A vita menetének megbízhatóbb és áttekinthetőbb rekonstruálásához, bizonyos mértékig meg kell ismerkedni a meglévő vitairatok tartalmával és az ezek között megállapítható összefüggésekkel. Erre támaszkodva lehet majd megpróbálkozni a feljebb ismertetett két töredék precízebb meghatározásával és a vita menetében elfoglalt helyük kijelölésével is. Ismét hangsúlyozzuk, hogy az egyes vitairatok tartalmával csak annyiban foglalkozunk, amennyire ez vállalt célunk eléréséhez szükséges. A vita tartalmi ismertetése és értékelése egy másik tanulmány feladata lesz.

A vita oka és első, kéziratosa szakasza

A fennmaradt vitairatok közül időben az első Pósházi *Vetélkedése* (=RMK I 1046). Ebből ismerhető meg a polémia keletkezése, első, kéziratosa szakaszának menete és tematikája, valamint Kis előzőleg megjelent, első nyomtatott vitairatának az *Utrum, ante, alicubi – Volt-e valaha, valaholnak* a tartalma. Az első nyomtatott szakasz időrendje pedig a vita ötödik darabjából, Kis: *Tök, makk zöld, veres tromfjából* (=RMK I 1051) rekonstruálható. Pósházi a *Vetélkedés* bevezetőjében elmondja, hogy a már sokszor idézett kérdésről, vagyis hogy volt-e valaha, valaholott valakinél Calvinus János előtt a mostani kálvinisták vallása, Sárospatakon vitatkozott össze két udvari ember, az egyik kálvinista, a másik katolikus: Zombori Péter és Pika Menyhárt.³¹ Pika azt ígérte, hogy kész kálvinistává lenni, ha a kálvinista vallás régiségét Zombori bebizonyítja, Zombori pedig megfogadta, hogy katolikussá lesz, ha a bizonyítás nem sikerülne. A dolog Kis Imrének, Báthori Zsófia jezsuita gyóntatójának a tudomására jutott, aki magához hívatta Zomborit és megfenyegette, ha meg nem tartja „fogadását, becsülete ellen fog a dolog esni”.³² Zombori, Kis Imre és Czeglédi István kassai református prédikátor beszámolója

³⁰ MKsz 1881. 330–332.

³¹ Vö. még CZEGLÉDI: *Egy veres tromfosdit játszó...* (RMK I 1052) 51.

³² *Vetélkedés* 6.

szerint Szerencsi (István?) akkori sárospataki prédikátorhoz fordult segítségért. Kis azonban – saját állítása szerint – úgy kiforgatta Szerencsi írását, hogy még Zombori is elismerte, hogy Szerencsi arra nem elégséges, „s talám szegény prédikátort azért degradálták helyéből”, kisebb „prebendára küldvén Patakról máshová”. Ez után kezdett az ügyben Pósa-házi fáradozni erősen bízva Angliából hozott okosságában, hogy így keressen magának dicsőséget.³³ Czeglédi természetesen másképp adja elő a történetet. Az ő elbeszélése szerint Zombori megvallotta neki, hogy ő nem ütközött meg Szerencsi feleletén, de mivel látta Szerencsi elfoglaltságát, hogy halotthoz készül, azaz temetni indul, fordult Pósa-házihoz. Pósa-házi pedig nem dicsőséget keresett magának, csak nem akarta a rábízott „girát elásni”, mert az igaz hit védelme kötelesség.³⁴

Pósa-házi először egy „kis” instrukciót adott Zomborinak, ilyen titulussal: *Rövid oktatás, melyben megmutattatik a kálvinista vallás isteni régisége*. Ebben a szóbanforgó kérdés megválaszolására a következő szillogizmusból indult ki: „Az igaz keresztyéni tudomány volt Calvinus János előtt. De a kálvinisták hiti, vallása, tudománya igaz keresztyéni tudomány. Azért a kálvinisták hiti, vallása volt Calvinus János előtt”.³⁵

A Zombori–Pika-féle szóbeli vita és az azt követő kéziratossá váló vita kezdetének időpontját e szillogizmus alapján lehet meghatározni. Kis ugyanis az Országos Széchényi Könyvtár által megvásárolt töredék A₂ levelén a következőket írja: „[nyol]-cadik napján Ju[niusnak vagy liusnak] folyó esztendőben [már] két esztendő[től köztünk] forgó disputációrul [írt] könyvecskéd...” Kevéssel lejjebb pedig: „Azt írod pag. 3. non si[...], hogy két esztendőtül fogva pro[mulgal?]tatott syllogismusodnak...”³⁶ Amint a későbbiekben részletesen tárgyaljuk még, ez az A₂ levél igen nagy valószínűséggel Kisnek az 1667. július 25-én datált *Végsőképpen succumbála* című művéből származik. Tehát ekkor már két éve folyt a vita Kis és Pósa-házi között, s a fenti szillogizmust is, mintegy két éve állította fel Pósa-házi. Ez alapján Zombori és Pika vitája 1665 júniusában, vagy júliusában eshetett meg, s Pósa-házi is legkésőbb valószínűleg 1665 júliusában papírra vethette a fenti szillogizmust.

A feljebb idézett szillogizmus fő tételét – írja Pósa-házi – ti., hogy az igaz keresztyéni tudomány már Kálvin előtt is létezett, senki sem vonhatja kétségbe. Ezért az alételt, vagyis azt kell bizonyítani, hogy a kálvinisták vallása igaz keresztyéni tudomány. Ennek igazolására Pósa-házi a maga vallását összevetette az „igaz régi keresztyénséggel”. Nem állapítható meg pontosan, hogy miből állt ez az összevetés, de amikor a *Rövid oktatás* Kis Imre kezébe került, rögtön írt is

³³ Kis: *Tök, makk, zöld, veres* (RMK I 1051) A₃b.

³⁴ Egyébként pedig a prédikátorok helyváltoztatása nem degradatio, hanem a hívek háládatlanságából, vagy más titkos okokból szokott megtörténni, de eltartja Isten az ő szolgálait. Végül is tehát Czeglédi nem cáfolja, hogy Szerencsinek e miatt az eset miatt kellett Patakról kisebb jövedelmű helyre távoznia, de ez a kálvinistáknál valóban nem degradatio. Vö. CZEGLÉDI: *i. m.* 56.

³⁵ *Vetélkedés* 6.

³⁶ Jelzete az OSzK-ban „RMK I 1035b”

ellene. Ezt az írást nevezi Pósházi Kis „első repliká”-jának.³⁷ Pósházi az ügynek igazsága miatt viszontválaszt készített, „és így addig ráncigálók egymás között a villongások kötelét, hogy alkalmas írás telék belőle. Az egész vetélkedés summáját és velejét, tehát ezzel az írással³⁸ Kegyes Olvasó eléd terjesztem: mind a te oktatásodra, mind az ellenem erről a materiául minap kibocsátott Írásnak³⁹ megrostálására”.

Mindez alapján a vita előtörténete és kéziratosszakasza a következőképpen képzelhető el: 1. Zombori és Pika szóbeli vitája. 2. Szerencsi írása a kérdésről. 3. Kis „kiforgatja” Szerencsi írását. 4. Pósházi *Rövid oktatása*, benne az idézett szillogizmussal körülbelül 1665 júniusában vagy júliusában. 5. Kis Imre első „repliká”-ja. 6. Pósházi erre adott válasza. 7. A villongások kötelének további egymás között való „ráncigálása”, egészen addig, míg Kis nyomtatásban közzé nem tette a *Volt-e, valaha, valaholott* című írását. Ez, mint látni fogjuk, 1666. január vége felé történhetett. Erre volt felelet Pósházi *Vetélkedése*, az első olyan mű a vitában, amely ma példány alapján is ismeretes.

Nem lehet pontosan rekonstruálni, hogyan is ment végbe a „villongások kötelének ráncigálása”, de azért Pósházi további beszámolója sok mindent elárul belőle, aminek megismerése sokat segít majd a vita nyomtatott szakaszának jobb megértésében. Kis „első replicája” szerint Pósházi eltért a kitűzött céltól (ti. a kálvinista vallás régiségének megmutatásától), de ez az első replica a felállított szillogizmusra magára nem adott választ. Úgy tűnik, hogy a következő replicában Kis elismerhette a válaszadás elmulasztását, amit azzal indokolt, hogy „kerülni akarta a szószaporítást”. Végül Pósházi sok „protestatiója” után ilyen gyónást tekert ki Kis szájából: „A mostani syllogizmusodat sem improbálok, sed a longe petitus est. Kire én [azaz Pósházi] visszaírásemban azt felelém: megengeded tehát, hogy jó volt az én syllogizmusom”.⁴⁰

Nem lehet tehát pontosan megállapítani, hányszori iratváltást jelentett a „ráncigálás”, de az világos, hogy bár formai szempontból Kis megengedte Pósházi szillogizmusának a helyességét, erősen hangsúlyozta azt is, hogy ezzel még nem felelt meg ellenfele a vita tárgyát képező kérdésre. Úgy bizonyítsa Pósházi a kálvinista vallás régiségét, hogy „mutasson egy embert, egy doktort, aki a mostani kálvinisták vallását tanította Calvinus előtt”.⁴¹ Noha Pósházi szerint Kisnek a szillogizmus helyességét elismerő nyilatkozata után a vitát akár be lehetett volna fejezni, azonban hogy Kis utóbbi igényének megfeleljen, mégis tovább folytatta a polémiát.

Először a régi apostolokra, prófétákra, evangélistákra, vagyis a Szentírára „allegált” Pósházi. Kis azonban ezt az érvelést nem fogadta el, mondván, hogy minden eretnek a Szentírára hivatkozik álláspontja igazolására. A szentírási ér-

³⁷ *Vetélkedés* 9.

³⁸ ti. a *Vetélkedéssel*

³⁹ ti. a *Volt-e, valaha, valaholott*nak

⁴⁰ *Vetélkedés* 12.

⁴¹ *Vetélkedés* 13. Különben ismerős igény ez már Pázmány Magyari István ellen írt felelete óta.

veket valószínűleg logikai indoklással hárította el Kis. Tudni illik a szentírási érvelés a vitákban mindig csak közvetett lehet, mivel a Szentírás szövegszerűen nem ad közvetlen választ a vitatott teológiai kérdésekre, ezek csak a Szentírástra építő logikai következtetéseken alapulnak, ezek helytállóságát azonban már csupán az emberi ész és nem maga a Szentírás garantálja. Nem érnek tehát semmit sem az olyan szentírási érvek, amelyeket nem támogat az egyház tekintélye.

Következő lépésként Pósházi a négy ökumenikus zsinatra hivatkozott.⁴² Erre Kis egy táblázattal válaszolt, amelyet Pázmány Kalauza alapján állított össze, s amellyel megmutatta, hogy a kálvinista vallás ellenkezik a négy első conciliummal. Pósházi viszont úgy „bemázolta” ökegyelme tábláját, hogy nagy Apelles legyen, ha levakarhatja.⁴³ Hogy miben állt ez a bemázolás, nem tudjuk. Kis Imre azzal a megjegyzéssel intézte el ezt a kérdést, hogy jó kantáros paripája van Pósházinak, amely akármerre könnyen fordul. Ezért Pósházi végül a valdensekre hivatkozott. Főként Rajnerus haereticae pravitatis inquisitor egyik műve alapján, amelyet Gretserus jezsuita adott ki (Tom. 13. Bibliot. Patrum cap. 4.),⁴⁴ egy 49 pontból álló táblázatot készített, amellyel azt kívánta igazolni, hogy a kálvinisták és a régi valdensek vallása „quoad omnia essentialia”, minden lényeges pontban megegyezik. Kis erre már nyomtatásban felelt meg a *Volt-é valaha valahol*l, s ezután következett a *Vetélkedés*, amelyből mindezt rekonstruálni lehetett.

Az első öt vitairat sorrendje

Kis első nyomtatott vitairatából példány nem maradt fenn. Bár, mint említettük, Révész Kálmán úgy vélte, hogy ennek a munkának találta meg egy levelét.⁴⁵ Révésznek ez a vélekedése azonban, mint hamarosan látható lesz, nem bizonyult helytállónak, de Kis írásának legalább a címét hiánytalanul foglalja magában Pósházi válasza: *Pósházi Jánosnak Kis Imre nevű jezsuita paterrel való vetélkedése ím ez kérdésről: Volt-é valaha, valaholott, valakinél Calvinus János előtt a mostani Calvinisták vallása*. Ez teljesen megegyezik a jezsuita hagyományban

⁴² *Vetélkedés* 17.

⁴³ Apelles híres görög festő a IV. században, akinek életéhez sok anekdota fűződik. Nem ismert előttünk, hogy Pósházi konkrétan mire céloz.

⁴⁴ Sacconus RAYNERUS dominikánus szerzetes a 13. század közepén élt fő inkvisitor, aki üldözte a valdenseket. *Librum contra Waldenses* című munkáját Jacobus GRETSERUS jezsuita adta ki 1641-ben Ingolstadtban a *Trias scriptorum adversus Waldensium sectam, Ebrardus Bethuniensis, Bernardus Abbas...* *Ermengardus* című gyűjteményben, amely bekerült a következő gyűjteményes kiadásba: LA BIGNE, Margarinus de: *Magna Bibliotheca Veterum Patrum et Antiquorum Scriptorum Ecclesiasticorum*. Ez 1618–22. között 15 kötetben jelent meg a kölni egyetem professzorainak munkájaként, 1654-ben pedig 17 tomusban további bővítésekkel Párizsban. A táblázatot l.: *Vetélkedés* 20–32.

⁴⁵ MKsz 1881. 328, 330–332.

megőrződött címmel: *Utrum ante Calvinum, unquam extiterit moderna Calvinistarum secta* 1666.

Tartalmáról is Pósházi válasza tájékoztat. Kis e munkát egy jóakaró főember segítségével jelentette meg „Dominus Hyperaspites” álnéven, hogy „Pósházi mérges nyelve nevemet célul fel ne vegye”. Pósházi így magyarázza meg az álnév jelentését: „Ne félj tőlem jó akaró uram. Még eddig Aspis kigyó mérgét nyeltem alatt nem viseltem”.⁴⁶ A jóakaró főember csupán fiktív személy, Kissel saját magával azonos. A vitairat szövegét Kis az előzőekben ismertetett kéziratok aktáinak az ő álláspontját igazoló részleteiből állította össze, „én compendiumban vettem mindkettőnk írásit” – írja később maga is.⁴⁷ Pósházi azonban inkább akarta volna, „ha egészben az Actákat, mint közöttünk forgottanak, renddel kinyomtatta volna Kis uram, hogy csak azokat kiszedegetni, melyek kedvének tetszettenek. Én ugyan..., ha költségem engedné megcselekedném...” Ha ő megcselekszi, „ím arra kötöm magamat, szép renddel nyomtatás alá leirattatom, s ő kegyelmének küldöm, bocsássa világra”.⁴⁸ Kis Imre compendiumának terjedelme bizonyosan meghaladta a 33 lapot, mivel később ő maga idézett a 33. lapról egy hosszabb részletet.⁴⁹

A *Volt-e, valaha, valamikor*, mint ezt később részletesen bizonyítjuk, 1666. január vége felé jelenhetett meg. A jezsuita hagyomány alapján Kassán. Kis példányból ismert művei ugyanitt láttak napvilágot. Az ekkor protestáns többségű Kassán Johann David Tüersch nyomdájában egyre növekvő számban jelentek meg katolikus művek is. Nyilván a kassai jezsuiták fizették a nyomdaszámlát. Tüersch tehát mindkét fél vitairatait kinyomtatta, ám ezek rendszerint nyomdahelyük feltüntetése nélkül hagyták el sajtóját.⁵⁰ Kisnek – hiába volt a pataki várban Báthori Zsófia gyóntatója, – nem volt lehetősége a pataki nyomda használatára, mivel azt Lorántffy Zsuzsanna végrendeletében a pataki református kollégiumra hagyta.⁵¹

Pósházi első nyomtatott válasza a *Vetélkedés*, amelynek címét feljebb teljes egészében idéztük, körül-belül egy hónap múlva, február végén vagy március elején

⁴⁶ *Vetélkedés* (RMK I 1046) 55.

⁴⁷ Kis: *A veres kolop semmirekellő* (RMK I 1057) E₅b.

⁴⁸ *Vetélkedés* (I 1046) 50.

⁴⁹ Kis: *Tök, makk, zöld, veres* (RMK I 1051) C₃b.

⁵⁰ GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. 309–377., különösen 356–359.

⁵¹ Élő bizonságh vagyok még, (s többen is tudgyák), mely szörnyű átok alatt hadta légyen boldog emlékezetű fejedelem asszony az híres pataki scholának légált typographiját, mely szent dispositioja halálával téteték erőssé, s memél-e csak moccanni az Apostol ellen? S ez országnak törvényét is De quocunque modo acquisitis, quilibet disponere potest etc. (Tripart. Part. 1. tit. 57) rontani akarod-é? Nem rád bízták azt barátom (CZEGLÉDI: *Egy veres tromfosdit játszó* 81–82). Az említett törvények arról szól, hogy szerzett javaival mindenki szabadon rendelkezik.

Előzőleg 1663–1664-ben a reformátusok Bocskay István zempléni főispán birtokára menekítették a nyomdát. Vö. TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 51.

jöhetett ki a sárospataki tipográfiából.⁵² Benne Pósaaházi ismertette a vita előzményeit, azaz Zombori és Pika összeszólalkozását,⁵³ összefoglalta a kéziratot iratváltások tartalmát,⁵⁴ közölte a valdensek és kálvinisták egyező tanításainak 49 pontját, s egyúttal válaszolt Kis ezekre vonatkozó ellenvetéseire.⁵⁵ Ez után lezárta a polémia ürügyül szolgáló személyes affért: mert noha úgy gondolta, hogy bebizonyította a kálvinista vallás régiségét, azért „Pica Menyhárt uramot... sem én, sem principálisom, Zombori Péter erővel vallásunkra nem vonjuk”.⁵⁶ Az egész vitát azonban ezzel még nem fejezte be, mert ezek után felelt még Kis *Volt-e, valahájának* személyeskedő részleteire.⁵⁷

A jezsuita bibliográfiai hagyomány szerint Kisnek a vitában megjelent második műve a *Refutatio professoris Calvinistici asserentis ante Calvinum extitisse omnes articulos Calvinisticos ad salutem necessarios*. Cassoviae 1666 címet viselte. Egykori létezését a modern szakirodalomban elsőként Zoványi Jenő tette elő, aki a Czwittingernél is megtalálható latin címet fordította magyarra: *Cáfolata egy kálvinista professornak, aki azt állítja, hogy megvoltak Calvinus előtt az üdvösségre szükséges összes kálvinista hitcikkek*.⁵⁸ Példányt azonban Zoványi és más sem ismert ebből a munkából, ezért meg sem próbálkozhatott azzal, hogy beillesse a vita menetébe. Most azonban megváltozott a helyzet. Ugyanis a már említett berlini és budapesti töredékek egyes leveleiben e *Cáfolat* részletei ismerhetők fel, így legalább töredékes példányt lehet helyezni ezen eddig üres cím mögé. A töredékek alapján és más adatok figyelembevételével legalább részleteiben ki lehet következtetni a *Cáfolat* tartalmát, ennek segítségével pedig kijelölhető a helye a polémia menetében. Hogy mindez elvégezhetővé váljék, először is rekonstruálni kell a nyomtatott vita első szakaszának időbeli lezajlását, ezután lehet részletesen ismertetni a két töredéket, s elemezni tartalmukat.

⁵² A kinyomtatás időpontjáról l. lejjebb a *Tök, makk, zöld, veres* ismertetését. A helynélküli kiadvány nyomtatási helyét a betűtípusok vizsgálata alapján V. ECSÉDY Judit állapította meg. Pósaaházi e művéből néhány lap híján teljes példány található az MTA Könyvtárának Kézirattárában.

⁵³ *Vetélkedés* 3–5.

⁵⁴ i. m. 6–20.

⁵⁵ i. m. 32–52.

⁵⁶ i. m. 51.

⁵⁷ Például, hogy meg kellene duplázni Pósaaházi fizetését, mivel bebizonyította azt, ami rajta kívül még soha senkinek sem sikerült, ti., hogy a kálvinisták vallása régi. Sőt befejezésül Kisnek egy másik, a most tárgyalttal egyidőben folytatott vitában ellene felhozott gúnyos jelzőit is visszautasítja: „Te azért aki a Consequentiaák felől való tudósítót, hol tudatlannak, hol kevélynek, hol hamis csonkítónak, hol csavargó rókának, hol orcátlan embernek nevezed. Bátor erről szentséges atyádnak meggyohonjál, mind a kegyes olvasótól bocsánatot kérj”. i. m. 58. Vö. Kis Imre: *Rövid felelet a kálvinista consequentiák haszontalanságairól*. Kassa, 1665. Példányból nem, csak Pósaaházi fenti cáfoló szavaiból ismert. L. Theológiai Szemle 1925. 267., ZOVÁNYI Jenő, és PÓSAHÁZI János: *A consequentiák felől való rövid tudósítás...* Patak, 1665. (RMK I 1616)

⁵⁸ L. 7. jegyzet nr. XXIII.

A nyomtatott vita első néhány hónapjának eseményeit maga Kis Imre foglalta össze a betűtípusainak bizonyossága szerint Kassán, impresszuma szerint 1666. május 30-án megjelent *Tök, makk, zöld, veres*ben: „... mindkét részről ... már egynéhány írás napfényre is bocsáttatott, melyeknek általértésére, hogy könnyebben juthassanak a keresztények, egy sommában vészem, s ... [hogy] nem volt soha, sohul senkinél Calvinus Janos előtt a mostani calviniták vallása minden üdvösségre nézendő szükséges hitcikkelyekben, fent állani megmutogatom”.⁵⁹ Kevéssel lejjebb pedig így ír: „Pósházi utóbbi írásától kezdek a dologhoz. A titulusa írásának ez, *Tromf ki tromf*”.⁶⁰ Kis szerint ebben az utolsó írásában, a *Tromf ki tromf*-ban Pósházi azt állította, hogy Kis „a derekas ellene való dolgokat hallgatással mulatta el”, s ezután idézi is a *Tromf ki tromf*-ot: „Kettőnél többet, mellyel a feleletet vagy fundamentumából kidőjthetné, vagy csak szemfényvesztő füstöt csinálhatna ellene, másfél holnapi gondolkodás után sem találja”.⁶¹ A gondolatmenet követhetősége érdekében még egyszer ki kell emelni, hogy ez utóbbi mondatot Pósházi *Tromf ki tromf*-jából idézi Kis. Később az is kitűnik, hogy mi is volt az a bizonyos két hitcikkely: 1. „...a valdensek csak azt tagadják, hogy senki az Istennek törvényét cselekedettel bé nem tölti, a helveticus-calvinisták pedig tagadják et potentiam et actum impletionis legis, mind azt, hogy senki bé nem tölti, mind azt, hogy senki bé nem töltheti”.⁶² 2. „A kálvinisták azt tanítják, hogy sola fides sufficit ad salutem, a valdensek pedig azt nem tanítják ... Erre első írásában meg nem felelt Pósházi, és hogy második írásomban arról megszólítottam, azt írja utóbbi írásában, hogy elveszett volt szemem fénye, mert pag. 47. num. 26. első könyvecskéjének megvolt a felelet”.⁶³

A fenti idézetekből és a példány alapján is ismert kiadványokból elég megbízhatóan kikövetkeztethető az egyes vitairatok sorrendje és pontos megjelenési ideje. A nyomtatott vitát, mint már tudjuk, Kis Imre indította el *Volt-e valaha, valaholottal*. (1)⁶⁴ Erre volt válasz Pósházi első ismert írása, a *Vetélkedés* (2). Ebben Kis nem talált feleletet a feljebb idézett második tételre (sola fides sufficit ad salutem). Pósházi viszont utóbbi írásában azt állította, hogy „első könyvecskéje” 47. lapján a 26. pontban megvolt a felelet. A *Vetélkedés* (2) 47. lapján valóban a 26. pont olvasható, benne egy általános megállapítás arról, hogy a kálvinisták és valdensek „essentiale...” ellenkezőt nem vallanak. Habár ezt Kis – teljes joggal – nem tartotta kielégítő válasznak, az mégis kétségtelen, hogy a fenti idézetekben Kis is a *Vetélkedés* (2) nevezi Pósházi első könyvecskéjének. A nem kielégítő válasz miatt Kis a maga „második írásá”-ban szólította meg Pósházit. S minthogy erről Kis a *Tök, makk, zöld, veres*ben (5) számol be, világos, hogy ez

⁵⁹ Kis: *Tök, makk, zöld, veres* (RMK I 1051) A₃b–A₄b.

⁶⁰ Kis: *i. m.* (RMK I 1051) A₅b–A₆a.

⁶¹ Kis: *i. m.* (RMK I 1051) A₆b–A₇a.

⁶² Kis: *i. m.* (RMK I 1051) A₈a.

⁶³ Kis: *i. m.* (RMK I 1051) B₂a.

⁶⁴ Mostantól jelen tanulmányon belül, az egyes címek mellett kerek zárójelben feltüntetjük a szóbanforgó tételnek a vita menetében kikövetkeztethető helyét.

(vagyis a *Tök, makk, zöld* RMK I 1051) csakis a harmadik írása lehet, ezért a második egyszerűen nem lehetett más, mint a jezsuita hagyományban is második helyen szereplő *Refutatio–Cáfolat* (3), amely tehát a polémia harmadik darabját képezte. Kis második írására, tehát a *Refutatio–Cáfolatra* (3) Pósházi utóbbi írása volt a felelet. Ennek címét is megmondja Kis: *Tromf ki tromf* (4). Ennek egykori létezését már Zoványi is megalapozottan feltételezte.⁶⁵ Most csak annyit kell hozzátenni, hogy ez tehát a vita negyedik darabja volt. Mivel pedig Kis: *Tök, makk, zöld, verese* (5) erre felelt, értelemszerűen ez volt a vita ötödik darabja.

A jezsuita bibliográfiai hagyományban Kis harmadik nyomtatott művének a címe: *Contra professorem Calvinisticum miscentem Chartifolia rebus fidei* (5). A fentiek tükrében kétségtelennek tekinthető, hogy Sommervogel helyesen azonosította ezt a *Tökk, mak, zöld, veressel* (5)⁶⁶, és ennek a későbbiekben lesz még jelentősége. A kártyajátékból vett metafora ugyanis először Pósházi elveszett művének a címében, a *Tromf ki tromf*-ban fordult elő, s erre logikus allusio Kis első látásra meghökkentő válaszcíme, *Pósházi tök, makk, zöld tromfjára, veres tromf* (5). Az így kialakult szituációba pedig tartalmilag pontosan illik a latin cím: *Egy kálvinista professzor ellen, aki összekeveri a kártyát a hit dolgaival*.

A vitairatok sorrendjének megállapítása után térjünk át pontos megjelenési idejük meghatározására. Kis: *Tök, mak, zöld, verese*-nek (5) még a megjelenési napját is ismerjük az impresszumból, 1666. május 30. Pósházi a *Tök, mak, zöld, veres*-et (5) megelőző munkájában, a *Tromf ki tromf*-ban (4) sokallta azt a másfél hónapot, amennyire Kisnek szüksége volt előző művének, tehát a *Cáfolat–Refutatio*-nak (3) az elkészítéséhez: „másfél holnapi gondolkodás után sem találá” Kis kettőnél több érvet ellene.⁶⁷ Bizonyosnak tekinthetjük, hogy Kis a *Tromf ki* (4) után igyekezett másfél hónapnál hamarabb reagálni, de az is nagyon valószínű, hogy nem sokkal tudta összebb szorítani a válaszadáshoz szükséges időt, számára ugyanis nehezebb volt művének kinyomtatása, mint Pósházinak: „A két cikkelyen másfél hónapig fáradtam én? Lád-é, hogy csak tök a tromfod. Volna csak kezemben a típus, mint a tiedben a fejedelmek típusa ... meglátnád, ha a veres tromffal akkorra reá nem érkezném mikorra te a tökkel”.⁶⁸ Vagyis, amint írtuk, Kis nem használhatta a pataki nyomdát, mivel azzal a pataki református kollégium rendelkezett Lorántffy Zsuzsanna végrendeletének értelmében. Figyelembe véve tehát a megíráshoz, a Sárospatak és Kassa közötti levélváltásokhoz, a kézirat elküldéséhez, a kinyomtatáshoz, az esetleges korrektúrákhoz szükséges időt, Kisnek legalább egy hónap lehetett szüksége a válaszadáshoz, a május 30-án megjelent *Tök, makk, zöld* (5) elkészítéséhez, tehát Pósházi előző vitairata a *Tromf ki tromf* (4) 1666. április vége felé hagyhatta el a sajtót. A *Tromf ki tromf*-ról viszont tudjuk, hogy

⁶⁵ L. 7. jegyzet nr. 42.

⁶⁶ SOMMERVOGEL IV. 1085.

⁶⁷ Kis: *Tök, mak, zöld, veres* (I 1051) A₇a.

⁶⁸ Kis: *Tök, mak, zöld* A₇b. Idézi PAVERCSIK Ilona is OSzK Évk 1981. 360., ld. 50. jegyzet

mindössze négy foliót foglalt magában,⁶⁹ s benne volt olvasható Pósházi gúnyos megjegyzése Kis másfélhónapos késlekedéséről. Mindez alapján igen valószínű, hogy a *Tromf ki* (4) nagyon gyorsan követte Kis előző vitairatát, a *Cáfolatot* (3). Ennek kinyomtatása után két héttel bizonyosan az utcán kellett lennie. Tehát, ha a *Tromf ki* (4) április vége felé jöhetett ki a sajtó alól, akkor a *Cáfolatnak* (3) április közepe felé kellett napvilágot látnia. A *Cáfolat*ról viszont már tudjuk, hogy Kisnek másfél hónapi gondolkodásra volt szüksége elkészítéséhez, azaz Pósházi *Vetélkedésének* (2), amely a *Cáfolatot* (3) megelőző írás volt, február végére készen kellett lennie. Mivel Pósházi a másfélhónapos késlekedés miatt gúnyolódott Kisen, ennél hosszabb időt ő sem használhatott föl a vita során egyetlen esetben sem. De a Kis vitaindítójára a *Volt-e valahára* (1) adott válasza a 67 lapos *Vetélkedés* (2) lényegesen hosszabb, mint a 4 foliós *Tromf ki* (4), ezért feltételezhető, hogy szüksége volt három, négy hétre a megíráshoz és kinyomtatáshoz. Ebből következik, hogy Kis *Volt-e valahára* (1) 1666. január végén vagy február elején jött ki a nyomdából. A fenti számolást erősíti a jezsuita hagyomány, amely szerint Kis eddig tárgyalt három műve mind 1666. évi kiadvány. Ha a harmadik, a *Tök, mak, zöld, veres* (5) május 30-án jelent meg, akkor a fenti időrendnek nagyon közel kell állnia az egykori valósághoz.

⁶⁹ Kis Imre: *Pósházinak egy bensült veres kolop titulusú feleleti megmutattatik semmirekellőnek lenni...* Kassa, 1666. (I 1057) 7 fol.

VISKOLCZ NOÉMI

17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból

Tanulmányomban olyan alkalmi nyomtatványokat szeretnék bemutatni a 17. század második feléből, amelyek már akkor sem könyvtárak, hanem családi levéltárak részét képezték, s talán ezért sem kerültek könyvtörténészeink látókörébe. A levéltári rejtőzködésre egyrészt terjedelmük (egy-két levelesek), másrészt személyes tartalmuk (kongregációs meghívó levelek) predesztinálta őket. Többségüket az Esterházy-levéltárban találtam,¹ de ahogy el kezdtem átnézni az Esztergomi primási levéltár missilis sorozatát, ott is felbukkantak ilyen típusú kiadványok. Mindezek alapján biztosan állítom, hogy az elkövetkezendő időkben még számos, hasonló jellegű kisnyomtatványra fognak lelni a kutatók a családi levéltárakban.

I. A Mária-kongregációk Magyarországon a 17. században

A 17. század folyamán Magyarországon is sorra alakultak a katolikus, többnyire jezsuita oktatási intézmények mellett működő Mária-kongregációk. Ezek a vallási társulatok (sodalitások) kezdetben a diákokat fogták össze a vallásosság elmélyítése, a katolikus hitélet rendszeressé tétele és kegyes célok érdekében, később más világiaknak is lehetőségük nyílt a csatlakozásra. Szűz Mária kultuszát állították a középpontba – a legelső, 1563-ban alapított római társulat is Mária nevét vette fel –, de más szentekről is neveztek el kongregációkat, akiknek tiszteletét a regulák írták elő.²

A sodalitások a papok-szerzetesek és a laikusok közös spirituális lelki gyakorlatán túl a keresztény kegyesség gyakorlásában is élen jártak: karitatív munkákkal, színjátékok bemutatásával, vallásos könyvek kiadásával és terjesztésével kívántak

¹ Ez talán nem volt váratlan fejlemény, hiszen az Esterházy-levéltár ilyen találatok gazdag tárháza, vö. például BORSA Gedeon: *Selyemre készült hazai nyomtatványok*. = Magyar Könyvszemle 1992. 264–269.

² MOHL Antal: *A Mária-kongregációk története különös tekintettel hazánkra*. Győr, 1898.; KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*. = Néprajzi Látóhatár (1.) 1992. 8–36., TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*. Bp. 2001. 280, 288, 318.

a katolikus megújulás szolgálatába állni.³ Balázs Mihály legújabb kutatásai szerint az egyik legkorábbi Mária-kongregáció Kolozsvárott született jezsuita környezetben, és 1582–1588 között kisebb-nagyobb megszakításokkal működött is.⁴ A 17. század elejétől szaporodnak meg az adatok a magyarországi Mária-kongregációkról, a vágsellyei társulatot 1602-ben alapították, ennek a római anyaintézményhez való csatlakozása is jól dokumentált, sőt rendelkezünk az első tagok (világi és egyházi méltóságok) névsorával is.⁵ A katolikus megújulás jegyében a királyi Magyarország nagyobb településein sorra életre keltek aztán a sodalítások: Homonna,⁶ Sopron,⁷ Győr,⁸ Kassa,⁹ Gyöngyös, Ungvár, Sárospatak közül azonban kiemelkednek a Pozsonyban és Nagyszombatban működő társulatok. Pozsonyban 1629-ben kezdeményezték városi polgárok egy kongregáció felállítását, amely a következő évben meg is történt Sodalitas Beatae Virginis névvel. Mellé 1633-ban a diákoknak is szerveztek egy társulatot Sodalitas Assumptae Beatae Virginis néven.¹⁰ Közös máriavölgyi zarándoklatok, ünnepi körmenetek és látványos színjátékok előadása jellemezte tevékenységüket, mely kétségtől új színfoltja volt az evangélikus többségű Pozsony addigi életének.

A legnépesebb tagsággal és a leggazdagabb támogatókkal a nagyszombati társulatok rendelkeztek, köszönhetően a városban működő egyetemnek. Itt az első Mária-kongregációt Pázmány Péter alapította 1617-ben Sodalitas Beatae Mariae Virginis Elisabeth visitantis (magyarul Boldogasszony Látogatása Társulat vagy Sarlósboldogasszony) néven. 1636-ban elvált tőle a Sodalitas Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis (magyarul Szeplőtlenül Fogantatott Szűz Társu-

³ TUSKÉS Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*. Bp. 1997. /Historia litteraria 3./ 175–178.

⁴ BALÁZS Mihály: *Kolozsvár és Vágsellye. Adalék a Mária kongregációk korai történetéhez*. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003. 7–17.

⁵ *Jezsuita okmánytár I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*. Kiad. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László. Szeged, 1995. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 34./ 315–323.; BALÁZS Mihály: *Kolozsvár és Vágsellye*. i. m. 12–14.

⁶ LUKÁCS László SJ – MOLNÁR Antal: *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619)*. = *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35./ 355–399.

⁷ RMK III 1585: a soproni jezsuitáknál működő S.S. Corporis Christi kézikönyve Bécsben jelent meg 1642-ben

⁸ MOHL: *A Mária-kongregációk...* i. m. 116–119.

⁹ KNAPP Éva: *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században*. = Századok (129.) 1995. 791–814.

¹⁰ DÉNESI Tamás: *Missziótól a kollégiumig (Jezsuiták Pozsonyban 1635-ig)*. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (10.) 1998. 87–115., itt 107–108.

lat), és 1651-ben – tovább differenciálódva életkorok szerint – a Sodalitas Beatae Virginis Natae Reginae Angelorum (magyarul Angyalok Királynéja Társulat).¹¹

Bél Mátyás topográfiájában még a 18. században is nagy jelentőséget tulajdonít az első három nagyszombati társulatnak:

„Három kongregációt irtak le ugyanis az egyeteme alapítói, s a római pápák jóváhagyása erősítette azokat meg. Az elsőt az Erzsébetet meglátogató Boldogságos Szűz Máriáról, a másikat a szeplőtlenül fogantatott Szűz Máriáról, az utolsót végre az Angyalok Királynéjáról nevezik. Ez utóbbi kongregációba a grammatisták és a szintaxisták jönnek össze a bíbor bársony és zöld zászló alatt, abba a poéták és rétorok fehér és kékeszöld, amabba a filozófusok és a teológusok bíbor bársony és vörös alatt. Mindegyiknek megvannak a rektorai, prézesei, tizenkét embere, akiket asszisztensnek vagy tanácsosnak hívnak, mindegyiknek külön kápolnája, oltára, anyakönyve és zászlaja, amik különböznek egymástól. Az első magát az esztergomi érseket tisztelheti rektorának, a többi országos főpap, noha maguk közül is választanak prorektorokat. A prézes mindegyiknél a jezsuiták közül kerül ki, de már vegyesen a tanácsosok és az asszisztensek. S ahogy a második kongregáció a rétorok iskolájában, a harmadik a poétákéban tartja üléseit, az első a teológusok fő tantermében szokott összegyűlni, ahol összesereglenek, külön oltár áll rendelkezésükre. Ezeknél végzik gyakori ájtatosságait, különösen azonban azokon a napokon, amik ki vannak jelölve számukra. Az első kongregációnak július 2-án az ünnepe, a másodiknak december 8., a harmadiknak végül szeptember 8.”¹²

A nagyszombati egyetem leltárának elkészítésekor 1773-ban kilenc Mária- és egyéb kongregációt tartottak nyilván, vagyonuk a társulati jelvényektől, kegytárgyaktól, templomi felszereléstől a saját könyvtárig terjedt.¹³

II. Az Esterházyak kapcsolata a kongregációkkal

Nemesi származású világi tagokat már az 1602-es vágsellyei kongregáció is magáénak tudhatott, igaz, még csak elenyésző kisebbségben.¹⁴ A 17. század folyamán a vallási társulatokban tevékenykedő nemesek-főnemesek száma egyre gyarapodott, akik egyszerre több kongregációnak is tagjai vagy akár tisztségviselői lehettek. Sokszor anyagilag támogatták a kongregációt, hol egy sodalis tanulmányait, hol pedig egy-egy kiadvány megjelenését.¹⁵ A főnemesi családok közül is kitűnik azonban az Esterházyak kongregációs szerepvállalása.

¹¹ KAZY Ferenc: *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu*. Tyrnaviae, 1737. 201.

¹² BÉL Mátyás: *Notitia*. In: BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*. Vál., bev. tan., jegyzet: TARNAI Andor. Bp. 1984. /Magyar Ritkaságok/ 266.

¹³ HAIMANN György–MUSZKA Erzsébet–BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium és az Egyetemi Nyomda leltára, 1773*. Bp. 1997. /Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16./ 60–63.

¹⁴ BALÁZS: *Kolozsvár és Vágsellye*. i. m. 14.

¹⁵ KNAPP Éva: *Piétás és irodalom*. Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Bp. 2001. /Historia Litteraria 9./ 90–99.

Esterházy Miklós a katolikus egyház nagylelkű és bőkezű mecénása volt, akit a jezsuita rendhez különlegesen jó viszony fűzött. Fraknói birtokán jezsuita miszió működött (többek között Nádas János részvételével), gyermekeit jezsuita szerzetesek tanították (pl. Keresztes István), László a bécsi jezsuitáknál tanult, amikor Thurzó Erzsébet halála miatt hazahívták, Pál Grácban és Nagyszombatban végzett el több évet, majd a legkisebb fiú, Ferenc is a nagyszombati jezsuitákhoz járt. A nádor tagja volt a nagyszombati Boldogasszony látogatása kongregációnak, ezt a halálakor megjelentetett társulati kiadvány is alátámasztja, amelyben tagnak nevezik.¹⁶ Az ő levéltárából kerültek elő olyan aprónyomatványok, amelyek különféle egyházi eseményekre invitálják a nádort és családját. Ezek a meghívók Rómába vagy Bécsbe szólítanak, és többnyire ferencesektől származnak.¹⁷

A nádor halála után Esterházy László vette át a család irányítását 1646-tól, a fiatal gróf tevékeny részt vállalt nem csak a nagyszombati és pozsonyi, hanem bécsi sodalításokban is: rendszeresen meghívták a bécsi jezsuita kollégium mellett működő Sodalitas D. Barbarae, Virginis Mariae (magyarul Szűz Mária és Borbála társulat) rendezvényeire. Ennek egyébként a Pázmáneum hallgatói is tagjai voltak.¹⁸ A szinte mindig katalógusmelléklettel (esetenként szentképpel) ellátott bécsi meghívók jól jelzik a császárváros társulatainak magyarok felé sugárzott vonzerejét, számos magyar nevet fedezhetünk fel bennük, sőt, tisztségviselőként is gyakran számítottak a magyarokra, például az 1647-es meghívóhoz csatolt, az elhunyt tagokat soroló katalógusban Telegdi János kalocsai érseket a kongregáció rektoraként nevezik meg 1647. február 13-án bekövetkezett haláláig. Esterházy László hirtelen halálát követően a másik három Esterházy-ifjúval történt közös nagyszombati temetésen 1652. november 26-án a Boldogasszony látogatása társulat is képviseltette magát, a temetési menetet ábrázoló metszeten jól látszik a fáklyát tartó és pajzsot viselő, gyászoló tagok tömege.¹⁹ Egy másik Esterházy, a püspök György, végrendeletében emlékezett meg több nagyszombati kongregációról is:

„hagyok ...a szombati öreg templomnál lévő congregatióknak ötven forintot, a szombati páter Jesuitáknál Visitantis et Conceptionis congregatióknak hatvan forintot, a szombati páter Franciskanusoknál lévő Ur teste congregatióknak negyven forintot”.²⁰

¹⁶ *RMK* III 1647 Imago elogio adumbrata (Excellentissimi, ac Illvstrissimi Comitis Nicolai Eszterhazy, Regni Hvgariae Palatini, Velleris Aurei Eqvitis &c. Sodalis Mariani), Et a Mariano Coll. S. J. Tyrnaviae Beatiss. V. Matris Visitantis Parthenio, Moestissimo Nicolai Filio Comiti Ladislao Eszterhazy V. Praefecto suo, Et omnibus Eszterhazyis Sodd. Marianis ab eodem Coetu Parthenio data Tyrnaviae in Palatinali Soc: Jesv Templo ad Castrvm Doloris, Bécs, Cosmerovius, 1645.

¹⁷ Jelzet: MOL, P 108, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 84 Fasc. E., Nr. 1–6.

¹⁸ FAZEKAS István: *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784)*. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. ZOMBORI István. Bp. 2002. /METEM könyvek 37./ 121.

¹⁹ SZABÓ Péter: *A végtisztesség*. Bp. 1989. 35.

²⁰ *Eszterházy György püspök végrendelete 1663*. Közli MERÉNYI Lajos. = Történelmi Tár (23.) 1900. 452–453.

Az Esterházy-családból igazán Pál emelkedik ki Mária-tiszteletével²¹ és a Mária- illetve más kongregációkkal ápolta szoros kapcsolatával. Feljegyzései arról tanúskodnak, hogy már nagyszombati tanulmányai alatt, 15–16 évesen magas tisztségeket töltött be a társulatokban:

„Azon esztendőben lettem rectorral az macula nélkül való Boldogságos Szűz congregatiojában”²² – írta az 1650-es évhez, majd a következő évben már a Boldogasszony látogatása Társulat világi vezetője:

„Ottan megint igen szép comaedia tartatott Szent Xaverius Ferencről, kinek képit én viseltem. Annakutána ednehány nappal az öreg congregationnak, úgy mint BoldogAsszony látogatásának rectorával tétettem az ezerhatszázötvenedik esztendőben.”²³

Pál levelei között nagy számban találhatók a különböző nyomtatott és kézírásos társulati meghívók és értesítők, a nagyszombati, pozsonyi, soproni²⁴ Mária-kongregációk mellett több meghívó érkezett neki a már említett bécsi Szűz Mária és Borbála, illetve a lilienfeldi Szent József társulattól. Előbbiben 1668-ban rektori tisztséget töltött be, utóbbi, a Habsburg-uralkodók által különösen kedvelt és támogatott alsó-ausztriai – a ciszterciek által működtetett – társulat volt, amelynek jelentős magyar tagságára már Knapp Éva is felfigyelt a 18. századi iratok alapján.²⁵ A magyar részvétel azonban már az 1670-es évektől jól adatolható, 1671-ben Esterházy Pál, 1679-ben Esterházy Ferenc (Pál öccse), majd 1690-ben Hommonai Drugeth Bálint volt a Szent József kongregáció rektora, 1702-ben pedig Franciscus Ludovicus Diakowiz lékai várnagy a titkára.

Arra nézve is maradtak források, hogy az Esterházyak főemberei is szívesen vettek részt a társulatokban. László, majd Pál fraknoi várnagya – Kolozsváry Olasz István – mind a soproni Congregatio Sacratissimi Corporis Christi, mind a nagyszombati Mária-kongregációnak hagyott végrendeletében egy kisebb pénzüsszeget.²⁶

²¹ GALAVICS Géza: *A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez)*. = Művészettörténeti Értesítő 1989. 136–161., itt 152–154.; TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Esterházy Pál Mária-atlasza*. In: *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*. Bp. 2002. /Irodalomtörténeti Füzetek 151./ 106–149.

²² *Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653)*. In: ESTERHÁZY Pál: *Mars Hungaricus*. Sajtó alá rend. IVÁNYI Emma, bev. és szerk. HAUSNER Gábor. Bp. 1989. /Zrínyi-könyvtár III./ 312.

²³ Uo. 316.

²⁴ MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5400, Nr. 5403/a (MOL Mf. 4716)

²⁵ KNAPP: *Piétás és irodalom*. i. m. 39.

²⁶ MOL, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, P 108, Repos. 50., Fasc. B., Nr. 8. „viginti quinque florenos propter certas pias causas deputo et delego Congregationi Sacratissimi Corporis Christi, qua est Sopronij apud Patres Societatis Jesu”; „Az Nagyszombati Congregationnak, mivel enis odavalo Congreghatista voltam, az Deakok kozet, hagiok 50 k.”

Az Esterházyak finanszíroztak kongregációs kiadványokat is. Kézikönyvek és ajándékkönyvek egyaránt jelentek meg az Esterházy-család egyes tagjainak (Lászlónak, Györgynek, Pálnak, Júlia Annának, Ferencnek) ajánlva.²⁷

III. A pozsonyi és nagyszombati Mária-kongregációk alkalmi kiadványai

A jezsuiták és más rendek szervezte és irányította vallási társulatok Európa-szerte hasonló kiadványokkal jelentkeztek. Knapp Éva és Tüskés Gábor 1563-tól 1780-as évekig terjedő időszakban 1300 vallásos társulatot és hatszáz kiadványt azonosítottak a történeti Magyarországon. A kiadványokat négy típusba sorolták: 1. felvételi lapok, 2. társulati kézikönyvek, 3. ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek, s végül 4. különféle alkalmi nyomtatványok.²⁸

A 17. század első feléből csak a második és a harmadik csoportba tartozó nyomtatványok – azaz társulati kézikönyvek és ajándékkönyvek – kerültek eddig elő: az első ismert magyar kiadású kézikönyv Draskovich György esztergomi kanonok összeállítása 1628-ból a nagyszombati Boldogasszony látogatása Társulat számára (csak leírásból ismert, első kiadása 1684-ben).²⁹ A másik nagyszombati társulat (Sodalitas Immaculatae Conceptionis B. V. M.) kézikönyve *Mariale Manuale* címen Pozsonyban 1638-ban jelent meg Bőjtke Miklós esztergomi kanonok, a társulat akkori praefektusa összeállításában. Ezt a tagok és érdeklődők között Lósy Imre esztergomi érsek osztotta szét.³⁰ A pozsonyi Szűz Mária mennybemenetele Társulat német nyelvű kézikönyvének csak egyes részeit ismerjük 1654-ből, ez a szabályzatot, a működési engedélyt, imádságokat és a tagok fogadalmát tartalmazza.³¹ Ezekon kívül említést érdemelnek a harmadik típust képviselő olvasmányok: Nádasi János jezsuita azon áhítatos-kegyességi művei, amelyeket a sodalitásoknak illetve azok előjáróinak, tagjainak ajánlott.³²

Knapp Éva szerint a negyedik típus darabjai, az alkalmi nyomtatványok (a társulat ünnepeire szóló meghívók, a halottakról értesítő katalógus, a társulatot engedélyező oklevél, szindarabok, elógiumok stb.) kezdettől fogva jelen vannak, de a 17. század második felében még csupán szórányosan fordulnak elő.³³ A Magyar Országos Levéltár-beli kisnyomtatványok viszont éppen azt bizonyítják, hogy ki-

²⁷ TÜSKÉS: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom. i. m.* 169–173.; KNAPP: *Piétás és irodalom. i. m.* 90–94.

²⁸ KNAPP: *Piétás és irodalom. i. m.* 30–33., TÜSKÉS – KNAPP: *Népi vallásosság Magyarországon. i. m.* 47–51.

²⁹ KNAPP Éva: *Egy XVII. századi népszerű imádságos könyv: az Officium Rákócziánium története I.* = MKSz 1997. 149–166., itt 157.

³⁰ RMNy 1744

³¹ RMNy 1954

³² TÜSKÉS: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom. i. m.* 155–178., 277–279.; KNAPP: *Piétás és irodalom. i. m.* 42–48.

³³ KNAPP: *Piétás és irodalom. i. m.* 74.

adásuk már a 17. század közepétől viszonylagos rendszerességgel folyt. A régi magyar nyomtatványokat 1655-ig bemutató sorozatban egyetlen ilyen típusú (meghívólevél és katalógus) kiadvány sincs, míg a *Régi Magyar Könyvtár* három nagyszombati kiadást tüntet fel 1694-ből és 1697-ből.³⁴ Az itt közölt tizenhat meghívólevelet 1650–1709 között nyomtatták, tizennégyet Nagyszombatban és kettőt Pozsonyban (ez utóbbiak azonosak), hat különböző nagyszombati és pozsonyi társulatot képviselnek, egy kivételével latin nyelvűek, s a társulat halottait felsoroló melléklet nyolchoz járul. Bécsi társaikkal összehasonlítva szerényebb kivitelűek, egyikhez sem mellékeltek például szentképet, díszesebb iniciálé vagy fametszetű dísz is csak elvétve található rajtuk.

A névsorokkal kiegészített meghívólevelek jelentősége nem szorul különösebb magyarázatra, de talán egy rövid összefoglalásra igen: egyrészt kiválóan illusztrálják az egyre inkább lendületbe jövő katolikus megújulás folyamatát egyházi és laikus oldalról egyaránt, másrészt a halotti névsorok – az albumok hiányában³⁵ – lehetőséget nyújtanak a tagok társadalmi helyének, nemzeti és hovatartozásának elemzésére, vagyis akár egy szélesebb társadalmi kontextus megrajzolására, harmadrészt (s ez itt most a legfontosabb szempont) a régi magyar nyomtatványok egy eddig kevésbé ismert műfajára is fényt vetnek amellet, hogy újabb, bibliográfiai eddig ismeretlen magyar nyomtatványoknak örülhetünk.

Az alábbiakban a nyomtatványok leírását kibocsájtásuk helye szerint két csoportba sorolva és kronológiai sorrendben közlöm, az *RMNy* 3. kötetében nem szereplő nyomtatványok Supplementumként külön S-számot kaptak. A végső azonosítást V. Ecsedy Judit végezte, akinek segítségét és tanácsait – Vásárhelyi Juditéval egyetemben – hálásan köszönöm.

Bibliográfiai rövidítések

- ČAPLOVIČ = ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlač i vydaných na Slovensku do roku 1700*. Diel 1., 2., Martin, 1972. 1984.
RMNy = *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. 3. köt. 1636–1655. Kiad. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2000.
 SZABÓ Károly *RMK* = SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II. 1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok*. Bp. 1879–1885.
 SZTRIPSZKY = SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. [Utánnomata:] Bp. 1967.

³⁴ *RMK* II 1782a, 1888b, 1889b

³⁵ Például a nagyszombati kongregációk albumai az 1773-as összeíráskor még megvoltak, későbbi sorsuk azonban ismeretlen, vö. *A nagyszombati jezsuita kollégium, i. m.*, 63. A nagyszombati Mária látogatása kongregáció egyik könyve a nagyvárad Székeskáptalan könyvtárában bukkant föl, vö. EMÖDI András: *A Nagyvárad Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*. Bp.–Szeged, 2002. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 5./ „729. Nádas János Pretiosae occupationes morientum in Societate Jesu Romae 1657. · 8. · 1. · - Poss.: Sodalitatis Beatae Mariae Virginis Visitantis Tyrnaviae 1675 (cl.)”

1. NAGYSZOMBATI TÁRSULATI KIADVÁNYOK

1. RMNy S 2334 A

Sodalitas Beatissimae Virginis Matris Visitantis in Academico Soc. Iesu Collegio Tyrnaviae Sodalibus Opt. Salutem... Georgius Lippay Archiepis. Strigoniensis Praefestus; Stephanus Tenturich p. t. Secretarius

(Tyrnaviae 1650) [typ. Acad.] [1] fol. – 2°

A Sodalitas Beatissimae Virginis Matris Visitantis nevű nagyszombati társulat helyben, 1650. június 11-én kelt meghívólevele

RMNy: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 124, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy László iratai, 7. csomag (MOL, Mf. 4679)

2. RMNy S 2334 B

Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae sine Macula Conceptae, In Academico et Archiepiscopali Societatis Jesu Collegio Tyrnaviae erecta et confirmata, DD Sodalibus in eadem Virgine nobis conjunctissimis salutem... Paulus Hoffmann Episcopus Quinq. Eccl. Praep. S. Stephani De Castro Strigon. Etc. Sac. Caes. Reg. Maj. Consiliarius, Rector; Petrus Devini de Melethe, Vice-Secretarius

(Tyrnaviae 1650) [typ. Acad.] [1] fol. – 2°

A Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae sine Macula Conceptae nevű nagyszombati társulat helyben, 1650. november 15-én kelt meghívólevele

RMNy: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 124, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy László iratai, 7. csomag (MOL Mf. 4679)

3.

Sodalitas Visitationis Beatissimae Virginis Mariae, in Academico Societatis Jesu Collegio Tyrnaviae erecta, et confirmata. – (Catalogus defunctorum e Tyrnaviensi B. M. V. Visitantis Sodalitate.) ...Frater Joannes Krakovani Ord. S. Benedicti Professus Rector; Joannes Ferenczfi Secretarius

(Tyrnaviae 1656) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A Catalogus felsorolja a társulat elhunyt tagjait: Anno MDC.LV. R. P. Fr. Emericus Seiffrid, Prior S. Martini Ordinis S. Bened. In Sacro Monte Pannoniae, 18. Junij; Reverendissimus Dominus Matthias Tarnoczi, Episcopus Vaciensis, Praepositus Posoniensis, etc. Belgradi 20. Augusti; R. D. Tobias Bakos, Radosniae in Augusto; G. D. Stephanus Halassi, Tyrnaviae in Octob., R. P. Balthasar Petrus, Societatis Jesu, Posonij 14. Octob.; R. P. Andreas Hellesvéni, Societatis Jesu, Cassoviae 2. Decemb.; R. P. Georgius Hölg, Societatis Jesu, ad S. Gotherdum 25. Decemb.; R. D. Joannes Faltinski, Parochus in Chekless, in Decemb.

Anno M.DC.LVI. R. P. Martinus Novák, Societatis Jesu, Sopronij 24. Februarij; G. D. Joannes Kosik, Tyrnaviae ultima Februarij; R. P. Martinus Pipa, Societatis Jesu, Threncinij in Martio; R. D. Joannes Bakos, Parochus in Bár, in Aprili.; R. D. Lucas Koos, Parochus Gyarmathiensis, in Aprili.; E. D. Albertus Scultetus, Scepusij 23. Aprilis; R. D. Skaczany, Parochus in Skaczan; A. R. D. Paulus Harman, Conventuelis S. Benedicti

R. P. Fr. Emericus Seiffrid, Prior

A Sodalitas Visitationis Beatissimae Virginis Mariae nevű nagyszombati társulat 1656. június 2-án kelt meghívólevele

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: Primási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, Capsa X, N°. 196 [Időrendezett missilis-sorozat], 1656. I–VI. cs., fol. 280–281.

4.

Sodalitas Beatissimae Virginis Annuntiatae, In Cardinalitio Societatis Iesu Collegio Posonii Erecta et confirmata, Dominis, Dominis Sodalibus in Virgine Matre conjunctis a Verbo Incarnato, ejusque Genitrice salutem, ac sui commendationem. – (Catalogus Eorum DD. Sodalium, qui ex Venerabili Congregatione Beatissimae Virginis Annuntiatae in Cardinalitio Posoniensi Societatis Jesu Collegio erectae intra hoc Biennium peste afflictum e vita cesserunt) ...Gregorius Sussicz Canonicus Poson. Abbas S. Salvatoris de Lekir, Congregationis Virginis Annuntiatae Rector; Franciscus Nemczani Secretarius

(Tyrnaviae 1657) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A Catalogus felsorolja a társulat elhunyt tagjait: Reverendissimus Dominus Domin. Matthias Tarnoczy Vaczyensis, Praepositus Posoniensis-, Sacrae Regiaeque Majestatis Consiliarius, etc. Sodalitatis nostrae desideratissimus actu Rector, obijt 26. Augusti, Anno 1655.; M. D. Ioannes Amadi, L. B. olim ejusdem Sodalitatis Rector 13. Martij Anno 1655; Admod. R. D. Georgius Marokhazy, Canonicus Posoniensis, 29. Novembris, Anno 1655; Admod. R. D. Georgius Rezeny, Abbas S. Salvatoris de Lékir 15. Octobris Anno 1655; R. D. Joannes Skolka, Parochus in Chinoran 15. Iulij, Anno 1655; R. Dom. Georgius Wolffai, Parochus in S. Georgio, 20. Decembris, Anno 1655; R. D. Georgius Lehoczky, Alumnus Seminarij S. Emerici Ducis, 5. Februarij, Anno 1655; Generos. Domin. Adamus Martonfalvai, Nobilis Hungarus, 14. Augusti, Anno 1655; G. D. Matthias Taczkovicz, 15. Octobris, Anno 1655; Dom. Stephanus Lukaczovicz, 14. Augusti, Anno 1655; Dom. Matthias Hlavinsky, 19. Novembris, Anno 1655.

G. D. Franciscus Rakoviczki, Nobilis Hungarus, Tricesimator Senciensis, 14. Septembris, Anno 1656; G. D. Ignatius Szentbenideki, Nobilis Hungarus, Vexillifer Infanteriae S. Regiae M. 13. Decembris, Anno 1656; G. D. Franciscus Nagymihali, Nobilis Hungarus, 15. Aprilis, Anno 1656; G. D. Georgius Branik, Nobilis Hungarus, 7. Decembris, Anno 1656.

Admod. R. D. Michael Losy, Archidiaconus Thorensis, Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Canonicus, 10. Januarij, Anno 1657; G. D. Lucas Vatai, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis inclytae Camerae Hungaricae Consiliarius, 17. Januarij, Anno 1657; G. D. Michael Bartok, Nob. Hung. 17. Januarij, Anno 1657; G. D. Martinus Nigrini, Nobilis Hungarus, 14. Februarij, Anno 1657.

A Sodalitas Beatissimae Virginis Annuntiatae nevű pozsonyi társulat helyben, 1657. április 23-án kelt meghívólevele

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5404 (MOL Mf. 4716)

5.

Sodalitas Maior Augustissimae Virginis Visitantis Mariae, In Archiepiscopali Universitate Tyrnaviensi Societatis JESU Erecta et Confirmata, suis in Diva Virgine Consodalibus Ave Marianum. – (Sodales Beatae V. Matris Visitantis ex Albo nostro Tyrnaviensi, ad Album Immortalitatis translati. Ab Anni 1669. Iulio, ad Anni 1670. Iulium) ...Comes Thomas Erdödi Vice-Rector; R. D. Joan. Martinovski Secretarius

(Tyrnaviae 1670) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A katalógus felsorolja a társulat elhunyt tagjait: Anno 1669. Dn. Joannes Papanek Logices Stud. 2. Aug.; Nobilis Dn. Franciscus Kinigh Tyrnaviae 10. Novemb.

Anno 1670. Spectabilis ac Magnificus D. Franciscus Bihari de Felhőviz Supremus Capitaneus res Tapoczensis Tyrnaviae 23. Martii.; R. ac Relig. P. F. Benedictus Mrusko Ord. S. Pauli Eremitae Professus, Neostadij in Austria 24. Martij; R. et Rel. P. Petrus Narai Societatis Jesu Leoby, in Aprili; Dn. Mathias Fekete, in Majo; R. ac Religiosus Pater Hieronymus Szenczy, Ordinis S. Pauli primi Erem. Profess. 20. May in Tahl

A Sodalitas Maior Augustissimae Virginis Visitantis Mariae nevű nagyszombati társulat helyben, 1670. június 23-án kelt meghívólevele (a nap kézzel beírva)

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSZKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5400 (MOL Mf. 4716)

6.

Sodalitas Maior, Magnae Dominae Nostrae et semper Virginis Mariae Elisabeth Visitantis in Archi-Episcopali Universitate Tyrnaviensi Societatis IESU erecta, et Apostolica Autoritate confirmata D. D. Consodalibus sibi in eadem Virginiae Matre conjunctissimis Salutem. – (Nomina DD. Sodalium Defunctorum) ...Wolfgangus Kohari Vice-Rector

(Tyrnaviae 1673) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A Nomina DD. Sodalium Defunctorum felsorolja a társulat elhunyt tagjait: M.DC.LXXIII. R. P. Paulus Kiell, e Societate Iesu Sattmarini; D. Michael Pasztay, in superiori Ungaria; D. Matthias Zabragy, Cassoviae; D. Georgius Gyula, occisus a Turcis prope Uyvarium; R. D. Georgius Cseler, Parochus Besterczensis 18. Aprilis ibidem; R. D. Georgius Stiglich, Parochus Nahacziensis Korompae 16. Maji; Praenobilis et Generosus Dominus Casparus Sandor de Slaunicza, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Praesidii Selliensis Capitaneus Tyrnaviae 24. Maji; R. P. Franciscus Kopeczki, e Societate Iesu in superiori Ungaria; R. P. Andreas Bornemisza, e Societate Iesu Posonii; Illustrissimus Comes Dominus Emercius Czobor de Czobor Szent-Mihaly, Eques Auratus, Arcium Holicz Sssin, et Ileskeő haereditarius dominus S. C. R. M. Consiliarius, Camerarius, Posonii

A Sodalitas Beatissimae Virginis Matris Visitantis nevű nagyszombati társulat helyben, 1673. június 12-én kelt meghívólevele (a nap kézzel beírva)

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSZKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5401 (MOL Mf. 4716)

7.

Sodalitas Beatissimae Virginis Assumptae, Tyrnaviae in Basilica Santo (!) Nicolao Sacra erecta, et confirmata. Dominis, Dominis Sodalibus in eadem Virgine Matre conjunctis Salutem, Faelicitatem, et sui commendationem ...Petrus Korompay Episcopus Corboviensis, Praepositus Major, et Canonicus, p. t. Sodalitatis Praesidens; Joannes Kinigh, Liberae, ac Regiae Civitatis Tyrnaviensis Senator, p. t. Rector; Sigismundus Mindszenty, p. t. Secretarius

(Tyrnaviae 1676) [typ. Acad.] [1] fol. – 2°

A Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae nevű nagyszombati társulat helyben, 1676. augusztus 1-én kelt meghívólevele

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSZKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5396 (MOL Mf. 4716)

8.

Alma Sodalitas Major, Magnae Dominae Nostrae, semperque Virginis Mariae, Elisabeth Visitantis Tyrnaviae, In Archi-Episcopali Universitate Tyrnaviensi Societatis IESU, erecta, et confirmata. D. D. Consodalibus in eadem Virgine Matre Conjunctissimis, Salutem Mariana. (Syllabus DD. Sodalium defunctorum Beatae Mariae Virginis Visitantis, qui ex Albo Nostro Tyrnaviensi, ad Album Immortalitatis translati sunt) ...Georgius Szelepcheny, Archiepiscopus Strigoniensis, Rector; Valentinus Comes Drugeth de Homonna, Vice-Rector; Nobilis ac eruditus D. Joannes Kast Vice-Secretarius

(Tyrnaviae 1677) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A Sodalitas Beatissimae Virginis Matris Visitantis nevű nagyszombati társulat helyben, 1677. július 21-én kelt meghívólevele

A Syllabus felsorolja a társulat elhunyt tagjait: Illustrissimus ac Reverendissimus Dominus, Dominus Franciscus Leonardus Szegedy, Episcopus Agriensis, Praepositus Jassoviensis, Comitatum Heves, et utriusque; Zolnok Supremus ac Perpetuus Comes, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Consiliarius, etc. Anno 1675.

Anno 1676. Eruditus Dominus Joannes Lehotay, Logices Studiosus, Tyrnaviae Mense Augusto; Reverendus Dominus Stephanus Barothi, Seminarij S. Adalberti Alumnus, Mense Augusto; Reverend. D. Joannes Belansky, Parochus Szuczensis, ibidem 14. Octobris; Reverendissimus D. Benedictus Vépi, Praepositus Orodienensis, Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Custos, et ejusdem Capituli Canonicus, Tyrnaviae 10. Novembris; Reverendus Dominus Georgius Krsniavi, Paroch. Sliechoviensis, 19. Nov.

Anno 1677. Generosus Dominus Joannes Kinik, Civis et Senator Tyrnaviensis, Tyrnaviae, Mense Januario; Reverendis. D. Franciscus Gorup, Episcopus Noviensis, Vener. Cap. Eccles. Jaurinensis Praepositus Major, nec non Illust. Ac Rever. D. D. Georgij Szecezeny, Archi-Episcopi Collocensis et Baciensis, nec non Jaurinensis Episcopi in spiritualibus Vicarius Causarumque; ejusdem sacrae Sedis Auditor Generalis, Sac. Caesar. Regiaeque Majestatis Consiliarius, Jaurini, Mense Januario; Gener. D. Franciscus Hunyadi de Pasith, Mense Februario; Rev. D. Stephanus Körmendi, Paroch. Bogdanocensis, Tyrnav. Mense Mart.; Gen. D. Andreas Pesthi, Judicis Curiae Regiae Magister, Prothonotarius, et Vice-Magister Tavernicorum, 19. Aprilis; Gen. D. Casparus Meniga, Judex Nobilium Comitatus Varasdiensis, Mens. Apr.; D. Franciscus Volner, Posonij 2. Maji; Spectabilis, ac Magnificus D. Albertus Sennyey, L. B. de Kis-Sennyey; Gen. D. Paulus Rendely, Civis et Senator Tyrnaviensis, 17. Junij

SZABÓ Károly *RMK*: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára; Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5402 (MOL Mf. 4716)

9.

Szabad Kiraly Nagy-szombat varosaban, Szent Miklos püspök templomaban Nagy Boldog Aszszoni Congregatioja Tauul lévő Attyafaiinak a Szent Szűzben ajánlja maga kötelességét ... Korompay Péter Corbovai Püspök, Esztergomi Nagy Praepost, és Canonoc p. t. Praeses; Mindszenti Sigmond p. t. Secretarius

(Nagyszombat 1679) [typ. Acad.] [1] fol. – 2°

A Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelo Assumptae nevű nagyszombati társulat helyben, 1679. Boldogasszony hava (január) 1-én kelt meghívólevele

SZABÓ Károly *RMK*: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára; Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5393 (MOL Mf. 4716)

10.

Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae, Tyrnaviae in Basilica Sancti Nicolai Episcopi erecta, et confirmata. Dominis, Dominis Sodalibus in eadem Virgine conjunctis Salutem, Foelicitatem, et sui commendationem ... Blasius Jaklin, Abbas B. M. V. de Schaunik et Praepositus S. Georgij de Viridi Campo, Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Archidiaconus Cathedralis, et Canonicus, p. t. Rector; Sigismundus Mindszenty, p. t. Secretarius

(Tyrnaviae 1682) [typ. Acad.] [1] fol. – 2°

A Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelo Assumptae nevű nagyszombati társulat helyben, 1682. Sabbatho ante Dominicam undecimam Sanctissimae, et Individuae Trinitatis kelt meghívólevele

SZABÓ Károly *RMK*: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5397 (MOL Mf. 4716)

11.

Maria Virgo Gloriose in Coelos Assumpta, Sodalibus sub Eodem Titulo Militantibus, Salutem, et Maternam gratiam. ...Blasius Jaklin, Abbas B. M. V. de Schaunik, Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Lector, et Canonicus, p. t. Praeses; Sigismundus Mindszenti, p. t. Secretarius

(Tyrnaviae 1686) [typ. Acad.] [1] fol. – 2°

A Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae nevű nagyszombati társulat helyben, 1686. július 6-án kelt meghívólevele

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: 2176, az OSzK rendelkezik egy fénymásolattal, jelzete: RMK II 1595/c

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára; Esterházy Pál, 57. köteg, Nr. 5398 (MOL Mf. 4716)

12.

Alma Sodalitas Major Beatissimae Virginis Mariae, Elisabeth Visitantis Tyrnaviae. Erecta, et confirmata. Dominis, Dominis Sodalibus in eadem Virgine Coniunctis. Salutem Marianam. – (Catalogus D. D. Sodalium e Tyrnaviensi B. V. Visitantis Sodalitate Majori Defunctorum.) ...Celsissimus, ac Reverendissimus Princeps, Georgius Széchény, Archi-Episcopus Strigoniensis, Locique, et Comitatus ejusdem Supremus, ac perpetuus Comes, Primas Regni Hungariae Legatus Natus, Summus, et Secretarius, Cancellarius Sacrae Caesareae, Regiaeque Majestatis Intimus Consiliarius Rector; D. Joannes Sigray Secretarius, Logices Auditor

(Tyrnaviae 1686) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A Catalogus felsorolja a társulat elhunyt tagjait: Anno M.DC.LXXXV. R. D. Carolus Pilarik; D. Michael Turkovich Basinij, In Martio; D. Emericus Suitkovich Tyrnaviae 20. Junij; D. Andreas Kosztká; D. Joannes Janovich Ranspurgij 25. Julij; D. Joannes Hlado; D. Joannes Turkovich Baimocsii In Augusto; Spectabilis Magnificus Dominus Paulus, Antonius Eszterhazy de Galantha, 14. Septemb. ibid.; R. P. Georgius Podhoranszky, Soc. Jesu in Bozok 22. Sept.

Anno M.DC.LXXXVI. R. D. Franciscus Ferenczfí, In Martio ibid.; D. Andreas Simonich Papae 19. Martij; Illustrissimus, ac Reverendissimus Dominus Joannes Gubasocsi, Archi-Episcopus Colocensis, Episcopus Nitriensis, Locique ac Comitatus ejusdem, Supremus, ac Perpetuus Comes, Sacrae Caesareae, Regiaeque Majestatis Consiliarius, ac per Regnum Hungariae Aulae Cancellarius, Viennae 10. Ap.; D. Martinus Sartorius, Tyrnaviae 13. April

A Sodalitas Beatissimae Virginis Matris Visitantis nevű nagyszombati társulat helyben, 1686. július 17-én kelt meghívólevele

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5403 (MOL Mf. 4716)

13.

Alma Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae ab Angelo Salutatae, in Cardinalitio Societatis Jesu Collegio Posonij erecta et confirmata. D. D. Consodalibus, in eadem Virgine Matre conjunctissimis Salutem Marianam. – (Nomina eorum D. D. Sodalium Qui ex Alma Sodalitate B. V. M. ab Angelo salutatae Posonij Anno M.DC.LXXXIX. vita cesserunt) ...Comes Stephanus Zichy, Vice-Rector; Joannes Ignatius Blaskovith Secretarius

(Tyrnaviae 1690) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A Catalogus felsorolja a társulat elhunyt tagjait: Dominus Joannes Georgius Ott, Posonij 4. Februarij; Spectabilis ac Magnificus Dominus Leonardus L. B. Amade, in Insula Czalokez 1. Aprilis; R. P. Petrus Agoston Soc. Jesu, Tyrnaviae 23. Aprilis; R. P. Nicolaus Rutkay Soc. Jesu, Trencinij, 8. Septembris; Reverendissimus D. Michael Csedő, Tyrnaviae 11. Januarij; Perillustris D. Ignatius Maholany, Augustae in Septembri.; Nobilis Dominus Stephanus Vatay Senator Posoniensis, in Insula Czalokez 12. Octobris; Illustrissimus, ac Reverendissimus Dominus S. R. I. Comes Ladislaus Ignatius Eszterhazi de Galantha, perpetuus in Frakno, Praepositus B. M. V. de Rahott, Venerabilis Capituli Posoniensis Canonicus, Almae hujus Congregationis actualis Rector, et Benefactor, Posonij 26. Novembris

A Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae, ab Angelo Salutatae nevű pozsonyi társulat helyben, 1690. március 18-án kelt meghívólevele

SZABÓ Károly *RMK*: -, SZTRIPSZKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. kötet, Nr. 5405 (MOL Mf. 4716)

14.

Alma Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae, ab Angelo salutatae in Cardinalitio Societatis Jesu Collegio Posonii erecta et confirmata, D. D. Sodalibus in eadem Virgine Matre conjunctissimis Salutem. – (Nomina Sodalium Pie Defunctorum) ... Joannes Ignatius Caprini Abbas B. M. V. de Porozlo Venerabilis Capituli Posoniensis Canonicus Rector; Ladislaus Ignatius Sigray, de Fölső Surány Secretarius (Tyrnaviae 1709) [typ. Acad.] [2] fol. – 2°

A Catalogus felsorolja a társulat elhunyt tagjait: Anno M.DCC.V. Generosus D. Joannes Golesicz, Posonii 7. Maij; D. Ladislaus Hrabovszky, Tyrnaviae 13. Augustij; Generosus D. Josephus Finaczi Vexilliser oblit in Castris Caesareis imperialibus 13. Augusti; Perillustris ac Generosus D. Josephus Bornemisza de Besth, Posonii 17 Octob.; Reverendissimus D. Matthias Nemecsek Abbas B. V. de valle Paradisi Venerabilis Capitulu Posoniensis Canonicus, Posonii 5. Novemb.; A. R. D. Martinus Márffy, Venerabilis Capituli Posoniensis Canonicus, Posonii 8 Decemb.;

M.DCC.VI. R. D. Aloysius Josephus Prandl, Liberae Regiaeque Civitatis Posoniensis Capellanus, Posonii 30. Jan.; Generosus D. Joannes Tamasfalvaj, Posonii 3. Febr.; Nobilis Juvenis Joannes Kakonj, Rhetorices Studiosus, Posonii 10 Febr.; Perillust. Ac Generos. D. Joannes Beniczky Comitatus Nitriensis Judex Nobilium, Posonii 12. Febr.; Casparus Csanádi, Szakolczae 3. Junii; Perillust. Ac Generos. D. Michael Szalaj, Venerab. Capit. Poson. Notarius. Benefactor, Posonii 30. Junij; Laurentius Kürti in Insula Csalokez, 11. Julii; Illustrissimus Comes Nicolaus Erdödy de Monyorokörök, Graecii 13. Julii; Eruditus D. Ignatius Widmann, Posonii, 20. Julii; Stephanus Némethi in Insula Csalokez, nescitur dies; Reverendus, Religiosus Antonius Matkovics, ordinis Minorum S. Francisci Seraphici Reformatorem Provinciae S. Mariae in Ungaria Professus, Tyrnaviae 12. Augusti; Reverendissimus D. Andreae Franciscus Vinczi, Abbas S. Gabrielis Archangeli, Venerabilis Capitulis Posoniensis Cantor et Canonicus Congregationis nostrae Rector, Posonii 28. Octob.; Nobilis Juvenis Joannes Czompo trucidatus ab hoste in Insula Csalokez, 6. Novemb.

M.DCC.VII. Perillustris ac Generosus D. Michael Sambokrethi Liberae Regiaeque Civitatis Posoniensis Judex, Posonii 16. Januarii; Perillustres ac Generosus D. Gabriel Palugyai de kis Palugya, S. R. I. et Ungariae Eques Auratus, S. C. Regiaeque Majestatis Aulae Familiaris et Regiae Camerae Ungaricae Consiliarius, nec non Tabulae Regiae Judiciariae Asector, Posonii 18. Jan.; Nobilis ac Eruditus D. Michael Szalaj, Posonii 23. Martij; Reverendus D. Martinus Batkovics, in Bur. nescitur dies; Bartholomaeus bartolo Rhetorices Studiosus, Posonii 27. Aprilis; Franciscus Kemptner in Castris Caesareis, 8. Maij; Illustrissimus ac Reverendissimus D. Stephanus Dolni, Episcopus Csanadiensis, Locique ejusdem Supremus ac perpetuus Comes, Abbas

S. Helenae de Földvár, Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Praepositus Major, S. C. Regiaeque majestatis Consiliarius, nec non Eminentissimi Archi-Episcopi Strigoniensis in Spiritualibus Suffraganeus, Benefactor, Tyrnaviae 2. Junii; Generosus D. Joannes Hersicz, Posonii 12. Augusti; Reverendus Fr. Michael Weingrueber, Ord. SS. Trinitatis de Redemptione Captiv., Posonii 25. August.; D. Paulus Malinovszky trucidatus ab hoste 4. Septemb.; Spectabilis ac Magnificus D. Adamus L. B. Vicsaj Hedervarini 27. Decemb.;

Stephanus Nagy nescitur dies, neque locus; Illustrissimus, ac Reverendissimus D. Jacobus Alexius Jaszloczi Episcopus Tribunicensis, Abbas B. M. V. de Csikador, Venerabilis Capituli Posoniensis Lector et Canonicus, olim Congregationis Rector, Posonii 14. Februarii; Andreas Labos in Sclavonia Veroviticzae 11. Februarii; Nobilis D. Leopoldus Veleczkey, Posonii 1. Maij; Michael Pontel Tyrnaviae 9. Junii; Perillustis ac Generosus D. Joannes Petraj, Posonii 20. Junii; Michael Fillo Syntaxista, Posonii submersus in Danubio 31. Julii; Reverendus P. Franciscus Temerde, e Societate Jesu Sopronii 18. Septemb.; Admodum Reverendus D. Paulus Primosicz, Parochus in Senkvicz dies nescitur, Benefactor; Generosus D. Stephanus Várad Celssissimi Principis Palatini Cancellista, Posonii 7. Octobris

A Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae ab Angelo salutatae nevű pozsonyi társulat helyben, 1709. márciusban kelt meghívólevele

SZABÓ Károly RMK: -, SZTRIPSKY: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál iratai, 57. köteg, Nr. 5406 (MOL Mf. 4716)

POZSONYI TÁRSULATI KIADVÁNY

15. RMNy S 2340 A

Perpetuam in Maria morinetium et mortuorum Matre felicitatem ...Signavit auctoritate Fundatoris Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Archiepiscopi Strigoniensis (kézírással), *Johann Ignatius Veztenicz* (kézírással)

(Posonii 1650) [typ. Coll.Soc. Jesu] [2] fol. – 2°

A Sodalitas Virginis Mariae Matris morientium et mortuorum nevű pozsonyi társulat helyben, 1650. október 1-én (a dátum kézírással) kelt meghívólevele

RMNy: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 124, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy László iratai, 7. csomag (MOL Mf. 4679)

16. RMNy S 2340 B

Perpetuam in Maria morinetium et mortuorum Matre felicitatem ...Signavit auctoritate Fundatoris Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Archiepiscopi Strigoniensis (kézírással), *Jo. Ignatius Veztenicz* (kézírással)

(Posonii 1650) [typ. Coll.Soc. Jesu] [2] fol. – 2°

A Sodalitas Virginis Mariae Matris morientium et mortuorum nevű pozsonyi társulat helyben, 1651. október 10-én (a dátum kézírással) kelt meghívólevele

RMNy: -, ČAPLOVIČ: -

Lelőhely: MOL, P 124, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy László iratai, 7. csomag (MOL Mf. 4679)

Megjegyzés: a 15. és a 16. azonos nyomtatvány, csak a kitöltött dátumban van eltérés.

NOÉMI VISKOLCZ

Unbekannte Kleindrucke im Ungarischen Staatsarchiv aus dem 17. Jahrhundert

Aus den Beständen des Esterházy-Archivs und des Graner Erzbischofs Archivs tauchten unbekannte Kleindrucke (insgesamt 16) aus dem zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts auf. Diese kurze, ein oder zwei blättrige Ausgaben laden zu den Veranstaltungen der Marianischen Kongregationen ein (nach Pressburg und Tyrnau) und manche enthalten auch die Namenslisten der gestorbenen Mitglieder (Sodalen). Unseres Wissens nach pflegte die Familie Esterházy seit den 1620er Jahren sehr gute und enge Kontakte zu den Sodalitäten. Die eher bescheidenen Drucke erschienen zwischen 1650–1709 in Pressburg und Tyrnau. Ihre kulturgeschichtliche Bedeutung besteht darin, dass sie einerseits die katholische Erneuerung beleuchten, andererseits durch den Namensverzeichnisse sich die Möglichkeit gibt einen gesellschaftlichen Hintergrund zu schildern.

HORVÁTH LÁSZLÓ
Az Erdélyi Szépmíves Céh irodalmi estélyei

Győr-Moson-Pozsony és Sopron vármegyében a két világháború között

Tabéry Géza Győrben

1930. július 4-én kelt az a levél,¹ amelyet a debreceni székhelyű Magyarországi Városok Kulturális Szövetsége (VKSZ) elnökének, dr. Vásáry Istvánnak írt az Erdélyi Szépmíves Céh két vezetője: gróf Bánffy Miklós elnök és Kós Károly igazgató. Levelükben tudatták Vásáryval, hogy a Céh „egyik legagilisebb és legszimpatikusabb tagját, a nagyváradi Sziglihegy [sic!] Társaság alelnökét: Tabéry Gézát” bízták meg azzal a feladattal, hogy ősszel személyesen utazzék el Magyarországra és keresse fel azokat a városokat, amelyekben feltehetően kellő érdeklődés mutatkozik az erdélyi magyarság szellemi élete iránt. Ha a megfelelő városokban díjtalanul és költségek nélkül rendelkezésre tudnak bocsátani előadótermet, akkor Tabéry „minden honorálás nélkül” megtartaná előadását. A Céh a VKSZ feladatául tűzte az előadások előtti megfelelő és hatásos propaganda-tevékenységet. Levélből² tudjuk azt is, hogy Tabéry egyórásra tervezett előadásában bemutatja majd az erdélyi magyar irodalmat, de mondandója „kiterjeszkedik a kisebbségi magyar sorba jutott erdélyi magyarság általános szellemi és kulturális helyzetének megrajzolására is”. A *Győri Hírlap* számolt be az előadásról és természetesen azt megelőzően propagálta azt.³ Az előadás megtartására 1930. október 25-én délután 4 órakor került sor a Kisfaludy Irodalmi Kör (KIK) rendezésében. Tabéry Debrecen, Nyíregyháza, Miskolc, Szeged és Pécs városokat követően kereste fel Győrt. Az irodalmi estét dr. Kuncz Jenő, a Kisfaludy Irodalmi Kör elnöke nyitotta meg, majd Kocsis Lénárd, a KIK rendes tagja, a Czuczor Gergely Gimnázium igazgatója, az „esztétikai élvezetekről beszélt”.⁴ Ezt követte Tabéry előadása „Tíz év magyar irodalma és kulturális élete” címmel.⁵ Előadásában szólt a kivándorlás (repatriálás) okozta szellemi és kulturális károkról is, valamint arról, hogy az erdélyi

¹ Győri Levéltár. X/51. Győri Kisfaludy Irodalmi Kör iratai, 1908–1948. IV/25, V/71-72-73. (Továbbiakban: GYL)

² Uo. 1930. szeptember 17.

³ Győri Hírlap 1930. október 25. 6.

⁴ Uo. 1930. október 28. 2.

⁵ BÁSZEL Ernő–KEMÉNY József: *A Kisfaludy Irodalmi Kör negyedszázados története, 1908–1933*. Győr, KIK, 1933. 63. A Győri Hírlap október 28-i száma nem említette meg az előadás pontos címét.

és magyarországi írók között nincs szakadék, ha mégis vannak bizonyos távolságok, azokat a jelenlegi történelmi állapotok idézték elő. „A nagyszabású előadást könnyezve tapsolta meg a közönség, azzal az elhatározással, hogy az erdélyi írók könyveit sűrűbben forgatja, mint eddig, hogy a magyarság hősi küzdelmeit figyelemmel kísérje és támogassa.”⁶

Tabéry magyarországi előadókörútjának előzménye az ESZC könyvsorozata előfizetőinek csökkenése volt. 1928 elejére tömeges lemondások történtek, amit akkor új propagandával tudtak pótolni. A legsúlyosabb helyzet 1930-ra alakult ki. „A Szépmíves Céh anyagi helyzete az újabb kiadói tervek és terhek felvételével (folyóirat és várospórté stb.) a jövő évre nincs biztosítva, ha az írók a maguk körében és társadalmi összeköttetések révén komoly propagandát nem fejtenek ki.”⁷ E felhívást megelőzően is történtek próbálkozások az előfizetők létszámának emelésére. 1928. szeptember 28-án kelt Kós Károly levele, amelyet az összes helikoni íróhoz eljuttatott. A levélhez mellékelte egy levelezőlapot abból a célból, hogy arra írják fel azokat a neveket és címeket, „akikről gondold, hogy propaganda füzetünket, ismertetési nyomtatványainkat stb. nem minden eredmény nélkül küldhetjük el. Ha csak pár tagot vagy előfizetőt sikerül is így megszerezni, úgy a Te, mint a mi munkánk nem volt hiába”.⁸ 1929-ben vetődött fel a tagtoborzás egy másik lehetséges módja. Gyallay Domokos foglalta össze az írók véleményét ez ügyben. „... tartsanak az írók ott, ahol laknak, irodalmi előadásokat, előadás-sorozatokat liceumok formájában. Az általános kérdések keretében ezek az előadások érintsék az erdélyi magyar irodalom kérdéseit, vagy szóljanak egyes erdélyi könyvekről is.”⁹ Mivel ezek a javaslatok nem jártak túl nagy sikerrel, Tabéry felajánlotta segítségét, így kívánva újabb tagokat toborozni az ESZC számára.

Összegezve Tabéry magyarországi körútjának eredményességét azt mondhatjuk, hogy az ESZC számára vitathatatlanul sikeres volt. „Több mint hathetes körutam eredménye tömeges előfizető-gyarapodás volt.”¹⁰ A Céh könyvsorozatának minden művéből két kiadást jelentetett meg egyszerre. A pártoló tagok számára egy bibliofil (amatőr) kiállítású változatot (névre szóló ex libris-szel és számozással ellátva, félbőr, félpergamen kötésben) adott ki, ezt tekintette a mű első kiadásának. A könyvek közölték a tagok névsorát is, „rég erdélyi könyvnyomtató szokás szerint”. A névsorokat tanulmányozva azt láthatjuk, hogy az 1930-ban megjelent utolsó könyv 441 tagot sorol fel, az 1931-es év első megjelent könyve 534-et. Látszólag nagy a különbség, viszont a névsorok „naprakészségét” figyelembe véve az 1930-as években a tagok száma többször is meghaladta az 500-at. Tényleges és maradandó különbség mutatkozott az 1932-es esztendőktől, attól kezdve már

⁶ L. 4. jegyzet

⁷ *Az Erdélyi Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája, 1924–1944. I.* Közzéteszi MAROSI Ildikó. Bukarest, Kriterion, 1980. 257.

⁸ Uo. 155.

⁹ Uo. 188.

¹⁰ TABÉRY Géza: *Két kor küszöbén*. Bukarest, Kriterion, 1970. 304.

a 350-et sem érte el, és fokozatosan csökkenő tendenciát mutatva 200 körül, sokszor alatta maradván érte el 1944-es megszűnését.¹¹ A művek második kiadásának számító ún. olcsó kiadást (papírkötés, kevésbé jó minőségű papír) az előfizetők számára adta ki a Céh. Ezeket a könyveket az első években meg lehetett vásárolni könyvesboltokban is, ezt követően kizárólag előfizetés útján. A magyarországi előfizetők számának gyarapodásáról nincsenek „naprakész” listáink. 1937-ben jelent meg az *Aranykönyv*, amely az összes, az anyag lezárását megelőzően a kezdetektől tartalmazza az ESZC magyarországi barátainak névsorát, összesen 22 000 nevet. Olyanokat is felsorolva, akik már évekkel korábban meghaltak, és azokat is, akik át sem vették a könyveket, csak az előadások hatására iratkoztak fel a jelentkezési ívre. Minden esetre ez a hatalmas szám jelzi, hogy Tabéry jó munkát végzett, elégedett is lehetett volna. Ha a Céh betartotta volna az egyességet. „Megállapodásunk szerint körutam költségeit saját zsebemből kellett fedeznem. Ennek ellenében a Céh kötelezte magát, hogy a magyarországi előadó körút hatására jelentkező előfizetésekből mindaddig kárpótol, amíg kiadásaim és előadói munkadíjam kielégítést nem nyernek.”¹² Az ESZC egy darabig fizette Tabéry számára a pénzt, majd beszüntette a folyósítást. Ez, és egyéb sérelmek vezettek Tabéry Céhből való kilépéséhez és az Erdélyi Magyar Írói Rend létrehozásához. Erdemei az erdélyi magyar irodalom magyarországi népszerűsítésében megkérdőjelezhetetlenek.

Tabéry sikeres körútja lehetővé tette, hogy két esztendő múlva, 1933 decemberében a kedvezőtlen romániai politikai légkör ellenére¹³ az Erdélyi Szépmíves Céh és az Erdélyi Helikon íróinak egy csoportja eljuthasson előadásaival Magyarországon több városába, így nyíregyházára, Debrecenbe és Szegedre.

1934: Előadások Sopronban, Magyaróváron és Győrött

1934 elején folytatódtak a felolvasóestek. Február 25-én az erdélyi írók csoportja Szombathelyről Sopronba érkezett, hogy ott a Frankenburg Irodalmi Kör (FIK) 1933/34-es esztendejének utolsó alapszabályszerű estjén vegyen részt. Az év négy estje közül „ismét az utolsó volt legemlékezetesebb: az Erdélyi Szépmíves Céh látogatása”.¹⁴ Az írócsoportot gr. Bánffy Miklós vezette, „aki az erdélyi magyarságnak egyébként vezéregyénisége. Színművei, regényei és elbeszélései az egyetemes magyar irodalom kiváló értékei közé tartoznak”.¹⁵ A delegáció résztvevői

¹¹ L. az amatőr példányok pártoló tag listáit.

¹² TABÉRY: *i. m.* 304.

¹³ „Romániában 1933-ban érte el csúcspontját a munkásság mozgalma. A kormány a fenyegető népmozgalmak ellen fokozatosan létre hozta a fasiszta diktatúrát”. In: *Egyetemes történelmi kronológia*. 4. kiad. Budapest, Tankvk., 1981. 614.

¹⁴ *A Frankenburg Irodalmi Kör működése 1921. július 1-től 1937. július 1-ig...* Szerk. BEREZ Dezső. Sopron, FIK, 1937. 16.

¹⁵ Soproni Hírlap 1934. február 20. 2.

voltak: az írókat képviselő báró Kemény János, Kós Károly és Nyíró József, a költészetet a fiatal tehetség, Dsida Jenő képviselte. Még az estet megelőzően jelent meg Szentimrey Lajosnak, a FIK titkárának véleménye,¹⁶ mely szerint az előadás „kettős ünnepe Sopron magyarságának. Rendkívüli jelentőségű nemzeti és társadalmi, másrészt irodalmi és művészeti esemény, mely senkit sem hagyhat közömbösen”. Majd a trianoni békediktátumra emlékezve folytatta: „Ez a szörnyű és abszurd történelmi tévedés soha el nem tompuló éllel vájó tör a szívünk egyre vérző, nyílt sebében. De ezt a sebet most mélyre takarjuk. Vasárnap nem irredenta ünnepélyt rendezünk, hanem a lebírhatatlan magyar élniakarás legsudarasabb fáját öntözzük meg hitünkkel, lelkesedésünkkel, fájdalom- és örömkönnyeinkkel.” Az előadásra a Kaszinó nagytermében került sor. „A sorokban a város előkelőségei, a hatóságok, hivatalok vezetői, papi, katonai notabilitások, szép asszonyok, viruló lányok, kipirult diákok.”¹⁷ Amikor az írók beléptek a babérmagányokkal feldíszített pódiumra, a közönség percekig tartó tapsviharral és ovációval fogadta őket. Sopron város részéről Thurner Mihály polgármester köszöntötte a vendégeket, majd ismertette az erdélyi magyar irodalom helyzetét és eredményeit, egyben az írók írói érdemeit. Természetesen külön szót Bánffy Miklós diplomáciai érdemeiről, amelyek lehetővé tették Sopron Magyarországhoz való tartozását Trianon után is. Az írók részéről Bánffy köszöntötte a vendéglátókat és a közönséget, majd Kemény János beszélt az erdélyi magyar irodalomról. Kós Károly *Az ország-építő* című regényéből olvasott fel. Nyíró József „Gyermekjáték” című novelláját, végezetül Dsida Jenő néhány új költeményét adta elő. Az előadást kiegészítette Jakab Irén műsora, aki Florián György zongorakíséretében magyar műdalokat énekelt. Az írók másnap Nagycenkre látogattak, ahol megnézték a Széchenyi-család kastélyát és sírboltját. Bánffy Miklós az Erdélyi Helikon (írói munkaközösség) nevében megkoszorúzta Széchenyi István sírját. Sopronba visszatérve megtekintették a vármegyei levéltárat és több nevezetességet is felkerestek.

Március elsején jelent meg Deák Albert írása,¹⁸ mely az est méltatása mellett interjút közölt Kemény Jánossal, a régi osztálytárral.¹⁹ Az erdélyi író és irodalom-szervező a beszélgetés során a következő fontos gondolatokat fejtette ki.

„A vidéki városokra is kell gondolni. Láttuk ezt Tiszántúlon és Dunántúlon egyaránt. Egy ország irodalmának gazdagsága és értéke nem az egységességében van, hanem a sajátos színességében. Az európai értéket ma a komoly kritikus az egyéniségben rejlő sajátosságokban keresi. A magyar városok sokszínűek, mind más és más típus, és alkalmas volna, hogy sokszínű, gazdag helyi irodalmat teremtsenek. Budapestnek az a hivatása, hogy a nagyvilágból felszívja a kultúrértékeket és közvetítse az egész magyarságnak. A vidéknek pedig az, hogy kitermelje a magyar sajátosságokat, és a fővároson keresztül lejtassa a világnak. Lehet az irodalom egészen népi és nemzeti, s ugyanakkor európai is. A mi otthoni erdélyi irodalmunk valahogy ebben a kettősségben lett gazdaggá. Úgy tudott európaivá lenni, hogy magyar sajátosságát

¹⁶ Uo. 1934. február 23. 1.

¹⁷ *Erdélyi fejek az irodalmi körben.* = Uo. február 27. 1.

¹⁸ Uo. március 1. 1.

¹⁹ Deák Albert (Makkfalva, Maros-Torda vm., 1901–?) újságíró (www.pim.hu)

hiánytalanul megőrizte. A magyar vidéki városoknál lehet érezni ezen kettősségre való törekvést. Lehet, hogy ez még nem öntudatos, hanem ösztönszerűleg mutatkozik meg. De megvan, mert látjuk a városi levéltáraknak, régiségtáraknak, műkincseknek fokozott megbecsülését, népművészetek felkarolását, és ugyanakkor a modern városfejlesztéseket. Ugyanezt látjuk Móra Ferenc tökéletes magyarságában. Tipikusan olyan író, aki ízig-vérig magyar jellegű volt, és mégis óriási sikereket értek el művei idegen nyelvekre fordítva is. *Ének a búzamezőkről* című könyve angolra fordítva úgy szerepel, mint a világirodalom remeke. Tehát a vidékek irodalmán keresztül vezet az út a magyar irodalom meggazdagodásához.”

Az Erdélyi Szépmíves Céh következő állomása Magyaróvár volt. Február 27-én dr. Sattler János polgármester vezetésével küldöttség fogadta a pályaudvaron a Sopronból érkező vendégeket.²⁰ Az előadásra este 8 órai kezdettel került sor a Kaszinó nagytermében, ahol a rendező Színpartoló Egyesület nevében dr. Koch Béla nyugalmazott vármegyei tiszti főorvos üdvözölte az írókat, úgy is, mint Erdély szülötte. A küldöttséget Kemény János vezette, mivel Bánffy Miklóst feladata hirtelen Budapestre szólította. Kemény irodalmi előadása után Kós Károly *Az országépítő* című regényéből olvasott fel egy fejezetet, majd Dsida Jenő „szebbnél-szebb verseit olvasta fel egymás után”, végezetül Nyíró József a székely népeletről írott egyik novelláját adta elő. Az előadás után rendezett vacsorán is sokan vettek részt. Itt Szűcs Sándor evangélikus lelkész bemutatta Erdély szellemi életét, „azt a külön életet, miből az egész magyarság bőségesen jutott kincsekhez, s abból a kincsteremtő világból még sok drágaságot várunk”. A vendégek az előadás másnapján utaztak el Győrbe, hogy ott is megtartsák estjüket és „folytassák apostolkodó kulturmissziójukat a még hátralévő többi magyar városban”.

Győr város polgármestere, Szauter Ferenc még 1933 végén levélben közölte a Kisfaludy Irodalmi Kör vezetőségével, hogy az erdélyi írók egy csoportja Magyarországra, így Győrbe is ellátogat majd. Céljuk „politikamentes előadások” tartása. A polgármester levelében felkérte a Kisfaludy Irodalmi Kört az előadóest megrendezésében való közreműködésre.²¹

Győrött február 28-án a város közgyűlési termében megtartott előadás szervezésében a Kisfaludy Irodalmi Kör mellett szerepet vállalt az Ének- és Zeneegylet, valamint a Győri Erdélyiek Asztaltársasága is. A vendégeket a vasútállomáson a város részéről Koller Jenő tanácsos üdvözölte a szépszámmal megjelent érdeklődők gyűrűjében. Az állomásról a Royal Szállóba mentek, majd onnan indultak tovább a Városházára, ahol a babérfákkal és -lombokkal, szőnyegekkel díszített előcsarnokban és a polgármester fogadóijában újra meleg szeretettel köszöntötték a vendégeket. Az est megnyitását jelentette az a dr. Gálos Rezső – a KIK alelnöke által – felolvasott levél, melyet Kuncz Jenő írt, aki gyengélkedése miatt

²⁰ Mosonvármegye, 1934. március 1. 1. Ugyanitt ismertette a lezajlott est eseményeit is.

²¹ GYL 1933. november 27.

nem lehetett jelen személyesen az eseményen.²² Ezt követte Szauter Ferenc polgármester beszéde, aki „üdvözölte a testvérnép képviselőit, akik ápolják a velünk való összetartozás érzéseit”.²³ Az írók részéről Kemény János köszöntö meg az ünnepi fogadtatást Bánffy Miklós helyett, akinek el kellett utaznia.²⁴ A Kemény által megtartott szokásos bevezető előadás (Erdély irodalmi élete) után Nyíró József „Kis Dani halála és temetése” című novelláját olvasta fel. Őt követte Dsida Jenő a „Szerenád Ilonkához”, „Krisztusom”, „Az utcaseprő”, „Amundsen kortársa”, „A föld és az ember megmarad” című verseivel. Kós Károly ismét *Az országépítő* című regényéből olvasott fel.

A társasvacsora este 9 órakor kezdődött a Royal Szálló Gobelin-termében. Az első felköszöntőt dr. Höfer Vilmos polgármester helyettes mondta, beszédében rámutatva az erdélyi írókban és az erdélyi irodalomban rejlő értékekre. A KIK és a győri kulturális egyesületek nevében dr. Bászel Ernő mondott köszöntőt. Az írók részéről Kemény János „azt hangoztatta, hogy ’kicsi Erdély’ magyarságának ereje, lelke az erdélyi föld varázsos ereje és az erdélyi tradíció, amely az európai minőségű művelt magyar úr típusát teremtette meg, amely típusnak nem a szám és a tömeg, hanem a szellem az ideálja”.²⁵

A szellemi értékeket tartalmazó Erdélyi Szépmíves Céh könyveinek egyre nagyobb számban való magyarországi jelenlétéhez jelentősen hozzájárultak az itteni kiadókkal kötött szerződések is. 1928–1931 között az Athenaeum Kiadó jelentetett meg könyveket, elsősorban a sikerre számot tarthatóak közül válogatva és az ESZC-vel közös címodallal. Rövid ideig szerződésben állt a Céh a Génius Kiadóval, néhány könyv erejéig, az áttörést a Révai Kiadóval 1934-ben megkötött szerződés hozta meg. Ők jelentették meg az ún. „Díszkiadás” két sorozatát (1934–1941: 10 éves jubileumi díszkiadás; 1936–1944: jubileumi díszkiadás). Nem tévesztendő össze az ESZC könyvsorozatával! Meg kell említeni még a Díszkiadáson belül – a Céh magyarországi barátainak kérésére – kiadott „toborzó-sorozatot”²⁶ is. Az erdélyi könyvek tömeges magyarországi megjelentetésének voltak ellenzői az erdélyi irodalmi életben, többek között Jancsó Béla.

²² Uo. Géppel írt lapon: dr. Valló István teendői: Városháza közgyűlési termének berendezése, tervrajz, jegyek beosztása, díszruhás hajdúk állítása, szőnyegek, növénydíszítés, Széchenyi Társaságtól rendezők. Gálos Rezső teendői: KIK elnöklés, hivatalos üdvözlés a pályaudvaron és a vacsorán. Koller Jenő teendői: rendőrség. Remenyik Andor: sajtópropaganda.

²³ *A közönség tüntető melegséggel ünnepelte az erdélyi írókat – Erdély tradíciója az erdélyi magyar, mondta Kemény János báró.* = Győri Hírlap 1934. március. 1. 2. *Az Erdélyi Szépmíves Céh előadójegye.* = Hét esztendő. A győri Kisfaludy Irodalmi Kör negyedik évkönyve, 1934–1940. Szerk. UJLAKI Géza, JENEI Ferenc. Győr, KIK, [1941]. 162.

²⁴ GYL, Bánffy Miklós távirata a polgármesternek: „Legnagyobb sajnálatomra halaszthatatlan ügyek miatt nem jöhetek. Melegen üdvözlöm Győr város közönségét.”

²⁵ L. 23. jegyzet

²⁶ TAVASZY Sándor: *Gondolatok egy Anthológia olvasása közben.* = Erdélyi Helikon 1935. 6. sz. 455.

„... Az irodalompolitika ma nem törekedik az egész erdélyi magyarság: a magyar tömegek 'irodalmi beszervezésére', azaz olvasóközönséggé tételére, hanem megelégszik egy kis olvasó-réteggel és a növekvő magyarországi könyvsikerrel. Milyen kár, hogy az utóbbi pontnál nem mondja ki bátran: [ti. Jancsó Elemér – H. L.] bármilyen örvendetes az erdélyi könyvsiker Budapesten, mint a szellemi kapcsolat ténye és egy új magyar lelkiség élesztője, a független, a sajátos, az erdélyi magyarság életfolyamatait végző erdélyi irodalom feladatát saját közösségével az erdélyi magyarsággal szemben csak úgy tudja teljesíteni, és az egyetemes magyar szellemiségnek csak úgy képes új magyar lelkiséget adni, ha anyagi gyökérzete túlnyomólag és döntően az erdélyi magyarság nagy tömegeibe tud kapaszkodni.”²⁷

Az Erdélyi Szépmíves Céh is valószínűleg ezt az utat választotta volna, ha meg tudta volna találni Erdélyben a megfelelő számú előfizetőt. A könyvsorozat erdélyi (romániai) pártoló tagjai a két évtized során mindig többségben voltak a magyarországiakkal szemben. Mivel csak részben sikerült az otthoni anyagi forrásokat megtalálni, a kényszer átvitte a határon túlra, hogy hivatását be tudja teljesíteni, „ahogy lehet”. A győri esten a polgármester külön kihangsúlyozta, hogy aki teheti, vásároljon az ESZC könyveiből. Ennek a felhívásnak az előzményét megtaláljuk egy, már korábban említett levélben.

„Felkérjük még igen tisztelt Elnök Urat [a KIK elnökét – H. L.], hogy az erdélyi magyar irodalom nehéz helyzetére tekintettel az ide bizalmas használatra megküldött és báró Vay László Hajdúvármegye főispánja és dr. Vásáry István debreceni polgármester által kibocsátott felhíváshoz hasonlóan méltóztassék a város könyvtárait, pénzintézeteit, nagybirtokosait és más tehetős polgárait a Céh könyvsorozatának megrendelésére a polgármester úrral együtt felkérni, minthogy ez az erdélyi magyar kultúra fenntartásának egyik pillére.”²⁸

1935: Győr

Alig több mint másfél év telt el és a győri újságolvasók újra a következő címet olvashatták a *Győri Hírlap*ban: „Az erdélyi írók estje a kultúrházban”.²⁹ Az előadásra november 20-án került sor. A vendégeket ugyanazzal a lelkesedéssel fogadták, mint az előző esztendőben.³⁰ Az írócsoport összetétele némileg változott. Kemény János vezetésével érkeztek. Az est Nyíró József „Százaz a széna” kezdetű novellájával vette kezdetét, mely írásával megfogta „a halálos csöndben figyelő közönséget”. A többi előadó „újoncként” vett részt az előadókörúton. Molter Károly „Íróiparos” című „szellemes csevegését olvasta föl állandó derűtség között”. A lírát Tompa László és a fiatal Szemlér Ferenc képviselte. Tompa „Erdélyi aratás”, „Kelj föl és járj”, „Új Dévavára épül”, „Magányos fenyő”, „Személyvonat III. osztály”

²⁷ JANCÓSÓ Béla: *Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen.* = Erdélyi Fiatalok 1935. II. negyed. Nyári szám, 51.

²⁸ GYL, Kuthy Sándor levele Kuncz Jenőnek. 1934. január 20.

²⁹ Győri Hírlap 1935. november 19. 3.

³⁰ Uo. november 21. 2.

és „Lófüröztés” című költeményeit adta elő. Őt követte Szemlér a következő versekkel: „Brassói délután”, „Erdélyi erdő”, „Ott, ahol sárgul a Maros”, „Gyermek a temetőben”, „Homoród felé”, „Nagyküüllő”. Kemény János az erdélyi irodalmat bemutató előadása helyett „Havasi történet” című novelláját olvasta fel. Az est vendége lett volna Bánffy Miklós és most először Tamási Áron, akik sajnálatos módon elfoglaltságuk miatt nem jöhettek el. Az előadást követő vacsorára a Kioszkban került sor. Az erről készült „Elszámolás”-ból³¹ tudjuk, hogy a szervezők 650 db jegyet rendeltek meg a *Győri Hírlap* nyomdájától. Az összesen eladott jegyek³² száma 411 db volt, ami a következőképpen oszlott meg: a pénztárnál eladtak 155 db-ot, az Erdélyi Helikon barátainak 75-öt. Ezeket féláron, azaz 50 fillérért. A kötelező tiszteletjegyek száma 14 db volt, valamint eladtak még 167 db 50 filléres jegyet. Az egyéb kiadások (vacsera, szálloda, a Kultúrház használati díja) utáni maradvány 155,33 Pengő volt, amely összeget a KIK a „Magyar Városok Kulturális Szövetségének 40.446 számú postatakarékpénztári csekk-számlájára” már november 23-án befizette. Azok a városok, ahol az erdélyi írók felléptek, a város nagyságától függően 100–300 Pengő költségmegtérítést juttattak, melyet Kós Károlynak szoktak átadni az előadások után.³³

Az irodalmi esteket mindenütt kitörő lelkesedéssel fogadta a városok közönsége. Dsida Jenő egyenesen diadalútnak nevezte az 1934-es dunántúli körutat. „Székesfehérvár, Pécs, Szombathely, Sopron, Magyaróvár, Győr, Pápa, és Tata voltak eddigi állomásaink. El sem lehet mondani így pár szóval azt a leírhatatlan ünnepeltetést, amiben részünk volt. Idáig 12 bankett volt a tiszteletünkre. Halálba szórakoztatnak és mulattatnak bennünket.”³⁴ Az újságok is csak a dicséret és az elismerés hangján szóltak az estekről. Egyetlen kivételt találtunk csupán, de ez is meglehetősen sejtelmesen írta, hogy lehetett volna bizonyos kritikával élni az előadóestekkel szemben. „Nem vetünk föl semmiféle problémát most, amely ezekből az irodalmi előadásokból felénk sugárzik. Üdvözljük az erdélyi írókat, műveiket, hagyományaikat, amelyeket inkább bámulunk, tisztelünk, semhogy bírálánk.”³⁵

Az előadóestek közönsége

Amint azt már az 1934-es soproni felolvasóesten is láhattuk, a közönség sorában a városok vezetősége és notabilitásai mellett jelen voltak a különböző egyesületek és a diákság képviselői, valamint „szép asszonyok, viruló lányok” is. Vagyis elsősorban az értelmiség köréből tevődött össze az estek közönsége. Nem

³¹ GYL, Valló István készítette november 23-án

³² A jegyeket 1934-ben és 1935-ben meg lehetett vásárolni Wolf Gyula könyvkereskedőnél (Széchenyi tér 9.) és Kocsis Jenő divatkereskedőnél (Baross u. 18.) is.

³³ L. 28. jegyzet

³⁴ DSIDA Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten*. Bukarest, Kriterion, 1992. 416.

³⁵ Győri Hírlap 1935. november 21. 2.

a párhuzamba állítás, mint inkább az érdekesség kedvéért nézzük meg, hogy Berde Mária hogyan emlékezett vissza az erdélyi közönségre.

„Visszagondolok a legelső irodalmi estélyre, melyet 1926 augusztusában Szovátán rendeztünk egy ormóttanOMBÁRban. Az első sorokban mágnások és az utolsóban harisnyás atyafiak ültek. És mindenki egyforma áhítattal figyelt. Akkor láttam először, hogy vannak mondanivalók, melyeket nálunk minden rend egyformán megért.”

Hogy ez megvalósulhasson, először is a közönséget kellett létrehozni, mintegy ránevelni az irodalomra.

„... Az olyan közönséget, amely fütetlen vesztibűlből hallgat meg lírai verseket és első pillanatra megértő szeretettel fogad valakit csak azért, mert az a tollával vitézkedik, csak úgy a gólya költötte? ... Én láttam a harcot, amelyet ennek a városnak [Marosvásárhely – H. L.] szellemi vezetői vívtak, hogy megteremtsék ezt a légkört. Meg kell itt emlékezni főképp tanáraikról, akik közül többen állásaikkal, egészségükkel fizettek rá munkájukra.”³⁶

A magyarországi pedagógusok – ha nem is ilyen nagy áldozatvállalás útján – szintén nagy számban vették ki részüket az irodalmi estek szervezésében és az Erdélyi Szépművészi Céh könyveinek gyűjtésében is, akár saját maguk, akár iskolájuk könyvtára számára.

Elmondhatjuk, hogy az erdélyi írók magyarországi látogatásai, előadókörútjai, felolvasóestjei nagyban hozzájárultak az erdélyi magyar irodalom és a műveken keresztül az erdélyi történelem és az elcsatolás utáni élet megismertetéséhez és a művek megvásárlásához, olvasásához nem csak a „nemzeti érzület” kimutatása miatt, hanem az irodalmi és művészi értékek megbecsülése okán is.

LÁSZLÓ HORVÁTH

Les soirées littéraires de la Corporation Belletristique de Transylvanie

aux comitats Győr-Moson-Pozsony et Sopron entre les deux guerres mondiales

Aux années 1930 une rechute considérable s’est produite parmi les membres adhérents et des abonnés de la Société en Commandite d’Édition de La Corporation Belletristique de Transylvanie (1924–1944). Géza Tabéry s’est chargé de présenter la littérature de Transylvanie, par une tournée de Hongrie, et d’essayer de recruter de nouveaux abonnés et sympathisants au mouvement. Ainsi est-il arrivé en octobre 1930 à Győr, où il a eu un grand succès autant que dans les autres villes de la Hongrie. Le public de la Corporation Belletristique de Transylvanie s’est aggrandi des lecteurs de Hongrie. Aux années suivantes, des écrivains de Transylvanie avaient fait des tournées en différentes villes de la Hongrie, pour présenter leurs ouvrages au public. En 1934 les écrivains avaient fait des visites et des conférences à Sopron, à Magyaróvár et Győr. En 1935 une nouvelle tournée s’est déroulée à Győr. Les conférences et les écrivains ont été partout accueillis avec une enthousiasme turbulente par le public appartenant avant tout aux intellectuels contemporains.

³⁶ GERGELY Flóra: *Beszélgetés Berde Máriával*. = Láthatár 1936. 4. sz. 164.

KÖZLEMÉNYEK

Magyar vonatkozások Robert Fludd műveiben. Robert Fludd (1574–1637) a 17. század elejei Angliának érdekes alakja: Oxfordban végzett orvos, rózsakeresztes traktátumok szerzője, nagytudású polihisztor. Többkötetes enciklopédiája az *Utriusque cosmi maioris et minoris...* 1617 és 1619 közt látott napvilágot Oppenheimben, illetve Frankfurtban, ahol 1624-ben egy részét újra kiadták, s van rá adatunk, hogy a főlió nagyságú könyv egy példánya már az 1620-as évek végén eljutott Erdélybe, méghozzá Cseffei László jóvoltából, aki Velencéből küldött egy ismerősével anyjának „négy öreg könyvet, az meljeket Fludnak hinak”.¹ Míg az összesen négy kötetre rúgó latin nyelvű mű első kötete főként misztikus és kozmikus leírásokat, valamint spekulációkat tartalmaz, a második kötetben számos olyan fejezet található, ami számot tarthat a művelődéstörténetesek érdeklődésére. Fludd magyar vonatkozású lapjai ebben a szemléletes címlappal ellátott második részben vannak, s mivel elég jó helyzetismeretről tanúskodnak, érdemes őket tüzetesebben szemügyre vennünk.

Ennek a második kötetnek a címe *Tractatus Secundus, de Nature Simia seu Technica macrocosmi historia...*, más szóval az emberek „utánzó” természetéről, a technikáról és a korabeli technológiáról írott traktátus. A 776 lapos mű indexében hiába keresnénk a „Magyarország” vagy „Transylvania” címszót. Viszont a mű hatodik részének „De Arte Militari” a címe, és ebből világos, hogy Fludd, aki a század elején beutazta Európát, talán személyesen is járt Magyarországon, ha a Velencéből Augsburgba vezető útján² útba ejtette Bécset, illetve a magyar királyság végvárait. Ha viszont nem járt erre felé, vagyis elkerülte a hadszínteret, akkor is jó és elég pontos forrásokból dolgozott, hiszen elég részletes információi vannak a magyar várakról. Három magyarországi várról számol be ennek a résznek a XIV. illetve XVI. fejezetében, mindháromról képeket is ad, az egyikről, Komárom váráról, amit különösen érdekesnek tart, többet is, több szemszögből.

A Fludd által ábrázolt várak közül az első Érsekújvár, „*Owar, Germanice Huisell*,”³ est Hungariae castrum sive arx superioris Pannoniae” – a várról az angol szerző két rajtot is közöl művének 378 oldalán és közli, hogy mivel ez a hat bástyával megerősített vár mocsaras helyen fekszik, szinte megközelíthetetlen. Pár lappal később, már a tizenhatodik fejezetben más olyan várak leírását olvashatjuk, illetve rajzát is láthatjuk, amelyek sokszögletű várfallal vannak körülvéve – ilyenek a hollandiai Bommel, illetve az itáliai Lucca (Fluddnál „Luca”). Ezt követi a győri vár bemutatása, amelynek Fludd rövid történetét is ismerteti:

¹ *Utazások a régi Európában.* Szerk. BINDER Pál. Bukarest, Kriterion, 1976. 84.

² „Iter Venetiis Augustam Germaniae, directe iter facientes hunc meatum a munimento dicto custodito evitare”, FLUDD, Robert: *Tractatus Secundus, de Nature Simia...* Oppenheim, 1618. 345.

³ Újvár később, mint „Neuhausel” tűnik fel a német nyelvű jelentésekben.

„*Chavarino*, vagy *Ciavarino* Hungária legerősebb erődítménye, amit a törökök elragadtak a keresztényektől, de már az 1603-as évben Schwarzenberg herceg visszavett; hét bástyával (Bulvardis) kitűnően megerősített, továbbá az két nagy folyó, úgymint a Rába és a Duna kereszteződésénél lévén, minden részében jól helyreállítatott...”⁴

Győr fontosságánál talán csak Komáromé a nagyobb, erről az erődítményről Fludd összesen három képet közöl, az első kettőt a 385, és a harmadikat a 386 oldalon. Komárom (Gomorra sive Comarium) jelentősége abban áll, hogy végvár a török birodalom határán, olyan erősség, amit még Ferdinánd császár építtetett: „arx et munimentum limitaneum contra Turcarum tyrannidem”, de amelyik a Duna „Schutt” (Csallóköz) nevű szigetének egyik kiszögellésén foglal helyet, két folyó összefolyásánál, ahol a folyó partjai korona-alakban fogják körül és védik a várat.⁵ Fludd megjegyzi, hogy ez a fajta vár sem teljesen ismeretlen másutt, például a milánói és siénai vár is hasonló a komáromihoz.

A magyarországi várak képeit egy katonai szakleírás követi a *Tractatus* harmadik könyvének második fejezetében. Ennek a címe „De diversa equitum diversarum nationum dimicandi ratione”, vagyis ez az egyes nemzetek hadviselését bemutató fejezet. Angol lévén, Robert Fludd ismertetését a szomszédos franciák harcmódorának leírásával kezdi, majd röviden rátér a magyarok és törökök fegyverforgatásának sajátosságaira. Az utóbbiak ugyanis (feltehetően hosszú) lándzsájuk markolatát szorosan a nyeregnél tartják és így rohannak az ellenségre, a franciák viszont a kézben tartott lándzsákat kedvelik. Hogy melyik harcmódor jobb, Fludd szerint abból látszik, hogy a lengyelek, a törökök és a magyarok később pisztolyukat és kardjukat is elő szokták húzni és így többféle fegyvert használhatnak, illetve nem csak egy fegyverrel vagdalkozhatnak. Sőt, a törökök és a magyarok (így, együtt!) még a sarkantyú-használatban is jobbak a franciáknál, mert lábukat nem lábvértben, hanem valamilyen fakengyelben hordják („calcaria super ocrearum soleam seu suppagmentum ligneum portant”), s ezért az könnyebben mozgatható, a lovakat jobban tudják irányítani.⁶

Más szóval Fludd szerint a magyar (és a török) harcmódor „modernebb”, mint a nyugati hadszíntereken alkalmazott. Értesüléseit alighanem egy korabeli olasz műből szerezte, köztük talán Achille Tarducci 1601-ben latinra fordított művéből, a *Turca vincibilis in Ungaria* c. traktátusból.⁷ Mindenesetre a magyar várakról adott leírásai, illetve a szüntelenül hadakozó magyarok harcmódorának jellemzése megerősíti azt a feltevésünket, hogy Bethlen Gábor fellépéséig az angolokat Magyarország elsősorban mint török hadszíntér érdekelté, és csak egy-egy Paracelsus-követő, vagy bányászattal foglalkozó tudós figyelt fel néha a korabeli Magyarország páratlan ásványi kincseire.

Robert Fluddról, akit életrajzírója úgy jellemez, hogy műveiben sikerült a „keresztény neoplatonikus gondolat nagyszabású összefoglalását” nyújtania,⁸ még érdemes itt elmondanunk hogy bár kora egyik legnagyobb tudósával, Johannes Keplerrel keveredett írásos vitába, saját műveinek hatásával megközelítette a *Harmonia Mundi* szerzőjének európai hírnevét. A legfontosabb különbség abban állt, hogy míg az asztrológiával is foglalkozó Kepler asztrológiai felfedezései beleillettek az egyre

⁴ Győr latin neve „Javarino”, innen a franciás, illetve olaszos elnevezés. FLUDD, Robert: *Tractatus Secundus*... In Nobili Oppenheimio, Aere Iohan Theodori de Bry. Typis Hieronymi Galleri, Anno MDCXVIII, 384.

⁵ Uo. 385.

⁶ Uo. 405.

⁷ Teljes címe: *Achilli Tarducii Turca Vincibilis in Ungaria*. Nunc primum Latinitate donatus a Iac. Geudero ab Herolzberg. H. n. 1601.

⁸ HUFFMAN, William H.: *Robert Fludd and the End of the Renaissance*. London and New York, Routledge, 1988. 3.

mechanikusabb világképbe, Fludd még a paracelsusi-hermetikus világkép alapján próbálta integrálni a makrozmoszt a mikrokozmossszal, a világegyetemet az emberi természettel.

Egy korábbi dolgozatomban⁹ bizonyos jelek alapján arra következtettem, hogy a Londonban megtelepedett magyar alkimista és tudós, Bánfihunyadi János nemcsak műveiből, hanem személyesen is ismerhette Robert Fluddot. Ezt a hipotézist továbbra is fenntartom, annál is inkább, mert Bánfihunyadi jól ismerte azt a Thomas Allen nevű oxfordi matematikust, akit Fludd is nagyra becsült, továbbá a magyar tudós német ismerősei közt többen voltak, akik angliai látogatásuk során Fluddot is felkeresték.¹⁰

Ugyanakkor lehetséges, hogy az az erdélyi kapcsolatra vonatkozó mondat, amit Fludd egyik vitairatában 1631-ben vetett papírra, másként is értelmezhető, mint gondoltam. Ez a mondat abból indul ki, hogy bár egyes angolok nem becsülik Fludd munkásságát, azt számos tudós elismeri Európa-szerte:

„Ezt azért mondom, hogy honfitársaimat megszégyenítsem, akik ahelyett, hogy bátorítanának munkámban (ahogyan azt sokan levélben *Lengyelországból, Svédországból, Poroszországból, Németországból, Erdélyből, Francia- és Olaszországból* teszik), rosszindulatukkal és hamis szavaikkal üldöznék, amire egyes *németek*, akik hallottak róla, leveleikben Megváltó Krisztusunknak ezekkel a szavaival emlékeznek: *Senkisem próféta a saját hazájában*”.¹¹

Bár Fludd egyes francia és német levelező-partnereit Huffmannak sikerült azonosítania, az erdélyi kapcsolat tisztázatlan maradt. Én az Angliát is megjárt Csanaki Mátéra, illetve Bánfihunyadi Jánosra gyanakodtam, de mivel Fluddot karrierje Oxfordhoz és Londonhoz köti és legtöbb európai híve (mint a kasseli Michael Maier is) németajkú, elképzelhető, hogy az „erdélyi” szó itt nem magyarra, hanem egy Herbornból áttelepült tanárra utal. Ezek közül Alsted azért nem jön számításba, mert bár enciklopédiájának második előszavában (az első Bethlen Gáborhoz intézi!) egyéb művek közt „Robertus Flud”-ra is hivatkozik, a hét könyvből álló hatalmas műben nem találtam név szerinti utalást az angol szerzőre. Viszont Fludd itt, amikor elismerő levelekről szól, gondolhat az 1630-tól Erdélyben tartózkodó Johannes Piscatorral, vagy méginkább Johann Heinrich Bisterfelddel folytatott levelezésére. Bisterfeld korábban Hollandiában és Oxfordban is tanult és még oxfordi tartózkodása idejéből ismerhette Fluddot és munkásságát. Mindenesetre könyvtárában megvolt Robert Fludd egyik műve, az 1623-ban Frankfurtban kiadott *Anatomiae amphiteatrum effigie triplici...* és a harmincas évek végén levelezett a Londonban tartózkodó Joachim Hübnerrel, illetve Comenius lelkes hívével, Samuel Hartlibbal.¹² Bisterfeld (ha ő volt az erdélyi kapcsolat) ezek szerint ismerte és nagyra tartotta a hermetikus tudományokat az új találmányokkal egyesíteni próbáló oxfordi tudóst és annak nagyarányú kísérletét „mindkét világ” bemutatására és feltérképezésére.

GÖMÖRI GYÖRGY

⁹ ItK 2002. 1–2. sz. 98. valamint GÖMÖRI György: *Erdélyi meritések*. Kolozsvár, KOMP-Press, 2004. 45.

¹⁰ Lásd Fludd és Bánfihunyadi bejegyzését Stolz von Stolzenberg albumában: Karolina Könyvtár, Uppsala, MS Y 132/d, fol. 297 illetve 334–335.

¹¹ *Doctor Fludds Answer unto M.Foster* (London, 1631.) alapján idézi HUFFMANN, William H.: i. m. 68.

¹² VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655). Bibliográfia*. Bp.–Szeged, OSzK–Scriptum, 2003. 152 és 47.

Buda visszafoglalása (1686. szeptember 2.) a bécsi Szent Család Társulat röplapján. A grafikus művészetek régebbi története „legforradalmibb” eseményének magának az új technikának a felfedezését tekinthetjük. Jelentősége abban rejlett, hogy a művészi formák még szélesebb tömegekhez való könnyebb eljuttatására vállalkozván melléktevékenység címén az ismeretterjesztés és az ízlésfejlesztés is megtörtént. A grafikusok által kidolgozott témák között igen fontos helyet foglal el a vallás, így a szentek és a különböző zárandok-templomok képei. Hasonló budai ábrázolás már eddig is ismert volt, például Szt. István országfelajánlása.¹ Itt azonban még csak az égi segítség kérését ábrázolták.

A lapra vonatkozó összes ismeret magáról a lapról származik. A metszetet a budapesti Múzeum Antikvárium XIV. aukcióján² sikerült a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka számára megszerezni, és most a gyűjteményben a 2006.1. leltári számot viseli. Az egylapos nyomtatvány alul levágott lemezének mérete 355×352 mm. A papíron elhalványult vízjegy látható, amely mászó rákot ábrázol felülnézetben. A lemez alsó részét kissé levágták. A hiányzó részeket restaurátor pótolta. A lemez hátsó fele üres, első felén pedig vegyes, rézmetszet és rézkarc technikával dolgoztak. A lap alján kétsoros német felirat mondja el keletkezéstörténetét: „Einer Hoch Löblichen Bruderschaft JESU MARIAE und JOSEPHI verehrte zue einem Fridt und Freidenreichen Newen Jahr von Carl Ludwig Schmausser der selben bestelten Ansager alhir in Wien bey S. Hieronymo. Anno 1687.” A mintául szolgáló kép rajzolója Giovanni Domenico Fontana (?-?) luccai festő, rézmetsző és építész, aki a budai ostrom alatt a császári seregben szolgált, és a Magyarország területén folyó harcokban is jelen volt. Ez magyarázza, hogy az ostromkép felvételi pontja közel esik a császári főhadiszálláshoz. Az 1686-os ostrom már egy, a kortársak között nagyon népszerű, ismert, észak-keletről felvett ostromkép másolata, ez foglalja el a kompozíció középső részét.³ A könnyebb felismerhetőség kedvéért a felirat néhány katonai egység és a Duna nevét is tartalmazza. A felirat Budát is megnevezi Offen (Ofen), ez utalás az esemény ótestamentumi előképére a három, a császárnak engedetlen ifjúval, akik csodálatos módon megszabadultak a tüzes kemencéből,⁴ ahogy Buda is felszabadult a török veszedelemtől. A város épületeit romokban látjuk, a templomok tornyait füstfelhők borítják.

A kompozíció két részét a következő, két angyal által tartott felirat választja el: „Dass du die gantze Christenheit erlediget und erfrewet hast, gleich wie vor zeiten die drey knaben von dem fewrigen...” E felirat utalás arra, hogy a gyermek Jézus Krisztus itt a Szentháromságot képviseli. A kép alsó részének előterében I. Lipót császár és király, valamint nagyszámú családja és udvara ad hálát az isteni segítségért, a háttérben török és magyar katonák nagy tömege harcol egymással. Ezzel szemben a kép égi szférájában csak a Szent Család jelenik meg felhőkön térdelve, az égi szféra legmagasabb pontján a gyermek Jézus látható, mint Jó Pásztor a juhaitól körülvéve. A mennyi szférában Krisztus mellett egy-egy felhőn térdel, és hozzá imádkozik, előtte hódol Szűz Mária és Szent József, személyükre vonatkozó szószalagon felirattal. Jézus fölött a felirat az írásszalagon: „JESU due Getrewer Hirt deiner Schafflein”. Szűz Mária szószalagján: „Wier loben und preysen dich”, Szent Józsefnél „Wier bedancken unss deiner grossen Barmherzikhet” – olvashatjuk. A kép alján a kopás következtében megrongálódott szignatúra látható, bal oldalt a rajzoló nevének néhány betűje, a jobb oldalon a metsző nevéből a „poort” betűk látszanak. A lap jelzésére még visszatérünk.

¹ RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Bp. 1963. 93 a; *Budapest régi látképei*. 2., bővített kiadás, Bp. 1999. 128. sz. RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Budapest, 1963. 93 a; *Budapest régi látképei*. 2., bővített kiadás, Budapest, 1999. 128. sz.

² *Múzeum Antikvárium. XIV. árverés* 2005. december 10. Katalógus 128. sz.

³ RÓZSA: i. m. 1963. 27; RÓZSA: i. m. 1999. 33, 98. sz.

⁴ *Dániel Könyve* 4, 14. A három ifjú neve: Sadrak, Mesak és Abednego.

A különféle grafikai sokszorosító eljárásokkal létrehozott népszerű grafikák tudományos felhasználása iránti érdeklődésről a 20. század második felétől kezdve beszélhetünk.⁵ A népies röplap-irodalomban általában a vallásos témák szolgáltatják a legtöbb anyagot.⁶ A hagyományosan vallásos Ausztriában és ezen belül Bécsben is ezek feldolgozása viszonylag korán megkezdődött. A röplapok kiadása a szerzetesrendek mellett gyakorlatilag a vallásos társulatok kezében volt. Ide tartozik a szóban forgó röplap is, amely a Szent Jeromosról elnevezett bécsi ferences kolostorban működött Szent Család Társulat, illetve ennek egy kiemelkedő, gazdagabb tagjának kiadása.⁷ Nevét nem találhatjuk meg az ismertebb osztrák biográfiai lexikonokban. A hasonló lapok keletkezését két funkciójuknak megfelelően, kétfelől lehet megközelíteni, az egyik a vallásos, másik a topográfiai téma. A két téma ebben az unikumnak számító lapban szerencsés módon találkozik. Buda visszafoglalása (1686. szeptember 2.) a korabeli Európa számára nagyon fontos volt a török támadás megállítása miatt. A most közölt lap annak ellenére ismeretlen maradt a kutatás előtt, hogy a felszabadítás visszhangjának összefoglalására történtek kísérletek. Például a Fővárosi Könyvtár könyvtárosa, Zoltán József 1963-ban az egykorú sajtóközlések, valamint a budai jezsuiták naplója nyomán szemléletes képet rajzol az ostrom utolsó napjairól, és beszámol az évfordulók jubileumi megünnepléséről Bécsben és Budán.

„Az örömmámor, amellyel Európa Buda visszavételének hírére fogadta, leírhatatlan volt. Egyik örömnappal a másikat követte: a brandenburgi fejedelemségben éppúgy, mint Brüsszelben, Lübeckben, Milánóban, Nápolyban, Rómában, Prágában, Regensburgban, Moszkvában, Lengyelországban, Angliában és másutt. [...]”

A visszavívás évenként visszatérő budai megünnepléséről három korabeli forrás áll rendelkezésünkre: 1686-tól 1771-ig a budai jezsuiták naplói, 1703-tól a *Wienerisches Diarium* és 1731-től a *Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius* egyes évfolyamai. A visszavívás első évfordulójáról így számol be a jezsuiták „Historiá”-ja:

„1687. szeptember 2-án a keresztény névnek e diadalmas napján, amelyen a múlt évben Buda a császári és bajor fegyverek által a mi kezünkbe visszakerült, ezen esemény évfordulóját ünnepélyesen megültük. A Szentséggel körmenetet tartottunk mennyezet alatt, amelyet a csapatok legkiválóbb tisztjei vittek, a többi tisztek, nemesek és a polgári céheinek részvételével. A császári résznél, azon a helyen ti., amelyet a császáriak legelőször foglaltak el, ágyuk dörgése közben mondtuk el az Ambrus-féle himnuszt (Te Deum-ot). Két nyelven, magyarul és németül tartottunk szónoklatot, amelyeket a körmenetben érkezett pesti nép is meghallgatott. Ezeknek végeztével ugyanolyan rendben tértünk vissza templomunkba, ahol ünnepélyes misében, ágyudörgés mellett adtunk hálát Istennek.”⁸

Térjünk ezek után vissza a szignatúra kérdéséhez. A rajzoló nevét a fennmaradt betűkből sajnos nem lehet megbízható módon megállapítani. A rézmetsző Justus van der Nypoort elég ritka névhasználata, maga a lap és a feliratokat tartó angyalok stílusa, valamint a feliratok írásmódja Nypoortra

⁵ BRÜCKNER, Wolfgang: *Populäre Druckgraphik Europas. Deutschland*. München, 1969. 230–232.

⁶ GUGITZ, Gustav: *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch*. Bd. I. Wien, 1955–1958; GUGITZ, Gustav: *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch*. Bd. I. Wien, 1955–1958.

⁷ SALIGER, Arthur: *Die Franziskanerkirche St. Hieronymus*. Passau, 2003. A könyvre Walter Krause professzor hívta fel a figyelmet, amiért ezúton hálás köszönetemet fejezem ki.

⁸ ZOLTÁN József: *A barokk Pest-Buda élete*. Bp. 1963. 21–23.

vallanak. Amennyiben feltételezzük, hogy a tintáírás nem egykorú a metszettel, hanem későbbi javítás, akkor is el kell ismernünk, hogy a két írás vonalai azonosak.

Justus van der Nypoort nem tartozik a kiemelkedő flamand festők és grafikusok közé.⁹

Bár az utrechti dékán-fiú (szül. 1625 körül, halála helyét és idejét nem ismerjük) a művészi mesterséget becsületesen megtanulta alig ismert nevű kollégáitól, csak más művészek rajzait sokszorosította, igaz hogy sajátos stílusa jól felismerhető. Legtöbb művében az Ostade és Bega által kifejlesztett paraszt és katonai zsánerfestészet követőjének mutatja magát, ami a 17. században hazájában keresett téma volt. Nem ismerjük indítékát Kelet-Erőpába való költözésének, írott adatok szerint valószínűleg barátja, Folbert von Ouden Allen, aki 1678 óta Bécsben császár udvari festő volt, hatására követte őt Keletre. 1683-ban jelent meg Nagyszombatban (Trnava) az Egyetemi Könyvtár naptára a városban datált jelzéssel, amelynek címlapja ikonográfiaailag erős magyar jezsuita hatást mutat, ekkor úgy látszik, már jó magyar kapcsolatai lehettek.¹⁰

Bécsben könnyen beilleszkedett az udvari művészek közé, amit a császári család és az udvar tagjairól készült nagyméretű, mezzotinto portréi is bizonyítanak. Magyar szempontból azonban még fontosabb az a körülmény, hogy részt tudott venni a török elleni felszabadító háború nagy és sikeres csatáinak szemléletes és hiteles megörökítésében, amelyek önállóan és könyvillusztrációként is megjelentek. Elég, ha a két, Johann Martin Lerchhel, illetve Johann Jakob Hoffmannal együtt szignált bécsi ostromképet (1683),¹¹ a párkányi csata mutatós ábrázolását (1683) és Esztergom ostromát (1685),¹² vagy Buda monumentális, nyugatról felvett, sikerült ostromképét, amelyet J. M. Lerchhel és J. J. Hoffmannal közösen készített,¹³ említjük.

A művész teljes magyar vonatkozású oeuvrejének feldolgozása még várat magára. Biztos azonban, hogy hatása letagadhatatlan a magyar vedutafestészetben. Műveinek számtalan másolata mutatja, hogy a kortások tetszését nagyon elnyerték. Sok olyan magyar vár van, amelyek képe csak Nypoort változatában ismert, mivel az eredeti épület elpusztulván több képe nem maradt. Ez a megállapítás fokozott mértékben áll Nypoort legfontosabb magyar vonatkozású művére, az 1686-tól a 18. század közepéig Bécsben, és Augsburgban, különböző kiadóknál megjelent *A trónörökös mértankönyve* (Ertz-Herzogliche / Handgriffe / Dess / Zirckels vnd Linials, /... Beschrieben von ... Anthoni Ernst Burckhard von Birckenstein. / Wienn / Mit Röm. Käyserl. Majest. Berfreyung. / In Verlegung dess Verfassers. / Gedruckt bey Johann van Ghelen, ANNO M. DC. LXXXVI.) című munkájára. A könyv tulajdonképpen geometriai példatár, amelynek táj- és zsánerképi disztízei teljesen függetlenek a könyv tudományos tartalmától és csak élénkíteni kívánták az unalmasnak tartott anyagot. A müncheni Karl Gustav Ambling allegorikus címlapját Nypoort 123 rézkarc-illusztrációja követi, amiből 110 vár-és városkép, amelyek ugyanazon rézlemezek három állapotáról készültek, és amelyek a magyar vedutaanyag legnagyobb és legharmónikusabb együttesét alkotják. Hiányságként említhetjük a kis méret mellett azt, hogy hitelességük általában nem megbízható. Autopsziáról főleg a dunántúli várakkal és az Esterházy-birtokon fekvő kastélyokkal kapcsolatban beszélhetünk, amelyeknek rajzához Nypoort valamilyen módon Matthias Greischer, Esterházy Pál nádor udvari festője révén juthatott. Ez is azt mutatja, hogy Nypoort Bécsben a legjobb művészi kap-

⁹ HOLLSTEIN, F[riedrich] W[ilhelm] H[einrich].: *Dutch and Flemish Etchings Engravings and Woodcuts*. Ca 1450–1700. Vol. XIV. Amsterdam, é. n. 185–186. A katalógus hiányos.

¹⁰ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 1. sz.

¹¹ STURMINGER, Walter: *Bibliographie und Ikonographie der Belagerungen Weins*. Graz–Köln, 1946. 3603. és 1681. sz.

¹² LEPOLD Antal: *Esztergom régi látképei*. Bp. 1944. 119., 152. sz.

¹³ RÓZSA György: *i. m.* 1999. 31. sz.

csolatokkal rendelkezett. De a háborús légkör érzékeltetésében és a szegény emberek sorsa iránti érdeklődésben otthonról, korábbi festői munkásságából magával hozott emlékek is segítették. A magyar történeti ikonográfiában ugyanis bevett gyakorlat volt külföldi minták felhasználásakor a jelenetben szereplő alakokat magyar ruhába öltöztetni.

A Magyarországon is járt holland művész oeuvre-jét olyan unikummal sikerült gazdagítanunk, amely nemcsak a budapesti topográfiai anyagot bővíti, hanem újabb bizonyítéka, hogy a magyar főváros visszafoglalásának szomszédaink értékrendszerében is fontos helye volt.¹⁴

KNAPP ÉVA – RÓZSA GYÖRGY

A Sztankovánszky család könyvei. A Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára őrizetében található nemesi családok iratai értékes és érdekes információkkal szolgálnak nem csak a szűkebb értelemben vett család-, gazdaság- vagy társadalomtörténet tárgyában elmélyülő kutatóknak, hanem a könyv-, illetve könyvtártörténet és olvasmánykultúrát vizsgáló szakemberek számára is. Az egyes nemesi famíliák levéltárba került irategyüttese¹ a család összességét érintő genealógiákon, különféle okiratokon és szerződéseken, s a családi birtokok gazdasági irányításával kapcsolatos dokumentumokon kívül az egyes családtagok után fennmaradó írásos emlékeket, azaz egyrészt személyes irataikat, levelezéseiket, másrészt, ha volt ilyen, hivatali tevékenységükkel kapcsolatos, valamint a közzétételben vállalt feladataik betöltése során keletkező anyagokat is tartalmazzák. Az olvasmány- és könyvtörténettel foglalkozók azonban a vegyes iratok közt csemegézve találhatnak elvétve egy-egy többé-kevésbé pontosan felvett, esetleg datálatlan könyvjegyzéket a családi könyvtár állományáról, ahogyan ez a Sztankovánszky család esetében is történt.

*Családtörténet*²

A sztankováni Sztankovánszky család nevének eredetét a genealógiai szakirodalom³ Liptó vármegyébe vezeti vissza. Itt található a Vág völgyében fekvő, 1425-ben Sztankovánszky János likavai várnagy és utódai részére szolgálatai jutalmaként adományozott Sztankovár falu, amelynek birtoklásában 1426-ban Luxemburg Zsigmond király erősítette meg a családot. Ezek az első fennmaradt adatok a családról. A família 16. századi történetéről mindössze annyit tudunk, hogy 1590-ben kénytelenek voltak Rudolf királyhoz fordulni eredeti birtoklevelük visszapertlésére, s a 17. században sem javultak a királyt „vérrel szolgáló”, katonáskodó életformát folytató család kilátásai.

¹⁴ A szerzők ezúton is köszönetet mondanak a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka dolgozóinak a kutatásban nyújtott segítségért.

¹ *Tolna Megyei Levéltár családi iratainak repertóriumai. I–IV.* Sorozatszerkesztő: DOBOS Gyula. Szekszárd, 1999–2002. A Sztankovánszky család iratainak CSERNA Anna által elkészített, palliumokra lebontott jegyzéke a II. kötetben található.

² A családtörténeti bevezetőben szereplő adatok és információk forrása: CSERNA Anna: *A Sztankovánszkyak birtokszerzése*. In: *Tolna Megyei Levéltári Füzetek. IV.* Szerk. Dr. DOBOS Gyula. Szekszárd, 1995. 5–32.

³ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. X. Bp. 1931. 230–231. (NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. X. Pest, 1863. 856–857.)

Minden bizonnyal birtokaik elvesztése miatt hagyták el a család Liptó megyei fészket, s telepedtek le Győr városában Cserna Anna szerint „érvényesülés szándékával, vagy talán rokonság kedvéért”.⁴ Sztankovánszky András felismerte, hogy a törökelleni harcok lezárultával életpályát kell váltani, s így megfelelő végzettség birtokában előbb 1696-ban elnyerte a győri káptalan jegyzői tisztségét, majd 1719-ben Győr és Veszprém vármegye főjegyzői hivatalát. A vármegye egyetlen fizetett tisztségviselőjének anyagi helyzetét és társadalmi tekintélyét tovább erősítette a következő évben, azaz 1720-ban Horváth Juliannával kötött házassága, hiszen apósa, Horváth Ferenc pápai vajda, anyósa pedig a kiterjedt birtokokkal rendelkező lengyeltóti Lengyel család⁵ leszármazottja volt. A család újkori tündöklését megalapozó, s felesége révén Pápán házat, s birtokot szerző Sztankovánszky András tovább emelkedett a megyei hivatali ranglétrán, s 1724-ben helyettes, két év múlva, 1726-ban első alispán, majd 1728-ban Veszprém megye követe lesz.

A Sztankovánszky család azonban, minthogy a Veszprém megyei birtokok mérete messze elmaradt a Tolna megyében egy tagban fekvő földek nagyságától, 1724-ben családi egyezés és birtokcsere folytán megszerezte a kajdaci határt, illetve annak a Horváth család tulajdonát képező részét, azaz felét, s lettek a megye új birtokosai. A Sztankovánszkyak birtokszerzése a 18. század első felében a török hódoltság alól felszabaduló megyében nem egyedülálló. A régi birtokosok mellett vagy helyett nemesi familiák egész sora vetette meg lábát ekkor Tolna megyében vagy az uralkodótól a török elleni harcokban való állhatatos részvétel jutalmaként adományozott birtokokon (így lettek megyei földesurak pl. a Monasterly, Festetics, Petrovszky, Styrum-Lymburg, Mercy, Sinzendorf családok tagjai), vagy birtokvásárlással, illetve családi kapcsolatok (házasságkötés, öröklés) révén szereztek földet, ahogyan mások mellett Sztankovánszky András is tette ezt. Nem csak hivatalnokként, hanem földesúrként is érdemeket szerzett a török háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc pusztításai következtében elnéptelenedett, s 1719-től újraterelített Kajdacson.

A család Tolna megyei társadalmi státusa András gyermekeinek házasságkötései folytán erősödtek meg. Pál 1752-ben azt a Bezerédj Klárát vette feleségül, aki révén nem csak újabb birtokokkal gyarapodott a család vagyona, hanem rokonságba került több tekintélyes Tolna megyei nemesi familiával, így a Döry és Gindly családdal, s a hivatali pályán egészen a helyettes alispáni tisztig jutott. 1754-ben kérésére Tolna és Baranya vármegyékben kihirdették nemességét. Sztankovánszky András két lánya közül Judit nem ment férjhez, míg Jusztina, Pál testvéréhez hasonlóan egy másik befolyásos megyei családba, a Bonyhád központú, kiterjedt uradalommal rendelkező Perczel családba került Perczel Tamással kötött nászával.

A 19. században tehát egyrészt birtokaik, másrészt pedig a Tolna megyei nemesi elittel való családi kapcsolatok, házasságkötések folytán kialakuló nexusok következtében tekintélyes család lett a Sztankovánszky familia.

A Sztankovánszky család könyvjegyzékei

A család levéltárba került iratai közt található két könyvjegyzéket⁶ néhány soros bevezető után, tüzetes elemzés, s egyelőre könyvészeti hivatkozások nélkül tesszük közzé.

⁴ CSERNA Anna: *i. h.* 10.

⁵ A lengyeltóti Lengyel és Horváth családnak Győr, Veszprém, Moson, Komárom, Baranya és Tolna megyében voltak birtokai.

⁶ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (TMÖL) XIII/19 Sztankovánszky család iratai 29. d. 7. pallium Könyvek jegyzéke

Az elsőként közölt jegyzék (*Resignatio Librorum*) a Liptóból előbb Győrbe, majd onnan Pápara költöző, s Tolna megyében birtokot szerző Sztankovánszky András könyveit tartalmazza, amely jegyzéket halála után, 1732-ben, minden bizonnyal a hagyaték rendezésének okán vettek leltárba testvére, Sztankovánszky György, valamint pápai egyházi és világi tisztségviselők jelenlétében. A 41 tételes, latin nyelvű jegyzéket meglehetősen felületesen készítették el, ami arról árulkodik, hogy a könyvjegyzéket írásba foglaló nem tulajdonított különös jelentőséget, s értéket Sztankovánszky András könyvtárának, vagy esetleg a sebtében készített listáról, ha készült is tisztázat, az elveszett. A felsorolt kötetek leírása igencsak hiányos. Többnyire a címek is csak rövidített formában vették fel, gyakorta hiányoznak a szerzők, vagy ha a szerző szerepel, előfordul, hogy a mű címe maradt le, ami csak az egy könyves írók esetében nem okoz kétséget. A kiadási adatok, a nyomdász személyére, a megjelenés helyére, idejére, s a kötet terjedelmére vonatkozó bejegyzések pedig minden tételnél hiányoznak.

A jegyzéken szereplő 41 kötet egy német nyelvű (16. tétel) művet és Pápai Páriz Ferenc magyar nyelvű *Pax corporis*-át (18. tétel), s szótárát (21. tétel) kivéve, a címekből ítélve latin nyelvű.⁷

A nemesi családok, s így a Sztankovánszky család közeletben, s a hivatali pályákon mutatkozó aktivitását ismerve az sem meglepő, hogy az azonosítható kötetek mintegy fele, azaz más tárgycsoportokhoz képest túlnyomó többsége jogi tárgyú. Köztük található a nemesség által jogaik védelmezése miatt bibliaként tisztelt Hármaskönyv, más jogszabály- és törvénygyűjtemények, továbbá a vármegyei hivatalok ellátásához gyakorlati segítséget nyújtó formulás könyvek, s jogi kézikönyvek. Azonban a győri káptalan egykori jegyzőjeként érthető, hogy Sztankovánszky András kánonjogi munkák beszerzésére is törekedett.

Az 1732-es jegyzék kötetei közt található a képekkel díszített biblián kívül néhány vallási témájú kötet, pár történeti munka, filozófiai, erkölcsi tárgyú könyv. Az ókori szerzők közül ekkor a család birtokában csak egy-egy Aiszóposz, Claudianus valamint Plutarkhosz kötet, illetve egy Arisztotelész filozófiáját taglaló mű volt, tehát nem a legolvasottabb antik auktorok kerültek 1732-ig bizonnyal a család tulajdonába.

Összességében megállapítható, hogy a győri káptalani jegyző, majd egészen alispáni hivatalig, s követi rangig emelkedő Sztankovánszky András könyvtára elsősorban a hivatali munkáját segítő alapvető kézikönyveket tartalmazott, s ezen kívül az ókori tekintélyek helyett az újabb kori szerzők műveinek megszerzésére törekedett (Justus Lipsius, Hugo Grotius, Damhouderius etc.).

A család iratanyagából előkerült másik könyvjegyzék (*Catalogus Librorum*) jó néhány évtizeddel később vetették papírra, bár a jegyzék készítésének pontos ideje datálás híján, készítésének oka pedig bevezető illetve záró sorok hiányában nem állapítható meg. Az irat nagyobb formátuma, a papír minősége, a használt betűformák arra utalnak, hogy az 1800-as évek elején jegyezték le. Természetesen nem utolsó sorban a jegyzéken feltüntetett azonosítható kötetek megjelenési ideje is lehetővé teszi egy terminus post quem megadását.

A második könyvjegyzék készítője némiképp alaposabbnak, s hozzáértőbbnek tűnik, hiszen egyrészt a címleírások pontosabbak, bár még ebben is sok a rövidített változat, de több esetben jegyezték le a szerzők nevét, valamint feltüntették azt is, ha nem nyomtatott könyvről, hanem kéz-

⁷ Aiszóposz és Plutarkhosz művei valószínűleg nem eredeti, azaz görög nyelvű kiadásban kerültek a családhoz, tekintettel arra, a későbbi könyvjegyzék 56-os tételeként egy Plutarkhosz kötet hosszabb, latin nyelvű címleírással szerepel, s Aiszóposz meséit már a 18. századra lefordították.

iratról⁸ volt szó. A kiadási adatok, nyomdászra, nyomdahelyre, s a megjelenés idejére vonatkozó adatok itt is hiányoznak, de a kötet méretét, formátumát egy tétel esetében sem mulasztották el felírni. A 106 tétel bejegyzéseinek többsége vélhetőleg a könyvek nyelvével megegyezően latin, de találhatunk egy cseh, hét német, tíz magyar nyelvű címleírást is.

A jegyzéket olvasva feltűnő, hogy némely a család számára talán fontosabb kötetből a családnak több példány is birtokában volt, bár arra is találunk példát, hogy a két kötet nem azonos nyelvű, így egyik esetben a latin mellett német, másik helyen cseh nyelvű bejegyzés látható.⁹ Feltűnő a francia nyelvű bejegyzések hiánya annak tudatában, hogy a 18. században a nemesi összejöveteleken a magára valamit is adó nemesi elit franciául társalgott. A család francia kultúra és nyelv iránti érdeklődése mindössze egy francia nyelvtankönyv,¹⁰ s egy *Gyges Gallus*¹¹ c. erkölcsi tárgyú kötet birtoklásában fedezhető fel a jegyzék készültkor, bár a címekből ítélve valószínűleg ezek is latin nyelvűek voltak.

Összevetve a Sztankovánszky család két könyvjegyzékét elmondható, hogy az 1732-es lista 41 kötetének mintegy harmada, azaz 14 azonosítható a későbbi jegyzéken szereplő művekkel, bár a pontatlan címleírások miatt, s mivel könyvészeti vizsgálat még nem készült, nem zárható ki, hogy ennél több a jegyzéken nyomon követhető módon generációról generációra örökölt kötetek száma.

A 18. század során a család könyvtárában nemcsak mennyiségben növekedett, hanem, jóllehet továbbra is a legtöbb kötet jogi tárgyú, mégis a kötetek tartalma egyre változatosabb lesz. A jogtudományi, vallási, egyházi¹² (Biblia, biblíamagyarázatok, prédikációgyűjtemények), erkölcsi és pedagógiai¹³ témák mellett megjelennek a matematikai, geometriai, természettudományos, földrajzi, numizmatikai munkák, nyelvészeti, nyelvtani, történeti, biográfiai, filozófiai tárgyú művek, továbbá a gazdálkodáshoz elméleti és gyakorlati útmutatóul szolgáló munkák, 1-2 lexikon, retorikai kézikönyvek, s az antik szerzők közül Cicero beszédei, levelei, Ovidius elégiái, s levelei, Caesar és Florus történeti alkotásai. A szépirodalmi alkotások közt egy magyar verseskötetet is felfedezhetünk, bár többet a címleírás nem sejtet sem a szerzőről, sem a versekről.¹⁴

A most bemutatásra kerülő két könyvjegyzék tehát egy a 18. század első felében a kardot hivataltalra cserélő vidéki köznemesi család könyvgyűjtési szokásait, s anyagi gyarapodásukkal, s tekintélyük növekedésével párhuzamosan fokozatosan táguló érdeklődési körét illusztrálja.

Resignatio Librorum

Sp(ectabi)lis condam ac P(eri)ll(ust)ris Domini Andreae Sztankovánszkj pie ex hoc mundo decedentis A(nn)o & dje infrascriptis facta coram Admod(um) R(eve)r(en)dis D. D. P. Geor(gio) Sztankovánszkj Fratre quippe Suo Carnali & uterino ac Gaspar(o) Pongrácz patre Eccl(aesi)ae papensis Plebano nec non P. P. ac G. G. D. D. Josepho

⁸ A 106 tételnek több mint tizede, azaz összesen 14 kötet kéziratossá (tételszámok: 1. 2. 6. 18. 28. 29. 33. 34. 35. 36. 37. 39. 41. 81.), amelyek egy talán kéziratossá tételként (1.) és a lovagok ápolásáról szóló könyvet (81.) leszámítva mind jogi tárgyúak, s többségében a megyei hivatalokban folyó jogi munkát megkönnyítő kézikönyvek.

⁹ 50. 51. tétel, valamint 49. és 55. tétel.

¹⁰ 78. tétel.

¹¹ 99. tétel.

¹² Sok a nem vallási tárgyú művek közt is a jezsuita szerző alkotása, míg a család római katolikus vallásának megfelelően a protestáns teológia és protestáns szerzők más művei hiányoznak.

¹³ Közte az első magyar szerzőtől származó nevelési szakkönyv: MOLNÁR János: *Jó nevelés* c. valójában 15 levelet tartalmazó, s az erkölcsi nevelés fontosságát hangsúlyozó műve. 59. tétel.

¹⁴ 45. tétel.

Bitto I. Dominiy Papensis Provisore atque Joanne Horvat I. T. Judriae Regiae Jurato Notario.

- (1) Primo quidem Adinvent(um) est Corpus Juris Hung(arici).
- (2) Secundo Quadri partitum Juris Hungarici Explanatum.
- (3) Tertio Directio Processualis.
- (4) Quarto Stylus Miscellaneus.
- (5) Quinto Directio Method(i) Kithonich.
- (6) Sexto Formulae, Seu Stylus Variarum Expeditionum.
- (7) SePtimo Pragmatica Scripta.
- (8) Octavo Biblia picturistica.
- (9) Nono Stylus Octavalis.
- (10) Decimo Religio Mundi.¹⁵
- (11) Undecimo Quotidianum Mori.
- (12) Duodecimo Jus Imperiale Corvini.
- (13) Decimo tertio Cynosura Juris peritor(um).
- (14) Decimo quarto Descriptio Regni Hung(ari)ae.
- (15) Decimo quinto Cerssmis(?) de Regno Dej.
- (16) Decimo Sexto Secretarius germanico Idiomate concinnatus.
- (17) Decimo 7-mo Ar(ticu)li 15. & 23.
- (18) Decimo 8-vo Pax Corporis ung(arico) Idiomate Conscripta.
- (19) Decimo 9-no Observa(tion)es Juridicae.
- (20) Vigesimo I-mo Hugo Grotius.
- (21) Vigesimo uno Dictionarium Parizpapai.
- (22) Vigesimo 2-o Aesopus.
- (23) Vigesimo 3-o Damphoderi Practica Crimina(lis).
- (24) Vigesimo 4-o Roderedamus.(?)
- (25) Vigesimo 5-o Via ad pacem.
- (26) Vigesimo 6-o Problemata Ar(istote)lis.
- (27) Vigesimo 7-mo Claudianus Poëta.
- (28) Vigesimo 8-vo Institu(ti)o Juris Canonici.
- (29) Vigesimo 9-no Secretarius
- (30) Triginta Bozhoromis.(?)
- (31) Triginta 1-mo Bellarminus.
- (32) Triginta 2-o Slejdanus.
- (33) Triginta 3-o Imago Caroli.
- (34) Triginta 4-o Justus Lipsius.
- (35) Triginta 5-o Flam(m)a Turcici Belli Ardens.
- (36) Triginta 6-o Varia pia S. Precum Exercitia.
- (37) Triginta 7-mo Itinerarium Pereg(ri)ni Philosophi.
- (38) Triginta 8-vo Miscellanea Juridica.
- (39) Triginta 9-no Observa(ti)ones in Tripartitum Opus.
- (40) Quadraginta Acta Diaetalia Anni 29.
- (41) Quadraginta 1-mus Plutarchus.

Et hos in specie Libros adinventos praesentibus recognoscimus Die 24-a Mensis 9bris Anno 1732.

¹⁵ A bejegyzés a szöveg áthúzása miatt nehezen olvasható.

Cathalogus Librorum

- (1) 1. Planum M(anu)s(criptum) in folio.
- (2) 2. Tractatus Fori Districualis, Simul et Fori Comitatus etc. M(anu)s(criptum) in folio.
- (3) 3. Palatini Regni Hungariae etc. Editio 3-a Tyrnaviae¹⁶ in folio.
- (4) 4. Jurisprudencia Criminalis etc. Mathiae Bodo in folio.
- (5) 5. Corpus Juris Hungarici, Seu Decretu(m) G(ene)rale in folio min(ore).
- (6) 6. Quadripartitum Regni Hungariae M(anu)s(criptum) in folio.
- (7) 7. Pauli Gregorianczii de Jaurino recuperato carmina in folio min(ore).
- (8) 7. Pacificatio Vienensis in folio min(ore).
- (9) 8. Index Corporis Juris Hung(arici) Seu Cynosura. in folio min(ore).
- (10) 9. Principis Christiani Archetypon Polyticum. in 4-o maj(ore).
- (11) 10. Athanasii Kircheri Historia Eustachio-Mariana in 4-o maj(ore).
- (12) 11. Notitia Elementaris Numismatum in 4-o maj(ore).
- (13) 12. Joannis Sajnovics demonstratio idioma Ungaror(um) et Lapponu(m) in 4-o maj(ore).
- (14) Johann Hübners Reales Staats- und Zeitungs in 4-o min(ore).
- (15) 13. Rerum Memorabiliu(m) in Pan(n)onia sub Turcar(um) imperationibus. in 4-o maj(ore).
- (16) 14. Sadoleti Epistolae in 4-o maj(ore).
- (17) 15. Jurisprudencia Practica Stephani Huszty in 4-o maj(ore).
- (18) 16. Diversae Connota(t)iones juridicae M(anu)s(criptum)¹⁷ in 4-o maj(ore).
- (19) 17. A Keresztnek Közönséges Uta etc. Jénei Márton. in 4-o maj(ore).
- (20) 18. Lexicon Arcium, Civitatum etc. in folio maj(ore).
- (21) 19. Praxis, seu Forma Processualis fori spiritualis Pauli Khlosii etc. in folio min(ore).
- (22) 20. Pauli Lucae Berghold V. J. Doctoris, De sponsalibus, Matrimonii impedimentis etc. in 4-o maj(ore).
- (23) 21. S. Gregorii Papae I. Cognom(en)to Magni Liber Regulae Pastoralis, in 8-o maj(ore).
- (24) 22. Arcanor(um) Status Liber 7-us et 8-us De Religione et Consilio autore Francisco Alberto Pelzhoffer Barone. in 4-o maj(ore).
- (25) 23. Anya-Szent-Egyháznak Ceremoniái, és Szertartási. in 4-o maj(ore).
- (26) 24. Elementa Matheseos Philosophiae auditoru(m) usibus accom(m)odata a Joanne Horvath in 4-o min(ore).
- (27) 25. Pauli Manutii Ep(istu)lae in 4-o maj(ore).
- (28) 26. Stylus Octavalis M(anu)s(criptum) in 4-o min(ore).
- (29) 27. Methodus Pro(ce)ssuu(m), seu introductio in Pragmatica(m) etc M(anu)s(criptum) in 4-o min(ore).
- (30) 28. Patvarista Novitius cum Principali de rebus Politico-Civili et Statistico Moralibus dialogice inductus a Fran(cisco) Molnar in 4-o min(ore).
- (31) 29. Fr(atris) Pii Thomae Perolii Ord(inis) Praedicator(um) de jure propriae existima(t)onis famaeque tuendae in 4-o min(ore).
- (32) 30. Dissertatio Paralipomenonica Reru(m) memorabiliu(m) Hungariae P. Martinus Szent Ivany in 4-o min(ore).¹⁸

¹⁶ Editio 3-a Tyrnaviae a jegyzéken áthúzza szerepel.

¹⁷ Manuscriptum rövidítése áthúzza.

¹⁸ A bejegyzés az áthúzásoktól rosszul olvasható.

- (33) 31. Directio Processualis circa ca(us)as in Co(mi)t(a)tibus et cora(m) judicib(us) eor(um) ventilari solitas etc. M(anu)s(cryptum) in 4-o min(ore).¹⁹
- (34) 32. Formular sive Stylus ta(m) juridicar(um) expeditionu(m), quam aliar(um), mandatorumq(ue) missiliu(m) etc. M(anu)s(cryptum) in 4-o min(ore).²⁰
- (35) Observationes in Opus Decreti Tripartitu(m) M(anu)s(cryptum) in 4-o min(ore).
- (36) Directio processualis circa ca(us)as in Co(mi)t(a)tib(us), et cora(m) judicibus Co(mi)t(a)ntensibus ventilari solitas, qua(m) brevissime signata M(anu)s(cryptum) in 4-o min(ore).²¹
- (37) Formulare Processuu(m) Antiquu(m) M(anu)s(cryptum) in 4-o min(ore).
- (38) Disserta(ti)o Paralipomenonica ut supra.
- (39) Directio processualis ut supra.
- (40) Novissima Diaeta Principis et Statuu(m) Michaelis Bencsik in 4-o min(ore).
- (41) Formular sive Stylus ut supra.
- (42) Beschreibung der Reiß Leonardi Kanwolsten der artzney in 4-o min(ore).
- (43) Articuli Mathiae Regis et Conditiones pacis inter R(oma)norum et Turcico-rum) imperatore(m) in 4-o min(ore).
- (44) Directio Methodica Processus judiciarii juris Consuetudinarii I. R. H(un)-g(a)riae Joannis Kitionich in 4-o min(ore).
- (45) Magyar versekbül állo in 4-o min(ore).²²
- (46) Dictionariu(m) Latino-Germanicu(m) in 8-o maj(ore).
- (47) Joannis Frisci Figurini Dictionariu(m) Latino-Germanicu(m), et vicissim in 8-o maj(ore).
- (48) Biblia picturis illustrata. Parisiy in 8-o maj(ore).
- (49) Paul Ventzel Janosnak a Juh Tartásáról oktatás. in 8-o min(ore).
- (50) Holtz und Wald-Ordnung in 8-o min(ore).
- (51) A Fáknek, és Erdőknek Neveléséről etc. in 8 min(ore).
- (52) Georgii Pray Ep(isto)la Responsoria ad Disserta(ti)one(m) Apologetica(m) Josephi Innocentii Desericii Clerici Regularis De initys, ac Majoribus Hungaror(um). in 8-o min(ore).
- (53) Andreae Tacquet elementa Euclidea Geometriae in 8-o min(ore).
- (54) Christliche ...lag, und Traure Predig bey der so gräslichen begräbniß Johannes²³ in 4-o min(ore).
- Libri ejus de eadem materia
- (55) Wenceslava Ivana Pauls Raelosenye Ivcrhu Plodenya i pri pashe ovacah. in 8-o min(ore). i.e. de ovium propaga(ti)one et pascua(ti)one.
- (56) Plutarchi Ethicor(um) sive Moraliu(m) de liberis educandis, com(m)entarius in 8-o maj(ore).
- (57) 3. Practica Criminalis Jodoci Damhoderii Jurisconsulti Brugensis in 8-o min(ore).
- (58) 4. Christophori Cellarii Breviarium Antiquitat(um) Romanar(um) in 8-o min(ore).
- (59) 1. Jó nevelés Molnár János in 8-o min(ore).
- (60) 2. Das Frauenzimmer in der ... oder Geschichte in 8-o min(ore).
- (61) Kunst allezeit lustig zu leben in 8-o min(ore).

¹⁹ A bejegyzés az áthúzásoktól rosszul olvasható.

²⁰ A bejegyzés az áthúzásoktól rosszul olvasható.

²¹ A bejegyzés az áthúzásoktól rosszul olvasható.

²² „-bül állo” áthúzva található.

²³ Néhány szó az áthúzásoktól rosszul olvasható.

- (62) Cynosura Juristar(um) Loca Decretalia et ar(ticu)los repraesentans in 8-o min(ore).
- (63) Lucii Annaei Flori Rer(um) R(oma)nar(um) Liber in 8-o min(ore).
- (64) C. July Caesaris Com(m)entarii de Bello Gallico in 8-o min(ore).
- (65) Angyali Társaságnak Szövetsége in 8-o min(ore).
- (66) Justi Lipsii Monita et exempla Politica virtutes et Vitia principium spectant in 8-o min(ore).
- (67) Flos eloquentiae M. T. Ciceronis Ora(ti)ones 18 in 8-o min(ore).
- (68) Dialectica Rhetor(um) in 8-o min(ore).
- (69) Bellu(m) Grammaticu(m) Nominis et Verbi Regu(m) de obtinendo in oratione principatu. in 8-o min(ore).
- (70) Agostonnak meg Térése. in 8-o min(ore).
- (71) Cypriani Rhetorica. in 8-o min(ore).
- (72) Exegesis sive Explicatio aphorismor(um) Doctrinae Christianae in 8-o min(ore).
- (73) Világnak Kétrend-béli Rövid ismérte in 8-o min(ore).
- (74) Verböczii Decretu(m) Tripartitu(m) in 8-o min(ore).
- (75) Telemachus Latinus in 8-o min(ore).
- (76) Der arbeitsame Land- und Hauß Vatter in 8-o min(ore).
- (77) Armatura fortui(m) in fide in 8-o min(ore).
- (78) Grammatica Gallica in 8-o min(ore).
- Libri duo
- (79) Dies Sacra, seu preces in 8-o min(ore).
- (80) Syntaxis ornata in 8-o min(ore).
- (81) M(anu)s(cryptum) de Cura equor(um) in 8-o min(ore).
- (82) Caroli Poree orationes Sacrae, et Panegyricae in 8-o min(ore).
- (83) Articuli Diaetales Posenienses An(n)i 1715. in 8-o min(ore).
- (84) Idea Sapientis Theo-Politici seu Tripartita mor(um) Philosophia in 8-o min(ore).
- (85) Disserta(ti)ones ac disquisitiones in o(mn)es veteris Test(amen)ti Libros in 8-o min(ore).
- (86) Compendiu(m) Historico-Chronologicu(m) Vitae Josephi Calasanctii in 8-o min(ore).
- (87) Scriptores antiquissimae U(ni)v(er)sit(at)is Viennensis in 8-o min(ore).
- Libri duo
- (88) Oeconomia philosophica Martyni Szent-Ivany in 8-o min(ore).
- (89) Elementa Geometriae Francisci Jacquier in 8-o min(ore).
- (90) Divi Petri Chrysologi Sermones Aurei in Evangelia in 8-o min(ore).
- (91) Regulae Juris Canonici in 8-o min(ore).
- (92) Henrici Kippingi Antiquitatu(m) R(oma)nar(um) in 8-o min(ore).
- (93) Articuli Diaetales An(n)i 1741 in 8-o min(ore).
- (94) Cypriani Soarii de arte Rhetorica in 8-o min(ore).
- (95) Liber Germanicus de Medicamentis in 8-o min(ore).
- (96) Iter oeconomu(m) in 8-o min(ore).
- (97) Vita S. Romualdi Fundatoris Camadulensiu(m) in 8-o min(ore).
- (98) Systema Praxis Criminalis I. R. Hungariae in 8-o min(ore).
- Libri duo
- (99) Gyges Gallus in 8-o min(ore).
- (100) Emberi okosság. In 8-o min(ore).
- (101) Ep(istu)lae familiares M. T. Ciceronis. In 8-o min(ore).
- (102) Discursus curiosi, et fructuosi ad praecipuas totius litteraturae humanae scientias illustrandas Authore Veber. in 8-o min(ore).

Libri tres

(103) Philosophia Francisci Jacquier. in 8-o min(ore).

(104) Manuductio ad eloquentia(m) in 8-o min(ore).

(105) P. Ovidii tristiu(m) et de ponto Libri Jacobi²⁴ in 8-o min(ore).

(106) Ep(istu)lae Marci T. Ciceronis ad familiares.

LINK DÓRA

Ein autographischer Stammbucheintrag von Johann Martin Miller aus 1772 (OSzK, Duod. Lat. 118.)¹ Das Album Duod. Lat. 118. der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek enthält hauptsächlich Inskriptionen von Göttinger und Jenaer Studenten aus 1769–1783. Den Albumhalter kennen wir nicht, wir können aber mit großer Sicherheit behaupten, daß er ein ungarländischer Student war, weil 61 Inskribenten ungarländischer oder siebenbürgischer Herkunft sind und bei 24 Inskriptionen der Eintragsort Pozsony (Preßburg) ist. Unter den Einträgern finden wir später berühmt gewordene Personen, wie zum Beispiel „Johannes Matthias Korabinsky“ (Kartograph, Geograph, Redakteur) oder „Paulus Wallaszky“ (evangelischer Priester, Verfasser der ersten systematischen Literaturgeschichte Ungarns).² Die Liste der berühmten Personen läßt sich mit einem weiteren Namen ergänzen, dessen Träger aber nicht aus Ungarn stammt. Auf Bl. 49^v ist der folgende Eintrag zu lesen:

Da noch kein Gold nicht war, da war die guldne Zeit
Opiz

Zum Zeichen seiner Verehrung, und aufrichtigen
Freundschaft gegen den H. Besizzer dieses St.B.
Geschrieben von
Joh. Martin Miller, der G. G. Bef.
auß Ulm in Schwaben
Göttingen den 22 April. 1772.

Der Einträger ist ein bekannter deutscher Dichter des 18. Jahrhunderts. Der in Ulm geborene Theologiestudent Johann Martin Miller (1750–1814) war neben Voß, Hölty und anderen einer der Mitbegründer (dann Sekretär) des „Göttinger Hains“.³ Millers lyrisches Schaffen fiel in die 70er

²⁴ „Jacobi“ áthúzva olvasható.

¹ Dieser Beitrag ist im Rahmen des OTKA Forschungsförderungsprojekts Nr. T046331 entstanden.

² Bl. 105^r bzw. 140^v.

³ Vgl. KELLETAT, Alfred: »Der Bund ist ewig«. *Gedanken zur poetischen Topographie des Göttinger Hains*. In: *Der Göttinger Hain. Hölty-Miller-Stolberg-Voß*. Hg. von Alfred KELLETAT. Stuttgart, 1984. 401–446; *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Begr. von Helmut de BOOR und Richard NEWALD. Bd. 6: *Aufklärung, Sturm und Drang, frühe Klassik* von Sven Aage JØRGENSEN, Klaus BOHNEN, Per ØHRGARD. München, 1990. 403, 413; KEMPER, Hans-Georg: *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*. Bd. 6/III: *Sturm und Drang: Göttinger Hain und Grenzgänger*. Tübingen, 2002. 135–166.

Jahre, also in seine Göttinger Studentenzeit. Sein berühmtestes Werk war aber der Roman *Siegwart. Eine Klostergeschichte* (1776), der in Deutschland ein großer Publikumserfolg war und eine dem *Werther*-Fieber ähnliche literarische Mode auslöste.⁴ Der Roman wurde bald in mehrere europäische Sprachen übersetzt. Miller war auch im Ungarn des 18. Jahrhunderts nicht unbekannt, seinen *Siegwart* haben drei Dichter (Bálint Lévai, Dávid Barczafalvi Szabó und Ferenc Kazinczy) übertragen, jedoch nur die Übersetzung von Barczafalvi ist im Druck erschienen; auch sie wurde wie das Original ein großer Erfolg.⁵

Deutsche Barockdichter wurden in Alben des Aufklärungsjahrhunderts nicht selten zitiert. Neben Logau, Fleming, Hoffmannswaldau haben die Inskribenten natürlich auch „Vater Opitz“ gerne herangezogen. Opitz hat – wie bekannt – die ganze deutsche Dichtung des 17. Jahrhunderts entscheidend beeinflusst. Er wurde schon nach kurzer Zeit in die Phalanx der Autoritäten erhoben, für seine Zeitgenossen war er „Germaniae decus“, der „deutsche Vergil“, auch wenn es manchmal Vorbehalte ihm gegenüber gab.⁶ Aber nicht nur die Zeitgenossen, sondern auch die Vertreter der deutschen Aufklärung verehrten ihn. Johann Christoph Gottsched und die Schweizer Bodmer und Breitinger lehnten den Schwulststil der Zweiten Schlesischen Schule ab, stimmten aber in ihrer hohen Einschätzung von Opitz überein, für beide Seiten war besonders Opitzens poetische und sprachliche Leistung wichtig.⁷ Gottsched hielt 1739, anlässlich des hundertsten Todestages von Opitz, an der Universität Leipzig eine *Lob- und Gedächtnißrede auf den Vater der deutschen Dichtkunst, Martin Opitz von Boberfeld*. Er plante auch eine unkritische Opitz-Ausgabe, weil er den Barockdichter einem neuen, breiteren Publikum zuführen wollte. Als 1746 die Opitz-Ausgabe des Gottschedianers Daniel Wilhelm Triller erschienen ist, war sie erfolgreicher als die mit einem Anmerkungsapparat versehene Opitz-Ausgabe (1745, 1755) von Bodmer und Breitinger.⁸ Das Verdienst von Opitz wird sowohl in der Vorrede dieser letzteren Ausgabe als auch in Bodmers Gedicht *Charakter der Deutschen Gedichte* (1734) gewürdigt.⁹ Bei Gotthold Ephraim Les-

⁴ JØRGENSEN–BOHNEN–ØHRGARD: *a. a. O.* 413.

⁵ Vgl. CSÁSZÁR, Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században* [Einfluß der deutschen Dichtung auf die ungarische im 18. Jahrhundert]. Budapest, 1913. /Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 22/7./, 111; GÁLOS, Rezső: *Német hatás XVIII. századi költészetünkben* [Deutscher Einfluß auf unsere Dichtung im 18. Jahrhundert]. = ItK (53.) 1943. 16–17; MARGÓCSY, István: *Szigvárt apologiája* [Die Apologie von Szigvárt]. = ItK (102.) 1998. 655–667.

⁶ Vgl. TRUNZ, Erich: *Nachwort des Herausgebers*. In: *Martin Opitz Weltliche Poemata 1644. Zweiter Teil. Mit einem Anhang: Florilegium variorum epigrammatum*. Unter Mitw. von Irmgard BÖTTCHER und Marian SZYROCKI hg. von Erich TRUNZ. Tübingen, 1975. /Deutsche Neudrucke, Reihe: Barock. Bd. 3./ 76–112; MANNACK, Eberhard: *Opitz und seine kritischen Verehrer*. In: *Martin Opitz (1597–1639). Nachahmungspoetik und Lebenswelt*. Hg. von Thomas BORGSTEDT und Walter SCHMITZ. Tübingen, 2002. /Frühe Neuzeit. Bd. 63./ 272–279.

⁷ Vgl. LEIBROCK, Felix: *Das Interesse an der Barockliteratur bei Gottsched und den Schweizern*. In: *Europäische Barock-Rezeption*. In Verbindung mit Ferdinand van INGEN, Wilhelm KÜHLMANN, Wolfgang WEIB hg. von Klaus GARBER. Teil I. Wiesbaden, 1991. /Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 20./ 331.

⁸ Vgl. ebda, 332–334.

⁹ BODMER, Johann Jakob–BREITINGER, Johann Jakob: *Martin Opitzens von Boberfeld Gedichte. Vorrede der Herausgeber*. In: BODMER, Johann Jakob–BREITINGER, Johann Jakob: *Schriften zur Literatur*. Hg. von Volker MEID. Stuttgart, 1980. 205–214; BODMER, Johann Jakob: *Charakter der Deutschen Gedichte*. In: Ebda, 54–59.

sing und Johann Gottfried Herder ist eine zunehmende Distanzierung gegenüber der Dichtung des 17. Jahrhunderts zu beobachten. Auch für sie waren die Zweite Schlesische Schule und ihr weiteres Umfeld nicht mehr wirklich lebendig.¹⁰ Aber der als „patriotisch“ interpretierte Opitz wurde von beiden verehrt.¹¹

Miller zitiert hier also einen ‚kanonisierten‘ deutschen Dichter. Dies entspricht völlig den damaligen Konventionen der Stammbuchtexte, weil die Kanonisierung der Autoren eine Vorbedingung für ihre Verwendung in Albumtexten war.¹² Da der Inskribent selbst ein Dichter war, ist mit Recht anzunehmen, daß er das Opitz-Zitat aus eigener Lektüre kannte und nicht aus einem Florilegium übernahm. Somit zeugt die Inskription höchstwahrscheinlich von der literarischen Bildung des Inskribenten. Dies ist deshalb wichtig zu betonen, weil in den meisten Fällen der Einträge zwar nicht eindeutig festzustellen ist, ob es sich um einen direkten Rückgriff auf die ursprüngliche Quelle handelt oder ob eine Sentenzensammlung als Quelle diente, der letztere Fall ist aber wahrscheinlicher.¹³

Es kann sich nun die Frage erheben, warum Miller gerade dieses Zitat gewählt hat? Der zitierte Vers stammt aus Opitzens umfangreichem Gedicht „Vielguet“ (1629).¹⁴ Miller hat erkannt, daß diese Zeile, aus dem originalen Kon- und Kotext gelöst, als eine aphoristische Maxime tauglich ist. Das entspricht völlig den Formkonventionen der Albumtexte, weil „als Zitate meist kurze, sententiöse, als Maximen taugliche Äußerungen übernommen wurden“. ¹⁵ Opitz erörtert in diesem gesellschafts- und hofkritischen Gedicht die Frage, was des Menschen höchstes Gut sei. So deutet er nämlich den Namen „Vielguet“. ¹⁶ Einen echten Wert hat seiner Ansicht nach nur das arbeitsame Landleben. „Meistens hat das, was die Menschen für ihr Bestes halten, woran sie denken und wonach sie streben, keinen wirklichen Wert. Wie in anderen Gedichten betont Opitz die Macht des Goldes, die einen großen Teil der Menschheit regiert.“¹⁷ Eben dies betont auch die zitierte Zeile: das ‚goldene Zeitalter‘ war (paradoxaerweise) die Zeit, als der Goldtausch noch unbekannt war.

Die Wahl bestimmter Themen hing nicht zuletzt von der Profession des Inskribenten ab. Der Inskribent wollte damit offensichtlich gruppenspezifische Erwartungen erfüllen und sich auf diese Weise selbst als Mitglied einer bestimmten Berufsgruppe zu erkennen geben.¹⁸ Theologen be-

¹⁰ BARNER, Wilfried: *Das europäische 17. Jahrhundert bei Lessing und Herder*. In: *Europäische Barock-Rezeption*. In Verbindung mit Ferdinand van INGEN, Wilhelm KÜHLMANN, Wolfgang WEIß hg. von Klaus GARBER. Teil I. Wiesbaden, 1991. /Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 20./ 408.

¹¹ Ebda, 407–408; 416.

¹² Vgl. SCHNABEL, Werner Wilhelm: *Das Stammbuch. Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*. Tübingen, 2003. /Frühe Neuzeit. Bd. 78./ 451.

¹³ Ebda, 453.

¹⁴ Der Eintragstext unterscheidet sich nur in der Rechtschreibung vom Original: „Da noch kein Goldt nicht war da war die güldne Zeit“ (v. 58.). In: *Martin Opitz Weltliche Poemata 1644. Erster Teil*. Unter Mitw. von Christine EISNER hg. von Erich TRUNZ. Tübingen, 1967. /Deutsche Neudrucke, Reihe Barock. Bd. 2./ 90.

¹⁵ SCHNABEL: *a. a. O.* 452.

¹⁶ „Vielguet“ war der Name eines Gutes von Fürsten Heinrich Wenzel von Münsterberg-Oels, Opitz kam im Auftrag von Karl Hannibal von Dohna dorthin. Vgl. SZYROCKI, Marian: *Martin Opitz*. Berlin, 1956. /Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft. Bd. 4./ 89.

¹⁷ Ebda.

¹⁸ SCHNABEL: *a. a. O.* 408.

dienten sich eines relativ begrenzten Motivkanons und beschränkten sich in erster Linie auf religiöse Aussagen: neben der *Bibel* zitierten sie vor allem Kirchenväter, das *Corpus juris canonici* oder zeitgenössische Theologen.¹⁹ Aber der Theologiestudent Miller zieht hier einen Dichter heran. Dies hängt meines Erachtens damit zusammen, daß er selbst Dichter war und sich als Mitglied des Dichterstandes zu erkennen geben wollte.²⁰ Der Eintrag wird hier also zu einem Mittel der Selbstpräsentation, der „pragmatisierte“ Text „soll als Ausgangspunkt für weitergehende Reflexionen dienen und die spätere, unter Umständen lückenhafte Rückerinnerung an die Persönlichkeit und den Charakter des Einträgers in eine bestimmte Richtung lenken.“²¹

Das Thema des Zitats gehört zur zweiten – von Schnabel vorgeschlagenen – thematischen Großgruppe der Eintragstexte („Lebensklugheit“, „Einsicht in den tatsächlichen Zustand der Welt und ihrer Bewohner“). Der Zustand der Welt und die in ihr herrschenden Gesetzmäßigkeiten wurden in diesen Texten meistens negativ oder pessimistisch bewertet.²² Ein häufiges Thema dieser Gruppe der Eintragstexte war, daß das Geld die Welt beherrscht. Miller hat diese Zeile wohl nicht zufällig herangezogen, wir wissen ja, daß für die „Hainbündler“ die gesellschafts- und sozialkritischen Töne (und damit verbunden oft das Lob des Landlebens) besonders charakteristisch waren, denken wir etwa an Millers berühmtes Gedicht „Zufriedenheit“.

PÉTER LÓKÖS

Magyar nyelvű gráci nyomtatvány a 18. századból. A török uralom ideje alatt az ország határához közeli nyomdákban (Krakkó, Bécs, Prága, Grác) nem volt ritkaság a magyar nyelvű kiadvány. A 18. században protestáns hitéleti művek impresszumukban gyakran távolabbi európai nyomdákat tüntettek fel. Ezek többségéről bebizonyosodott, hogy hazai nyomdák terméke.¹ Grácban a 16. században magyar nyelvű kalendáriumot nyomtattak,² a 17. század első évtizedében Pázmány Péter négy műve³ és Draskovics János fordítása⁴ jelent meg. A 18. századból azonban mindeddig nem ismertünk magyar nyelvű gráci nyomtatványt.⁵

¹⁹ Ebda, 451.

²⁰ Miller meldete sich bereits 1771 mit Gedichten und wenige Monate nach dem Einschreibetag, am 12. September 1772 wurde der „Hainbund“ gegründet.

²¹ SCHNABEL: *a. a. O.* 200.

²² Ebda, 416.

¹ ECSÉDY Judit, V.: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek, 1539–1800.* Bp., Borda Antikvárium, 1996.; SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek.)* = MKSz 1983. 293–304.; Uő: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II. (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években.)* = MKSz 1991. 343–352.

² RMNy S 625/A. Calendarium azaz napszámzás 1590-re... Vö. SZELESTEI N. László: *Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593).* = MKSz 1995. 304–310.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok, II. 1601–1635.* Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. nr. 933, 945, 961, 980.

⁴ *Horologii principum, az az az fejedelmek oraianak második keönyve...* Uo. nr. 994.

⁵ *Magyarország bibliographiája, 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató.* Szerk. MARKOS Béla. VIII. Függelék – *Nyomda- és kiadástörténeti mutató.* Szerk. V. ECSÉDY Judit. Bp., OSzK, 1972. és 1991.

A Pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó-gyűjteményének kéziratai között ránk maradt egy 1763-ban Grácban közzétett búcsús ének, amelyből a horvátországi Máriabeszterce (Bisztrice) búcsújáróhely magyar zarándokai tájékozódhattak a kegykép történetéről.⁶ A nyomtatvány leírása:

Boldogságos Szűz Máriának képérül, melly Bisztricei Templomban Számtolan tsudákkal tündöklik áhjtatos ének. En Szerelmem drágo kéntsem etc. Notájáro énekeltetik. [A két levél terjedelmű kiadvány első lapján metszet (lásd az 1. sz. ábrát.), az ének végén kolofon:] Graecii, typis Haeredum Widmanstadii, 1763.⁷

1. ábra. A bisztricei Mária képéről megjelent Ájtatos ének illusztrációja (Grác, 1763)

⁶ Pécs, Egyetemi Könyvtár, Klimó-gyűjtemény, Ms. 208. 425–428. A nyomtatványról kapott másolatot Pohánka Évának köszönöm.

⁷ Theodor Graff (*Bibliographia Widmanstadiana, 1585–1805*. Graz, 1993.) nem ismeri a kiadványt.

A dallamra írt 18 strófás (négy soros, 8 + 7 szótagú, aabb rímmel) vers a Mária-kegyszobor történetét mondja el, majd Máriához fohászkodik. A vers és az előtte álló metszet (szentkép) a korban szokásos módon, együtt állt a búcsújárás szolgálatában, búcsúfiaként és emlékként terjesztette a búcsújáró hely hírnevét.⁸

A 15. századból származó kegyszobrot a törökök elől Zlatarból menekítették Bisztrícére, ahol 1545-ben elásták a templomban, erre utal az alább idézett egyik strófa. 1588-ban a templom falába rejtették el, 1685-ben ismét „Tisztelettel az oltárro föl tevék...”, azóta folyamatosan tapasztalták annak csodatételeit. Ízelítőül egy-egy strófa az énekből:

3

Mert midőn a pogány Török bé rohant országunkba,
Es az Istennek Templomit gyujtogatta hazánkba,
Hogy ezen Sz. szűznek képét előtte el rejténék,
Régi Templom karja alá, azt gyorsan el temették.

13

Teis szegény Bűnös ember, kit Isten ostora ver,
Tovább gonoszban ne hevergy, hanem buzgó szível jer,
Bisztriczai Már[i]ához Oltalom Várossához,
Hogy az ördög meg ne tsallon, lölköd vigasságához.

Ugyancsak J. V. Kaupertz Sc. felirattal azonos felépítésű, de eltérő keretezésű metszet jelent meg Berke Péter (1733–1798) terjedelmes, prózában készített horvát nyelvű leírása előtt is. (Lásd a 2. számú képet.)⁹ Berke művét Zágrábban nyomtatták, 1765-ben.¹⁰ A Kauperz család tagjai a 18. században három generáción át működtek Grácban. Mindkét metszetet az ifjú Johann Veit Kauperz (1741–1815) neve áll, aki 1766-tól Jakob Mathias Schmutzer bécsi rézmetsző-akadémiájának tanítványa lett, később nagy hírnevet szerzett magának.¹¹

⁸ SZILÁRDFY Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*. Bp., Corvina Kiadó, 1984. 23.

⁹ BERKE, Petar: *Kinch oszebuini szlavnoga orszaga Horvatozkogo To jeszt: Chudno wita pripechenya, y oszebuine Milosche, kotere pri chudnovitom kipu Marie Bisztrichke ... na pervo posztavlene*. Vu Zagrebu, Stamparno pri Ferenczu Xav. Zeraushegu, Slavnogo Orszaga Stamparu, 1765.

¹⁰ A szakirodalom sokáig 1762-ben megjelent műről beszélt. Vö. HORÁNYI, Alexius: *Nova memoria Hungarorum et Provincialium...* Pestini, 1792. 768. (Edidit lingua vernacula Historiam Beatae Mariae Virginis Thaumeturgae Bisztriciensis in Croatia. Graecii Anno Domini 1762. 8.) – KATONA, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*. Tom. XX. (ord. XXXIX.) Budae, 1809. 941. (... edidit lingua vernacula Historia B. M. V. Bisztriciensis, Graecii, 1762. 8.) – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp., 1891, 945. (A bold. szűz históriáját írta horvát nyelven. Grác, 1762.)

¹¹ LEITNER, Karin: *Die Grazer Kupferstecherfamilie Kauperz und die Andachtsbildungsgraphik im 18. Jahrhundert*. = *Acta Historiae Artis Slovenica* (6.) 2001. 141–165. A Kauperz család műhelyében készült egy celldömölki búcsús kép is. Vö. SZILÁRDFY: *i. m.* 26., 37.

2. ábra. Berke Péter bisztricei Máriáról írt művének (Zágráb, 1765) címlap előtti illusztrációja

Kaupertz metszetein a bisztricei kegyszobrot más ábrázolásokról is ismert módon láthatjuk, felöltöztetett szoborként, a Napbaöltözött Asszony balján (karján) gyermekével, a napkoronában az alakok háttéréként szívvel, alul Máriabeszterce azon látképével, amely máig él a város címerében. A kegytemplom vagy a helység látképének megörökítése a korban gyakori volt a kegyképek alsó mezőjében.¹² Több hasonló 18. századi metszet ismert, egy korabeli színezésű példányt a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őriz.¹³ Jordánszky Elek Mária-kegyképeket leíró művében a bisztricei metszet (Dornech sc. 1836) a kegyszobrot egyedül, illetve a templom oltárán elhelyezve mutatja be.¹⁴

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

¹² SZILÁRDFY: i. m. 28.

¹³ BÁLINT Sándor–BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok – A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp., Szent István Társulat, 1994. (A 160. lap utáni 1. sz. metszet.)

¹⁴ JORDÁNSZKY Elek: *Magyarországban, 's ahhoz tartozó Részekben lévő Boldogs. Szűz Mária kegyelem' képeinek rövid leírása*. Posenban, 1836. 120–121. Új kiadás: Bucsánszky Alajostól, Pest, 1863. 248–251.

Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi (Januar 1779).* Über den ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi wissen wir leider nur wenig. Er stammte offensichtlich – wie Attila Tar meldet – aus Kaschau (Kassa, heute Košice in der Slowakei), aber wann genau er dort geboren wurde, bleibt unsicher. Es steht aber fest, daß er in Sárospatak – am illustren protestantischen Collegium – mit seinem Theologiestudium angefangen hatte. Wir finden seinen Namen im März 1764 in der Sárospataker Matrikel verzeichnet, und zwar versehen mit einer traurigen Notiz aus späterer Zeit: „Obiit in Acad.“.¹ Das letzte meint, daß Vilmányi danach, noch während seiner Peregrinatio academica, irgendwo im Ausland ist verstorben. Wo genau meldet die Matrikel aber nicht.

Die endgültige Antwort zu dieser Frage fanden wir vor kurzem im Archiv der damaligen Universität Franeker. Eine lange Inventarliste seiner Eigentümer (Kleider, Bücher, Bargeld, usw.) bestätigt, daß Vilmányi im Januar 1779 in der friesischen Universitätsstadt verstorben ist. Lange Zeit war er dort aber nicht Student gewesen, erst im Frühling 1778 – wahrscheinlich Ende April oder Anfang Mai – wurde sein Name in der Franeker Matrikel verzeichnet. Die Matrikel meldet zugleich, daß er dann bereits „theol. cand.“ war.² Dieses macht deutlich, daß Vilmányi zuvor in Frankfurt an der Oder – wo er am 21. Juni 1777 mit seinen Auslandsstudien begonnen war – in theologicis gute Fortschritte gemacht hatte.³

Über die Todesursache informieren die Franeker Archivalien uns nicht, aber höchstwahrscheinlich ist Vilmányi durch die ungünstigen Witterungsverhältnisse in der friesischen Kleinstadt einer Lungenentzündung zum Opfer gefallen. Nach seinem Tode wurde – im Auftrag des Senatus Judicialis der Universität – am 23. Januar 1779 ein Inventar aufgestellt von seinen Gütern, welche sich im Sterbehaus befanden. Mit dieser präzisen Beschreibung von Vilmányis privaten Eigentümern war der Sekretär der Universität, A[drianus] Alma, beauftragt.⁴ Dabei wurde er geholfen von dem Pedell, M[atthijs] Schuerer, der – zusammen mit Alma – auch selber die lange Inventarliste unterschrieb, „alles der Wahrheit gemäß“.⁵ Einige von Vilmányis ungarischen Mitstudenten

* Gerne danken wir an dieser Stelle Herrn Dr. Péter Eredics (Rijswijk) und Herrn Manfred Gryzla (Venlo) für ihre Hilfe bei der deutschen Übersetzung.

¹ Siehe dazu: HÖRCSIK, Richárd (Hrsg.): *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 288. (Nr. 3).

² Siehe dazu: FOCKEMA ANDREAE, S. J.–MEIJER, Th. J. (Hrsg.): *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844. – I: Naamlijst der studenten*. Franeker, [1968.] 381. (Nr. 13775): „Samuel Ulmanyi“ (sic). – Das genaue Datum seiner Immatrikulation wurde in der Matrikel nicht angegeben. Es steht aber fest, daß Vilmányi seit dem 10. Mai 1778 – von Seite der Universität – eine finanzielle Unterstützung von zwei Gulden pro Woche bekam, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 8, 239. – N.B.: Am 22. Juni 1778 schrieb Sámuel Vilmányi („Patakino Hungarus“) eine Eintragung im *Album Amicorum* des siebenbürgischen Studenten Emericus/ Imre Katona, der damals in Leiden Theologie studierte, siehe dazu: *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875*. Hagae Comitum, 1875. Sp. 1123. Offensichtlich hat Katona – von Leiden aus – auch einige Tage in Franeker verbracht und sich dann dort mit Vilmányi getroffen. Sein Name wurde ja nicht offiziell verzeichnet in der Franeker Matrikel. Das *Album Amicorum* von Katona befindet sich jetzt in der OSzK, Budapest, Sign.: 112 Oct. Lat. Siehe dort Vilmányis Eintragung: 126. verso.

³ Siehe dazu: TAR, Attila (Hrsg.): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*. Budapest, 2004. 97. (Nr. 547).

⁴ Über den Sekretär Adrianus Alma (1743–1809), siehe dazu: VAN NIENES, A. P. e.a. (Hrsg.): *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585–1812*. Leeuwarden, 1985. 331–332.

⁵ Über den Pedell Matthijs Schuerer oder Schurer, siehe dazu: VAN NIENES e.a. (vgl. Fußnote 4), 330.

(„Populares“), so lesen wir, leisteten den beiden Hilfe, durch eine genaue Angabe von allem, was der Nachlassenschaft des Verstorbenen zugehörte.⁶

Der längste und zugleich der wichtigste Teil dieser Liste ist zweifellos das aufgestellte Inventar von Vilmányis Privatbücherei. Die vielen Buchtitel machen klar, wie eifrig er bis an sein Lebensende Bücher gesammelt hatte: Insgesamt ungefähr 80 Titel, oder besser gesagt, mehr als 100 Bände. Leider wurde die Beschreibung der Buchtitel von dem Universitätssekretär ganz kurz abgefaßt. In allen Fällen fehlt eine Angabe des Druckorts, bzw. des Buchdruckers, und auch auf das Jahr der Veröffentlichung wurde verzichtet. Trotzdem gewinnen wir einen guten Eindruck von Vilmányis Bibliothek, welche er – wie wir gesehen haben – doch in relativ kurzer Zeit während seiner Auslandsreise erworben hatte. Obwohl die Mehrzahl seiner Bücher (mindestens 57 Titel) den sogenannten kleinen Formaten zugehört, d.h. in Octavo (8°) und/oder in Duodecimo (12°) gedruckt wurde, enthält seine Sammlung einige auffallende Bestandteile, welche wir hier gerne kurz ins Rampenlicht stellen. So finden wir zum Beispiel bei den Büchern in Quarto (4°) eine Reihe von sechs – antiquarischen – Werken (Nr. 18–23) des ehemaligen Amsterdamer Pfarrers Jacobus Laurentius (1585–1644),⁷ und gleichfalls zwei Bibelkommentare des reformierten, siebenbürgischen Exegeten Sámuel Szathmárnémethi (1658–1717),⁸ welche beide damals in den Niederlanden veröffentlicht wurden (Nr. 26–27). Bemerkenswert in diesem Zusammenhang sind auch die drei Werke des Franeker Theologieprofessors Hermannus Venema (1697–1787),⁹ siehe dazu die Nr. 4, 29 und 34. Wie bekannt, war Venema seit seinem Amtsantritt im Jahre 1723 besonders beliebt bei den Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen, kümmerte er sich – als Pater Hungarorum – doch öfters um ihre Interessen, und hatte er viele Peregrini mit Erfolg in theologicis ausgebildet.¹⁰ Auch nach 1774, als Venema Professor honorarius geworden war, und er deshalb nur noch Vorlesungen im

⁶ Leider sind die Namen dieser ungarischen Studenten in dem Inventar nicht erwähnt worden. Im *Album Studiosorum* der Universität Franeker wurden aber von Juni 1778 bis zum Ende Januar 1779 die nachfolgenden vier „Hungari“ verzeichnet: Gabriel Soos [Soós] (Nr. 13778), Stephanus Ketskemeti [Kecskeméti] (Nr. 13779), Petrus Turos (Nr. 13780) und Andreas Kis (Nr. 13792), siehe dazu: FOCKEMA ANDREAE – MEIJER (vgl. Fußnote 2), 381. Die vier Studenten hatten alle das Theologiestudium in Sáropatak begonnen, siehe dazu: HÖRCSIK (vgl. Fußnote 1), Register i.v. – In den *Acta* des *Senatus Judicialis* der Universität (vom 30. Januar 1779) lesen wir, daß Vilmányis „Populares“ – „vier“ – sich gleichfalls um seine Beerdigung gekümmert haben. Eine Kopie von seinem Testament und eine Abschrift von der Inventarliste – beide in lateinischer Übersetzung – wurden später von dem Rektor nach Ungarn geschickt, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 27, [323]. – Über die Kosten seiner Beerdigung informiert uns das „Kassenbuch“ der Universität, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 85, 119.

⁷ Siehe dazu: GLASIUS, B. (Hrsg.): *Godgeleerd Nederland. – Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*. Band II. 's Hertogenbosch, 1853. 353–354.

⁸ Siehe dazu: VAN SLUIS, Jacob–POSTMA, Ferenc: *Herman Alexander Röell (1653–1718) und seine ungarischen Studenten*. Szeged, 1990. 27.

⁹ Vgl. dazu: DE BRUÏNE, J. C.: *Herman Venema. – Een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting*. Franeker, 1973.

¹⁰ Siehe dazu: POSTMA, Ferenc–VAN SLUIS, J. (Hrsg.): *Auditorium Academiae Franekerensis. – Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Atheneums in Franeker, 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. 344–353. Hier wird zugleich deutlich, daß viele von Venemas Werken – durch die Studenten – ihren Weg nach Ungarn und Siebenbürgen gefunden haben.

Bereich der Kirchengeschichte hielt, blieb er mit ihnen in gutem Kontakt.¹¹ Es ist also nicht unwahrscheinlich, daß Vilmányi den zweiten Band (Tomus II) von Venemas *Institutiones historiae ecclesiae Veteris et Novi Testamenti* – der gerade im Jahre 1778 erschienen war (Nr. 4) – persönlich von dem alten Gelehrten als Geschenk bekommen hatte. Möglich ist dieses auch der Fall gewesen bei den beiden anderen Werken des – immer großzügigen – Professors. Handelte es sich hier doch in allen Fällen um Bücher in lateinischer Sprache, auffallend sind – zum Schluß – auch die vielen Titel (ungefähr 30) im Französischen: Werke zum Beispiel von Jean Daillé (1594–1670) und Charles Drelincourt (1595–1669). Dabei fällt auch Pierre Yvons Büchlein *L'impie convaincue* (Nr. 57) ins Auge, das schon damals den Raritäten zugehörte. All dies macht klar, daß unser Vilmányi seine Privatbücherei von alten und neuen Büchern nicht nur mit Fleiß, sondern auch mit wahren Spürsinn und großer Sorgfalt gesammelt hatte.

Obwohl die Franeker Archivalien darüber schweigen, ist es fast sicher, daß seine ungarischen Popularen sich nach seinem Verscheiden um Vilmányis Nachlaß gekümmert haben. So werden wir – auf der Suche nach Spuren von seiner Büchersammlung – unsere Nachforschungen eines Tages noch in Sárospatak verfolgen müssen, wo Vilmányi – wie gesagt – 1764 mit seinem Theologiestudium angefangen hatte. Aus Verpflichtung seiner Heimatschule gegenüber sind Vilmányis Bücher – allerdings nur zum Teil – ohne Zweifel ja unmittelbar auch für die große und reichhaltige Bibliothek der illustren Schola Sárospatakiensis bestimmt gewesen.¹²

Zum Schluß: Als Vilmányi 1778 nach Franeker kam, war die Blütezeit der friesischen Universität schon lange vorbei. Ende 1811 sollte sie sogar ihre Türen schließen. Unser Sámuel Vilmányi gehört also zu den letzten Generationen ungarischer Studenten, welche die lange Reise nach der fernen Universitätsstadt in Frisia unternahmen. Er ist zugleich – soweit wir wissen – der letzte Peregrinus, der in Franeker verstarb. Höchstwahrscheinlich ist er im Januar 1779 in der Kirche der Universität – der sogenannten Akademiekirche – beerdigt, wo vorher auch die anderen verstorbenen Studiosi aus Ungarn und Siebenbürgen zur letzten Ruhe gebettet wurden. Im Jahre 1895 wurde diese dann hinfällig gewordene Kirche niedergerissen. Vorsorglich hatte man vorher die vielen wertvollen, historischen Denkmäler dieser Kirche in der großen Stadtkirche – der Martini Kirche – untergebracht. So können wir in dieser Kirche heutzutage noch immer drei Grabsteine – mit insge-

samt fünf ungarischen Namen – ansehen.¹³ Leider ist Vilmányis Grabstein nicht mehr da – angenommen, es gab damals einen. Ein anonym Student aber ist er jetzt jedenfalls nicht mehr.

¹¹ Auch in Venemas Privatbibliothek gab es mehrere Werke ungarischer Herkunft, siehe dazu: EREDICS, Péter: *Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban: Bibliotheca Venemaniae*. = Könyv és Könyvtár [Debrecen] (25.) 2003. 425–431.

¹² Vgl. dazu: POSTMA, Ferenc: *Peregrinatio librorum*. – *Der große Auszug von Büchern aus den Niederlanden nach Ungarn und Siebenbürgen seit der Gründung der nordniederländischen Universitäten*. In: DEN HOLLANDER, August–MONOK, István–POSTMA, Ferenc (Hrsg.): *Studiosorum et librorum peregrinatio*. – *Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century*. Amsterdam–Budapest, 2006. 15–18.

¹³ Siehe dazu: POSTMA, Ferenc: *Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában*. – *Negyedik erdélyi tanulmányutam élményei* (1994). = Könyv és Könyvtár [Debrecen] (21.) 1999. 233–256, besonders 239–240 und die Abbildung 256 (über die Peregrinatio und den Grabstein von Johannes Szepesi, der 1658 in Franeker verstarb). Ein zweiter Grabstein gehört dem siebenbürgischen Studenten Stephanus Csernátoni, beerdigt am 4. Januar 1644. Der dritte Grabstein trägt insgesamt drei Namen: Stephanus G. Komáromi (verstorben 1721), Michael K. Pataki (verstorben 1735) und Daniel Zilahi (verstorben 1770).

Appendix

Text des Inventars der Nachlassenschaft von Sámuel Vilmányi, aufgestellt in Franeker am 23. Januar 1779.

* Fundort:

Instituut „Tresoor“/

RA Leeuwarden, *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 152: Dossier Nr. 74.

Fol. 1 recto:

Inventarisatie en
beschrijvinge, gedaan
ten Sterfhuise van de
Heer Samuel Wilmaniji
Hungarus, in leven Theo-
logiae Studiosus aan 's Lands
Hoge School in Vriesland
binnen Franeker, en dat
van alle zulke goederen als
ten Sterfhuise zijn bevonden
en door des overledenes Popu-
lares zijn aangegeven tot
de nalatenschap van de over-
ledene te behoren.¹⁴

Een swarte lakens Mantel.¹⁵
Een nieuwe swarte lakens rok.¹⁶
Een dito rok, half sleten.¹⁷
Een swart lakens Kamizool.¹⁸
Twee nieuwe swarte lakens broeken.¹⁹
Twee oude dito.²⁰
Vier onderhemden.²¹
Een paar laarsen.²²
Twee paar schoenen.²³
Vier bonte zakdoeken.²⁴
Een Paruik.²⁵

¹⁴ In Übersetzung: „Inventar und Beschreibung aller Güter, die im Sterbehaus des ungarischen Herrn Samuel Wilmaniji, ehemaliger Student der Theologie an der Universität Franeker, gefunden wurden, und nach Angabe der Landsleute („Populares“) des Verstorbenen der Nachlassenschaft des Verstorbenen zugehören.“

¹⁵ „Ein schwarzer Tuchmantel.“

¹⁶ „Ein neuer schwarzer Tuchrock.“

¹⁷ „Einmal derselbe Rock halb abgetragen.“

¹⁸ „Ein schwarzes Tuchkamisol.“

¹⁹ „Zwei neue schwarze Tuchhosen.“

²⁰ „Zweimal dieselben alten Hosen.“

²¹ „Vier Unterhemden.“

²² „Ein Paar Stiefel.“

²³ „Zwei Paar Schuhe.“

²⁴ „Vier bunte Taschentücher.“

- [17.] Chakelot Sermons II Tomi in 8°.
- [18.] Laurentii Conciones in Apocalijpsin in 4°.
- [19.] ————— in Epist. Petri in 4°.
- [20.] ————— Pauli in 4°.
- [21.] ————— de Purgatorio in 4°.
- [22.] ————— Historia Josephi in 4°.
- [23.] ————— Dialogus Eucharisticus in 4°.
- [24.] Streso in Acta Apost. II Tomi in 4°. ⁴¹
- [25.] Heunischius in Cantico Canticorum in 4°. ⁴²
- [26.] Nemethi in Zachariam in 4°. ⁴³
- [27.] ————— in Epist. ad Hebraeos in 4°. ⁴⁴

Fol. 2 recto:

- [28.] Pokokius in Joelem in 4°. ⁴⁵
- [29.] H. Venema Dissert. Sacrae in 4°. ⁴⁶
- [30.] Stapferi institut. Theol. Polemicae V tomi in 8°. ⁴⁷
- [31.] Theologia Naturalis MS. in 4°. ⁴⁸
- [32.] Du Bosc Sermons II Tomi in 8°. ⁴⁹
- [33.] Gellerts blijspelen in 't hoogduits in 8°. ⁵⁰
- [34.] H. Venema Praelect. de Methodo in 4°. ⁵¹
- [35.] Schultens Fundamenta Linguae Hebraicae in 4°. ⁵²

⁴¹ Gemeint ist wohl: Casparus Streso (1603–1664).

⁴² Gemeint ist wohl: Casparus Heunischius (1620–1690).

⁴³ Szathmárnémethis *Prophetia sancti prophetae Zachariae explicata* erschien 1714 in Utrecht, mit einer „Praefatio“ von H.A. Röell als Vermittler, vgl. dazu Fußnote 8.

⁴⁴ Szathmárnémethis *Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata* wurde 1695 in Franeker veröffentlicht [RMK III 3933]. Eine *Editio secunda* erschien dort im Jahre 1701 [RMK III 4293]. Ein Jahr später (1702) wurde die *Editio secunda* wieder aufgelegt, „cui nunc accedit Epistola Judae eodem explicata“ [RMK III 4343].

⁴⁵ Gemeint ist wohl: POCOCCIUS, Eduardus: *Commentarius in Prophetiam Joelis, e sermone Anglico nunc primum latine factus*. Lipsiae, 1695.

⁴⁶ Venemas *Dissertationum sacrarum libri tres* erschien 1731 in Harlingen. Eine *Editio altera* wurde 1771 in Leiden veröffentlicht, siehe dazu: POSTMA – VAN SLUIS (vgl. Fußnote 10), 347 (119/1731.3ab). Von beiden Ausgaben gibt es Exemplare in mehreren ungarischen und siebenbürgischen Bibliotheken.

⁴⁷ Gemeint ist wohl: STAPFERUS, Joh. Frid.: *Institutiones theol. polemicae universae, ordine scientifico dispositae*. Ein Exemplar in fünf Tomi. Zürich, 1743–1747. gab es in der Franeker Universitätsbibliothek, vgl. dazu: AMERSFOORDT, J.–AMERSFOORDT, H. (vgl. Fußnote 32), 106.

⁴⁸ Vermutlich eine Mitschrift.

⁴⁹ Gemeint ist wohl: Pierre Du Bosc (1623–1692).

⁵⁰ Gemeint ist wohl: Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769), vgl. dazu die Nr. 51, 61 und 62.

⁵¹ Venemas *Praelectiones de methodo prophetica* erschien 1775 in Leeuwarden, siehe dazu: POSTMA – VAN SLUIS (vgl. Fußnote 10), 352 (119/1775.1). Auch von dieser Ausgabe gibt es in Ungarn und Siebenbürgen mehrere Exemplare.

⁵² Gemeint ist wohl: SCHULTENS, Albertus: *Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae*. Lugduni Batavorum, 1737. Die „Editio secunda“ dieser hebräischen Grammatik erschien 1743 auch im siebenbürgischen Klausenburg (Claudiopolis Transsilvanorum), vgl. dazu: POSTMA, Ferenc: *Hebräische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen, 1635–1992. – Betrachtungen aus Anlaß einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik. = Studia Rosenthaliana* [Amsterdam], (28/2.) 1994. 177–189.

- [36.] Biblia Sacra Hungarica in 8°.
- [37.] Chauffin Nouveau Diction. in 8°.
- [38.] Drelincourt Consolation contre la Mort in 8°. ⁵³
- [39.] Idem Liber.
- [40.] F.A. Lampe Predikationen in 't hoogduits
in 8°. ⁵⁴
- [41.] La Praticque du Vertu Chretienne in 8°.
- [42.] Joh. F. Tiedens Moralishe reden II delen in 8°.
- [43.] Picteti Theologia Christiana in 8°. ⁵⁵
- [44.] J. Daille Sermons, in 8°.
- [45.] Tailor Christus revelatus, in 8°. ⁵⁶
- [46.] Douzae Sermons, in 8°.
- [47.] Lampe Feestgoederen in 8°. ⁵⁷
- [48.] Mursinna in Cijclopedia Theol. in 8°. ⁵⁸
- [49.] De Sijmbolica Egiptiaca Sapientia, in 8°. ⁵⁹
- [50.] Deijlingii Institut. Prudentiae Pastor. in 8°.
- [51.] Het Leven van een Sweeds Gravin door Gellert
in 't hoogduits in 8°.
- [52.] J. Daijle exposition sur la Epitre aux Phi-
lippiens in 8°. ⁶⁰

Fol. 2 verso:

- [53.] Frases in Langianus Colloquiis, in 8°.
- [54.] Curiosites de la Nature et de l'Art, II Tomi in 8°.
- [55.] Das Lied der Lieder in 8°.
- [56.] Lampe over Psalm 45 en 84 in 't hoogduits in 8°.
- [57.] Ivon impiete convaincue in 8°. ⁶¹
- [58.] Testamentum Novum Graecum Curcellaei in 8°.
- [59.] J. Daijle Sermons de la Naissance et de la
Mort, in 8°.

⁵³ Der Volltitel lautet: *Les consolations de l'âme fidèle contre les frayeurs de la mort*.

⁵⁴ Gemeint ist wohl: Fridericus Adolfus Lampe (1683–1729), vgl. dazu die Nr. 47 und 56.

⁵⁵ Gemeint ist wohl: Benedictus Pictetus/ Pictet (1655–1724), vgl. dazu die Nr. 63 und 77. Die *Theologia christiana* wurde noch im Jahre 1759 in Debrecen neu aufgelegt, mit einer „Praefatio“ von Sámuel Szilágyi, „S.S. Th. Profess.“.

⁵⁶ Gemeint ist wohl: Thomas Tailor/ Taylor (1576–1633). Eine *Editio quinta prioribus longe correctior* von seinem *Christus revelatus* erschien 1700 in Franeker.

⁵⁷ Ein Buch in niederländischer Sprache? Möglicherweise betrifft es hier Lampes *Lieftaalige en krachtige uytmoediging tot het volle genot der overheerlyken feest-goederen van het Nieuwe Verbondt*, ins Niederländische übersetzt von Isaac le Long. Diese Übersetzung erschien 1725 erstmals in Amsterdam. Die deutsche Vorlage wurde 1725 in Bremen veröffentlicht.

⁵⁸ Gemeint ist wohl: Samuel Mursinna. Sein *Compendium theologiae dogmaticae* erschien 1777 in Halle.

⁵⁹ Möglicherweise handelt es sich hier um ein Werk von Nicolaus Caussin/ Caussin (1583–1651): *De symbolica Aegyptiorum sapientia*.

⁶⁰ Der Volltitel lautet: *Exposition sur la divine Épître de l'apôtre S. Paul aux Filippiens en vingt-neuf sermons*.

⁶¹ Gemeint ist wohl: Pierre Yvon (1646–1707). Sein *L'impiété convaincue* erschien 1681 in Amsterdam.

- [60.] H. Curas France Grammatica in 't hoogd. in 8°.
- [61.] Gellerts Fabelen in 't Hoogduits in 8°.
- [62.] ————— Brieven in 8°.
- [63.] Morales Chrétiennes van Pictet, tomes: 2,3,
4,5,6,7,8 in 8°.
- [64.] Ostervald Traite des Sources de la
Corruption, in 8°. ⁶²
- [65.] Bamgard Methaphijsica in 8°.
- [66.] Les Plaintes des Protestants.
- [67.] Terentii Comoediae in 12°.
- [68.] Tournemaine, les Enfens de Dieu in 12°.
- [69.] Horatius Minellii in 12°.
- [70.] le Chretienne enterieur in 12°.
- [71.] la Jouree Sainte, in 12°.
- [72.] La Doctrine de Salut in 12°.
- [73.] Toussaint, L'exercices de L'Ame fidele in 12°. ⁶³
- [74.] Meditations Saintes, in 12°.
- [75.] Democritus ridens in 12°. ⁶⁴
- [76.] Le Conseil de la Sagesse in 12°.
- [77.] La Morale Chretienne Tome V in 8°. ⁶⁵
- [78.] Basnage la Communion Sainte in 8°. ⁶⁶

Fol. 3 recto:

- [79.] De Beuvil L'imitation de Jesu Christ in 12°.
- [80.] Grammatica Germanica in 8°.

Contanten⁶⁷

Agtien Gulden aan Hungaris geld, waar-
van de drie Stukken een
hollandse Gulden maken. ⁶⁸
Tien Grossen, makende tien Stuivers hollands. ⁶⁹
Een Hollandse Gulden van XX St. ⁷⁰
Seven Gouden Dukaten. ⁷¹

⁶² Gemeint ist wohl: Jean Frédéric Ostervald (1663–1747).

⁶³ Gemeint ist wohl: Daniel Tossanus/ Toussain (1541–1602). Der Buchtitel lautet: *L'exercice de l'âme fidèle*.

⁶⁴ Gemeint ist wohl: [Joannes Petrus Langius], *Democritus ridens sive campus recreationum honestarum, cum exorcismo melancholiae*. Von diesem Büchlein gibt es mehrere Ausgaben.

⁶⁵ Möglicherweise betrifft es hier einen Teilband von Pictets *La morale chrétienne*, vgl. dazu Nr. 63.

⁶⁶ Gemeint ist wohl: Jacques Basnage (1653–1723).

⁶⁷ „Bargeld.“

⁶⁸ „Achtzehn Gulden in ungarischen Münzen, dessen drei Stücke einen holländischen Gulden ausmachen.“

⁶⁹ „Zehn Grossen, die zehn holländische Stuiver ausmachen.“ – Ein Stuiver ist ein 5-Cent-Münze.

⁷⁰ „Ein holländischer Gulden von 20 Stuiver.“

Vier Sestehalven.⁷²
Een Stuiver.⁷³

Nog, een Spaanen Doos, daarin:
Drie paar swarte Koussen.⁷⁴
Een bundel Lappen.⁷⁵

Aldus bevonden en geïnventariseerd
ten Sterfhuise voorschreven, door ons onder-
geschreven Secretaris en Pedel dezer
Akademie, ter Ordonnantie van de Edele
Senatus Judicialis van gemelde Aka-
demie, In kennisse onse handen
actum den 23 Januarij 1779.

A. Alma,
Secretaris.⁷⁶

M. Schuerer, Pedel.

Fol. 3 verso: Blanko.

Fol. 4 recto: Blanko.

Fol. 4 verso:

1779

Inventaris
van de Nalatenschap van
wijlen de Heer S. Wilmanij
den 23 Jan. 1779.⁷⁷

FERENC POSTMA

A Pesti Napló „miniatűr” Londeszk Elek-száma (1918). Az 1919 előtti, már a rendies-szakmai öntudatot mutató magyar újságírásnak volt egy sajátos, belső megnyilvánulási formája, az önma-gára, saját gyakorlatára humoros formában reflektáló alkalmi lapok előállítása. Ezek, amennyire néhány példából fölmerhető, egy-egy újságíró-társ valamely életeseménye, pl. házasságkötése alkal-mából jelentek meg, saját anyalapjukat imitálták játékos-ironikus hangon, s ilyenkor, az ünneplés ürügyén, bár végig az ünnepeletről beszéltek, saját magukra reflektáltak: szakmai önarcképet ad-

⁷¹ „Sieben goldene Dukaten.“

⁷² „Vier Sestehalven.“ – Ein Sestehalf oder Zesthalf ist eine Silbermünze von 5.5 Stuiver.

⁷³ „Ein Stuiver.“

⁷⁴ „Noch dazu, eine Spanschachtel, darin: drei Paar schwarze Strümpfe.“

⁷⁵ „Ein Bündel Lappen.“

⁷⁶ „Auf diese Weise gefunden, bzw. inventarisiert im angegebenen Sterbehaus, und von uns, Sek-
retär und Pedell dieser Universität, auf Anordnung des hochwürdigen *Senatus Judicialis* der genann-
ten Universität, der Wahrheit gemäß unterschrieben am 23. Januar 1779. A. Alma, Sekretär, M.
Schuerer, Pedell.“

⁷⁷ „Inventar der Nachlassenschaft des seligen Herrn S. Wilmanij, den 23. Januar 1779.“

tak. Ezek a kisméretű, rövid közleményeket tartalmazó, az ünnepelt szerkesztőségi kollégáinak írásait közlő lapok csupán szűk, szakmai körökben voltak hozzáférhetők, így nem is nagyon maradtak fenn. Magam néhány szegedi példát ismerek: a Békefi Antal, a Móra Ferenc és a Soós Aladár házasságkötése alkalmából készült lapokat. Maga a szokás azonban nem korlátozódott Szegedre, s mint az alábbiakban bemutatott szám is tanúsítja, pesti újságíró-körökben is élt.

A *Pesti Napló* 1918. június 11-i száma „Londesz Elek ünneplése” címmel rövid hírben adta tudtul, hogy az előtte való vasárnap, azaz június 9-én, „a színház nyilvánossága után intim újságírói kör ünnepelte Londesz Eleket, a nagy múltú, kiváló újságírót abból az alkalomból, hogy első színpadi műve, *A zöld kabát* a budai színpadon nagy sikert aratott.” Londeszt, aki akkor már a *Pesti Napló* „legrégibb” munkatársának számított, ekkor a Budapesti Újságírók Egyesületében ünnepelték – az ünnepséget a *Pesti Napló* szerkesztősége szervezte meg. Az ünnepi vacsorán, ha jól értjük a beszámolót, „az együtt dolgozó kollégákon kívül a *Pesti Napló* régi munkatársai is” részt vettek. Maga a bankett önmagában nem lenne érdekes (az ilyesféle ünneplés meglehetősen gyakori volt), de – amint a beszámolóból kiderül –: „Külön meglepetése is volt az estének: a *Pesti Napló* miniatűr száma amelyet erre az alkalomra írtak és nyomtak ki. A kis lap Londesz Elek szerkesztőségi szomszédjainak ötletes sajtótrefája volt és olyan karriert csinált, hogy második kiadást is kellett belőle nyomtatni.”

Ez a lap megmaradt, leírható. Igaz, nem annyira „miniatűr”, mint amennyire a fenti hír alapján gondolnánk (a hasonló szegedi „sajtótrefák” például kisebb formátumban jelentek meg), de a „rendes” *Pesti Napló*hoz mérve csakugyan kisebb méretű: 24×31,7 cm. A lapfeje, amely lényegében a „rendes” *Pesti Napló* lapfejének arányosan kisebbített változata, elárulja egyediségét. Baloldalt, fönt ott a jelzés: „Rendkívüli kiadás”. Jobboldalt, ugyancsak fönt pedig ez a megjelölés olvasható: „A zöld kabát-szám”. Középen, a szokásos évfolyamjelzés is kicsit eltér az addigi gyakorlattól: ez a „69-ik évfolyam 135a. szám”-a. (A *Pesti Napló* „rendes” vasárnapi száma volt a 135. szám.) Ez a 135a. szám 1918. június 9-én jelent meg. S ezt is a *Pesti Napló* nyomdája, az „Újságüzem könyvkiadó és nyomda rt., Budapest” állította elő, a felelős kiadó pedig a lap igazgatója, Vári Dezső volt – ám neve mellett ezúttal áll egy ironikus megjegyzés is: „Felelős kiadó: VÁRI DEZSŐ, / aki még nem is sejtí, hogy a / nyomdaszámlát neki kell kifizetni.”

„A zöld kabát-szám” hat oldalas; kicsinyítve, ironikus-játékos formában a „rendes” *Pesti Napló* szerkezetét imitálja. Van benne vezércikk, második vezércikk, a héten „sorrakerülő” tárcák előzetese, afféle „tartalomjegyzék”, a „vonal alatt” ott a szokásos tárca, majd jönnek a Hadihelyzet – a háború eseményei rovat jelentései és beszámolói, A politika eseményei rovat, egy interjú, a Napi hírek rovat (benne időjárási előrejelzés, „alkalmi” vers, valamint egy sor hír), keretes hirdetés, a Színház és művészet rovat (nyilatkozatokkal, glosszával és hírekkel), adnak egy Tarka krónikát, helyt kap a Leányok című rovat (ez éppen csak jelezve van, de hozzá tartozik a Regény-csarnok), van Szerkesztőségi üzenetek, valamint három jellegzetes rovat: a Testedzés (azaz a sport), a Közgazdaság és a Törvényszék. Mindezt itt-ott elszórva, néhány kis keretes hirdetés tarkítja. Valamennyi közlemény azonban így vagy úgy, de Londesz Elekről és/vagy „A zöld kabát”-ról szól, a szokásos sajtóműfajok jellegzetességeit imitálva. A vezércikk címe pl. „Londesz”, a tárca „A zöld kabát”-ot és szerzőjét méltatja, s e számban még az „entente” is „A zöld kabátról tanácskozott”, a hadijelentések pedig Londesz Elek színdarabjának címére játszanak rá – teljesen a valódi hadijelentéseket imitálva. Jellemző, hogy még a Napi hírek közt adott Bocsánatot kérek itteni darabja, egy vers (címe: „Hozzá”) is Londesz körül forog: a vers akrosztichonja ezt adja ki: „Éljen Lóndesz bácsi”. A szám valódi rendeltetését a 3. oldal árulja el, amely egy egészoldalas keretes anyag: „Vacsora / Londesz Elek / tiszteletére. Vasárnap este 9 / órakor a Budapesti Újságírók / Egyesületében A zöld kabát be- / mutatója alkalmából. / Rendezi a Pesti Napló szerkesztősége” stb. Azaz e szám voltaképpen amolyan

ünneplésre hívó programfüzet. Ez magyarázza, hogy e 3. oldalon még a vacsora „Étrendje” is olvasható.

A közlemények egy része, ahogy a „rendes” *Pesti Napló*-ban is szokásos volt, alá van írva, vagy szignált. Hogy kik a tényleges szerzők, mégsem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. A megadott név s a tényleges szerző közötti lehetséges discrepanciára mindjárt a vezércikknél fölfigyelhetünk. Ez ugyanis – a cím alatt, az első szövegsor elején – Hatvany Lajos egyik, ez időben használt szignójával van ellátva: (hl.). A cikk végén azonban, aláírászerűen, de zárójelben ez áll: Gráf Karinthy. S ha magát a cikket is elolvassuk, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy itt egy, Hatvany szokásos vezércikkeit karikírozó paródiáról van szó – amelyet (mintha Hatvany írta volna) Karinthy Frigyes írt. (Csak zárójelben jegyzem meg: e szám némileg a laptulajdonos-főszerkesztőre, a „báróra”, azaz Hatvany Lajosra is rájátszik. „A zöld kabátról tanácskozott az entente” című második vezércikk szerzőjeként Feleky Géza báró van megadva, ám Feleky természetesen soha nem volt báró.) A tárcs – „Arabok, darabok és maradok” – melyet Hatvany jegyez, megint paródisztikus szöveg. Itt vagy önparódiáról van szó, vagy – ami valószínűbb – egy újabb ironikus Hatvany-imitációról, csak éppen a tényleges szerző, a parodizáló nincs megnevezve. A legnagyobb talány alighanem mégis a „Szerzők – a darabjáról” című rész 13 rövid nyilatkozata. E nyilatkozatok alatt ugyanis konkrét személyek nevei olvashatók (Bródy Sándor, Szomory Dezső, Gábor Andor, Ráskai Ferenc, Zöldi Márton, Lengyel Menyhért, Drégely Gábor, Drasche Lázár Alfréd, Tolnai világlap, Váry [!] Dezső, Lakatos László, Hatvany Lili és Sebestyén Géza). S elvileg akár lehetséges is lenne, hogy valódi nyilatkozatokról van szó. Ám a megfogalmazásmód s pár egyéb jel arra vall, ezek a nyilatkozatok valójában egyetlen szerzőtől – Karinthytól? – származó nyilatkozatparódiák. A szöveg a megnevezett „nyilatkozókat” parodizálja. Különösen jól látszik ez Szomory esetében, ahol az aláírás is ez: Szomory Dezső. Az „Ambrus kontra Londesz” című jegyzetet H. Zs. jegyzi, s ez esetben a szignó alighanem a valódi szerzőt fedi: a szerző, minden jel szerint, csakugyan Harsányi Zsolt lehetett. Külön problémát jelent a „Tarka Krónika” szerzőségének tisztázása. E szöveg alatt, zárójelben, ez áll: Fordította: Szép Ernő. A „rendes” *Pesti Napló*-ban azonban ezeket a „krónikákat” Karinthy és Harsányi írta, ilyeneket Szép Ernő sohasem írt. Az, hogy neve egy olyan szöveg alatt szerepel, amely nem szokásos szerepkörében mutatja föl, valamint a „fordítóként” való megjelölés arra enged következtetni: a szöveget – mivel nem Szép Ernő parodizálásáról van szó – csakugyan ő írta.

Föltűnő, hogy a *Pesti Napló* egyik ekkori vezető munkatársa, Kosztolányi Dezső nincs jelen e számban. Pontosabban: csak a „Tárcáink” című előzetesben, mint a vasárnapi tárcs majdani írója szerepel. „VASÁRNAP: Kosztolányi Dezső: Ádám.” Az utalás itt nyilvánvaló. Kosztolányi fia, Ádám még kisgyerek volt, s az író „szemefénye”: verset is írt róla. Az előzetes összeállítója erre az összefüggésre játszik rá.

Mi adja e „miniatűr” szám jelentőségét? Londesz Elek középpontba állítása aligha. Bármilyen érdemes tollforgató volt is, jelentősége mára nyilvánvalóan összezsugorodott. A Hatvany Lajos-féle *Pesti Napló* (1917–1919) történetéhez azonban érdekes adalék ez a szám. Már maga a tény is, hogy a „báró” megfinanszírozta ezt a „sajtótérít”, jellemző mozzanat. Még fontosabb azonban az, hogy ez a szám, mint ironikus önreflexió, bevilágít a *Pesti Napló* műhelyébe, a rájuk jellemző lapcsinálási módszerbe. Kiemelve-eltűlözve rámutat bizonyos jellegzetességekre, egyes újságírók modorára, stb. S olyan nyíltan utal Hatvany Lajos befolyásának mértékére, amilyen nyíltan ez magában a „rendes” lapban nem történhetett volna meg. Megmutatja pl. a „báró” stílusának modorosságait, a lapban való hangsúlyozott jelenlétét. E vonatkozásban mélyen jellemző, hogy a „pénteki” tárcs beharangozása ez: „Arabok, darabok és abba nem maradok (XIX-ik bevezető közlemény)”, maga a tárcs pedig ezzel zárul: „Kezdetek következnek”. Hatvany ugyanis, pozíciójával már-már

visszaélve, olykor újságszerűtlenül volt jelen a Naplóban: folytatásokban egész könyveket közölt lapjában, ami ellenkezett az egyedi írásokat közlő tárcs rovat gyakorlatával.

Figyelemre méltó önreflexió az is, hogy a közölt interjú-paródia „megszólalója” Hirsch Albert volt. Ő ugyanis, mint a Hatvany-Deutsch cég vezetője, Hatvany Lajos gazdasági „jobbkeze” volt, egyebek közt a *Pesti Napló* Surányi Józseftől való megvásárlását is ő bonyolította le. Fontossága, szerepe természete a „rendes” *Pesti Napló*ban nem látszik, ironikus kiemelése tehát valóságos súlyát mutatja. A munkatársak így reflektálnak szerepére.

S nem utolsó hozadéka e különleges számnak az sem, hogy a bizonyosan Karinthy tollából származó „vezércikk”, mint paródia remekül sikerült, s mindenképpen beletartozik a Karinthy-életműbe, miközben remekül fölhasználható a publicista Hatvany jellemzéséhez is.

A szám tanulságai persze egészében majd csak a „rendes” *Pesti Napló* történetének részletes földolgozásakor lesz igazán kamatoztatható.

LENGYEL ANDRÁS

SZEMLE

A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványainak és antikváinak katalógusa. – *Catalogus incunabulorum et librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecesis Sabariensis asservantur.* Összeáll./composuit RÉTFALVI Gábor. Szombathely, 2006. Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, 374 l.

A magyarországi régi könyvtárak anyagának modern feldolgozása az európai helyzethez hasonlóan csak kis lépésben halad előre. Az egyházi könyvtárak ráadásul többszörösen is hátrányban vannak. A szocializmus évtizedei alatt nem is volt tanácsos feltárni értékeiket – kockáztatni az elkobzást –, így (és a krónikus paphiány miatt) a könyvtárak személyzetét nem is fejlesztették. Ugyancsak elhanyagolták a régi könyvek feldolgozásához szükséges modern kézikönyvek beszerzését, elsősorban anyagi okokból. (Csak zárójelben: ezért is volna nagyon fontos, hogy az egyházi könyvtárak csatlakozni tudjanak az Európai Kutató Könyvtárak Szövetségéhez [Consortium of European Research Libraries], és ezzel ahhoz az adatbázishoz, amely részben helyettesíti a kézikönyveket az egyes kiadványok azonosításakor. Lásd erről V. ECSEDY Judit: *A Consortium of European Research Libraries (CERL) éves közgyűlése és szemináriuma.* = MKsz 2004. 1. sz. 86–88. megjelent írását.)

A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története a szélesebb szakmai közönség részéről is jobbra csak sztereotípiákból ismert, bár az utóbbi időben – igaz főként a 18. századi francia anyag – újból előtérbe került a gyűjtemény. A korai szakirodalomban rögzített tények kerülnek újra és

újra elmondásra. Így történt ez a mostani kötet előszavában is. Az alapító Szily János püspök 1791-ben saját könyvtárát tette a gyűjtemény alapjául, és az őt követő püspökök, Herzan Ferenc emelte ezt a nagyobb könyvtárak sorába. Az anyaghoz több kutató tartalmilag is közelebb lépett, de ahogy említettem ezek az elemzések főként a felvilágosodás kori anyagot érintették (csak utalásképpen GUILBAUD, Juliette: *La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles.* = MKsz 2005. 1. sz. 42–55.). Az előszóban felbukkant egy, a könyvtártörténeti szakirodalomban makacsul élő másik sztereotípia is: Szily János a második Klimó György után, aki közösségi használatú könyvtárat hozott létre. (Vö. *Kassa város olvasmányai, 1562–1731.* Sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szeged, 1990. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15./), továbbá lásd még a *Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750.* Sajtó alá rend. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp.–Szeged, 2003. OSzK–Scriptum. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3./ c. sorozat kötetét, s találhatunk „Bibliotheca publica”-t, vagy „Publica libraria”-t, de röviden összefoglaltam a kérdést a Tarnai-émlékkönyvben is („*Libri in publica libraria exules scholastici*”). *Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon.* In: *Tarnai Andor-émlékkönyv.* Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp. 1996. 181–187.)

Rétfalvi Gábor a mostani katalógusban 102 ösnyomtatvány, és 262 16. századi mű leírását adja, formailag a nemzetközi ajánlásokat követve. Ez azt jelenti, hogy minden egyes kiadványt azonosított, teljes példányleírást is adott: kolláció, kötés jellemzése, kézírásos bejegyzések jellemzése, illetve szövegük betűhív közlése. A kötet-történet kutatóinak fontos tudni, hogy a szombathelyi Zsoldos István és a passau-i Franz Hindringer keze alól kikerült könyvek közül ma 811 darab regisztrált az egész gyűjteményben. A katalógus mutatói példaértékűen sokkal részletesebbek, mint az általában elvárt. Így például külön raktári jelzet mutató, évrendi mutató, illusztrációk mutatója, vagy címmutató is a kutatók rendelkezésére áll a kötetben. Külön közöl a szerző egy tulajdonosi, és egy könyvhasználói mutatót, ami komoly vállalkozás, hiszen a szűkszavú jegyzetekből nehezen elkülöníthető, hogy valakinek a birtokában volt a könyv, vagy csak használta valahol.

Mielőtt átfogóan dicsérném a katalógus összeállítását, gyorsan megfogalmaznám hiányérzetemet is. A kötet elbírt volna egy könyvtártörténeti bibliográfiát. Sajnos nem túl nagyszámú közlemény jelent meg, de ez a kötet-katalógus jó alkalom lett volna a teljes historiográfiai anyag számbavételére. Annál is inkább fontos lett volna, mert a bevezetőhöz a szerző jegyzeteket sem írt. Említ ugyan helyismereti szerzőket (Pálincás Géza, Géfin Gyula, Pataki László, Dobri Mária), de a megjelent műveket bibliográfiailag nem jeleníti meg. Ami nekem leginkább hiányzik, a mostani katalógus során kézbevett és feltárt forrásanyag szembevetése a már régebben megjelent szakirodalom állításaival. A bejegyzések ugyanis részben érdekességeket mutatnak fel, részben a gyűjtemény geneziséjét jellemzik.

A németújvári ferencesek könyvei bizonyára kölcsönzéssel kerülhettek Szombathelyre, vagy ki tudja? Theodor Dornstein *Botaniconja* (Frankfurt am Main, 1540) Batthyányi Boldizsártól a helyi protestáns iskolába, onnan a ferences rendhez került (126. tétel). De mikor, és miért került Szombathelyre? A másik Batthyány Boldizsár könyvtárából származó kötet (egy a német arisztokráciát bemutató gyűjtemény, Heinrich

Pantaleon, 276. tétel) nem volt a ferenceseké, és ugyancsak kérdés, mikor jutott a szombathelyi papi szeminárium könyvtárába? Batthyányi Boldizsár könyvtárának rekonstrukciójából ezek hiányoznak, Pantaleon művének egy másik, német kiadása volt eddig csak ismert (vö. *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Band II: MONOK, István-ÖTVÖS, Péter-ZVARA, Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. Red. von István MONOK. Eisenstadt, 2004. /Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI./ 65). Az ugyancsak Németújváron volt, de a Beythe család környezetében használt Philipp Melancthon-kötet más jellegű kérdéseket vet fel. Vajon a supralibrosként közölt „IOB KAWASY” névnek nem egy rosszul olvasott változata a címlapról „Job Zanatij”-ként közölt bejegyzés, és ugyanitt (252. tétel) a Gyalui Torda Zsigmondra vonatkozó jegyzet nem azt jelzi, hogy ő volt a könyv használója (ahogy az a mutatókból kiderülne), hanem a fol. 48-on rá vonatkozó megjegyzés szerepel.

A 18. századi Nádasdy-generációk könyvtáraitól keveset tudunk, ezért érdekes a családi könyvtár egy darabjának (Aristoteles, 26. tétel) felbukkanása. Ez Nádasdy Imre tulajdona volt (bár ezt a szerzőnek nem sikerült azonosítania), aki a könyvtárát a vátszentkúti szervitáknak ajándékozta (sajnos ez az intézmény kimaradt a mutatókból), ahonnan – feltehetően II. József korában, vagy azt közvetlen követően – került a könyv Szombathelyre.

Egy helytörténész nyilván sokkal több érdekességet tud kiemelni a katalógusból, azonosítani nem teljes neveket, amelyek a bejegyzésekben szerepelnek. Ezért lenne fontos az on line katalógus, pontosabban a könyvtár régi könyveinek leírása a magyarországi közös régi könyv katalógusba, hogy a sok helyre szétszóródott könyvtárak tulajdonosi bejegyzéseit összeszedni, illetve esetenként javítani lehessen.

Az említett hiányosságok, illetve kiegészítési javaslatok természetesen semmit nem vonnak le a kötet értékéből. Nagyon fontos lenne, ha valamennyi magyarországi könyvtár régi állományának elkészülne az ilyen szakszerű katalógus.

lógusa, hiszen ma a hazai és a nemzetközi szakmai együttműködés igényli az ilyen a köteteket, a közös adatbázist. Védi is a könyveket a katalógus. Ha ismert a bejegyzések anyaga, nem biztos, hogy egy-egy mű, egy-egy kiadásának minden példányát kézbe kívánja venni a kutató, vagy – és sajnos erre is készülni kell – a lopások felderítésének nagyobb az esélye, ha az eltulajdonított példány adatai a piaci szereplők és a rendőrség számára is ismertek.

MONOK ISTVÁN

Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809. Par Charles KECSKEMÉTI. Paris – Budapest – Szeged, 2006. Institut Hongrois – Bibliothèque nationale Széchényi, 388 l. / Documenta Hungarorum in Gallia II./

Magyarországra vonatkozó francia levéltári forrásokat gyűjt egy kötetbe a Párizsi Magyar Intézet, az Országos Széchényi Könyvtár és a SZTE Történeti Intézet közös kiadványa *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809* címmel. A „Documenta Hungarorum in Gallia” sorozatban megjelent kiadvány előzménye az a két forrásgyűjtemény, amely az 1960-as évek elején jelent meg a brüsszeli Nagy Imre Politikatudományi Intézet gondozásában. A *Témoignages français sur la Hongrie à l’époque de Napoléon*, illetve a *Notes et rapports français sur la Hongrie au XVIIIe siècle* címet viselő két kötetet Kecskeméti Károly szerkesztette.

A nemrég egy kötetben újra kiadott és néhány kiegészítéssel bővített gyűjtemény huszonnyolc különféle természetű dokumentumot tartalmaz kronológiai sorrendben: egy útibeszmélőt, két értekezést az ország gazdasági fontosságáról, illetve diplomata és hadmérnökök jelentéseit. A szövegek a 18. század és a napóleoni korszak Magyarországhoz kapcsolódnak. Szerzőjük két kivétellel francia.

Egyes írások kizárólag az ország politikai életével, illetve politikai intézményeivel foglalkoznak; mások kitérnek az ország földrajzára, a lakosság összetételére, életmódjára, életszín-

vonására, vallási megoszlására, az ország gazdasági helyzetére, az utak és hidak állapotára.

A dokumentumok csaknem felét a francia udvar megbízottainak beszámolóí teszik ki. Noailles márkija 1783 és 1792 között diplomáciai tevékenységet folytatott Bécsben. A különféle ügyek intézése mellett feladata volt a Habsburg Monarchia belügyeinek, II. József személyének, illetve politikájának a megismerése és az arról való tájékoztatás. Ami a belügyeket illeti, Noailles jelentéseiben csak Belgiumról és Magyarországról ír részletesebben. Rendkívül szkeptikusan figyeli II. József reformjait, nem hisz abban, hogy keresztülvihetők lennének. Közben egyre nagyobb szimpátiát érez Magyarország iránt. Kecskeméti szerint Noailles magyar informátora Ürményi József lehetett.

Hazánk, mint Franciaország egyik fő ellenfele, hátszárnya, Napóleon érdeklődését is felkeltette. Megfigyelőket küldött Magyarországra Gérard Lacuée (1801–1802) és a kor egyik kiemelkedő politikai gondolkodója, Adrien Lezay-Marnesia (1802) személyében, hogy küldjenek jelentéseket, amelyek alapján pontosabb képet kaphat a magyar–oszlák viszonyról. Lacuée mint bécsi követségi titkár a pozsonyi diétára ment, Lezay pedig a magyar mezőgazdaság tanulmányozásának ürügyén járta be az ország egy részét. Ez utóbbi nagyszerű megfigyelő volt, Kecskeméti véleménye szerint ő írta a kötet legizgalmasabb darabjait.

A gyűjteményben két olyan dokumentum található, amely kizárólag gazdasági szempontból tárgyalja Magyarországot. Az egyik az alsómagyarországi bányákról szól, amelyek iránt az 1760-as években Born Ignác és Hell József Károlynak köszönhetően igen megnőtt Európa érdeklődése. Előbbi a nemesfémek amalgamozására vonatkozó találmányával tett szert világhírré, utóbbi pedig a bányavizek mérséklésére kifejlesztett gépeivel. A dokumentumban a Hell-féle, 1753-ban kifejlesztett léggépnek részletes ismertetése található.

A másik gazdasági tárgyú írás kereskedelmi együttműködést szorgalmaz Franciaország és a Habsburg birodalom között. A két nagyhatalom Poroszország ellen kötött politikai érdek-

szövetsége körülbelül tíz évvel korábban jött létre (versailles-i szerződés, 1756) és egy gazdasági jellegű együttműködés azt mindenképpen megerősítette volna. A jelentésből kiderül, hogy Franciaország milyen hasznot remélt egy ilyen jellegű együttműködéstől, amelyben a gazdasági szempontból még kiaknázatlan Magyarországnak komoly szerepet szánt.

A gyűjteményben két olyan dokumentum található, amely magyar szerző tollából származik, mégis helye van a kötetben, mert vannak francia vonatkozásai. Az egyik az 1785-ben, eredetileg is franciául íródott „Précis”, melynek célja az volt, hogy tájékoztassa a francia kormányt a II. József reformjai előtti magyar alkotmányos rendről – Kecskeméti feltételezi, hogy a fentebb már említett Ürményi József a szerzője. A másik az „In-vraisemblances” címet viselő, II. József politikáját támadó röpirat, amelyet a francia udvar számára fordított franciára a bécsi képviselő.

A kötetet Napóleon hadmérnökeinek jelentései zárják az 1809-es dunántúli hadjárat idejéből.

A közreadott dokumentumok egyik jellemző közös vonása, hogy a szerzők a Habsburg birodalmon belül kivétel nélkül kitüntetetten kezelik Magyarországot. Politikai szempontból, a magyar kártyát mindig ki lehetett játszani Ausztriával szemben. Gazdasági szempontból pedig az örökös tartományok közül Magyarország volt az, amelyik gyümölcsöző kapcsolatokat ígért, egyrészt, mint a francia termékek felvevőpiaca, másrészt, mint nyersanyagtermelő ország. Közös vonás az is, hogy bár a dokumentumok hangvétele eltérő, szerzőik kivétel nélkül szimpatizálnak a magyarokkal a Béccsel való küzdelemben.

A francia szemlélők kivétel nélkül az ország páratlan természeti gazdagságáról beszélnek. Magyarország, írják, kiváló adottságokkal rendelkezik ahhoz, hogy gazdag ország legyen: éghajlata kedvező, talaja jó minőségű, számos folyója van, és ásványi kincsekben is gazdag. Megdöbbenve tapasztalják mégis az ország elmaradottságát, aminek okát két dologban látják: egyrészt a bécsi gazdaságpolitikában, ami az osztrák ipar védelme érdekében gátat vet a magyar ipar és kereskedelem fejlődésének, másrészt a paraszt-ság nyomorúságos helyzetében. Több francia

kommentátor hiányolja a kiépített csatornahálózatot és aggodalmát fejezi ki a rendes, járható utak, illetve a biztonságos hidak hiánya miatt. A francia megfigyelők rendre elcsodálkoznak az ország etnikai, vallási és nyelvi sokszínűségén.

Amint azt Kecskeméti a kötet bevezetőjében hangsúlyozza, a gyűjtemény nem kíván versenyre kelni a történészek munkáival. Egészen más a célja. A közreadott dokumentumok amellett, hogy képet adnak a korabeli magyarországi viszonyokról, illetve arról, hogy milyen jelentőséget tulajdonított Franciaország hazának az európai nagyhatalmak küzdőterén, érdekes hangulatképet is festenek a korról. A hazánkban rövidebb-hosszabb ideig tartózkodó külföldiek elfogulatlanul, sokszor egy gyermek naiv kíváncsiságával írják le benyomásaikat a látottakról. Beszámolóikból a személyes, anekdotikus elemek sem hiányoznak.

Ami a dokumentumokat információ-értékükön, a kor atmoszféráját közvetlenül felidéző erejükön túl különlegessé teszi, az írójuk őszintesége. Talán ez a közreadott dokumentumok legnagyobb erénye.

MAGYAR KRISZTINA

„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk.” A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. (II.) Kéziratai, az író képzőművészeti alkotásai, ábrázolások az íróról. Szerk. E. CSORBA Csilla. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004. 219 l., számtalan képpel; – (I.) Könyvtára. Szerk. E. CSORBA Csilla. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006. 187 l., számtalan képpel.

Két reprezentatív kiállítású kötet született a PIM Jókai-gyűjteményéről, s szándékoznak még egy harmadikat is kiadni. Azt hiszem Jókai az egyetlen, aki minden magyarnak eszébe jut, ha azt kérik tőle, hogy mondjon egy magyar regényíró. Azt már jóval kevesebben tudják, hogy hol őrzik hagyatékát. Pedig ez nemcsak a Jókai-gyűjtemény, hanem a PIM története szempontjából sem érdektelen.

Jókai 1899-ben, 74 évesen, másodszor is megnősült. Addig, megözvegyülését követően, Pesten a Bajza utcai Feszty-villában lakott lányáéknál, Feszty Árpádné Jókai Rózánál. Jókai 1904-ben hunyt el. 1906-ban a Petőfi Társaság megvásárolta a Feszty-villát, amely 1909. november 7-én mint Petőfi Ház nyílt meg. Célja a Petőfi-kultusz ápolása volt, de a Ház emeletén, ahol évekig lakott, emlékszáobát rendezték be Jókai tiszteletére is. (Ne feledjük, 1878-ban a Petőfi Társaság Jókai elnökségével alakult meg.) 1945 után lakhelyén József Attila-kiállítást rendeztek be, ezért az intézet új neve Petőfi és József Attila Múzeum lett. Később a Petőfi Ház adminisztratív a Budapesti Történeti Múzeumhoz került. 1954-ben a kulturális szervek megalapították a Petőfi Irodalmi Múzeumot, amelyet aztán 1957-ben a Bajza utcából a Károlyi-palotába helyeztek át. Ennek most éppen ötven éve! Reméljük, ez most már így marad.

A PIM törzsanyagát tehát a Petőfi Ház gyűjteménye adta, s ha innen nézzük, akkor a PIM mindjárt száz éves lesz. Ez jogosabb is volna. – Tapasztalatból tudjuk, hogy az ilyen szervezeti átalakítások, fölkavarva még politikai viharok szelétől is, egyetlen hagyatéknak sem válnak javára. Amikor az 1960-as években megindult a Jókai kritikai kiadás, s Jókait ismét lehetett nagyságához méltón elismerni, egyre sürgetőbbé vált a Jókai-gyűjtemény szakszerű rendezése és feltárása. 2004-re megjelent nyomtatásban a hagyatékban lévő kéziratokat, 2006-ra a Jókai könyvtárát bemutató kötet. Sokan dolgoztak rajta. A kötetek számozása szerint – a megjelenési sorrendtől függetlenül – első Jókai könyvtára.

(1) A könyveket a Petőfi Ház nem túl megbízható leltárkönyve alapján azonosítani, majd rekatalogizálni kellett. Ezt a munkát Kómár Éva és Németh Zsuzsa végezte el, a „Folyóiratok” fejezetet Birck Edit és Németh Zsuzsa írta, a „Kisnyomtatványok”-ét Mészáros Tibor, s a nagyon érdekes „Lapkivágatok” részt Varga Katalin rendezte sajtó alá. Ebben a részben a sajtófigyelő vállalatok neve alatt időrendben vannak a cikkek, az előző háromban a szerzői, illetve értelemszerűen a címrendszó a rendezés elve. Az első részt, a „Könyvek”-ét egy Függelék követi, amely-

ben a mára már hiányzó könyvek vannak felsorolva. Az egyik legértékesebb régi könyv, Heltai Gáspár: *Cancionale ...* Kolozsvár 1574 (*RMK* I 112, *RMNy* 351), átkerült az Országos Széchényi Könyvtárba. – A könyvek között különösen érdekesek, azon túl persze, hogy milyen izgalmas egy nagy író könyveit szemelgetni, Jókai saját műveinek kiadásai és azok különféle nyelvű fordításai. Az ember úgy tudja, hogy Jókai nemzetközi híru, és most láthatja, hogy tényleg az. – A bibliográfiai leírások általában korrektek, dicséretesek a feldolgozók bibliofil szempontokat szem előtt tartó kötésleírásai, a közreműködők és a bejegyzések közlése. Akad néhány sajtóhiba, például: Ungarn betreffende (nem betressende, 592.), Armand a keresztnév (812.) Ober-Aegypten (nem Oder-, 903.), regierend (953.). Ennél komolyabb hiba, hogy a Bibliákat nem egy helyre, [Biblia] címrendszó alá gyűjtötték: a német nyelvű az 57. tételszámon (*Die Bibel.*) Die Heilige Schrift... Mit 200 und dreissig... (nem dreissing!), a francia a 795. számon *La Sainte Bible*, a magyar nyelvűek a 849–850. (*Szent Biblia*) tételnél szerepelnek. – Szépek és ügyesen választottak az illusztrációk. Bámulatosan sokfélék a könyvek: az irodalmi és történelmi alkotások mellett természetesen az útleírások, a művészeti könyvek és a kézikönyvek, lexikonok, de meglepően sok a természettudományos mű (a sok kertészeti könyv magától értetődő). Néhány példa: kémia 199, 646, 901, fizika 708–710, növénytan 112, 711, 893, 899, állattan 86, 203, 248, 707, természettan 162, 233–234, 726, 860, iparfejlődés, újítások 60, 211, 916. Izgalmasak a szótárak, nyelvkönyvek, különösen a szokatlanok, például az illir és más szláv nyelvtanok (4, 181, 245, 760, 797, 894). A dedikált könyvek közül talán a legérdekesebb a 37. tétel. (Keszler József ehhez írt ajánlási szövege 22. l.)

32-féle folyóirat egy magánkönyvtárban tekintélyes: a magyarok mellett angol, német, francia folyóiratok jártak Jókaiéknak. Persze azok, amelyeknek főmunkatársa (*Délibáb*) vagy éppen szerkesztője – sőt némelyiknek tulajdonosa – volt (*Életképek* [Petőfivel együtt], *Est Lapok*, *A Hon*, *Igazmondó*, *Magyar Nemzet*, *A nagy tükkör*, *Nemzet*, *Üstökös*), magától értetődőek. Hiányzik vi-

szont a *Vasárnapi Újság* c. képes hetilap, amelynek szerkesztésében jelentős szerepet játszott Jókai. (Talán valamely családtag vagy rokon magának tartotta meg.) Az embernek azon kell eltűnődnie, hogy Jókai hogy bírt ennyit dolgozni, hiszen emellett megírt több mint száz kötetnyi regényt, elbeszéléseket és drámákat. S ugye olvasott is, nemcsak írt! Sőt kertészkedett is. Az átlagember, ha másolnia kellene, se győzné, nemhogy kigondolni az izgalmas történeteket. Persze Jókai esetében szó nincs átlagról, zseni volt. Kómár Éva tanulmányából megtudjuk, hogy tanára, Vályi Ferenc (aki később sógora lett) szoktatta fegyelmezett napi időbeosztásra – gondolom, nem sokat törődve a tehetséges gyermek személyiségi jogaival. Idős korában is reggel 5 órakor kelt, s délelőtt 10-ig már megírt egy-két ívnyit, aztán jött a többi foglalatosság.

A kisnyomtatványok között vegyes nyomtatványok (pl. színlapok), kották, térképek és gyászjelentések vannak. – A lapkivágatok különösen érdekesek mint a 19. században már megindult sajtófigyelő-szolgáltatások műfajának és szerepének példái. – A kötethez a névmutató Nagy Csaba készítette.

A kéziratok gyűjteményét (2) Parragi Márta dolgozta fel, áttekinthető csoportokba sorolva a tételeket. Ezek levelek (tőle és hozzá), művek, cikkek kéziratai, jubileumi üdvözlések, okiratok, vegyes dokumentumok, továbbá műveinek olyan kéziratlapjai vagy fejezetei, amelyeket Jókai feltehetően a családi levelekhez mellékel. Összesen együtt kb. 5 000 főlíó. (A művek több ezer lapnyi kézírata az OSzK-ban van.) A kéziratok több forrásból és több részletben kerültek a PIM-be, illetve egy része már korábban a Petőfi Házba. De még 2002-ben is került elő kézirat, a *Szeretve mind a vérpadig* vagy a *Sárga rózsa*. Az előbbit a PIM vette meg, az utóbbit letétként a debreceni Déry Múzeumban van. – A tételek leírása pontos, tömör: kinek szól, a dátum, terjedelem, méret, írásmód (autográf vagy más kéz), az aláíró személy neve abban a formában, ahogy a levélen olvasható, a kézirat állapota, a jelzet, végül a beszerzés módja (vétel, ajándék, letét stb.), s ennek dátuma. A leveleknél még nehezebb

a művek tételeinek leírása, azonosítása, a részek, és a teljesség, ill. hiány meghatározása. Parragi Márta közli a meglévő fejezetcímeket, a kéziratok lapokra az esetleges rájegyzéseket. A műveknél különösen fontos a beszerzés rögzítése. Például az *Egy az Isten* 39 lapnyi kézírata 470–479. títétel, mert ennyiféle forrásból került a PIM-be különböző időkben.

Az író képzőművészeti alkotásait (3) Ladányi József gyűjtötte egybe, és írta a fejezet bevezetőjét. Ebben rajzok, akvarellek, olajfestmények, szobrok és faragványok vannak, s zömében mind-egyiknek a képét is közreadja. Jókai gyermekkorától kezdve rajzolt, és ötven éven keresztül vázlatfüzeteket hordott magával. Ezt figyelembe véve aránytalanul kevés maradt ránk. A képek egy része rokonokról és ismerősökről készült. A PIM 1962-es évkönyvében foglalkoztak már Jókai képzőművészeti munkásságával. Ott a magántulajdonban lévők is szerepelnek, itt természetesen csak a PIM-ben lévők, viszont a szobrokat is katalógusba vette Ladányi József. A tételek adatai: a mű címe, a keletkezés ideje, technika és méret, jelzése, állapota, megjegyzés; aztán a mű leírása, leltári száma, végül itt is a proveniencia.

Végül következik a 4.-ként bemutatott gyűjtemény, E. Csorba Csilla feldolgozása, aki az íróról készült képzőművészeti alkotásokat és a fényképfelvételeket veszi sorra. E fejezetben is kapcsolódik csaknem minden tételhez illusztráció. Ettől még személyesebbé válik maga Jókai Mór. Népszerűsége folytán a képzőművészet minden műfajában megörökítették: rézmetszet, litográfia, fametszet, tusrajz, ceruzarajz, pasztell, akvarell, olajfestmény, gipsz, bronz, márvány – és fénykép. Az *Üstökös* és a *Bolond Istók* c. lapoknak nemcsak szerkesztője és szerzője, hanem gyakran illusztrátora is, a közélet állandó szereplője volt. Mindez általános ismertséggel járt, művészek versengve ábrázolták őt. A kereskedők is: csészén, poháron, szalvétán, zászlón és egyéb emléktárgyakon. Csorba Csilla kronologikus sorrendben közli a tételeket. (A könyvekben megjelenő arcképeket nem veszi fel, képtelenség lenne.) A legnagyobbak örökítették meg,

például Barabás Miklós, Munkácsy, Réti István vagy Zala György. Csorba Csilla persze mindenkit felsorol, aki név szerint ismert művész! A tételek adatsora: az ábrázolás rövid leírása, a készítés időpontja, a mű anyaga, technikája, mérete; a művész adatai, jelzés a művet hordozó anyagon, a megjelenés helye; irodalom; leltári szám és proveniencia. Külön fejezetet szentel Csorba Csilla a Jókai-fényképeknek. Láthatóan szereti ezt a műfajt, úgy érezzük, a képzőművészeti ábrázolásnál hitelesebbnek tartja. Van is ebben valami, bár Jókai korában még nem volt a mai pillanatfelvételre lehetőség, percekig tartott a beállítás, s a fényképész diktálta, hogy hogyan kell ülni, nézni, viselkedni és megmerevedni. Jókai állítólag az első egyike, aki anyaggyűjtését és vázlatkészítését egy-egy fotóval segítette, sőt tervbe vett regénybeli főszereplőiről fényképet szerzett magának. Fényképei külföldre is eljutottak, mert nemcsak itthonról, külföldről is kérték fényképét rajongó olvasói. – Minden fejezethez készült névmutató.

A látszat ellenére Jókai zárkózott ember volt, dolgozószobája, s benne nagyrabecsült könyvtára csak kevesek számára nyílt meg. Most, aki akar, beléphet Jókai virtuális magánkönyvtárába, csak a PIM Jókai-gyűjteményéről kiadott szépséges kötetek fedelét kell felnyitnia.

ROZSONDAI MARIANNE

A tudósok biobibliográfiája. Id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtartudós akadémikus életműve. A kutatást vezette: A. SZÁLA Erzsébet. Az anyaggyűjtést végezte: PERJÁMOSI Sándor. Sajtó alá rendezte: GAZDA István. Sopron–Piliscsaba–Bp.–Révkomárom, 2006. Nyugat-magyarországi Egyetem–Magyar Tudománytörténeti Intézet–Országos Széchényi Könyvtár–Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma, 216 l. /Akadémia-történeti kutatások. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 56./

2006-ban második „emlékmű” jelent meg id. Szinnyei Józsefről: – bibliográfia a biobibliográfiáról – évszámok, évfolyamok, keltezé-

sek, címek, utalók, katonás rendben felépítve. A több intézmény közös összefogásával készült reprezentatív kiállítású munka *A tudósok biobibliográfiája id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtartudós akadémikus életműve*.

A munka létrejöttében részt vett a Nyugat-Magyarországi Egyetem (Sopron), a Magyar Tudománytörténeti Intézet (Piliscsaba), az Országos Széchényi Könyvtár (Bp.), a Magyar Kultúra és Duna mente Múzeum (Révkomárom).

A kötet ismertetése elé tartozik annak előrebocsátása, hogy 2002-ben már megjelent Szinnyeiről egy mű, igaz, e gyűjtemény alapjában véve az ünnepelt szövegeiből adott *Id. Szinnyei József emlékezete művelődéstörténeti és sajtótörténeti iratai* címmel egy 323 oldalas összeállítást a Nemzeti Könyvtár alapításának 200. évfordulója tiszteletére. (Mindkét kiadvány a Magyar Tudománytörténeti Intézet kiadása.)

Az előttünk álló kötet elé Fehér Csaba, a Magyar Kultúra és Duna mente Múzeum igazgatója írt „Ajánlás”-t, amely találóan állapítja meg, hogy „Szinnyei emlékét munkája tartja ma is életben...”, ami úgy is értelmezhető, hogy nemcsak Szinnyei végzett hatalmas munkát, hanem a 21. század munkatársait is „megdolgoztatta”.

A. Szála Erzsébet, a Nyugat-Magyarországi Egyetem dékánja, a kötet „Bevezető”-jében már közelebbről határozza meg a közös vállalkozás feladatát „Kiadványunk célja, hogy hosszú kutatómunkánk eredményét összegezve adjuk közre az eddigi legteljesebb Szinnyei-bibliográfiát”.

„Az eddigi legteljesebb” – meghatározást külön is kiemelni: a kötet gerincét alkotó gyűjtést – Perjámosi Sándor (Országos Széchényi Könyvtár) munkája valóban példamutató. Szinnyeihez hasonlóan ő is „gőzhangya”-ként nézte át a korabeli sajtót. Adatai pontosak, s időrendben, évről évre sorakoznak a bibliográfiai tételek: művelődéstörténet, helytörténet, könyvtárak, publicisztika, könyvészet stb., 1852–1914 között. Egy másik bibliográfus, Szentmihályi János kedvenc szavát kölcsönvéve: „akribiájá”-nak jellemzésére elmondjuk, hogy – a napilapok pár soros híradásai nyomán – Perjámosi Sándor kiderítette, hogy a ma már csak tizenhárom kötetben „kézbevehető” „nagy Szinnyei” – eredetileg vé-

könyvka füzetek formájában jutott csak a közönség kezébe. Perjámosi „megszállott” régészként kutatta, kereste a „fáradt-zöld” borítójú korabeli füzetekről szóló híradásokat, és a *Magyar íróknak* azokat a példányait, elsősorban a MTA Könyvtára Kézirattárában, vagy a Ráday-könyvtárban, amelyek megőrizték eredeti formájukat. Így tudta rekonstruálni, hogy a *Magyar írók* füzetes formában 1890. jan. 13-án jelent meg először 1. köt. 1. füzet. Aasch–Andrád címszavaktól – az utolsó darabja pedig 14. köt. 12. füzet Zboray–Zsutai pedig 1914. júniusában, (összességében 130 „fáradt-zöld” borítójú részletközlést) hordott szét a posta az előfizetőknek – huszonöt éven át...

Az új Szinnyei kötet igényes kivitelű, szép nyomdatechnikával készült – első borítólapján Balogh Zoltán 1856-ban készült festménye: csinos, csokornyakkendős fiatalember tekint ránk – a kötet ellenkező felén pedig fekete–fehér fénykép: könyvekkel, dobozokkal zsúfolt dolgozószoba, előtérben csokornyakkendős, szemüveges úr az íróasztalánál. A nagy életút két állomása. Utóbbit szemlélve, a könyv forgatói között voltak, akik kétségbe vonták, hogy a szakállas öregúr valóban Szinnyei lenne. Egy filológiaiag egyértelmű adalék: a fényképet eredetileg az *Új Idők*, Herczeg Ferenc hetilapja közölte 1901. ápr. 28-i számában. „A magyar írók Plutarchusa” címmel mutatja be Szinnyeit az olvasóknak. Ugyanitt „Tisztelt Szerkesztő Úr!” megszólítással Szinnyei köszönetét fejezi ki, hogy dolgozószobájának „photographiáját elkészítette becses lapja számára” s röviden beszámol munkásságáról és hatvanötezer gyászjelentés-gyűjteményéről, amely az ismeretlenebb írók életrajzának megírásához nélkülözhetetlen volt.

A beszámoló utolsó sorai sem érdektelenek: „A képen látható íróasztal nevezetes emlék, mert első tulajdonosa Fánchy Lajos volt, attól ifj. Lendvay Márton örökölte, ennek halálával Sáni Lajos birtokába jutott; míg végre 1878-ban ő is meghalt és az íróasztalt én vettem meg. A nagy polcon (mely a képen nem látható) dobozokban gyászjelentéseim vannak.

Ezek után pedig már csak az Istenben bízom, hogy még elég erőt ad munkám folytatásához és befejezéséhez. Szinnyei József.”

Balogh Zoltán portréja és e nevezetes fotó arra csábítja az ismertetőt, hogy a kötet adattengerének részletező és egyhangú feltérképezése helyett igyekezzen alkotójuk lassan már szoborrá merevülő alakját is megeleveníteni, elsősorban a kortársak, s a korabeli sajtó segítségével.

Kossa Albert, az ifjúkori barát 1883-ban a *Komáromi Lapok*ban így jellemezte: „... nemcsak gyűjtési tevékenysége, gondolkozása, munkás keze gyors, hanem felettébb, közmondásosan, gyorsak öntovábbításának közvetítői: lábai is! A főváros sürgő-forgó sokasága között úgy halad az utcán, mintha örökké express táviratsürgönyöket hordana ki. – Sokszor panaszkodtam neki, hogy – dacára, hogy már 32 év óta ismerem – mindig csak „futólagosan” ismerem; mert még a kávéházban is oly sebesen fut, hogy akárhány viczinális vasút mozdonya ép oly megszégyenülve szuszogna utána, mint én”.

Időrendben haladva 1898-ban, amikor már a *Magyar írók* 47–52. füzetét terjesztették, és a világhírű Hírlapkönyvtár is 1884-ben létrehozta, Jókai Mór (szintén az ifjúkori, komáromi jóbarát) élclapja az *Üstökös* címlapján Józsa Károly karikatúráját jelentette meg róla, a következő kísérőszöveggel: „Vannak mesék olyan könyvmolyokról, a kik el tudnak mondani valamely kalendáriumot könyv nélkül, előlről végig, aztán hátulról visszafelé” ... „Hát ez semmi Szinnyei virtusához képest, mert ő meg az ország összes hírlapjait tartja meg a memóriájában, tudja azoknak tartalmát, számát, évfolyamát s ha a nemzeti múzeum könyvtárában valaki a „Kukutyini Híradó”-ból szeretne egy bizonyos cikket elolvasni, azt Szinnyei mindjárt elő tudja rántani a hírlapok óceánjából. Elgondolni is szörnyűség...”

A *tudósok biobibliográfiája* – kiváló munka, alpmű, megkerülhetetlen id. Szinnyei József hatalmas életművének megismerésében. Segítségével új területek társulnak munkásságában és további anyagot kínálnak egy harmadik „emlékmű” kialakításához.

És a végső ajánlás: ott a helye minden, igényesen összegyűjtött kézikönyvtár állományában.

LAKATOS ÉVA

Halkan szítal a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe. (Összeáll., szerk. és utószó: KOVÁCS Ida. Előszó: FRÁTER Zoltán.) Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006. 144 l. 62+154 kép.

1983-ban jelent meg a *Babits-ikonográfia ... Babits Mihály fényképei* (összeállította W. Somogyi Ágnes), s még ugyanabban az évben „*Nézzék meg ezt a fotográfiát*” Karinthy Frigyes *összes fényképe*. Ez utóbbi album összeállítója is Kovács Ida volt. Most ugyanő összegyűjtötte és közreadta Karinthy egyik legjobb barátjának, Kosztolányinak fellelhető fényképeit. A Kosztolányi-albumot kézbe véve meglepődtem, hogy végül is nem túl sok a kép, de Kovács Ida is szóvá teszi, hogy „nem tudhatjuk, mennyi Kosztolányi Dezsőt ábrázoló fénykép semmisült meg az elmúlt évtizedek során, vagy lappang még ma is.” Sietek hozzátenni, hogy alaposan végignézni sokunk egyik kedvenc magyar költőjének e kötetben látható képeit, s elolvasni a róluk szóló tájékoztatást sok idő, de győzhető akár egy ültőhelyben, s könnyen lehet, hogy a több kép végül kevesebb lenne.

Nagyon jó választás a cím, mely „A lámpagyújtó énekel” c. Kosztolányira oly jellemző hangulatú versből való. A fénytörés gyakori jelenség, de ha itt nem erről a törésről van szó, hanem, ahogy Ady értette, akkor a „minden egész eltörött” századában pont a fény ne legyen tört? A fényképezésnek pedig egyik alapeleme, sőt a szó első tagja maga a fény.

Azt hiszem mindenki szeret fényképet nézegetni, pláne híres emberét. Szerb Antal Kosztolányit a modern magyar líra legszuggesztívabb költőjének tartja. Így igaz, s nemcsak a verseiben, a képeken is az, még akkor is, ha nem velünk néz szembe. 22 éves volt, amikor első verseskötete (*Négy fal között*) 1907-ben megjelent, s egy évvel halála előtt, 1935-ben már *Összegyűjtött költeményei*. Szerb Antal Kosztolányit a versek tudománya legnagyobb szakemberének mondta, pedig micsoda óriásai vannak a magyar költészetnek a 20. században! Kosztolányit versei, elbeszélései, regényei – nem beszélve remek műfordításairól – hamar ismertté, híressé tették. De sokszor látta is fényképét a nagykö-

zönség különböző újságokban, ami egyébként ebből az albumkötetből is kiderül. Az 1930-as évek elején a legbravúrosabb újságíróként tartották számon. Az előszót író Fráter Zoltántól megtudjuk, hogy Kosztolányi szerette, ha fényképezik. A fénykép, különösen, ha ugyanarról a személyről készül, sőt ugyanakkor több is, igen jó, pontos dokumentum. Ilyenekből is ad ízelítőt ez a könyv. Láthatjuk a kisgyermek és a katonásdit játszó kamasz Kosztolányit, testvéreivel és családja körében, szerkesztőségeiben (*Budapesti Napló*, a *Nyugat*, *Tolnai Világlexikona*) neves kollégákkal, a legnagyobbakkal: Babits, Juhász Gyula, Móricz, Tóth Árpád, Füst Milán, Karinthy Frigyes, Kuncz Aladár, Schöpflin Aladár, Szabó Lőrinc, Fenyő Miksa, Gellért Oszkár, Osvát Ernő stb., egyesületi üléseken és az Akadémián, a Kisfaludy Társaságban, amint felolvas, s Botfai Hivós László szobrász műtermében a róla mintázott mellszoborral 1933-ban. A szegedi Múzeum előtt készült csoportképen József Attila is feltűnik. „Az emberi kultúrának ez a fölényes ismerője és művelője” – ahogy Karinthy jellemezte Kosztolányit, találkozott Galsworthyvel, H. G. Wellsszel, Gorkijjal és Čapekkal, de csak Thomas Mann-nal van közös fénykép a Hatványéknál rendezett estélyen. Egy amatőr filmfelvétel néhány kockáját is láthatjuk. Persze nem kevés a teljesen magánjellegű kép sem.

Kovács Ida két fő részre tagolja könyvét. Az elsőben albumszerű válogatást nyújt a legjobb képekből (62). A második rész az összes Kosztolányi-kép leíró katalógusa, 1-től 154-ig számozva a képeket. Helyenként a) b) c)-vel jelöli ugyanannak a képnek nagyítását vagy részletét. Az első rész képeinek számozása egyezik a második rész sorszámaival, de az első részben természetesen ugrások vannak, minthogy válogatás. Ebben a részben a képekhez csak a legszükségesebb adatokat adta meg Kovács Ida: kiket látunk, mikor és ki készítette a felvételt. Az ikonográfia-részben viszont a kép felvételének helyén, időpontján, a képen látható személyek lehetőség szerinti megnevezésén, s a fényképezőn túl, közli az eredeti kép méretét, a kép mai lelőhelyét (közgyűjtemények esetében jelzettel együtt), a rájegyzést (pl. dedikáció, vagy későbbi rájegyzés, hogy

ki mindenki nem él már, pl. a 132. kép) és a „Megjegyzés”-ben a kép keletkezéstörténetét, sőt a sajtóközlés, vagy adott esetben irodalmi kötetben található pontos helyét. Ezáltal a kötet irodalomtörténeti segédkönyvvé is válik.

Az ikonográfia egy harmada amatőr felvétel (sok Babitsné Török Sophie-é vagy Kosztolányi feleségéé). A fotográfiák egy negyede a PIM tulajdonában van, a többi más múzeumokból és könyvtárakból való (köztük az MTA Könyvtára Kézirattárából, ahol Kosztolányi hagyatékát is őrzik), és sok magánszemélytől. Ezek pontosan fel vannak sorolva az album utolsó oldalán.

A könyvet a források felsorolása, a fotósok mutatója és egy névmutató zárja. Meg kell dicsérni a könyv külsejét, tipográfiáját (ez Fákó Árpád munkája), színvilágát és praktikus szerkesztését. Jó kézbe venni újra és újra, csak ajánlani tudom mindenkinek.

ROZSONDAI MARIANNE

Barbier, Frédéric: L'Europe de Gutenberg. Le livre et l'invention de la modernité occidentale. (XIIIe – XVIe siècle). Paris, 2006, Belin, 365 l. /Histoire et société/

Az 1958-ban megjelent Henri-Jean Martin–Lucien Fébvre: *L'Apparition du livre* című mű lezárta egy historiográfiai korszakot. Lucien Fébvre, az „Annales iskola” utolsó generációjának a tagja, az akkor kezdő tudóssal, Henri-Jean Martin-nel összegezte azt, amit a 13–18. századi könyvtörténetről „a könyv gazdaságtörténete”, és „a könyv és társadalom” szemszögéből tudni lehetett. Annak a könyvnek a legnagyobb hibája az, hogy a szerzők – ahogy a korban egyetlen nyugat-európai szellemi műhely sem – nem vették a fáradságot, hogy megszabaduljanak attól az aktuálpolitikai szemlélettől, hogy Európa története, így a könyv története a „vasfüggöny”-ig tart. Hiányzik belőle a teljes közép-európai régió. Megemlítik ugyan Krakkó, Prága, vagy Buda nevét, de nem számolnak azzal a ténnyel, hogy a 14. században Krakkóban, Prágában, Bécsben, majd Pécsen is egyetemet alapítottak, hogy a 15.

században Magyarország európai nagyhatalom volt, a francia, vagy az angol király jövedelmei eltörpültek Mátyás királyé mellett. Ha pedig a könyv történetében a gazdaságnak nagy szerepe van – mint ahogyan van, hiszen enélkül nem válhatott volna társadalmi tényezővé –, akkor kár éppen a korszak nagyhatalmait kivonni a vizsgálatból. Arról nem is beszélve, hogy a nyugati kereszténység egész területén játszik a könyv egy meghatározott társadalmi szerepet, és nem csupán annak nyugati részén. Az 50 éve megjelent klasszikus monográfia még nem beszél(hetet)t „mediális forradalomról” sem. Elizabeth L. Eisenstein szakmonográfiáját (*The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-modern Europe*. Cambridge, 1979. – sajnálatos módon magyarul még nem olvasható) McLuhan látomása (*The Gutenberg Galaxy. The making of Typographic Man*. Toronto, 1962.; magyarul: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Bp. 2001.) inspirálta, de a kora újkori társadalmi kommunikáció rendszerének megváltozásáról igazán alapos, könyvtörténeti kiindulópontból megfogalmazott könyvet Michael Giesecke írta meg 1990-ben (*Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*. Frankfurt am Main, 1991. – magyarul ez sem létezik). Ezek után rengeteg kiváló összefoglalás született a könyv történetéről.

Ugyancsak „Annales-örökség”-ként – emlékezzünk Lucien Fébvre, a kutatást megtermékenyítő tanulmányára: „Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers”. (Annales d'histoire sociale 1941. 41–54.) – megjelentek az olvasástörténeti összefoglalók. A nemzetközi kórust Robert Chartier, Anthony Grafton és Guglielmo Cavallo vezényelte (vö.: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Paris, 1995.; megjelent sok nyelven, magyarul is: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Bp. 2000; lásd még a „Biblioteca Universale Laterza” sorozat Guglielmo Cavallo által szerkesztett kötetét: 250, 296, 297, 350.), hangsúlyozták az összehasonlító elemzések szükségességét (vö. *Histoires du livre*. Sous la dir. de Hans Erich BÖDEKER.

Paris, 1995, és lásd a „Collection In octavo” sorozat több tagját), maga Frédéric Barbier is kiadta könyvtörténeti és médiatörténeti monográfiáját (*Histoire du livre*. Paris, 1995, 2000.; magyarul: *A könyv története*. Bp., 2005.; *Histoire des médias* (Catherine Bertho Lavenir-rel), Paris, 1996, 2000.; magyarul: *A média története*. Bp. 2004.).

Most Henri-Jean Martin tanítványa, Frédéric Barbier új összefoglalót írt, amely szemléletében összegezte a gazdaság-, a társadalom-, az olvasás-, és a kommunikációtörténeti szempontokat, és végre elmerészkedett a nyugati kereszténység keleti határaiig. Sőt, összehasonlító megállapításaiban túl is halad ezeken, hiszen rengeteg példát hoz a keleti kereszténység területéről, az arab és a kínai könyvtörténetből is ahhoz, hogy bemutassa a könyv változó társadalmi hatását. Már Henri-Jean Martin is írt egy olyan fejezetet, amely a „Németország évszázada” címet viselte (a könyvnyomtatás felfedezése kapcsán), bár ő még nem tanulmányozta alaposabban a német könyv közép- és kelet-európai hatását. Barbiernek viszont határozottan előnyére vált, hogy ő maga germanista. (Csak zárójelben: Barbier francia, ami azt is jelenti, hogy az angol könyvtörténet nem egy angol monográfiától megszokott hangsúllyal szerepel az összeurópai tablón. Igaz, éppen a 13–16. században Anglia így valóban a helyére kerül.)

De nézzük közelebbről a könyvet! A bevezetés a „Les médias et le changement” címet viseli, valójában azonban figyelmeztetés: nem szabad a médiumok változásáról történelmietlenül, pusztán elméleti szinten beszélni. A bevezetés átfogó történeti képet ad a karoling reformoktól az informatikai forradalomig, aláhúzza a gondolatot, hogy Gutenberg előtt és utána számos hasonló jellegű változás zajlott a társadalmakban. A történelmi környezet ismerete nélkül azonban semmitmondó minden elemzés. A könyv első része éppen ezért „Gutenberg avant Gutenberg”, abban a szerkezetben, amely visszatér a liviusi decades műfajhoz (jóllehet talán nem szándékosan). A 10 szerkezeti egység (decades) három részben (partes) elosztott 3-3 fejezetből (capitula), és egy összegző részből (conclusio) tevődik össze. Barbier szemléletére

jellemző, hogy csak a második rész közepén jelenik meg Gutenberg találmánya, és a reformációnak a társadalmi kommunikációban játszott szerepe a 9. fejezet egyetlen részletévé zsugorodik. A könyv szemléletét tekintve párhuzamba állítható Pierre Chaunu reformáció-történetével (*Le temps des réformes. I. La crise de la Chrétienté. II. La réforme protestante*. Paris, 1975.), vagyis a kora újkor kommunikációs forradalmának magyarázatát a 11–13. századi változásoktól eredezteti.

Az első részben (Gutenberg avant Gutenberg) Barbier visszatér azokhoz – az újabb elméleti szakirodalomban valamiféleképpen elfeledett – történeti munkákhoz, amelyek a 11–13. századi európai mezőgazdasági termelési módok következményeként írják le a városiasodás fő kereteit, illetve e változásoknak az egyházi és (ezen belül) az oktatási intézményi rendszer gazdagodásában megmutató hatását. A városi lakosság alfabetizációja, íráshasználata (vö. Barbier alfejezet-címével: *L’espace clé de la modernité: la ville*), és ennek közvetlen hatása a könyvtörténetre számos monográfiának volt témája. Számunkra, magyarok számára ezt a gondolkodást Hajnal István közvetítette. Sajnos Barbier nem hivatkozik rá, jóllehet monográfiája (HAJNAL, István: *L’enseignement de l’écriture aux universités médiévales*. 2. édition revue, corrigée et augmentée des manuscrits posthumes de l’auteur avec un album de fac-similés par László MEZEY. Bp. 1959. Akadémiai K.) az egyetemi könyvkiadásról, tanulmányai az észak-itáliai városok írásbeliségének változásairól nemzetközileg is elismertté tették (HAJNAL, István: *Vergleichende Schriftformen. Zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert*. Bp.–Leipzig–Milano, 1943. Verlag Danubia). A változások feltételeinek (Les conditions d’une nouvelle économie des médias) számbavétele után tér rá Barbier a könyves világ jellemzésére (*L’économie du livre*), pontosabban annak a változás sorozatnak a bemutatására, ahogy a könyvtörténet mennyiségi és tartalmi mutatóival leírható a fent már gazdaság-, és társadalomtörténeti fogalmakkal jellemzett korszakváltás. Ha csak a kéziratok másolásának mennyiségi változását idézzük itt

(a könyv 48. oldaláról), amely szerint a 8. századi kiadványok négyszerese jelent meg a 9. században, majd a 10. században ez több mint a felével csökkent, és csak a 13. század közepén érte el újra a 9. századi szintet, igazoltnak látjuk a 12–13. század fordulójának kulcsszerepét a változásokban. A könyvpiac, amely majd igényli Gutenberg találmányát, a 14–15. század folyamán alakult ki (Naissance du marché). Ezt jól jellemzi – ha az előző példát idézzük folytatásként –, hogy a 14. században a 8. századi könyvtérme több mint nyolcszorosa jelent már meg (tehát a 13. századi duplája), a 15. században pedig az etalon 8. századénak több mint 27 szerese(!). Ez a hatalmas könyvmennyiség nem született volna meg a tartalmi változások nélkül. Egyrészt elkezdődött az a folyamat, amelynek végére újra felfedezik az antikvitás kultúráját (translatio studiorum), illetve a szakmai szövegek mellett egy szélesebb – főként polgári, illetve az alsópapság köreiből származó – olvasói réteg igényeit kielégítő olvasmányok jelennek meg. A szöveg és a kép viszonya is megváltozik a szövegekben, illetve a szövegek értésében, és átalakulnak az olvasási szokások is. A piac születéséről szóló fejezetben természetesen megtaláljuk a piac szereplőit (másolók, kereskedők, fogyasztók), és a kéziratos könyvelőállítási technológia változásának (exemplar és pecia, a raktárra való termelés megjelenése) történeti bemutatását is.

A második rész (Le temps des „Start-up”) lényegében a könyvkiadás technikai-, és társadalomtörténete. A papír európai elterjedése, a xylográfia fejlődésének hatása a szöveg és a kép viszonyára, illetve az olvasásra, a betűmetszés és a betűöntés technikai változásainak bemutatása után Johann Gutenberg újításainak lényegét ismerjük meg. És persze a nyomdai műhelyek társadalmát: a nyomdáknak folyó munka mentén kialakuló szakmákat, és azok művelőit.

A kötet harmadik része (La première révolution des médias) önmagában egy önálló 15–17. századi média-történet. Azt is mondhatnánk, hogy Barbier már idézett (Catherine Bertho Lavenirrel írott) médiatörténete egy részének részletes kifejtése. Egy új, módszeres összefoglalása az

utóbbi 30 év könyvtörténeti kutatásai részeredményinek, illetve az összkép beépítése egyetlen egységes gondolatmenetbe. E rész mindegyik fejezete megért az újra írásra. Az első (a könyvben a 7. fejezet: L'imprimerie conquiert le monde) talán az, amely a legtöbb újdonságot tartalmazza. Az ISTC alapján ugyanis ma már meglehetősen pontos statisztika készíthető az ősnymdászatról illetve a nyomdászat terjedéséről (ez az adatbázis Henri-Jean Martin-nek 1958 előtt még nem állt rendelkezésére). Így Velence primátusa a kiadott művek számát tekintve elveszett, helyére Párizs lépett. Ugyanakkor – összességében – a Német-Római Birodalom megőrizte elsőbbségét Itáliával és Franciaországgal szemben, és már akkor látszott, hogy Németország ereje a decentralizált, hasonló erősségű, egymással nemesen versengő városban van (az első öt ugyanis: Párizs, Velence, Lipcse, Lyon, Firenze). Még érdekesebb a helyzet, ha a kiadványok számát a korabeli lakosságszámmal összevetjük. A nagy meglepetés Lipcse, Bázél és Deventer, a három kisváros (7 illetve 10 ezer lakos). A 10 ezres Bázél, vagy a 7 ezres Deventer mellett a 150 ezres Nápoly fel sem kerül a térképre. Lipcse abszolút helyezése is elgondolkodtató, főként akkor, ha azokra a hagyományos nyomdászat történeti művekre gondolunk, amelyek Lipcse felvirágzását a majna-frankfurti könyvpiac nehézségeivel magyarázták, vagyis a 30 éves háború utánra helyezik. A közép-európai térség szempontjából Lipcse nyomdászati ereje mindenképpen újra gondolandó, de azt hiszem, hogy érdemes újra áttekinteni azt a belső-német vitát is, amely a déli-, illetve az északi területek kulturális húzóerejéről szólt, összefüggésben a reformáció hatásának értékelésével. Ez a statisztika, és a másik, a nem szent nyelveken megjelent könyvtérmeről igencsak újra értékelendővé teszi a reformáció anyanyelvűségi programjának hatásáról szóló elméleteket. A teljes 15. századi kiadott könyvanyag csaknem egynegyede anyanyelvi formában jelent meg, és ennek csupán egy ötöde fordítás valamilyen szent nyelvből.

A könyv formai elemei (betűk formája, rövidítések feloldása, szövegtükör, címlap megjelenése, tartalomjegyzék, index megjelenése) ugyan-

csak megközelítették a mai kiadványokét már a 16. század elejére, vagyis a tudás szervezésében, a használat változásában az első jelek már ekkor megmutatkoztak.

A könyv 9. fejezete érdekes címet visel: „Le krach des médias”. Barbier itt visszatér a könyvtársadalomtörténetéhez. A termelés és újratermelés (production et reproduction) viszonya, a könyvkiadás reklám-jellege, a ténylegesen megjelenő reklám szerepe már a 16. században több-féleképpen értelmezhetővé (ambivalenssé) teszi a könyvtermést. Ebben a szellemben veti fel a reformáció szerepét a könyvkiadás, illetve a könyvkiadás szerepét a reformáció történetében. Ezen egységes logika mentén tárgyalja a könyvkiadás ellenőrzésének mechanizmusát. Nem egyszerűen a cenzúra megjelenését, hogy a szöveg és a norma kérdése a nyelvi és irodalmi normát is magába foglalja. Így jut el a könyvnyomtatás (a média) és a hatalom összefüggéseinek felvetéséig.

Barbier nem foglal állást abban a vitában, hogy hol van Európa. Azt mutatja meg, hogy a könyvnyomtatás kialakulása, és történetének első százada alatt hol húzódnak azok a területek, ahol a könyv lényegében hasonló módon születik, hasonló mechanizmusok mentén terjed el, hasonlóan alakul át, és hasonlóan használják (az írók, a könyv előállítói, az olvasók, és a hatalom). Számára ez a „Gutenberg Európája” maga Európa. A recensens szubjektív megjegyzése: az európai alkotmányról vitatkozók számára kötelező olvasmány lehetne.

MONOK ISTVÁN

Katalog kniga XVI. st. u Metropolitanskoj Knjižnici u Zagrebu. – Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Metropolitana Zagrabiensi asservantur. Composuit Vladimir MAGIĆ. Zagreb, 2005. Hrvatski državni archiv, 719 l.

Horvátország egyik legnagyobb régi könyvekben nagyon gazdag gyűjteménye, az 1093/94-ben László magyar király által alapított püspök-

ség könyvtára. Kéziratokat említenek már a 11. századi források is, az első katalógusok 1394-ből és 1430-ból maradtak fenn. A könyvtár ekkor már több mint 1100 kötetet birtokolt. A 17. században egyesítették a káptalan és a püspökség könyvtárát és Ignac Mikulić püspök (1688–1694) gondoskodott méltó elhelyezéséről. Ugyancsak ő vásárolta meg az egyik legjelentősebb szlovén barokk gyűjteményt, Janez Vajkard Valvasor (meghalt 1693) könyvtárát. Ez a közel 8000 mű a könyvtár a korszak legmodernebb egyházi gyűjteményévé tette. A könyvtár további történetében Maksimiljan Vrhovac (püspök: 1787–1827), és Juraj Haulik püspök játszottak fontos szerepet, hiszen amellett, hogy tervezetten gyarapították a könyvtárat, utóbbi 1846-ban megnyitotta azt a város közönsége számára. A püspökség 1852-ben emelkedett az érsekség rangjára.

1913-ban elkészült a Habsburg Birodalom legmodernebb könyvtári épülete a Zágrábi Egyetem számára, ahova egy év múlva a püspökség könyvtára is beköltözött. Az érseki könyvtár ma is ebben a szecessziós, könyvtárnak tervezett épületben található.

A mostani katalógusban 1324 mű leírását találjuk. A leírás a nemzetközi könyvtári ajánlásokat követi (ISBD/A), de sajnos a szerző nem adja meg az egyes művek nemzetközi azonosító számait. Így nagyon hosszú munka volna eldönteni, hogy a gyűjtemény tartalmaz-e unicum kiadványokat. A szerzői nevek használatában követi a német és az olasz katalógusokat, a horvát szerzőket azonban nem a latin alakban nevezi meg. Az egyes műveket az egyetemes cím alatt a kiadás időrendjében írja le. Ugyancsak közli a kéziratos bejegyzések teljes szövegét is.

A katalógusban bemutatott könyvek elrendezése egyik eddig általam ismert katalógust sem követi: a könyvek az eredeti, az egyes kiadásokban használt teljes címleírás alfabetikus rendjében követik egymást. Ha a címlap (vagy az egykori címlap) például Aulus Gellius rövidített birtokos esetben álló nevével kezdődik (*A. Gellii lvcvltentissimi scriptoris Noctices atticae ...*), akkor ez megelőzi az *Absurda Lutheranorum ...* című művet (Lorenz Albrecht). Az *Ad Hermandum Medicem ...* kezdetű címlap az „Ad”

szerint kerül az alfabetikus rendbe. Vagyis nem a szerzői abc, és nem az egyetemes cím a besorolás alapja. Az így elrendezett könyvek sorszámot kaptak, és minden mutató ezekre a számokra utal.

A kötet mutató rendszere gazdag: szerzői névmutató, ahol a szerzők neve mellett valamennyi művük rövid címleírása is megtalálható. Ezt követi a címek alfabetikus mutatója. Itt az eredeti és az egyetemes forma egyaránt szerepel. A kötet végén a könyvek kiadásában közreműködők névmutatója, a helynévmutató, majd a kiadási helyek és nyomdászok mutatója a nemzetközi szokásoknak megfelelően. Ezután következik a kézirásos bejegyzésekben szereplő nevek mutatója, illetve egy tárgymutató (horvát nyelvű tárgyszavakkal).

A proveniencia mutatóban nem ér bennünket nagyobb meglepetés. A zágrábi kanonokok, püspökök neve mellett a helyi intézmények (a katedrális, különféle rendházak) bejegyzései sorjáznak. Náprági Demeter (1559–1609) címzetes erdélyi püspök, kalocsai érsek szétszóródott könyvtárának két darabja került most elő (nem kizárt, hogy a történetíró Istvánffy Miklós (1538–1615) könyvtárával kerültek Zágrábba, hasonlóan a Horvát Tudományos Akadémia Levéltárában található darabokhoz (vö. BALÁZS Mihály–MONOK István, MKSz 1986. 215–219.) Ugyancsak érdekes megemlíteni, hogy Sebastian Tengnagelnek, a Császári Könyvtár bibliothecariusának is Zágrábba került egy könyve. Meglepő lenne, hogy az említett Valvasor könyvtárban csak

egyetlen 16. századi nyomtatvány volt, ahogy ez a proveniencia mutatóból kiderül. Valójában nem lehet tudni, hogy ez az egy vajon más úton került-e a könyvtárba, mint az a 237 darab 16. századi nyomtatvány, amely a Valvasor könyvtár katalógusában (*Bibliotheca Valvasoriana. Katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*. Kataloška obdevala: Božena KUKOLJA, Priredba, predgovor, indeks: Vladimir MAGIĆ. Ljubljana–Zagreb, 1995.) szerepel, és ebben a mostaniban nem. Hogy itt miért nem szerepelnek, nem derül ki az előszóból.

A nyomdahelyek és a nyomdászok mutatója is tanulságos olvasmány. Nem lenne meglepő a velencei és a lyoni kiadványok túlsúlya, de ilyen mértékben, ahogy a katalógusból kiderül nem várható. Arányaiban a bécsi, a kölni, a párizsi és a bázeli kiadványok száma kevés egy közép-európai katolikus gyűjteményben. Említésre méltó az is, hogy a magyarországi nyomdahelyek közül csak Nagyszombat szerepel.

Sajnos a mutatókban nagyon sok hibát találunk. Az 1000 feletti hivatkozások nagyon sokszor hibásak, vagyis pl. 1130 helyett 0130 (Tengnagel könyve). A mutatóban egyetlen nagyszombati kiadvány szerepel, a katalógusban hat. A katalógus kötet legnagyobb hiányosságának a bevezető rövidegét és semmitmondó voltát látom. A könyvtár rövid története megért volna néhány oldalt, és Vladimir Magić számtalan kiváló tanulmányt írt már erről.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

123. ÉVFOLYAM 2007. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magister Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Ekler Péter</i> : Adalékok a korvinák történetéhez	265
<i>Szende Katalin</i> : A könyvkötéshez felhasznált kódextörödékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban	278
<i>Heltai János</i> : Kis Imre és Pósaaházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről. II.	310
<i>Dörnyei Sándor</i> : Magyarországí szerzők művei külföldön a 18. században	344

KÖZLEMÉNYEK

<i>Molnár Péter</i> : Egy későközépkori német nyelvű annales keletkezése és családfája	357
<i>Szelestei N. László</i> : Kalmár György eddig nem ismert kézíratos bejegyzései	364
<i>Frivaldszky János, id.</i> : Erdély és egyúttal Magyarország első ásványtana kétszáznegyven éves	367
<i>Fehér Katalin</i> : Nevelésügyi röpiratok a reformkor és a szabadságharc időszakából	371
<i>Lengyel András</i> : A vidéki politikai lapok példányszámai (1936)	379

FIGYELŐ

<i>Németh S. Katalin</i> : Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29.	393
<i>Kerényi Ferenc</i> : Egri és gyöngyösi helytörténeti kiadványok	396

SZEMLE

Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum bibliothecae Teleki–Bolyai. Novum Forum Siculorum. Tom. I–II. Composuerunt: Spielmann-Sebestyén Mihály és Balázs Lajos, Ambrus Hedvig, Mesaroş Ovidia. Tg. Mureş – Marosvásárhely – Neumark am Mieresch, 2001. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	399
Jámbor Pál emlékalbum. Szerk. Beregnyei Miklós. Paks, 2007. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	400
Die deutschen Humanisten. Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der frühen Neuzeit. Abteilung I.: Die Kurpfalz. Band I/1. Marquard Freher. Band I/2: Janus Gruter. Hg. und bearb. von Wilhelm Kühlmann, Volker Hartmann und Susann El Kholi. Turnhout, 2005. (<i>Ekler Péter</i>)	402
Rosegger, Peter–Heckenast, Gustav: Briefwechsel 1869–1878. Hg. von Karl Wagner, Max Kaiser, Werner Michler. Wien–Köln–Weimar, 2003. (<i>Muth Ágota Gizella</i>)	404

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Ekler, Péter</i> : Contributions à l'histoire des corvinas	265
<i>Szende, Katalin</i> : Rapports socio-culturels des fragments de codex utilisés dans la reliure des livres à Sopron	278
<i>Heltai, János</i> : Débats entre Imre Kis et János Pósaházi au sujet de l'ancienneté de la religion calviniste. II.	310
<i>Dörnyei, Sándor</i> : Ouvrages d'auteurs de Hongrie, imprimés à l'étranger au 18 ^e siècle	344

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Molnár, Péter</i> : La naissance et la lignée d'un annales de langue allemande de la fin du Moyen-Age	357
<i>Szelestei N., László</i> : Notes manuscrites de György Kalmár jusqu'ici inconnues	364
<i>Frivaldszky, János sen.</i> : La première minéralogie de Transsylvanie et de Hongrie a 240 ans	367
<i>Fehér, Katalin</i> : Feuilles volantes pédagogiques de l'époque des Réformes et de la guerre de la liberté de 1848/49	371
<i>Lengyel, András</i> : Tirages des journaux politiques de campagne (1936)	379

CHRONIQUE

<i>Németh, S. Katalin</i> : Dictionarium 1604. Dictionnaire de Albert Szenci Molnár. Session scientifique de la Bibliothèque Nationale Széchényi et de l'Université Gáspár Károli de l'Église Réformée de la Hongrie. 29 octobre 2004.	393
<i>Kerényi, Ferenc</i> : Publications d'histoire régionale de Eger et de Gyöngyös	396

REVUE

Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum bibliothecae Teleki-Bolyai. Novum Forum Sicularum. Tom. I-II. Composuerunt: Mihály Spielmann-Sebestyén et Lajos Balázs, Hedvig Ambrus, Ovidia Mesáros. Tg. Mureş – Marosvásárhely – Neumark am Mieresch, 2001. (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	399
Mélanges Pál Jámbor. Réd. Miklós Beregnyei. Paks, 2007. (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	400
Die deutschen Humanisten. Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der frühen Neuzeit. Abteilung I.: Die Kurpfalz. Band I/1. Marquard Freher. Band I/2: Janus Gruter. Hg. und bearb. von Wilhelm Kühlmann, Volker Hartmann und Susann El Kholi. Turnhout, 2005. (<i>Ekler, Péter</i>)	402
Rosegger, Peter-Heckenast, Gustav: Briefwechsel 1869–1878. Hg. von Karl Wagner, Max Kaiser, Werner Michler. Wien-Köln-Weimar, 2003. (<i>Muth, Ágota Gizella</i>)	404

EKLER PÉTER

Adalékok a korvinák történetéhez

Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák

2005-ben Mátyás király könyvtára felkerült az UNESCO Világemlékezet listájára, amely az emberiség szellemi örökségét regisztrálja.¹ A csaknem kétezer kötetes budai bibliotéka a maga nemében a korabeli Európa második legnagyobb könyvtára volt. Bár szépségét tekintve Itáliában és az Alpoktól északra is voltak a Corvináéval vetélkedő könyvtárak, de kétségtelen, hogy tartalmi szempontból csak a vatikáni könyvtár előzte meg.² A Corvina anyaga a legkorszerűbb tudományos színvonalat képviselte (antik auktorok, egyházatyák, középkori szerzők, kortárs humanisták; irodalom, történelem, filozófia, teológia, retorika, hadtudomány, orvostudomány, építészet, csillagászat). Mintaszerű és teljességre törekvő könyvtár volt olyan könyvekkel, amelyek megfeleltek a humanista könyvgyűjteményre vonatkozó követelményeknek.³

A Corvinából fennmaradt vagy adatokból ismert művek 60%-a Mátyás életében nem jelent meg nyomtatásban. Az állomány jelentős része (a ma ismeretes 650 műnek kb. harmada) görög szerzőktől származik. A korabeli külföldi tudó-

¹ A világhálón olvasható, 2005. június 21-én kelt sajtóközlemény indoklása a következő: „Widely acknowledged during the Renaissance as the second greatest collection of books in Europe, after that of the Vatican, the library contains works written for King Mathias (1458–1490) and copies of the most important documents known at that time. The collection of works on philosophy, theology, history, law, literature, geography, natural sciences, medicine, architecture, etc. represents the literary production and state of knowledge and arts of the Renaissance.”

http://portal.unesco.org/ci/en/ev.php-URL_ID=19320&URL_DO=DO_PRINTPAGE&URL_SECTION=201.html

² CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 4. bővített és átdolgozott kiadás. Bp. 1990. 7. 22.

³ KARSAY Orsolya: *Uralkodók és corvinák*. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*. 2002. május 16–augusztus 20. *Potentates and corvinas. Anniversary exhibition of the National Széchényi Library. May 16–August 20, 2002*. Szerk. KARSAY Orsolya, munkatárs FÖLDESI Ferenc. Bp. 2002. 12; PAJORIN Klára: *Az eszményi humanista könyvtár*. = Magyar Könyvszemle 2004. 12.

sok és gyűjtők főleg ezeket igyekeztek megszerezni. Az Alpoktól északra fekvő Európa sok esetben innen „szerezte be” a görög szerzők munkáit.⁴

Érthető tehát, ha megkülönböztetett figyelemmel fordulunk a görög nyelvű, görögből fordított vagy görög származású szerzők által írt korvinákhoz. A korvinák szerzői, fordítói közül Georgius Trapezuntius a magyarországi szakirodalomban eddig nem sok teret kapott, pedig „gyakoriságával” jól ismert humanistákat utasít maga mögé.⁵ Önálló műveivel és fordításaival 8 korvinában szerepel.

Trapezuntius élete

Georgius Trapezuntius 1395-ben született Kréta szigetén, neve ükapja származási helyére utal. Velencébe – valószínűleg 1416 tavaszán – Francesco Barbaro hozta magával, hogy humanista könyvtára számára segítségül legyen. 1420-ban velencei polgár lett, 1426-ban római katolikus hitre tért. 1427-ig Vicenzában nyilvánosan latint tanított, majd Velencében tartott magánórákat 1437-ig. Patrónusa, Francesco Barbaro és volt tanítványa, Pietro Barbo (később II. Pál néven pápa) beajánlották IV. Jenő pápának, ezért 1437-ben Bolognába ment az akkor ott tartózkodó pápai udvarhoz. Az 1440-es évek közepén Firenzében tanított – sikeresen – latint és görögöt. 1441-ben már kúriai scriptor, 1444-ben esküdött fel mint apostoli titkár. 1450-től már elsősorban fordításaira koncentrált: Arisztotelész, Démoszthenész, Platón, Ptolemaiosz, Nagy Szent Vazul, Nüsszai Szent Gergely, Aranyszájú Szent János, Eusebius, Alexandriai Szent Cirill és Nazianzoszi Szent Gergely műveit tolmácsolta a nyugati világ számára. Mozgalmas életet élt. Többször ült börtönben, Giovanni Toscanellával való nézeteltérése összeecsapásba torkollott. Stilisztikai elképzelései, fordítási módszerei számos kortársa kritikáját váltották ki, heves vitákba bonyolódott Béssariónnal, Lorenzo Vallával, Niccolò Perottival, Theodórosz Gazával, Ióannész Argyropuloszal. 1471–72 körül halt meg.⁶

⁴ CSAPODI Csaba: *A Bibliotheca Corviniana*. In: CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 60, 63.

⁵ A Corvina hiteles, létező példányai között Trapezuntius – antik auktorokat és középkori szerzőket nem számítva – 8 korvinában szerepel. Utána következik Traversari 7, Ficino 5, Pietro Candido Decembrio és Bonfini 4–4, Valori, Regiomontanus, Guarino Baptista 3–3 korvinával. Meglepő, hogy Vergerio, Bracciolini, Filelfo, Gaza, Merula, Carafa, Cortesius, Carbo, Boccaccio, Béssarión, Argyropulosz csak 1–1 korvinában szerepelnek.

⁶ Trapezuntius életéttrajzát monografikusan lásd: MONFASANI, John: *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden, 1976; További, rövid életrajzok: RICE HENDERSON, Judith: *George of Trebizond*. In: *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*. Toronto–Buffalo–London, 1987. Vol. 3. 340–343; *Dizionario biografico degli Italiani*. Roma, 2000. (55.) 373–382.

Kapcsolata Magyarországgal

Trapezuntius Magyarország felé irányuló érdeklődése az 1460-as évek második felére, tehát élete végére datálható. Közeledési szándéka magyarországi személyekhez intézett ajánlásaiban érhető nyomon. A ptolemaioszi *Magna compositio*-hoz készített kommentárt Hunyadi Mátyásnak,⁷ Nagy Szent Vazul *Adversus Eunomium* és *De Spiritu Sancto* című műveinek fordítását Vitéz János esztergomi érseknek, illetve Janus Pannonius pécsi püspöknek ajánlotta.⁸ Janusszal talán személyesen is megismerkedhetett, hiszen Janus a Guarinóhoz írt panegyricusában említi a krétai származású Trapezuntiuszt:

Inde Iovis genitus de stirpe Georgius alti
Cretaë, simili pavit quem lacte sub Ida
Digna polo nutrix et apes non rauca secutae
Cymbala purpureis mel congessere labellis.
(632–635.)⁹

Kosztolányi (Policarpus) György, aki Guarino iskolájában Janus iskolatársa volt, Trapezuntiuszal családi kapcsolatra is lépett, amikor egyik lányát feleségül vette. Kosztolányi éppen akkor volt Mátyás diplomatája Rómában, amikor Trapezuntius is közeledni próbált Mátyáshoz, ebben talán Kosztolányi is segíthette.¹⁰ Klaniczay Tibor (1990) és Ritoókné Szalay Ágnes szerint (2002) szerint Trapezuntius Magyarország iránti érdeklődése mögött esetleges pozsonyi professzorsága valószínűsíthető.¹¹

Monfasani két további személyt is említ, akik szerepet játszhattak a Trapezuntius-kéziratok Magyarországra kerülésében. Trapezuntius egykori tanítványa, Girolamo Lando, aki II. Pál megbízásából 1469-ben diplomáciai szolgálatban volt Magyarországon, hozhatott dedikált műveket Magyarországra. Trapezuntius esetleg Handó Györggyel, az Itáliában tartózkodó diplomatával is érintkezésbe léphetett.¹²

⁷ Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Math. Fol. 24

⁸ A Vitézhez írt ajánlást két kódex is tartalmazza: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 4857, OSzK Cod. Lat. 371; a Janusnak szóló dedikáció megtalálható: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 4857

⁹ THOMSON, Ian: *Humanist Pietas: The Panegyric of Ianus Pannonius on Guarinus Veronensis*. Bloomington, 1988. 175.

¹⁰ MONFASANI: *i. m.* 1976. 196–197.

¹¹ KLANICZAY Tibor: *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*. = ItK 1990. 584–585; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Nympha super ripam Danubii. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Szerk. JANKOVITS László. Bp. 2002. 13.

¹² MONFASANI: *i. m.* 1976. 196, 199.

Trapezuntius-korvinák, Trapezuntius-kódexek

A jelen tanulmányban a Trapezuntius-műveket tartalmazó korvinákat ismer-tjük tartalmi szempontból. A vizsgálat tárgyát képező 216 hiteles korvinából¹³ ezek a következők:

Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 6,
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 281, 358, 415, 428,
Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 24, 218, 2485.

Magyarországi vonatkozásai (ajánlások, possessorok) miatt további 6 Trapezun-tius-kódex keltette fel érdeklődésünket:

Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 4857,
Bologna, Biblioteca Universitaria, 2682,
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 371,
Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 6845,
Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 3382,
Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Math. Fol. 24.¹⁴

Alábbi lista a 14 Trapezuntius-kódexet a művek keletkezési rendjében sorolja fel.

1. *De partibus orationis ex Prisciano compendium* (Budapest, OSzK, Cod. Lat. 428)

A priscianusi *Institutiones grammaticae I–XVI.* könyvéből készült kivonat az 1430-as évek elején készült Velencében.¹⁵ Az egyik legjelentősebb római gram-matikus művét, amely a klasszikus auktorok nyelvhasználata alapján taglalta

¹³ CSAPODI–CSAPODINÉ: *i. m.* 1990. alapján. Vizsgálatunk nem terjed ki azokra a kódexekre, amelyekre a firenzei Biblioteca Medicea Laurenziana-ban bukkant rá Angela Dillon Bussi olasz kutató. Ez a 150–200 kódex Mátyás megrendelésére készült, de halála miatt nem jutott Budára. Ezzel kapcsolatban lásd: DILLON BUSSI, Angela: *Ancora sulla Biblioteca Corviniana e Firenze/ Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról.* In: *Primo Incontro Italo-Ungherese di Bibliotecari* (Budapest, 9–10 novembre 2000). *Problematiche e prospettive della ricerca sul mate-riale librario ungherese presente in Italia e sul materiale librario italiano presente in Ungheria. Első Olasz–Magyar Könyvtáros Találkozó: az olaszországi hungarika- és a magyarországi italika-kutatás lehetőségei és nehézségei.* (Budapest, 2000. november 9–10.) Szerk. SCIGLITANO, Maria-rosaria. Bp. 2001. 48–79. A tanulmány (olaszul és magyarul) újra megjelent: *Uralkodók és corvi-nák...* 2002. 55–62.

¹⁴ A 451 darab ma ismert Trapezuntius-kézirat – köztük a fent említett 14 kódex – 80 város 109 könyvtárában lelhető fel. Ezek felsorolása megtalálható: MONFASANI, John: *Collectanea Trapezun-tiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond.* Binghamton, New York, 1984. 3–78. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak John Monfasaninak, W. Keith Perci-valnak és Kristian Jensennek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott szíves szóbeli közléseikért.

¹⁵ MONFASANI: *i. m.* 1976. 27–28.

a latin nyelvtant, Trapezuntius katekizmus formájában tette iskolai oktatás számára még használhatóbbá. A Trapezuntius pedagógusi tapasztalatait is tükröző grammatika átmeneti kor terméke. Egyrésztől válasz az aranykori latin szerzők nyelvhasználatától elszakadt középkori nyelvtanokra (pl. *Doctrinale*, *Graecismus*), másrésztől a születőfélben levő „humanista” grammatikák elővételezése.¹⁶ 32 kézirata és 6 kiadása (1471–1537, ebből 5 ősnymtatvány!) jelzi elterjedtségét.¹⁷ Csapodiné szerint a kódexben a 42. folión olvasható ‘Jo’ bejegyzés és a ‘Finis’ után olvasható ‘1470’ évszámbejegyzés Vitéz Jánostól származik.¹⁸ A priscianusi műből készült „kivonatolást” módszertani szempontból jelen sorok szerzője elemezte.¹⁹

2. *Rhetoricorum libri V* (Budapest, OSzK, Cod. Lat. 281)

Trapezuntius 1433–34-ben tette közzé a 15. századi Quintilianus-vita egyik meghatározó művét. Az antik görög és római szónoklattani szerzők által a rétorika céljáról vallott vita az 1420-as évek második felében Lorenzo Valla fellépésére vett erős lendületet. Valla Quintilianus nézetét fogadta el. Az *Institutio oratoria* szerzője szerint a rétorika a „jó beszéd” tudománya.²⁰ Valla programjára válaszul született meg a *Rhetoricorum libri V*, benne a Trapezuntius által helyesnek tartott elképzeléssel, miszerint a rétorika a meggyőzés tudománya.²¹ Trapezuntius elsősorban Hermogenész, Cicero és Arisztotelész alapján a görög és római rétorikai hagyomány szintézisét hozta létre.²² Az „első humanista” rétorikának 24 kézirata és – egészben vagy részben – 11 kiadása (1472–1547, ebből 2 ősnymtatvány) ismeretes.²³

Unikális jellege miatt érdemes pár szót szólni a kódex illuminálásáról is. A kézirat 1467-ben készült, s illuminálása révén a díszesebb, budai eredetű korvinák

¹⁶ A többek között Guarino Veronese, Lorenzo Valla, Giovanni Tortelli, Niccolò Perotti, Sulpizio Verulano, Antonio de Nebrija, Giulio Pomponio Leto nyelvtani műveivel meginduló folyamat rövid, de alapos ismertetését lásd: PERCIVAL, W. Keith: *Grammar and Rhetoric in the Renaissance*. In: *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*. Ed. MURPHY, James J. Berkeley–Los Angeles–London, 1983. 303–330.

¹⁷ MONFASANI: *i. m.* 1984. 478–479, 862.

¹⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. 142. no. 110.

¹⁹ EKLER Péter: *Georgius Trapezuntius nyelvtani kompendiuma Priscianus „Institutiones”-e alapján*. = Antik tanulmányok 2006. 333–340. A jelen tanulmány szerzőjének készülő doktori értekezése tartalmazza Trapezuntius művének részletes vizsgálatát is.

²⁰ „rhetorice esse bene dicendi scientiam” Quintilianus II 5 34. cf. ADAMIK Tamás: *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Bp. 1998. 210–211.

²¹ MONFASANI, John: *Episodes of Anti-Quintilianism in the Italian Renaissance: Quarrels on the Orator as a „Vir Bonus” and Rhetoric as the Scientia Bene Dicendi*. = *Rhetorica* 1992. 119–138.

²² MACK, Peter: *Humanist Rhetoric and Dialectic*. In: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Ed. KRAYE, Jill. Cambridge, 1996. 85.

²³ MONFASANI: *i. m.* 1984. 459–461.

közé tartozik.²⁴ Az első fólió rectóján a szövegkezdő arany C iniciáléban az írópultban ülő alak a királyt vagy a szerzőt ábrázolhatja.²⁵ Az iniciálé egyszerűsített reprodukciója ezerforintosunk hátoldalán is látható.

3. *Isagoge dialectica* (Wien, ÖNB, Cod. Lat. 2485)

Arisztotelész tanításán alapuló humanista szellemiségű logikakönyvét 1439–40-ben készítette Trapezuntius. A 16. században Itáliától északra is felfedezték, és iskolai tananyag lett. 18 kéziratáról tudunk, 1470/72–1567 között 55 kiadásban jelent meg!²⁶ A műben érzékelhető Arisztotelész iránti rokonszenv Trapezuntius későbbi, harcosabb hangú műveit előlegezi meg.²⁷

4. *Ad reverendissimum episcopum Varadiensem de adventu legatorum ex Ethiopia et de Antichristi temporibus* (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 6845)

A vatikáni könyvtárban őrzött vegyes tartalmú és több kéztől származó kézirat Trapezuntius Johannes de Dominis váradi püspöknek írt levelét (1441) is tartalmazza.²⁸ Johannes de Dominis (Rab, 15. sz. eleje–Várna, 1444) 1432-től zenggi, később váradi püspök, Zsigmond, Albert és IV. Jenő pápa megbízásából követi szolgálatokat is ellátott.²⁹ A Trapezuntius autográf javításait is tartalmazó levél abból az alkalomból született, hogy 1441-ben az Európával való kapcsolatfelvétel és a katolikus egyházzal való unióra lépés céljából etiópiai kopt követek érkeztek Firenzébe a IV. Jenő pápa vezetésével tartott zsinatra.

Trapezuntius hazája iránti felelősségérzete római katolikus hitre való térése után sem csökkent. A Konstantinápolyt fenyegető török előretörés egyre jobban nyomasztotta. Az oszmán ellenségtől való félelmével, apokaliptikus látomásai-val koronás főkhöz, Aragóniai Alfonz nápolyi királyhoz, III. Frigyes császárhoz és V. Miklós pápához is fordult.³⁰ De Dominishez írt levele az Antikrisztus

²⁴ BARTONIEK Emma: *Codices Latini medii aevi*. Bp. 1940. No. 281; BERKOVITS Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. Bp. 1965. 61.

²⁵ CSAPODI–CSAPODINÉ: *i. m.* 1990. 136; MIKÓ Árpád: *Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Szerk. MONOK István. Bp. 2004. 25; MADAS Edit: *A Corvina újkori története Magyarországon*. In: *uo.* 70.

²⁶ MACK: *i. h.* 1996. 85; MONFASANI: *i. m.* 1976. 37–38; MONFASANI: *i. m.* 1984. 473–477.

²⁷ „Quod et princeps ille non solum intelligendi, sed etiam dicendi Aristoteles facit.” (Köln, 1549. fol. K₁ verso)

²⁸ MONFASANI: *i. m.* 1976. 49; MONFASANI: *i. m.* 1984. 261.

²⁹ PAJORIN Klára: *La cultura di János Vitéz. = Camoenae Hungaricae* (2.) 2005. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp. 2005. 20–21.

³⁰ Aragóniai Alfonzhoz és III. Frigyes császárhoz „Ad recuperandam Hierusalem et occupandam Egyptum ac Syriam exhortatio” címmel, MONFASANI: *i. m.* 1984. 422–433; V. Miklóshoz „Ad defendenda pro Europa Hellesponti claustra... exhortatio” címmel *uo.* 434–444.

eljövetele miatt érzett félelmének egyik korai jelentkezése. Trapezuntius a keresztény egység létrejöttét szorgalmazza, és ehhez a váradi püspök figyelmét és támogatását is kéri.³¹

5. *S. Basilius Magnus: Adversus Eunomium. De Spiritu Sancto* (Budapest, OSzK Cod. Lat. 371; Cod. Lat. 415; Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 4857)

Nagy Szent Vazul Eunomiosz elleni polemikus művét 364 körül írta. A *Szentlélekről* című, féláriánusokkal vitatkozó műve 375 táján keletkezhetett. Trapezuntius a fordításokat 1442-ben készítette. A két műnek 12 kézírata és a *Contra Eunomium* 20 kiadása (1520–1638) ismeretes.³²

Az OSzK Cod. Lat. 415 jelzetű kódexe mindkét mű fordítását tartalmazó korvina, Mátyás király címere Vitéz Jánoséra van ráfestve. A benne található emendálások Csapodiné szerint Vitéztől származnak.³³

A kódexben olvasható Vitéz Jánoshoz szóló ajánlás³⁴ miatt érdeklődéssel fordulunk az OSzK Cod. Lat. 371 jelzetű 16. századi kódexéhez is, ami Nagy Szent Vazul két művének fordítása mellett Szent Cirill *Thesaurus*ának Trapezuntius-féle fordítását is tartalmazza.

Trapezuntius autográf javításai és bejegyzései miatt szintén fontos dokumentum az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött Cod. Lat. 4857. számú kódex. Tartalmazza a két mű fordítását, a Vitéz Jánosnak írt előszót és a Janus Pannoniusnak szóló ajánlást is.³⁵ Érdekességét növeli, hogy kevés munkát ismerünk, amit Janusnak ajánlottak.³⁶

³¹ „Sed finem faciam si illud abste petam, non quod opus sit, sed ut officio meo utar: deus tibi ad reges ac principes aditum dedit. Tanto ergo magis, quanto magis potes, verbis, re, labore, ac studio niti pro ecclesia debes.” MONFASANI: *i. m.* 1984. 261–268.

³² MONFASANI: *i. m.* 1976. 47–48; MONFASANI: *i. m.* 1984. 710, 713.

³³ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *i. m.* 1984. 88.

³⁴ „Hos adversus Eunomium libros in Latinam linguam e Greca nobis conversos tuo nomini potissimum dedicavimus tum virtutis et fidei prestantia, tum imitatione rebus ipsis in Basilium tua. [...] Quos labores nostros iterum atque iterum queso atque obsecro ut ea qua soles benignitate accipias nosque in tuorum familiarium numerum ex humanitate tua digneris ascribere.” OSzK, Cod. Lat. 371 fol. 116^{r-v}, Bécs, ÖNB Cod. 4857 1^{r-v}. DENIS, Michael (*Codices manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis Latini aliarumque Occidentis linguarum*. 2 vol. Bécs, 1793–1802. Vol. II/I. 458–461.) és MONFASANI: *i. m.* 1984. 275–276. a bécsi kódex alapján közli a teljes szöveget; ÁBEL Jenő (*Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Bp. 1880. 175–176.) szintén a bécsi kódex alapján részben közli a szöveget.

³⁵ „Hunc librum, ut parte aliqua in officio tibi respondeamus, dignationi tue offerimus. Nam cum ipse sciam te religione, vita, prudentia ceteros nostra etate preire episcopos, nec me lateat omni te in litterarum genere non Latinarum modo, sed etiam Graecarum eruditissimum, meque semper a te re ipse diligi et meos amari sciam, non potui nisi ingratus esse velim meam erga te benivolentiam devotionemque scriptis non profiteri. [...] Sed de laudibus tuis, quas mente iam complexi sumus, si a tanta

6. *Nüsszai Szent Gergely: De perfecta hominis vita sive de vita Moysi* (Bologna, Biblioteca Universitaria, 2682)

Nüsszai Szent Gergely remekművének (390–392 között) fordítása 1446-ban készült.³⁷ Összeállításunk azért tartalmazza a Bolognában őrzött kódexet, mert Váradi Péter possessor-bejegyzése található benne. A kalocsai érseket szembenállása miatt Hunyadi Mátyás 1484-ben börtönbe vetette. 1490-ben szabadult. Politikával nem foglalkozott, érseki székhelyéül Bácsot választotta, ezt bejegyzése is tükrözi: „Bachie XII. octobr. 1495.”³⁸ A 15. század csak Trapezuntius fordításából ismerte a művet.³⁹ A fordítást 7 kézirat tartalmazza, és 11 kiadása ismeretes (1517–1638, 1863).⁴⁰

7. *Eusebius Caesariensis: Praeparatio evangelica* (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 6)

Eusebius 15 könyvből álló művében (312–322 között) az újplatonikus Porphyrios támadásait verte vissza. Trapezuntius fordítása 1448-ban készült Rómában V. Miklós pápának szóló ajánlással. 47 kézirata és 16 kiadása ismeretes (1470–1579), a 15. században megjelent mind a hat *Praeparatio*-fordítás (valamint ezek 3 variánsa) Trapezuntius fordítását tartalmazza.⁴¹

1454-ben Andreas Contrarius erős kritikát fogalmazott meg a fordítás minőségével kapcsolatban: Trapezuntius kihagyta a 15. könyv fordítását és máshol is „szabadon” kezelte a szöveget. Karl Mras viszont kimutatta, hogy a fordítás alapjául szolgáló görög kódexből hiányzott az utolsó könyv, a fordítói önkényeskedések pedig pápai rendeletre történtek a sértő szakaszok kiküszöbölése érdekében.⁴²

alende familie cura otiosi erimus, feliciore stilo consequemur.” Bécs, ÖNB Cod. 4857. fol 88^{r-v}. DENIS: *i. m.* 1793–1802. 463–465. és MONFASANI: *i. m.* 1984. 252–253. közlik a teljes szöveget; ÁBEL: *i. m.* 1880. 201–202. részben közli.

³⁶ CSAPODI Csaba: *Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára*. In: *Janus Pannonius*. Bp. 1975. /*Memoria saeculorum Hungariae* 2./ 202.

³⁷ MONFASANI: *i. m.* 1976. 57; MONFASANI: *i. m.* 1984. 728–729.

³⁸ MONFASANI: *i. m.* 1984. 728; HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 134–135.

³⁹ BROWN WICHER, Helen: *Gregorius Nyssenus*. In: *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. Vol. V. Ed. CRANZ, F. Edward–KRISTELLER, Paul Oskar. Washington D. C. 1984. 26, 183. Helen Brown Wicher forrás megjelölése nélkül azt állítja, hogy a Trapezuntius által a fordításhoz használt, ma már nem létező görög kódex Mátyás könyvtárából származott.

⁴⁰ MONFASANI: *i. m.* 1984. 728. A *Patrologia Graeca* kiadása (1863) az 1615-ben Fronto Ducaeus által revideált Trapezuntius-szöveget tartalmazza.

⁴¹ MONFASANI: *i. m.* 1976. 72–73; MONFASANI: *i. m.* 1984. 721–726; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, No. 9440–9445.

⁴² MRAS, Karl: *De praeparatione evangelica*. Berlin, 1954–1956. /*Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, XLIII/ 1–2./ XXVIII–

Az Egyetemi Könyvtárban őrzött kézirat jelentőségét növeli a benne található, V. Miklós pápának szóló előszó, mivel ezt nem mindegyik kódex tartalmazza.

8. *Klaudiosz Ptolemaiosz: Magna Compositio* (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 24)

A csillagászat a Corvina egyik kedvelt témája volt. 9 csillagászati témájú korvinát tartunk számon, egy részüket a szerzők magának Hunyadi Mátyásnak ajánlották: Johannes Tolhopff a *Stellariumot*, Regiomontanus, Mátyás asztronómusa a *Canones LXIII in tabulam primi mobilis*.⁴³

A geocentrikus világkép megfogalmazását tartalmazó csillagászati mű fordítását Trapezuntius 1451-ben készítette el. Trapezuntius az arab cím középkori latin átírása (*Almagest*) helyett az eredeti címet (*Megalé syntaxis*) fordította, görögből készült fordítása pedig jobb szöveget adott az olvasónak, mint annak középkori, arabból készült fordítása. Pico della Mirandolának saját példánya volt a fordításból, és Regiomontanus is tanulmányozta. Kepler szerint Trapezuntius fordítását Tycho Brahe is használta. 10 kézírata és 4 kiadása (1528–1551) ismeretes.⁴⁴ A *Magna compositio* fordítását tartalmazó korvina 1467-ben már készen volt.⁴⁵

9. *Georgius Trapezuntius: Commentaria ad Claudii Ptolomei Magnam Compositionem* (Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Math. Fol. 24)

Trapezuntius ugyanabban az évben (1451) a ptolemaioszi műhöz írt kommentárját is közzétette. A *Commentaria ad Claudii Ptolomaei Magnam Compositionem* Trapezuntius legnagyobb műve, Regiomontanus munkái mellett a 15. század kiemelkedő matematikai teljesítménye.⁴⁶ A Trapezuntius autográf javításaival és bejegyzéseivel ellátott stuttgarti kódexet azért említjük összeállításunkban, mert a Hunyadi Mátyásnak szóló előszó csak ebben a kéziratban található.⁴⁷

⁴³ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. 69. 9. Aug. 2°; OSzK Cod. Lat. 412.

⁴⁴ MONFASANI: *i. m.* 1976. 73–75; MONFASANI: *i. m.* 1984. 748–750.

⁴⁵ A ptolemaioszi mű fordítását tartalmazó kódex végére (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 24) berajzolták az Universitas Histropolitana horoszkópját („figura celi hora institutionis universitatis Histropolitanae anno domini 1467 in Iunii tempore equato die 5...”). MONFASANI: *i. m.* 1984. 75; KLANICZAY: *i. h.* 1990. 585.

⁴⁶ MONFASANI: *i. m.* 1976. 232; MONFASANI: *i. m.* 1984. 672.

⁴⁷ „Quasobres, quia iam pridem Claudii Ptolomei de motibus celestium opus intellectu perdifficile a Graeca in linguam Latinam maximis invidentie periculis traduximus, commentaria nunc ad illos a nobis edita, quibus obrutos eos tenebris in lucem dei gratia eruimus, tue maiestati, Mathia, rex Panoniorum illustrissime atque inclyte, dedicamus, sperantes aliquando tabularum et numerorum, quibus celestes motus investigantur et iam pre vetustate rerum non ad integrum quadrant, emendationem ad nominis tui fore perpetuitatem sempiternam.” MONFASANI: *i. m.* 1984. 286–287.

Érdekes adalékul szolgál, hogy a X. (Bölcs) Alfonz *Tabulae astronomiae* című művét tartalmazó, Münchenben őrzött ösnyomtatványba tulajdonosa, Hartmann Schedel saját kezűleg másolta be Trapezuntius Mátyáshoz írt előszavát.⁴⁸

10. *Cyrrillus Alexandrinus: Thesaurus* (Budapest, OSzK, Cod. Lat. 358; Cod. Lat. 371)

Alexandriai Szent Cirill szentháromságtani kérdésekkel foglalkozó művének (423/5) fordítását Alfonz nápolyi királynak 1453–1455-ben készítette Trapezuntius. Ez a *Thesaurus* első latin változata és 1638-ig ez volt a „standard” fordítás. 27 kézírata és 10 kiadása (1514–1604) ismeretes.⁴⁹ Trapezuntius a fordítás minősége miatt érintő vádak alól – a fordítás alapjául szolgáló kódex fogyatkozásaira hivatkozva – N. Charlier tisztázta.⁵⁰

A művet az OSzK Cod. Lat. 358. jelzetű korvinán kívül az OSzK Cod. Lat. 371. jelzetű kódexe is tartalmazza Nagy Szent Vazul két művének fordításával (és Vitéz Jánosnak szóló előszóval) együtt.⁵¹ Fraknói (1901) és Csapodiné (1984) szerint utóbbit a korvináról másolhatták.⁵²

11. *Georgius Trapezuntius: Protectio Aristotelis Problematum* (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 218)

Arisztotelész filozófiáját védő művét Trapezuntius 1456 közepe táján írta Rómában. 16 kézírata és 3 kiadása ismert.⁵³ A *Protectio* szervesen illeszkedik a 15. századi Platón–Arisztotelész-vitába. A polémia kiindulópontjának a konstantinápolyi születésű Gemisztosz Pléthón (ca. 1356–1450) firenzei látogatása (1439) és az általa ott közzétett, Platón és Arisztotelész közötti különbségeket tagláló értekezés tekinthető. Pléthón műve és személyisége ösztönző hatással volt az itáliai (eleinte elsősorban görög származású) humanistákra is. Tanítványa, a görög és római egyház egységét szorgalmazó, Trapezuntból(!) származó Bessarión (1395 vagy 1403–1472) Platón nagy védelmezője lett. A thessalonikéi Theodórosz Gaza (ca. 1400–1475) Arisztotelész pártját fogta, a konstantinápolyi Ióánnész Argyropulosz (1416–1486)

⁴⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, 4° Inc. c. a. 380. coll. 2. (Velence, 1483. GW 1257); MONFASANI: *i. m.* 1984. 35, 686.

⁴⁹ MONFASANI: *i. m.* 1976. 118; MONFASANI: *i. m.* 1984. 716, 718–719.

⁵⁰ CHARLIER, N.: *Le Thesaurus de trinitate de Saint Cyrille d’Alexandrie*. = *Revue d’histoire ecclésiastique* 1950. 51.

⁵¹ CSAPODINÉ Csaba (*The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. no. 217.) a Cod. Lat. 358-at tévesen 16. századnak tünteti fel, a Cod. Lat. 371-et pedig eltűntnek tartja (uo. no. 218.). Helyesen: a Cod. Lat. 371 16. századi kódex, a Cod. Lat. 358 pedig korvina. Vö. BARTONIEK: *i. m.* 1940. no. 358, 371.

⁵² FRAKNÓI Vilmos: *A Korvina-könyvtárban másolt kéziratok Emich Gusztáv gyűjteményében*. = *Magyar Könyvszemle* 1901. 337–348; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *i. m.* 1984. 87.

⁵³ MONFASANI: *i. m.* 1976. 165; MONFASANI: *i. m.* 1984. 411–422.

pedig Arisztotelész fordítójaként vált elsősorban híressé.⁵⁴ Trapezuntius Arisztotelész iránti szimpátiája már korábbi műveiben is (pl. *Rhetoricorum libri V*, *Isagoge dialectica*) érzékelhető volt, de az itáliai vitának újabb jelentős lendületet a *Protectio* adott.

12. *Georgius Trapezuntius: Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis* (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 3382)

A Platón–Arisztotelész vita újabb jelentős dokumentumát Trapezuntius 1458-ban tette közzé, 11 kézírata és két kiadása ismeretes.⁵⁵ A vatikáni könyvtárban őrzött kódexet azért említjük, mert Vitéz Jánostól származó émemdálások találhatók benne.⁵⁶ A *Comparatio*ra Bessarión bíboros nem sokkal később az *In calumniatorem Platonis* című művével válaszolt (nyomtatásban csak 1469-ben jelent meg).⁵⁷

Trapezuntiusnak a neoplatónikus mozgalom iránti felfokozott ellenszenve azzal magyarázható, hogy keresztényellenes veszélyt látott benne. Félelmei szerint Pléthón tanítványa, Bessarión és köre a keresztény hit aláásásával az oszmán birodalom nyugati előretörését előlegezi meg.⁵⁸ A „prófétikus” alkatú Trapezuntius a kereszténység megmentése és a nagy katasztrófa elkerülése érdekében magát a török szultánt is meg akarta téríteni. A ptolemaiوسي *Magna Compositio* és a *Comparatio* II. Mohamed szultánnak való ajánlásával erős diplomáciai ballépést követett el, és emiatt 4 hónapra be is börtönözték.⁵⁹

Mátyás könyvtárában az arisztotelianus irányzat mellett a másik oldal is képviseltette magát. Megtalálhatóak voltak többek között Platón egyes művei Leonardo Bruni fordításában,⁶⁰ Porphyriustól *Platón élete* és az *Enneasok*.⁶¹ A Corvina a firenzei „platonista fejedelem”, Marsiglio Ficino műveit is tartalmazta, pl. a *De triplici vitá*t, az *Epistolarum ad amicos libri VIII*-t, vagy az általa fordított *Liber de vaticinio somniorum*ot, amelyet a keresztény újplatonikus filozófus, Syne-sius írt.⁶²

⁵⁴ SANDYS, John Edwin: *A History of Classical Scholarship*. Vol. II. New York, 1958. 60–63; KRISTELLER, Paul Oskar: *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. (Ford. TAKÁCS Ferenc) Bp. 1979. 82–83, 88–89.

⁵⁵ MONFASANI: *i. m.* 1976. 166; MONFASANI: *i. m.* 1984. 600–601.

⁵⁶ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *i. m.* 1984. 142–143. (no. 111)

⁵⁷ MONFASANI: *i. m.* 1976. 162, 170.

⁵⁸ MONFASANI: *i. m.* 1976. 159, 160, 162.

⁵⁹ RICE HENDERSON: *i. h.* 1987. 342.

⁶⁰ ÖNB Cod. 2384 és El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio El Escorial, g. III. 3.

⁶¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Graec. 449.

⁶² Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. 73. Cod. 39; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 73. Aug. 2°; Uo. Cod. Guelf. 2. Aug. 4°. Bővebben lásd: HUSZTI József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Bp. 1925; HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. Bp. 1935. 130–132.

Trapezuntius szerepe, jelentősége

A hiteles, létező korvinákban ókeresztény szerzőktől (Szent Atanáz, Szent Cirill, Eusebius, Nagy Szent Vazul, Aranyszájú Szent János, Johannes Scholasticus) származó görög nyelvű művek csak Trapezuntius, Ambrogio Traversari és Eustachius fordításában olvashatók.⁶³

Trapezuntius önálló művei az Alpokon túli oktatásban is sikeresnek bizonyultak. A 15. század második felében a párizsi egyetem 'georgianus' hallgatói szinte botrányosan rajongtak Trapezuntius *Rhetoricájáért*.⁶⁴ A Cambridge-i egyetemen 1535-ben Arisztotelész, Rudolf Agricola és Melanchthon mellett Trapezuntius is filozófiai tananyagának számított.⁶⁵

Képességeit ellenfelei, ellenségei is elismerték. Trapezuntius – Lorenzo Valla tanúsága szerint – V. Miklós főpásztorsága első felében Rómában a 'studia humanitatis' egyik vezető előadója volt.⁶⁶ Poggio Bracciolini a *Kyruipaideia* és a diodorosi *Bibliothéké* fordításakor Trapezuntiushoz fordult segítségért.⁶⁷

Trapezuntius fent említett művei a 16–17. századi magyarországi könyvtárakban és -gyűjteményekben nyomtatott formában is jelen voltak. Zsámbokynak egyéb Trapezuntius-művek mellett megvolt a *Rhetoricorum libri V*, a *Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis* és a *De partibus orationis ex Prisciano compendium*.⁶⁸ Az első kolozsvári egyetemi könyvtár birtokában volt Trapezuntius Nagy Szent Vazul-fordításának.⁶⁹ Trapezuntius rendkívül népszerű műve, az *Isagoge dialectica* megtalálható Michael Halicius (1643–1713–15 k.) 1674-es jegyzékében,⁷⁰ a kolozsvári református kollégium könyvtárának katalógusában (1666–1668)⁷¹ és a nagyenyedi református kollégium könyvtárának katalógusában (1688).⁷²

⁶³ ÖNB Cod. 259, 799, 977; OSzK Cod. Lat. 346, 344, 426.

⁶⁴ MONSANI, John: *The Byzantine Rhetorical Tradition and the Renaissance*. In: *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetorica*. Ed. MURPHY, James J. Berkeley–Los Angeles–London, 1983. 179.

⁶⁵ JENSEN, Kristian: *Text-books in the Universities: the Evidence from the Books*. In: *The Cambridge History of the Book in Britain*. Vol. III. 1400–1557. Ed. HELLINGA, L.–TRAPP, J. B. Cambridge, 1999. 366.

⁶⁶ „cum Trapezuntio omnium rhetorum, ut ferebatur, hac tempestate doctissimo adductus sum.” MONFASANI: *i. m.* 1976. 80.

⁶⁷ „Debeo enim tibi plurimum, qui adjutor praecipuus fueris in traductionibus meis.” MONFASANI: *i. m.* 1976. 70.

⁶⁸ *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. No. 356, 943, 1017, 2347.

⁶⁹ *Erdélyi könyvesházak I.* JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1991. No. 60.

⁷⁰ *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1994. 200.

⁷¹ *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1991. 61.

⁷² *Erdélyi könyvesházak II.* 185.

A szintén nagy kedveltségnek örvendő *Rhetoricorum libri V* szerepel a nagyenyedi református kollégium könyvtárának katalógusában (1688),⁷³ Zay Ferenc 1553-as könyvjegyzékében⁷⁴ és Czobor Mihály (1566 k.–1617 k.) könyveinek osztzkodási jegyzőkönyvében.⁷⁵ Révay Ferenc (Túróc megyei főispán) könyveinek hagyatéki leltárban fennmaradt jegyzőkönyve (1651) is felsorol egy közelebbről meg nem nevezett Trapezuntius-művet.⁷⁶

PÉTER EKLER

Contributions à l'histoire des corvinas

Parmi les corvinas authentiques nous restés (216 volumes), c'est Georgius Trapezuntius, (vers 1395 – 1471) d'origine crétoise, qui se présente „le plus souvent” comme auteur et collaborateur: nous le rencontrons dans 8 volumes. Ses ouvrages comptaient pour milliers dans les „studia humanitatis” au 15e siècle, et figuraient également dans l'enseignement universitaire du 16e. Dans son volume, *Rhetoricorum libri V*. – le premier manuel de rhétorique humaniste – il fait le synthèse de la tradition rhétorique grecque et romaine, basé sur l'activité de Cicéron, Hermogènes et Aristotele. Son manuel de la logique d'esprit humaniste, (*Isagoge dialectica*) fondé sur les doctrines d'Aristotele connaît 55 éditions jusqu'en 1567.

Au 15e siècle c'est lui qui a traduit la *Praeparatio evangelica* d'Eusebius. La traduction faite par Trapezuntius à partir le texte grecque de *Magna compositio* donne un texte meilleur aux lecteurs, que la traduction médiévale, faite à partir le texte arabe. Ses ouvrages *Protectio Aristotelis Problematum* et *Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis* s'intègrent dans la discussion platonico-aristotélienne de l'époque.

Son intérêt vers la Hongrie peut être détecté à la deuxième moitié des années 1460, c'est-à-dire, vers la fin de sa vie. Son intention d'approche peut être prouvée par les dédications adressées à des personnages de Hongrie. Les commentaires de *Magna compositio* de Ptolemaios sont dédiés à Mátyás Hunyadi, tandis que les traductions *Adversus Eunomium* et *De Spiritu Sancto* de Basilius Magnus à l'archevêque de Esztergom, János Vitéz, et à l'évêque de Pécs, Janus Pannonius.

L'étude présente fait connaître les liens qui rattachent l'humaniste de vie mouvementée, à la Hongrie par les codex et corvinas qui contiennent ses ouvrages. Malgré que la qualité de ses traductions avait résulté beaucoup de critiques contemporaines, l'importance de Trapezuntius est prouvée par le fait que les ouvrages grecques des auteurs chrétiens primitifs (Saint Athanase, Saint Cyrille, Eusebius, Basilius Magnus, Johannes Chrysostomus, Johannes Scholasticus) ne sont lisibles dans les corvinas nous restés qu'en version latine de Trapezuntius, d'Ambrogio Traversari et d'Eustachius.

⁷³ Erdélyi könyvesházak II. 182.

⁷⁴ Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657). Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. 10.

⁷⁵ Magyarországi magánkönyvtárak I. 105.

⁷⁶ Magyarországi magánkönyvtárak I. 162.

SZENDE KATALIN

A könyvkötéshez felhasznált kódextöredékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban¹

„In geschribn Pergament einbunden”

A mai Magyarország határain belül Sopron szinte az egyetlen olyan város, amelynek írásos forrásanyaga kisebb károktól eltekintve a maga teljességében ránk maradt, és történelmi belvárosának utcahálózata, sőt épületállományának jelentős része is megőrizte középkori alapvetését. A város tárgyi emlékeinek megismeréséhez az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai is jelentősen hozzájárultak. A Sopronban élők vagy oda látogatók számára talán még manapság is érezhető folyamatosság egyedülálló lehetőséget, de ugyanakkor komoly kihívást is jelent a középkori kultúra kutatása számára. A különböző jellegű forrásoknak a Magyarországon megszokottnál jóval szélesebb körű fennmaradása mindenképpen színesebb, plasztikusabb háttér felvázolását teszi lehetővé; egyes konkrét személyek, tárgyak vagy jelenségek történetét, a nagyobb egészben elfoglalt helyét illetően gyakran mégsem tudunk biztos választ adni.

Érvényes vajon ez a megállapítás a nyomtatott könyvek és levéltári iratanyagok bekötésére felhasznált kódextöredékek esetében is? Az egyes darabok tartalmának és korának meghatározása seregnyi újabb információval gazdagítja paleográfiai, liturgia- vagy tudománytörténeti ismereteinket. Ugyanakkor nem kerülhetjük meg annak a kérdésnek a felvetését, hogy vajon a jelenleg Sopronban található kódextöredékek részét képezték-e a középkori város szellemi életének, liturgiájának, vagy éppen a városi elit olvasmány-műveltségének. A jelen bevezető amellett, hogy tárgyszerű ismeretekkel szolgál a töredékek őrzőhelyével kapcsolatban, egyúttal erre az igen összetett kérdésre is választ keres. Ehhez három témakör áttekintése látszik szükségesnek, ami egyúttal három idősíkot is érint. A töredékeket őrző intézmények történetét és állományuk gyarapodását a kialakulásuktól egészen a jelenkorig nyomon kell követni. A könyvkötésekre és könyvkötőkre vonatkozó adatok gyűjtése a kódexek könyvkötőanyagként való felhasználásának időszakát, a 15. század második negyedétől a 18. század elejéig terjedő csaknem 300 eszten-

¹ A tanulmány az MTA-OSzK Fragmenta Codicum kutatócsoport felkérésére készült, rövidített változata megjelent német nyelven a *Mittelalterliche Lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*. Hrsg. von Edit MADAS in Verbindung mit Judit LAUF-NOBILIS, Gábor SARBÁK, András VIZKELETY. Bp. 2006. /Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae V./ c. kötet bevezetőjeként. A három intézményben: a Soproni Levéltárban illetve az Evangélikus Konventi ill. Líceumi könyvtárban őrzött összesen 406 latin nyelvű kódextöredékekre az említett kötet sorszámozása szerint, a héber töredékekre a levéltári fondjegyzék (XV. 4.b fond) számai alapján hivatkozom.

dőt fedí le. Végül a középkori Sopron könyvkultúrájának áttekintésénél elsősorban a kézzel írott pergamenkódexeket használó korszak, a 14–16. század forrásait kell figyelembe venni. Mivel a pergamenlapok könyvkötészeti felhasználása egyező vonásokat mutat, tanulmányom első és második részében figyelmemet – a közelmúltban lezárult kodikológiai feldolgozás gyűjtőkörét jelentő latin kódextörédek mellett – szükségesnek láttam kiterjeszteni a soproni kötéstáblákból előkerült, korábban publikált héber törédekre is.²

I. A kódextörédeket őrző intézmények története

1. A Soproni Levéltár³

Sopron város levéltára a mai Magyarországnak nemcsak középkori emlékekben leggazdagabb, hanem egyik legrégebbi önkormányzati levéltára is. Története szorosan összefügg a városi írásbeliség és kancellária kialakulásával és intézményesülésével.⁴ Az ispáni várból fokozatosan polgári településsé alakuló Sopront IV. László király emelte városi rangra 1277-ben.⁵ Ugyanebből az évtizedből maradtak fenn a közösség által kiadott, eleinte még a soproni johannita konvent mint hiteleshely közreműködésével írásba foglalt első oklevelek is. Kérdéses azonban, hogy ugyanez az intézmény kapott-e szerepet a kiadott oklevelek másolatainak, valamint a városhoz intézett okleveleknek az őrzésében is. Feltételezhető az is, más települések mintájára, hogy a város plébániatemplomának tornyában illetve sekrestyéjében, vagy az évente választott városbíró otthonában helyezték el az iratokat.⁶ Szakszerűbb tárolásra később az adott lehetőséget, hogy Zsigmond király 1422 decemberében a városnak ajándékozta „pro domo iudiciali seu pretorio”, azaz városháza céljára a néhai Wolf bécsi zsidónak a ferences kolostorral átel-

² RÓTH Ernő: *A Soproni Állami Levéltár héber kézíratairól*. = Soproni Szemle (a továbbiakban: SSz) (10.) 1956. 319–334.; SCHEIBER Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban*. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Bp. 1969.

³ A városi levéltár történetének 18. századig terjedő időszakáról mindmáig a legrészletesebb áttekintés: HÁZI Jenő: *Sopron sz. kir. város levéltára*. = Levéltári Közlemények (1.) 1923. 227–247. Az újabb időszakokról I. Győr-Moson-Sopron megye *Soproni Levéltára 1848–1849-es iratanyaga*. Szerk. NÉMETH Ildikó. Sopron, 1999. 13–16., illetve a Soproni Levéltár *Fond- és állagjegyzékének* (Sopron, 2001) bevezető lapjait. Ezúton szeretném megköszönni Dominkovitsné Szakács Anitának, Dominkovits Péternek és Varga Imrénének a levéltári anyag kutatásában nyújtott önzetlen segítségüket.

⁴ HÁZI Jenő: *A városi kancellária kialakulása Sopronban*. = SSz (10.) 1956. 202–215.

⁵ Erről összefoglalóan I. a *Sopron* címszót, in: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Bp. 1994. 607–608.

⁶ Az előbbi feltételezés HÁZI Jenőnek a 3. jegyzetben idézett cikkéből, az utóbbi MOLLAY Károly: *A három középkori városháza*. = SSz (31.) 1977. 234–247. c. tanulmányából származik, itt: 239.

lenben, a mai Kolostor u. 9. alatt állt házát.⁷ Ebből az időszakból származik az első, tematikus elven vezetett városi könyv, a Gerichtsbuch (1423–1531); és 1424-ből maradt fenn az első kódexlapba kötött iratanyag, az az évi adójegyzék, amelyet egy héber nyelvű pergamenlappal (H. 18) borítottak.

A 15. század folyamán még kétszer változott a városháza helye. 1460 és 1496 között a mai Fő tér 7. számú épületet használták erre a célra. A levéltár első rendezésére szintén a 15. század közepéről vannak adatok: az akkori jegyző, Hans Ziegler, az okleveleket két csoportra osztva különválasztotta a még érvényes intézkedéseket tartalmazó, illetve a már elévült darabokat. Az előbbi csoportról jegyzéket is készített, amelynek azonban csak a fedőlapja maradt fenn.⁸ Elképzelhető, hogy a rendezés az új városházára való átköltözéssel is összefüggött, és nem kizárt, hogy ez ösztönözte az iratok fokozottabb védelmét is. Mindenesetre az 1450-es és 60-as évekből is ránk maradt öt, pergamen-kódexlapba kötött adójegyzék (Fragm. 30, 65, 212, 213, 250). Ugyanakkor, amint a kötésmódok vizsgálatánál látni fogjuk, papír-kéziratok lapjait is felhasználták a városi levéltárban különböző jegyzékek bekötésére.

A városháza – és ezzel együtt a levéltár – harmadik 15. századi áthelyezésére 1497-ben került sor, amikor is jelenlegi helyére, a Fő tér keleti oldalára költözött a városi közigazgatás. Ezen épület használatának idejéből, az 1520-as évekből írják a számadások, hogy a város kiváltságlevelei számára fekete vászonból varrott, szíjjal lezárt zsákocskát, a városbíró hivatali helyiségében őrzött bírósági iratok számára pedig bőrtáskákat készíttettek.⁹ A harmadik költözködést megelőző évből származik az első olyan városi számadás, amelyet kódexlapba kötöttek (Fragm. 254). Ezt majd az 1530-as évek elejétől követi többféle, másodlagosan felhasznált pergamenbe kötött városi iratsorozat: adó- és dézsmajegyzékek, kamarai számadások, a hadra fogható lakosságot és fegyvereiket összeíró mustrajegyzékek.

A levéltári anyag újabb, nagyobb arányú rendezésére a 17. század közepén került sor. Ekkor ismét különválogatták és egy díszes kötetben kivonatolták Sopron főbb kiváltságleveleit, és emellett a város jobbágyközsegeire vonatkozó iratokat is rendszereztek. A rendezés, úgy tűnik, ismét újabb iratcsomók bekötetésével is együtt járt, amelyről a későbbiekben szólok. Házi Jenő a munkálatok abbamaradását az 1676-os soproni tűzvészsel kapcsolja össze, ami után állítása szerint a Városházáról sebtében a várarok túloldalán levő harmincad-hivatalba menekített anyagot „évtizedeken keresztül [...] rendetlenségben hagyták”.¹⁰ Ennek ellentmondani látszik, hogy a kamarai számadások, bírósági jegyzőkönyvek, polgárkönyvek a tűzvész előtti és utáni évekből is egyenletes sorban ránk maradtak.

⁷ HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I/1–7., II/1–6. Sopron, 1921–1943. (a továbbiakban: HÁZI) I/2. 201.

⁸ HÁZI: *Levéltár i. h.* (3. jegyzetben) 228. A fedőlap szintén egy másodlagosan felhasznált pergamenlap: egy 1346-os kiváltságlevél-megerősítés hátoldalára írva maradt fenn. Részletes leírása: HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) I/1. 89.

⁹ HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/5. 420–422; MOLLAY: *Városháza i. h.* (6. jegyzetben) 245.

¹⁰ HÁZI: *Levéltár i. h.* (3. jegyzetben) 230.

A 18. század folyamán egy tétova 1726-os kísérlet után az 1760-as évektől vett lendületet a levéltári iratokkal való foglalkozás. Ekkor az anyagot a városháza földszintjén helyezték el, de a rendszerezésre csak a királyi udvari kamara ismételt felszólítására került sor. Az 1768-ban elkezdett munka pénzhiány miatt többször abbamaradt. Mái is használható eredményt Karl Johann Oertel ügyvéd munkája hozott, aki az 1526 és 1786 közötti közigazgatási és törvénykezési iratok – ahová a kódexlapba kötött levéltári anyag döntő többsége is tartozik – lajstromozását végezte el 1783 és 1786 között.¹¹ Ebben az időszakban már nem folytatódott a kódexlapok könyvkötő anyagként való felhasználása: az 1710-es évektől már csak szórványosan, főként céhes (tehát eredetileg nem a városi levéltár kezelésében levő) iratok kötésénél alkalmazták ezt a módszert.¹²

A városi levéltárat 1786-tól 1916-ig irányító fizetett levéltárnokok figyelmüket elsősorban az újabb kori anyag rendszerezésére fordították.¹³ A tisztséget 1918 és 1950 között betöltő Házi Jenő viszont a középkort tekintette fő kutatási területének. A Magyar Országos Levéltár rendszerével összhangban külön gyűjteményt alakított ki az 1526 előtti dokumentumokból. 1921 és 1943 között kiadott 13 kötetes oklevéltárban 1526-ig, illetve bizonyos iratfajták esetében 1541-ig közzétette a város összes oklevelét, végrendeletét, számadáskönyveit és egyéb feljegyzéseit.¹⁴ A kiadásban a szövegközlés mellett kitért az iratok formai jellemzőire, így esetleges kötéseikre is. Az oklevéltár anyagában mintegy tucatnyi olyan irat szerepel, amely kódextörédekkel kötéssel rendelkezett. Házi főlevéltárnokként szorosan együttműködött a kódextörédek kutatását az 1940-es évek elején Sopronban elkezdő Radó Polikárral,¹⁵ illetve később Scheiber Sándorral is.

Házi Jenőt 1950-ben kényszernyugdíjazták; ezután a városi levéltárat „Soproni Közlevéltár” néven összevonták Sopron Vármegye levéltárával. Az intézmény 1952-től mint Soproni Állami Levéltár, 1968-tól Győr-Sopron Megyei 2. számú Levéltár, 1983-tól a Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság Soproni Levéltára működött. 1993-ban Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára néven önálló intézménnyé vált, amelyet a megyei önkormányzat tart fenn.¹⁶

¹¹ HÁZI: *Levéltár i. h.* (3. jegyzetben) 231–239.; a lajstromkönyvek tartalmának részletes ismertetése: uo. 239–246.

¹² A legkésőbbi kódexlapba kötött irat, az 1740 és 1748 között használt pozsonyi harmincadkönyv (Fragm. 378) kötése bizonyára nem Sopronban készült. További kutatást igényelne annak megállapítása, hogy ez a kézirat mikor és miért került a Soproni Levéltárba.

¹³ NÉMETH (szerk.): *i. m.* (3. jegyzetben) 14.

¹⁴ L. a 6. jegyzetben.

¹⁵ SZIGETI Kilián: *Radó Polikárp (1899–1974)*. = SSz (29.) 1975. 83–86.

¹⁶ HORVÁTH Zoltán: *A Soproni Levéltár harminc éve (1961–1991)*. = SSz (46.) 1992. 106–125.; TURBULY Éva: *Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára*. In: *Magyarország levéltárai*. Szerk. BLAZOVICH László, MÜLLER Veronika. Bp.–Szeged, 1996. 63–65.

2. Az Evangélikus konventi és liceumi könyvtár

A katalógusban feldolgozott kódextörödékek kisebbik része a soproni evangélikus egyház tulajdonában levő könyvgyűjtemények köteteit borította. Ez két, történetileg szervesen összetartozó, de jelenleg külön elhelyezett egységet jelent: a Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) (Sopron, Széchenyi tér 11.) földszintjén található, mintegy 24 000 kötetes Nagykönyvtárát, valamint az evangélikus templom tőszomszédságában álló konventi épület (Templom u. 10.) emeletén levő 6000 kötetes konventi könyvtárát. Mindkettő lezárt gyűjtemény, napjainkban tovább nem gyarapodik, és megőrizte a 19. század folyamán kialakított beosztását.¹⁷

A helyi egyházi hagyomány a könyvtár kialakítását két személy nevéhez köti: Zuana Péter Menyhértéhez, aki 1651 és 1653, valamint 1657 és 1663 között töltötte be a polgármesteri tisztséget, illetve Lang Mátyás lelkészéhez (1622–1682).¹⁸ Ez utóbbi levelezéséből¹⁹ és a fennmaradt könyvekben olvasható possessor- és egyéb bejegyzésekből azonban kitűnik, hogy a korábbi irodalomban többször hivatkozott 1666-os alapítási dátummal szemben már 1650 körül megkezdődött a könyvanyag céltudatos gyűjtése. A gyűjtemény, amely a város közkönyvtárában (bibliotheca publica)²⁰ Sopron teljes, akkoriban döntő többségében protestáns polgárságának rendelkezésére állt, több forrásra támaszkodhatott.

A könyvek egy része a külföldi peregrinációról Sopronba érkező vagy oda hazatérő diákság révén került a gyülekezet tulajdonába. Ahol részletesebb könyvjegyzékek vagy évszámmal is ellátott possessor-bejegyzések állnak rendelkezésünkre, megállapíthatjuk, hogy a legtöbb 16–17. századi soproni értelmiségi életében a külhoni egyetemeken töltött évek jelentették az intenzív könyvbeszerzés idő-

¹⁷ A könyvtár(ak) történetéről I. MÜLLNER Mátyás: *Adatok a soproni evangélikus lyceumi könyvtár történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKsz) 1880. 1–8.; NÉMETH Sámuel: *A soproni evangélikus líceum könyvtárának érdekességei: inkunabulák, unikumok.* = SSz (2.) 1938. 289–299.; KARNER, Karl: *Eine evangelische Kirchenbibliothek aus der Zeit der Gegenreformation.* = Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich (91.) 1975. 60–76.; GOSZTOLA László: *A soproni evangélikus gyülekezet könyvtára.* = Lelkipásztor 1977. 675–677. A liceumi könyvtár 42, a konventi könyvtár 39 könyvkötéshez felhasznált kódextörödéket repertorizálja az 1. sz. jegyzetben idézett katalógus.

¹⁸ GOSZTOLA: i. h. (17. jegyzetben) 675–677.; FRIEDRICH Károly: „*Celeberrimae collectiones Sopronienses*” (*A soproni evangélius gyülekezet gyűjteményei*). = SSz (44.) 1990. 97–127, itt kül. 102–106.

¹⁹ *Briefwechsel und Schriften von Matthias Lang.* In: *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721.* Herausgegeben von: GRÜLL, Tibor, KEVEHÁZI, Katalin, KOVÁCS, József László, MONOK, István, ÖTVÖS, Péter, SZENDE, Katalin. Szeged, 1994. (a továbbiakban: *Lesestoffe I.*) 479–536.

²⁰ A kifejezés az evangélikus gyülekezet könyvtárával kapcsolatban legkorábban 1656-ban fordul elő: „bibliotheca civitatis nostrae publica” megnevezéssel. *Lesestoffe I.* (19. jegyzetben) 483–484.

szakát; tanulmányaik lezárulása után alig-alig gyarapodott már házikönyvtárak. A gyülekezet gyűjteményébe hagyatékukból vagy még életükben tett adományokból is kerülhettek könyvek, ez utóbbiak közé tartozott a szerzők saját, az egyetemen székhelyén kinyomtatott és a gyülekezetnek vagy a városnak ajánlott doktori értekezései.²¹ Szép számmal gyarapították a könyvtárat a Sopronba menekülő protestánsok tulajdonában levő, idegenből behozott kötetek is. A városi latiniskola, később evangélikus gimnázium szintén rendelkezett könyvtárral, talán már a 16. század végétől.²² Az 1610-es és 1630-as évek szórványos possessor-bejegyzései után 1741 és 1758 közöttől, Hajnóczy Dániel és Ribiny János rektorsága idejéről maradt fenn az iskolai könyvtár leltára, amely számos 16. századi kiadású kötetet is tartalmaz. Az említett rektorok magukba a könyvekbe is bejegyeztették, hogy a könyvtárhoz tartoznak.

Kivették a részüket az evangélikus gyűjtemények gyarapításából a külföldi testvér-gyülekezetek is. A kutatás régóta számon tartja azt a tíz rajnai talléros adományt, amely Rothenburg ob der Tauber bajor kisváros számadáskönyvében 1666. július 9-iki dátummal maradt fenn.²³ Sopronba küldött könyveket a Lang Mátyással levelezésben álló weimari Johannes Christianus Bartholomaei és a jénai Johann Ernest Gerhard is.²⁴

Komoly gyarapodást jelentettek a helyi lelkészek könyvadományai vagy megvásárolt hagyatékai, valamint az áldozatkész soproniak pénzbeli adományai is. Köztük az egyik legjelentősebb Lucas Lichtenauer özvegye, Katherina Innerkaidler 500 birodalmi tallér összegű, 1663-ban tett hagyatéka volt, amelynek segítségével Matthias Lang a Párizsban 1644-ben megjelent „Conciliorum omnium generalium et provincialium collectio regia” című 37 kötetes sorozatot szerezte be a gyülekezet számára. Ez a könyvtárban ma is megtalálható.²⁵ Lang adhatott tanácsot a könyvtárat az 1660-as és 1670-es években gyarapító más polgároknak is, akik például Pellicanus Zürichben 1533–39 között megjelent hét kötetes bibliai kommentárját,²⁶ valamint Marloratus 1564-es genfi újtestamentumi kommentárját vásá-

²¹ FRIEDRICH: *i. h.* (18. jegyzetben) 102. A peregrináció és könyvgyűjtés kapcsolatáról l. *Irodalmi élet és könyvgyűjtés a középkori és reneszánsz Sopronban*. Kiállítási katalógus, Soproni Múzeum. Összeállította: GRÜLL Tibor. Sopron, 1992. (a továbbiakban: *Irodalmi élet*) VI. és VII. fejezetek: 12–18.

²² Jakob Mietler polgármester 1575-ben adományozott görög–latin szótára (Basel, 1568; Líceumi Könyvtár, Ba 3) lehet az első adat a könyvtár létezésére. A kötet dedikációja azonban csak „a város közönségének használatára” („zu guettem gebrauch Gemainer Stat”) kifejezést tartalmazza. Vö. *Irodalmi élet* (21. jegyzetben) XIX. 1.

²³ PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története. I.* Sopron, 1917. 409.; FRIEDRICH Károly: *Gerengel Simon lelkész.* = SSz (46.) 1992. 10–11.; *Irodalmi élet* (21. jegyzetben) XVI. 3.

²⁴ *Lesestoffe I.* (19. jegyzetben) 479–484. Egy Gerhardtól származó ajándékkötet: Soproni Evangélikus Könyvtár (a továbbiakban: SEK) Lb 277., *Irodalmi élet* (21. jegyzetben) XVII. 1.

²⁵ FRIEDRICH Károly: „Concordia” 500 aranyért. *Végrendelet és könyvtörténet.* = SSz (45.) 1991. 122–135. A forrás szövege: *Lesestoffe I.* (19. jegyzetben) 517–518.

²⁶ SEK Lb. 37/1. Szováti Mihály borbélymester ajándéka, 1672. L. *Irodalmi élet* (21. jegyzetben) XX. 3.

rolták meg.²⁷ A könyvtár tehát régebben és Soprontól viszonylag távol kiadott kötetekkel is gazdagodott ebben az időben.

Az így létrejött gyűjteményhez járult, legkésőbb a Szt. Mihály templom felső sekrestyéjében berendezett könyvtárszoba 1666-os kialakítása óta, a korábbi egyházi kezelésben levő könyvvállomány átvétele.²⁸ Ennek összetételére, egyes azonosítható köteteire alább, a Sopron középkori könyvkultúráját tárgyaló részben térek ki. Az új helyiséget mindössze hat évig használta a gyülekezet. Lang ugyanis, érezve a veszélyt, már 1672 őszén elszállíttatta onnan a könyveket.²⁹ Óvatossága indokolt volt, mert 1674-ben I. Lipót rendeletére a templomot valóban vissza kellett adni a katolikusoknak. A könyvtár ezután feltehetőleg néhány évig magánházaknál, 1677-től a mai templom helyén újonnan épített evangélikus fatemplom karzatán, 1708-tól pedig a paplakban egy külön helyiségben volt elhelyezve.³⁰ A gyülekezet összetartását és anyagi erejét mutatja, hogy a könyvtár gyarapítása a 18. században és a 19. század első felében is töretlenül folytatódott.

A gyülekezeti könyvtár köteteit kezdettől fogva saját pecsétjével jelölte meg, amely az AEB betűk ligatúrájából áll. A rövidítés, amely az „Augustanae Ecclesiae Bibliotheca” kifejezést takarja, az 1740-es évek után a könyvtárba bekerült kötetekben már nem található meg.³¹

A könyvtár életének újabb korszaka 1825-ben, az evangélikus líceum Széchenyi téri épületének elkészültével vette kezdetét. Ekkor a konventi könyvtárat átszállították az új épületbe és egybeolvasztották az ott levő iskolai könyvtárral. Az egyesített gyűjtemény ebben az évben 10 750 kötettel rendelkezett. 1840-ben adódott hozzá Glosius Dániel több ezer kötetes hagyatéka. Ezzel és a további vásárlásokkal állománya 1861-ben 18 000-re, 1938-ra pedig csaknem 28 000-re növekedett.³² A könyvtár ismételt és máig meglévő kettéválasztása 1950-ben, a líceum államosításakor következett be, amikor az egyházi tulajdonban hagyott teológiai témájú köteteket visszaszállították a konvent épületébe. Az állomány nagyobb része a Berzsényi Dániel Gimnáziumban maradt, amely 1991-től ismét evangélikus tulajdonban van.

²⁷ GOSZTOLA: *i. h.* (17. jegyzetben) 677.

²⁸ Az építési munkálatokról több számla is fennmaradt Lang Mátyás iratai között: Soproni Evangélikus Levéltár (a továbbiakban: SEL) 245.I.29, I. *Irodalmi élet* (21. jegyzetben) XVI. 4). A munkák jellege arra utal, hogy csak kisebb átalakításokra volt szükség, mert a helyiség már korábban is könyvtár célját szolgálta. Ez is tovább erősíti azt a feltevést, hogy az evangélikus gyülekezet könyvtára magába olvasztotta a korábbi soproni plébániai könyvtárat.

²⁹ Lang feljegyzése az elszállíttatásról: SEL 245. I. 29/5a. L. *Irodalmi élet* (21. jegyzetben) XVI. 7.

³⁰ A könyvtár őrzési körülményeinek változását Haubner Máté szuperintendens 1861. évi vizitációjának jegyzőkönyve örökítette meg: SEL 6168.I.1146. Vö. GOSZTOLA: *i. h.* (17. jegyzetben) 677–678.

³¹ GOSZTOLA: *i. h.* (17. jegyzetben) 679.

³² Az A–L betűkkel jelölt tematikus egységekbe osztott könyvtár állományáról 1896-ban készült nyomtatott katalógus: *A soproni ág. hitv. ev. lyceum könyvtárának jegyzéke*. I. füzet (A–K); II. füzet: Theologia [L] és Glosius-könyvtár. Sopron, 1896. 1907-ben jelent meg ennek pótfüzete.

II. A soproni könyvkötők és könyvkötések

1. Könyvkötők Sopronban a középkortól a 18. század elejéig

A kódexlapba kötött könyvek kutatásának általában nehezen megválaszolható kérdése, hogy kik készítették a köteteket. Sopronban azonban van rá esély, hogy legalább néhány esetben vagy időszakban közel kerüljünk a megoldáshoz (1. táblázat).

Fennállásának első évszázadaiban véleményem szerint nem volt folyamatosan foglalkoztatott könyvkötő a soproni városi kancellárián. A rutinfeladatokat a jegyzők, segédjegyzők vagy iskolamesterek láthatták el, mint ahogy iskolamester volt János pap, az első név szerint ismert soproni könyvkötő is. Róla a nagy műveltségű, az alsó-ausztriai Weitenből származó Orbán javadalmas pap 1400-ban kelt végrendeletéből szerzünk tudomást.³³ Orbán pap nemcsak a János mesternél éppen kötetésen levő könyveit nevezte meg, hanem más könyveinek kötését is: vörös vagy fehér egész bőr kötés, illetve egyszerű borító (coopert) fordult elő gyűjteményében. Kódexlapos kötésre nem utalt – 1400-ban ez talán túl korai is lett volna.

Ezután az első adat után azonban csaknem két évszázadig homály fedi a soproni könyvkötők kiletét. A nagyobb munkákra, például a városi könyvek bekötésére valószínűleg a városházáról is alkalmilag kereshettek meg egy mestert. Művészi kivitele ellenére erre utal a levéltári gyűjtemény egyik legszebb kötése, az ún. *Burgerbuechl und Ächtbuechl* vastag bőrből készült, bőrmetszéses kötetstáblája is. A bőrmetszés ugyanis nem könyvkötésre, hanem inkább a bőrművészetre jellemző technika. A kötés színvonalá is nincs összhangban a kötet alkalmi, vegyes feljegyzési könyv jellegével sem.³⁴ A többi bőrkötésű városi könyv esetében pedig a sok beíratlan lap alapján az is felmerülhet, hogy már eleve bekötött állapotban vásárolták azokat.

Ezt a szokást örökíti meg a 16. század végéről az 1594-es kamarai számadás egyik bejegyzése is: „Zu nottorfft der Canzley unnd Protocols khaufft her Stat-schreiber in Wienn dreÿ *eingebundene schreib Buecher* so gestannden 4 tal. 3 sol. den.”³⁵ (kiemelés tőlem). Az információ mindenestre összhangban van azzal

³³ Kiadása: HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/1. 178–183. Ismertetése: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. VIZKELETY András. Bp. 1995. 102. tétel, a további irodalommal. A végrendelet könyvekre vonatkozó tételeinek részletes elemzését adja: MOLLAY Károly: *Többnyelvűség a középkori Sopronban II. A latin nyelv. 1352–1450.* = SSz (21.) 1967. 317–333, kül. 319–321.

³⁴ B. KOROKNAY Éva: *A soproni metszett kötetstábla.* = SSz (16.) 1962. 164–167. Véleményem szerint ezt a kötetést készíthette akár egy bőrműves is, aki alkalmilag dolgozott a városnak, például székfoglalás javításán. A *Burgerbuechl*-ről: SZENDE Katalin: *Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban.* = Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv (1.) 2006. 85–107. kül. 92–94.

³⁵ Soproni Levéltár, Kammeramtsrechnungen, (SVL IV/1009), 1594. 136.

a más számadásokban is megörökített ténnyel,³⁶ hogy a városi kancellária használatára Bécsben vásárolták a papírt. 1575-ben és 1596-ban a kereskedőt is megnevezi a számadás: az előbbi évben Georg Fürsttől, az utóbbiban Erhard Hillertől vásároltak a soproniak.³⁷ Hillernek nem a soproni tanács volt az egyetlen magyar kapcsolata: nevéhez fűződik többek között Werbőczy *Tripartitum*ának 1581-es kiadása, és Batthyány Boldizsárnak is szállított könyveket. Mivel mint könyvkiadó is működött, saját könyvkötő műhelyt is tartott fenn. Egyebek mellett Batthyány számláiban is szerepelnek átkötetett könyvek, naptárak, valamint üres lapokból álló registrumok.³⁸ Bizonyára a papír mellett más, a könyvkötéshez használatos anyagokkal is kereskedett. Mindezek alapján igen valószínűnek tartom, hogy a 16. század második felében, miután a héber betűs pergamen elfogyott, egyes kódexlapok akár alapanyagként a papírral együtt, akár kötésnek feldolgozott formában Bécsből kerültek Sopronba. Ugyanakkor éppen a kötéshez használt összefüggő kódexlapok sorozata (2. táblázat, az adatok részletesebb elemzését l. alább) igen valószínűvé teszi, hogy legkésőbb az 1570-es és 1580-as évektől helyben is működött könyvkötéssel (is) foglalkozó mester.

A következő, 1597. évi adat már egyértelműen helybeli könyvkötőt említ: „Den 25 Junii zalt ich auß beuelch *hieigen puechpünder* daz er ein *newes protocoll* so woll auch ein new reißpuech eingepunden für alles 2 tal. 6 sol. den.”³⁹ (kiemelés tőlem). Ki lehetett ez a „helybeli könyvkötő”? Egyelőre az egyetlen felmerülő név Christof Spanringé, aki 1587-ben menekült protestáns vallása miatt Bécsújhelyről Sopronba. A két város közelsége miatt könnyen elképzelhető, hogy a soproni tanács már áttelepülése előtt is adott megbízást Spanringnak, akinek munkássága még feltárára vár. Egyelőre csak annyi bizonyos, hogy felesége, aki 1605 júliusában

³⁶ Pl. SVL, Kammeramtsrechnungen 1536. 79.: „Item mer zalt ich umb papier zw den register (...) zw der khamer XII puech, ye ain puech umb 12 den, thuet 4 sol. 24 den.” Az árak alapján itt bekötetlen ívpapírról van szó. Uo. 1537. 147: „Item umb papier ausgebenn für X puech papier dafür 5 sol 10 den.” A kamarai számadások áttekintésénél nem volt módom a teljességre törekedni; további célzott kutatással a városi kancellária papír-beszerzésére és felhasználására vonatkozóan bizonyára számos adat lesz feltárható. Elképzelhető, hogy a számadások a könyvkötésekre vonatkozóan is szolgálnak további információval.

³⁷ SVL, Kammeramtsrechnungen 1575. 106: „Dem Georg Fürsten von Wien zalt ich umb ain ryß papir 1 tal. 7 sol. den.; 130: Mer khaufft ich zu Wien zwaÿ ryß papir, das ain ist den herrn stat-schreiber geben worden, das annder aines tails aufs rathhauß geben und zu der Cammer Raittung verpraucht worden, per 3 tal 2 sol.den.; uo., 1596. 96.: „Item erkhaufft ich von Erhardt Hiller puch-händler in Wienn 2 riß schreib papier, das aine dem herrn stattschreiber und das andere in gemeiner stett cammer, iedes 1 tal 5 sol.den.”

³⁸ WERBŐCZY István: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti regni Hungariae*. Wien, Leonhard Nassinger für Erhard Hiller. 1581. (RMK III. 704). Batthyányra: MONOK, István, ÖTVÖS, Péter, ZVARA Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Bibliotheken in Güssing in 16. und 17. Jahrhundert*. Band II. Burgenländische Forschungen, Sonderband XXVI. Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 2004. 19–20; 64–66; 67–72; 77–81; 83–99. Az első számla 1570-ben kelt, a többi keltezetlen, de biztosan 1590 előtről (Batthyány halálának éve) való.

³⁹ SVL, Kammeramtsrechnungen 1597. 71. Az adatra D. Szakács Anita hívta fel a figyelmemet.

már özvegy volt, „Christoffen Spanrings sáligen, gewesten Buchbinders alhie hinterlassene wittib”-ként nevezte meg magát, és Lackner Kristóffal illetve feleségével is üzleti kapcsolatban állt.⁴⁰

A 17. század elejétől azután egy új forráscsoport segít azonosítani a városi tanácshoz közel álló könyvkötők személyét: a naptáraké. Az volt ugyanis a szokás, hogy újév alkalmából a könyvkötők egy-egy díszesen bekötött ún. bejegyzési naptárat (Schreibkalender) ajándékoztak a városi vezetésnek, amely ezt bor-adománnyal és nagy valószínűséggel megbízásokkal is honorálta. Az adományozó személyéről részben a levéltár gyűjteményében megőrzött eredeti naptárakból, részben a számadáskönyvek boradományozásról szóló tételéből szerzünk tudomást. A naptárak ajándékozásának szokása a 18. századig fennmaradt.⁴¹

Az első ismert adományozó a neves nyomdász, az élete második felében Német-újváron (Güssing) működő Johannes Manlius volt, akitől 1584-ben, valamint 1599 és 1605 között kapott díszes bőrkötésű naptárakat a város.⁴² Őt 1606 és 1617 között a bécsi Joseph Pleiner, 1618 és 1625 között a szintén bécsi Matthias Bauer követte.⁴³ További adatok soproni könyvkötői megbízásaikról nincsenek, de arról sem, hogy más üzte volna velük egy időben ezt a mesterséget Sopronban.

Spanring után, három évtizeddel később működött az a soproni könyvkötő, aki egész biztosan dolgozott a város megbízásából. Lorenz Helm, aki a könyvkötés mellett valószínűleg könyvkereskedéssel is foglalkozott, szintén protestáns hite miatt menekült Bécsből Sopronba. 1627 és 1633 között ajándékozott naptárat a városnak, városi megbízásairól 1628-ból és 1632-ből maradt fenn adat. 1629 májusában nyerte el a soproni polgárjogot, de három évre rá már végakarátát foglalta írásba. Özvegye, akinek hagyatékában nagy mennyiségű, eladásra szánt könyvet

⁴⁰ CSATKAI Endre: *A leghíresebb régi soproni cég.* = Sopronvármegye 1925. január 13. 2–3.; *Sopron és környéke műemlékei.* Szerk. CSATKAI Endre, DERCSÉNYI Dezső. Bp. 1956. 151. A dátum felesége Sopronban kelt végrendeltének elkészítése, amelyet 1606. ápr. 5-én hirdettek ki: SVL Lad. S. Fasc. III. Nr. 118. Az adatokra Varga Imréné hívta fel a figyelmemet. Az adatok pontosítását, valamint esetleges újabb könyvkötők megjelenésének dokumentálását megnehezíti, hogy 1579 és 1625 között szünetelt a polgárkönyvek vezetése Sopronban.

⁴¹ VARGA Imréné: *A Soproni Városi Levéltár naptárgyűjteménye (1581–1805).* = SSz (38.) 1984. 193–220, 289–311, itt: 194–198. A jelenségre már Mollay Károly is felfigyelt: MOLLAY Károly: *Középkori soproni naptárak* (folytatás). = SSz (16.) 1962. 215–216.

⁴² Munkásságának elemzése és a fennmaradt kötések részletes bemutatása (köztük a Soproni Levéltárban levőké is): BORSA Gedeon: *Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–71. Bp. 1973. 301–321. Manlius mint nyomdász már 1584-ben, a saját maga nyomtatta naptár bevezetőjében a soproni tanácsnak ajánlotta munkáját, de mivel nem lakott Sopronban, kizártnak tartom, hogy az 1597-es „itteni könyvkötő” megnevezés rá utalna. A kutatás érthetően Manlius művészi igényű kötéseivel foglalkozott, és nem tért ki arra, hogy vajon felhasznált-e kódextörédeket is könyvkötésre.

⁴³ VARGÁNÉ: *i. h.* (41. jegyzetben) 196.

vett leltárba a tanács, négy évvel élte túl.⁴⁴ Helm 1631-ben nyújtotta be a következő számlát, amely kivételesen arról is tudósít, hogy kódexlapba is kötött:

„Was ich des herrn Lackner sellicher gearbeit hab wie volgt:
Nemlichen 2 geschribne prettigen in quartta schwarz leder vergult fier allebait 1 fl.
15 kr.
Mehr ain register in follio in geschribn pergament einbunden 45 kr.” ... (kiemelés
tőlem)

A munkát tehát az időközben elhunyt polgármester, Lackner Kristóf rendelte meg, és utóbb a városi jegyző egyenlítette ki.⁴⁵

1635-ben ismét bécsi nyomdász és könyvkötő, az 1616 és 1648 között működött, számos magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású kiadványt publikáló Gregor Gelbhaar igyekezett egy naptárral a város kedvében járni, és talán ő lehetett az 1636. évi számadáskönyvben említett „bécsi nyomdász” is.⁴⁶ A 17. század második harmadától azonban már csupa soproni könyvkötő neve maradt fenn a naptárakon, sőt a század második felében az igények növekedése folytán egymás mellett több mester is megélhetést tudott találni Sopronban.

Melchior Beldt munkásságát az 1636 és 1647 között adományozott naptárak sora, valamint egy 1640-ből fennmaradt számla bizonyítja.⁴⁷ 1648-ban és 1649-ben Andreas Löffel volt az adományozó, akiről egyelőre nem sokat tudunk.⁴⁸ Jóval több adat és számos eredeti könyvkötés maradt fenn a korszak meghatározó mesterétől, a fentebb is többször említett Hans Kolbtól.⁴⁹ 1615-ben született, a polgárjogot 1651-ben nyerte el. A városi tanáccsal fenntartott jó kapcsolatát mutatja, hogy 1650 és 1676 között folyamatosan maradtak fenn általa, illetve 1677-től özvegyétől, Anna Margarethától adományozott naptárak. Több alkalommal a viszonzást megörökítő számadáskönyvi bejegyzések is találhatók, és ugyanez a forráscsoport bizonyítja azt is, hogy 1651-től 1676-ig folyamatosan dolgozott a városnak (erről ill. az őt követő könyvkötők városi megbízásairól l. a tanulmányhoz kapcsolódó Függelék). Helyzetét olyan biztosnak érezte, hogy egy ízben ő és felesége is levelet írt a tanácsnak, amelyben kevesellték a tanácstól a naptárért kapott

⁴⁴ HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848. I–II.* Bp. 1982. (a továbbiakban: HÁZI: *Polgárcsaládok*) 6386. szám.; VARGÁNÉ: *i. h.* (41. jegyzetben), 196. A városi megbízások: SVL, Kammeramtsrechnungen 1628. fol. 113v, 115r; uo. 1632. fol. 104r, 105v. (D. Szakács Anita adatai.) Az özvegye hagyatékában maradt könyvek listája: *Lesestoffe I.* (19. jegyzetben) 84–87.

⁴⁵ A számla szövegének kiadása: *Lesestoffe I.* (19. jegyzetben) 460–461.

⁴⁶ VARGÁNÉ: *i. h.* (41. jegyzetben) 194, 196. Gelbhaarról l. SOLTÉSZNÉ JUHÁSZ Erzsébet: *Gregor Gelbhaar bécsi nyomdász 1638. évi magyar kalendárium.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. Bp. 1974. 205–215; RMNy. 1667.

⁴⁷ VARGÁNÉ: *i. h.* (41. jegyzetben), 197.; CSATKAI: *A leghíresebb... i. h.* (40. jegyzetben) 3.; A számla: SVL Lad. XII et M, fasc. 9. Nr. 310/20.

⁴⁸ VARGÁNÉ: *i. h.* (41. jegyzetben), 197.

⁴⁹ HÁZI: *Polgárcsaládok, i. m.* (44. jegyzetben) 2655. szám. Családneve a Kolb mellett Kool, Koll, Khol, Kholll alakban is előfordul.

bor mennyiségét.⁵⁰ A juttatásra és a város jóindulatára igencsak szüksége lehetett, mert az 1660-as években komoly adósságba keveredett a Sopronba is szállító Dorothea Görlin ulmi könyvkereskedőnél.⁵¹ Ennek ellenére Matthias Lang lelkész bizalommal volt iránta, hiszen a fentebb tárgyalt Concilia-kötetek egyik felének kötésével is megbízta.

A másik mester, akivel ezen a jelentős megbízáson osztozott, Johann Adam Pierner volt. Nezsideren (Neusiedl am See) született, 1658-ban kapott letelepedési engedélyt, és 1662-ben nyerte el a soproni polgárjogot.⁵² Az evangélikus lelkész mellett a tanács bizalmát is élvezte, mert bár naptáradománya nem maradt fenn, 1669-ben és 1676-ban szerepel a városi számadásokban. A Kolb halálával elvégzetlenül maradt könyvkötői feladatokra az özvegygel párhuzamosan Zacharias Michel is megbízást kapott a várostól. A Sopronba 1673-ban letelepedő, és az előkelő Zuana családba beházasodó könyvkötő 1675-ben fél polgárfelvételi díja fejében is egy díszes borítású könyvet adományozott a városnak. Ezután 1677 és 1685 között négy alkalommal kapott fizetséget városi megrendelésért. A későbbi esztendőkből erre nincsenek adatok, holott 1704-ben bekövetkezett haláláig Sopronban élt, és 1700-ban egy részletgazdag vedutát is közreadott a városról.⁵³ Helyette 1685 és 1690 között Pierner műhelyének örököse, az özvegyet feleségül vevő Samuel Schreiber községi könyvkötő vette át a tanács „beszállítójának” tisztét.⁵⁴ Őt 1691 és 1699 között a felső-ausztriai származású Johann Jakob Windt követte.⁵⁵ A polgárkönyvi adatok alapján vele párhuzamosan legalább három másik könyvkötő dolgozott még a városban. Hivatalos megbízatásairól azonban nincsenek adataink, és működésük már kívül esik a kódexlapba kötött könyvek városi megrendelésének időszakán, ezért pályájukat e helyen nem szükséges nyomon követnünk.

2. A Levéltárban lévő anyag kötéseiről

Sopron Város Levéltára a könyvkötések tanulmányozásához is igen gazdag anyagot tartalmaz. Ahogyan a kötetéstörténet egyik szakértője megállapította: „A mai Magyarország területén Sopron az egyetlen város, ahol a levéltárban a 15–16.

⁵⁰ *Lesestoffe I.* 476–478.

⁵¹ *Lesestoffe I.* 490–532, *passim*.

⁵² HÁZI: *Polgárcsaládok, i. m.* (44. jegyzetben) 1177. szám, *Lesestoffe I.* (19. jegyzetben) 523–528. A városi megrendelésekről l. a jelen tanulmány Függelékét.

⁵³ HÁZI: *Polgárcsaládok, i. m.* (44. jegyzetben) 7874. szám. A vedutáról: CSATKAI Endre: *Soproni látóképek (veduták) 1890-ig*. In: *Sopron és környéke, i. m.* (40. jegyzetben) 120–126.; ASKERCZ Éva: *Sopron anno, ahogy a festők látták*. Sopron, 1995. 5, 30. A városi megrendelésekről ld. a jelen tanulmány Függelékét.

⁵⁴ HÁZI: *Polgárcsaládok, i. m.* (44. jegyzetben) 9901. szám, VARGÁNÉ: *i. h.* (41. jegyzetben), 197. A városi megrendelésekről l. a jelen tanulmány Függelékét.

⁵⁵ HÁZI: *Polgárcsaládok, i. m.* (44. jegyzetben) 11579. szám, VARGÁNÉ: *i. h.* (41. jegyzetben), 195 és 197. A városi megrendelésekről l. a jelen tanulmány Függelékét.

század fordulójától töretlenül végigkövethető a hiteles kötés- emlékek sora.⁵⁶ A jelen tanulmánynak nem feladata ennek teljességre törekvő áttekintése. Arra vállalkozom csak, hogy megvizsgáljam, milyen szerepet töltek be a kódexlapból készített kötések a levéltári dokumentumok megőrzésében, és hogy milyen más kötések mellett vagy helyett választották ezt a megoldást a levéltárra felügyelő városi jegyzők és más hivatalnokok. Így ha a könyvkötő személyét nem is mindig azonosíthatjuk, a kötetés rendszerét, és folyamatát hazai szinten egyedülálló módon megvilágítja a kutatott anyag.

Nem minden levéltári anyagnak volt szüksége kötésre. Az ún. „szálas iratokat”, egy-két lapos okleveleket, leveleket természetesen önmagukban kiterítve, összehajtva vagy csomóba kötve, bőr- vagy vászonzacskóba, illetve ládába helyezve őrizték, amint arra fentebb, a levéltár történetével kapcsolatban is utaltam.⁵⁷ Néhány (8–12) lapos iratoknál is elegendő volt azok kenderfonállal való összefűzése. Valamifajta védőborítóra csak a vastagabb, több ívnyi terjedelmű, többször vagy folyamatosan használt füzet vagy könyv alakú iratoknál volt szükség.

Ilyen iratok voltak először is az adójegyzékek és számadások, amelyek a városi gazdasági adminisztráció szakszerűsödésével jelentek meg. Nem tartom véletlennek, hogy a legkorábbi kódexlapba kötött soproni irat éppen a legelső fennmaradt, az egész városra kiterjedő adójegyzék volt, 1424-ből, vagyis az első soproni városháza birtokba vétele utáni évből.⁵⁸ Bekötésére egy héber liturgikus kódextöredéket (H. 18) használtak fel. A zsidó közösségek által egyébként féltve őrzött kódex egy lapja⁵⁹ minden bizonnyal a bécsi zsidóság elleni 1420-as pogrom (Wiener Gesera) következtében jutott idegen kézre, amelynek valószínűleg az első városháza előző tulajdonosa, Wolf bécsi zsidó is áldozatul esett. Lehet, hogy a gazdátlanul maradt házban találtak rá új tulajdonosai a kódexre, de az is elképzelhető, hogy a bécsi használcikk-piacról került Sopronba kereskedelmi úton.

Ezt a legkorábbi adólajstromot sorban követik a további adó- valamint bor- és gabonadézma-jegyzékek, legtöbbjük azonban nem volt bekötve, legfeljebb a fűzés helyét erősítették meg pergamen-csíkokkal vagy darabkákkal. Ezek a közel négyzet alakú, 4–5 cm oldalhosszúságú darabkák lehettek sima vagy vörösre színezett pergamenből, de írásnyomokat tartalmazó kódexlap-darabokból is, amelyek nyilván hulladékként álltak az íveket összefűző személy rendelkezésére. Elképzelhető, hogy az íveket már előre, esetleg már az eladáskor összefűzték, mert nem-

⁵⁶ KOROKNAY: *i. h.* (34. jegyzetben) 166.

⁵⁷ L. 8. jegyzet.

⁵⁸ Kiadása: HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/2. 316–337. A kötés leírása: 337.

⁵⁹ A zsidóság tilalmazta a tóratekercsek és más könyvek keresztényeknek történő eladását vagy zálogba vételét, az esetlegesen elkobzott vagy elrabolt könyvekért pedig nem vonakodtak magas „váltságdíjat” fizetni. Vö. KEIL, Martha: *Heilige Worte – Schriften des Abscheus. Der Umgang mit Büchern als Paradigma des jüdisch-christlichen Spannungsverhältnisses*. In: *Text als Realie*. Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Kl. 704. Wien, 2003. 49–61. A szóban forgó töredék az egyetlen Sopronból előkerült héber liturgikus kézirat, ez is elkülöníti az 1526 utáni, könyvkötéshez felhasznált héber kódextöredékektől.

egyszer előfordult, hogy 8–10 lapnyi beíratlan hely maradt egy dokumentum végén. Az egy ívnél (16 oldal) terjedelmesebb iratoknál időnként az irat anyagával megegyező papírlapot használtak fedőlapként, amire szintén kerülhettek egykorú feljegyzések. Figyelmet érdemelnek azok az esetek, amikor borítóként egy korábbi pergamen-oklevelet használtak fel.⁶⁰ Sor kerülhetett írott, majd később nyomtatott papírlapok másodlagos felhasználására is iratok bekötésére. Így őrződött meg számunkra az 1447. évi bordézsmajegyzéken Alexander de Villa Dei verses grammatikájának másolata (Fragm. 56),⁶¹ az 1459. évi vagyonszázeírason a soproni latin–magyar szójegyzék,⁶² majd évtizedekkel később, Michel Schöttel városi kamarás 1502–1510. évi számadásain Wolfgang Huber 1509. évi, Nürnbergben nyomtatott német nyelvű egylapos naptára⁶³ – hogy csak a kultúrtörténetileg érdekes példákat említsem.

A kódexlapból kialakított kötések sora, mint fentebb utaltam rá, 1454 és 1468 között további öt darabbal folytatódott, amelyek közül az 1458. évi adójegyzék érdekessége, hogy borításához két különböző kódex töredékét (Fragm. 212 és 213) fűzték össze. A kódexlapból készült kötések azonban más kötésmódokkal, az eddig jelzettekén kívül nyersen kidolgozott hártáival, levél-fogalmazványokat tartalmazó papírlappal, vagy pergamendarabbal erősített kenderfonalas fűzéssel változnak. Ezután az 1520-as évekig mindössze két kódexlapot használtak fel kötőanyagként: az 1495/96. illetve az 1514. évi városi számadáson. Az utóbbi ismét egy héber szertartáskönyv lapja volt (H. 19), amelyet Házi Jenő megfigyelése szerint „külső oldalain papírral ragasztottak le”.⁶⁴ Bekötöttek egy kódexlapot és

⁶⁰ Az 1435. évi bordézsmajegyzéknél egy 1433-ban kelt házvételi szerződést (HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/3. 35–42); az 1436. évi bordézsmajegyzéknél egy 1425. évi hegyvám-fizetési megállapodást (uo. 48–56); az 1437. évi adójegyzéknél egy 1434. évi adóslevelet (uo. 64–82); az 1439. évi, a tiloserdőbe fáért ment személyek jegyzéknél egy 1431. évi, szőlő vételről szóló megállapodást (uo. 117–148); az 1442. évi adójegyzéknél egy 1439-es steini (Alsó-Ausztria) házladás oklevelét (uo. 345–360); az 1524/25. évi kamarai számadás (HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/5. 382–440) egy 1518. évi egyházi vizsgabizonyítványt. Az érvényüket veszített dokumentumokat szét is vághatták: az 1480-ban megkezdett soproni telekkönyv bekötője például egy soproni adóslevél csíkjával erősítette meg a vaskos kötet fűzését.

⁶¹ HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/3. 378–385. A kézirat azonosítása: MOLLAY: *Többszínűség, i. h.* (33. jegyzetben), 327–332.

⁶² Házi Jenő: *A soproni magyar–latin szójegyzék*. = Magyar Nyelv (20.) 1923. 149–168, a vagyonszázeírás is ő közölte (HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/4. 113–128.) L. még MOLLAY: *Többszínűség, i. h.* (33. jegyzetben) 332–333.

⁶³ A számadáskönyv: HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/5. 96–118. A naptár azonosítása: MOLLAY: *Naptárak, i. h.* (41. jegyzetben) 307–311.

⁶⁴ HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/5. 205–241. Idézet az irat leírásából a 240. oldalról. Ez a megfigyelés nem annyira kötéstechnikai, mint mentalitástörténeti szempontból lehet fontos, mert jelzi, hogy a – jelen esetben héber – írást le akarták fedni. Sajnos mivel a kutatás során a kódexlapokat szinte kivétel nélkül lefejtették az őrzőkönyvekről, nem tudjuk eldönteni, hogy mennyire volt általános a kódexlapból készített kötések papírborítása.

egy pergamen oklevelet az 1493-ban megkezdett, egyébként fatáblás bőrkötéssel ellátott Priesterbuch első illetve utolsó íve mellé is (Fragm. 210).

A kódexlapba kötött levéltári kötetek igazi sorozata két 1525-ös és egy 1528-as irat után 1532-ben indult meg. Ettől kezdve 1690-ig szinte nem volt olyan esztendő, amelyben legalább egy iratot ne ily módon kötöttek volna be, de nem ritka, hogy egy évben 4-5 aktát is kódexlapba kötöttek. Figyelmet érdemel, hogy az 1528 és 1548 között felhasznált írásos pergamenlapok többsége, azaz 28 lap héber kötetekből származik, míg latin kódexből származó töredék csak 8 iratot borított. A héber könyvek a soproni zsidóság 1526. szeptemberi kiűzése után kerültek illetéktelen kezekbe,⁶⁵ majd másodlagos felhasználásra. Helyi eredetüket erősíti az a tény is, hogy a határ osztrák oldalának nagyobb városaiból már évtizedekkel, sőt Bécsből bő egy évszázaddal korábban kiűzték a zsidó lakosságot. Véleményem szerint a kódexlapok kötésként való rendszeres hasznosítását Sopronban nagyban elősegítette, hogy „váratlanul” jelentős mennyiségben rendelkezésre állt az olcsó és jó minőségű pergamen anyag. A lapokból jutott a városon kívülre is: a körmendi Batthyány-uradalom levéltárából is előkerült egy, a soproni anyaghoz tartozó kétlapos kódextöredék egy 1541-ben bekötött iratról.⁶⁶

A kancellária gyakorlatában ettől kezdve megfigyelhetők bizonyos irat-sorozatok, amelyeket előszeretettel kötöttek kódexlapokba. A már korábban is ide sorolható adójegyzékek (Steuerregister), valamint bor- és gabonadézsma-jegyzékek mellett⁶⁷ a legfontosabb a kamarai számadások (Kammeramtsrechnungen) sorozata.⁶⁸ Ez utóbbiakból 1528 és 1690 között kerekén 110 kötet volt kódexlapba kötve, azaz a levéltárban fennmaradt kódextöredékek több mint egyharmada ezekről a kötetekről került le. A hiányzó évekből általában nem maradt fenn számadás. Elenyésző, és főleg az 1540 előtti időszakra tehető azon kötetek száma, amelyek nem voltak bekötve (pl. 1536, 1537, 1544) vagy másfajta kötést kaptak (pl. vörösrre színezett vastag pergamenkötés, 1535). Így tehát rendszeresnek tekinthetjük, hogy a számadáskönyvek köteteihez kódexlapokat használtak fel. A korai számadásokról lefejtett kódexlapok nem mutatnak összefüggést más soproni töredékekkel, valószínűleg alkalmi úton kerültek a városi kancelláriára. Ez támogatja a számadások 1–2 évig tartó intenzív használatával is magyarázható feltevést, hogy a köteteket használatuk után nem sokkal, az éves elszámolási ciklus lezárultával

⁶⁵ Ezt a soproni zsidók 1528. márc. 24-iki panaszlevelében is olvashatjuk: „Item sinagogam nostram devastavere, libros hebraicos exportavere...” HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) I/7. 284.

⁶⁶ BÜCHLER Sándor: *A körmendi középkori héber kódextöredék*. In: *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*. Bp. 1947. 311.; RÓTH: *i. h.* (2. jegyzetben) 333. A szóban forgó héber kódexből, a „Turim”-ból Sopronban hét különálló borítólappal maradt fenn.

⁶⁷ Az adójegyzékek közül 1528 előtt 6, utána 1548-ig 10, 1637-ben további 1 volt kódexlapba kötve. A dézsmajegyzékekből 1528 előtt 1, utána (1541 és 1585 között) 12 volt kódexlapból készült kötésben.

⁶⁸ A forrástípus egy kötetének bemutatása: BARACZKA István: *Az 1535/36. évi Sopron városi kamarai számadáskönyv néhány tanulsága*. = SSz (23.) 1969. 207–215.

de legkésőbb néhány éven belül bekötötték – vagy előre bekötött köteteket használtak fel.

A második legfontosabb sorozat a tanácsjegyzőkönyveké (Ratsprotokolle), amelyek közül 44 kötet van kódexlapba kötve. Az első 1584-ből való; ezután az 1650-es évek végéig rendszeresnek mondható a kötetek ilyen módon történt bekötése. A hiátusokat leginkább az okozza, hogy nem minden évben nyitottak új kötetet. Az 1650-es évek elejétől tértek át a jegyzőkönyveknél a papírtáblás, fehér vagy sárga pergamenkötésre; az utolsó kódexlapból készített kötések az 1657–59. évi köteteket borították.

A harmadik főbb sorozatot a bírósági jegyzőkönyvek (Gerichtsprotokolle) alkotják. Ennek első darabja egy, a korábbi városi könyvek mintájára nagyobb időszakot átfogó, a városi tanács 1533 és 1565 közötti jogszolgáltató tevékenységét megörökítő kötet, amelynek külső és belső kötéstáblája egyaránt kódexlapból (Fragm. 229 és 325) készült,⁶⁹ valószínűleg a könyv használatának vége felé.⁷⁰ Az ezt követő, különböző hosszúságú időszakokat lefedő kötetek más, például görgetődiszes bőrkötést kaptak. 1629-ben kezdődik és 1677-ig tart a kódexlapba kötött bírósági jegyzőkönyvek sora, amelyekről további 23 kódextöredéket fejtettek le. 1677 után áttértek az iratsorozat papírtáblán fényes, vörösre színezett pergamenbe történő kötésére.

A többi mintegy száz levéltári kódextöredék kisebb része (15 darab) nem kapcsolódik közvetlenül az iratanyaghoz, a 20. századi levéltári rendezések során különálló lapként regisztrálták azokat. Másik része mintegy tucatnyi, különböző jellegű kötetet borított. A bekötött iratok tartalmi megoszlása a 17. század elejétől jóval változatosabb a korábbi időszakénál. Többek között polgárkönyvek, hegyvámkönyvek, ispotály-számadások, fogolykiváltásról szóló elszámolás (a Fragm. 52 őrzőkönyve), a végrendeletileg a szegényekre hagyott összegek elosztásáról vezetett számadás (1641–1674, Fragm. 270), illetve országgyűlési végzések 1647-ből és 1655-ből (Fragm. 135, 261) találhatók köztük. A levéltárba kerültek továbbá olyan, kódexlapba kötött iratok is, amelyek használatuk idején biztosan nem városi tulajdonban voltak, mint például Hans Seyfridt „házipatikája és eceteskönyvecskéje” (1609–1633). Mivel a kötetet borító kódexlapon (Fragm. 42) a tulajdonos neve és a mű címe mellett az 1617-es évszám szerepel, Seyfridt viszont csak 1625-ben költözött Bécsből Sopronba, ezt a könyvet szinte biztosan a császárvárosban kötötték.⁷¹

⁶⁹ A kötet bejegyzéseit közléteszi: TIRNITZ József – SZAKÁCS Anita: *Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái I. 1533–1554*. Sopron, 1996. és SZAKÁCS Anita: *Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái II. 1555–1569*. Sopron, 1997. A kötés leírása az előbbi munka bevezetőjében, 9.

⁷⁰ A kodikológiai meghatározás szerint a Fragm. 229. kódextöredék összefügg a Fragm. 228. (Szt. Mihály templom számadása, 1599) és a Fragm. 230. (1565. évi városi számadáskönyv) töredékekkel.

⁷¹ Kiadása: MOLLAY Károly: *Hans Seyfridt házipatikája és eceteskönyvecskéje (1609–1633)*. Sopron, 1995. /Sopron Város Történeti Forrásai B sor. 2. köt./ A kötésről és a tulajdonosról: Bevezetés, 13.

A levéltár történetével kapcsolatban fentebb tárgyalt rendezéshez kapcsolódhatott a jobbágyközségek egyes nagyobb terjedelmű iratainak köttetése is. Ide sorolható a lépesfalvi (Loipersbach) árvakönyv (1641–1714; *Fragm.* 53), ugyanonnan szőlő-telekkönyv (1640; *Fragm.* 390 és 193), a nyéki és kisboldogasszonyi (Neckenmarkt, Frauenhaid) szőlőskertek jegyzéke (1643, *Fragm.* 247), valamint a kelénpataki (Klingenbach) földhaszonbér-jegyzék (1643–1666; *Fragm.* 315). Az említett kötetekből többet évtizedeken keresztül használtak, de a köttetésre valószínűleg a felfektetésükkor került sor, mivel a kezdő dátumok egybevágnak, míg a záró évszámok nem.

A 17. század második negyedében kezdődött meg a különböző kézműves céhek egyes könyveinek bekötetése is: a vargák (1625–1655; *Fragm.* 117), a kőműves- és kőfaragó-legények (1628–1738; *Fragm.* 389), a szűcsök (1630–1806; *Fragm.* 114), a lakatosok (1637; *Fragm.* 274), a kereskedők (1642–1707; *Fragm.* 29), a csizmadíák (1643–1683, ill. 1652–1653; *Fragm.* 63 ill. 260), szíjgyártók (1644; *Fragm.* 134) számadás-, illetve mester- vagy legény-könyvei kaptak ekkor kódexlap-borítást. Ezeket az iratokat akkor még szintén nem a levéltárban, hanem az adott céhek ládájában őrizték, így nem a városi közigazgatás hivatali könyvkötető tevékenységéről, hanem a városban akkoriban rendelkezésre álló könyvkötő kapacitásról tanúskodnak.

A soproni városi iratanyag kódexlapokba való kötése gyakorlatilag 1690-ben befejeződött. Az összesen hat, ennél későbbi keltezésű, a Soproni Levéltárban található őrzőkönyv eredetileg nem tartozott a városi adminisztráció körébe.

3. Néhány megjegyzés az evangélikus gyűjteményekben levő könyvek kötéséről

Az evangélikus gyűjteményekben levő könyvek kötését, mivel a gyűjtemény több forrásból alakult ki, és a különböző egyéb kötésfajták jelenléte független a kódexlapok felhasználásától, nem szükséges a levéltári anyagéhoz hasonló részletességgel ismertetni. Csak néhány adatra, illetve szempontra hívom fel a figyelmet.

A gyűjtemény 16–17. századi anyagában jóval kisebb arányban vannak jelen a kódexlapba kötött kötetek, mint a városi levéltár könyv alakú iratanyaga esetében. Nincsenek olyan könyvfajták, amelyeknél szükségszerű lett volna, hogy ilyen borítást kapjanak. A köttetés módjának megválasztásánál elsősorban a könyv tulajdonosának anyagi helyzete volt a döntő. A kódextöredékek kötésként való hasznosítása a viszonylag olcsóbb megoldások közé tartozott. Ezért feltételezhetjük, hogy amennyiben a vásárlás vagy az első használat helyét megörökítő possessor-bejegyzés található egy kódexlapba kötött kötetben, ez egyben a köttetés helyét is megadja. A gótikus egyesbélyegzős és reneszánsz görgetődíszes egészsbőr kötetekben lévő könyveket külföldről hozták be.⁷²

⁷² Az evangélikus gyűjtemények igen gazdagok az ilyen jellegű kötésekben is, ezekről az 1990-es években Rozsondai Marianne készített levonatokat és meghatározta azokat: *Ösnyomtatványok a soproni evangélikus könyvtárakban*. Szerk. GRÜLL Tibor. Sopron, 1993. (Kézirat gyanánt).

A kötésmód dokumentálásának érdekes esetével találkozhatunk egy, a liceumi könyvtárban található, héber kódexlap másodlagos felhasználásával valószínűleg Chemnitzben bekötött könyvnél. A kódextörék ismertetője így számol be erről: „A kötet érdekessége még, hogy a tábla lefejtésekor a tükörré kiragasztott előzék nem látható, belső oldalán előkerült a könyvkötő feljegyzése is, amelyet valószínűleg a megrendelés felvételekor sebtében firkantott le a papírra. A „*halbleder, welusch*” megjegyzéssel a félbőr kötésre, illetve az „idegen” (a *welisch/welusch* ugyanis nemcsak „olaszt” hanem általában minden külföldit jelölt) pergamenre utalt.”⁷³

Hasonlóképpen a kötés makulatúrájából került elő az egyik latin kódextörék őrzőkönyvének (Fragm. 297) egy feljegyzés, amely soproni könyvkötő munkáját, egyben a felhasznált törék soproni jelenlétét bizonyítja. Ez esetben nem megrendelés felvételéről, hanem egy boríték címezéséről van szó: „Dem Ehrnuesten herm Hans Koll, Burger zu Ödenburg, undt wolbestelten buchbinder, meinem insonderß guetten freindt. Ödenburg”. Hogy pontosan hogyan jutott hozzá a pergamenlaphoz, azt nem árulják el a forrásaink, azt viszont bizonyítják, hogy a levéltári anyag kötetein kívül is készültek Sopronban kódextörédek felhasználásával kötések.

Az evangélikus könyvgyűjtemény más darabjainak köttetése is vannak forrásaink, ezek száma céltudatos kutatással bizonyára tovább szaporítható. A megrendelések azonban általában drágább, igényesebb kivitelű munkákról szólnak. Ilyen volt a fentebb már említett, Katherina Lichtenauerin hagyatékából vásárolt *Conciliarum omnium ... collectio* is, amely gyűjtemény könyveinek bekötésével Matthias Lang két helyi könyvkötőt, az imént említett Hans Kohlt, valamint Hans Adam Piernert bízta meg, s mindkét mester 18–18 könyv kötését végezte el. Pierner munkájáról csak számlája alapján értesülünk; a másik 18 kötet kötésén Kohl monogramja, a K betű is megtalálható.⁷⁴

4. Az azonos kódexekből származó töredék-sorozatok kötéstörténeti tanulságai

Az eddigiekben külső források alapján összegeztük a soproni könyvkötőkről nyerhető információkat, illetve az őrzőkönyvek megoszlása alapján igyekeztünk meghatározni a kódexlapok felhasználásával készült kötések helyét és szerepét a levéltári illetve könyvtári anyag esetében. A töredékek azonban maguk is értékes információkat szolgáltatnak saját „utóéletükről”. A legfontosabb forráscsoportot ebből a szempontból az azonos kódexekből származó terjedelmes töredék-sorozatok

⁷³ STÖCKEL, Matthes: *Apologia, oder Verantwortung des Christlichen Concordien Buchs*. Drezda, 1584. (SEK, jelzet nélkül) Az előzéklapon bejegyzés olvasható: Ex bibliotheca Melchioris Eccardi, Chemn[itziensis] a[nno] 1598 m[ense] Julii. L. TURÁN Tamás: *Újabb héber kódextörédek soproni könyvtárakban*. = SSz. (49.) 1995. 74–76.

⁷⁴ FRIEDRICH: „*Concordia*”, i. h. (25. jegyzetben) 124–128. A kötetésre vonatkozó dokumentáció: *Lesestoffe I.* (19. jegyzetben) 521–523.

jelentik. A soproni anyagban 42 kódexből maradt fenn két vagy több levél, amelyek különböző kötetek bekötésére szolgáltak (a leghosszabb sorozat 21 tételből áll). Ha az összetartozó lapokhoz hozzárendeljük őrzkönyveik használati idejét, képet kaphatunk az eredeti kötetek szétszabdálásának folyamatáról, és vele párhuzamosan a kötetés megszervezéséről, időbeli dinamikájáról (2. táblázat).

Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a könyvkötésre folyamatosan nagy mennyiségben felhasznált liturgikus kódexek mellett az 1620-as és 1640-es közötti években a könyvkötő műhelyek hirtelen nagyobb mennyiségű teológiai és orvosi kódexhez is jutottak. Ezek eredetéről egyelőre nem tudunk közelebbit.

A sorozatok felhasználásának időhatárai általában egybeesnek egy-egy, fentebb bemutatott soproni könyvkötő működési idejével. Vannak azonban olyan sorozatok is, amelyhez jelenlegi ismereteink alapján nem tudunk könyvkötőt rendelni. Ilyen az 1580-as évek előtt kötőanyagot szolgáltató három sorozat, különösen az 1569-től felhasznált, a passauai szertartásrendet követő missale, amelynek 14 lapja található meg a feldolgozott anyagban (Fragm. 364–377). Az ebben az időszakban bekötött anyagok között feltűnően nagy számú templomi számadás is található, amelynek alapján esetleg feltételezhető, hogy egyházi, vagy az egyház megbízásából dolgozó személy végezte ebben az időben a könyvkötést.

Az 1580-as évek végétől az 1600-as évek elejéig azonosítható négy sorozatot – itt is misekönyvekről van szó – feltételesen Christoph Spanring működéséhez kapcsolhatjuk, bár az utolsó, 21 tételből álló sorozatból három őrzkönyv dátuma későbbi a mester illetve özvegy halálának événél.⁷⁵ Még több kérdést vet fel az 1605 és 1621 közötti időszak két rövidebb (3 darabból álló) és három hosszabb (8, 8 ill. 9 tételt számláló, köztük egy, az esztergomi szertartásrendet követő) missale-sorozata. Ebből az időszakból ugyanis nem tudunk biztosan helyben működő soproni könyvkötőről, a bekötött iratok folyamatossága és helyi jellege viszont a városi kancellária rendszeres kötetési megrendeléseiről tanúskodik.

Lorenz Helm könyvkötőmester megtelepedése után már viszonylag megbízhatóan összekapcsolhatjuk az egyes sorozatokat egy-egy ismert könyvkötő működésével. Ez alól csak az 1620-as évek közepe és az 1640-es évek eleje között felhasznált két kötet: Johannes Balbus *Catholiconja* (Fragm. 48–55) és Galenus: *De ingenio sanitatis* (110–113) jelent kivételt, amelyek lapjaiba először Lorenz Helm, majd feltehetően az ő hagyatékát az özvegy halála után átvevő Melchior Beldt is kötött könyveket. Ezt az említett sorozatok belső időrendje is alátámasztja, amelyben elkülöníthető egy-egy 1636 előtti, illetve utáni őrzkönyv-csoport. Az 1650-es évek végétől elméletileg problémát jelenthet az, hogy több könyvkötő is működött párhuzamosan Sopronban, de a városi számadáskönyvek könyvkötőknek szóló kifizetési tételei (l. a Függelék) Hans Kolb (Kohl) személyét helyezik az előtérbe. Kortársa, Hans Adam Pierner csak 1669-ben és 1676-ban kapott városi kifizetést, ezért nevét csak ezekhez az évekhez kapcsolódva vettem számításba a 2. táblázatban.

⁷⁵ L. fentebb, 40. jz. Az özvegy végrendeletét 1606 áprilisában hirdették ki, a kérdéses kötetek 1606 és 1608 közötti dátumokat viselnek.

Mivel a legtöbb könyvkötőhöz több sorozat is rendelhető, megvizsgálhatjuk azt is, hogy hogyan gazdálkodtak a kezükbe került nyersanyaggal. A bekötött anyagok időrendjében összeállított táblázat (2. táblázat) azt sugallja, hogy Helm több, talán már eleve töredékesen hozzá került kötet lapjait használta fel párhuzamosan. Az öt megelőző illetve követő mesterek viszont többnyire egymás után vették kézbe az egyes kódexeket, és miután az egyiket elhasználták, azután kezdtek egy újabb kötet felszabdalásához. Kivételt jelent az a két antiphonale, amelyek 1658-tól kezdődően voltak Hans Kolb műhelyének nyersanyagai. Ez a két kötet más szempontból is tanulságos. Mivel a kodikológiai kutatás a lapokat a könyvek eredeti sorrendjébe állította vissza, a hozzájuk tartozó őrzőkönyvek időrendjéből azt is ki lehet következtetni, hogy milyen rendszer szerint kerültek azok a könyvkötő kése alá. Abból a kódexből, amelyből a 142–149. számú töredékek származnak, hátulról kezdhettem el kiemelni a lapokat, míg a 150–163. számú töredékeket a kötet elejétől indulva, nagyjából az eredeti sorrendjükben használta fel. A kisebb, egy-két évnyi ingadozásokat az ívek szétvágásakor egyszerre kieső lapok párhuzamos felhasználása okozhatta.

Más esetekben ilyenfajta szabályosságot nem lehet kimutatni. Az viszont általában jellemző, hogy egy összetartozó kötet lapjait viszonylag rövid időhatáron belül felhasználták a könyvkötők. Rövidebb sorozatoknál ez 2–3 évet, jelent, de hosszabbaknál is ritkán haladja meg a legkorábbi és legkésőbbi őrzőkönyv dátuma közti időköz a 10–12 esztendő. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ennyi ideig feküdt az egyre csonkább kódex a könyvkötő műhelyében. Az is elképzelhető, hogy a megbízó, azaz a városi kancellária összegyűjtött több, bizonyos évkörből származó iratot, és azokat egy tételben adta át köttetésre. Néhány alkalommal a megrendelési szokások dinamikáját is láttatni engedik a sorozatok. Vannak olyan együttesek, amelyek egy-egy fajta irat – általában városi számadáskönyv (pl. *Fragm.* 84–88, 226–227) vagy tanácsülési jegyzőkönyv (pl. *Fragm.* 101–106, 107–109) – bekötésére szolgáltak. A bekötendő iratok ilyen esetekben 2 és 6 év közötti időszakot fognak át. Más alkalmakkor egy vagy több év összes fontosabb városi könyvét egyszerre, egy megrendelés részeként köttették be. Például a 175–177. számú töredékek az 1640. évi számadáskönyvet valamint a rákövetkező év bírósági és tanácsülési jegyzőkönyvét borítják. Az egyre rendszeresebbé váló köttetési gyakorlatot mutatja, hogy 1657-től kevés kivétellel évente maradtak fenn a városi számadáskönyvekben könyvkötő-számlák kiegyenlítéséről szóló bejegyzések (l. a Függeléket).

A városi kancellária említett köteteit tehát legtöbb esetben használatukkal egy időben, vagy az azt követő néhány évben köttették be. A többi, ritkábban előforduló iratfajta általában felfektetésükkor látták el borítóval. Így történt ez például Sopron környéki községek hegyvám- vagy árvakönyveinél, illetve a céhek szabály- vagy mesterkönyveinél is, amelyeket azután nem egyszer több évtizeden, vagy akár egy évszázadnál hosszabb ideig is használtak. A községi iratok kötései gyakran részei a városi könyveknek is tartalmazó töredék-sorozatoknak, ami mutatja, hogy Sopron mint földesúr e tekintetben is kézben tartotta az ügyek vitelét. A céhek megbízhatták a városi könyvkötőt vagy más mestert is irataik bekötésével. Össze-

tartozó kódexlapokat, amelyek egyike céhes, másika városi iratot borított, két esetben mutatott ki a kutatás.⁷⁶ Szintén két példát sikerült találni arra, Melchior Beldt működésének idejéből, hogy az evangélikus könyvtár köteteit a városi cancellária anyagával együtt, egyazon kódex lapjaiba kötötték.⁷⁷

A töredék-sorozatok darabjaival bekötött levéltári iratok közül mindössze fél tucatnyi alkalommal figyelhetünk meg olyan kiugró példákat, amelyek jóval a sorozat zömének kötőanyagként való felhasználása előtti vagy utáni időszakra keltezhetők. Ezek nagyrészt olyan iratok, amelyek esetében műfajuk alapján is joggal feltételezhetjük korábban bekötött ívek másodlagos felhasználását: fogalmazvány-könyv (Konzeptbuch), személyes feljegyzési könyv és hasonló, egyedi jellegű iratok.⁷⁸ Nehezebb megmagyarázni, hogy néhány iratot miért használatának lezárulása után több évtizeddel kötöttek be: itt a városi levéltár korabeli rendezése során feltárt hiányosságok orvoslásáról lehet talán szó.⁷⁹ Ez a csekély számú kivétel azonban inkább erősíti, mint cáfolja azt a megállapítást, hogy az ugyanabból a kódexből származó lapokba kötött levéltári anyagok kronológiai, és gyakran tartalmi tekintetben is közel állnak egymáshoz.

III. A középkori Soproni könyvkultúrája a levéltári források és a fennmaradt kötetek tükrében

Tanulmányom harmadik fő része, amint azt a bevezetőben is jeleztem, a középkori soproni könyvkultúrát tárgyalja. Nem szándékozom azonban valamennyi emlékérről rendszerezett áttekintést adni. Erről a témáról – a számos értékes rész-

⁷⁶ A vargák 1625 és 1655 között használt mesterkönyvének borítója (Fragm. 117) kapcsolódik az 1625. és 1635. évi városi számadáskönyv borítójához (Fragm. 115 és 116), továbbá a lakatos céh 1637 és 1762 között használt statútumkönyvét és az 1626. évi számadáskönyvet kötötték ugyanannak a missalának a lapjaiba (Fragm. 273–274).

⁷⁷ Fragm. 89–95. töredékek: 1637. és 1638. évi városi iratok mellett a Lc 32, 1528-ban nyomtatott kötet volt egyazon kánonjogi kódex lapjaiba kötve; Fragm. 96–99. töredékek: a liceumi könyvtár Ba 17a, Ba 17b és K 28 jelzetű, 1619 és 1628 között nyomtatott kötetei mellett az 1643. évi számadáskönyv volt egy másik kánonjogi kézirat lapjaival borítva.

⁷⁸ A Szt. Mihály templom 1599. évi számadásának borítója (Fragm. 228) két feltehetően 1565-ben bekötött irat fedőlapjával; az 1631. évi ispotályszámadás borítója (Fragm. 312) az 1585-ös és 1586-os számadáskönyv kötésével tartozik össze. Az 1685 és 1699 között használt „Conceptpuech” (Fragm. 162. örzökönyve) 1658 és 1676 között bekötött sorozat részét képezte; az „Oedenburgische Gefangene und Arme Bürgers Töchter 1663–1700” megjelölésű iratot (Fragm. 52. örzökönyve) legalább 20 évvel korábban bekötött kötetbe vezették. Johann Wohlmuth városbíró 1717 és 1737 között vezetett feljegyzéseinek borítója egy 1651-es tanácsjegyzőkönyvéhez kapcsolódik.

⁷⁹ A legkürivőbb eset az 1537. évi mustrajegyzék (Musterregister), a Fragm. 75. számú töredék örzökönyve, amelyet nála 90–100 évvel későbbi iratokkal együtt kötöttek be (Fragm. 74–83). Az 1588. illetve 1611. évi számadáskönyvet nála 15–20 évvel későbbi iratokkal együtt kötötték be (Fragm. 352–360 ill. 190–194).

tanulmány mellett⁸⁰ – egy régóta kívánatos összefoglaló munka megírására még nem került sor. Itt csak ahhoz a kérdéshez szeretnék adatokat felsorakoztatni, hogy vajon mennyiben rokoníthatók a középkori Sopronból adatolt könyvek – a ránk maradt köteteket és a szöveges hivatkozásból ismerteket is számításba véve – műfajuk, témájuk szerint azokkal a kötetekkel, amelyek lapjait a kötéstáblák őrizték meg.

A fennmaradt kötetek viszonylag kevés fogódzót adnak. Teljes és biztosan soproni eredetű kódexet csak egyet ismerünk, az ún. Golso-kódexet, továbbá van egy kötet a reini ciszterci apátság gyűjteményében, amelyben 15. századi soproni possessor-bejegyzés van.⁸¹ A könyvkultúra másik lényeges, Sopronból szerencsére nagy mennyiségben fennmaradt forrását a végrendeletek jelentik, amelyekben az örökhagyó ingatlan- és pénzvagyona mellett fontosabb ingóságait, köztük könyveit is megnevezhette.⁸² A soproni testamentumokban 1400 és 1523 között több mint száz könyv említésével találkozunk. Ezek mintegy 92%-a (94 tétel) 19 egyházi végrendelező birtokában volt.⁸³ A 10 világi könyvtulajdonos testáló sorában, akik 12 kötetet soroltak fel, három iparos (egy kádár, egy pék és egy festő), egy gazdapolgár és két patrícius-özvegy található; további hárman (egy kereskedő és két özvegy) rendelkeztek misekönyv vásárlásáról alapítványuk számára.

A könyvek tartalmi megoszlása összhangban volt tulajdonosaik igényeivel, de természetesen tükrözi a könyvpiacra rendelkezésre álló választékot is, amely a vizsgált korszakban komoly változásokon esett át. Teljes Bibliák és a hozzájuk kapcsolódó rendszeres kommentárok viszonylag ritkán fordultak elő. Öt soproni pap említette a Szentírást valamilyen formában, az 1521-ben végrendelező Peter Göckerl pékmester pedig német nyelvű, valószínűleg nyomtatott evangéliummal

⁸⁰ A legfontosabb áttekintés: MOLLAY: *Többnyelvűség, i. h.* (33. jegyzetben) I. és II. rész = SSz (21.) 1967. 155–171, 205–223, 317–333; SSz (22.) 1968. 37–58, 130–150.

⁸¹ RADÓ Polikárp: *Sopron város kézíratos misekönyve, a Golso-kódex.* = MKsz 1940. 226–235.; MOLLAY: *i. h.* (41. jegyzetben) 219–224. A reini kötet: CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* II. Bp. 1993. 181. (2536. szám); MADAS, Edith: *Die heiligen ungarischen Könige in zisterziensischen Legendarien am Ende des 13. Jahrhunderts.* In: *Zisterziensisches Schreiben im Mittelalter – das Skriptorium der Reiner Mönche.* Hgg. Anton SCHWOB, Karin KRANICH-HOFBAUER. Bern, 2005. 219–229, kül. 227–228.

⁸² A soproni végrendeletek kiadása: HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/1. és II/2., ill. az oklevéltár további kötetében, passim. Feldolgozásuk: SZENDE Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* Bp. 2004. /Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok 32./, kül. 80–92 (társadalmi megoszlás) és 223–231 (könyvek). A könyvekről részletesebben: PROBST, Franz: *Ödenburger Privatbibliotheken im 15. und 16. Jahrhundert.* = *Burgenländische Heimatblätter* (16.) 1954. 136–156. és SZENDE Katalin: *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban.* = *Aetas* 1990/3. 69–123, kül. 95–96. A továbbiakban olvasható áttekintés elsősorban ez utóbbi publikáción, illetve a soproni végrendeleteknek a szerző által végzett számítógépes feldolgozásán alapul.

⁸³ A könyvtulajdonos papokról az általuk bírt javadalmak ismertetésénél megemlékezik HÁZI Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete* (Sopron, 1939. passim) is.

rendelkezett. A liturgikus kötetek között elsősorban a misekönyveket kell számba venni. Ezekkel nemcsak a plébániai jogú templomoknak kellett rendelkezni, hanem az oltár-alapításoknál is nélkülözhetetlen felszerelési tárgy volt, amelynek beszerzéséről rendszerint az alapítók gondoskodtak. Sopronban a testamentumok szerint négy esetben rendelték el misekönyv vásárlását, a javadalmas papok pedig a már birtokukban lévő darabokról rendelkeztek. A különböző szertartásrendek közül az esztergomi és a passauai 'ordo'-ra utal Wolfgang Flächel 1520-ban kelt testamentuma: „das messpuech Graner bistümb” és „eyn puech Passawer bistümb” megnevezéssel.⁸⁴ Egyéb liturgikus könyvekre ritkábban hivatkoztak, főként a kottás könyveket említették külön: 'Gesankpuch, graduale, speciale genotirt' kifejezések fordultak elő néhány alkalommal. Sok pap birtokában volt zsolozsmáskönyv (Taczapuecher = Tagzeitbücher) vagy más imakönyv (pettpuech/er), de elvértve a polgároknak is volt saját imádságoskönyvük.

A filozófiai és elméleti teológiai művek nem mozogtak túl széles skálán a soproni forrásokban: Albertus Magnus *Naturaliája*, a Summa Pysani és Aquinói Tamás egy munkája (*Thomae secunda*) mellett Angelus de Clavasio olasz ferences és a később eretneknek tartott 13. századi Amalrich von Beno írása érdemel figyelmet,⁸⁵ a többi összefoglalás szerzője nem azonosítható egyértelműen.

Jóval általánosabb volt a gyakorlati teológia jelenléte a soproni könyvgyűjteményekben, elsősorban a különböző prédikációs könyvek, szentbeszéd-gyűjtemények formájában. Közülük a legnagyobb népszerűségnek Johannes Kaysersberg (Key-sersperg) és Thomas Ebendorfer von Haselpach művei örvendtek, utóbbi a bécsi egyetem rektora volt és Magyarországon is járt.⁸⁶ Soproni klerikusok birtokában volt még Ferreri Szt. Vince beszédeinek kötete és Jacobus a Voragine nagyböjti prédikációi is. Blasi Schwarz javadalmas pap 1523-ban Temesvári Pelbárt *Pomeriumának* két részéről is rendelkezett.

A világi tárgyú művek igen ritkák voltak, közülük a *Gesta Romanorum* két előfordulása, a Nagy Sándor-regény, a *Vita philosophorum* és a *Septem mirabilia mundi* van cím szerint is említve. Vallási vonatkozású, de nem liturgikus könyv volt a keresztényüldözések történetét megörökítő *Vallerianus*, egy „alts legendpuech” és a *Lampertica Historia*, ismertebb nevén a Legenda Aurea. A *Judith* című könyv feltehetően dramatizálva tartalmazta az ószövetségi apokrif történetet. Ezekon kívül egy jogi és két grammatikai művet említettek a testálók.

A végrendeletek dátumából, és esetenként a könyvek leírásából következően a felsorolt művek egy része kézirat volt, részben pergamenre, részben papírra írva. A nyomtatványok nagyobb arányú elterjedésével csak a 15. század utolsó két évtizedétől számolhatunk. Maguk a végrendelkezők csak két alkalommal jegyezték meg, hogy nyomtatott könyvet testáltak, de a 16. század elejétől már ezek

⁸⁴ HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/1. 355.

⁸⁵ MOLLAY: *Többsnyelvűség, i. h.* (33. jegyzetben) 318–320.

⁸⁶ SEIDL, Johannes: *Thomas Ebendorfer, Enea Silvio Piccolomini und Johannes Hinderbach. Geistliche im Umkreis Friedrichs III.* = Beiträge zur Wiener Diözesangeschichte (34/2.) 1993. 39–43; PROBST: *i. h.* (82. jegyzetben) 143–144.

lehetek többségben. Néhány adattal a kéziratok áráról is rendelkezünk: Urban von Weyten 1400-ban egy ezüst kupája áráért, tehát legalább 10 dénárfont körüli összegért csináltatott misekönyvet. Az 1481-ben Georg Preirer tulajdonában volt *Panthology* legalább 9,5 dénárfont értéket képviselt.⁸⁷ Az említett Haselpach-szentbeszédek gyűjteményéért Bécsben 1462-ben kötetés nélkül 5 dénárfontot kellett fizetni a másolónak, míg a kötetés további 5 solidusba került.⁸⁸

A végrendeletek a könyvek örököseinek megnevezésén keresztül azok forgalmára, illetve további sorsára is utalnak. Természetes személyek (papok, tanulmányaikat végző diákok, sőt a város vezető polgárai) mellett misealapítványok és egyházi intézmények részesültek a könyvhagyatékokból. Ezek sorában is kiemelésre kívánczik az egyházzal kapcsolatos a Szent Mihály-templom alá tartozó, a városplébános „magánkápolnájának” tekinthető Szentlélek-kápolna mellett felállított papi könyvtár. Ide tartozott továbbá a fentebb említett, jelenleg Reinben őrzött kódex is, amelyben a „Capella Sancti Spiritus in Suprunio” szövegű, 15. századi írású bejegyzés található, sajnos dátum nélkül. Pontos adatokkal a könyvtárról két világi végrendelező pénzügyi adományából rendelkezünk, 1476-ból ill. 1494-ből.⁸⁹ Az első olyan adomány, ahol tételesen felsorolt könyvekről volt szó, 1520-ból ismeretes, Wolfgang Flächel javadalmazás paptól, aki a *Rationale divinorum*, *Rosarium*, *Lampertica Historia* és *Summa angelica* című köteteket hagyta paptársára halála esetére (utóörökösként) a könyvtárra. Figyelemre méltó, hogy a négy címből három szinte teljes bizonyossággal azonosítható a soproni evangélikus konventi könyvtár három kötetével.⁹⁰ Rajta kívül egy másik soproni pap, Blasi Schwarz testamentumából is nagy valószínűséggel azonosítható hat kötet a konventi könyvtárban.⁹¹ Mindez azt jelenti, hogy a Szentlélek-kápolna könyvtára vagy legalábbis annak egy része, valószínűleg azután hogy áthelyezték a Szt. Mihály templomba, bekerült az evangélikus gyülekezet könyvtárába, annak egyik pillérét jelentette. Ily módon Sopron középkori könyvtárájának egy része – habár itt csupán nyomtatott műről van szó – napjainkig fennmaradt!

A Szentlélek-kápolnán kívül a középkorban több más soproni egyházi intézmény is rendelkezett könyvtárral. Volt egy gyűjteménye a papok testvérületének, amelyből a Győri Egyházmegyei Könyvtárban maradt fenn egy 1526-os nyomtatvány, „Liber Confraternitatis dominorum Sacerdotum Soproniensium donatus

⁸⁷ HÁZI: *i. m.* (7. jegyzetben) II/1. 178, ill. 199.

⁸⁸ *Die Kuenringer*. Ausstellungskatalog. Zwettl, Wien, 1982., Kat.-Nr. 169.

⁸⁹ HÁZI: *Egyháztörténet, i. m.* (83. jegyzetben) 27–28.

⁹⁰ SEK, Le 8. Le 39, Le 40. Valószínűleg ugyanennek a klerikusnak a hagyatékából származik a L. 61 jelzetű 1512-es nyomtatott missale is, ami a „Messpuech Graner bistumb” végrendeleti tétellel lehet azonos. A kötetekben possessor-bejegyzés ugyan nincsen, de éppen együttes említésük és a könyvtárban való együttes előfordulásuk szól az azonosítás mellett.

⁹¹ Lc 26, Ld 34, Le 2, Le 4, Le 10a, és MOLLAY: *Többszövevény, i. h.* (33. és 80. jegyzetben) 1968, 52 és 55. W. Flächel és B. Schwarz kötetének valószínű azonosítását már korábban publikáltam: SZENDE: *A soproni polgárság, i. h.* (82. jegyzetben) 96, és 117: 13. táblázat.

eidem per dominum Paulum Schbartz” bejegyzéssel.⁹² Hogy ez helyileg és tulajdonjogát tekintve elkülönült-e a Szentlélek-kápolnabeli papi könyvtártól, nem tudjuk eldönteni. Mindenesetre a 16. század közepén még fennállt, sőt gyarapodott, és a későbbiekben nem követte az előbbi gyűjtemény sorsát.

A Szt. Mihály plébániatemplom gyűjteményéből is egyetlen kötetet ismerünk, egy 1491-es kiadású nyomtatott Bibliát, amely szintén az evangélikus konventi könyvtárban maradt fenn.⁹³ A Szent Mihály-templom 1570. évi leltára a könyvtárról mint „ain liberey von alten puechern, zerstreuet und unbeschriben” emlékezett meg. A gyűjtemény a leltárral egy időben is gyarapodott a néhai Joseph geresdi pap könyvtárának felével. Valószínűleg más könyvhagyatékok is kerülhettek ide ebben az időben.⁹⁴

A városban illetve környékén meglepően szerzetesi közösségek szintén rendelkeztek könyvgyűjteménnyel. A ferencesek könyvtárára ugyan középkori adat nem maradt fenn, az 1787-as abolíciós jegyzékben azonban 83 darab 1467 és 1541 között nyomtatott kötetet számolt össze Házi Jenő, amelyek többségét egykorú beszerzésnek tartja.⁹⁵ A bánfalvi (Wandorf) Szt. Farkas pálos kolostorból egy 1482-ben Nürnbergben nyomtatott Biblia maradt ránk, „ad Sanctum Wolffgangum ista biblia pertinet in proximo adiacentis civitatis Soproniensis” bejegyzéssel.⁹⁶

Összegzés

Mivel járulhatnak hozzá az eddig elmondottak a soproni kódextörödékek értelmezéséhez? Az eredeti környezetükből a szó konkrét és átvitt értelmében is kiszakított lapok könyvkötő anyagként tárgyasultak, az anyagi és szellemi kultúra határvonalára kerültek. Ezért a művelődéstörténeti kutatás számára az eredeti környezet felidézése, illetve felbomlásának rekonstruálása jelenti a legfontosabb feladatot.

Radó Polikárp, a magyar kódextörödékek kutatásának elindítója, a soproni liturgikus könyvek könyvkötés céljaira való felhasználását a protestantizmussal hozta kapcsolatba.⁹⁷ Már rendtársa, Szigeti Kilián felhívta azonban a figyelmet arra, hogy „bár a hitvitákból fakadó kölcsönös ellenszenv sok érték elpusztítására vezetett, mégis az egyházi kódexeknek könyvkötésre való felhasználása kb. ugyanilyen

⁹² Győri Egyházmegyei Könyvtár, XIX. b. 38. L. P. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai IV.* = MKsz 1980. 340.

⁹³ SEK, La 7. L. *Irodalmi élet*, (21. jegyzetben) IV. 2. tétel.

⁹⁴ SVL Lad. LI fasc. 2. nr. 42/22, 16.; *Irodalmi élet*, (21. jegyzetben) IV. 3. tétel.

⁹⁵ HÁZI: *Egyháztörténet, i. m.* (83. jegyzetben) 193–194. Kéziratra utaló adatot nem talált a leltárban.

⁹⁶ Győri Egyházmegyei Könyvtár, Ö. IV. 15.; *Irodalmi élet*, (21. jegyzetben) IV. 4. tétel.

⁹⁷ RADÓ, Policarpus: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. 1947. 97.

arányban megtalálható mindenütt a káptalanok és szerzetesházak részéről is”.⁹⁸ Az azóta végzett kutatások Európa-szerte bizonyították, hogy a kódexek feleslegessé válását okozhatta a reformáció mellett a könyvnyomtatás megjelenése, a betűformák és írásmódok, továbbá a liturgia és a hozzá kapcsolódó zenei elemek változása is. Ugyanakkor a soproni evangélikus könyvgyűjtemények története arra is rávilágít, hogy a reformáció nem semmisítette meg elvből és válogatás nélkül a korábban keletkezett vallási tárgyú könyveket. A mai napig fennmaradt, a korábbi papi és plébániai könyvtárból átvett kötetek tanúsága alapján nem jelentett gondot az új tulajdonosok számára, hogy ezek a művek igencsak távol álltak a reformáció szellemétől. A liturgikus könyvek megőrzésére azonban bármely felekezet részéről jóval kevesebb figyelmet fordítottak.

A könyvkötők tehát „haszonélvezői” voltak annak a sokrétű folyamatnak, amely a 15. és 17. század között a középkori kódexállomány aktív használatának lezárulását hozta magával. A kódexlapok könyvkötő anyagként való felhasználásának szinte általánosnak mondható elterjedése, majd utóbb megszűnése elsősorban attól függött, hogy milyen mennyiségben állt rendelkezésre az alapanyag, azaz a használaton kívüli pergamenkódex. A másodlagos felhasználás előretörésének hátterében a könyvvásárlók és irattulajdonosok részéről fellépő egyre növekvő igények és a kielégítésükre jelentkező, a piac lehetőségeihez rugalmasan alkalmazkodó könyvkötői kapacitás állt.

Nem volt ez másképpen Sopronban sem. Amint a levéltári anyagok kötés-módjainak áttekintéséből láthattuk, a 15. században jelentkező viszonylag korlátozott igényeket a legkülönbözőbb feleslegessé vált anyagokkal: régi oklevelekkel, írott vagy nyomtatott papírlapokkal, és mellel is ismeretlen helyről idekerült kódexlapokkal elégítették ki. A templomok, egyházi és magán-könyvgyűjtemények számára dolgoztak alkalmi jelleggel gyakorlott, képzett könyvkötők is, de erre szakosodott mesterek hosszú távú megtelepedésére nincsenek adataink. Az igények nagyobb arányú megnövekedésére részben a nyomtatott könyvek tömeges elterjedése, részben pedig a városi írásos adminisztráció ugrásszerű mennyiségi és minőségi kibővülése miatt került sor. Ez utóbbi tekintetében úgy tűnik, hogy a zsidóság kiűzésekor Sopronban maradt héber kódextörédek csaknem húsz évig ki tudták elégíteni a helyi igényeket, sőt még a városon kívülre is jutott belőlük.

Hogyan ítéltük meg az ezután felhasznált anyag eredetét? Egyértelmű válasz nem mindig tudunk adni. Mind a pergamen-kódexek, mind egyes lapok viszonylag könnyen szállíthatók voltak, így bizonyos körön belüli mozgásukat nem lehet kizárni. A Batthyány-uradalomban felhasznált soproni héber kódexlapok esete arra figyelmeztet, hogy a nyugat-dunántúli térségen belül, de akár a határ osztrák oldalán is kereshetjük a 16. században felhasznált pergamenlapok eredetét. Az íráshoz használt anyagok forgalmát erősíthette, hogy a soproni városvezetés és az egyes polgárok is élénk kapcsolatban álltak Béccsel. Papírbeszerzéseiket is (az eddig összegyűjtött szórványos adatok alapján) ismert, más magyar kapcsolatokkal

⁹⁸ SZIGETI Kilián: *Középkori hangjegyes kódextörédek a Soproni Állami Levéltárban.* = SSz (17.) 1963. 148.

is rendelkező bécsi könyvkereskedőknél bonyolították le. Ezek könyvkötő-műhellyel is rendelkeztek és előre bekötött ívpapírt is árusítottak, sőt nem tartom kizártnak, hogy a helyben, illetve a bécsi egyetem környezetében feleslegessé vált pergamenlapok forgalmazásával is foglalkoztak.

Helyi kódexek nagyobb arányú felhasználását akkor tételezhetjük fel, amikor hivatásos könyvkötő, majd könyvkötők telepedtek meg Sopronban. Bár bizonyos mennyiségű anyagot ők is hozhattak magukkal – többük életrajzából kiderül, hogy Bécsből vagy Bécsújhelyről menekültek a vallásüldözések elől Sopronba – valószínűleg döntő többségében a helyben rendelkezésre álló anyagokat használták fel. A könyvkötők életrajzi adatainak áttekintése alapján a 16. század utolsó és a 17. század első évtizedében, illetve 17. század második negyedétől válik biztossá az, hogy a városi tanács, majd később a gyorsan gyarapodó evangélikus könyvtár vezetőinek megbízásait soproni könyvkötők teljesítették. Ismereteinket e tekintetben is kibővíti a kodikológiai kutatás eredménye, amely már az 1570-es évektől ki tud mutatni azonos könyvből származó hosszú sorozatokat. Elképzelhető, hogy további levéltári kutatással ezeknek a kötéseknek a készítőit is azonosítani lehet majd. A kötetés folyamata, dinamikája azonban a sorozatok egymásutánja, illetve belső időrendje alapján már most is kivételes részletességgel nyomon követhető.

A további kutatás feladata lesz a soproni kódextörödékek tartalmi vonatkozásainak és liturgiátörténeti adalékainak feldolgozása és összevetése a végrendeletekből és a megmaradt teljes kötetekből élénk táruuló, természetesen szintén töredékes képpel. A jelen anyag közzététele tehát – az itt megfogalmazott kritikai szempontok és megszorítások figyelembe vételével – sok más tudományos hozzá-
déma mellett a középkori Sopron könyvkultúrájának és művelődési viszonyainak megismeréséhez és a kódexlapok kötésként való felhasználásának részletes feltá-
rásához is jelentősen hozzájárul.

1. táblázat

*Az eddig ismert 16–17. századi, városi megrendelésre is dolgozó
soproni könyvkötők működési ideje*

(dőlttel szedve a nem Sopronban működő, de feltehetően a városnak is dolgozó mesterek)

<i>Erhard Hiller (Bécs)</i>	1581/1596
Christoph Spanring	1587–1605
<i>Johannes Manlius (Németújvár/Keresztúr)</i>	1584; 1599–1605
<i>Joseph Pleiner (Bécs)</i>	1606–1617
<i>Mathias Bauer (Bécs)</i>	1618–1625
Lorenz Helm, ill. özvegye	1627–1637
<i>Gregor Gelbhaar (Bécs)</i>	1635–1636
Melchior Beldt	1636–1647
Andreas Löffel	1648–1649
Hans Kolb / Kohl, ill. özvegye	1650–1680
Johann Adam Pierner	1658–1676
Zacharias Michel	1673–1685 (–1704)
Samuel Schreiber	1685–1690
Johann Jacob Windt	1691–1699

2. táblázat
Kódextörédek-sorozatok és a feltehetően azokat felhasználó könyvkötők

kezdő év	záró év	feltételezett könyvkötő	törédek sorszámai a katalógusban	kötéshez felhasznált mű	bekötött anyag [*]
?	?	?	235–236	Brev. Camerale	Konventi Könyvtár: Lc 479, Le 494
1554	1558	?	268–269	Sequentiarium	Vegyes
1565	1599	?	228–230	Lect. chori	Szkv, Bír, Szt.M. szám.
1569	1587	?	364–377	Missale Patav. p.	Szkv, isp, templ. szám., vegyes
1580	1583	Spanring??	381–388	Missale Patav. p.	Templ. szám., Szkv, dézsma
1584	1591	Spanring	281–295	Missale eccl. Hung.	Sárkány szám. Tjkv, vegyes
1585	1586 [1631]	Spanring?	311–313	Missale Patav. p.	Szkv., ispotály
1594	1608	Spanring + ?	331–351	Missale Patav. p.	Szkv, Tjkv, Vegyes
1602 [1588]	1620	?	352–360	Missale Strigon.	Szkv, templ. szám.
1607	1611	?	317–324	Missale Patav. p.	Szkv, Tjkv, vegyes
1610	1614	?	400–401	Missale OPaul	Templ. szám.
1614	1621	?	299–306	Missale Franco- Rom.	Szkv, Inv, Adóíz, Zsold
1615	1617	?	307–309	Missale Patav. p.	Szkv, Tjkv.
1621	1631	Helm	120–122	Psalterium chori	Szkv.
1623 [1611]	1625	Helm	190–194	Graduale Patav.?	Inv, Polg, Szkv vegyes
1624 [1537]	1635	Helm	74–83	Durandus: Speculum	Tjkv, Inv, vegyes
1625	1635	Helm	115–117	Antidotarium	Szkv, varga, Győr Fragn. 39; Esztergom Fragn. 62.

* A rövidítések feloldása: Szkv = Számadáskönyv, Bír = Bírósági jegyzőkönyv, Szt. M. = Szt. Mihály templom, szám = számadás, isp = ispotály, templ = templom(i), Tjkv = Tanácsülési jegyzőkönyv, Inv = inventárium, Adóíz = adójegyzék, Zsold = zsoldfizetési jegyzék, Polg = polgár-felvételi könyv.

<i>kezdő év</i>	<i>záró év</i>	<i>feltételezett könyvkötő</i>	<i>töredékek sorszámai a katalógusban</i>	<i>kötéshez felhasznált mű</i>	<i>bekötött anyag</i> [*]
1626	1642 [1663]	Helm, Beldt	48–55	Balbus: Catholicon	Tjkv, Szkv, vegyes; Bp. Seminarium Fragm. 33.
1626	1637	Helm	273–274	Missale Franco-Rom.	Szkv, lakatos
1628	1642	Helm, Beldt	110–113	Galenus: De ingenio sanitatis	Szkv, Bír, Tjkv.
1629	1634	Helm	101–106	Orvosi könyv	Tjkv.
1629	1631	Helm	178–179	Graduale OSB?	Bír, Szkv.
1636	1643	Beldt	107–109	Galenus: De iuvamentis	Tjkv.
1637	1638	Beldt	5–6	Biblia. Epistolae Pauli	Adójj, Bír
1637	1638	Beldt	89–95	Decretum Gratiani	Szkv, külön lapok, Lc 32
1640	1641	Beldt	175–177	Graduale Patav.	Szkv, Tjkv, Bír.
1640	1641	Beldt	390–391	Missale Patav.	Szkv., szőlő
1643	1644	Beldt	314–315	Missale Olom.	Bír, Kelénp.
1643	1643 [Ba 17b kötésben makulatúra: 1562–1659]	Kolb?	96–99	Bohicus: Distinctiones	Szkv, Ba 17a Ba 17b, K 28; Bp. Univ. Fragm. 94
1648	1650	Kolb	25–26	Rigaldus: Compendium...	Inv, Szkv.
1651	1717	Kolb?	244–245	Brev. OPraem	Tjkv, Wohlmuth
1654	1657	Kolb	135–141	Antiphonale OSB	Bír, Szkv, Tjkv.
1657	1658	Kolb	328–329	Missale Franco- Rom.	Szkv.
1658	1662	Kolb	142–149	Antiphonale OSB	Bír, Szkv, Tjkv.
1658	1676 [1685]	Kolb	150–163	Antiphonale OSB	Bír, Szkv, Tjkv.
1667	1669 [1685]	Pierner/ Schreiber?	182–184	Graduale Olom.	Bír, Polg. Győr Fragn. 79
1667	1668	Kolb	256–258	Lection. missae	Bír, Szkv. meggyesi árva k.
1669	1673	Kolb/Pierner	222–224	Lect. chori mon.	Szkv.
1670	1671	Kolb	84–88	Durandus: Summa	Szkv.
1674	1676	Kolb/Pierner	226–227	Lect. chori	Szkv.
1680	1690	Pierner/ Schreiber	186–189	Graduale Ocist.	Szkv.
1704	1714	Schraps M.?	199–200	Sequentiarium	Meggyes, Lépesfalva

Függelék

*A 17. század második felében,
Sopron város számára dolgozó könyvkötők „archontológiája”
1651–1700*

Összeállította: DOMINKOVITS Péter és D. SZAKÁCS Anita

Sopron szabad királyi város mai magyarországi viszonyok között egyedülállóan gazdag kora újkori levéltárában az 1527. évtől kezdődik a városi kamarási hivatal szinte teljesen folyamatos számadáskönyv sorozata (IV. A. 1009., Kammer-Amt; Kammer Raittungen / -Rechnungen). E forrástípus alapvetően a város éves gazdálkodásáról, a kiadások és bevételek alakulásáról ad differenciált, részletes képet. A tematikus szerkezetű, a kiadásokat tételesen hozó számadáskönyvekben – a korábbi szórvány adatok után – a 17. század derekától éves rendszerességgel találkozhat a kutató a városnak dolgozó könyvkötők számára folyósított kifizetésekkel. Az alábbi táblázatban e forrástípus alapján, az 1651–1700 közötti időszakból, a Sopron városban, a város számára (is) tevékenykedő könyvkötők jegyzékét állítottuk össze. Az egyes könyvkötők nevét az aktuális kötetben szereplő írásmód szerint közöljük, ami egyes esetekben egy név többféle rögzítését is hozhatja. A név mellett feltüntetjük a pontos lelőhelyet (számadáskönyv éve, fol.), továbbá az ár- és bértörténeti kutatásokhoz is némi adalékot szolgáltatva közöljük a kifizetett tételek nagyságát. (Sajnos forrásunk nem nevezi meg az elvégzett munkát!) Reméljük, hogy ez a kis jegyzék a további kutatásokat segíti, és egyszer teljes kora újkori „archontológiává” bővíülhet.

<i>Év és lapszám</i>	<i>Könyvkötő neve</i>	<i>Kifizetett összeg</i>
1651, fol. 96v	Hanß Kool	9 tal. 15 den.
1655, fol. 89v	Hanß Kool	9 tal.
1657, fol. 92v	Hanß Koll	11 tal. 2 sol.
1658, fol. 96v	Hanß Koll	10 tal. 5 sol.
1659, fol. 92r	Hanß Koll	7 tal. 4 sol.
1660, fol. 98r	Johan Kholl	8 tal. 6 sol.
1661, fol. 99r	Johan Kohl	8 tal.
1662, fol. 91v	Hanß Khol	6 tal.
1664, fol. 95r	Johan Kohl	10 tal. 5 sol.
1665, fol. 88v	Johan Kohl	7 tal. 2 sol.
1666, fol. 88v	Johan Kohl	13 tal. 4 sol.
1667, fol. 97v	Johan Kohl	6 tal.
1668, fol. 87r	Johan Kohl	6 tal.
1669, fol. 106v	Johann Kohl	6 tal. 4 sol.
1669, fol. 109r	Hannß Adam Pirner	5. tal. 2. sol. 15. den.
1670, fol. 87v	Johann Kohl	7 tal. 4 sol.
1671, fol. 78v	Johan Kohl	9 tal. 3 sol.
1672, fol. 75r	Johan Kohl	7 tal. 2 sol.
1674, fol. 79r	Johann Kohl	5 tal.
1675, fol. 127r	Johann Kohl	6 tal. 2 sol.

<i>Év és lapszám</i>	<i>Könyvkötő neve</i>	<i>Kifizetett összeg</i>
1676, fol. 91v	Johan Kohl	12 tal.
1676, fol. 92v	Hanß Adam Pierner	1 tal. 2 sol.
1677, fol. 125v	Anna Margaretha Kohlin Buchbinderin wittib	8 tal.
1677, fol. 126v	Zacharias Michel	11 tal.
1678, fol. 106r	Anna Margaretha Kohlin Buchbinderin	20 tal.
1680, fol. 186v	Anna Margaretha Kohlin Buchbinderin, wittib	40 tal.
1680, fol. 186v	Zacharias Michel	4 tal.
1682, fol. 94r	Zacharias Michel	11 tal. 2 sol.
1685, fol. 126r	Zacharias Michel	28 tal. 6 sol.
1685, fol. 126r	Samuel Schreiber	10 tal.
1688, fol. 151r	Samuel Schreiber	1686: 29 tal. 2 sol. 15 den. 1687: 43 tal. 7 sol. 24 den. 1688: 48 tal. 6 sol. 12 den.*
1689, fol. 95r	Samuel Schreiber	9 tal.
1691, fol. 131r	Jacob Windt	3 tal. 4 sol.
1692, fol. 154r	Jacob Windt	34 tal.
1693, fol. 145v	Jacob Windt	11 tal 2 sol.
1694, fol. 162r	Jacob Windt	12 tal.
1695, fol. 117v	Jacob Windt	17 tal. 4 sol.
1696, fol. 169v	Jacob Windt	12 tal.
1697, fol. 132v	Jacob Windt	7 tal.
1698, fol. 144r	Jacob Windt	14 tal.
1699, fol. 128r	Johann Georg Heimbeckh	23 ft. ung.
1700, fol. 164v	Johann Georg Heimbeckh	57 ft. ung.

* A város rossz magaviseletéért megbüntette, amit 3 év alatt a felsorolt összegekkel kellett ledolgoznia.

KATALIN SZENDE

**Fragments of Codices used for Bookbinding in Sopron
in Social and Cultural Context***„In geschrībē Pergament einbunden”*

The aim of this study is to trace the origin of those codex folios that were re-used as book-binding material, as well as to establish the main factors and agents in the process of dismantling and re-using the original codices. The investigation is based on the 406 manuscript fragments identified and removed from book-bindings of public collections in Sopron (Ódenburg) as part of the research project *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae* headed by Edit Madas.

Sopron was a medium-sized wine-growing and merchant town on the western border of Hungary with an estimated population of 3–4000 in the late Middle Ages and the Early Modern period. Today it houses the largest and best-preserved town archives in Hungary. The collection of documents related to municipal administration yielded more than 300 parchment sheets of Latin liturgical, theological, philosophical and medical manuscripts, which were used as covers for items of practical literacy. Furthermore, another over 40 fragments of Hebrew manuscripts were used in the archives for the same purpose.** Based on the dates of the documents inside the bindings and with the help of other archival material related to bookbinders (mainly accounts, receipts, and calendars offered to the town council), the author defined the period in which the re-using took place and uncovered the spread of the practice. In the fifteenth century, only a few sporadic examples can be found, when mainly town protocols and tax-lists were bound into codex leaves. The breakthrough of this bookbinding method happened in the late 1520s, when, after the expulsion of the town's Jewish population in 1526, a large amount of parchment folios became available for secondary use. When this source dried out, mainly discarded liturgical manuscripts were taken over by the bookbinders. The first representatives of this craft settled in Sopron in the 1570s, several of them being Lutheran refugees from Lower Austria. Less than a century later, as the Appendix compiled by archivists A. Szakács and P. Dominkovits demonstrates, often two or more masters have competed for public and private commissions in the town.

It is not unlikely that the cheap and light raw material of re-usable parchment was transported across borders or for even longer distances. However, in case of local bookbinders and local commissions, when several sheets of the same manuscript were used to bind local documents, it is highly probable that the manuscripts dismantled for this ‘inferior’ purpose had been used in the town or its immediate surroundings. Thus the bookbinders – paradoxically by destroying the books – preserved traces of local liturgy and literacy, which otherwise would not have come down to us.

A smaller number of codex fragments (altogether 76 items) were used as binding material for volumes kept in the library of the Lutheran congregation and the Lutheran secondary school in Sopron, which were part of the same collection until 1950. This Lutheran library, formally established in the mid-seventeenth century, incorporated fragments of church libraries from before the Reformation and was continuously augmented by donations and bequests in later centuries as well. Therefore the bindings of its volumes, including those made of re-used codex leaves, are extremely diverse in origin. The identity of some bookbinders and connections between the codices used as book-binding material for the library and the archives could only be established in a few exceptional cases.

* See Note 1 of the original study.

** See Note 2 of the original study.

HELTAI JÁNOS

**Kis Imre és Pósházi János hitvitája
a kálvinista vallás régiségéről. II.***

Két egymást kiegészítő töredék és tanulságaik

Miután ismertük a nyomtatott vita első szakaszának menetét és az egyes vitá-
iratok megjelenésének hozzávetőleges idejét, érdemes szemügyre venni azt a két
töredéket is, amelyek kétségtelenül ehhez a vitához tartozó művek szövegrészleteit
tartalmazzák.

Az elsőt Fitz József, majd Bucsay Mihály írta le egymással megegyezően a ber-
lini magyar intézet könyvtárából: *Vegsö-keppen svccumbala actorsagaban Posa-
hazi 1667 esztendőben*. A szöveg végén: *Pater Kyss Imre, Irtam Munkács Vára-
ban, Szent Jakab havának szent Jakab napján 1667. Esztendőben*. 8. rét Címlap
és A–D = 32 levél.⁷⁰ Fitz rögzítette azt is, hogy a meglévő lapokat Czeglédi István:
Az országok romlásáru írott könyv... Kassa, 1659 (RMK I 941) kötéstáblájából
áztatták ki. Sem Fitz, sem Bucsay nem számol be arról, hogy valójában hány levelet
tartalmaz a töredék. Sőt Bucsay leírásából úgy tűnik, mintha a teljes mű megvolna.
A töredékről azonban található egy másolat az Országos Széchényi Könyvtárban.
Ez sorrendben a következő leveleket tartalmazza: 1. A feljebb leírt, évszamos, ám
nyomdahely nélküli, töredékes címlapot. 2–3. Az A_{3ab} és a vele a felvételen is jól
láthatóan összefüggő [A_{6ab}] leveleket. 4–8. A B_{2ab}, B_{4ab}, D_{1ab}, [D_{2ab}] leveleket.
Ez utóbbi, azaz a D_{2ab} levél egy mű utolsó levele, amit a rajta olvasható szöveg,
a verzállal szedett zárómondat ADGYAD VRAM JESUS, és az alatta látható záró-
dész egyértelműen bizonyít. Nem lehet azonban a *Succumbála* utolsó levele, mert
a töredékről készült felvételen a következő, vagyis a 9. helyen egy újabb utolsó
levél található. Rektóján a feljebb idézett aláírás: „Pater Kyss ... írtam 1667 esz-
tendőben” stb... olvasható. Szövegéből egyértelműen megállapítható, hogy a vitá-
nak későbbi időszakában keletkezhetett, mint az „előbbi” [D_{2b}] utolsó levél. Va-
lószerűleg tehát ez a *Succumbála* utolsó levele. Verzőjáról nem készült felvétel,
mivel az bizonyára üres. 10–16. A töredék még további hét levelet foglal magában,
ezek azonban az előzőek másod és harmad példányai: B_{2ab} (második és harma-

* A tanulmány első része megjelent: MKsz 2007. 2. sz. 169–184.

⁷⁰ BUCSAY nr. 633 és vö. FITZ, Joseph: *Georg Michaelis und seine Bibliothek*. Berlin, 1927. 23.
A töredék ma lappang. Munkánkhoz az Országos Széchényi Könyvtárban található mikrofilm-má-
solatot használtuk. Jelzete FM 2/3798

dik példány), B₄ab (második és harmadik példány), B₅ab (második és harmadik példány), D₁ab (második példány). Ezek alapján még egyszer le kell szögezni, hogy ez a töredék a *Succumbálán* kívül legalább még egy mű részleteit tartalmazza, hiszen nem lehet egy nyomtatványnak két utolsó levele! Ezt Fitz és Bucsay sem vette észre.

A másik, hét levelet tartalmazó töredékről a Múzeum Antikvárium árverési katalógusa adott hírt.⁷¹ Ezt az Országos Széchényi Könyvtár vásárolta meg. Mai jelzete: „RMK I 1035b”. Első, füzetjel nélküli levelén Kis Imre egy munkájának [1]–5 szövegpontja olvasható, az „[En] pap lévén, s te laicus Pósházi” kezdő szavakkal. Ha kissé elévágunk gondolatmenetünk további részeinek, teljes biztonsággal megállapítható, hogy ez egy kiadvány A₂ab levele. Ugyanis a rajta olvasható szövegnek pontos folytatását tartalmazza a berlini töredék füzetjellel is ellátott A₃ levele. Valószínű ezek után az is, hogy ehhez az „A” füzethez tartozik a berlini címlap, a *Végsőképpen succumbála*, s hogy ez a címlap volt az „A” füzet első levele. A budapesti töredék meglévő további levelei: A₄ab, B₁ab, B₃ab, D₁b [D₂ab], és van még egy füzetjel nélküli levél [?], amelyen egy szöveg 19. pontjának a vége, a 20–22. egésze és a 23. eleje olvasható.

A két töredékben egyaránt meglévő D₁ab és [D₂ab] levelek azonosak, s azonos volt velük az a [D₂ab] levél is, amelyet Révész Kálmán a *Volt-e valaha* (1) utolsó levelének tartott. De megállapítható az is, hogy egyik helyen sem a Révész által látott levél bukkant fel újra, mert az ő szövegközlésében előforduló hiányok, mindkét töredékből kiegészíthetők.⁷²

A két töredék, amint már korábban is utaltunk rá, kölcsönösen kiegészíti egymást. Őrszavaik és tartalmi összefüggéseik alapján kirakható belőlük egy-egy „A”, „B” és „D” füzet. Az „A” füzet meglévő levelei [A₂ab] (Budapest), A₃ab (Berlin), A₄ab (Budapest), [A₆ab] (Berlin). Az A₂ levélen, mint írtuk, töredékesége miatt nem látszik a füzetjelzés. De jól látható, hogy egy mű elejét tartalmazza, ugyanis egy körzetekből álló díszítő sor után I. (római számmal) alatt kezdődik a szöveg a fentebb idézett szavakkal. A verso lapon a 2. 3. 4. (arab számmal) szövegpont és az 5. első sorának első szavai olvashatók, a sor vége és az őrszó a lap csonkasága miatt itt sem látható. A berlini A₃ füzetjelű lap azonban tartalmilag folytatja a megszakadt gondolatot, azaz, hogy az egyes tanításoknak a közvetlen Szentírásból való, az egyház tekintélyének közbeiktatás nélküli bizonyítása csak szöszaporítás, és rektóráján, az [5]–6, a verzón pedig a 7. és 8. szövegpont olvasható. Azaz valóban kétségtelen, hogy a budapesti töredék első csonka levele egy mű A₂ levelét képezte, és a berlini A₃ levéllel azonos nyomtatványból származik. A berlini A₃ és a budapesti A₄ levelek összetartozását a füzetjelek és őrszavak folyamatossága kétségtelenné teszi, rajtuk a 9–12 szövegpontok olvashatók. A berlini töredékről készült felvételeken jól látható, hogy az A₃ és [A₆] levelek összefüggenek,

⁷¹ Múzeum Antikvárium XII. árverés 2004. december 11-én. 76–77.

⁷² MKsz 1881. 331–332.

egy levélpárt alkotnak. Összetartozásuk tehát ugyancsak kétségtelen. Az A_6 levélen a [15] 16–17–18. szövegpont olvasható. Gyakorlatilag biztosnak tekinthető az is, hogy ennek az „A” füzetnek volt első levele a berlini címlap.⁷³

A „B” füzet meglévő levelei: B_{1ab} (Budapest), B_{2ab} (Berlin), B_{3ab} (Budapest), B_{4ab} (Berlin), B_{5ab} (Berlin). A folyamatosan meglévő füzetjelek és őrszavak alapján a levelek összetartozásának külön bizonyítására nincs szükség. A „D” füzet két levélből áll. Mindkettő megvan a budapesti és a berlini töredékben is. A D_{2b} , mint már leírtuk, egy nyomtatvány utolsó lapját képezte. Mindezekon kívül van még Budapesten egy füzetjel nélküli levél [?], rajta egy szöveg [19] 20–23 pontjai, valamint Berlinben a feljebb leírt, 1667. július 25-re datált, füzetjel nélküli levél, amely valószínűleg a *Succumbála* utolsó lapja, rajta a datálás felett a szöveg 57. pontja olvasható. Ezt a levelet gondolhatta Fitz és Bucsay a D füzet nyolcadik levelének, és ezért adhatták meg a berlini töredék terjedelmét $A^8-D^8 = 32$ levél formában. Ez a terjedelem azonban minden bizonnyal téves következtetéssel alapul. Magyarozatául az szolgálhat, hogy valóban van a berlini töredékben D_1 és $[D_2]$ levél. S bár a D_2 levél a 35. szövegponttal lezárul, s tipográfiai kiállítása alapján is egyértelmű, hogy egy műnek utolsó lapja volt, mivel azonban a Fitz és Bucsay kezében lévő töredékben az 57. pont is utolsó levélre esett, s az egész töredék egyetlen kötéstáblából került elő, mégsem ismerte fel határozottan egyikük sem, hogy két mű töredékeit tartja a kezében. Egyébként pedig logikusnak látszódnak, hogy ha a 35. pont a D_2 -n olvasható, akkor az 57. pont a D_8 -ra került. Ezt az elképzelést azonban valójában semmi sem támasztja alá. A datált utolsó lapon nincs füzetjel, így nem állapítható meg a helye a füzetbeosztásban.⁷⁴ Az pedig teljesen egyértelmű, hogy a két utolsó lap két kiadványból származik.

Az így összerakható összes füzetnek („A”, „B”, „D”) tartalmuk alapján kétségtelenül Kis Imre a szerzője, de a bennük olvasható szövegek nem azonosíthatók semelyik eddig ismertetett, és ezután szóba kerülő, példányból ismert művével sem. Az az sem a *Tök, makk, zöld, veressel* (5) (= *RMK* I 1051), sem *A veres kolop semmirekellő, Kissnek pere el nem veszett* (8) (= *RMK* I 1057) Tartalma alapján a *Succumbála* címlapja, az „A” füzet és az 1667. Szent Jakab havának Szent Jakab napján, azaz július 25-én kelt utolsó lap valószínűleg egy műből származik. Mivel azonban ez a munka 1667 júliusában látott napvilágot, mi pedig még csupán 1666 májusánál járunk, egyelőre felejtkezzünk el róla.

Nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, de tartalmuk elemzése alapján valószínű, hogy a „B” és a „D” füzet, valamint a budapesti töredék füzetjel nélküli lapja a feljebb, a vita harmadik darabjaként ismertetett *Cáfolat* fennmaradt töredéke.

⁷³ Ezt a vita záró szakaszának elemzése még további érvekkel is meg fogja erősíteni.

⁷⁴ Az „A” füzetből ma ténylegesen meglévő 10 nyomtatott lapon az A_6b -ig bezárólag 18 szövegpont olvasható, s valószínűleg az „A” füzettel kezdődő mű végződött a datált utolsó lappal, az egész szöveg pedig 57 pontból állt, tehát arányos szövegbeosztás esetén további 20–22 lapra terjedhetett a nyomtatvány, azaz $A^8 B^8 = [32]$ lapból állhatott. Vagyis a datált utolsó lap a „B” füzet utolsó levelének rektója [B_{8a}] lehetett.

A „B” füzet meglévő lapjain a [15]. pont vége, valamint a 16–37. pont és a 38. pont eleje olvasható. Szövegük mindig kurzív szedésű idézettel kezdődik, amelyek megegyeznek Pósházi *Vetélkedésében* (2) a kálvinisták és valdensek ‘vérségi’ egyezését bizonyító táblázattal.⁷⁵ Ezért is bizonyos, hogy e töredékek nem származhatnak Kis első művéből a *Volt-e valaha, valaholottból* (1), ugyanis Pósházi a *Vetélkedésben* (2) világosan megírja, hogy azért közli a táblázat szövegét, mivel az Kis compendiumában nem volt olvasható.⁷⁶ A pontok számozása is Pósházi tábláját követi, azaz nem a szóbanforgó mű szövegpontjait jelöli. A pontok második felében olvashatók Kis Imre kritizáló megjegyzései, amelyek végén többnyire a „Szükséges hitágazat-e ez?” kérdés arra utal, hogy nincs 49 olyan üdvösséghez szükséges hitcikkely, amelyben a kálvinisták és valdensek egyetértenek. Például:

17. (szövegpont) Csak idő vesztegetés a Canonica óráknak elkintornálása. Mi Cálvinisták sem ítélünk különben.⁷⁷ Idővesztegetés néked szent Dáviddal hétszer napjában az Istent dicsérni. Miért nem idővesztegetés ehhez képest az franciai nótáknak kintornálása?⁷⁸ Azonban a canonica óramondás vagy nem mondás hit ágazat-e?⁷⁹

Ez a „B” füzet tehát minden kétséget kizáróan a Pósházi *Vetélkedésében* található táblázatra felel. A *Cáfolat*-ról feljebb idézett adatok szerint a *Cáfolat* csupán két cikkelyt talált Pósházi *Vetélkedése* ellen, azaz két olyan hitágazatot, amelyben mást tanítanak a valdensek és a kálvinisták. Ez azonban nem zárja ki, hogy Kis a *Cáfolat*-ban részletesen is foglalkozott a táblázattal. Erre utal a budapesti töredék füzetjel nélküli levelének tartalma is. Ez a [19]. szövegpont végét a 20–22. pontot és 23. pont elejét tartalmazza. A 20. pontban a következők olvashatók:

Sokat olyat tábláztál le, a ki nem hitágazat, vagy egyáltalában mindenekre nézve expressé et positive tartani nem szükséges ágazat, *amint kérdésimmal insinué*ltam (kiemelés tőlem). Azért afféléket mint egy tizenötig kivén belőlök, s az többször előhozottakat is legalább tizenhatot, csak hét cikkelyben foglalván, az negyvenkilenc cikkelyek majd csak huszonhét felé szállanak, amelyekben mondád egyességeket az valdensekkel.

Az itt leírtak pontosan megfelelnek az előbb ismertetett „B” füzet tartalmának, különösen az „insinué” kérdések ismerhetők föl határozottan.⁸⁰ A 22–23. pontok viszont mintha a „D” füzet mondanivalójára utalnának, a

⁷⁵ *Vetélkedés* 20–32.

⁷⁶ Vö. *Vetélkedés* 20–32.

⁷⁷ Ez a *Vetélkedés*-ből való idézet.

⁷⁸ Ez Kis kritikája.

⁷⁹ Ez az „insinué” kérdés.

⁸⁰ Az idézetben foglalt matematika példát egyelőre csak körülbelül tudom megoldani. Pósházi 49 valdens-kálvinista egyezést „táblázott le”. Ebből Kis 15-öt nem tart az üdvösséghez szükséges hitágazatnak, marad tehát 34. További 16 pedig önismétlő, ezeket hét cikkelyben össze lehet foglalni. Tehát 34–16=18. 18+7=25 és nem 27! Vagy a fenti számítás téves, vagy Kis volt gyengébb a matematikában, mint a polemikában, de úgy gondolom így is egyértelmű, hogy ennek a füzetjel nélküli levelnek a 20. pontjában olvashatók az előbb ismertetett „B” füzet mondanivalóját öszszegzik.

...tovább való szöszaporítást el akarván kerülnöm ..., ... a mostani kálvinisták confesiójából, s közönségesen bevett tanításokból rakok egynehány derekas cikkelyeket a te letáblázásod után, ilyen ostromlással.

23. Imé Pósházi többet tanítanak a' mostani calvinisták annál a dolognál, melyet te a 49. cikkelyben foglalván letábláztál. Melyből...

A szöveg itt szakad meg.

A D₁₋₂ leveleken a [30]. szövegpont vége és a 31–35. szövege olvasható. A D_{2b} levélen csupa verzállal szedett „Adjad Uram Jesus” fohász és alatta egy zárdósszal zárul a kiadvány. A [30]. pont megmaradt szövege a következő:

... másikatól azzal különböztetik, hogy egyiknek más idvességre nézendő szükséges cikkelyei vannak, s másikának másak.

Ez a mondat pedig szó szerint megegyezik azzal a mondattal, amelyet Kis Imre: *Tök, makk, zöld tromfjára Pósházinak veres tromf* (Kassa 1666) (5) című művében idéz második könyvecskéje (ami bizonyosan a *Cáfolat* volt) legelejéről: „Mert egyik vallás a másikatul azzal különböztetik etc...”⁸¹ Tehát e mondat szerepelt a *Cáfolat* elején, ami nem zárja ki, sőt igen valószínűvé teszi hogy a végén is, – miután nyilván ezt bizonyította az egész műben, – megismételte ezt Kis. Annál is inkább nem zárja ki, mivel úgy tűnik, hogy a D_{1b}–D_{2a} lapokon olvasható 34. szövegpont, a feljebb idézett füzetjel nélküli levél 22–23. pontjában foglalt gondolatokat folytatja:

Veszed-é eszedbe, micsoda involutióban vagy a te letáblázásoddal? Meg kell valanod, hogy nem igazán tábláztad le a kálvinisták és valdensek vallását, mivelhogy világosan megbizonyosodék ellened, hogy azokban a 49. cikkelyekben foglaltatott dolgokon kívül, sokkal többet vallanak a calvinisták az, mint én oda feljebb 32. cikkelyben elődben adám (kiemelés tőlem). Melyből derekasan kitetszik, hogy a mostani kálvinisták vallása nem egyez a valdensek vallásával...

Az idézetben a 32. cikkely valószínűleg elírás 23. helyett, mert a D_{1ab} levélen olvasható 32 cikkely egész másról szól, a feljebb a füzetjel nélküli levélről idézett 23. cikkely tartalmát viszont pontosan fedik az itt leírtak, vagyis:

23. Imé Pósházi többet tanítanak a mostani calvinisták, annál a dolognál, melyet te a 49. cikkelyben foglalván, (kiemelés tőlem) letábláztál.

Mindezek alapján, bár nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy a gyakori önisméltésekkel teli vitában, a válasz-viszontválasz sorozat ma példányból nem ismeretes darabjaiban ismét előkerültek ezek a kérdések és mondatok, mégis megállapítható, hogy a két töredékből összerakható „B” és „D” füzet, valamint a budapesti töredék füzetjel nélküli levele tartalmilag összeilleszthető, és nagyon valószínű, hogy Kis korábban példány alapján nem ismert, most tárgyalt *Cáfolat*ából (3) szár-

⁸¹ Kis: *Tök, makk, zöld, veres* (RMK I 1051) D_{3b}.

mazik. Nem mond ellene ennek a „B” és „D” füzet ellentmondásos szöveg-számozása sem, mivel a „B” füzet számozása nem Kis szövegpontjait jelzi, hanem a Pósaaházi *Vetélkedésében* található táblázatból vannak idézve.⁸²

Összegezve valószínű tehát, hogy Kis a *Cáfolatban* sorra vette a Pósaaházi által a valdensek és kálvinisták között egyezőnek állított 49 hitcikkelyt. Kimutatta, hogy azok egy része nem az üdvösséghez szükséges hitágazat, más részük pedig önis-mélteléseket tartalmaz. Megjelölt két, szerinte nem egyező hitágazatot és ezekkel részletesen foglalkozott. Bizonyítani próbálta, hogy a felsorolt 49. pontot az evangélikusok is vallják (vö. 32–33. pont), továbbá hogy a kálvinisták az egyezőnek felsorolt 49 cikkelyen kívül még sok minden mást is tanítanak, vagyis a valdensek és kálvinisták vallása nem egyezik meg minden, az üdvösséghez szükséges hitágazatban. Teljesen egyértelmű adatok nem állnak ugyan rendelkezésre, de gyakorlatilag bizonyos, hogy a „B” füzet a *Cáfolat–Refutatio* (3) részét képezte, s nagyon valószínű, hogy a kétleveles „D” füzet és a budapesti füzetjel nélküli levél [?] ugyanebből a műből való. Ezzel ellentétes körülmények és érvek felbukkanásáig ezeket a leveleket a *Cáfolat* (3) részének tekintjük.

Az 1666 április közepe táján megjelent *Cáfolatra* (3), Pósaaházi már április végére válaszolt a *Tromf ki tromffal* (4). Ebből az írásból példány nem maradt fenn, egykori létezése azonban, mint fentebbi érvelésünk során már utaltunk rá, kétségtelen. A vitának négy későbbi darabja is említi azonos címmel: *Tromf ki tromf*, sőt Kis egyik írásából az is kitűnik, hogy terjedelme négy folio volt.⁸³ Tartalmáról kevés tudható. A fenti érvelésben szereplő idézetekből tudjuk, hogy Kis a *Cáfolatban* (3) két olyan hitágazattal foglalkozott részletesen, amelyekben szerinte a val-

⁸² Tehát még egyszer, a „B” füzet meglévő lapjain a [15] 16–38. pontok olvashatók, ezek a számok azonban a PÓSAHÁZI *Vetélkedésében* található egyeztető táblázat számozását követik. A füzetjel nélküli levél a [19] 20–23. pontok olvashatók a D füzetben pedig a [30] 31–35-ös pontok szövege található.

A fenti egyeztetés teljes bizonyításához még egy körülmény szorulna magyarázatra. A füzetjel nélküli levél 22. pontja így hangzik: „És mivelhogy ez ilyen te feleleted miatt, ezelőtti könyveink igen nagyobbodtak, tovább való szőszaporítást el akarván kerülnöm, azt sem fogom most ellened elkövetnem. Hanem a mostani calvinisták confessiójából, s közönségesen bevett tanításokból rakok egynehány derekas cikkelyeket a te letáblázásod után ilyen ostromlással.

23 Imé Pósaaházi többet tanítanak a mostani calvinisták etc...”

Kis ezelőtti könyveinkről beszél. A *Cáfolat* a vita harmadik nyomtatott darabja, tehát ez a kitétel logikailag nem zárja ki, hogy ez a levél a *Cáfolatból* való, de vonatkozhat kettőnél több könyvre is, vagy fejedelmi többesként, Kis korábbi könyveire is utalhat. Ez esetben a vitának egy ma példányból ismeretlen darabjából származik ez a levél. Erre a dilemmára a mai ismeretek alapján nem lehet teljesen bizonyos választ adni.

⁸³ Kis: *Tök, makk, zöld... veres tromf* (5) (I 1051) A_{6a}: *Titulusa írásának ez, Tromf ki tromf*. L. még PÓSAHÁZI János: *Ben sült veres kolop* (6) (RMK I 1053) nr. 20 és nr. 21.; CZEGLÉDI István: *Egy veres tromfosditi játszó* (7) (RMK I 1052) 61. és 69.; Kis: *Pósaaházi veres kolopja semmirekellő* (8) (RMK I 1057) 7. Itt állítja Kis, hogy a *Tromf ki* mindössze négy levélből állt.

densek és kálvinisták eltérően tanítanak. Pósaaházi valószínűleg figyelmeztette Kist a *Tromf ki tromf*ban (4), hogy ez a két cikkely⁸⁴ csupán két apró részletét képezi a köztük folyó vitának, további számos és súlyosabb kérdés megválaszolatlan maradt, ezekre is vesse ki tromfját ellenfele, azaz feleljen.

Valószínű, hogy Pósaaházinak ez a röpirata, a *Vetélkedés*hez (2) hasonlóan Patakon látott napvilágot, mivel Kis válaszában arról panaszkodik, mint feljebb idéztük, hogy Pósaaházival ellentétben ő nem használhatja a kollégium birtokában lévő pataki nyomdát:

Ládd-é, hogy csak tök a tromfod! Volna csak kezembem a typus, mint a tiedben a fejedelmek typusa... meglátnád, ha a veres tromffal akkorra reá nem érkezném, mikorra te a tökkel.⁸⁵

Ennek magyarázata Czeglédi Istvánnál olvasható:

... kainlod [irigyled]... úgy látom a pataki typográfiát! ...[de] Élő bizonyosság vagyok... mely szörnyű átok alatt hagyta légyen boldog emlékeztető nagy fejedelem asszony [Lorántffy Zsuzsanna] a híres pataki skólának legált typográfiáját,... s ez-országnak törvényét... rontani akarod-é.⁸⁶

Szabó Károlynak nem volt tudomása Pósaaházi *Tromf ki tromf*járól (4). Viszont Sándor István nyomán beiktatta bibliográfiájába a következő tételt: Pósaaházi János: *Sámbárnak, Kisnek, s egyebeknek adott felelet*. H. n. 1666. 8r.⁸⁷ Sándornak ez a tétele azonban bizonyosan Horányi Elek életrajzi lexikonán alapul. Horányi Pósaaházi életrajzában az általa írt művek felsorolásában második tételként általában tesz említést Pósaaházi apróbb vitairatairól. *Responsiones a Sambario, Kisio, aliisque sibi obiectas difficultates MDCLXVI*. 8°. ⁸⁸ Sándor Horányinak ezt az általános értelmű megjegyzését fordította le konkrét magyar nyelvű címként, amit aztán Szabó már értékelhető bibliográfiai adatként közölt.⁸⁹ Szabó Károlynak ez a tétele tehát valóban légből kapott. Már Révész Kálmán is felfigyelt ezen adat téves voltára, és az általunk hivatkozott források alapján ő is megállapította, hogy létezett Pósaaházinak egy *Tromf ki* című munkája. „Véleményem szerint tehát – írja Révész – a *Tromf ki* teendő a *Sámbárnak, Kisnek, s egyebeknek adott felelet helyébe*, mely utóbbi... elvetendő, mivel bajos feltételezni, hogy Pósaaházi egy

⁸⁴ L. 63. jegyzet

⁸⁵ L. 68. jegyzet

⁸⁶ CZEGLÉDI István: *Egy veres tromfosdit játszó (7) (RMK I 1052)* 81–82. A pataki nyomda soráról I. TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. Újabban pedig V. ECSÉDY Judit: *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I. rész.* = MKSz 2005. 298.

⁸⁷ SÁNDOR István: *Magyar könyvesház* 45. és RMK I 1048.

⁸⁸ *Memoria Hungarorum III*. Posonii 1777. 94.

⁸⁹ A félreértést az okozhatta, hogy a Horányinál szereplő *Responsiones, Feleletek* többes nominativust SÁNDOR Feleletnek fordította, így lett az összefoglaló utalásból konkrét cím.

könyvben adta volna meg a feleletet Sámháznak, Kisnek s egyebeknek.”⁹⁰ Révész megállapításai megerősíthetők, valóban a *Tromf ki tromf* illik a Kis–Pósházi vitamenetébe Szabó Károly RMK I 1048 számú tétele helyett.⁹¹

A *Tromf ki tromf*a (4), amely 1666 április vége felé jelent meg, amint már tudjuk, Kis a *Tök, makk, zöld tromfjára Pósházinak veres tromffal* (5) válaszolt, amely impresszuma szerint 1666. május 30-án hagyta el a sajtót. E munka terjedelme: A¹²–F¹² G⁶ = 156 lap 12 rétet. Már a vita többi darabjához képest igen nagy terjedelemből is látszik, hogy Kis ebben a munkában szánta el magát először az alaposabb érvelésre. Ez a mű tehát részéről a polémia legfontosabb darabja, amennyiben ez foglalja össze az előzményeket, s erre utalnak vissza a későbbiek.

Kisnek ez a vitairata cím nélküli bevezetéssel kezdődik. Ebben fogalmazza meg – az Efezusbeliekhez írt levél negyedik fejezete alapján, ahol az olvasható, hogy az egyháznak mindig lesznek igaz tanítói, – hogy mit kellene Pósházinak demonstrálnia a kálvinista vallás régiségének valódi bizonyításához: úgy mutassák meg a kálvinisták ecclesiájuk eredetét, hogy szüntelen való következés által vigyék fel valamelyik apostolra. Ezt Illirycus sem tette meg,⁹² így természetesen azt sem bizonyíthatta, hogy a kálvinisták mostani vallása lett volna valahol Calvinus előtt. „Mely dolgon, mely haszontalanul izzad Pósházi, következendő írásomból eszedbe veszed, kegyes olvasó”.⁹³ Ezután a *Tudósító levél* elmondja a vita általunk már ismertetett történetét Zombori és Pika összeszólalkozásától a *Tromf ki tromf*ig (4) bezárólag. A főrész tíz paragrafusban (§) fejt ki mondanivalóját. Az első kettő azt a két hitcikkelyt tárgyalja ismét részletesen a törvény betöltéséről, illetve betölthetetlenségéről, továbbá, hogy a hit önmagában is elégséges az üdvösséghez (sola fides sufficit ad salutem), amellyel már a *Cáfolat* is részletesen foglalkozott, s amelyekben a kálvinisták és a valdensek Kis szerint eltérően tanítanak. A további paragrafusokban pedig előbb a valdensek és kálvinisták, majd a husziták és kálvinisták tanításainak egyezéseit és különbségeit veszi sorra. Közben bőven idéz a korábbi kéziratokból és nyomtatott vitairatokból, főként a *Cáfolat*ból (3). Látszik, hogy a vita folyamán a szóban forgó kérdések már több ízben is terítékre kerültek.

A vita folytatása és lezárulása

Kis az 1666. május 30-án kiadott *Tök, makk, zöld, veresre* (5) fél éven belül két kálvinista választ kapott. Pósházi feleletének pontos címe: *Benn sült veres kolop, avagy Kis paternek vesztett peri* (6). Valamikor 1666. május 30. és 1666.

⁹⁰ MKsz 1881. 333., RÉVÉSZ Kálmán.

⁹¹ ZOVÁNYI Révészről függetlenül CZEGLÉDI *Veres tromfosdit játszója* (7) alapján feltételezte a *Tromf ki* (4) létezését. Theol. Szemle 1925. 268. 42. szám. SZTRIPSKY Híador viszont figyelmen kívül hagyta Révész megjegyzését, és nem vette fel bibliográfiájába a *Tromf kit*.

⁹² Célzás FLACIUS ILLIRYCUS e tárgyban írt híres művére, a *Catalogus testium veritatis*ra.

⁹³ *Tök, makk, zöld, veres* (5) (RMK I 1051) A_{2a}–A_{3b}.

szeptember 20. között látott napvilágot. Kis újabb viszonzválasza a *Bensült veres kolop semmire kellő...* *Kissnek pöri el nem veszett* (8) impresszuma szerint ugyanis 1667. január 8-án jelent meg. Ez beszámol arról, hogy mivel Kis a fejedelemszszonnyal, Báthori Zsófiával időközben Munkácsra költözött át, csak szeptember 20-án kapta kézhez Pósaaházi *Veres kolopját* (6). Szeptember 23-án már hozzá is fogott a válaszhoz, amellyel szeptember 30-án készült el. Úgy látszik azonban, hogy Munkácsról még nehezebb volt a kassai nyomtatást intézni, mint Patakról. Feltehető ugyanis, hogy Pósaaházi *Veres kolopja* (6) már jóval szeptember 20. előtt, valószínűleg június végén, vagy július folyamán nyilvánosságra jutott, hiszen a pataki professzornak tartania kellett magát ahhoz a saját maga által felállított követelményhez, hogy másfél hónapnál rövidebb időn belül ad választ. Nyilván Kis is ezért rögzítette gondosan a megíráshoz szükséges időtartamot.

Pósaaházi első, példányból is ismert vitairata a *Vetélkedés* (2) Patakon jött ki a sajtó alól. Második műve a csak feltételezett *Tromf ki* (4) nagy valószínűséggel ugyanitt látott napvilágot. Most tárgyalt újabb vitairata, a *Benn sült veres kolop... Kis paternek veszett peri* (6) azonban már Kassán kapott nyomdafestéket. Erre az szolgálhat magyarázatul, hogy, amint azt Czegléditől már idéztük, Kis 'kainlotta', vagyis irigyelte a pataki tipográfiát, s nyilván igényt tartott annak használatára.⁹⁴ Feltételezhetően azért választotta a továbbiakban Pósaaházi is a kassai nyomdát, hogy vitairatai ürügyül ne szolgálhassanak Kisnek a pataki műhely használatára.⁹⁵

A *Bensült veres kolop* (6) élén Pósaaházi elmondja, hogy könnyű volna a *Tök, makk, zöld, vereset* (5) „körömről körömré” megcáfolnia, de nem akar véghetetlen „fantomfántba” bonyolódni, azaz bántásért bántással fizetni, ezért csupán bizonyos jelekből mutatja meg, hogy Kis pater ebben a vitában valóban elvesztette pörét. Ezután traktátusa I–VI. pontjában, amelyek arab számokkal jelölt további alfeje-

⁹⁴ „A fejedelmek öngagságok typusát, nyomtató bötüit a pataki Scholában vitték kálvinista uraim a várból, maguknak tulajdonítván. Ez így lévén azt tettem fel abban az én fenyegetésemben... hogy mivelhogy a fejedelmek bötüi nálok vannak, hamarabb nyomtathatnak könyvet, hogy sem én, de elvállik még miként marad nálok, hogy nem övék a typus.” (Kis Imre: *A ben-sült veres kolop semmire kellő. RMK I 1057. C_{10b}–C_{11a}). L. még V. ECSEDY Judit: *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I. rész.* = MKsz 2005. 298. és OSzKÉvk 1981. 360., PAVERCsik Ilona.*

⁹⁵ „Cainlod úgy látom a pataki typographiát. Nem csodálom, mert ez a ti koszorútok: Societatis Jesu omnes Bibliopolas et typographos sub ditionem vult redigere. Vallyon s-lehet-é? Nem jó a megfázott süldisznót lyukában bocsátani a rökának, mert megmelegedik, s sertjét kiszélesítvén megszúrja ötét, s csak ezt mondja: Si tibi molestus sum, exi! Élő bizonság vagyok még, (s többen is tudják) mely szörnyű átok alatt hadta légyen boldog emlékezetű nagy fejedelem asszony az híres pataki scholának légált typographiáját; mely szent dispositioja halálával téteték erőssé, s mernél-e még csak moccanni is az Apostol ellen? S ez országunk törvényét is: De quocunque modo acquisitis, quilibet disponere potest etc. (Tripart. 1. tit. 57) rontani akarod-é. Nem rád bízták azt barátom.” (CZEGLEDI: *Egy veres tromfosdit játszó* 81–82). A *Tripartitum* említett cikkelye arról szól, hogy szerzett javaival mindenki szabadon rendelkezik. L. még V. ECSEDY: *i. h.*

zetekre oszlanak, hat ilyen ‘jel’-et mutat meg: I. Kis vagy szarkazmusból, vagy valóságosan vallotta meg, hogy Pósházi bebizonyította a kálvinista vallás régiségét. Ha szarkazmusból, az nem illendő dolog, ha valóságosan, akkor meg felesleges a további vita. II. Kis elismerte Pósházi szillogizmusának a helyességét,⁹⁶ ha most mégis azt mondja, hogy csak formailag ismerte el, tartalmilag nem, miért nem mondta ezt korábban is. III. Kis elfogult tanúkat (értsd: teológusokat) hoz a valdensek ellen. IV. Kis – miután az érvekben elvesztette perét, – fenyegetőzik. V. Az allegatiókban azaz a csatolt bizonyítékokban Kis csalárdkodik, hamisan idézi Illirycust és másokat. VI. Kis össze-vissza, szövegkörnyezetükből kiszakítva idézi a vita korábbi kézírásos aktáit és nyomtatványait, pedig, amint Pósházi javasolta, mindent együtt, jó elrendezésben kellett volna kiadni. Mindezen jelekben Pósházi érvelése mindig annak bizonyítására irányul, hogy Kis módszerbeli hibákkal és tartalmilag hiányosan fejt ki véleményét a különféle teológiai kérdésekről, amelyek a kálvinista vallás Kálvin előtti meglétéről folyó vitában szóba kerültek. Erre utal könyvecskéjének címe is. A veres kolop a magyar kártya piros felsője. Vagyis Kis veres tromja, a piros felső „ben sült”, azaz nem játszották ki a játszmában a megfelelő helyen és időben az adut. Kis nem fejtette ki elégségesen érveit!

Figyelemre méltó továbbá a címben, hogy benne a kártyajátékból merített metaforához egy újabb, a jogi életből, a pereskedésből vett metafora társul. Csakúgy, mint a kártya-metaforát, Kis ezt is átveszi, s a további vitairatok címeiben már a peres ügyekből vett metaforák dominálnak.

Mielőtt azonban megjelenhetett volna Kis válasza, a *Veres kolop semmirekellő, Kisnek pere el nem vezett* (8), még egy munka látott napvilágot korábbi írása, a *Tök, makk, zöld, veres* (5) ellen: *Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak játék elvesztéséért való megpiricskeltetése* (7). A címlapon és a műben sehol sincs feltüntetve szerzőjének neve, de az egész munka stílusa és érvelési módja semmi kétséget sem hagy afelől, hogy szerzője Czeglédi István, kassai református prédikátor volt. Nagy István Czeglédi monográfiája a szerzőség minden különösebb indoklása nélkül ismertette e mű tartalmát.⁹⁷ De teljesen egyértelműen bizonyítja Czeglédi szerzőségét az előszó egyik passzusa is, amely Czeglédi jóval később, 1675-ben Kolozsvárott postumus megjelent teológiai szintézisére utal a következőképpen:

A minap töletek koholt Ispitályra⁹⁸ azért nem felelt Czeglédi, mert két méltóságos személyek ebben a kezét s elmét megfogták, de ami késik, nem múlik. Kész már a Sion vára, csak a felrakás a híja.⁹⁹

⁹⁶ L. a *Vetélkedésről* (2) írottakat.

⁹⁷ NAGY István: *Czeglédi István polémikus író a XVII. században*. Kolozsvár, 1899. 69–72.

⁹⁸ SÁMBÁR Mátyás: *Orvosló ispitály*. H. n. 1664. = *RMK* I 1019

⁹⁹ CZEGLÉDI: *Egy veres tromfosdit játszó* (7) (*RMK* I 1052) 70. Erről az esetről részletesebben a *Redivivus Jáfetkében* 1669. Kassa (*RMK* I 1052: 23–24.) számol be Czeglédi. Johann Rottal, kassai királyi megbízott és Dobai Székely András Abaúj vármegyei esküdt, a kassai református gyülekezet kurátora tették meg őt és Sámbar, hogy ne írjanak egymás ellen több szitkot. Az emlegetett postu-

Czeglédi mint kassai lelkész azért érezhette szükségesnek, hogy a különben sárospataki résztvevőkkel zajló vitához hozzászóljon, mivel annak a katolikus fél által írt valamennyi darabja a kassai Tüersch-nyomdában látott napvilágot. Kassán pedig komoly olvasóközönségre számíhattak ezek a művek, hiszen ott 1664-ben már a „csipások és borbélyok is” jól ismerték, olvasták és a piacon tárgyalták a Czeglédi és Sámbar között folyó nyomtatott hitvitákat.¹⁰⁰ Világos ezek után, amint ezt a nyomdai anyag vizsgálata is bizonyítja,¹⁰¹ hogy az *Egy veres tromfosdi* is természetesen a kassai műhelyben készült.¹⁰²

Czeglédi 1666 novemberében vagy decemberében, de mindenképpen már télidőben dolgozhatott az *Egy veres tromfosdin*. Így vélte ezt már Révész Kálmán is.¹⁰³

Hogy te most télben fütözöl – írja Czeglédi Kisnek – (maga sok titkos meleged lehet), cselekszel akkor úgy-é, mindazáltal szenvedsz is, ha nem kényeskedel, mert pirítod száradat, vagy tíz körmödbe fújván dörzsölöd kezedet¹⁰⁴

Az 1666 november–decemberi keletkezésre utal két további körülmény is. Egyrészt Czeglédi Pósházi nyári *Veres kolopját* már kész munkaként emlegeti: „fejedhez veré hiszen csak nemrégiben is a veres kolopot a tudós elméjű Pósházi János”,¹⁰⁵ másrészt Kis januárban kiadott, de már szeptemberben megírt Pósházinak adott válasza még nem ismeri Czeglédi *Egy veres tromfosdi*ját.

Czeglédi műve előszavában elmondja, hogy a ‘loyolita sereg’ a hit dolgaiban már régóta ellene mond az igaz vallásnak, s azt ‘kérődzi’ minden nap, hogy a kálvinisták vallása csak

minapi, s ezerötszáztizenhét esztendő előtt még csak híre sem volt... Tetszék... nekem, hogy egy néminemű neveletlen jezsuitának veres tromfjáért s játék elvesztéséért jeles jó plágákat, s magabíró piricskéseket készítenék... [s] a maguk tejét szívott, s saját kenyereken nőtt... nevelkedett pápista atyjukfiainak írásokból, s az evangelica igaz religionak igazsága felől... meggyőzetett authorok józan bizonyoságtételekből a keresztényen magyarságnak... kiadnék.¹⁰⁶

Czeglédi tehát nem elégszik meg a szentírási bizonyítékokkal, amelyeket Kis a vitának egy korábbi szakaszában amúgy is szószaporításnak minősített, ha azo-

mus mű: CZEGLÉDI: *Már minden épületivel, s fegyveres házaival együtt elkészült Sion vára...* Kolozsvár, 1675. (RMK I 1187)

¹⁰⁰ Vö. CZEGLÉDI: *Redivivus Jáfetke, i. h.*

¹⁰¹ V. ECESEDY Judit megállapítása MKsz 2005: 397. A kassai városi műhely nyomdai anyagát GALLI Katalin és PAVERCSEK Ilona tették közzé, = OSzKÉvk 1981. 315–352. és 365–377.

¹⁰² SZABÓ Károly még hely nélküli kiadványként írta le: RMK I 1052, Ján ČAPLOVIČ azonban már helyesen a kassai nyomtatványok közé sorolta: ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlači vydanych na Slovensku do roku 1700 diel 1*. Martin, 1972. 606.

¹⁰³ MKsz 1881. 334.

¹⁰⁴ CZEGLÉDI: *Egy veres tromfosdi* 144–145.

¹⁰⁵ *i. m.* 16.

¹⁰⁶ CZEGLÉDI: *Egy veres tromfosdi* (RMK I 1052): 3–5. lap

kat nem támogatja az egyház magyarázó tekintélye, hanem elsősorban katolikus teológusokra, másodsorban az egyházatyákra támaszkodva kíván felelni Kis érvelésére. Megjegyezhető, hogy az 1640-es évektől egyre erőteljesebb a protestáns vitázóknak az a törekvésük, hogy a „józanabb” katolikus teológusokra támaszkodva bizonyítsák saját tantételeiket, azaz igyekezzenek olyan érvelést használni, amely a nem protestáns hívők számára is elfogadható tekintélyen alapul.

Czeglédi műve fő részében rövid fejezetekben „Új vallás” és „Régi igaz hit” váltakozó címmel sorra idézi Kis *Tök, makk, zöld, veres tromfjának* (5) állításait és válaszol rájuk.¹⁰⁷ A második részben látszólag elfogadva, valójában megfordítva a katolikusok szokásos érvelését, a következő szillogizmust állítja föl:

Valamely vallás ezerötszáztizennéhét esztendő után költ (melyben az igaz reformatio a sok szemétből kikölt), és amely religiót nem is tudtak a régi sz. paterok, nem hogy javallottak volna: az a vallás Calvinus János után csúszott-mászott bé, s új vallás... De a jezsuiták vallása a reformatio után huszonhárom esztendővel kezdetett... Azért a jezsuiták vallása új vallás.¹⁰⁸

Ezt a szillogizmust egy két hasábba szedett táblázattal óhajtja Czeglédi bizonyítani, amelyben a „Régi paterok” és „Új jezsuiták” címek alatt tizenkét fontos teológiai közös helyről az egyházatyáknak a reformátusokéval szerinte egyező, a jezsuita teológusoknak pedig az egyházatyáktól szerinte eltérő tanításait óhajtja demonstrálni.¹⁰⁹ A tizenkét közös hely a következő:

A szentírásról, Az Istenről és az ő munkáiról, A bűnről, A szabad akaratról és kegyelemről, A Krisztusnak tisztéről, A megigazulásról és a jó cselekedetekről, A poenitentiáról, A sakramentumokról közönségesen, A keresztségről, Az úrvacsorájáról, Az ecclesiáról, Az antichristusról.

Szabó Károly szerint a kiadvány valamennyi általa ismert példánya a 448. lapon megszakad, „miből bizvást merem következtetni, hogy ezen könyv nyomtatása nem volt befejezve”,¹¹⁰ A rendelkezésre álló példányokban azonban semmi sem utal csonkaságra vagy befejezetlenségre. A szöveg az Ee füzet végén a 448. lapon (Ee₈b) örsző nélkül végződik. A tárgyalt tizenkét teológiai közös hely pedig, amint ezt már pusztá felsorolásuk is jól tükrözte, tartalmilag lezártan foglalja magában a legfontosabb teológiai kérdéseket. Czeglédinek ez a munkája ma ismert formájában tehát teljesnek tekinthető.¹¹¹

¹⁰⁷ 7–228.

¹⁰⁸ CZEGLÉDI: *Egy veres tromfosdít játszó* 226–227.

¹⁰⁹ i. m. 228–448.

¹¹⁰ RMK I 1052, ZOVÁNYI Jenő és JÁN ČAPLOVIČ ugyanígy vélekedtek. Vö. Theológiai Szemle 1925. 268. és ČAPLOVIČ: i. m. 606.

¹¹¹ Az antikrisztusról szóló utolsó teológiai közös hely tárgyalása valóban csupán egyetlen levelet foglal el. Ezt a témát már nyilván nem merítette ki Czeglédi. Ebben a tekintetben tehát valóban befejezetlennek tűnhet a munka. A teológiai gondolatmenet egésze azonban lényegében mégis hiánytalan, s tipográfiaiilag sem utal semmi a félbeszakadottságra, vagy a folytatás szándékára. Ezért „bizvást” tekinthető a kiadvány ma ismert formájában mégis teljesnek.

A vita következő nyomtatásban megjelent darabja példány alapján ismeretes. Ez Kis Imrének már említett műve, a *Pósházinak egy ben-sült veres kolop titulusu feleleti megmutattatik semmire kellőnek lenni, avagy hogy pater Kissnek pőri el nem veszett* (8). Kassán nyomtatták, impresszuma szerint 1667. január 8-án. Munkája elején Kis beszámol arról, hogy 1666. szeptember 23. és 30. között dolgozott ezen a vitairatán, miután szeptember 20-án kapta kézhez Pósházi *Bensült veres kolop Kis vesztett pere* (6) című írását. Így, mint említettük, Czeglédi *Egy veres tromfosdíját* a megírásakor még nem ismerhette.

Bár ez a kiadványban sehol sincs feltüntetve, a mű szövege és az egész vita menete kétségtelenül bizonyítja, hogy a szerző Kis Imre jezsuita. Ez a traktátus tizenegy paragrafusban¹¹² sorra veszi és újra tárgyalja a vitában már korábban is előforduló teológiai témákat, sokat idézve a korábbi kéziratos és nyomtatott munkákból. A művet Appendix zárja.¹¹³

Kis eddig ismertett vitadarabjai nehézség nélkül azonosíthatóak voltak a jezsuita bibliográfiai hagyományban megőrződött címekkel. Ez az azonosítás most is könnyen elvégezhető. Kisnek e vitához tartozó munkái közül a jezsuita hagyományban az *Apologia pro libello, quod calvinistae frustra laborant ostendere suam sectam totaliter extitisse ante Calvinum 1667 – ibidem in 12.* áll a negyedik helyen. Sommervogel megjegyzése szerint ez, a felsorolás előbbi tagjának, vagyis a *Tök, makk, zöld, veresnek* (5) a védelme: „c’ est une apologie de l’ opusculé précédent”, vagyis a *Contra professorem Calvinisticum miscentem Chartifolia rebus fidei*-nek, amely kétségtelenül azonos a *Tök, makk, zöld, veressel* (5).¹¹⁴ Megerősíti Sommervogelnek ezt az azonosítását a *Tök, makk, zöld, veres* (5) előszava, amely az *Apologia* címével megegyezően fogalmazza meg tárgyát:

Hogy a kálvinisták mostani vallása volt volna valahol Calvinus előtt, mely dolgo, mely *haszontalanul izzad* (kiemelés tőlem) Pósházi, következendő írásomból eszedbe veszed, kegyes olvasó.¹¹⁵

Tehát az *Apologia* egy olyan könyvet védett, amelyben az bizonyosodott be, hogy „frustra laborant” = *haszontalanul izzadnak* a kálvinisták vallásuk régiségének bizonyításán. Vagyis ténynek vehetjük, hogy az *Apologia*, azaz az (Egy olyan könyvecske védelme, amely szerint a kálvinisták *hiába fáradoznak* (kiemelés tőlem) annak megmutatásán, hogy felekezetük teljes egészében létezett Calvinus előtt), azonos a *Bensült veres kolop semmirekellő, Kis pater pere el nem veszett* (8) című, példányból is ismeretes Kis Imre-művel. Azért fontos ezt leszögezni, mivel, amint már ismertettük, Zoványi Jenő ettől eltérő következtetésre jutott. Szerinte az *Apologia* Kisnek egy ma nem ismeretes magyar nyelvű műve volt, amely egyszerre válaszolt Czeglédi *Egy veres tromfosdíját* játszójára (7), és Pósa-

¹¹² A₃–I₁₀b.

¹¹³ I₁₀b–K₄ab.

¹¹⁴ Sommervogel IV. 85.

¹¹⁵ K₁₅: *Tök, makk, zöld, veres* (RMK I 1051) A₃a.

házinak egy eddigi gondolatmenetünkben még nem említett, példány alapján ma ismeretlen *Nagyobb látatja Kis vesztett perinek*. Kassa 1667 (9) című írására. Sőt Zoványi elképzelhetőnek tartotta, hogy a Szalay által 1921-ben hézagosan ismertetett töredékek, amelyeket ő nem látott, csak Szalay beszámolója alapján ismert, éppen ebből az *Apológiából* valók, s akkor – Zoványi véleménye szerint – kétségtelenül a *Nagyobb látatjára* adott válasszal kell azonosnak tartani.¹¹⁶ A fentiek tükrében azonban Zoványinak ezt a vélekedését el kell vetni. Mint látható volt, az *Apológia* bizonyosan azonosítható a *Veres kolop semmirekellővel* (8). A Szalay-féle töredékeket ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, s ezek nagyobb része biztosan a *Cáfolatból* (3) való.¹¹⁷ További érv Zoványi gondolatmenete ellen, hogy elfogadása esetén a *Veres kolop semmire kellő, Kis pater pere el nem vesztett* (8) semmivel sem volna azonosítható a jezsuita hagyományban, már pedig valamennyi más, példányból ismert és csak kikövetkeztethető műnek van megfelelője a Sotvells-féle felsorolásban.

A vita 1667. január 8-ig tartó alakulása az eddigiekben nagy biztonsággal követhető volt. Sokkal kevesebbet lehet tudni azonban a továbbiakról. Ezért a vita záró szakaszának rekonstruálásában az idevágó, biztosnak tekinthető ismeretekből kell kiindulni. Ezért vissza kell térnünk a már ismertetett két töredékből összerakható művekhez. Amint írtuk, a budapesti és berlini töredék együttesen legalább két, példányból korábban ismeretlen Kis-vitairat részleteit tartalmazza. Részletesen foglalkoztunk a valószínűleg összetartozó „B” és „D” füzettel, valamint a budapesti töredék füzetjel nélküli levelével. A „B” füzet esetében igen nagy biztonsággal, a „D” füzet és a jelzetlen levél esetében apróbb kérdőjelekkel megállapítottuk, hogy Kis Imre elvesztettnek hitt *Cáfolat* (3) című művéből származnak.

A töredékek további részeit a következő levelek képezik: egy címlap a többször idézett *Végsőképpen succumbála actorságában Pósaaházi* 1667 szöveggel és évszámmal, valamint egy füzetjel nélküli utolsó levél, amely a „Pater Kyss Imre. [Irtam] Munkács várában, szent Jakab havának szent Jakab napján [július 25] 1667 esztendőben” szavakkal végződik. Van ezeken kívül egy „A” füzet, amelyből az A₂, A₃, A₄ és A₆ levél maradt fenn, amelyek összetartozása kétségtelen. Az első kérdés, hogy mindezek valóban egy nyomtatvány részeinek tekinthetők-e? Az A₂ levélről igen nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a datált utolsó lappal egy nyomtatványból származik. Ezen a levélen ugyanis két olyan töredékes szövegrészlet is olvasható, amely segít az összetartozás megállapításában. A rektón „[nyol]czadik napján Ju[nius vagy lius ...] folyó esztendőben, [...] két esztendő[k]t[ől...] forgó Disputatióról [...] könyvecskéd”;... A verzón egy más összefüggésben már idé-

¹¹⁶ Theologiai Szemle 1925. 268. nr. XXVI.

¹¹⁷ Jelzete „RMK I 1035b”. Ismertetését l. feljebb. Az az eshetőség, hogy a töredéknek általunk a *Cáfolat* (3) azonosított részleteiből egyes levelek mégsem a *Cáfolatból*, hanem a vita egy későbbi, más, ma példány alapján nem ismert, s a rendelkezésre álló adatok alapján nem azonosítható darabjából való, nem vethető el teljes bizonyossággal, de igen csekély a valószínűsége.

zett részlet: „2. Azt irod pag. 3. non si[...] hogy két esztendőül fogva pro[mulgal?]tatott Syllogismusodnak mino[...]”. Azaz, amikor ezeket a sorokat Kis papírra vetette már két éve tartott a vita közte és Pósházi között, már két éve történt, hogy Pósházi felállította a vita alaptételét képező, tanulmányunk első részében szó szerint idézett szillogizmust. Tehát, ha az A₂ levél és a datált utolsó lap valóban egy nyomtatványból származik, akkor a vita kéziratosszakszának első Pósházi által írt darabja a *Rövid oktatás* 1667. június vagy július 8-a előtt két évvel, 1665 júniusában vagy júliusában keletkezett, s ez a vita történetének ismeretében csaknem bizonyosnak tűnik. Igen nagy a valószínűsége annak is, hogy a címlap is összetartozik az „A” füzettel, hiszen ugyanabból a kötéstáblából áztatták ki, mint amelyekben az A₃ és A₅ levélből is volt egy-egy példány.¹¹⁸ A cím „végsőképpen” szava pedig ugyanúgy a vita lezárására utal, mint az utolsó lap datálása. Mindezekon kívül még egy biztos információt nyújtanak a fenti idézetek. 1667. június vagy július 8-án Kis kézhez kapott egy újabb könyvecskét Pósházitól. A vita eddigi alakulásából inkább júliusra gondolunk, mivel szembeűnő, hogy Kis, ha csak tehette, igyekezett nagyon gyorsan reagálni Pósházi írásaira.

A vita története ezeknek a biztosnak tekinthető adatoknak a birtokában egyszerűen lezárhatónak tűnik. Zoványi Jenő ugyanis megalapozottan feltételezte még Fitz adatainak közzététele előtt, tehát az általunk már ismert töredékek felfedezése előtt, hogy Pósházi hamarosan válaszolt Kis a *Ben sült kolop semmirekellő Kis pöre el nem veszett* (8) című írására: „Sámbar XVIII. számú műve (= *A három üdvösséges kérdésre a Luther- és Calvinista tanítók mint felelnek... X, ut tök...*” Kassa 1667, *RMK* I 1056) 550. lapján erre utal ilyképpen: „Pósházi is vesztett perinek végső látatjában...” Címét Benkő József tartotta fenn.”¹¹⁹ Benkő a Zoványi által hivatkozott helyen, Pósházi magyar nyelvű vitairatainak a felsorolásában a következőket írja: *Nagyobb látatja a pater Kis vesztett perinek*, 1667. 8°.¹²⁰ Tehát az 1667. január 8-án megjelent a *Veres kolop semmire kellő, Kis pöre el nem veszett*-re (8) Pósházi valamikor június vagy július 8. előtt a *Nagyobb látatja Kis vesztett perivel* (9) válaszolt, s ezután Kis a *Végsőképpen succumbálával* (10 recte 12) lezárta a vitát.

Csakhogy a helyzet nem ennyire egyszerű! Tanulmányunk elején leszögeztük, hogy Sotvellus adatsora feltétlenül hitelesnek tűnik. Ő Kisnek nyolc vitairatát, közte hat olyan művét sorolta fel, amely a tárgyalt vitához tartozott. Ebből az első hatot, az e vitához tartozók közül négyet teljes egyértelműséggel lehetett azonosítani példányból ismert, vagy biztosan kikövetkeztethető munkákkal. Az is biztos, hogy a *Végsőképpen succumbála* is azonosítható a Sotvellus-féle felsorolás valamelyik tagjával. Ez tehát eddig nyolcból hét találat. S itt ismét fel kell idézni Sotvellus

¹¹⁸ Amint FITZ megírja CZEGLÉDI István: *Az országok romlásáról írott könyv...* Kassa 1659. (*RMK* I 941) kötéstáblájából.

¹¹⁹ L. 7. jegyzet nr. 45.

¹²⁰ BENKŐ József: *Transilvania sive magnus Transsilvaniae principatus...* Vindobonae, 1778. Tomus II. 283.

még azonosíthatatlan két címét. 1. *Quod professor Calvinisticus in ostensione Calvinisticae vetustatis succumbat* 1667. *Ibidem in* 8. 2. *Quod ultimo deficiat professor Calvinisticus in ostendenda vetustate suae sectae* 1668. *Ibidem in* 8. Két kérdés merül itt fel. Az első kérdés, hogy egy mű kettőződött-e meg Sotvellus felsorolásában, és Czwittingernek volt igaza, aki a két címet egybeszerkesztette és egy műnek tekintette, vagy a két cím két művet takar. A második kérdés az, hogy ha két műről van szó, akkor melyik a *Végsőképpen succumbála*.

A kezünkben lévő töredékben található egy adat az A₆a lapon, amely egyértelműen utal Pósházinak előző, tehát a *Végsőképpen succumbálát* megelőző művére:

mire való utolbi könyvecskémben csaknem mindenik numerus után előhozott conclusióm: Ezt a Valdensek nem vallották?

Ha a *Végsőképpen succumbálát* valóban a *Veres kolop semmirekellő Kisnek pöre el nem veszett* (8) előzte volna meg Kis írásai között, akkor ebben meg kellene találnunk az említett konklúziókat, mintahogy a *Cáfolatban* (3) megtalálhatók voltak az insinuáló kérdések. Ezeknek a konklúzióknak azonban nyoma sincs az említett munkában, és Kis többi ismert munkájában sem! Ebből a tényből két következtetés adódik. 1. Bizonyos, hogy a *Végsőképpen succumbála* és a *Veres kolop semmire kellő Kis pöre el nem veszett* (8) között volt Kisnek még egy írása, amely magában foglalta ezeket a konklúziókat, s amelyet ma nem ismerünk. Ezzel az is igazolódott, hogy Sotvellus felsorolása ebben a tekintetben hibátlan. Kis hat munkát jelentetett meg ebben a vitában. 2. A második következtetés, hogy az 1667. július 25-én datált *Végsőképpen succumbála* a legutolsó volt, hiszen ebben olvasható az előző elveszettre vonatkozó utalás.

Ha ezek a következtetések helyesek, akkor újabb megválaszolandó kérdések merülnek fel. Ha Kisnek volt még egy ismeretlen vitairata, akkor Pósházinak is kellett hogy legyen, hiszen ha nem lett volna, mire válaszolt volna Kis ismételten. Szóba jöhetne, hogy Czeglédi: *Egy veres tromfosdit játszójára* (7), hiszen említettük Zoványi Jenőnek azt a feltételezését, amely szerint az *Apologia pro libello etc.* latin cím mögött egy ma ismeretlen Kis írást kellene keresni, amely a *Veres tromfosdira* válaszolt. Ezt az eshetőséget azonban el kell vetni, mivel a Sotvellustól idézett utolsó két cím mindegyike egyértelműen utal arra, hogy Pósházi ellen (professor Calvinisticus) írta őket szerzőjük. Bele kell nyugodni abba, hogy Czeglédi *Veres tromfosdija* (7) válasz nélkül maradt.¹²¹

Itt kell visszatérni azokra a híradásokra, amelyek Pósházi *Nagyobb látatja Kis vesztett perinek* című munkájáról szólnak. Sámbar Pósházi vesztett perinek „végső látatjá”-ról ír, Benkő pedig „nagyobb látatjá”-ról. Ha e két híradást nem

¹²¹ Ebben különben semmi meglepő nincs. Czeglédi nem volt résztvevője a vitának, „kivülállónként” szólott hozzá. A maga szempontjából joggal hagyhatta Kis figyelmen kívül. Másrészt Czeglédi több, mint 400 lapos műve a vita többi darabjához képest igen terjedelmes. Aligha lehetett volna rá a szokásos 3–6 hét alatt reagálni.

egy, hanem két Pósa-házi munkára vonatkoztatjuk, ami nem lehetetlen, hiszen nem két azonos, hanem két eltérő híradásról van szó, akkor teljesen logikus sor állítható össze a pereskedésre utaló metaforikus címekből. A 'per' metaforát először Pósa-házi alkalmazta az 1666. május 30. és szeptember 20. között írt *Bensült veres kolop*, avagy *Kis pater veszett peri* (6) című művében, amire Kis a *Veres kolop semmire kellő, Kisnek pöre el nem veszett*-tel (8) válaszolt 1667. január 8-án.¹²² Pósa-házi viszonzválasza Benkő tudósítása szerint a *Nagyobb láttatja Kis veszett perinek* (9) címet viselte. Kis erre – Sotvellus felsorolásának 5. tételét magyarra fordítva – ilyenféle címmel felelhetett: *Pósa-házi perét elvesztette* (succumbála) *a kálvinista régiség megmutatásában* (10). Pósa-házi erre válaszolt a Sámbar híradása alapján feltételezhető *Végső látatja a pater Kis veszett perinek* (11) címmel. Kis pedig a *Végsőképpen succumbála aktorságában Pósa-házi* (12) című, ma töredékesen ismert munkájával zárta le a vitát 1667. július 25-én.

Ezzel a logikusnak tűnő adatsorral szemben két ellenvetés lehetséges. A Sotvellusnál olvasható hatodik cím *Quod ultimo deficiat professor Calvinisticus in ostendenda vetustate suae sectae* nem fedti pontosan a *Végsőképpen succumbála aktorságában Pósa-házi* címet, s különben is Sotvellus szerint a *Quod ultimo deficiat* már 1668-ban jelent meg.

Az 1668 azonban egyszerű sajtóhibának tekintendő. Ezt a vita általános menete kielégítően bizonyítja. A kéziratos szakaszban 1665. június és 1666. január között legalább háromszori, de esetleg négy-ötszöri iratváltás zajlott le. A nyomtatott vita első szakaszában 1666. január vége és május vége között három-hat hetenkénti időkülönbséggel nyomtattak ki összesen öt traktátust. Ezután Kis Munkácsra való távozása miatt az események kissé lelassultak, és 1666. május 30. és 1667. január 8. között mindössze három újabb vitairat látott napvilágot. A fenti gondolatmenet szerint 1667. július 25-ig újabb négy munka jött ki a sajtó alól. Tudjuk, hogy az utolsó 1667. július 25-én. Az utolsó előtti 1667. július vagy június 8-a előtt közvetlenül, a másik kettő 1667. január 8. után és 1667. június vagy július 8-a között. Pontosabb datálásukra nincs támpontunk. Ha ezen vitairatok megjelenése, azaz 1667. július 25. után még tovább folytatódott volna a vita, akkor azt kellene feltételezni, hogy a *Végsőképpen succumbála* nem a befejező irat volt, hanem Kis még újabb művel vagy művekkel állt volna elő, s nem hat, hanem hét vagy még több vitairatot adott ki ebben a polémiában. Ebben az esetben természetesen újabb Pósa-házi művet vagy műveket is kellene feltételezni, ugyanis biztos, hogy 1667. július 25-ig Kisnek hat írása jelent meg. Minderre, vagyis a vita 1667. július 25. utáni folytatódására azonban ezen az egy évszámon kívül semmi sem utal. Különben is teljesen valószínűtlen, hogy egy olyan vitában, amelynek lényege a minél gyorsabb reagálás, Kis egy fél évvel vagy évvel az események lezajlása után újra megszólaljon. Sotvellus 1668-as évszáma tehát minden további nélkül elírásnak tekinthető.

¹²² A sorozat 7. tagja CZEGLÉDI: *Veres tromfosdija* lenne, de az itt figyelmen kívül hagyandó.

Hogy a Sotvelltustól hagyományozott utolsó két latin cím egyike sincs pontos összhangban a biztosan ismert egy darab magyar címmel, az ezek után tulajdonképpen nem is igényel különösebb magyarázatot, hiszen Sotvellus többi címe is csak tartalmilag fedi a magyar műveket. Ebben az esetben sem lehet pontos megfelelést számon kérni. Mégis érdekes, hogy a *Végsőképpen succumbála* cím egyik eleme a ‘succumbála’ Sotvellus utolsó előtti címével cseng egybe: ‘professor Calvinisticus... succumbat’. Másik eleme, a ‘végsőképpen’ a hatodikkal: ‘ultimo deficiat’. Mindenesetre a vita utolsó szakaszában a „per” metaforát magukban foglaló címek sorrendje alapján az tűnik logikusnak, hogy Pósaaházi *Végső látatjára* (11) felelt Kis a *Végsőképpen succumbálával* (12). Valószínűnek tartjuk, hogy már Kis ötödik (a vitában 10.) művének magyar címében is szerepelt a ‘succumbála’ szó, vagy annak megfelelőjeként a „pert vesztett” kifejezés, és Sotvellus a hatodik címében az ‘ultimo deficiat’ szavakkal (végsőképpen kifogyott az érvekből) a szóismétlést akarta elkerülni. De ismételjük: mindez már nem is kíván magyarázatot.

Összegzés

A nyomtatott vita menetét bemutató táblázat:

Kis Imre és Pósaaházi János vitája A kálvinista vallás régiségéről 1666 januárja és 1667 júliusa között

Jelmagyarázat

» «	= Példányból nem, de közvetlen adatok alapján ismert mű.
[]	= Címlap nélküli töredék alapján ismert mű.
< >	= Kikövetkeztethető mű
„1666 január”	= Kikövetkeztethető megjelenési időpont

A táblázatban az első rovatban áll a mű megjelenési időpontja. A másodikban a vita sorrendjében elfoglalt helyét jelölő sorszám, rövid címléírás és terjedelmi adatok. A harmadikban az első hiteles szakirodalmi leírásra való utalás. A katolikus vitairatok esetében ezután következik a jezsuita hagyományban fennmaradt latin cím Sotvellus alapján, végül a hozzáférhető példányok lelőhelyére utalás.

Katolikus művek

„1666. január vége – február eleje”

1. »Kis Imre: *Volt-e valaha, valaholott valakinél Calvinus János előtt a mostani kálvinisták vallása*. Kassa 1666, 33 pag. + ? – 8°«

Theológiai Szemle 1925: 268

Utrum ante Calvinum vnquam alicubi exstiterit moderna calvinistarum secta 1666. (Cassovia) in 8.

Példány alapján nem ismert

Református művek

Katolikus művek

„1666. április közepe”

3. [Kis Imre: *Cáfolata egy calvinista professornak, ki azt állítja, hogy megvoltak Calvinus előtt az üdvösségre szükséges összes calvinista hitcikkek*]. Kassa 1666] [A]⁸ B⁸ [C]⁸ D² = [26] fol. – 8°

Theologiai Szemle 1925: 268

Refutatio professoris Calvinistici asserentis ante Calvinum exstitisse omnes articulos Calvinisticos ad salutem necessarios. 1666 (Cassovia)

Budapest Országos Széchényi Könyvtár töredék, Egykor Berlin Humboldt Egyetem Magyar Intézetének Könyvtára, töredék, Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm

1666. május 30.

5. Kis Imre: *Tök, mak, zöld tromfiara Posaházinak veres tromf*. [Kassa] 1666. május 30. A¹²–F¹² G⁶ = [78] fol. – 12°

RMK I 1051

Contra professorem Calvinisticum miscentem chartifolia rebus fidei. 1666 (Cassovia) in 12.

Budapest Akadémiai Könyvtár, Egyetemi Könyvtár, Târgu Mureş

Református művek

„1666 február vége – március eleje”

2. Pósházi János: *Posahazi Janosnak Kis Imre nevű jesuita páterrel való vetélkedése im ez kérdésről: Volt-e valaha, valaholott, valakinél Calvinus Janos előtt a mostani Calvinisták vallása*. [Patak] A⁸–D⁸ + ? = 64 + [3?] pag. – 8°

RMK I 1046

Budapest Akadémiai Könyvtár, Sárospatak

„1666 április vége – május eleje.”

4. »Pósházi János: *Tromf ki tromf*. Patak 1666. 4 fol.«

Theologiai Szemle 1925: 268

Példány alapján nem ismert.

„1666. május 31 – szeptember 20 között”

6. Pósházi János: *Ben sült veres kolop, avagy Kis paternek vesztett peri*. [Kassa 1666] A¹²–C¹² = [36] fol. – 12°

RMK I 1053

Kolozsvár Egyetemi Könyvtár, Budapest Országos Széchényi Könyvtár másolat

„1666. november – december”

7. Czeglédi István: *Egy veres tromfosdit iádtzó sandal barátomnak játék elvesztéseért való megpiricskeltetése*. [Kassa] (1666) A⁸–Z⁸, Aa⁸–Ee⁸ = 448 pag. – 8°

Katolikus művek

1667. január 8.

8. Kis Imre: *Posahazinak egy ben-sült veres kolop titlvsv feleleti megmutattatik semmire kellőnek lenni, avagy hogy pater Kisnek pőri el nem vezett.* [Kassa] 1667 január 8. A¹²–I¹² K⁵ = 226 pag. – 12°

RMK I 1057

Apologia pro libello, quod Calvinistae frustra laborant ostendere suam sectam totaliter extitisse ante Calvinum 1667 (Cassovia) in 12.

Budapest Egyetemi Könyvtár, Kassa Tudosmányos Könyvtár

„1667. január 9 és július 8 között”

10. <Kis Imre: *Pósházi perét elvesztette a kálvinista régiség megmutatásában.* Kassa 1667 – 8°>

A szakirodalom korábban nem tartotta nyilván.

Quod professor Calvinisticus in ostensione Calvinisticae vetustatis succumbat 1667 (Cassovia) in 8.

Példány alapján nem ismert.

1667. július 25.

12. Kis Imre: *Végső-keppen svccymbala actorsagaban Posahazi.* [Kassa] 1667 (július 25) A⁸+ [B]⁸? = [16+?] fol. – 8°

Fitz, Joseph: Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek. Berlin und Leipzig 1927, 23

Quod ultimo deficiat Professor Calvinisticus in ostendenda vetustate suae sectae 1668 (Cassovia) in 8.

Berlin Humboldt Egyetem Magyar Intézetének Könyvtára, címlapos töredék, Budapest Országos Széchényi Könyvtár töredék és másolat a berlini töredékről

Református művek

RMK I 1052

Budapest Akadémiai Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, Debrecen Református Nagykönyvtár, Sárospatak, Marosvásárhely

„1667. január 9 és július 8. között”

9. »Pósházi János: *Nagyobb látatja a' pater Kis vezett perinek.* Kassa 1667. 8°«

Theologiai Szemle 1925: 268

Példány alapján nem ismert.

„1666. július 8 előtt”

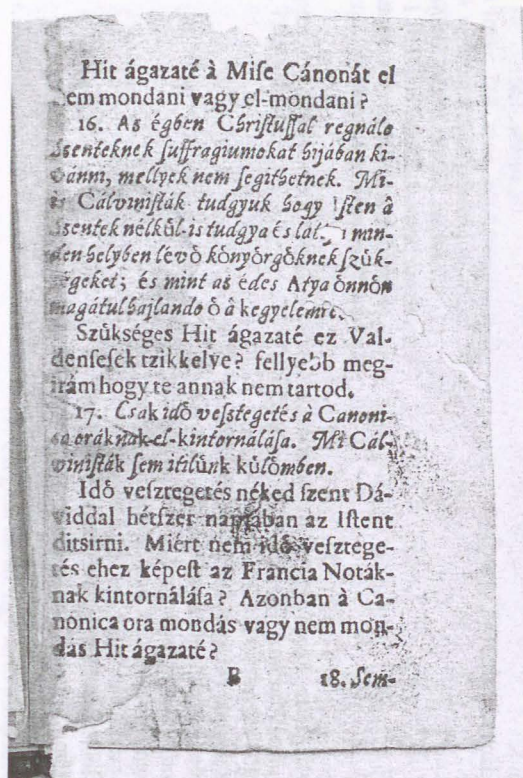
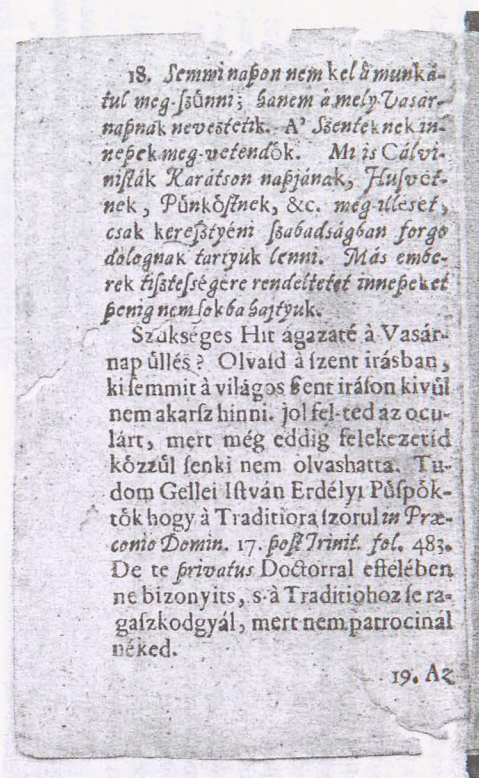
11. <Pósházi János: *Végső látatja a pater Kis vezett perinek.* Kassa 1667>

A szakirodalom korábban nem tartotta nyilván.

Példány alapján nem ismert.

1. ábra. 1–16. számú képek

KIS Imre: *Cáfolata egy calvinista professornak...* Kassa 1666. című művének töredékei

1. B_{1a}, Budapest2. B_{1b}, Budapest

19. As Ecclesiástul szerestetet bñj-
lesekben semmi érdem nincsen. Né-
ünk is Calvinistának as Ertelmünk.

Szükséges Hit ágazaté ez ugy?
Jogy ha ki Christus érdemén s-igé-
etin Matts. 18. építettet érdemét
inné, el-kárhoznék?

20. Továbbá a Szenteknek tíftejsé-
ekre építettett Templomokban rit-
inmennek, (Valdenesek) hanem ha
ikor a szomszéd helyekben fordulnak
évésnek vagy adásnak okáért. Jogy
a valamikor oda be-mennek, as szen-
tek és a Szenteknek képek előtt le-nem
forulnak. Sem azoknak viasf gyer-
gyákat, vagy más ajándékokat nem
visznek. Mi Calvinisták sem nyom-
juk gyakran a Pápiszták Templomának
külsőjét: ha penig casu quo oda talál-
nánk menni, mi tőlünk se várjanak a
képek vagy fő-sajtsá, vagy ajándé-
kot, a kiknek ajándékot asztogassunk,
iabemus semper nobiscum pauperes.

B₂

A²

A² Templomokban ritkán vagy
gyakran jární Hit ágazaté?

21. A² Papokat azon nem kéri-
k hogy vagy magokért, vagy rokonak
nak felkereké Műét mandgyanak
Mi is Calvinisták a jumborokat aszda
nem sárasztjuk.

Ez a nemkérés Hit ágazaté? Vc
eszedben kégyes Olvasó, hogy
a² tikkely már fellyeb az ötödik
ben foglaltatott, de sáporította Pó-
saházi Bokása berint, hogy nagy ob-
nak láttasék az együgyűek előt a
csalárd le-táblázás.

22. Miker as Eg dörög nem soká-
sok, mint némellyeknek kereset bñm-
lokra hanem: Mi is Calvinisták has-
nosabnak tartjuk az Urnak nevé tíf-
telemmel és rettegéssel segitségül bñm.

Kereset hányalnak Izokala vagy
nem Izokala Hit ágazaté?

23. Nem bñmük magokat szentel-
vissel, hanem fel-emelvén seméket a
égre

as Istennek segedelmér kíván.
 Mi is Calvinisták tudgyuk,
 k a Jesus Christus vére tisztít-
 unk minden m bűnünk ből.
 szentelt vízzel való nem hin-
 és Hit ágazat? Ezen tzik-
 is már oda fellyeb az hit.
 é vagy on eléggé foglalva.
 Vallásnak okáért nem soktak
 földre szarandokságban menni.
 Calvinisták sem meggyünk azért
 ban, Compostellában, vagy
 kótán vándorlani, mert el jött
 melyben mindenütt Istennek tisz-
 cket fel emelgetni.
 szarandokság járás Hit ága-

As út féleken való fészületek
 m soktak süveget verni. Mi-
 v mstak el mulunk a nélkül is
 tellő.
 már az harodik és 12. dik tzik-
 ben eléggé bé tetted vala.

B3

26. 115

26. 115. Isten látot kő-
 ges Anyai nyel. k vége-
 nekünk is Calvinistáknak és Jse-
 mert alkalmato sabbnak láttuk és
 letre.

Ez a szokás Hit ágazat

27. A Papáknak és a Püsp-
 nem tulajdonitnak tiszte seg
 nem magok között választana.
 járókot és Tanítókat. Mi is Ca-
 k nem esokolgattyuk a jámbor
 lókat; nem is kívánunk több
 nito Doctrokat

A más valláson lévő tanító-
 m tilztelele Hit ágazat

28. As Ob s-Uj Testament-
 és es Apostoli Credóban bé fog-
 tudományt két kézzel fogják.
 Calvinisták eléggé gesnek val-
 idoességre.

Akar minémű korságos en-
 nek maga elméjének futtara-
 fűstölgo magyarázat szerint is

29

30. Szabad akaratból, és emberitársaságból békés és szűcsöt Traditiokat, és Ceremoniákat megvetették; a melyek pedig az Istennek nyilván való ígéjével meg egyeznek, azokat nem utállyák. Mí Calvinisták sem vallunk különbséget.

Az áhétatoságra ébresztő díszes Ceremoniáknak világos szent írás kívülugyan, de nem ellene való elkövetése, el-károhtatá magán: Szükséges Hit ágazatá azoknak mind egyig megvetése? Micsoda nyilván való Isten ígéjével egyez az Temetésekor való harangoztok?

30. Valdensesek Vallása volt, hogy a ködönstéget Isteni szolgálattal Anyai szolgálaton kell peragálni. Artic. I. Ugy tartják a Calvinisták is.

Mit különböz ez a zikkely az 26-diktul? Ott ugy peragállyák, itt, ugy vallyák. Két Hitbéli zikkelyeké

B 4

lyeké

lyeké azok? Illyen fraskára szorít a kéteienség. Vedd észredben itt kegyes Olvasó, hogy huszon kilencz zikkelyeket citatio nélkül ráblázot le Posaházi, mint ha a Valdensesek Vallása volna. ki mivel lokszon ment a litta mellől hitelt nem érdemel, ha mindenikre Concielsiot igazán nem citál. Ezentul már Articulusokra akadot *inclusivé*.

31. A' fülben sugó gyönyörűségeknek lenni nem tartottak. Artic. 5. A Calvinisták sem.

Ez-is egyez az tizedik oda való zikkellyel. De csak izáporhárd zikkelyeidet, azon bakon különb és által való nyuzásavól akar mely helyessen s-okosfan esik *parum inter est*. Elég hogy mételedben kapottaknak ez mind mannának láztik, holott széna mörva sem lehetne.

32. A'

32. *A^o Pœnitentiának erejét, nem
az emberek vagy Confessiojában, vagy
Contritiojában helybestetik, hanem csak
a Jêsus Christus Salálanak érdemében.
Artic. eodem. A^o Calviniisták is a-
nnymódon járnak.*

33. *Hog^y csak az egy Jêsus Chri-
stusban való Hit által, minden emb-
er munkájának tekinteti ki vól igazsullyon
meg ember Isten előtt alhatatossan val-
órtuk. Art. 6. Asent vallják a mo-
rami Calviniisták is.*

34. *Tagadták, hogy az ember Isten
előtt való meg igazulását nyerje jossá-
gos cselekedetivel. Art. 7. az^o Calvi-
nista is tagadgyák.*

35. *Allattják hogy senki az Istennek
törvényét tökéletesen bé nem tölt-
heti. Artic. eodem.*

*Isten kegyes Olvaso ved eszed-
ben, hogy a Valdensesek Deák Con-
fessiojából nem jól fordította Posa-
házi magyarúl. Mert a Deákban*

B^s

igy

*igy vagyont Docent præterea nemi-
nem esse, qui præcepta à Deo opera fa-
ctis expleat. Ez nem teszi azt, hogy
senki bé nem töltheti az Isten paran-
csolattját.*

36. *Csak az egy Christusi Istennek az
Anyaszentegyháznak fejének és fun-
damentumának lenni. Artic. 8. A^o
Calviniisták is ugy.*

37. *As Anti-Christus felől ugy itél-
tek, hogy immár el jött; és az Isten
Templomának kősepette, az az: az A-
nyaszentegyházban ül. Artic. eodem.
Ebben az értelemben valának a Calvi-
nista is.*

38. *Tagadták hogy az Ecclesiának
coactiva potestatisa volna. Art. 9. A^o
Calviniisták is tagadgyák.*

*Mire való hat az Ecclesia köze-
tész az Excommunicatio az Pres-
byteriomi fenyíték? coercitio, mel-
lyet a Tarczali Confessio 6. §. egy-
néhány Articulusokban állat. Nem
var-*

ty. k, igazság szerint kevesbek
negyven kilentznel. Mivel azon
tziikkelyeket többször is magad bi-
zottsága szerint is számban vetted;
melly dolog mind tudatlanság,
mind csalárdság, s mind szaporítás.

20. *Secundo.* Sokat ollyat tá-
bláztál-le, a ki nem Hit ágazat, vagy
egy általllyában mindénkre nézve
expresse & positivè tartani nem szük-
séges ágazat, a mint kérdésimel
insinualtám. Azért afféléket mint
egy tizenötig ki-vévén belőldk; s
az többször elő-hozattakat is leg-
aláb tizenhatot; csak hét tziikkelyben
foglalván; az negyvenkile tzi tzi-
kelyek majd tsak húszonnet felé ál-
lanak, a mellyekben mondád egy-
gyebségeket az Valdenesekkel.

21. Ezen kívül is, midőn a Val-
denesek Vallásából, a te tőled le-
táblázot 49. tziikkelyeken kívül, én
többet, s a mostani Cálvinistákkal
ellen-

ellenkezőt bizonyos Authoroktól
allegáltam volna, Te csak azzal ér-
ted meg, hogy nem igazán fogjuk
mink Pápisták azokat a Valdenes-
ekre. Melly felelettel ha én te elle-
ned élnék, olly fundamentom nél-
kül az mint te, soha semmit ellenem
nem doceálhatnál.

22. Es mivel hogy ez illyen te fe-
leleted miatt, ez előtti könyveink
igen nagyobbattak, tovább való szo-
szaporitást el akarván kerülnöm,
azt sem fogom most ellened el-kö-
vetnem. Hanem a mostani Cálvi-
nisták Confessiojából, s közönsé-
gösen le-vett tanításokból rakok
egy néhány derekas tziikkelyeket a
te le-táblázafod után, illyen ostrom-
lással.

23. Imé Pósházi többet tanita-
nak a mostani Cálvinisták annál a
dolognál, mellyet te a 49. tziikkely-
ben foglalván, le-tábláztál. Mely-
ből

másikátul azzal különböztetik,
hogy egygyiknek más idvességre
nézendő izűkséges tizikelyei val-
nak, s. másikának is mások.

31. Ezt fundamentomul vevén,
igy okoskodom ellened. Valamit
a' 49. tizikkelyben le-tábláztál, s.
abbol állonak mondottad a' Val-
densesek Vallását; éppen minden
ki-vetés nélkül mind azokat vallyak
a' Lutheránusok is; s. vallyon mi-
esoda fundamentommal monda-
tód hogy a' Valdensesek nem Lu-
theránusok hanem Cálvinisták? A'
Valdensesek nem a' Lutheránusok
Vallásával, hanem Cálvinistáké-
vel egygyc?

32. Hiszem Te azzal bizonyitod
a' Valdenseseknek Cálvinistákkal
valo véréseket, hogy a' 49. Val-
densesek Vallásbéli tizikkelyeit, ép-
pen a' Cálvinisták is mind vallyak.

D

De

De azon 49. tizikkelyben foglalta
tor dolgokat a' Lutheránusok is é-
pen minc vallyak; tehát azon Te
fundamentomoddal világossan kö-
vetkezik, hogy a' Valdensesek Val-
lásával Lutheránusok Vallásának
vagy-e vérése s. egygycze.

33. Innen már az is nyilván kö-
vetkezik; hogy a' Valdensesek
Cálvinisták, Lutheránusok Vallása
éppen mind egy Vallás; *quæcumque
sunt eadem unum tertio, sunt eadem
inter se.* Ne neked Posaházi!

34. Vészede eszedbe, micsoda
involutioban vagy a' te le-tábláz-
toddal? Meg-kell vallanod, hogy
nem igazán tábláztad le a' Cálvi-
nisták és Valdensesek Vallását; mi-
vel hogy világossan meg-bizonyo-
sodék ellened, hogy azokban a' 49.
tizikkelyekben foglaltatott dolgo-
kon kívül, sokkal többet vallana-

a' Cál

a Calvinisták, az mint énoda f.
 lyeb 32. rikkelyben előben adam.
 Mellyből derekassan ki-terezik,
 hogy a' mostani Calvinisták Vallá-
 sa nem egyez a' Valdeniselek Vallá-
 sával; s csak ez kell nekem, nem
 több.

35. Ez a világos igazság ellened
 jo Posaházi. Minden diverticu-
 lummal a' hűségű el-kentelertett
 ebből; ebből a' négyes es rüdes-
 korlátból ki nem terettelek. Meg
 áll azért az Pápiisták meg-rzafolha-
 tatlan ellen-vetése a' Calvinisták el-
 len, hogy Vj a' Calvinisták Vallá-
 sa, s csak Calvinus volt koholója.
 Illyen igazságos monddással penig
 nem gyűlöltetik hamissan a' Pápi-
 sta Doctorok a' kölség előtt a' Cal-
 vinisták Vallását; hanem iga-
 zán gyűlöltetik; s adna a' Szent
 Lélek Isten, hogy minden Vy-

Val-

Vallástokat követő lelkek gyűlö-
 nek gyomorból Calvinus fejé-
 ben koholt veszedelmes csak
 minapi Vallástokat! S-térnének
 az mindenkoron Szent Lé-
 lektől vezéreltetett
 Ecclesiánkban,

Amen.

ADGYAD V RAM
JESVS!

2. ábra. 17–26. számú képek

KIS Imre: *Végőképpen succumbála actorságában Pósa házi*. [Kassa] 1667. című művének töredékei

VEGŐKÉPPEN
SVCCVMBALA
ACTORSÁGABAN
PÓSAHÁZI

1667. Észrend

17. [A₁a]?, Berlin

I.

Paplevén, s' te Laicus Po-
sa házi jól cselekedted, hog-
y néz nekem hagy-
or meg bősülle-
czadik napján Ja-
folyó esztendőben,
két esztendőnk-
forgo Disputatióról
könyvecskéd; melly-
pen azt akarád evin-
a regi Valdensesekkel
Calvinisták minden
endő szükséges czik-
dgyeztek; és követke-
na Calvinisták Vallása
alahól, valakinél Cal-
tt. De lássuk er-
t eddig való Di-

a. Azt

18. [A₂a], Budapest

2. Azt írod pag. 3. non si
hogy két elsőrendűtől fogva pro
tatott Syllogismusoknak mino
na mint egy sügva adám
tudni illik a Calvin. Valla,
moina igaz keresztyén tudomár.

3. Felelet:
ragadás ez: Sy
ciera egészen hamis?
ván irya találad elebbe
ben.

4. Vgyan pag.
az szent írásból való meg
szó szaporításnak tartom en.
vaimor-is elo : N
eretnekség a v. melly
nak velünk ell csikkely
írásból nemig csnek meg bi.
m. De mivel hogy maga sz
való értelmet tekerki az szent
csak szó szaporítás, és vég né
Disputálásra gerjesztő tőr

5. Felelet: ez t

vecskeben le írott szokatt így o
ltrom lod. Vgye? csak annyit téss
as mintha valaki azt mondana: Mivel
két egy mással ellenkező Prokátorek, ki
hisz az ed ügyét, az ország tör. rendével
igyekezik állatni és bizonyítani, és min
denik a törvényeket az maga Dolgára
alkalmaztatni; azért nem kell őket az
ország Törvényére bocsátani, hogy ab
ból meg olthatatlan Disputálásra való
tűsz ne gerjessenek.

6. Hallade Posabázi. Még sem
tanultad meg ötvös. Boldisártul né
melze izomizédságodban, hogy a
proba kú mutatty meg mellyik le
gyen az igaz Arany? így az igazán
való szentírás mellyik legyen, az
Ecclesia mutatty meg. A Proka
torokat igen is kell az ország Tör
vényre bocsátani; de ha valamelly
Articulushnak értelmén meg nem c
gyezhetnek sem ök, sem az akkori
Birák, vallyon nem az ország Gyű
leke.

Ileketi leiben ifiké me szat-
ra? Igonis: sá' mót az elz or-
dag végezi, név eretik.

Igy ha a Hirdolgaiból valami Controverzia támad, s kérvényesen, meg nem egyezhettek a fenti írásból állóak Locutuban, hogy végül szakadjon a disputálásnak, kihez kell menni, hogy az írásnak igaz értelme kellek, hoz bizonyára a kérésben bizonyosságot igaz értevel, hogy a fenti Lélek vezeti ki minden igazságra vezet, s a hitet, a igazságnak oblat, a hitet.

8. Ezent kére s el a: az Ca-
tholicusok; s azaz a nem tásbű-
váló bizonyítást, nem meggyak-
lázó bizonyításnak; hanem azaz
bizonyítás, midőn megacok faja izi-
re való értelmezés meggyak-
lázásának, azaz a (le) f-
sarak ki a nem tásbű-

1. En-

léri
sal
keli
laki
nulu
1
azt
le r:
Ho
bog
kell
stak
clég
azt
Va
me
nen
lye
Co
uto
mij
Co
zal

9. Ennek nagy világoztatására való volt az, az mit utolbi könyvecskéből ki hadtál, *num. 7.* Az egy igé felett, *Hoc est corpus meum;* mennyi szó szaporítás vagyon az e-retnekek között? ki ki maga tetezése szerént magyarázván. mennyi sok potrohos könyvet írtak: az ilyen methodust vetem én meg, s- velem edgyütt mindé Catholicus Doctor; s- nem precisé a szent írás, ul val meg próbált, melyet helytelenül fogsz reám.

10. Ide való az mit *pag. 8.* a Pa-
pista Doctorok felől írsz, hogy az
írás vadoltyuk homályosságát; eleq-
telenségel a Hítre és a jó cselekedete-
kre tartozo dolgokban; feketé tentá-
nak, nevezik, sőt börtűnek, viasz orr-
nak, minden felé szafó eun Regula-
nak.

11. Vallyon nem homályosé az,
az mit Böles Salomon mond Eccl.
A 4. Gas:

42. Jóbb a férfiak hamissága,
 hogy sem az Asszonyok jó cselekedete.
 Mondgya meg sok Izáz Predikátor
 mitalén az, hogy Isten az embere-
 ket és barmokat üdvösíté. Psal. 35.

12. Hogy pedig a szent írás, az Hitre és a jó cselekedetre tartozó dolgokban elégséges nem volna, nem igaz hogy az Pápisták azt tanítanak. Ha azt mondod: hogy az *Ecclesiának* sok végezei vannak, hiszem meg tanulhattad volna eddig, hogy igaz Ecclesiánkról ez mondatott: *qui non audiunt Ecclesiam suam et Etymicus & publicanus.* O hól a szent írásban hogy Vasárnapot kell ülni? s. tik azt cselekedezitek; a sz. írás Szombatot parancsol ülni; hól a szent írásban hogy a' meg fojtatott és az véreshűlt meg-egyetek? s. tik meg-

eszi-

23. A_4b , Budapest

12735-
e/z or-

vala-
tēver-

lek 3
kban;

1975 32

encke
en bi-

logy &
den i-

17

Castrol

gyak
a 126

2171-
271-

1) 12.

En-

kerék, és való igazán; ha völté val
de Calvinus állott vagy nem. Meg
hallom őzített kérdések ezek a Schi
lárban; An sit? &c. quale sit? To
nuld meg.

16. Felelet: Szakáslod Szerén azt fogod reám, a' miben se bíren se tapacsom nincsen jó Polaház! Hol s mikor bizonyítottam én azt hogy ez, vagy amaz Váldisták czik kellyit, nem úgy vallorak a Calvinisták, mint a régi Váldisták? Hiszen eléggé bizonyítványok irálím, hogy azt docealtam, hogy a Calvinisták Vallása nem volt Calvinus előtt; mert Calvinus előtt nem exalták, nem voltak azok a czikkelyek, melyek a mostani Calvinisták Vallását Constituallyak öszvelegt; mire való utolbi könyvecskémben csak nem mindenik numerus után előhozott *Conclusiom: Est a Valdenis, sed non exaltati*: hiszem a nem *qualitati* cseben,

24. $[A_6a]$, Berlin

Isen, hanem *Rei existentiam*. Ta-
úl meg azért tülem, hogy midőn
mbetseges ember veled *de existent-*
arei disputál, ne mondott *qualitas-*
ak. El-lehettél volna mostan e-
lékül a szó szaporítás nélkül.

17. *Pagina 6.* így írta: *Második*
unduma a Kís mostani irásának im-
s: hogy a Valdizták és Calvinisták
szűrésbeli verségének kitétele el-sza-
asztassa, eddig egyszer is más-szor is
ettől cselekvék. *Nem a Vald-*
istákra, a Pápiſta Doctoroktól hamf-
in költött cselekvék táblása le, u-
ánna vetvén im es Clausulat; Hisz-
é est a Calvinisták? Isen kegyelmé-
ül as Tábláját kinek le vakarhatat-
en képpen le mázoltuk; evincalván
öltött hamfságát as Articulojoknak.

18. Felelet: Hát le vakarhatat-
anul mázoltad bé abbéli le-táblá-
sodat? hiszem fel-jedzettém u-
olbi könyvecskémnek 21 numerisá-
ban

relizyeni Atyafiuságot. *ag-ra.*
szerteni (kin loha nem. *nykez-*
ne csak a felerül, mine. b. g. g.
en legyen boesánat, s légy jo-
ségben.

57. Tu is Kégyes Olvasó Ke-
litzénim, eddig való-szives tá-
rságomat vegyérék szíveden; fel-
te Izándékom az volt, hogy, a mo-
n Calvinisták vallásának nem
sége, s csak Calvinisták való-
ságot meg mutassam; melly tá-
rságomban hogy ha csak egy ke-
litzén lélekben reherék is valami
szűréses hatznot, Isen segedelme-
tal; elég nekem; ha el-érttem azon-
lyia-futasomat; legyen az V-nak
ve aldott. S-ti rajtarok is Isen
hála maradjon. AMEN.

*Mennyiségeknek Christushan alás-
ról szolgálat*

PATER CYSS-IMRE

*Munkács Városban, Szent Jakab havának
Szent Jakab napján, 1657. Elzáródott*

JÁNOS HELTAI

**Imre Kis and János Pósaaházi's Polemics on the Antiquity
of the Calvinist Religion. I–II.**

At the end of the 1660s polemics quickened again in Upper Hungary after 20–25 calmer years. Namely, the weakening of the Protestant Transylvania gave a chance to the restrengthening Catholic church to raise the number of its believers in this Protestant-dominated part of the country. The concrete reason of the reviving polemics was the Jesuit Order settling in Košice. The order opened a new academy here as well. The printed polemics starting at this time took place in publications with small number of copies that is, in documents perishing quickly.

The bibliographical literature has known for long about the polemics going on from 1665 till the summer of 1667 between Imre Kis, a Jesuit from Košice, who was the confessor of the former Transylvanian prince's catholicized widow, Zsófia Báthory, and János Pósaaházi, a Calvinist professor from Sárospatak, who studied at English universities. However, not all of the polemical essays of the debate have survived, therefore the exact process of the polemics and the relations of the subsisted writings could not be described precisely.

This study faithfully reconstructs the process and time sequence of the debate of six replies-answers – that is, 12 publications – based on the following: the analysis of a print fragment kept in Berlin and that of another one completing this in Budapest; the Jesuit bibliographical tradition of the 17th century, especially Nathanael Sotvellus' work and the data exposed in the Hungarian literature; and the cross-references of the subsisted works. Thus, the study gives way to further analyses in the history of church, religion, and literature. The study was prepared during the works of the national retrospective bibliography *Old Hungarian Printings (Régi Magyarországi Nyomtatványok)*, and it is a pre-study for the fourth volume of this bibliography (1656–1670).

DÖRNYEI SÁNDOR

Magyarországi szerzők művei külföldön a 18. században

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége keretében befejeződött az a több éves bibliográfiai munka, amely a magyarországi szerzőknek a 18. század folyamán külföldön, nem magyar nyelven, önállóan megjelent műveit (RMK III) vette számba. A korábban elkészült első kötetet (1712–1760)¹ most követi a második (1761–1800).² Így lehetőség nyílt az egész század ebbe a körbe tartozó nyomtatványainak statisztikai elemzésére. Az első kötet megjelenése után már készült statisztikai összefoglalás,³ ezt igyekszünk az alábbiakban a század második felére kiterjeszteni.

Az I. kötet (1712–1760) az 1823. tételszámmal zárul, a II. kötet (1761–1800) a számozást folytatva a 3931. tételig jut. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fenti tételszámok és a statisztikai elemzésben bemutatott számsorok között elhanyagolható mennyiségi eltérés található. Ez abból adódott, hogy mindkét kötet esetében a tételszámozás után még néhány leírás törlésére („Vacat”) és pótlólagos beiktatásra (betűs tételszámok) kényszerültünk, továbbá számos évszám vagy hely nélküli nyomtatványt nem vettünk figyelembe az elemzés során. Mindkét kötetben jelentős mennyiségű tételszám nélküli, kisebb betűvel szedett leírás van, ezek a csak irodalomból ismert művek, amelyeket egyetlen könyvtár állományában sem találunk, vagy a korábbi említés óta elpusztultak („olim”). Ezeket a műveket sem vettük figyelembe a statisztikákban.

A feldolgozott nyomtatványokban hozzáférhető irodalmi termés és a hazai szellemi mozgalmak, politikai-gazdasági folyamatok között kevésbé kereshetünk olyan közvetlen összefüggést, mint a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* kötetei

¹ *Régi magyar könyvtár. III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. kötet: 1712–1760.* Bp. 2005. Országos Széchényi Könyvtár. 357, [2] l. – A kötet az OTKA T 34678 sz. támogatásával készült.

² *Régi magyar könyvtár. III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. II. kötet: 1761–1800.* Bp. 2007. Országos Széchényi Könyvtár, 391 l. – A kötet az OTKA T 48316 sz. támogatásával készült.

³ DÖRNYEI Sándor: *Egy bibliográfia számokban. (Magyarországi szerzők külföldön 1712–1760.)* = MKsz 2005. 97–102.

alapján Borsa Gedeon,⁴ Péter Katalin⁵ és Heltai János,⁶ Petrik Géza bibliográfiájából kiindulva korábban Csapodi Csaba⁷ tette.

A bibliográfiában szereplő hungarus szerzők jelentős része ugyanis a hazai kulturális életből időlegesen (pl. egyetemen tanulók) vagy véglegesen (pl. külföldi egyetemeken oktatók) kiszakadt, működésük más országok tudományos, irodalmi, gyakorlati életébe ágyazódott be. Az itthon élő szerzők munkáinak külföldi kiadásai is nagyrészt a külföldi országok tudósai, olvasói számára készültek. Ez utóbbi megállapítás érvényes nemcsak Hevenesi Gábor elmélkedési könyveire, hanem például Plenk József Jakab Magyarországon írott orvosi tankönyveire is.

Külön vizsgálatot érdemelne viszont a Bécsben megjelent – és igen tekintélyes számú – nyomtatványoknak a szerepe. Bécsben a 18. század második felében a királyi udvar, a központi hivatalok, az oktatási intézmények (nemcsak az egyetem, hanem például a Theresianum is), a magyarországihoz aligha hasonlítható, „világvárosi” kulturális és tudományos élet igen sok hungarusnak biztosított működési teret. Feldolgozásunk természetesen nem terjedt ki a Bécsben megjelent s a Petrik-pótlásokba tartozó, igen fontos magyar nyelvű művekre (pl. testőrírók), de a latinul, németül írott tudományos és politikai munkák számottevő része is a hazai szellemi élethez kapcsolódott.

Időbeli eloszlás

A statisztikai elemzésre térve az első vizsgálódási szempontunk a nyomtatványok időbeli eloszlása. Az első kötet alapján az a kép alakult ki, hogy a számbeli növekedés 1750-ig egyenletes, a következő évtizedben ellenben átmeneti kisebb visszaesést tapasztaltunk. A folyamat a század utolsó négy évtizedében igen hasonló: az egyenletes emelkedés után az utolsó évtizedben feltűnő a visszaesés.

1712–1720	1721–1730	1731–1740	1741–1750	1751–1760	1761–1770
318	346	379	391	360	432
1771–1780	1781–1790	1791–1800			
543	674	441			

⁴ BORSZA Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege*. = MKsz 1973. 249–269.

⁵ PÉTER Katalin: *A romlás a szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján*. = Tört. Szemle 1984. 80–102.

⁶ HELTAI János: *A XVII. század első felének kiadványszerkezete*. In: *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*. Bp. 2001. 9–28. – Uő: *A XVII. század első felének kiadványstruktúrája Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2003. Kézirat.

⁷ CSAPODI Csaba: *Könyvtermelésünk a XVIII. században*. = MKsz 1942. 392–398. – Uő: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig*. = MKsz 1946. 98–104.

A fejlődési vonal kétszeri megtörése elgondolkodtató, az okok keresése azonban bizonynyal messze vezetne. Azért talán érdemes felvázolni azt a számsort, amelyet Csapodi Csaba a hazai könyvtermelésről kidolgozott. (Csapodi csak a Petrik bibliográfiájában leírt mintegy 10 000 tételt vehette figyelembe, az azóta gyűjtött és nagyrészt kötetekben is kiadott jelentős mennyiségű, 20 000 körüli kiegészítés számszerűleg bizonyosan más képet ad, az arányok azonban alapvetően talán nem módosulnak.)

1712–20	1721–30	1731–40	1741–50	1751–60	1761–70	1771–80	1781–90
272	476	610	730	733	904	1338	1789
1791–1800							
2225							

A két számsor összevetése azt mutatja, hogy az egyenletes emelkedés mindkét esetben megtörik az 1751–1760 évtizedben. Erre sem Csapodi, sem mi nem találunk kielégítő magyarázatot. Feltűnőbb azonban az utolsó évtizedek alakulásában jelentkező eltérés: míg Magyarországon a könyvtermés törés nélkül meredeken emelkedik a század végéig, a külföldi növekedési arány lényegesen kisebb, s az utolsó évtized visszaesést hoz. A hazai helyzet az általános kulturális és gazdasági fejlődésen belül a nyomdák számának növekedésével is magyarázható. Talán ez eredményezte a külföldön publikálás mérséklődését, s főleg Bécsből az egyre fejlődő magyarországi nyomdák felé terelődést. (Például Plenck tankönyveinek egy részét a bécsi kiadó a budai egyetemi nyomdában készítette.)

Némileg igazolja ezt a megállapítást az utolsó négy évtized Bécsben, illetve más-hol megjelent nyomtatványainak a számsora:

	1761–1770	1771–1780	1781–1790	1791–1800
Bécs	209	278	316	214
más nyomdahely	223	265	358	227

Nyelvi megoszlás

A nyelvi megoszlás az utolsó két évtizedig – ugyan hullámzóan, de egyre csökkenő mértékben – a latin nyelv vezető szerepét mutatja. Ezzel szemben a német fokozatosan előretör, s 1781-től egyre erőteljesebben háttérbe szorítja a latint. Az utolsó évtizedben az összes nyomtatványnak már a felénél nagyobb része jelent meg németül. Érdekes, hogy az egyéb nyelveken kiadott és a többnyelvű könyvek aránya az utolsó két évtizedben megközelíti a 20%-ot.

A nyelvek megoszlása a hazai könyvtermésben természetesen alapvetően eltér, hiszen itt a magyar nyelvű nyomtatványok abszolút száma erőteljesen emelkedik, az arányszám az általános növekedés következtében nem ilyen egyenletes, de az utolsó évtizedben az addig vezető latint is megelőzi. A német nyelv aránya külföldön is, itthon is fokozatosan, 1761-től nagyobb mértékben emelkedik, itthon azonban még a latin felét sem éri el.

Az elmondottakat szemléletesebben mutatják a számok:

külföldi nyomtatványok						
	latin		német		egyéb	
1712–1720	265	83.3%	39	12.2%	14	4.5%
1721–1730	279	80.6%	50	14.4%	17	5.–%
1731–1740	308	81.2%	55	14.5%	16	4.3%
1741–1750	305	78.–%	58	14.8%	28	7.2%
1751–1760	290	80.5%	47	13.–%	23	6.5%
1761–1770	325	75.3%	72	16.6%	35	8.2%
1771–1780	321	59.1%	173	31.8%	49	9.1%
1781–1890	211	31.3%	333	49.4%	130	19.3%
1791–1800	123	27.8%	238	53.9%	80	18.3%
összesen	2434	62.2%	1068	27.3%	392	10.5%

hazai nyomtatványok							
	magyar		latin		német		egyéb
1712–1720	72	22.4%	207	64.5%	26	8.1%	16 5.–%
1721–1730	111	20.4%	358	65.8%	54	9.9%	21 3.9%
1731–1740	131	19.4%	464	68.7%	63	9.3%	18 2.6%
1741–1750	212	25.6%	513	61.9%	67	8.9%	37 4.4%
1751–1760	257	29.4%	481	55.–%	83	9.5%	53 6.1%
1761–1770	295	28.1%	534	50.9%	150	14.3%	71 6.7%
1771–1780	401	27.4%	730	49.9%	242	16.6%	89 6.1%
1781–1890	651	33.8%	709	36.8%	450	23.3%	119 6.1%
1791–1800	975	40.4%	898	37.3%	408	16.9%	131 5.4%
összesen	3105	30.7%	4894	48.5%	1543	15.3%	555 5.5%

A külföldi nyomtatványok között főleg a század utolsó évtizedeiben jelentőssé váló „egyéb” csoport tizenhét nyelvet jelent. Akárcsak bibliográfiánk első kötetének elemzésekor, ezek között ezúttal is a szlovák (biblikus cseh) a leggyakoribb nyelv 76 (az első kötetben 35) kiadvánnyal. Az időbeli eloszlást most sem mutatjuk be, hiszen a viszonylag kis számok esetében egy-egy termékenyebb szerző nagy szerepet játszik.

Az „egyéb” nyelvek a továbbiakban így oszlanak meg (zárójelben az első kötet számai):

francia	68	(16)	ógörög	14	(9)	horvát	2	(2)
szerb	60	(–)	szlovén	11	(1)	spanyol	2	(–)
olasz	43	(2)	svéd	10	(5)	héber	1	(–)
orosz	21	(–)	holland	7	(–)	portugál	1	(–)
angol	20	(6)	török	4	(4)	román	1	(1)
lengyel	16	(9)						

(A tizenhetedik, az örmény csak két örmény–német nyelvű nyomtatványban szerepel.)

A többnyelvűek:

német – szerb	8	latin – lengyel	2
latin – görög	5	latin – francia	1
latin – német	3	latin – héber	1
német – örmény	2		

További 3 nyomtatvány (Comenius: *Orbis pictus*) négy, illetve öt nyelven jelent meg.

Megjelenési hely szerinti eloszlás

A bibliográfiánkba felvett művek megjelenési hely szerinti eloszlása a század második felében alaposan megváltozott. A magyarországi nyomdászat és a bécsi nyomtatványok száma közti lehetséges összefüggésre fentebb már utaltunk. Bécs szerepe azonban a más helyeken megjelent nyomtatványokkal szemben eltérő képet mutat. Míg az 1712–1760 időszakban a bécsi és a más nyomdahelyek közti arány 19.7% a 80.3%-kal szemben volt, ez az arány az utolsó négy évtizedben 48.7% az 51.3%-kal szemben. Ez azt jelenti, hogy a magyarországi szerzőknek az országhatáron kívüli kiadványainak csaknem a fele Bécsben jelent meg.

Bécs rendkívül megnövekedett súlyát még jobban kiemeli az is, hogy a Bécsen kívüli nyomtatványok nagy mennyisége az első félszázadban 111 város között oszlott el, az utolsó évtizedekben viszont a lényegesen kisebb számú nyomtatvány több: 124 nyomdahelyen jelent meg. (Ehhez akár hozzászámíthatjuk azt a további 11 várost, amely a több megjelenési helyet feltüntető impresszumokban szerepel.)

A megjelenési helyek számának a növekedése, ugyanakkor a kiadványok mennyiségének a csökkenése azt mutatja, hogy – Bécsen kívül – lényegesen egyenletesebb az eloszlás. Az első évtizedekben megjelenési helyként kiemelkedő jelentőségű német és németalföldi egyetemi városok a második félszázadban rendkívül visszaestek. (A leggyakrabban szereplő nyolc város a nyomtatványok 40.4%-át, a második félszázadban már csak 21.2%-ot mutat.)

A peregrináció visszaszorítása és a bécsi egyetem megújítása lehet ennek a folyamatnak a magyarázata. A német egyetemi városok közül kivételt mindössze Lipcse jelent, amely a század második felében – Bécs után – a legtöbb nyomtatvány megjelenési helye. Az itt készült 121 kiadványnak azonban egyharmadánál nagyobb része egyetlen szerző, Bél Károly András nevéhez fűződik. Míg Lipcse az 1760-ig terjedő időszakban csak 62 művel szerepelt (ezekből is Bél Károly Andrásé 21!), az akkor vezető egyetemi városok visszaesését az alábbi számok mutatják:

	1760-ig	1761-től
Wittenberg	174	9
Halle	138	35
Jena	126	47
Göttingen	73	28

	1760-ig	1761-től
Lipcse	62	121
Franeker	58	11
Frankfurt a/O	53	2
Utrecht	53	33
Graz	44	45

Az első időszakban vezető fenti egyetemi városokkal szemben jelentősen megnőtt más – nemcsak német és németalföldi – városok szerepe, bár a számok lényegesen kisebbek:

	1761–1800	1712–1760
Velence	60	8
Zágráb	50	15
Prága	42	24
Augsburg	36	15
Berlin	33	–
Szentpétervár	29	–

Ezek esetében igen eltérő – olykor Bél Károly Andráshoz hasonlóan egy-egy személyhez köthető – a nagyobb számok magyarázata. Velencében a katolikus liturgikus kiadványok és az egyetemi tankönyvek olasz fordításai mellett a felállított szerb nyomda termékei hoztak számemelkedést. Zágrábban az ott működő szerzetesi főiskolákon tanító és tanuló magyarországiak tevékenysége szélesedett ki. Elsősorban a hazai evangélikus szlovákok vallási kiadványai növelték Prága szerepét. A korábban elő sem forduló Berlin és Szentpétervár is egyes szerzők ottani működése révén vált jelentősebb megjelenési helyé. Az igen nagyszámú városnév felsorolása helyett a nagyobb földrajzi területek, országok szerinti eloszlás jobban érzékelteti, hogy a 18. század utolsó négy évtizedében hol-mindenhol tevékenykedtek magyarországi szerzők, illetve hol jelentek meg műveik:

71	német	560	
12	németalföldi	74	
9	osztrák	1076	
9	itáliai	88	
7	lengyel	21	
6	svájci	17	
4	cseh	53	
2	angol	22	
2	francia	9	
2	horvát	55	
2	orosz	39	
2	román	2	
2	spanyol	2	
2	svéd	8	
1	dán	4	
1	ír	1	
1	portugál városban	1	nyomtatvány

74 nyomtatvány koholt megjelenési hellyel vagy hely nélkül jelent meg, 20 kiadványon pedig több földrajzi területre eső város neve szerepel.

A fenti területi eloszlás azt mutatja, hogy Európa igen nagy részére eljutottak ugyan a magyarországi szerzők művei, a Habsburg-birodalmon és a német nyelvterületen túl azonban inkább csak egy-egy „sikerkönyv” jelent meg.

A 18. század első felében az egyetemi városok és így az egyetemek szerepe kiemelkedő volt, a bibliográfiában felsorolt nyomtatványok közel fele az egyetemi élethez kapcsolódott. A század második felében ez a helyzet alaposan megváltozott. A peregrináció visszaszorításával, a bécsi, majd a nagyszombati egyetem fellendítésével egyre kevesebb magyarországi diák tanult, illetve végzett a Habsburg-birodalom határain túl eső egyetemeken. Ezt mutatja, hogy a bécsieket nem számítva az 1712 és 1760 közötti időszakból 559, az 1761 és 1800 közöttiből azonban mindössze 130 disszertációt vehettünk számba. Bibliográfiánk csak azt tükrözi, hogy a hallgató disputációt vagy disszertációt írt és adott ki nyomtatásban.

Az egyetemi tanulmányokra vágyó katolikus ifjak túlnyomó többsége az egész század folyamán Bécsig jutott el. A többi katolikus egyetem közül még Graz vonzott nagyobb számú magyarországi hallgatót. Rómába csak néhány – főleg előkelőbb származású – papnövendék került, a többi katolikus egyetemen (Prága, Innsbruck, Lemberg, Ingolstadt) csak elenyésző számú magyarországi hallgató tanulása eredményezett nyomtatványokat.

A protestánsok külföldi tanulását 1725-től, a kötelező útlevél megszerzésének előírásától kezdve különböző további rendelkezések igyekeztek akadályozni, visszaszorítani. Ez főként a teológiai és filozófiai karok látogatóit érintette erőteljesebben.

Az egyetemekhez kapcsolódó nyomtatványcsoportok szerinti eloszlás

A helyzet alakulását először a disszertációk számaival igyekszünk bemutatni. (Ebbe a csoportba soroltuk a disputációkat és a vizsgatéziseket is.)

	1712–1760	1761–1800	összesen
teológiai kar	293	73	366
filozófiai kar	117	36	153
jogi kar	34	14	48
orvosi kar	189	109	298
összesen	633	232	865

A Van Swieten által kidolgozott oktatáspolitikai a bécsi egyetemnek az osztrák birodalmon belül központi szerepet szánt. Ennek érdekében megfelelő szervezeti és személyi változtatásokkal igyekeztek erre alkalmassá tenni ezt az intézményt. Az eredményt a mi esetünkben a disszertációk példáján az alábbi számok mutatják:

	1712–1760		1761–1800	
	Bécs	más egyetem	Bécs	más egyetem
teológiai	23	270	21	52
filozófiai	26	91	6	30
jogi	19	15	8	6
orvosi	6	183	67	42
összesen	74	559	102	130

Ehhez a táblázathoz azonban kiegészítésül meg kell jegyeznünk, hogy a század második felében jelentős számúvá nőtt a Bécsen kívüli felsőfokú katolikus tanintézetek (az egyetemek mellett a szerzetesrendek studium generale-i) jelentősége ebben a nyomtatványcsoportban. Így az előző táblázat „más egyetem” oszlopát az 1761–1800 időszakra vonatkozóan tovább bonthatjuk:

	Bécs	más katolikus egyetem	protestáns egyetem
teológiai	21	29	23
filozófiai	6	9	21
jogi	8	2	4
orvosi	67	1	41
összesen	102	41	89

A disszertációkhoz kapcsolhatók a bécsi Theresianumban tanulók nyomtatásban kiadott vizsgatételei. Ezek száma nem szerepel a fenti táblázatokban, hiszen a Theresianum ebben az időszakban inkább „emelt szintű” gimnázium volt. A vizsgatételek tükrözik az intézmény különleges jellegét, hiszen itt jogi, államtudományi, kereskedelmi, pénzügyi, mezőgazdasági, bányászati ismeretek is találhatók az oktatott tantárgyak között. Ilyen vizsgatétel 24 jelent meg a század második felében.

A disszertációkkal szemben jelentősen megnőtt az egyetemi tankönyvek száma. Ebben a csoportba a század első felében 58 művet sorolhattunk, a második félszázadban viszont 212 tankönyvet találtunk. Mennyiségileg is kiemelkedik Plenk József Jakab munkássága. Az ő műveinek 93 tételéhez csatlakozik Trnka Vencel professzor 15 műve, így egyedül az orvosi tankönyvek csoportja csaknem kétszerese a század első felében megjelent összes tankönyvnek.

Nemcsak a mennyiségi növekedés jelentős, hanem figyelmet érdemel a tankönyvek szak szerinti megoszlása is. A század első felében a teológiai művek voltak túlsúlyban. Ezek száma nagyon visszaesett: a második félszázadban mindössze 5 ilyen művet találtunk. A filozófiai (21 tétel) és jogi (12 tétel) tankönyvekkel szemben a természet- és alkalmazott tudományok igen változatos sora került előtérbe: 3 általános természettudományi, 23 matematikai, 17 fizikai, 8 kémiai, 3 mezőgazdasági, 11 műszaki és 109 orvosi tankönyv alkotja ezt a csoportot. A tankönyvek nagyobb részét Magyarországon működő egyetemi-főiskolai tanár írta, nem magyar nyelven készült műveik azonban nemcsak a hazai igények kielégítését szolgálták, hanem külföldi megjelenésük révén szélesebb felhasználói körre (pl. bécsi egyetem) számíthattak.

A nagyszombati–budai–pesti egyetem professzorain (Plenk és Trnka mellett Makó Pál, Lakics György, Mitterpacher Lajos és József, Horváth János) kívül külön meg kell említenünk, hogy a selmeci bányászati akadémia külföldről idekerült tanárai (Nikolaus Joseph Jacquin, Giovanni Antonio Scopoli, Traugott Christoph Delius, Nikolaus Poda) ásványtani, kémiai, bányászati, technikai tankönyvei új szint képviselnek bibliográfiánkban.

Az egyetemekhez kapcsolódó harmadik nyomtatványcsoport (beszéddek, meghívók, alkalmi és köszöntő versek stb.) mennyisége – a disszertációkhoz hasonlóan – visszaesett. Míg a század első felében 194 ilyen nyomtatványt találtunk, a második félszázadból csak 84-et sorolhattunk ebbe a csoportba, ezeknek nagyobb felét (43 tételt) Bél Károly András avatási „dissertatiunculá”-i, beszédei, versei alkotják.

Az egyetemekhez kapcsolódó kiadványok fenti három csoportja a század első felében a bibliográfiának csaknem a felét (865 tétel 48.6%) tette ki, a második fél-században viszont már alig haladja meg a tételek negyedét (564 tétel 27%).

Tartalmi, szak szerinti megoszlás

A bibliográfiában szereplő művek tartalmi, szak szerinti megoszlása az előző-ekben már érintett irányba történő elmozdulást mutatja, ha a század két felét (illetve a bibliográfia két kötetét) elemezzük. Az elvilágiasodást jelzi, hogy a val-lási irodalom számszerűleg a felére (717 tétel helyett 354), arányban pedig még jobban (39.3%-ról 16.9%-ra) esett vissza. Az összmennyiségből a vallások sze-rinti megoszlást mutatják a következő számok:

	1712–1760	1761–1800
katolikus	334	220
protestáns	383	111
ortodox	–	23

Az első időszakban a protestáns teológiai disszertációk nagy száma okozta a mennyiségi túlsúlyt, a peregrináció visszaszorítása magyarázza a visszaesést. A katolikus művek számbeli csökkenése részint Hevenesí Gábor és Nádasí János korábban főleg a katolikus német területeken sok kiadásban megjelenő elmélkedési műveinek népszerűségvesztésével, részint az általános elvilágiasodással – ezen belül pl. az irodalmilag igen tevékeny jezsuita rend feloszlásával – magyarázható.

A vallási tárgyú nyomtatványok terén változás az is, hogy a katolikus és protes-táns kiadványok mellett számos ortodox, elsősorban szerb nyomtatvány került a bib-liográfiába.

Mind a katolikus, mind a protestáns vallási művek között továbbra is jelentős számúak az alkalmi egyházi beszédek és prédikációgyűjtemények (26, illetve 18 tétel). A katolikus kiadványok között a hitbuzgalmi, elmélkedési munkák a 18. század második felében is számottevő csoportot alkotnak (38 tétel). A jezsuiták, majd II. József alatt további szerzetesrendek feloszlása okozhatta, hogy jó néhány nyomtatvány foglalkozik a szerzetességgel (25 tétel). A protestáns művek között jelentős számú vallási, illetve erkölcsi oktatás (46 tétel), de sok vitairat és a pro-testáns egyházak helyzetével foglalkozó mű is megjelent (16 tétel).

A teológiaiaktól sok esetben nehezen elválasztható filozófiai művek (66 tétel) jelentős része logikai, metafizikai tankönyv (főleg Horváth János és Makó Pál művei) és disszertáció. Mellettük Hissmann Mihály göttingeni professzor művei és a lőcsei születésű Zwanziger János Keresztély Kant műveihez írott kommentárjait érdemes kiemelni, de akad néhány pszichológiai munka is.

Ugyancsak sokszor nem egyértelmű a jogi, a politikai és a történelmi művek közötti határvonal meghúzása, hiszen a történelmi írásk többször időszerű jogi vagy politikai kérdések indokolásaként születtek, a politikai röpiratok gyakran jogi érvelésen alapulnak, a jogrendszer változtatása szinte minden esetben politikai

lépés is. A három szakterület együttesen jelentős csoportot alkot, különösen ha a század első felének ilyen tárgyú termésével vetjük össze. Az összesen 345 tételből a kényszerűen önkényesnek tekinthető elhatárolás után 196 esik a történelemre, 87 a jogra és 62 a politikára.

A korszak legjelentősebb magyarországi történészei elsősorban itthon jelentették meg műveiket, de többen (pl. Pray György, Palma Ferenc, Engel János, Kaprinai István, Wagner Károly) külföldön (főleg Bécsben) is adtak ki könyveket. A külföldön működők közül Fessler Ignác és Schwarz Gottfried mellett a monumentális egyháztörténeti művet (34 vaskos kötet!) alkotó kármelita Mangin József Jánost és az ugyancsak egyháztörténész Schier Xystust emelhetjük ki legszorgalmasabb szerzőként. Ebbe a csoportba soroltuk be a néhány régészeti, numizmatikai, heraldikai és genealógiai művet is (összesen 27 tétel).

A jogi művek jelentős része (20 tétel) egyházjogi, ilyenek Lakics György Zsigmond egyetemi tankönyvei is. Külföldön megjelent művekről lévén szó, a magyar jog (44 tétel) mellett több általános jogi vagy külföldi joggal foglalkozó munka is található (13 tétel).

A politikai irodalom elsősorban az uralkodók (Mária Teréziától I. Ferencig) intézkedéseit tárgyalja, várhatóan a legtöbb II. József különböző rendelkezéseit és azok magyar vonatkozásait vitatja meg. Csak néhány kisebb jelentőségű írás foglalkozik a francia forradalommal.

A jogi irodalomhoz kapcsolódnak a jogszabályok (54 tétel), vagyis az országgyűlési artikulusok, a királyi pátensek, a vámügyi, bíraskodási utasítások és az oktatásügyet szabályozó *Ratio educationis*.

Számottevő csoportot alkotnak a népoktatással, neveléssel kapcsolatos nyomtatványok. Az ide sorolt 114 tétel nagyobb része: 65 tétel az iskolaügyre, iskolaépítésre, nevelésre vonatkozik, illetve tanítási segédkönyv, tantárgyi útmutató. A kisebb részbe tartoznak az alapfokú oktatás tankönyvei (49 tétel). Az ábécés könyvek, káték, olvasókönyvek közül kiemelkedik Comenius *Orbis pictus*ának 22 kiadása.

Egy csoportba soroltuk a szigorúan vett földrajzi műveket (pl. Korabinszky János Mátyás, Mitterpacher Lajos), Benyovszky Móric akár kalandregénynek vagy életrajznak is minősíthető útleírását, valamint azokat a „honismereti” munkákat (pl. Kleemann Miklós Ernő, Glatz Jakab, Seipp Kristóf), amelyek az utazás során felfedezett földrajzi, néprajzi, gazdasági kérdéseket is tárgyalnak, végül Gottschling Pál és Lebrecht Miklós Erdély népeiről írott figyelemre méltó könyveit. Ez a változatos csoport együttesen 74 tételt jelent.

A 18. század első feléhez képest az utolsó négy évtizedben már számottevő az irodalom fogalom alá sorolható művek száma: 174. A szépirodalmat tekintve a nem irodalmi igényű alkalmi (köszöntő, sirató stb.) verseket nem számítva 32 verskötetet vehettünk számba. Köztük Batsányi János néhány latin és német költeménye mellett kiemelkedik Janus Pannonius utrechti kiadása. A 29 dráma között található Friz András latin iskoladramái, a temesvári Friedel János bécsi színpadokra szánt komédiái vagy Goldoni egyik vígjátékának szerb fordítása is. A zömében német nyelvű 64 prózai munka között szerepelnek divatos „románok” (pl. Fessler Ignác, Grossing Ferenc Rudolf, Bretschneider Henrik Gottfried, Grossinger József,

Marmontel *Belizarjának* szerb fordítása), erkölcsi elbeszélések (pl. Glatz Jakab, Kunitsch Mihály). „gáláns levelek” (pl. Friedel János), de Bessenyei György több munkája is. Az ókori irodalmat mindössze 10 tétel képviseli. Említésre érdemesek viszonyt Reviczky Károly Imre és Uri János arab, perzsa (pl. Hafiz) és török irodalomból készített fordításai. Az irodalomtudománnyal és általában a kultúrával foglalkozó művek (39 tétel) közül Wallaszky Pál *Tentamenjét*, Horányi Elek és Weszprémi István írói-tudósi lexikonát, Révay Miklós akadémia-tervezetét, Schier Xystusnak az Academia Istropolitana-ról írott munkáját érdemes kiemelni.

Könyvtörténeti szempontból meg kell említeni a könyvjegyzékeket (28 tétel). Trattner János Tamás kiadói-kereskedői katalógusai (16 tétel) mellett 12 könyvtárkatalógus került ide. Ez utóbbiak közül különösen figyelemre méltóak a magán-könyvtárak jegyzékei. Teleki Sámuel, Eszterházy Miklós, Reviczky Károly Imre mellett számos tudós könyvgyűjtő is található, pl. Bél Károly András, Born Ignác, Hedwig János, Kollár Ádám és Madai Dávid Sámuel. Sajnos, e könyvtárjegyzékek egy része árverésre készült.

A nyelvészeti irodalom (35 tétel) kisebb csoportjában néhány szótáron kívül jelentősebb számú nyelvtan-nyelvkönyv található, méghozzá a nyelvek hosszú sorából: latin, görög, olasz, héber, román, arab, szerb, horvát, kaldeus. Az elméleti munkák elsősorban Kalmár György és Kempelen Farkas tollából kerültek ki.

A feldolgozott nyomtatványok tartalmi sokszínűségéhez tartozik, hogy a 18. század végén – ha kis számban is (9 tétel), de – találunk közgazdasági tárgyú műveket is. Ezek főleg a magyarországi kereskedelem és ipar helyzetével, fejlesztésének szükségességével foglalkoznak.

A természettudományi munkák között néhány összefoglaló jellegű általános mű (9 tétel) mellett szép számmal találunk matematikai-geometriai kiadványokat (40 tétel). Ezek jelentős része (23 tétel) egyetemi tankönyv: Bucsányi Mátyás göttingeni, Horváth János, Makó Pál és Mitterpacher József bécsi-budai tanárok művei.

A fizikai tárgyú művek között is sok az egyetemi tankönyv (a 42 tételből 17), ezek szerzői jórészt a már említett matematikusok. Az összefoglaló művek mellett a gyakorlati alkalmazás növekvő teret nyert: a hidraulika, az elektromosság, a mágnesség, a villámhárító számos nyomtatvány tárgya.

Ebben az időszakban a természettudományi irodalom sorából kiemelkedik a csillagászati művek nagy száma: 58 tétel. Ez elsősorban Hell Miksának köszönhető, 41 kiadványnak ő a szerzője. Érdemes azonban megemlíteni Zach Ferenc munkáit is.

Kisebb számú a kémiai irodalom (17 tétel), ennek a nagy része tankönyv és disszertáció. A kémiához kapcsolódik az ásványtan (18 tétel), ez a számottevő csoport Born Ignác és a selmeci akadémia tanárainak a nevéhez fűződik.

Az állattani (8 tétel) és a növényteni (21 tétel) nyomtatványok szerzői elsősorban orvosok, közülük Hedwig János Lipcsében a botanika egyetemi tanára. A hazai növényteni irodalom egyik kiemelkedő alkotásának, Kitaibel Pálnak Franz Waldsteinnel együtt összeállított *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae* című munkájának első füzetei korszakunk legvégén jelentek meg.

A 18. század második felében megnövekedett az orvosi művek száma is (297 tétel). A már tárgyalt nagyszámú egyetemi tankönyvvel szemben csökkent a disz-

szertációk mennyisége (109 az előző félszázadbéli 189-cel szemben). II. József ugyanis 1785-ben mind Bécsben, mind Nagyszombatban megszüntette a kötelező disszertációírást, s így a bibliográfiában feldolgozott időszak harmadánál hosszabb ideig nem készült disszertáció Bécsben. A német egyetemeken tanuló orvos-növendékek viszont a század végén Bécsbe mentek az oklevél megszerzésére, így ott sem gyarapították a disszertációk számát. Az egyetemi tankönyvek és disszertációk figyelmen kívül hagyásával is az előző félszázadhoz képest megkétszereződött az orvosi művek száma (38 tétellel szemben 79). Ezek egy része itthon működők alkotásai (pl. Weszprémi István, Hatvani István, Lange Márton, Chenot Ádám), másik részének a szerzője pedig külföldön letelepedett, magyarországi származású orvos (pl. Máday Dávid Sámuel, Lenhardt József, Wernischek János Jakab). Az orvosi művekhez soroltuk a néhány állatgyógyászati, főként járványtani munkát, hiszen ezek szerzője jórészt ugyancsak orvos volt.

A 18. század utolsó négy évtizedében már számottevő mennyiségű és jelentőségű irodalmi termést felmutató szakterületek közé tartozik a mezőgazdaság is, amelyet 28 tétel képvisel bibliográfiánkban. Az általános művek mellett a mezőgazdaság mindegyik ága: a növénytermesztés, az állattenyésztés, a kertészet és a szőlészet-borászat jelentkezik néhány művel.

Ugyancsak említésre érdemes új szakterület a műszaki-technikai irodalom. Az összesen 35 tételre terjedő csoport jelentős része a selmeci bányászati akadémiához kapcsolódó bányászati-kohászati munka (11 tétel), de megemlíthető az építészet is (8 tétel).

A tartalmi elemzés befejezéseként az alkalmi nyomtatványokról is szót kell ejtenünk. Az alkalmi prédikációkat (35 tétel) és az egyetemi élethez kapcsolódó nyomtatványokat (84 tétel) nem számítva 154 tétel került ebbe a csoportba. Főleg névnapi, esküvői, beiktatási, jubileumi, koronázási köszöntők (67 tétel), elhunytak búcsúztatása (46 tétel, ebből Mária Terézia halálára készült 18) alkotják a csoport zömét. A többnyire verses, kisebb részben prózai kiadványok sok névtelen szerzője mellett olyan ismertebb nevet is találunk, mint Beregszászi Pál, Hannulik János, Matskó János Mátyás, Pállya István. Érdekességként kiemelhetjük a kevésbé ismert alkalmi versszerzők sorából Komlós Lajost, az „ungarisch Heubauer”-t, aki főként a Habsburg-család tagjait köszöntő, vendéglőkben énekelt dalait bécsi tájszólásban írta.

Szerzők

A szerzőkről máshol már adtunk rövid áttekintést,⁸ a jelentősebbekről az egyes szakterületek ismertetésében is megemlékeztünk, itt csak a bibliográfia két kötetében legtöbb tétellel szereplők névsorát közöljük:

⁸ DÖRNYEI Sándor: *Magyarországi szerzők külföldön a XVIII. században*. In: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Piliscsaba, 2007. 58–60.

I. kötet		II. kötet	
Hevenesi Gábor	132 tétel	Plenk József Jakab	93 tétel
Segner János András	80	Hell Miksa	62
Chladenius Márton	79	Bél Károly András	45
Schmeizel Márton	47	Felbiger János Ignác	42
Nádasi János	45	Makó Pál	40
Gyöngyösi Pettyen Pál	35	Born Ignác	38
Schwarz Gottfried	30	Friedel János	31
Bél Károly András	21	Grossinger József	26
Bél Mátyás	21	Fessler Ignác	24
Muszka Miklós	20	Schwarz Gottfried	24

SÁNDOR DÖRNYEI

Ouvrages d'auteurs de Hongrie, imprimés à l'étranger au 18e siècle

L'étude présente est le résumé statistique, suivant la bibliographie récemment parue, de l'ensemble des ouvrages des auteurs de Hongrie (hungarus), imprimés entre 1712–1800, à l'étranger, en volume indépendant.

La répartition en temps des quelques 4000 mille pièces montre une montée en chiffre proportionnelle jusqu'en 1750, puis une récession temporaire est suivie d'une nouvelle augmentation, tandis que la dernière décennie porte de nouveau la diminution.

La répartition des langues témoigne du rôle dirigeant du latin jusqu'aux deux dernières décennies. L'allemand s'avance peu à peu, à partir de 1781 il pousse le latin à l'arrière-plan de plus en plus. Aux dernières décennies la participation des autres langues (française, serbe, italienne, anglaise, polonaise etc.) est de 20%.

La majeure partie des imprimés est parue à Vienne (près de 1500). Dans la première moitié du siècle, les auteurs hungarus avaient fait imprimer leurs écrits surtout dans les ateliers typographiques des villes d'université allemandes (Wittenberg, Halle, Jena etc.), dans la deuxième moitié du siècle, par la refoulée de la pérégrination, la répartition devient plus uniforme. Les ouvrages des auteurs de Hongrie sont imprimés presque dans tous les pays de l'Europe.

Dans la première partie du siècle la majeure partie est occupée par les ouvrages liés à la vie religieuse, puis la proportion des sciences laïques (histoire, jurisprudence, pédagogie etc.), des sciences naturelles et de la littérature augmente de plus en plus.

KÖZLEMÉNYEK

Egy későközépkori német nyelvű annales keletkezése és családfája. A tanulmány tárgya az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, a Jankovich-féle gyűjteményből származó Codex Germanicus 17 szignatúra alatt fennmaradt „Chronik von Österreich” vagy más néven „Babenberger Chronik”, amely a 13. század végén keletkezett latin nyelvű annales, a *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium* 14. század végi, 15. század eleji német nyelvű fordítása. Az annales számos bejegyzése vonatkozik az Árpád-kori magyar történelemre, de emellett Cseh- és Morvaország, Stájerország, ill. a Német-Római Birodalom egyes történelmi eseményei – így pl. a keresztes hadjáratok – is megjelennek a szorosabban vett osztrák történelem mellett.

A kézirrattal való foglalkozás indoka elsősorban az volt, hogy még nem jelent meg nyomtatásban és tartalmánál, őrzési helyénél fogva érdemesnek tűnt alaposabban megvizsgálni. A munka során számos, eddig tisztázatlan részletre derült fény, olyan részletekre, amelyek az elmúlt 150 év osztrák krónikairódmát vizsgáló tanulmányokban mindig csak feltételezéseként, ill. kérdéseként merültek fel.

Ilyen, az osztrák kutatók által ismételtelen feltett kérdés volt az, hogy egyáltalán hány német szövegvariánsa van a latin annalesnek. Mindezidáig két kézirratról, a budapestiről és egy lipcseiről volt biztos tudomásunk, ill. egy harmadik kéziratot feltételeztek a klosterneuburgi apátság vagy a Wurmbrand-család archívumában, amelyről egy szövegkiadás készült 1853-ban, de amelyet azóta sem találtak.

A szöveg és variánsainak azonosítása során kiderült, hogy a latin szövegnek csak két német variánsa van, a 19. századi kiadás pedig a budapesti kézirat egy 18. századi másolata alapján készült.

Az eddigi kutatások során fontos helyet foglalt el az is, hogy milyen előzményei vannak a latin annalesnek. A kéziratok feldolgozása segített annak megállapításában, hogy míg a lipcsei kézirat a ma Münchenben őrzött latin szöveg fordítása, addig a budapesti a latin annales kialakulásának korábbi szakaszáról tanúskodik és segítségével lehetővé válhat a szöveg fejlődésének rekonstrukciója. Ezzel egyúttal a két német szöveg egymáshoz való viszonya is tisztázódott.

A *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium* német szövegvariánsai

1. A Codex Germanicus 17 kézírata, a Chronik von Österreich¹

Szerencsés módon ismerjük a kézirat íróját, még ha a fordítóját nem is tudjuk egyértelműen azonosítani. A Codex Germanicus 17 (B) régebben a 43. számú kézirrattal, egy Schwabenspiegel-kézirrattal és más szövegekkel volt egybekötve, amiknek az írója megnevezi magát: Matthes von

¹ Leírását lásd: VIZKELETY András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken I.* Bp. 1969. 37–38.

Straubing a neve, ennsi írnok („Schreyber ze Enns”) és 1416-ban fejezte be a Schwabenspiegel írását. Az ennsi városi levéltár munkatársa azt az információt adta megkeresésünkre, hogy ilyen nevű személyről nincs adatuk és utalt arra, hogy a levéltári anyag a 18. században nagyrészt megsemmisült.²

1.1 A kézirat előtörténete

A B kézirat a Jankovich-féle gyűjteményből származik.³ A kódexet már Fejér 1817-es munkája⁴ is említi, majd Mednyánszky is felsorolja 1821-ben készített ismertetőjében.⁵ Egy másik bizonyíték szintén azt támasztja alá, hogy Jankovich a kódexet még gyűjtőtevékenysége kezdetén szerezte, ill. megadja a legkésőbbi időpontot, amikor tulajdonába kerülhetett. A kódex 3r és 8v oldalán viaszpecsét található ugyanis a Jankovich és Rudnyánszky családok címerével. Rudnyánszky Antónia volt Jankovich első felesége, így a kódex minden bizonnyal még az ő halála, azaz 1814 előtt került a gyűjteménybe. Az a kérdés azonban, hogy kitől, nyitva maradt és további kutatást igényel.

1.2 A B német szövegének viszonya a latin *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*hoz

A *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium* (M) egy több műből kompilált országtörténet, amely az osztrák annales-családokon belül a bécsi annales-családhoz tartozik. A Codex Vindobonensisből, továbbá a bécsi Schottenkloster egy elveszett kódexének bejegyzéseiből és a rövidebb heiligenkreuzi annalesből keletkeztetett 1284 körül.⁶ Ennek a kompilációnak a régebbi szakirodalom szerint három német fordítása van, míg Lhotsky szerint csak egy.⁷ A latin eredeti további bejegyzéseket nyert a dominikánusoknál, majd továbbadták Friesachba és ma a Weihestefaner Kódex⁸ őrzi Münchenben.

Knapp szerint a B német szövege a Wattenbach által kiadott latin kézirat erősen lerövidített fordítása.⁹ Erősen lerövidítettnek azonban nem lehet nevezni, még ha bizonyos bejegyzéseket össze is olvaszt.¹⁰

² Klaus Rumpler úr e-mailben adott közlése

³ Bővebben I. BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményének kialakulása és sorsa.* = OSZK Évkönyve, Bp. 1970–71. és NEMES Balázs: *Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge.* = Magyar Könyvszemle 2002. 4. sz. 387–410.; 2003. 1. sz. 67–88.

⁴ FEJÉR György: *T. Vadassi Jankovich Miklós Gyűjteményeiről.* = Tudományos Gyűjtemény 1817.

⁵ MEDNYÁNSZKY Alajos: *Wissenschaftliche Sammlung des Herrn Niklas von Jankowits zu Pesth.* In: *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte.* 1821.

⁶ LHOTSKY, Alphons: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs,* In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung.* Ergänzungsband XIX. Graz–Köln, 1963. 193.

⁷ LHOTSKY: *i. m.* 194. Itt azt állítja, a Zeibig-féle kiadás német szövege található meg a budapesti és lipcei kódexben is, vagyis csak egy német szövegvariáns létezik.

⁸ Weihestefaner 49, clm 21549

⁹ KNAPP, Fritz Peter: *Die Literatur des Früh- und Hochmittelalters in den Bistümern Passau, Salzburg, Brixen und Trient von den Anfängen bis zum Jahre 1273,* In: *Geschichte der Literatur in Österreich von den Anfängen bis zur Gegenwart.* I. Graz, 1994. 53.

¹⁰ Ilyen összeolvasztás például, hogy az 1039-es és 1040-es évek eseményeit az 1039-es évszám alatt hozza, vagy az 1099-es és 1106-os éveket 1099-hez rendeli hozzá. Ezzel szemben az 1098-as év latin bejegyzése a német szövegben 1083-hoz és 1098-hoz van elosztva. Az összesen 83 latin bejegyzésből 17 hiányzik a német szövegben és néhány rövidebb lett a fordítás után.

Vannak olyan helyek is, ahol éppenséggel a B szövege a jobb vagy többet árul el az eseményekről, mint a latin.¹¹ Ezekből a különbségekből arra lehet következtetni, hogy a német fordítás nem a Weihestefaner Kódexben megőrzött latin kézirat, hanem egy másik, esetleg jobb őskézirat alapján keletkezett.

A német szövegben az évszámok 1039-től kezdve egy évvel el vannak csúszva. Ennek oka, hogy az évszámok a latin műben – néhány kivételtől eltekintve – a bejegyzések végén vannak megadva és csak a kiadás hozza ezeket a bejegyzés elejére helyezve. Így a másoló vagy már maga a fordító is elrontotta a sorrendet és az évszámokat a következő év bejegyzéséhez rendelte hozzá.

2. A klosterneuburgi kézirat

A *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium* három német fordítása közül az egyik az 1853-ban kiadott klosterneuburgi (K) kézirat.¹² Mivel a kiadó, H. J. Zeibig semmiféle említést nem tett arról, hogy milyen kézirat alapján dolgozott, sem az eredetét, sem a szignatúráját, sem az őrzési helyét nem ismertük. Csupán arra tett utalást, hogy Duellius „a wurmbrandi gyűjtemény egyik kézirata alapján szándékozott kiadni, de a kedvezőtlen körülményei megakadályozták ebben.”¹³ Noha Wattenbach is javasolta a szöveg javítását,¹⁴ de Zeibig anélkül halt meg 1856-ban, hogy bármilyen további információt adott volna publikációjával kapcsolatban. Emiatt gondolták azt, hogy Duellius egyik másolata alapján adta ki a szöveget.¹⁵ Lhotsky ezzel szemben úgy gondolta, hogy egy klosterneuburgi másolatból dolgozott.¹⁶

Csak Stelzer vette észre,¹⁷ hogy Zeibig 1853-ban még két publikációt adott közre, ahol meg is nevezte a forrását: Bécs város másolati könyvének és a ciszterci apácák St. Bernhard-i kolostorának alapítókönyvének kiadásánál utalt arra, hogy Ferdinand von Freisleben¹⁸ másolatai alapján dolgozott. Freisleben lemásolta mindkét, mára már elveszett szöveget és ezek a másolatok voltak Zeibig forrásai. Freisleben nemcsak munkája, hanem személyes érdeklődése miatt is gyűjtött és

¹¹ Így például a fordítás Pannónia helyett Csehországot nevezi meg III. Henrik halálának helyeként (1039, ill. 1040), a latin szöveg nem sorolja fel Szt. Lipót mind az öt fiát és Ottó helyett Ernestust nevezi tanult embernek és freisingi püspöknek, míg a német fordítás ezeket helyesen adja vissza. Az M 1181-es évi bejegyzése hibát rejt, mivel a francia Lajos halála hiányzik, így azt a benyomást kelti, mintha Fülöp az elhunyt görög császár, Emmánuel fia lenne. A német szövegben világos, hogy Lajos király is meghalt és az ő utóda a latin annalesben is említett Fülöp. Ezen kívül csak ez a német nyelvű bejegyzés ad hírt a karintiai herceg haláláról. Oroszlánszívű Richárd fogságba esése is részletesebben van leírva a német műben. Az 1226/1221-es bejegyzésnél csak a német szövegből derül ki, hogy a meggyilkolt kölni Engelprecht püspök volt.

¹² *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*. IX. Wien, 1853. 355kk

¹³ *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*. IX. Wien, 1853. 353.

¹⁴ *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*. XIV. Wien, 1858. 10–11.

¹⁵ STELZER, Winfried: *Auf der Suche nach verschollenen Klosterneuburger Überlieferungen österreichischer Geschichtsquellen des Spätmittelalters*, = *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg* NF. 16. 1997. 336kk

¹⁶ LHOTSKY: *i. m.* 194.

¹⁷ STELZER: *i. h.* 336kk

¹⁸ Ferdinand von Freisleben 1736-tól dolgozott a kancellárián, 1750-től a titkos udvari és állami kancellária fogalmazója. 1753-tól másodlevéltáros a cseh részlegen. 1754-ben császári és királyi tanácsossá nevezték ki, 1779-től udvari tanácsos. 1780-tól nyugállományba került, 1788-ban halt meg. L. még: *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs*. I. Kiad. BITTNER, Ludwig. Wien, 1933. 37–38.

másolt kéziratokat. Ezt az 57 dobozból álló gyűjteményt végrendeletében a klosterneuburgi apát-ságra hagyta. Az 5. számú dobozban találta meg Stelzer – más kéziratok között – az osztrák krónika (1025–1283) másolatát, amelyet 5. nem fűzött bifólióra írtak. A szöveg 8r-ig, az oldal felére egy oszlopban van írva, 8v-tól 10v-ig üres. Az egykorú, tintával írt számozás fol. 5-ig tart, fol. 6–8 ceruzával van számozva. A szöveg maga az évek szerint van beosztva, minden bejegyzés új sorban kezdődik és ebből a felépítésből nem lehet következtetni az eredetiére.

Az első oldalon egy ceruzával írt „B”, az utolsón egy szintén ceruzával írt „N.2” áll, ez utóbbit átjavították „N.3”-ra. Nem tudjuk, mit jelentenek ezek a jelek, talán Zeibig munkájával függnek össze. Stelzer is úgy véli, hogy Freisleben a Wurmbrand-Steyerbergi gyűjtemény egyik kézírata alapján dolgozott.¹⁹

2.1 A Fresleben-féle kézirat viszonya a B kézírathoz

A budapesti kódex szövegének és Freisleben Klosterneuburgban őrzött kéziratának összevetése után a több írásmódbeli eltérést találni.²⁰

Az 1276-os bejegyzés első mondata Freisleben kéziratában így szerepel:

„chunigk Ruedolff der romisch mit herzog Ludweigs hilffen von Payrn und auch mit vil margrafen, pischolfen, grafen, lantherren hilff Ulreichen den margrafen von Paden und auch ander vil edling von Swaben, von Franchken, dye des reichs guet inneheten, die wie er und uberwandt.”

A budapesti kéziratban helyesen az ‘uberchom’ szó áll az ‘Ulreichen’ helyén, a mondatnak is csak így van értelme; másrésről a badeni örgróf abban az évben I. Frigyes volt. Azt azonban el kell ismerni, hogy a budapesti szöveg éppen ott nagyon nehezen olvasható, ahol ez a szó áll.

A legfontosabb eltérés, hogy az 1450-es bejegyzés hiányzik a klosterneuburgi kéziratból.

Ha az egyezéseket vetjük össze, a következőket látjuk: a klosterneuburgi újkori kézirat ugyanazt a címet viseli, mint a budapesti középkori: „Hie ist vermerchkt dew kroniken in Osterreich et cetera et cetera.”

Mindkét kéziratban az 1106-os és 1113-as bejegyzések között található az 1130-as évszámú. Ennek a bejegyzésnek a tartalma megegyezik a latin 1114. évi bejegyzés tartalmával, ami előtt pedig egy 1113-as évi bejegyzés található.²¹

Az 1122. évi bejegyzés így végződik a budapesti kódexben: „und seiner genossen zwannzigk mit im”, ahol is az utolsó szó átkerült egy új sor elejére. Freisleben kéziratában a bejegyzésből hiányzik az utolsó szó, az ‘im’, viszont a következő bejegyzés így kezdődik: „Im Tawsent iar...”

Az 1227-es és 1226-os bejegyzés mindkét kéziratban fel van cserélve.

Figyelemre méltó bejegyzés az 1252. évi, amely már le volt zárva és az író elkezdte írni az 1253-as bejegyzést, de ebből csak az évszámig jutott: „Tawsent iar zwayhundert iar in dem drew

¹⁹ STELZER: *i. h.* 37–38.

²⁰ Az újkori kéziratból néhány helyen hiányzik egy f a margraff szóból, egy t az Ottacher és vatter szavakból; vagy y van az i helyett; u áll a w helyett. Fontosabb eltérések a következők: 1130 in Payrn áll a ze Payrn helyett; 1137 Getrawden a Gedrawten helyett; 1200 muem hiányzik; 1206 lande ze Newburchk áll landt bey Newburchk helyett; 1233 schwester áll a swester helyett; 1234 gar torleich helyett sehr torleich van írva; 1258 Prandenwurchk a Prandwurchk helyett; 1276 az országok felsorolásából hiányzik az utolsó, Krain.

²¹ Arról már volt szó, hogy a latin szövegben az évszámokat a bejegyzés végére írták és így nyilvánvaló, hogy a német 1130-as bejegyzés a latin 1114. évinek felel meg, de a fordító egyrészt ezt 1113-hoz rendelte hozzá, másrészt felcserélte a „dreissig” és „dreyzehent” szavakat.

und funfzigstem iar” aztán az évszám második felét már alápontozta, majd továbbírta az 1252-es bejegyzést: „In dem selben iar...”

Freisleben elkezdte az 1253-as év másolását, de amikor észrevette a pontozást, a lap szélére írta: „Dieses Jahr ist unterdepellt, mithin scheint es ungültig zu seyn.”

Ebből az összehasonlításból látható, hogy Freisleben nagyon pontosan lemásolta a ma Budapesten őrzött középkori kéziratot, az egyes betűk vagy akár egész szavak hiányát részben a fáradtság, ill. figyelmetlenség okozhatta, másfelől a fordító saját nyelvhasználata nyomta rá bélyegét a lemásolt szövegre. Az 1450-es bejegyzés hiánya azzal magyarázható, hogy nem kapcsolódik szervesen az annaleshez, ezért Freisleben elhagyta; de könnyen lehet, hogy az 57 kartondoboz valamelyikében rábukkannánk ennek a másolatára is. Ugyanakkor az látható, hogy Zeibig igen hanyag módon kezelte Freisleben kéziratát és a pontos másolat pontatlanul került kiadásra. Ezt a kiadást K helyett B1-nek lehetne nevezni.

Miután a Zeibig-féle kiadás eredetét így tisztáztuk, annál érdekesebb az, hogy az elmúlt 150 évben senki nem ismerte fel a budapesti és klosterneuburgi kéziratok azonosságát, noha az előbbi maga Wattenbach is megnézte egy magyarországi útja során és azt írta róla: „...es ist dieselbe, welche von Zeibig im Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen IX, 355–362 nach einer Klosterneuburger Handschrift abgedruckt ist.”²²

Mindenki azt hitte, Wattenbach ezt tartalmilag értette. Mostanra világos, hogy ő ezt szó szerint gondolta és a Chronik von Österreich csak két német szövegvariánsban létezik, nem azért, mert – mint ahogy Knapp gondolja²³ – a K kézírata elveszett, hanem mert Jankovich a Freisleben-féle kézirat alapjául szolgáló kódexet valamikor 1786²⁴ és 1814 között megvásárolta.

3. A lipcsei kézirat

A Rep. II. 116^a szignatúra alatt található 15. századi kódex²⁵ örzi több más mű, pl. Jans Enikel Világkrónikája mellett az osztrák krónika szövegét. A kódex kötésekora a lapok sorrendje felcserélődött, ill. néhány lap elveszett. Maga az annales (L) 1025-tel kezdődik, de ezen bejegyzés előtt található még öt bejegyzés az 1246-os és 1270–73-as évekhez, amelyek részben ismétlődnek a szorosabb értelemben vett annales végén. Az 1114. évi bejegyzés vége felé – ez Szt. Lipót fiának a felsorolása – a szöveg lap végéhez ér és megszakad, hogy majd csak az 1190-es bejegyzéssel folytatódjék. Ez a latin szöveg alapján számolva tíz, viszonylag rövid bejegyzés hiányát jelenti, ami kb. egy lapot tehetett ki. A szöveg végérvényesen V. István magyar király halálával szakad meg, szintén lap végén. Így tehát ez a szöveg lényegesen rövidebb, mint akár a latin, akár a másik német variáns.

Az öt kezdeti bejegyzést egyik, Wattenbach által kiadott latin annalesben sem találni. Az 1246-os bejegyzéshez hasonló szerepel *Continuatio Sancti Crucis II*-ben, 1264-re datálva. Itt szintén említik Henrik királyt, fiait: Edvárdot és Edmundot, valamint Richárd római királyt. Említenek egy csatát, valamint a zsidók legyilkolását. Mindez azonban a német szövegben oly’ mértékben összekeveredve

²² *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. XIV.* Wien, 1858. 9.

²³ KNAPP: *i. m.* I. 53.

²⁴ Ezt az időpontot NEMES adja meg mint a gyűjtőtevékenység kezdetét. NEMES: *i. h.* 2003. 1. sz. 68.

²⁵ Leírását lásd: PENSEL, Franzjosef: *Verzeichnis der deutschen mittelalterlichen Handschriften in der Universitätsbibliothek Leipzig.* Berlin, 1998. 343–344.

és lerövidítve szerepel, hogy nyilvánvalóan nem ebből a latin szövegből fordították, hanem a másik négy bejegyzéssel együtt egy elveszett annales részét képezhette.²⁶

Az 1271-es bejegyzéshez hasonló a szorosabban vett annales 1266-os bejegyzése, bár a legyőzött herceg neve másképpen jelenik meg.²⁷

Az utolsó három bejegyzés a magyar történelemről, egészen pontosan IV. Béla és felesége haláláról (1270), V. István egy hadjáratáról (1272) és haláláról (1273) szólnak.

3.1 Az L viszonya a *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*hoz

A szöveg vizsgálata érdekes képet tár elénk: az L német szövege az M kézirat hű fordítása! Vagyis míg a B szövege egy jobb, de elveszett ős-kézirat fordítása, addig az L szövege a fennmaradt, de hibásabb M latin szövegét követi.

Persze ez a „hű” fordítás bővelkedik eltérésekben, félreértésekben és hibákban, ami a fordító gyatra latintudását bizonyíthatja. Az eltérések – nem a fordítási hibák – abból adódnak, hogy a fordító sok helyen összevonja a latin mondatokat az „und” kötőszóval; máshol visszaul az évré: ‘do – akkor’ ez és ez történt, noha a latin ‘eodem anno’ hiányzik. Érdekes, hogy az 1200-as bejegyzés fordítása tartalmazza a „szent” megjelölést mindkét rendalapító esetében.

Ahogy a budapesti kézirat, úgy a lipcei is összevon vagy felcserél bejegyzéseket és évszámokat.²⁸

A nyelvtudás hiányosságából fakadó, ezeknél súlyosabb hibákat találni pl. rögtön az első, 1025/1030-as bejegyzésnél. Az „ipse Romam veniens imperator efficitur” németre így lett lefordítva: „chamen dy Römör und machten in ze chaiser”, ami még tartalmilag elfogadható. Az 1083-as évnél már teljes félreértéssel találkozunk: a „Radizlaus dux Bohemie auxiliantibus Bawaris cum marchione Leupoldo prope Meuwerperge dimicavit et vicit” a német szövegben már így jelenik meg: „Dadizlaus cham ze hilff margrafen Lewpold und den Payrn und vacht nahot pey Nürnberg und behabot den sig.”

Egy másik félrefordítás a Gertrúd királyné halálával kapcsolatos, magyar vonatkozású bejegyzésben található: a ‘campestri tentorio’ itt ‘veld streit’-nek, vagyis mezei csatának lett fordítva; ugyanitt az is látszik, hogy a fordító nem tudott mit kezdeni a latin időszámítással, mert a ‘4. Kalendas Octobris’-t csupán második őszi hónapnak (in dem andern heribst moned) adja vissza. Hasonlóképpen elnagyolt az 1241-es napfogyatkozás időpontjának fordítása is: „zu mittentag czwo, weil das geschach in dem lesten heribst moned an ainem suntag”, míg a latin szöveg „hora nona 2. Nonas Octobris”-ről beszél.

²⁶ A bejegyzés nagy része az 1264-től 1267-ig tartó angliai események, a bárók háborújának egyik állomását, a Lewes-i csatát (1264. május 14.) írja le, ahol a bárók Simon de Montforte vezetésével legyőzték a király, III. Henrik seregét és őt magát fiával, Edvárdal, ill. az említett Richárd német király fiával együtt elfogták.

²⁷ Ezek a bejegyzések az 1266. február 26-án lezajlott beneventói ütközetről írnak, ahol I. Anjou Károly legyőzte és megölte Manfrédot, Szicília királyát, majd elfoglalta trónját.

²⁸ A latin 1098-as bejegyzést a németben az 1098-as és 1099-es bejegyzés hozza, az 1099-es a német szövegben 1106-nál találjuk. További eltérések: a latin 1193-as bejegyzés a német szövegben 1194 alatt szerepel, az 1194-es 1090 alatt; az 1212-es bejegyzés, a gyermekek keresztes hadjárata két külön 1212-es bejegyzésre hullott szét valószínűleg a latin versben is említett évszám miatt. Az 1219-es 1221-re van datálva a németben; a latin 1220-as és 1221-es évek a német szövegben az 1221-es dátum alatt vannak összeolvasztva, az 1229-es 1231-nél szerepel. Az 1244-es és 1245-ös évek 1244 alatt találhatók, 1255 pedig 1253 alatt. Az 1263-as tűzvész leírása 1268-ra csúszott át, az 1264-es bejegyzés pedig 1271-re. Guido kardinális 1268-as látogatása 1267-re van téve, az 1269-es csata egy újabb 1271-es bejegyzésnél található. A német szöveg utolsó bejegyzésének évszáma (V. István halála és IV. László koronázása) egy elveszett oldalra csúszott át.

4. Fordítástechnika

Ezen a ponton meg kell állni és nem lehet nem szemügyre venni az alkalmazott fordítástechnikát. A későközépkorban erős volt a latin nyelv tekintélye és a források a német nyelv nehézségére panaszkodnak. A fordítók megpróbálták a németre erőltetni a latin nyelv grammatikai és retorikai szabályait.²⁹ A 14. század végi bécsi udvarban olyan fordító-iskola működött, ahol latin nyelvű, valóságos prózát ültettek át népnyelvre.³⁰ Az iskola tagjai munkájukat ugyanakkor nem fordításnak, hanem „beteutschen”-nek, vagyis „Verdeutschung”-nak nevezték és az eredeti szövegtől való legkisebb eltérést is indokolni kellett. A fordítási műveletre egyébként autentikus forrással is rendelkezünk: Leopold Stainreuter udvari káplán, a fordító-iskola egyik tagja Durandus *Rationale Divinorum Officiorum*-fordításának előszavában³¹ azt is leírja, hogyan fordít: minden szót úgy fordít, ahogy az a latinban szerepel, a szórendet akkor is megtartja, ha az ellentmond a német szórendnek. A továbbiakban az olvasó elnézését kéri, ha valamely dolgot nem úgy nevez meg, ahogy az a németben szokásos: szükségszerű – úgymond –, hogy a latint rossz szavakkal ültetik át németre, mivel semelyik nyelv sem olyan gazdag, hogy vissza tudná adni latin értelmét és mértékét. Ezek után még megjegyzi, hogy a német nyelv a latinnal szemben igen vad (barbara) és ezért kell gyakran „worte für worte” megadni.

Mindezek ismeretében és az L kézirat M-mel való összevetése után látható, hogy az általánosan elfogadott fordítástechnika alkalmazására nem mindig kerülhetett sor. Nem tudott például érvényesülni akkor, ha a fordító nem állt a helyzet magaslatán és kénytelen volt némely latin kifejezést átírni, esetleg kihagyni. Az általunk vizsgált szöveg esetében nyilvánvalóan erről van szó, nem pedig azoknak az eseteknek az egyikével állunk szemben, amikor a fordító a jobb érthetőség kedvéért tért el a latin eredetitől. A fenti szövegpróbákban is előforduló szótévesztések vagy -kihagyások azt a benyomást erősítik, hogy a fordító nem a legalaposabban végezte munkáját, talán a gyakorlata sem lehetett túl nagy.

A lipcei szöveg elveszette a latin annales rövid mondatait, feszes karakterét is. Ennek oka az egyes bejegyzések latin mondatainak egyetlen körmondatba olvasztása és kisebb mértékben a német nyelv alkalmatlansága a latinéhoz hasonló tömör szerkezetek alkalmazására. A Cod. Germ. 17 szövege viszont sokkal inkább, majdnem teljesen megtartotta a latin szöveg struktúráját, mondathatárait, ezért elképzelhető, hogy Mathes von Straubing nem csak egyszerű másolója, hanem fordítója volt a szövegnek; ő ugyanis képes lehetett a latin nyelvtani és retorikai szabályok figyelembe vételével és alkalmazásával lefordítani a latin nyelvű annalest németre. Ezzel szemben a lipcei kéziratot fordító ismeretlen nem valószínű, hogy a közigazgatásban tevékeny és így a „hivatalos” fordítástechnikához, ill. a kancelláriai stílushoz értő ember lehetett, latin nyelvi hiányosságai miatt pedig nehezen elképzelhető, hogy képzett klerikus lett volna.

MOLNÁR PÉTER

²⁹ SCHWARZ, Werner: *Das Übersetzen ins Deutsche im 15. Jahrhundert*, In: *Schriften zur Bibelübersetzung und mittelalterlichen Übersetzungstheorie*. Hamburg, 1986. 101.

³⁰ KRAB, Andreas: *Spielräume mittelalterlichen Übersetzens*, In: *Übersetzen im Mittelalter*. Kiad. HEINZLE, Joachim. Cambridger Colloquium. 1994. 107–108. vö. RUPPRICH, Hans: *Das Wiener Schrifttum des ausgehenden Mittelalters*, In: *Sitzungsberichte der österreichischen Akademie d. Wissenschaften*, Philos.-Hist. Klasse 228. 5. Abh. Wien, 1954. 147.

³¹ A Bonni Egyetem Kommunikáció-kutató és Fonetikai Intézetének online kiadás alapján (<http://www.ikp.uni-bonn.de/dt/forsch/fnhd/111.html>)

Kalmár György eddig nem ismert kéziratok bejegyzései. Kalmár Györggyel, a 18. század külön nyelv tudásával az utóbbi időben többen is foglalkoztunk. A „magyar nyelv szerelme”-nek életére és működésére összegyűjtött adatokat külön kötetben jelentettem meg.¹ Nemrég Hegedűs Béla PhD értekezésében újabb adatok előkerüléséről is beszámolt.² Maradt azonban néhány pont életében, amit nem sikerült felfednünk. Tervezett műveinek csak a mutatóanyagait ismerjük.³ Különösen szótárának közzétett részéből (A–abrakos tarisznya) gondolhatjuk, hogy tengernyi kézírata lehetett, hisz elképzelhetetlen a szótárkészítés anyaggyűjtés nélkül. De az is furcsa, hogy 1781 óta egyszerűen hallgat róla minden általunk átnézett forrás, nincs adatunk halálának idejéről, nem találtuk meg halotti anyakönyvekben sem nevét.

Az alábbiakban eddig számba nem vett Kalmár-bejegyzéseket ismertetek.

*

Kovács-Martiny János Sámuel emlékkönyvébe⁴ 1768. július 30-án Wittenbergben jegyzett be egy-egy bibliai idézetet arab, héber és görög nyelven. A kíséző szöveg:

Non mihi sum natus: IOVA duce nec mihi uiuo.
Quidquid ago, Ipse sibi tribuit rerum Arbiter unus.
Ergo pium Numen pergo colere. Ipsius ergo:
Absit amor tendens ordiri a mei amore.⁵

Vittebergae

Georgius Kalmár Hung. Pannon.

III. Kal. Sext.

Theol. et Philolog.

M.DCC.LCC.LXVIII.

A bejegyzés – Kalmár egyik ‘symbolum’-a – összegzi nézetét, hitvallását, az isteni akarathoz való igazodás fontosságát. Ekkortájt (negyedik hosszabb peregrinációján) vitte el héber nyelvtanát Oroszországba.⁶ Más alkalommal szintén leírta e sorokat, 1765. május 25-én például Dézsi György emlékkönyvébe: „symboli loco”.⁷ Kalmár a róla készült metszet alá mégse ezeket a sorokat helyezte el, ott az isteni kegyelem fontosságát emelte ki.⁸

*

¹ Kalmár György, „a magyar nyelv szerelme”. Sajtó alá rend. és bev. SZELESTEI N. László. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2000. /Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 2./

² HEGEDŰS Béla: Valóságos Kalmár György (Személy- és valóságreferenciák a források tükrében). PhD-dolgozat, ELTE BTK, 2004. (Kézirat)

³ Mindenség-költeményéből, a *Valóságos magyar ABC*-ből terjedelmes mutatóanyag látott napvilágot latin nyelvű verstani bevezetővel (*Prodromus*. Pozsony, 1770); tervezett magyar nagyszótárának mintái is megjelent (*Lexicon Hungaricum*. Buda, 1781); nyelv művelést megalapozó művének a bevezetése kéziratban maradt ránk (*Magyar Merkurius*).

⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 630. f. 132.

⁵ Magyar fordításban: Nem magamnak születtem, Isten segítségével nem magamnak élek. / Bármit is teszek, a mindenség uráé egyedül az érdem. / Vagyis: tartozom a kegyes Istent imádni. Ennél fogva: / Ne irányítsa önszeretetem törekvő szeretetemet.

⁶ Kalmár György, „a magyar nyelv szerelme” (1. j.) 9–10.

⁷ CSÜRY Bálint: *Adatok Kalmár György életéhez*. = Erdélyi Múzeum 1931. 202.

⁸ Kalmár György, „a magyar nyelv szerelme” (1. j.), 27. – Non mihi, sed alii: / non alii, sed mihi: / et mihi et alii: / nec alii nec mihi; / sed Deo omnipotenti / ac summe misericordii. / G. K.

Világnyelv-tervezete bécsi kiadásának (*Grammatische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist der Sprache aller Voelker Zeiten und Lebensarten*, 1774) egy példányát,⁹ miként annak a nyomtatást követő levelén olvashatjuk, Wendler Ferdinándnak ajándékozta:

Clarissimo Domino Ferdinando Wendler
memoriam sui amorem suum commendaturus
dono dat Auctor
10 Febr. 1777.
Non mihi sum natus ... [= a fentebbi symbolum]
G. K.

[A verzóra az alábbi bejegyzést írta:]

Philoglossus de Linguarum utilitate et uanitate
Iucunda quidem ac utilis esse potest plurium Linguarum congitio:
ast nihil ineptius, nihil inutilius, quam, eam,
data occasione uel etiam quaesita qualibet occasione,
inportune crepare.¹⁰

G.K. 24. Mart. 1777.

*

Mária Teréziát dicsőítő költeményének egy példányát¹¹ Vas vármegyének az alábbi bejegyzéssel ajánlotta:

Inclyto Comitatu Castri-ferrei
officiosissime, quam fieri potest, obfert
Auctor G. K.
8. Febr. 1778.

[Az előzők verzóján az alábbival toldotta meg bejegyzését:]

Philantropus in sua Philantropia
Ita quisque uitam agat, ut non sibi natum se esse intelligat atque testetur. Non hominem rationalem, sed animalemodum homulum, eumque, adeo, infelicissimum, esse censeas, si quis id nesciat; longe uero infeliciorem, si idem, quum sciat, testari detrectet; certe inferiorem illo hominum genere, quod, Veritatis huius conscientia quamuis destitutum, naturae quodam instinctu ducitur ac inpellitur, ut praestet. G.K.¹²

⁹ Országos Széchényi Könyvtár, 172720.

¹⁰ Magyar fordításban: A nyelveket szerető a nyelveknek hasznosságáról és balgaságáról – Bizony gyönyörűséges és hasznos sok nyelvnek az ismerete: de semmi sem balgatagabb, semmi sem haszontalanabb, mint azzal, alkalmom adódván, vagy bármely alkalmat teremtvén, alkalmatlankodóan nyikorogni. (A debreceni Református Kollégiumnak ajánlott „Mária Teréziához buzdukt alázatos ének” egyik példányához kötött üres leveleken egyéb versek és bejegyzések társaságában ennek a bejegyzésnek a szövege is olvasható. FEKETE Csaba: *Kalmár György és a debreceni kollégium* = Irodalomismeret 1995. 1–2. sz. 124–126.)

¹¹ *A Magyar Helikonért és Kastáliáért felséges Maria Theresiahoz buzdukt alázatos ének*. Bécs, 1778. Országos Széchényi Könyvtár, 817881.

¹² Magyar fordításban: Az emberszerető emberszeretéséről – Mindenki úgy éljen, hogy megértse és tanúsítsa: nem magának született. Gondold meg, ha valaki ezt nem tudja, nem okos ember az, hanem a csak állatlétű emberke és nagyon-nagyon boldogtalan; de sokkalta boldogtalanabb, ha azt, amit tud, vonakodik megvallani. Bizony alsóbbrendű az ilyen ember, nyilvánvaló, mivel ezen Igazságnak tudásától teljesen cserbenhagyva, őt mintegy a természeti ösztön húzza, sodorja.

*

1782. április 4-én Janovszky Pál cinkotai evangélikus lelkész „Liber memorialis” címet viselő kéziratot kötetébe¹³ Kalmár szintén emlékkönyv-bejegyzést írt:

Hymnus Georgii Kalmár, ex tempore conceptus Nazarethi,
in loco conceptionis et patria Domini nostri Jesu Christi
d. Octobr. 1755.

CHRISTE, locum, conceptus, ubi es, semel intuitus sum,
fac, Te oculis fidei semper ut intuear!
Tu virtutem Dei, quae utero Te Virginis Almae
concepit, iam animo concipere meo!
Totius atque Tuae ratio sanctissima vitae
exemplar vitae perpetuum esto meae!
Fac me mente, actu, sermone, Tui memorem esse!
O pia Servator, sim Tuus! esto meus!¹⁴

4 Apr. 1782.

GK

[A saját kezű bejegyzés az alábbiakkal folytatódik – nem Kalmár kézírásával:]

Die 17a Febr. 1782. per eundem Dominum G. K.
in laudes Domini Beleznay¹⁵ et AM [amicorum?]

Nobilis Exempli JOSEPHUS publicat ista:

Haec, haec praecipimus, volumus, firmemque jubemus.

AM. AM. [Amici, amici]

Certus in Hungaria Civis, dein vovit et ursit:

Regis ad Exemplum, totus componitur Orbis.

(Ergo)

Ergo, ut praecipitur, sic componendus

Turgida vox homini civis ita funeribus haesit

Et quis ago Spe perget feliciter omne

Exeat Exeat Optatum feliciter Omne.

A bejegyzett verset keleti útján, názareti tartózkodásakor írta, Jézus fogantatásának színhelyén. Mintegy fogadalomként kéri a Krisztussal azonosulni tudást gondolatban, cselekedetben és szóban. Valószínűleg a kötet tulajdonosa toldotta meg a bejegyzést Kalmár 1782. február 17-én Beleznay Miklós tábornok dicséretére írt soraival. E sorok II. József türelmi rendeletének hatása alatt kelet-

¹³ A kéziratot az OSzK Kézirattárában őrzik. Jelzete: Quart. Lat. 77. A kézirat eleje (ff. 2–17v) szerző nélküli másolatban őrzi az Opiniones circa ea, quae aguntur in Hungaria című, 1772 körül keletkezett írást, melynek az OSzK egyik csonka másolata Kollár Ádám Ferencet nevezi meg szerzőként. A kötetbe bemásolták Jeszenák János végrendeletét (ff. 22–31) és további apróbb írásokat. Kalmár bejegyzése: ff. 36av–37r.

¹⁴ Ezt a himnuszot Dézsi György emlékkönyvébe is beírta 1765. május 25-én Székelyvaján. (Ott további két keleti utazása során keletkezett verssel folytatta: ezek egyikét október végén a Kármel hegyén szerezte a másikat Konstantinápolyban 1756[?] febr. 2-án. Szöveggözlés: CSÚRY: *Adatok*, i. h. (7. j.), 201–202.

¹⁵ Beleznay Miklós tábornokról, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokáról, irodalompartoló főúrról van szó. (†1787)

keztek. Hogy milyen kapcsolatba kerülhetett a református Kalmár Beleznayval és társaival,¹⁶ nem tudjuk. A bejegyzések az eddig ismert legkésőbbi adatok Kalmár Györgyről, aki ezek szerint 1782 tavaszán még élt.

Közölt szövegeink jól illeszkednek a Kalmár György műveiből kiolvasható összképbe. „Deo et proximo”, Istennek és a felebarátnak, olvashatjuk világnyelv-tervezetének ajánlásában. Isten a Bibliában kinyilatkoztatta önmagát, ezen önkinyilatkoztató Isten szándékának kutatását, annak megmutatását tekintette legfontosabb feladatának. Az ember elveszítette épségét (a bűnbeeséssel), ennek a visszaállítása az életcél. Az Isten–természet–ember hármasság nyelvben kinyilatkoztatott volta izgatta: a múltban, elsősorban a Bibliában adott tanítás, hogyan térhet vissza az ember egykori istenképűségéhez.¹⁷ Fontos a másik ember, az ember nem magának születik – olvashatjuk versben és prózában. E nézetekből ered Kalmár magyar nyelv érdekében végzett odaadó tevékenysége. A magyar nyelvet e nagyszerű mondanó érdekében „tisztességbbe, bíborba” kell öltöztetni, mert „az anyanyelv a legjobb eszköz a tanuláshoz.”¹⁸

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Erdély és egyúttal Magyarország első ásványtana kétszáznegyven éves. A címben említett mű a *Minerologia magni principatus Transylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta*. A Joanne FRIDVALDSZKY Societatis Jesu Sacerdote. Anno Sal. M. DCC. LXVII Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu. (206 l. + mutató, 4°). A könyvről részletes elemzés és méltatás jelent meg a szerzőről írt monográfiában.¹ Azóta azonban több olyan eredmény is született, amely teljesebb megvilágításba helyezi e kétszáznegyven éve megjelent könyvet.

A *Minerologia* 1767 lelegején jelent meg. Ez korabeli levelekből derül ki. Cornides Dániel írta az egyiket. Ő a későbbi aufklárista könyvtáros-kollégája, Kovachich Márton György 1784-ben adott jellemzése szerint „bár protestáns, lelkében azonban hithű jezsuita” volt,² s ez idő tájt éppen Kolozsvárott a „másik szomszédvárbán”, a református kollégiumban volt tanár. Ott szívbéli barátságba került a jezsuita Fridvaldszkyval. Egy 1766. december 8-án datált, ez utóbbihoz szóló levélfogalmazványából derül ki, hogy ennek Minerológiája kiadás előtt áll,³ mi több, Cornides mecénást is megnyert támogatására.

¹⁶ Valószínűleg Teleki Józsefre, Ráday Gedeonra és Prónay Lászlóra utal. Ők Beleznayval együtt a protestánsok vallásszabadságáért fáradoztak.

¹⁷ Például így írt: *Valóságos magyar ABC*, i. m. (3. j.), 1343–1350. sorok.

Hát mire fogsz jutni, amidőn sok mammonod elvész?

Nem könyörül rajtad senki: földhöz ver az Isten.

Nem könyörül rajtad senki: földhöz ver az Isten.

Mesterségedben dicsekedsz, avagy – ó te kevélyke –

Két kezed elköveti, valamit ki-kigondol az elméd?

Tedd magad Istenné, nincsen mástól ez okosság!

Tedd magad Istenné, nem foszthat senki meg attól!

Tedd magad Istenné, s ura légy minden nyavalyának!

¹⁸ Uo., 2726. sor és 135. lapon az élőfej. Vö. Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese” i. m. (1. j.) 19–20.

¹ CSETRI Elek–FRIDVALDSZKY János, id.: *A köz hasznára – az Ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730–1784)*. Bp. 2003. 93–118.

² TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története 1561–1944*. Bp. 1982. 63.

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Magyar Irodalom. 57. kötet, Cornides Dániel levelei II. k. 1. levél. 1r–2r.

A *Minerologia* ajánlása Anton Cottman birodalmi lovagnak, magyar királyi udvari tanácsosnak szól, aki 1765. ápr. 20-án kapott magyar indigenátust. Az ezzel kapcsolatos esküt okt. 5-én tette le, majd 1765. okt. 8-án bárói rangot is kapott.⁴ Az ajánlás hódolatteljes hangú, a könyv metszetben közli az új báró címerét is. Vajon mivel érdemelhette ki ezt a nagy reverenciát? A szerző apja, Frivaldszky János esztergomi érseki provisor és felesége még 1733-ban curialis birtokot kapott a családközi Püspökiben praediális adományként (collatio), amit a Palugyayaktól 1000 rajnai forinton és egy tucat körmöci aranyon kellett megváltania.⁵ E Püspöki-beli birtokhoz „három nemesi kúria” tartozott. A megváltási összeget azonban a provisor évek során sem tudta előteremteni, így a birtokot sem megtartani. Ennélfogva 1757-ben az említett Cottman nyújtott be kérvényt a királyi kamarához a Püspöki-beli két kúriáért.⁶ Úgy látszik, a birtokváltáskor a Frivaldszky családhoz az elszámolásnál méltányos lehetett, ezért kaphatta az ajánlást.

Az „Ad lectorem” intézett bevezetésben a szerző J. H. G. von Justira (1717–1771) hivatkozik. Ez egykori professzora s a szerző számára igen fontos személy volt. Politikatudományt és kame-ralisztikát adott elő, azaz mindazt, amit egy kamarai tisztviselőnek tudnia kellett, közelebbről gazdaságtant, pénzverészetet, ásványtant, kohászati kémlészetet és vegytant. Hatására Fridvaldszky tudatosan készült bányamérnöknek, 1754–55-ben emiatt Bécsben a jezsuita Liesganiggnál még „felső matematikát” is tanult, majd doktorátust szerzett, minden valószínűség szerint geodéziából.⁷ Az a kitétel, hogy a könyvben „Justi rendszerét” követi, nemcsak azt jelenti, hogy ennek ásványtani rendszerátát átvette, hanem azt is, hogy a mű nem elméleti, hanem gyakorlati munka lesz, a kincstári kamarák tisztviselőinek okulására. Ezért nem ad a könyv még a benne általa elsőként említett, a később nagyágitnak és telluritnak elnevezett, két nagy jelentőségű ásványról sem részletes leírást. Ennek következtében az utókor nem is tekinti őt e két ásvány leírójának; egyúttal ezért szerepel-nek a könyvben olyan, ásványtanhoz nem tartozó (oklevéltani, pénzverési stb.) ismeretek, amelyek az akkori kamaratisztviselőknek ugyan szükségesek voltak, egy mai mineralógus számára azonban feleslegesek és némileg érthetetlenek.

Némi indokolásra szorul a könyv 5–23. oldalaira terjedő első része (Pars Prima: Notitia Generalis Magni Principatus Transilvaniae), amelynek tartalma öt cikkelyben – a könyv címével nem teljesen összhangban – nem ásványtani, hanem földrajzi.⁸ Hogy ez miért kapott helyet a könyvben, arra az a magyarázat, hogy a mű ‘topografikus’ ásványtan, tudniillik Erdélyé. Hogy pedig miért kaptak helyet benne az első két cikkelyben található adatok, arra vonatkozólag pedig leginkább az ókor nagy enciklopédistája, Plinius *Természethistória* c. művének hatására gondolhatunk, amelynek beosztása hasonló.⁹

Ez a séma annyira közkeletű volt, hogy még a nem természethistóriát, hanem történelemlistóriát írók is követték, így Bzenszky Rudolf SJ (1631–1715) Kolozsvárt elhunyt jezsuita,¹⁰ aki a *Syllo-*

⁴ ILLÉSSY János–PETTKÓ Béla: *A királyi könyvek*. Bp. 1895. 43–44.

⁵ Esztergomi primási levéltár, Acta protocollaria, N, 193–198.; OL, O65, Capsa 5, fasc. 5, no. 16–17.

⁶ OL, E41, mutató 1757 C

⁷ FRIVALDSZKY János, id.–GÁLFI Emőke–SZÓKE Imola: *Egy 18. század közepi kolozsvári természettudományos életmű forrásvidékei*. = Erdélyi Múzeum (67.) 2005. 1–2. sz. 106–107.

⁸ I. §. Indoles (5–7.): Erdély természeti viszonyai: meteorológia, földrengés, jellegzetesebb növényei és négylábú állatai, halai. II. §. Compendiaria Topographia (8–10.): A hét vár, Erdély népei, közigazgatási beosztása; majd az ásványokban gazdagabb helyek. III. §. Systema Montium Miniferorum (11–12.). IV. §. Specifica Locorum Miniferorum, indoles (13–19.). V. §. Consectaria (20–23.).

⁹ 1. Tartalomjegyzék, forrásjegyzék. 2. Kozmológia (csillagászat, meteorológia). 3–6. Földrajz és néprajz. 7. Antropológia, fiziológia. 8–11. Zoológia. 12–19. Botanika. 20–32. Gyógyászat, orvoslás, gyógyszerészeti zoológia és botanika. 33–37. Metallurgia, mineralógia, a képzőművészetek nyersanyagai.

¹⁰ SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Bp. 1891–1914. II. 1439.

gimena Transylvaniae Ecclesiae c. Erdély történelmét tárgyaló, kéziratban maradt művét¹¹ is három lap természetismerettel kezdi.¹² A benne található adatok jó részét – mint írja – Lakatos István szintén történelmi művéből vette át. Ez a Lakatos István Csíkközmáson volt katolikus plébános, krónikáiró, akinek *Székelyek története* c. munkája kéziratban maradt.¹³

A *Minerologia* bár az akkori legkorszerűbb ismereteket adja, korát Dankanits Ádám nem véletlenül nevezi a hagyományos világ alkonyának,¹⁴ amikor még „a jó öreg” Pliniusra visszavezethető babonák is éltek. Fridvaldszky 1766-ban egy ismeretlen grófnénak gyógyító hatású követ küld („Azon föld követ, melyet félelem vagy ietség ellen tartanak jónak lenni”).¹⁵ Plinius a gyémántról írja, hogy: „elűzi a tébolyodottságot, és kiűzi az elméből a hiábavaló félelmet. Ezért az aggodalom és bú legyőzőjének is nevezik.”¹⁶ Fridvaldszky talán „máramarosi gyémántot,” azaz kvarcot küldhetett. Az viszont már a *Minerologiában* szerepel, hogy a Talmács-széki Porcsesd falu cseppkövét a lakosok a tej szaporítására használják.¹⁷ Ez is Pliniusra megy vissza, aki szerint a galacitis nevű kő „a dajkák számára bőséges tejet biztosít”.¹⁸

Munkamódszerét a könyvben hivatkozott 42 természettudományos mű alapján tudjuk rekonstruálni.¹⁹ Ezek közül 31-et még Bécsben olvasott, és Kolozsvárott a belőlük készített és magával hozott jegyzeteiből dolgozott. A jezsuita kollégium könyvtárában mindössze 4 használható művet talált, viszont a Nyugat-Európát megjárt református orvos-barátja, Pataki Sámuel könyvárából 3, Bara Istvánéból 4 művet forgathatott haszonnal. A zágoni származású, homoródalmási predikátumú Bara (Barra) István, – Patakihoz hasonlóan – orvosdinasztia tagja volt, tanulmányait 1746-ban Frankenburgban, 1752-ben Utrechtben, 1754-ben Göttingenben végezte, itt doktorált. Hazatérve gyakorló orvos lett Kolozsvárt, fia is orvos volt.²⁰

E könyvekből szerzett ásványtani ismereteit Fridvaldszky 1766 nyarán helyszíni kutatásokkal (mint az előszóban írja „autopsziával”) egészítette ki. A hadsereget vizitáló Hadik András kíséretének tagjaként járta be erdélyi határvidéket. A fogarasi Királykő déli oldalán lévő Dimbovica-barlangot is együtt keresték fel.²¹

Ami a tulajdonképpeni mineralogiai főszöveg (Pars secunda) szakmai tartalmát illeti, Papp Gábor újabb munkájában²² is több helyen hivatkozik rá. A máramarosi gyémántnál,²³ a nagyágitnál²⁴ és

¹¹ Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa. MS 415.

¹² Prolegomenum Secundum végén: Erdély folyóinak felsorolása. (15v.). Prolegomenum Tertium (15v–16v.): Skorpiók, Szent László pénze, arany- és ezüstlelőhelyek, vasbánya, üveghuta, gyógyfürdő, szőlőtermő helyek, füvek, fák, négy lábúak, madarak, halak, majd kissé esetlegesen: sóbánya, Szent Anna-tó, kövek, kén, bölények. Prolegomenum Quartum (16v–17v.): Erdély népei a múltban s a jelenben. A három nemzet: magyarok, szászok, székelyek; valamint böven a valachokról.

¹³ SZINNYEI: *i. m.* VII. 645–646.

¹⁴ DANKANITS Ádám: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. (<http://mek.oszk.hu/01500/01592>)

¹⁵ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (Állami Levéltár. Kolozsvár megőrzésében). Mike Sándor gyűjtemény. Missiles. Fridvaldszky János – Ismeretlennek. Kolozsvár 1766. december 29. CSETRI Elek–FRIVALDSZKY János, id.: *i. m.* 54.

¹⁶ GÁBLI Cecília: *Caius Plinius Secundus Természettudományának 37. könyve*. Szeged, 2004. 60.

¹⁷ *Minerologia* 181. CSETRI Elek–FRIVALDSZKY János, id.: *i. m.* 54.

¹⁸ GÁBLI Cecília: *i. m.* 84.

¹⁹ FRIVALDSZKY János, id.–GÁLFI Emőke–SZÖKE Imola: *i. h.* 120–121.

²⁰ SZABÓ Miklós–SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok*. Marosvásárhely, 1998. 67.

²¹ *A Pallas Nagy Lexikona* V. 319., a *Minerologia* 181–182. alapján.

²² PAPP Gábor: *A Kárpát-övezetben felfedezett ásványok, kőzetek és fosszilis gyanták története*. Bp., Magyar Természet-tudományi Múzeum, 2002.

²³ Uo.: 65.

²⁴ Uo.: 74–77.

a terméstellurnál.²⁵ Facebánya ismertetésénél hozza a mű 2. és 3. sz. ábráit is.²⁶ Ez utóbbinál megemlíti egy 1885-ben kiadott könyvet.²⁷ E bányászati szakmű több bányatérképet tartalmaz Facebányáról, amelyek Fridvaldszky e két vázlatával összevethetők. Ezek:

– 1772-ből való a Mária Loretto és segédtárnája Johann Nepomuk Emanuel Vill Markscheider-től. (5. sz.)

– 1774-ből a Mária Loretto és segédtárnája a Zsigmond és Mariahilf tárnáról és a Prepestina-fejtésről, Franz Anton Legat Obermarkscheider-től. (4. sz.)

– 1780-ból a Mariahilf tárnáról és a Prepestina-fejtésről Franz Kompothy Markscheider-adjunktustól. (7. sz.)

– 1885-ből az akkor üzemben lévő vágatokról: a Mária Lorettoról és segédtárnájáról, a Zsigmond és Mariahilf tárnáról, valamint a Prepestina-külfejtésről. (3. sz.)

Ezekből azt tudjuk meg, ami sem a *Minerologiából*, sem a Pálffy-féle térképről nem derült ki,²⁸ hogy a *Minerologia* 2. ábrájának „Mária”-tárnája nem a Maria Loretto tárna, hanem egy másik, a Mariahilf elnevezésű, s a pontozott vonal pedig e rajzon patakot és nem gyalogutat jelöl. A *Minerologia* 3. sz. ábrája így nem részletrajza a 2. sz.-nak. Fridvaldszky idejében a Maria Loretto tárna melléaknája még nem is volt meg. A 2. sz. ábra méretei és irányai megfelelnek a későbbi térképeknek, a 3. sz. ábra e tekintetben sokkal hevenyészettebb. Hihetőleg csak kevés ideje lehetett a mérésre. E tárna belseje egyébként eléggé szabálytalan, össze-vissza fejtett lehetett, mert a róla készült egyéb térképek is eléggé ellentmondanak egymásnak.

Egy másik, Coroi Arturtól, Torja jeles kutatójától kapott adat a torjai barlang gőzeire vonatkozik. Ezekről a *Minerologiában* az szerepel, hogy kénben gazdagok, egy házhoz vezetik őket s ott nagy csövekben főnek. („Dives adeo sulphuris est, ut defluum accolae domum anferant & in Cylindros massulasque coquant.”)²⁹ E leírás jobb megértéséhez segít az a közlés, amely szerint a távoli Indonéziában lévő kénés gőzök esetében jelenleg is hasonló eljárással nyerik ki a kén: „Sziklákkal eltorlaszolták a fő gázkrátereket, így a gáz ahelyett, hogy közvetlenül a levegőbe pöfögött volna, a sugárirányban elhelyezett csövekbe kényszerült, amelyekben kihűlt és kicsapódott a benne található kén. A csövek némelyikét már eltömté a drága ásványi anyag, ezeket a férfiak feszítő vasakkal feltörték.”³⁰

Fridvaldszky Jánosról születésének 275. évfordulóján, 2005-ben mindössze egy rövidke és amellet téves születési helyet megjelölő megemlékezés jelent meg.³¹ *Minerológiája* mindmáig lefordítatlan.

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

²⁵ Uo.: 121–124.

²⁶ Uo.: 166.

²⁷ STACH, Friedrich R. von: *Die Edelmetallbergbau Faczebaja und Allerheligen in der Umgehung von Zalathna*. Wien–Zalatna, Spies, 1885.

²⁸ CSETRI Elek–FRIVALDSZKY János, id.: *i. m.* 98–100.

²⁹ *Minerologia* 139.

³⁰ ATTENBOROUGH, David: *Titokzatos állatok nyomában. Utazások Guyanába, Indonéziába, és Paraguayba*. Bp., Holló, 1990. 180.

³¹ KISS Csongor megemlékezése. = *Élet és Tudomány* 2005. 50. sz. 1581. – Az anyakönyv szerint Pozsonyban született. Horányi Elek (*Memoria Hungarorum. I.* Wien, 1775 bevezetés és 721. old.) azért tarthatta zólyomi születésűnek – s nyomában mások is –, mert Cornidestől hallhatta, hogy az apa az Esterházyak zólyomi ágának szolgálatában állt.

Nevelésügyi röpiratok a reformkor és a szabadságharc időszakából. A röpiratok a köztudatban úgy élnek, mint időleges jelentőségű, alkalmi kiadványok, amelyek témája valamiféle közérdekű, aktuális esemény vagy probléma. Céljuk az, hogy ráirányítsák a figyelmet az adott kérdésre, hogy a tömegeket tájékoztassák és befolyásolják vele kapcsolatban. Szerzőik mindig rövidsége, tömörsége, de legfőképpen közérthetősége törekednek, éppen azért, hogy minél szélesebb rétegekben keltsenek, minél gyorsabb és erősebb hatást. A hatást fokozása céljából sokszor polemikus, nemegyszer provokatív vagy éppen humoros hangnemben írnak.

A 18. századtól kezdve, a nagy magyar szabadságharcmozgalmak, vagy az elnyomás lazulása, és később az 1848-as forradalom idején a röpiratok megjelenése hatalmas arányokat öltött. Ezek az iratok nem csak a politikai mozgalmak történéseinek becses forrásai, amelyek feltárják a hivatalos történetírás által elhanyagolt apró, de fontos mozzanatokat, hanem éles és hathatós fegyverek is. Mivel megjelenésük idején sokan olvasták őket, hatottak a tömegekre, befolyásolták gondolkodásukat az egyes kérdésekről, sőt sokszor cselekvésre sarkalltak. A röpiratokat nagy példányszámokban, egyszerű, fűzött füzet formájában jelentették meg olcsó áron.

Sajnos a reformkori, és az 1848-as forradalom és szabadságharc alatt megjelent röpiratokból többnyire csak az olvasók által elrejtett példányok maradtak fenn. Az elnyomó hatalom a forradalom bukása után, ha rájuk bukkant, megsemmisítette őket. Haynau rendelete szerint nemcsak a terjesztőkre, de őrzőikre is a hadbíróság sújtott le.¹

A reformkorban számos olyan – nevelésüggyel kapcsolatos – röpirat látott napvilágot, melyek az 1830-as, 40-es évek oktatás- és társadalompolitikai vitáinak homlokterében álló problémákat tárgyalták, és megoldásukra kínáltak megvalósítható, vagy az adott időszakban utópisztikusnak tűnő javaslatokat. Ezeket nem elsősorban felvilágosító, hanem inkább figyelemfelhívó, továbbgondolkodásra serkentő céllal azoknak írták, akik érdeklődtek a kérdések iránt, vagy valamilyen szempontból érintettek voltak. (Pl. szülők, tanárok, idősebb tanulók, döntéshozók, egyházi, világi előljárók.)

A szigorú cenzúra miatt a röpiratok nagy része csak erősen megnyírbált formában jelenhetett meg, ám a legérdekesebb és legradikálisabb gondolatokat tartalmazó iratok sokszor csak kéziratok formájában juthattak el a nyilvánossághoz.

A reformkori pedagógiai röpiratokkal szakirodalmunk mindeddig még egyáltalán nem, vagy csak röviden és felületesen foglalkozott,² pedig ezek jól jelzik azokat a legfontosabb kérdéseket, melyek megoldása ekkorra már halaszthatatlanná vált.³

1833-ban keletkezett egy névtelenül megjelent, kéziratban fennmaradt röpirat,⁴ amelyet akkoriban némelyek Kossuthnak, mások Wesselényinek tulajdonítottak. A röpirat egészét, és annak nevelésüggyel foglalkozó részét is az éles bírálat és az a fajta liberális ellenzékiesség jellemzi, amely az iskolaügyet, országos fontosságának megfelelően, a nemzeti sérelmek között tárgyalja.

¹ Így pl. a Deberceni Református Kollégium könyvtárában még 1854-ben is járt a politikai rendőrség, és minden szabadságharcra kapcsolatos nyomtatványt lefoglalt. Vö: VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár*. Debrecen, 1945. 110.

² FEHÉR Katalin: *Reformkori oktatás-és társadalompolitikai röpiratok*. = Magyar Könyvszemle 1997. 97–103.

³ A röpiratok legtöbbje a népnevelés-népoktatás problémakörével foglalkozik elsősorban, szűkebb-tágabb kontextusban, visszafogottabb vagy radikális hangvétellel, de megjelennek bennük a nőnevelés, a magyar tanítási nyelv bevezetésének kérdései is.

⁴ *A Magyar Nemzet sérelmei. Egy alkotmányos szózat a magyarokhoz az 1833-ik Esztendőben.* OSzK Kézirattár. Az iratot közzétette K. PAPP Miklós = Történeti Lapok 1874. 139–140.; 152–154.; 168–170.; 182–184.; 214–216.; 231–233. Újabban: FÜZES Miklós: *A magyar nemzet sérelmei. Egy elfelejtett röpirat a reformkori Magyarországról*. = Somogy Megye Múltjából. Somogy Megyei Levéltár Evkönyve 1998. 71–90.

Az irat történelmi visszapillantással kezdődik. A szerző nézete szerint a napóleoni háborúk óta a kormányzat az állam bevételeit a magyar nemzet érdekeit semmibe véve használta fel. Ez vonatkozik többek között az oktatásügyre fordított összegekre is. Neveléstörténeti szempontból különösen jelentősek a röpirat közoktatásra vonatkozó megállapításai. A szerző abból indul ki, hogy az oktatás költségeit nem az állam biztosítja Magyarország számára, hanem az iskolák különféle alapítványok és az egyházak segítségével tartják fenn magukat. Mindezek ellenére a kormányzat nem engedí, hogy „a nevelés nemzeti elvek szerint folyjon”,⁵ hanem beavatkozik az iskolák oktatási-nevelési rendszerébe. Különösen így van ez a katolikus iskolák esetében. A kormányzatnak a magyarországi iskolák vezetéséhez írásban eljuttatott irányelvei szerint „nem a gondolkozásra, nem a vizsgálódásra, hanem engedelmességre és hódolásra kell az ifjakat nevelni”⁶ Ilyen körülmények között olyan fiatalok sokasága kerül ki az iskolákból, akik képtelenek önállóan gondolkodni, ítéletet alkotni, és „alig alkalmasok egy jó gondolat írásba foglalására”,⁷ és mint ilyenek az állam számára valójában nem hasznos polgárok. Ahhoz, hogy Magyarországnak értelmes és hasznos polgárai lehessenek, az oktatásügyet a falusi népiskoláktól az egyetemig azonnal és gyökeresen meg kell reformálni, vallja a szerző. A reformok megvalósításánál pedig a magyar nemzet érdekeit kell figyelembe venni.

Az erdélyi reformellenzék tagja, a későbbi neves író, Jósika Miklós, a nevelésügyre vonatkozó eszméit röpiratok formájában tette közzé.⁸ „Én ...a Népinevelés első elvének a Nép boldogítását tartom”⁹ írja. Az, „aki máról holnapra teng, kit nyavalya, ingatag helyzet, sorvasztó, szívhasító táplálati gondok emésztenek” nem lehet boldog. A haza nem gondoskodik a szegény nép fiairól. „Ha tudatlan, nem tanítja, ha elaggik, nem biztosítja, ha gonosz, nem jobbítja, sőt rémítő, undok börtöneiben még gonoszabbá, makacsabbá, s megátalkodottabbá teszi.”¹⁰

Mit lehet tenni? Az első feladat a nép „lelkének megteremtése”. Hogyan lehet lelkeket teremteni? Elsősorban neveléssel. Jósika Miklós úgy látja, hogy „igen sokan gondolkoztak a néptanításról, de a népinevelésről kevesen.” A népet pedig nevelni kell, hiszen számos területen mélységes a tudatlanság.

A falvakban élők nagy része írástudatlan. Hogyan lehet közöttük az ismereteket terjeszteni? Jósika Miklós szerint a legegyszerűbb mód a „vasárnapi olvasási gyakorlatok” bevezetése lenne. Azt javasolja, hogy vasárnaponként az iskolában a tanító vezetésével folyhatnának ezek az összejövetelek, melyeken, az olyanok, akik már befejezték az iskolát, (tehát a fiatal felnőttek), „sőt a korosabb férfiak és asszonyok is jelen lehetnének”.¹¹ A szerző véleménye szerint eleinte olyan művek felolvasására kerülhetne sor, amelyek nyelvezte egyszerű, a köznép számára érthető. A vidám mesék, tréfák anekdoták felolvasása után fokozatosan kerülhetne sor a hasznos ismeretek terjesztésére. Milyen jellegűek lehetnének ezek az ismeretek? Elsősorban gazdasági vonatkozásúak, amelyek a mindennapi munkát segítik, de emellett „földleirási”, erkölcsi, egészségügyi, jogi ismeretek közvetítése is fontos lenne.

A népfelvilágosító munkát Jósika szerint a tanítók mellett a lelkészeknek kellene végezni. Komoly nevelési eszköznek tartja a szerző az olvasás megszerettetését, a hasznos ismeretek terjesztését kívül a régi népi játékokat és a mulatságokat.

⁵ Uo. 153.

⁶ Uo. 154.

⁷ Uo.

⁸ JÓSIKA Miklós: *Irány*. Kolozsvár, 1835. Uő: *Vázolatok*. Kolozsvár, 1835.

⁹ Uo. 69.

¹⁰ Uo. 68.

¹¹ Uo. 108.

Mindezek mellett a legfontosabb a nép emberré és polgárrá nevelése szempontjából „a jól elrendelt falusi iskola.” Hogy milyennek kell lennie? „Az első lépés az iskola maga” – vallja Jósika. Az iskolaépület legyen egyszerű, világos, tágas és tiszta, jól fűthető, és megfelelő nagyságú. Minden iskolaépület mellett épüljön tanítói lakás is. A tanító személye különösen fontos, hiszen rajta áll vagy bukik a nevelés-oktatás sikere. „Jó tanító nem lehet az, kit táplálási gondok emésztjenek”¹² ezért a szerző felveti, hogy a néptanítók központilag meghatározott fizetéssel legyenek az állam alkalmazottai, ne legyenek kiszolgáltatva a község és az egyház érdekeinek, ne kényszerüljenek jegyzői, kántori feladatok ellátására. Fontos megállapítása Jósika Miklósnak az, hogy kora népis-kolái „nem nevelő, hanem csak tanító intézetek”¹³ – így nem töltik be feladatukat. A nép gyermekeit elsősorban nevelni kell, hiszen az iskolában készül fel felnőtt életére, az iskola a polgárok nevelésének első lépcsőfoka.

Mit tanítsanak a falusi iskolákban? Mit kell tudnia egy falusi gyermeknek, mikor kilép az iskolából? „Olvasni, írni, számolni a legtokéletesebben kell tudnia” – vallja Jósika. Emellett ismernie kell „a hon alkotmányának elveit,” meg kell tanulnia a gazdálkodás alapjait „a szántás, kapálás, aratás idejét, a hazai természetvények tulajdonságait”.¹⁴ Ami azonban a legfontosabb: a tanítás nyelve a népiskolákban mindenütt a magyar legyen. A nevelés módszerire is kitér a szerző iratában. „minden testi büntetést, bárminő csekély legyen is az, kiirtanék az iskolából” – vallja. Ehelyett inkább szelíd módszereket, dorgálást, feddést, ajánl. Nézete szerint nagyon hasznos, ha a jutalmazás kerül előtérbe. A jó tanuló, jó magaviseletű gyermekek számára „egy kis érdemjel, egy csinos borítékú népszerűs könyv” lenne a legcélravezetőbb jutalom. Semmiképpen se adjanak az iskolai előjárók pénzt jutalomképpen – jegyzi meg a szerző.

A falusi oktatásból a leányokat sem lehet kirekeszteni, hiszen a „fi-gyermek semmi esetben sem eszesebb” a leánygyermeknél. A leányok tanulják ugyan azokat a dolgokat, mint a fiúk, kiegészítve „az asszonyi elrendeltetésükkel, foglalatosságaiikkal és kötelességeikkel” kapcsolatos tudnivalókkal.

Jósika Miklós röpiratai, köztük a *Nép-nevelés*, azért különösen érdekes számunkra, mert a nép gyermekeinek tanításáról, neveléséről, egészséges életmódra szoktatásáról, az olvasás népszerűsítéséről, a színvonalas szórakozásról szóló gondolatai a reformkorban rendkívül aktuálisak voltak.

Baloghy László¹⁵ Nógrád megyei aljegyző röpiratában¹⁶ „a nyilvánosság s szőlás szabadság jogánál fogva”, mint szabad polgár mondja el véleményét, többek között a népnevelésről. Mint jegyző, jól ismeri a „föld művelésből élő nép” gondjait. A legnagyobb baj a szegénység. Ez az oka, hogy a nép gyermekinek többsége alig látogatja az iskolát. A gyermekek éheznek, nincs ruhájuk. Télen „a szánakozásra méltó gyermek” „éhesen, egy burgonyán rágódva”, meleg ruha nélkül, sokszor meztláb megy iskolába. Amit ott „a mester ostora alatt” télen tanul, azt hamar elfelejti, mert tavasztól a szülő nem iskolába, hanem „legelőre küldi oskolás gyermekét”. Így az iskolázásra vonatkozó „kényszerítő törvény” teljesen céltalan. Nincs elég képzett tanító, nem azt tanítják az iskolában, amire szükség lenne. A gyermek alig tanul meg az iskolában olvasni, írni, számolni, a gazdasági ismeretekről nem is beszélve. Ezért van szükség „egy különös országos felügyeletre” a nevelésügy területén, mely meghatározza „mit kellessék a népbe csepegtetni a tudományok tág köréből”.

¹² Uo. 97.

¹³ Uo. 98.

¹⁴ Uo. 102.

¹⁵ Baloghy László (1799–1858). Iskoláit Selmecen és Pozsonyban végezte. Nógrád megyében aljegyzőként működött.

¹⁶ BALOGHY László: *Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak korunkban.* = Népművelés Pest, 1841.

Csak akkor jár jó úton a népnevelés, ha a tanító és a pap összefog, és együttműködik. Mert nem csak a gyermekeket kell nevelni. A felnőttek között is nagy a tudatlanság a babonaság. A tanító az iskolában, a pap a templomban teljesítse a népnevelés kötelességét.

Még nagyobb a baj, a nemzetiségek által lakott területeken. A „tót, német oláh” nép körében „ingerültséget, bizodalomtalanságot” ébreszt, ha a hivatalnokok velük „csupán magyar nyelven erőlködnek értekezni”, ha a gyermekeiket magyar iskolába kényszerítik. Mint megyei hivatalnok, a szerző a gyakorlatban tapasztalja, hogy a magyarosítás a nemzetiségi területeken elkeseredést vált ki az emberekből. „A gyűlölség magvai ez által még inkább elhintődnek”. Ezért itt anyanyelvi iskolákra, anyanyelvi tanítókra van szükség.

A neves gyermekorvos, Schoepf (Mérei) Ágost,¹⁷ 1844-ben, szenvedélyes hangú röpiratban¹⁸ hívta fel a szülők figyelmét a gyermekek testi nevelésével kapcsolatos súlyos hazai problémákra. A bevezetésben arról ír, hogy az általa alapított gyermekkórházban alkalma van nap mint nap szembesülni azokkal a komoly, és gyakran helyrehozhatatlan egészségügyi problémákkal, amelyeket nagyrészt a szülők idéznek elő, gyermekeik helytelen testi nevelése által.

Nézete szerint felelősség terheli az állam, és Pest város vezetőit, a gazdagokat, és mindazokat, akiknek hatalmában áll a közállapotokon változtatni, hogy a város szegénynegyedeiben annyi a beteg, nyomorék, és potenciálisan halálra ítélt kisgyermek. A szerző úgy gondolja, hogy a falusi földművelők gyermekei jobb egészségi állapotban vannak, mint a városokban, pincékben, nyomortanyákon összezsúfolódtott szegény családok gyermekei. Pest külvárosaiiban sötét, levegőtlen helyiségekben gyermekek tömege él, egész nap magára hagyatva. A dolgozó szülők „mákonnyal, vagy egy darab pálinkás kenyérrel” érik el, hogy a kis gyermekek ne tegyenek kárt magukban, és egész nap bódultan feküdjenek, míg szüleik hazatérnek a munkából. „Ez nem egyéb, mint gyermekgyilkolás” – vallja a szerző. Az ilyen szülőkre „az orvos szava nem hat”, mert borzasztó szegénységük miatt képtelenek gondoskodni gyermekeikről. A szegény anyák nem tudják táplálni csecsemőiket, mert nincs tejük. Ha sikerül munkát kapniuk, és egy kis pénzt keresniük, rántott levessel és fekete kenyérral próbálják táplálni a kicsiket, akiknek „tejhez teremtet gyomrocskái” nem bírják az ilyen táplálékot, és így „évenként több száz ártatlan kisedet kínok közt lehel ki életét.” Gyakran előfordul, hogy „a beteg kisedet sírása” a kétségbeesett szülőt durvaságra készíteti, és végül sérülésekkel, „tört karral vagy lábbal” a kisgyermek kórházba kerül. Az ilyen gyermekek számára lelenházakat kellene létrehozni, mert az a gyermek, aki a kórházban esetleg meg is gyógyul, otthonába visszatérve megint veszélybe kerül. „A lenlenczház a gyermekkórház ikertestvére” – vallja a szerző, akinek véleménye szerint ezeket az állam támogatásával kellene sürgősen létrehozni.

Sajnos azonban nem csak a legszegényebbek gyermekeinek vannak súlyos egészségügyi problémái. „A közép- és felsőbb osztálybeli nők közt annyi a gyengélkedés s betegség”, hogy ezek gyermekei sem jönnek mindig egészségesen a világra. Hazánkban a leánynevelés régi rossz gyakorlata miatt a nők „már serdülésökben testileg s lelkileg elnyomorodnak”. „Ülnek ezek az élenkség, vidámság s fejlődés korában többnyire egész nap.” A mozgásszegény életmód, a szabad levegő hiánya, a szemet rontó állandó kézimunkázás, korán beteggé teszi a lányokat, akik aztán anyává válva ritkán adnak életet tökéletesen egészséges gyermekeknek. A kisgyermekek nevelésével kap-

¹⁷ Schoepf (Mérei) Ágost (1805–1858) orvos, az akadémia levelező tagja. Középiskolai tanulmányait Győrben és Sopronban végezte, majd Bécsben, Prágában és Páduában folytatott orvosi tanulmányokat. 1832-ben szerzett diplomát. 1839-ben Pesten gyermekkórházat alapított, amely tizenhárom évig állt fenn. 1836-tól az egyetem orvoskarának rendkívüli tanáraként működött. A szabadságharcban történt részvétele miatt a bukás után Törökországba, majd Angliába ment, Manchesterben telepedett le, és gyermekorvosként működött haláláig.

¹⁸ SCHOEPF Ágost: *Néhány szó általánosan megalapult ártalmas gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz*. Pest, 1844.

csolatos teljes tudatlanságuk is sok baj forrása. „Az anyák tele vannak balvélekedéssel” – írja Schoepf Mérei Ágost. A balvélekedések sorozata már a szoptatásnál kezdődik. Az anyatej a legtökéletesebb táplálék a csecsemő számára, de az anya csak akkor szoptasson, ha tökéletes egészségi állapotban van. „Nem levén elég teje az anyának, fogadjon dajkát.” Ha az anya nem szoptathat, és dajkát sem tud fogadni a család, előbb higított tehéntejjel, a harmadik hónaptól levessel, az ötödik hónaptól főzelékkel táplálják a csecsemőt. A szerző részletesen szól a csecsemő étkezéséről, az alvás körüli problémákról, a sírásról, a bőrkiütésekről és kezelésükről, a fogzásról, a köhögésről, a különböző gyermekbetegségekről és kezelésükről. Külön kitér a himlőoltás fontosságára. Mint orvos, nem győzi hangsúlyozni, hogy „a jó nevelés mind a testet, mind a lelket természet alkotta sajátosságai szerint fejleszti”. Azt javasolja a szülőknek, tartsák meg az egyensúlyt a két terület között. Legyen a gyermek sokat levegőn, mozogjon eleget, ne siettessék szellemi fejlődését, mert „ez nagyon veszedelmes”. A korán tanulásra fogott, egész nap a szobában, feladatai felett görnyedő kisgyermek megbetegszik, és bár a szülők büszkék „ha az 5 éves fiú olvas, és a 10 éves philosophál”, ez mind az egészség rovására megy. „A szellem s a test fejlődése egy életkútfölből történik! Az mi az egyik részre fölötte nagy mértékben fordítottik, a másiknak hiányzand” – vallja.

A szülők felelőssége, hogy gyermekeik miként fejlődnek és mivé válnak. De az állam kötelessége segíteni őket iskolák, kórházak lelencházak alapításával.

Az 1848. márciusi forradalom egyik legjelentősebb vívmánya a sajtószabadság kivívása és a cenzúra eltörlése volt, amelynek nyomán megszületett az 1848-i XVIII. törvénycikk a sajtószabadságról, amelyet 1848. április 11-én hirdettek ki. Ezt követően hatalmas röpirat áradat lepté el az utcákat.¹⁹ A tömeg lázas érdeklődéssel fordult ezek felé az iratok felé, melyek többsége felvilágosító szándékkal próbálta az embereket tájékoztatni az eseményekről, az új vívmányokról. Ezek túlnyomó többsége a legújabb politikai eseményeket adta hírül, ezeket magyarázta. Elvértve közöttük azonban egy-egy nevelésüggyel foglalkozó röpirat is akadt.

1848-ban, a cenzúra eltörlését követően jelenhetett meg a még 1847 őszén, Tavasi Lajos tollából született sokat idézett és elemzett röpirat, a *Tanoda és egyház*.²⁰ A szerző felteszi a kérdést: „kié legyen a tanoda? Kié a nevelés és tanítás műhelye?” Nézete szerint a haladás egyetlen helyes útja, ha az iskolát felszabadítják „a klérus béklyóiból.” „a tanoda nem lehet az egyház szolgáló leánya, ... a tanító nem lehet a papnak szolgáló legénye.” „A tudomány és az ezzel járó nevelés nem lehet felekezeties, és ha az, ... hibás”²¹ Ezekből a gondolatokból kiindulva azt fejtegeti, hogy az iskoláknak anyagi és szellemi autonómiára van szükségük, azok ne függenek se az államtól, se az egyháztól. Követeli, hogy ezentúl az iskolákat a helyi közösségek tartsák fenn, és „választmányok” irányítsák, melyek élén a tanító áll, tagjai pedig „az értelmesebb szülék.” Úgy véli, a tanító kezében nagy hatalom összpontosul, hiszen „írás és olvasás most a hatalom”, vagyis a tudás, és aki erre tanít, az a hatalom birtokosa. A tanító feladata a tudományok tanítása, mely független a vallástól. Felelges, hogy a gyermekek „külön külön hitők szerinti tanodákban tanuljanak.” Nincs külön protestáns és katolikus geográfia, természetrajz, számtan, nyelvtan, írás és olvasás. Igaz, hogy „vallásilag különféle egyházak híveivé nevelendők a gyermekek”, de a tanulmányokra ez nem vonatkozik. Az a tanító, akinek állása a paptól függ kiszolgáltatott. A függésben élő ember nem gondolkodhat, nem cselekedhet szabadon. Aki nem szabad, nem is taníthat jól másokat. A tanító tehát legyen

¹⁹ Az 1848-as röpirat irodalomról: POSONYI Erzsébet: *Forradalmi röplapok és gúnyiratok 1848-ban.* = OSzK Évkönyve 1957. Bp. 1958. 324–364.

²⁰ TAVASI Lajos: *Tanoda és egyház. Tanítónak levelei egy paphoz.* Pest, 1848. 55 l. Az iratot ismerteti: OROSZNE MURVAI Margit (szerk és bev.): *Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei.* Bp. 1955. 31–34.

²¹ Uo. 3.

a haza közhivatalnoka. Mint ilyen, kapjon magas szintű képzést és tisztességes, a megélhetését biztosító fizetést.

A forradalmat követő napokban, Pesten jelentek meg, a Trattner-Károlyi nyomdában²² Kerék József két röpirata. Hogy ki lehetett ő, tanár, diák, nem tudjuk, de mivel röpiratai pedagógiai vonatkozásúak, és szerzőjük komoly tárgyismeretet áruel, feltételezhetjük, hogy valami köze volt a nevelésügyhöz. Mindkét röpirat a latin nyelv, a latin klasszikusok oktatása körüli kérdésekkel foglalkozik. „Mi új érát élünk, a szabadság éráját, miért ne kezdhettünk nevelésügyünkben is újdont?” – teszi fel a kérdést. Nézete szerint a gimnáziumokban ezentúl „a magyar nyelv, a magyar klasszikusok műveltesenek azon tudóssággal, alapossággal” mellyel korábban a görög és latin tanulmányok. Úgy gondolja, hogy a legfontosabb feladat, hogy igaz nemzeti érzéseket keltsünk a tanulóknak, és erre a magyar nyelv és a magyar irodalom tanulmányozása a legjobb mód. Utal Petőfire, aki nem a klasszikusoknak köszönheti, hogy a nemzeti érzelmek tolmácsa lett. Új „nemzet nyelvészeti” iskolák felállítását javasolja, ahol nemcsak magyarul folya a tanítás, hanem a tanulmányok középpontjában a hazai nyelv- és irodalom állna. A klasszikus tanulmányokat az egyetemre tartozónak tartja. A második röpiratban azok ellen kel ki, akik a műveltséget azonosítják a latin klasszikus műveltséggel. A latin válaszfal volt a néposztályok között, „bűzhödt aristocratiai vagy zsarnok szellemet ébreszt”. A latin nyelvnek a legutóbbi időkig az oktatásban és a közigazgatásban történt használata a nemzeti nyelv rovására történt. Úgy gondolja, hogy a nemzetek akkor virágoznak, ha tiszta nemzeti forrásokból merítenek, nem pedig akkor, ha idegen nemzeteket majmolnak. Nem hisz abban, hogy a latin grammatika páratlan művelő eszköz volna. Általa csak az emlékezet gyarapodik. Korunk minden tudománya túlszárnyalta a rómaiakat, az igazi humanizmus keresztény alapokon áll. Száműzzük tehát a latin tanulmányokat az iskolákból, javasolja a szerző. „Nekünk csak tiszta keresztény magyar szellem kell.” A nemzeti szellemű iskola, a nemzeti tárgyak oktatása, a nemzeti öntudatra és önállóságra nevelés a jövő útja.

Az utolsó rendi országgyűlés által hozott törvényeket a király 1848. április 11-én szentesítette. A XX. tc. tökéletes egyenlőséget állapított meg minden vallásfelekezetre vonatkozóan.²³ A törvénycikk kimondta, hogy a vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteit állami forrásokból kell finanszírozni. Emellett engedélyezte, hogy a különböző hitfelekezetekhez tartozók kölcsönösen látogathatják egymás iskoláit. Az első független felelős magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere Eötvös József, megbízást kapott egy törvényjavaslat elkészítésére, amely a fenti elveken alapul. Eötvös 1848. április 27-i 12. számú körlevelében felhívta a protestáns hitfelekezetek nevelésüggyel foglalkozó vezetőit, az iskolák igazgatóit, tanárait, hogy véleményükkel, javaslataikkal járuljanak hozzá a benyújtandó törvényjavaslat megalkotásához. A következő hónapokban a sajtó hasábjain és egyéb fórumokon éles viták alakultak ki a kérdéssel kapcsolatban, mely a közvéleményt is erősen megosztotta. E hónapokban, 1848 nyarán keletkezett az az érdekes röpirat, mely *A dicső szabadságra emelkedő iskola*²⁴ címet viseli. Szerzője Boleman István,²⁵ a pozsonyi evangélikus liceum tanára. Számos protestáns tanártársához hasonlóan ő is úgy véli, hogy sokat nyerhet a magyar oktatásügy az új törvénnyel, a protestáns hitfelekezeteknek hálaával kell fogadniuk az állam által felajánlott anyagi segítséget, és még csak feltételezni sem szabad, hogy ezért az

²² KERÉK István: *Prima penna vagy az új hazában új nézetek*. Pest, 1848. 3 l. és Uő: *Altera penna, vagy csak az anyanyelv rovására tanulhatunk latinul írni és beszélni*. Pest, 1848. 4 l.

²³ A zsidók egyenjogúsításáról azonban csak az 1849. évi júliusi szegedi országgyűlés rendelkezett.

²⁴ BOLEMAN István: *A dicső szabadságra emelkedő iskola*. Pozsony, 1848.

²⁵ Boleman István (1795–1882) tanár. Selmece, Pozsonyban és Tübingában végezte tanulmányait, majd magánnevelőként dolgozott. 1815–1820-ig a losonci, 1820–1840-ig a selmeci, majd a pozsonyi evangélikus gimnázium tanára.

állam cserébe a protestáns egyházak önrendelkezési jogáról való lemondását követelné. Mégis néhány dologban ragaszkodni kell az önrendelkezéshez az iskolák esetében is. Melyek ezek? A legfontosabbnak a protestáns iskolák alapítványaival kapcsolatos kérdés tisztázását tartja a szerző. Nézete szerint ezen alapítványok maradjanak az adott iskolánál, de kamataiknak egy része felajánlható az államnak. „A képviseleti rendszer behozatalával mi is az államban vagyunk” – vallja a szerző „mi is hatunk a közre és rendelkezünk, mi tehát magunk is ügyelhetünk kamataink czélszerű használatára.”²⁶

A másik fontos kérdés az oktatók választása és kinevezése. Boleman István véleménye szerint itt is demokratikus elvek szerint kell eljárni. Ne a jelölt folyamodjon tanári állásért az egyházi vagy állami hatóságokhoz, hanem ezek találják meg a megfelelő jelölteket. Hogyan történhetne ez? Egy gimnáziumi tanártól elvárható egy-egy tudományág alapos, a legújabb tudományos eredmények ismeretét is feltételező áttekintése. Tehát aki „azon tárgyról, melynek tanítására vágyódik, tudományos könyvet írt” az ismeri a legújabb eredményeket, feltételezhető róla szakterülete alapos ismerete. Azonban „a pusztá tudomány még nem elegendő a szerencsés oktatásra, minthogy az oktatói tulajdonságok csak gyakorlattal szerezhetők meg.” Ezért a tudományos ismereteikről már tanúbizonyságot tett jelölteket bizonyos gyakorlati tanítási idő, és tanári erőnyeik vizsgálata után demokratikus módon, egy olyan testület válassza meg, amelyben sokféle érdekelt (előljárók, tanártársak, szülők, tanulók) helyet kap.

Az oktatás csak akkor lehet igazán sikeres, ha a tanítás, és maga a tanító szabad. A szerző a tanárookra utalva megjegyzi, hogy „hazánk szabadsággal áldott meg minket... de a szabadság kezelését ránk hagyta.” „Miben áll a tanítói szabadság?”²⁷ A szabadság első feltétele, hogy „a tanító ment legyen a nyomortól.” A tanító nem képes „fenséges hivatását” teljesíteni, „ha életnyomor sanyargatja, ha nincsen mindennapi kenyere, ha kétes, mind fedezendi a hónap saját, s családja szükségleteit.” Az állam tehát biztosítsa minden oktató tisztességes megélhetését. A tanítás szabadágát az is gátolja, ha egy tanárnak túl sok órát kell tartania. Az iskolai munka nagyon fárasztó, nemcsak a tanórák megtartására kell itt gondolni, hanem a felkészülésre is, ezért szükség van arra, hogy az állam szabályozza a tanárok heti óraszámát. Javasolja a heti öt kötelező órát, hiszen „öt órai tanítás csaknem egész heti felkészülést” igényel. Szabadságot kell biztosítani a tanároknak abban is, hogy bizonyos tág keretek között maguk választhassák meg, mit tanítanak, és milyen módszerrel. Egy tanár csak akkor taníthat jól, ha lépést tart kora tudományos eredményeivel, ha megvan benne a „tudomány inger.” A tudományos munkát végző tanároknak jobb fizetést és több szabadidőt kell biztosítani, hiszen az ilyen tanár nagy nyereség a tanítás színvonala, az iskola elismertsége és a haza haszna szempontjából. „Amelly tanító hasznosabb a státusra, annak nagyobb jutalma is legyen”²⁸ – vallja a szerző.

Érdekes megállapításai vannak a szerzőnek a tanulás szabadságával kapcsolatban. Nem helyesli a mindenki számára alanyi joron járó ingyenes oktatást. Csak azok tanulhassanak ingyenesen, akik erre társadalmi helyzetük miatt rászorulnak. Ugyanígy ellene van annak, hogy „a tanuló ifjúság akármely tan-tárgyakat akár mikor vegyen elő”²⁹ Meg kell tartani tudományok egymásra épülésének rendjét az oktatásban. A röpirat további részeiben a szerző elemzi a gimnáziumi és egyetemi tanulmányok rendjét, a tantárgyak egymást követő rendszerét, a tanítási módszert, a jutalmazás és büntetés kérdéseit.

Az írat végén röviden összefoglalja az állam és az iskola közötti viszony legfőbb kritériumait. A szabadság kivívásával az állam és polgárainak viszonya is szabaddá vált. Az állam felelős az

²⁶ BOLEMAN István: *i. m.* 8.

²⁷ Uo. 19.

²⁸ Uo. 27.

²⁹ Uo. 24.

iskolákért, de az iskolák is felelősséggel tartoznak az állam iránt azzal, hogy ott ismerik meg a gyermekek és fiatalok polgári jogaikat, ott készülnek fel arra, hogy hasznos tagjai legyenek a társadalomnak. A „polgári társaság” nyilvánosságot biztosít, tehát a polgároknak beleszólásuk van az oktatásügy irányításának a kérdéseibe. „Ha a szabad társaságban minden tett szabad, akkor minden tettemről felelős is vagyok az államnak, de minden tetteről tudnom is kell, vajon meg-egyezik-e az állam céljával, a közboldogsággal.” Ennek megtanítására „legfőbb eszköz az iskola.” Az államnak tehát érdekében áll fenntartani és fejleszteni az iskolákat.

A forradalom kitörése után, 1848. március 25-én a pesti nevelési társulat újjászerveződésével megalakult a Magyar Nevelési Társaság, Ney Ferenc elnökletével. A társaság előadásokat, nyilvános eszmecseréket szervezett pedagógusoknak, és „nevelési ügybarátoknak.” Nem sokkal a megalakulás után a társaság pályázatot hirdetett. Egy olyan irat megírására hívták fel a pedagógusokat, amely közérthető módon, főként a pályatársak számára próbálja összefoglalni a magyar oktatásügy helyzetét, és fejlesztésének feladatait. A pályázatra, feltehetően a rövid, alig másfél hónapos határidő miatt, csak egyetlen pályamű érkezett, amelynek jeligéje: „Adtál Uram szabadságot, adj hozzá értelmet is”. A bírálóbizottság (Birányi Ákos, Ney Ferenc és Tavasi Lajos) „haszonvehetőnek” nyilvánította a rövid munkát, melyet aztán pár nap alatt sok példányban kis is nyomtattak. Az irat címe: *Testvéri szózat a néptanítókhoz*,³⁰ szerzője Németi Imre³¹ volt. Ney Ferenc bevezetésében a következő szavakkal ajánlja a munkát a tanítók figyelmébe: „Szeretett társaink! Ti vagytok a nép legkövetlenebb barátai, nektek hinni, bennetek bízni megtanult a nép... ha ti emelték szót a haza igazi érdekei, valódi üdve iránt, ... lehetetlen, hogy nagyszerű ne legyen a hatás!”³² A szerző röpiratában a kivívott szabadság legfőbb jótéteményének a nyilvánosságot tartja. „A nyilvánosság, hála Istennek, megvan”³³ – írja és ezt meg kell becsülni, meg kell tartani. A nyilvánosság teszi lehetővé, hogy mindenki beleszólhasson a közügyekbe, és hallathassa a véleményét. A tanítók kötelessége, hogy megtanítsák a nép gyermekeit a nyilvánossággal való élni tudásra. A népet az előző időkben a kormányok akarattal igyekeztek „butaságban tartani”, éppen azért, hogy tudatlanságuk miatt ne legyenek alkalmasak arra, hogy a hangjukat hallassák. A tudatlan nép nem képes a szabadság által adott jogokkal élni. „Sok szegény ember szívesen be-be tekintene és ország dolgaiba, de olvasni nem tud a jámbor, vagy ha tud is, nem igen érti.”³⁴ Ezért a szerző arra kéri tanítótársait: hogy gyűjtsék a falu népét „esténként vagy legalábbis vasárnaponként” maguk köré, és felszólítja őket: „olvassátok, vagy inkább magyarázzátok meg nekik a most hozott törvényeket, most ez minden embernek olly szükséges, min a katekizmus, vagy a káté. Mert hogy tudjon élni jogaival az, ki azokat nem ismeri?”³⁵

A korszerű népnevelésnek együtt kell haladnia a korrall, de mi el vagyunk maradva – vallja a szerző. Hogy megfelelhessünk a kor igényeinek, teljes lélekkel hozzá kell látnunk a nevelési és oktatási módszerek megjavításához. Ehhez első lépés saját ismereteink gyarapítása. Javasolja, hogy az egy térségen működő tanítók meghatározott időközönként gyűljenek össze, vitassák meg olvasmányaikat, és egyezzenek meg az iskolákban bevezetendő reformintézkedésekről. Az első dolog, amit szem előtt kell tartani: többé „nem szolgákat, szabad embereket kell nevelnünk”,³⁶ tehát ki az „iskolából a pálczával, korbáccsal” szögezi le. A tanító nyerje meg a gyermek rokonszenvét, legyen szelíd, „bánásmódja legyen derítő, ébresztő”. Mit kell tanítani a népiskolákban annak érdekében,

³⁰ NÉMETI Imre: *Testvéri szózat a néptanítókhoz*. Pest, 1848.

³¹ A névén kívül, és azt hogy néptanító volt, nem tudunk róla semmit.

³² NÉMETI Imre: *i. m.* 2.

³³ Uo. 5.

³⁴ Uo. 12–13.

³⁵ Uo. 13.

³⁶ Uo. 20.

hogyan a nép gyermeke a nemzet egyenjogú polgárává válhasson? A szerző szerint az iskolában tanuljon a gyermek írni, olvasni, számolni, tanuljon természetrajzot, de a „földleírás és történelem” sem maradhat ki a tantárgyak közül. A vallástani oktatását a szerző szerint az iskolán kívül kell folytatni, tehát „hittanát saját felekezeti papjától” tanulja a gyermek a templomban. Egy helységben felesleges „két-három rongyos és rosszul kezelt iskolát tartani”,³⁷ csak azért, hogy az egyazon hitfelekezethez tartozó gyermekek a vallástant az iskolában együtt tanulhassák. Legyen egy jól felszerelt állami iskola minden helységben, kapjon a tanító az államtól tisztességes megélhetését biztosító fizetést, legyen egységes a tananyag tartalma és a módszer. Ha ez megvalósul, az addig tudatlanságban tartott nép „érett” lesz, és „mélto a szabadságra.”

Miután a reformkor és a forradalom időszakának hatalmas röpirat irodalmából válogatva áttekin tettük a megjelent nevelésügyi röpiratok közül a legjellemzőbbeket, összefoglalásképpen elmondhatjuk: ezek az iratok a legsürgetőbben megoldásra váró pedagógiai kérdéseket tárgyalták figyelemfelhívó, befolyásoló céllal. Bár olvasóközönségük szűkebb volt, mint a politikai röpiratoké, mégis jelentősen hozzájárultak azoknak a nevelésügyi kérdéseknek a szélesebb nyilvánosság körében történő megvitatásához, amelyek megoldása halaszthatatlan volt.

FEHÉR KATALIN

A vidéki politikai lapok példányszámai (1936). Az Országos Levéltár K szekciójának iratai között, K 149–1936–3–7278 jelzet alatt van egy lista, amely – mint címe is mondja – a „politikai jelleggel bíró lapok” legfontosabb adatait tartalmazza. Az egyes lapokról megadja a lap címét (és megjelenési helyét), példányszámát, „megjelenésének idejét” (vagyis azt, hogy a hét mely napján vagy napjain jelenik meg az adott újság), felelős szerkesztőjének és felelős kiadójának nevét, az előállító nyomda nevét, s végül a lap „politikai pártállását”. A lista, amely a nagy budapesti lapokat nem regisztrálja, s így voltaképpen a vidéki politikai sajtót veszi számba, két munkafázist tükröz. E két fázis jól elkülöníthető, mert az elsődleges lista gépirással készült, a második fázis pedig a gépirat kézírásos kiegészítése. Az eredeti anyagot, mint a lista végén olvasható, kézírásos, „pro domo” följegyzés elárulja, a miniszterelnökség sajtóosztálya készítette: „P.d. Ezt a kimutatást a min. elnökség sajtóosztályáról Bodroγκőzy oszt. tanácsos bocsátotta rendelkezésünkre, – az írónnal eszközölt bejegyzések a törvényhatóságok első tisztviselőinek fölterjesztett kimutatásaival való összehasonlítás után – mint kiegészítések – lettek bejegyezve. Bp. 936.aug.27.” (A följegyzés aláírójának neve bizonytalanul olvasható, talán: Beér.) Kormányzati munkaanyagról van tehát szó, adatai – a bürokratikus iratkezelés pontossági határain belül – hitelesnek tekinthetők.

Maga a lista, minden jel szerint, nagyjából az 1935. végi, 1936. eleji állapotot tükrözi. Minden eleme (kivált így, együtt) érdekes, igazi jelentőségét azonban három tény adja. 1. ez egy átfogó, valamennyi vidéki politikai lapot regisztráló jegyzék, 2. megadja az egyes lapok valódi, kozmetikázatlan politikai elhelyezkedését, „pártállását”, elárulva így egyebek közt a Nemzeti Egység Pártja valódi befolyásának mértékét, s 3. megadja az egyes lapok példányszámát is. Különösen ez utóbbi adat fontos, mert ez teszi meghatározhatóvá egy-egy lap hozzávetőleges hatósugarát, olvasóközönségének megbecslését.

E lista, amelyben az írónnal tett kiegészítéseket kurzív szedéssel adom, a következő:

³⁷ Uo. 21.

Politikai jelleggel bíró lapok

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Abaujtonnai Hírlap (Szikszó)	(2100) szombat	Földes Lajos <i>„Miskolczi Könyvnyomda r.t. Miskolc</i>	Földes Lajos	Nep(passzív)
Baja Bácska (Baja)	(400) napi	Knézy Lehel <i>Rakanek és Goldhanger</i>	Knézy Lehel	Nep
Bácskai Ujság (Baja)	(500) napi	Ruszthy Károly	Ruszthy Károly <i>Új Élet r.t.</i>	Nep (Ker. legitimista)
Felső Bácska (Jánoshalma)	(2500) kedd–péntek	Bernáth Zoltán <i>Felsőbácskai Nyomda Jánoshalom</i>	Bernáth Zoltán	Nep
<i>Független Magyarság</i> (Baja)	(460) napi	<i>Leibach Oszkár, Szaulich Antal</i> <i>Corvin nyomda</i>		Függ. Kisgazd.
Dunántúl (Pécs)	(4000) napi	Linder Ernő <i>„Dunántúl” Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.T.</i>	Wessely Károly	Nep (ker.gazd.)
Kisgazdák Lapja (Pécs)	(1200) vasárnap	Mihalics Mihály <i>„Dunántúl” Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.T.</i>	Mihalics Mihály	Nep (Korm. támogató)
Mohácsi Hírlap (Mohács)	(960) vasárnap	Bán András <i>Fridrich Oszkár könyvnyomdája</i>	Fridrich Oszkár	Nep(passzív)
<i>Dunavidék</i> (Mohács)	(420) vasárnap	<i>Dr. Beck Alajos</i>	<i>Polnák Róbert</i>	<i>P.R. könyvnyomdája</i> <i>Kisgazda</i>
Pécsi Napló (Pécs)	(1900) napi	Werner István <i>Pécsi Irodalmi és Könyvkiadó r.t.</i>	Krasznay Miklós	pártonkívüli liberális
Alföldi Függetlenség (Mezőberény)	szombat	Speck Márton	Speck Márton	ingadozó
Békés (Gyula)	(700) csütörtök vasárnap	Dobay Ferenc <i>Dobay János Nyomdája</i>	Dobay János	Nep (konzervatív)
Békési Hírlap (Békés)	(1000) vasárnap	Buday László <i>Petőfi Nyomda</i>	Buday László	Nep
Békésmegyei Hírlap (Gyula)	(286) napi	Széky Ármin	Széky Ármin <i>(1935.XI.18-án megszűnt!)</i>	Nep
Gyomai Ujság (Gyoma)	(450) szombat	Wagner Márton <i>Hungaria Gyoma</i>	Wagner Márton	Nep pártonkívüli
Körösvidék (Békéscsaba)	(2500) napi	Migend Dezső <i>Körösvidék r.t.</i>	Uhrin János	Nep
Magyar Alföld (Békéscsaba)	(1000) vasárnap	Vermes Ernő <i>Dürer Nyomda</i>	Tábor József	ellenzéki <i>függ. kisgazda</i>
Orosházi Friss Hírek (Orosháza)	(1300) napi	Demartsik Ferenc <i>D.F. Nyomdája</i>	Demartsik Ferenc	Nep

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Orosházi Friss Ujság (Orosháza)	(1700) napi	Mitlasovszky János <i>M.J. nyomdája</i>	Mitlasovszky János	függetlenségi 48-as. Ellenzéki
Orosházi Ujság (Orosháza)	(500) csütörtök vasárnap	Veres Lajos <i>V.L. Nyomdája</i>	Veres Lajos	Nep (konzervatív)
Szarvasi Közlöny (Szarvas)	(400) vasárnap	Nagy Sándor <i>N.S. nyomdája</i>	Nagy Sándor	Nep
Szeghalomvidéki Hirlap (Szeghalom)	(300) vasárnap	Ikriich Arnold	Kongoráczy János <i>K.J. nyomdája</i>	Nep
Tótkomlói Friss Ujság (Tótkomlós)	(500) csütörtök	Gyömrei István <i>Gy.I. nyomdája</i>	Gyömrei István	Nep
<i>Hármas Kőrös (Endrőd)</i>	(1600) vasárnap	<i>Stefán Béla</i> <i>Hungária nyomda</i>	<i>Stefán Béla</i> <i>Gyoma</i>	<i>Nep</i>
<i>Szarvasi Hirlap</i>	(500)	<i>Robitsek Jenő</i> <i>Müller Károlyné nyomdája</i>	<i>Robitsek Jenő</i>	<i>Nep</i>
<i>Békésmegyei Közlöny (Békéscsaba)</i>	(1000)	<i>Erdélyi György</i> <i>Corvin nyomda</i>	<i>Srőber Dezső</i>	<i>Kormánytá- mogató liberális</i>
Tiszántúli Falu (volt: Komádi és Vidéke)	(1000)	Barcsay Károly <i>Paszternák Dezső nyomdája</i>	Barcsay Károly	Nep
Borsód (Mezőkövesd)	(360) szombat	Ujlaky Dezső <i>Pócs Imréné Nemzeti Nyomdája</i>	Abkarovits Jenő	ellenzéki (<i>Ker.gazd</i>)
Felsőmagyarországi Reggeli Hirlap (Miskolc)	(4300) napi	Fehér Ödön <i>Miskolci Könyv Nyomda r.t.</i>	<i>Miskolci Újságkiadó r.t.</i>	Nep
Magyar Jövő (Miskolc)	(4400) napi	Kozma Ferenc <i>K.F. és Társai Lapkiadó és Újságterjesztő váll. r.t.</i>	Kozma Ferenc	ellenzéki
Mezőkövesdi Ujság (Mezőkövesd)	(300) vasárnap	Stefanics József <i>Balázs Ferenc nyomdája</i>	Stefanics József	Nep
Ózdi Nemzeti Újság (Ózd)	(480) vasárnap	Czangár Lajos	<i>Ózdi Nemzeti Sajtóvállalat r.t. ü.e. nyomda</i>	Nep
<i>Nagydiósgyőr</i>	(600)	<i>Hermann Imre</i> <i>Ludvig István Miskolc</i>	<i>Sternberg Imre</i>	<i>(Tapolca fürdő r.t.) pártonkívüli kormánytám.</i>
Makói Újság (Makó)	(2000–2500) napi	vitéz Galamb Sándor <i>Makói Friss Újság Nyomda</i>	vitéz Galamb Sándor	Nep
Alföldi Ujság (Szentés)	(1800–2200) napi	Vajda Ernő	Vajda Ernő	ellenzéki
Csongrádmegyei Hirlap (Szentés)	(900–1000) napi	Bugyi Antal <i>Csongr. [...] Hirl. Nyomdája</i>	Bugyi Antal	Nep

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Délmagyarország (Szeged)	(6200) napi	Pásztor József <i>Délmagyarország Nyomdai Vállalat</i>	Pásztor József <i>Hirlapkiadó és Nyomdai Vállalat</i>	liberális ellenzéki
Hétfői Rendkívüli Ujság (Szeged)	(3800) hétfő	Ligeti Jenő <i>Délmagyarország</i>	Ligeti Jenő <i>Hirlapkiadó és Nyomdai Vállalat</i>	ellenzéki
Hétfői Ujság (Szentes)	(300) hétfő	Szedes Ferenc <i>Corvin Nyomda</i>	Szedes Ferenc	Nep
Mindszenti Hirlap (Mindszent)	(150–200) vasárnap	Horváth Antal <i>H.A. nyomdája</i>	Horváth Antal	Nep
Kisteleki Hirlap	vasárnap	Malina Lajos <i>Kultúra Nyomda</i>	Stammer József	Nep
Szegedi Friss Ujság (Szeged)	(4000) napi	Rácz Antal <i>Endrényi Lajos Nyomda és Vállalat</i>	Rácz Antal <i>Lapkiadó (konzerv.)</i>	Nep
Szegedi Napló (Szeged)	(1700) napi	Sajgó József <i>Hirlapkiadó és Nyomda Vállalat</i>	Sajgó József	semleges. Alkalmasszerűen támogatja a kormányt
Szegedi Katholikus Tudósító	(800)	Máriaöföldy Márton	Zentbauer János <i>Szegedi Új Nemzedék Nyomdája</i>	Nep
Szegedi Hét	(2000)	Osváth Tibor	Kovács Henrik <i>Délmagyarország Hirlap és nyomda rt</i>	pártonkivüli
Szegedi Új Nemzedék (Szeged)	(1300) napi	Iván Mihály <i>Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat nyomdája</i>	Bartha István	Nep
Tanyai Újság (Szeged)	(2800) vasárnap	Lukács Károly <i>Prometheus nyomda</i>	Balogh István	Nep
Vásárhelyi Friss Újság (Hódmezővásárhely)	(1000–1100) napi	Gonda József <i>Friss Újság nyomdája</i>	Gonda József	Nep
Vásárhelyi Reggeli Újság (Hódmezővásárhely)	(1200–1300) napi	Kun Béla <i>V. Reggeli Újság nyomdája</i>	Kun Béla	Nep
Vásárhelyi Újság (Hódmezővásárhely)	(900–1000) napi	v. Lénárt János <i>Lénárt Mihály nyomdája</i>	Lázár Dezső	Nep
Esztergom és Vidéke (Esztergom)	(1100) csütörtök vasárnap	Laiszky Kázmér <i>Laiszky [...] nyomdája</i>	Laiszky Kázmér	Nep
Komárom-Esztergom vm. Hirlap (Tatatóváros)	(750) szombat	Hesz Rezső	Hesz Rezső	Nep
Esztergom-Komárom megyei Hirlap (Tatatóváros)	(500) szombat	Patkó [...]	Hacker Dezső	ellenzéki

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Tatatóvárosi Híradó (Tata)	(650) szombat	Englaender Ferenc	Englaender Ferenc	pártonkívüli
Magyar Sion (Esztergom)	(800) vasárnap	Lippay Lajos <i>Buzárovits Könyvnyomda</i>	Lippay Lajos	hercegprímási udvar lapja
Bihar (Berettyóújfalu)	(1400) csütörtök	Barcsay Károly <i>Paszternák Dezső nyomda</i>	Barcsay Károly	Nep
Sarkadi Hírek (Sarkad)	(250) csütörtök	v. Szondy János <i>B.J. nyomdája</i>	Blasz József	Nep
Dunántúli Hétfői Újság (Sz. fehérvár)	(600) hétfő	Hillinger Kálmán	Csapody Sándor	ellenzéki
Fejérmegyei Napló (Sz. fehérvár)	(1200) napi	Csendes Géza <i>Pannonia Nyomda</i>	Csendes Géza	Nep
Székesfehérvári Friss Újság	(500) napi	Fodor László <i>Hungária nyomda</i>	Fodor László	alkalomszerűen kormánytámogató
Új-Fehérvár (Sz.fehérvár)	(1780) napi	Skorka János	Kéri Nándor	ellenzéki
Dunántúli Hírlap (Győr)	(1500) vasárnap	Reiner Gyula <i>Győr egyházmegyei alap</i>	Reiner Gyula	ellenzéki
Győri Hírlap (Győr)	(3600) napi	Ujlaki Andor <i>Győri Hírlapnyomda Váll.</i>	Kolle Lajos	Nep
Debrecen	(3000–4000) napi	Pálfy József	<i>Tiszántúli Könyv és Lapkiadó r.t.</i>	n.e. nyomda is ellenzéki
Debreceni Független Újság	(2000–3000) napi	Thury Levente <i>Nagy Károly és tsai nyomda</i>	Thury Levente	ellenzéki
Debreceni Hírlap	(400–500) vasárnap	Balassa Sándor <i>Dontroh Mór nyomda</i>	Balassa Sándor	pártonkívüli
Debreceni Polgár	(1000) napi	Diószeghy János <i>Diószeghy János és Csuka László nyomdája</i>	Diószeghy János	ellenzéki
Debreceni Újság (Hajdúföld)	(3800) napi	Marschalkó Lajos	<i>Magyar Nemzeti Könyv és Lapkiadó [...] nyomda</i>	Nep
Független Hajdúság (Hajdúszoboszló)	(800) vasárnap	v. Simon Árpád <i>Kovács Kálmán</i>	Bor János <i>Bocskay Nyomda</i>	Nep
Hajdúböszörmény (H.böszörmény)	(1500) szombat	H. Fekete Péter	<i>Hb. nyomda Lapkiadó papír és könyvkeresk.</i>	Nep u.o. nyomda
Hajdúhadházi Lapok (Hajdúhadház)	(500) vasárnap	v. Hadházy Ferenc	<i>Kállai János Tőrekvés nyomda (Kállai J.)</i>	Nep
Hajdúnánási Újság (Hajdúnánás)	(800) péntek	Nikodemusz János	<i>Katona Ferenc ü.e. nyomda</i>	Nep

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Tiszántúl (Debrecen)	(100–200) vasárnap	Tildy Zoltán	<i>Hagymási Kiss Pál</i> <i>Deutsch Mór nyomda</i>	ellenzéki
Eger	napi	Kapor Elemér	Radil Károly	Nep
Gyöngyösi Lapok (Gyöngyös)	(350) szombat	Vértés László <i>Hungária Nyomda</i>	Székely Jenő	kormánytámogató
Gyöngyösi Népujság (Gyöngyös)	(260) vasárnap	Bölcskevy László <i>Hungária</i>	Bölcskevy László	kormánytámogató
Gyöngyösi Újvilág (Gyöngyös)	(750) vasárnap	Csepány József <i>Gyöngyösvideki Nyomda</i>	Csepány József	Ellenzéki. független kiszagda
Hatvan és Járása (Hatvan)	(500) vasárnap	v. Lénárd Béla <i>Végh Dezső Nyomdája</i>	Lévai Mihály	Nep
Hatvani Ujság (Hatvan)	(600) vasárnap	Sebők Jenő <i>Palásthy nyomdája</i>	Sebők Jenő	Nep
Hevesi Lapok (Heves)	(200) vasárnap	Sebők Jenő <i>Palásthy nyomdája</i>	Sebők Jenő	kormánytámogató
Hevesmegyei Lapok (Gyöngyös)	(400) vasárnap	Vidovics Ferenc <i>Ablaka János és Ferenc nyomdája</i>	Polónyi Zoltán	bizonytalan
Heves és Vidéke (Heves)	(250) vasárnap	Bikki Béla <i>Regős nyomda</i>	Buczko János	bizonytalan
Mátravidéki Hirlap (Gyöngyös)	szombat	Kossa Lajos	Kossa Lajos	Nep
Pásztói Hirlap (Pásztó)	(300) vasárnap	Matray Sándor <i>Palásthy S. nyomdája</i>	Matray Sándor	Nep
Déaványai Hirlap (Déaványa)	(500) vasárnap	Papp Jenő <i>Hungária nyomda</i>	Papp Jenő	Nep
Egyetértés (Mezőtúr)	(1250) vasárnap	Fodor László <i>Corvina nyomda</i>	Csendes Mihály	Nep
Jász Hirlap (Jászberény)	(700) szombat	Fazekas Ágoston <i>Pesti Péter nyomda</i>	Bathó Károly	Nep
Jásznagykunszolnok- megyei Lapok (Szolnok)	(400) csütörtök vasárnap	Varga Sándor Frigyes <i>Vargha József nyomda</i>	Vezéry Ödön	Nep
Jász Ujság (Jászapáti)	(250) csütörtök	Szabó Kálmán <i>Adria nyomda</i>	Szabó Béla	Nep
Jászvidék (Jászárokszállás)	(300) vasárnap	Magyar Béla <i>Raffay Ferenc nyomdája</i>	Magyar Béla	ellenzéki
Karcagi Hirlap	(2300–2500) kedd–csütörtök–szombat	Kovács Ödön <i>Klein Mór nyomda</i>	Róna Imre	Nep

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Karcagi Napló	(450–600) szerda–szombat	Szentesi Tóth Kálmán [Kertész József] nyomda	Kertész József	pártonkívüli
Kisujszállás és Vidéke (Kisujszállás)	(700) vasárnap	Bodor Lajos [Csapp János] nyomda	Csapp János	Nep
Körös-Tiszavidék (Kunszentmárton)	(1000) vasárnap	Neuberger Rezső [Lakatos József] nyomda	Lakatos József	bizonytalan
Kunszentmártoni Híradó (Kunszentmárton)	(1000) vasárnap	Mezey Lajos [Wolf Dezső] nyomda	Wolf Dezső	Nep
Mezőtúr és Vidéke (Mezőtúr)	(300) vasárnap	Ádám László [Borbély Gyula] nyomda	Borbély Gyula	ellenzéki
Nagykunság (Kisujszállás)	(1000) szombat	Mohácsi Albin [Lading János] nyomda	Lading János	ellenzéki
Nemzeti Jövönk (Szolnok)	(800) kedd–péntek	Schefftsik György Rényi Dezső nyomdája	Schefftsik György	Nep
Szolnoki Ujság (Szolnok)	(800) hétfő–szerda szombat	Tóth Tivadar Vargha József nyomda	Tóth Tivadar	pártonkívüli
Szolnok és Vidéke (Szolnok)	(500) szerda–szombat	Magyary Albert Szolnok és Vidéke nyomda	Magyary Albert	pártonkívüli
Tiszaöldvár és Vidéke (Tiszaöldvár)	(800) vasárnap	Erődi Harrach Tivadar [György József] nyomda	György József	Nep
Törökszentmiklósi Friss Ujság	(300) szerda	H. Pogány Ákos Kongrácz nyomda	H. Pogány Ákos	Nep
Törökszentmiklósi Hírlap	(300) szombat	Bisztray I. Jeromos Glória nyomda	Szecsey Béla	Nep
Törökszentmiklós és Vidéke	(500) szerda	Gaál István Rubinstein nyomda	Gaál István	Nep
Turkevei Hírlap	(420) vasárnap	Szabadffy Elek [Daróczy Antal] nyomda	Daróczy Antal	Nep
Turkevei Ujság	(300) vasárnap	Szabados Árpád [...] Nyomda	Rác János	p.kívüli
Törökszentmiklósi Híradó	(320) szerda	Gulyás Mátyás Kongrácz nyomda	Török Dezső	Nep
A Munka (Salgótarján)	(650) hétfő–péntek	Lapsánszky János Végh Kálmán Nyomda	Lapsánszky János	Nep
Mosonvármegye (Magyaróvár)	csütörtök–szombat	Ruff Andor	Ruff Andor	Nep

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Nógrádi Hirlap (Balassagyarmat)	(1000) vasárnap	Majtényi Gyula [Hollósy Géza] nyomda	Hollósy Géza	Nep
A Bányász	(1000) szombat	Majtényi Gyula Hollósy Géza nyomda	Hollósy Géza	Nep
Abony és Környéke (Abony)	(250) vasárnap	Szluka Lajos	Szerdahelyi János	Nep
A Csonkamagyarország (Kiskunfélegyháza)	(250) vasárnap	Horváth Zoltán	Horváth Zoltán	ellenzéki
Budapestvidéki Ujság	(600–700) csütörtök	Bartha Pál	Bartha Pál	Nep
Ceglédi Függelenség	(180) vasárnap	Sárik Géza Lajos	Sárik Géza Lajos	Nep
Ceglédi Hirlap	(240) vasárnap	Simon János		pártonkívüli
Ceglédi Kisgazda	(180) vasárnap	Antal István	Bezzegh Ernő	pártonkívüli
Ceglédi Közlöny	(200) vasárnap	Koltai József	Turi Ede	Nep
Ceglédi Napló	(240) vasárnap	Sárik Gyula	Sárik Gyula	Nep
Csepeli Hirlap	(600) szombat	Koncz Lajos	Koncz János	Nep
Dunatiszaki Nagykörösi Hirlap (Nagykörös)	(700–1000) kedd–vasárnap		Kopa László	Nep
Egyetértés (Monor)	(700–800) vasárnap	Rabár Pál	Gráf Miklós	Nep
Félegyházi Hirlap (Kiskunfélegyháza)	(500) vasárnap	Virágh György	Steierhoffer József	Nep
Félegyházi Közlöny (Kiskunfélegyháza)	(800) vasárnap	Feuer Illés	Feuer Illés	Nep
Független Ujság (Újpest)	(1200–1600) szombat	v. Vadady Albert	v. Vadady Albert	jóindulatú pártonkívüli
Gödöllői Hirlap	vasárnap	Romy Arisztid	Bezilla István	Nep
Gyömrői Járás (Gyömrő)	(300) vasárnap	Xántus Elek	Xántus Elek	Nep
Halasi Hirlap (Kiskunhalas)	(4000) kedd	Lakatos Vince	Mészöly Károly	Nep
Igaz Szó	(700–800) vasárnap	Nádas János	Nádas János	Nep
Kalocsai Újság	(800) szombat	Jagicza Antal	Szeidler Aladár	Nep
Kecskeméti Közlöny	(4200–4500) napi	Horváth Ödön	Horváth Ödön	Nep
Kecskeméti Lapok	(800–1000) vasárnap	Rác Béla		pártonkívüli

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Kecskemét és Vidéke	(400–600) hétfő	Székely Sándor	Székely Sándor	Nep
Kiskörös és Járása	(900) vasárnap	Vékony Gábor	Szabolcsi Testvérek	Nep
Kiskunhalas Helyi Értesítője	(3000) szerda–szombat	Práger János	Práger János	Nep
Kiskunság-Soltvadkert (Soltvadkert)	(1100) kedd	Szabolcs Rudolf	Szabolcs Testvérek	Nep
Kunsági Hírlap (Kiskunmajsa)	(250) vasárnap	Horváth József	Csábi Mihály	Nep
Nagykátai Járás (Tápiószéle)	(200) vasárnap	Bódy Pál	Bódy Pál	Nep
Nagykőrösi Híradó	(1400–1600) kedd–vasárnap	v. Szücs Sándor	v. Szücs Sándor	Nep
Kispest-Pestszent-lőrinci Híradó (Kispest)	(2000) csütörtök	Mester István	Mester István	bizonytalan
Nagykőrösi Közlöny (Nagykörös)	vasárnap	Faragó Zs. Dezső	Faragó Zs. Dezső	ellenzéki
Palota-Ujpest (Ujpest)	(800–900) szombat	Tanács Dezső	Tanács Dezső	pártonkívüli
Pestkörnyéki Hírlap (Sashalom)	(300) hétfő	Spillenberg Imre	Spillenberg Imre	bizonytalan
Pestszentlőrinci Ujság	(800–1000) hétfő	Csima Jenőné	Csima Jenőné	Nep
Pestmegye Budapest	péntek	Pály Ede	Pály Ede	Nep
Pestszentlőrinci Hírlap (Pestszentlőrinc)	(850) szombat	Kozma Attila	Kozma Attila	bizonytalan
Pestkörnyéki Ujság	(2000) péntek	Murányi Miklós	Murányi Miklós	bizonytalan
Pestujhelyi Ujság (Pestujhely)	(400) vasárnap	Németi Imre	Németi Imre	bizonytalan
Pestvidéki Hírek (Monor)	(250–300) vasárnap	Fábry Pál	Leleszi Kovács Ferenc	ellenzéki
Pestvidéki Szózat (Soroksár)	(600) szombat	Kóh József	Fuchs Ferenc	Nep
Pilishegyvidéki Hírek (Pomáz)	(700) vasárnap	Dósa Balázs	Dósa Balázs	bizonytalan
Rákosi Szántó (Mátyásföld)	(140–150) csütörtök	Szikora Zoltán		Nep

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Rákos és Vidéke (Rákosszentmihály)	(800) vasárnap	Balázsovich Zoltán	Balázsovich Z.-né	bizonytalan
Ujpesti Napló (Ujpest)	(1100–1200) szombat	Léderer Ottó	özv. <i>Negyedi Szabó Béláné</i>	ellenzéki. Liberális demokrata
Ujpesti Szemle (Ujpest)	szombat	ijf. Habár Mihály	ijf. Habár Mihály	pártonkívüli ellenzék
Váci Hirlap	(2000) szerda–vasárnap	Dercsényi Dezső	Dercsényi Dezső	Nep
<i>Közérdek</i>	(700) szombat	<i>György Lajos</i>		<i>Nep</i>
<i>Izsák Kerülete</i>	(1000) havonta	<i>Damásdi Elek</i>		<i>kormány támogató</i>
<i>Pestkörnyéki Ujság (Vecsés)</i>	(200) hetenként	<i>Murányi Miklós</i>	<i>(Vecsés)</i>	<i>ellenzéki</i>
<i>Kalocsai Néplap</i>	(800) hetenként	<i>Földes Antal-Árpád r.t.</i>		<i>Ker.gazd. és szoc. párt</i>
<i>Pesterzsébeti Hirlap</i>	(1500) hetenként	<i>Pető Gyula</i>		<i>Nep</i>
<i>Közlöny (Pestszenterzsébet)</i>	(800) hetenként	<i>Bálint Kornél, Krischer Armin</i>		<i>Keresztény</i>
Belső Somogy (Csurgó)	(400) vasárnap	Bene Kálmán	<i>Belsősomogy Lapkiadó r.t.</i>	Nep
Délvidék (Szigetvár)	(700–800) csütörtök vasárnap	Végváry Pál	<i>Modlusztieder József</i>	ellenzéki
Somogyi Ujság (Kaposvár)	(3000–4000) napi	<i>Thury Zsigmond</i>	Czanyó László	Nep
Uj Somogy (Kaposvár)	(3000) napi	<i>Sebők Jenő</i>	Thury Zsigmond	Nep
<i>Új-Délsomogy</i>	(600) napi	<i>Bárvárth Gyula</i>		<i>kormánytámogató</i>
Hétfő (Sopron)	(1600) vasárnap	Erdős Aladár	Erdős Aladár	A nyugatmagyarországi magyarság lapja, kialakulatlat pártállással
Soproni Hirlap	(1600) napi	Horváth Miklós	<i>Soproni Sajtó-vállalat</i>	Nep
Sopronmegyei Népujság	(250) vasárnap	Parragi György	<i>Rábaközi Nyomda és Lapkiadó Vállalat</i>	ellenzéki
Sopronvármegye	napi	Parragi György	<i>Rábaközi Nyomda és Lapkiadó Vállalat</i>	ellenzéki
<i>Oedenburger Zeitung</i>	(1200–1500) napi	<i>Schiller A. Ignác</i>		<i>pártonkívüli</i>

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
<i>Hétfői Ujság</i>	(1800) heti	<i>Császár Ferenc</i>		<i>pártonkívüli</i>
Felső Szabolcs (Kisvárdai)	(300) csütörtök	Virágh Ferenc	Diner István	bizonytalan
Szabolcsi Hétfő (Nyiregyháza)	(1200) hétfő	Lengyel Antal	Lengyel Antal	
Nyirvidék-Szabolcsi Hírlap (Nyiregyháza)	(2200) napi	Garay Gyula	<i>Kovács Árpádné</i>	Nep
<i>Magyar Vidék (Búdszentmihály)</i>	(500) heti	<i>Gombár Bálint</i>		<i>kormánypárti</i>
Szatmár és Bereg (Mátészalka)	(2000) vasárnap	Fábián Sándor	<i>Szatmár Bereg Nyomdai és Lapkiadó r.t.</i>	Nep
Dombóvár és Vidéke (Dombóvár)	(700) szombat	Koralewski Géza	Bagó Mihály	Nep
Tolnamegyei Hírlap (Dombóvár)	(800) szerda szombat	Asztalos Imre	Asztalos Imre	ellenzéki függ. Kisgazda
Tolnamegyei Ujság (Szekszárd)	(1200) szerda szombat	Blázsik Ferenc	<i>Tolnamegyei Ujság Lapkiadó</i>	Nep
Celldömölki Hírlap (Celdömölk)	(1100) vasárnap	Szagán János	<i>Hajnal [...]</i>	Nep
Dunántúli Néplap (Szombathely)	(600–800) szombat	Lékay László	Lékay László	kormánytámogató
Hir (Szombathely)	(700–800) napi	Görög Kálmán	Görög Kálmán	Nep
Kemenesalja (Celldömölk)	(600) vasárnap	Dinkgreve Nándor	Dinkgreve Nándor	Nep
Kőszeg és Vidéke (Kőszeg)	(800) vasárnap	Rónai Frigyes	Rónai Frigyes	Nep
Nyugatmagyarország (Szombathely)	(600–1000) hétfő	Gerő Antal	Gerő Antal	ellenzéki
Vasvármegye (Szombathely)	(3500–4000) napi	Lékay László	Lékay László	kormánytámogató
<i>Vasvári Ujság</i>	(300) vasárnap	<i>Németh Antal</i>		
<i>Günser Zeitung</i>	(800) vasárnap	<i>Rónai Frigyes</i>		
Devecseri Ujság (Devecser)	(300) vasárnap	Huss Ferenc	Huss Ferenc	Nep
Pápai Hírlap (Pápa)	(700) szombat	Nánik Pál	Nánik Pál	Nep
Pápa és Vidéke (Pápa)	vasárnap	Nagy György	<i>Nemcsics Elek</i>	ellenzéki

Lap címe	megjelenésének ideje	felelős szerk.	felelős kiadó	politikai pártállása
Veszprémi Hirlap (Veszprém)	(1500–2000) vasárnap	Kecskés Lajos	Hanusz Albin	ellenzéki
Veszprémvármegye	(800) vasárnap	ifj. Matkovich László	Matkovich László	Nep
Zirc és Vidéke (Zirc)	(350) vasárnap	Tóth Aurél	<i>Pomázi Celestin</i>	ellenzéki
Balatonfüred (Balatonfüred)	(350) szombat	Baán László	Babics Endre	Nep
Keszthelyi Hirlap (Keszthely)	(600) vasárnap	Tamás Ferenc	Mérei Ignác	kormánytámogató
Sümeg és Szentgrót (Sümeg)	(150) vasárnap	Benedek Aladár	<i>Sarlai Jenő</i>	Nep
Tapolcai Lapok (Tapolca)	(1500) szombat	Botár Árpád	László Jenő	Nep
Tapolcai Ujság	(500) vasárnap	Keszler Zoltán	Nagy Károly	ellenzéki
Zalai Közlöny (Nagykanizsa)	(1800–2000) napi	Barbarits Lajos	<i>Zalai Károly</i>	Nep
Zalai Hirlap (Zalaegerszeg)	(700–800) napi	Sylvester P. János	Sylvester P. János	Nep
Zalamegyei Ujság (Zalaegerszeg)	(800–1000) napi	Herboly Ferenc	Gaál István	ellenzéki
Felsőmagyarországi Hirlap (Sátoraljaujhely)	(400) szombat	György Lajos	György Lajos	ellenzéki
Határszéli Ujság (Sárospatak)	(500) szerda	Gulassa K. László	Gulassa K. László	Nep
Zemplén (Sátoraljaujhely)	(1000) vasárnap	Bogyay Kálmán	Balla János	Nep
Zemplénvármegye (Sátoraljaujhely)	(40) szerda	Vajda József	Vajda József	pártonkívüli
Zempléni Ujság	(400) havi	<i>Oláh Imre</i>	<i>Ker. Sajtóváll.</i>	<i>Pártonkívüli</i>
Sárospatak	(400) heti	<i>Földes Lajos</i>	<i>Földes Lajos</i>	<i>ellenzéki</i>

A lista adatai többféle elemzést tesznek lehetővé. Valamennyi lehetséges megközelítés érvényesítése e cikk kereteiben természetesen nem végezhető el, néhány tanulság azonban már most levonható.

A nyers, csupán nagyoló szemrevételezés azonnal átláthatóvá teszi például azt az összefüggést, amelyet a lapok területi megoszlása mutat. Ez az elvileg teljes lista 114 települést regisztrál olyanként, amelyikben politikai jellegű lap jelent meg. Ebben a számban benne van Budapest is, ahol megjelent egy nem fővárosi (országos), hanem Pest megyei lap, s az akkori közigazgatási beosztás

eredményeként szerepelnek olyan települések is, amelyek ma Budapesthez tartoznak, akkor azonban önálló városok voltak, mint pl. Újpest.

Ugyancsak föltűnő, hogy számos helyen kettő vagy több lap is megjelent. Két újságja volt 24 településnek (Munkács, Gyula, Szarvas, Mezőkövesd, Miskolc, Esztergom, Tatatóváros, Hatvan, Heves, Mezőtúr, Karcag, Kisújszállás, Kunszentmárton, Turkeve, Balassagyarmat, Monor, Kiskunhalas, Pestszentlőrinc, Nyíregyháza, Dombóvár, Celldömölk, Pápa, Veszprém, Sárospatak), három lapja tizenháromnak (Baja, Pécs, Békéscsaba, Orosháza, Szentes, Hódmezővásárhely, Győr, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Kecskemét, Pesterzsébet, Kaposvár, Sátoraljaújhely), négy lapja négynek (Székesfehérvár, Szolnok, Törökszentmiklós [!], Szombathely), öt lapja kettőnek (Gyöngyös, Cegléd), hat lapja háromnak (Debrecen, Újpest, Sopron), nyolc lapja pedig egy városnak (Szeged).

Ez az adatsor, vagyis az egy-egy településen megjelenő újságok száma azonban csalóka. Nem ez jelenti a városok közötti tényleges erőssorrendet. Ha megnézzük az egyes helyekhez tartozó példányszám-adatokat, akkor kiderül, hogy a négy újságos (tehát nagy súlyúnak látszó, Székesfehérváron 4080, Szolnokon 2550, Törökszentmiklóson 1420, s még Szombathelyen is csak 5400–6600 példányon osztozott négy-négy lap. A mindössze „csak” három lapot fölmutató, de az említetteknél kétségtől nagyobb kulturális erőt képviselő Pécsen azonban az ott megjelenő három lapnak is több olvasója volt, mint az említetteknek: a három pécsi lap összpeldányszáma 7200 volt. S legalább ennyire fontos összefüggés, hogy bár Gyöngyösön és Ceglédén öt-öt lap jelent meg, azonban mégis az előbbi összpeldányszáma 1760, az utóbbié 1040. Ez pedig nemcsak a négy újságos városok példányszámát múlja mélyen alul, de a három újságos Pécsét is. A legnagyobb pécsi lap példányszáma (4000) önmagában is fölülmúlja jónéhány előkelőbb helyezésű település összadatát. Azaz, kimondhatjuk, a lapok számánál jellemzőbb adat egy-egy lap tényleges súlya, elterjedtsége. A párszáz példányos kis lapok, hatásukat tekintve, együtt sem igazán versenyezhetnek egy-egy nagyobb, erősebb újsággal. (Szerepük persze a helyi nyilvánosságban így is megvan, s ez sem lebecsülendő.)

Szimptomatikus, korjellemző adalék, hogy a példányszámok föltűnően alacsonyak. Nagyon gyakori a párszáz példány, s a néhányezer vásárlót és előfizetőt maga mögött tudó újság már komoly, erős helyi médiumnak számít. Sőt igazában a „plafon” is meglehetősen alacsonyan helyezkedett el. A hat-hat újságot kiadó Sopron (6450–6750) és Újpest (4450–5080) például nem is éri el még a pécsi szintet (7100) sem. Igazában csak két város emelkedik ki a mezőnyből: Debrecen (6 lap és 10300–12500 példány) és Szeged (8 lap és 22100 példány). Az erőssorrend élén tehát Szeged állott.

Külön vizsgálat tárgya lehet a példányszám és az olvasószám viszonya, vagyis az, hogy egy-egy kinyomott és eladott példányra hány valóságos olvasó jutott? Erre vonatkozó adatot a lista nem tartalmaz, s csak föltételezni lehet, hogy minden példányt többen olvastak s az olvasók száma a példányok kettő-négyszerese lehetett. Egy-egy település lakosságának média-lefedettsége tehát hozzávetőlegesen mégis kikövetkeztethető. Egyetlen példa erre. Szegeden a lefedettség egyharmad és kétharmad között lehetett, azaz a 120 000 lakosnak – a becslés mértékétől függően – egyharmada, maximum kétharmada lehetett újságolvasó. A dolgot persze a becslés bizonytalanságán túl az is komplikálja, hogy pl. a *Délmagyarország* és a *Hétfői Rendkívüli Újság* példányszámai (s így olvasói) voltaképpen nem összeadandók, hiszen az utóbbi az előbbinek hétfői lapja volt, azaz ugyanazok olvasták mindkettőt. (A hétfői lapot persze kevesebben.)

A vidéki sajtó (listánkban kikövetkeztethető) politikai tagoltsága ugyancsak figyelemre méltó. A lista ugyan kormányzati nézőpont szerint sorolja be az egyes lapokat, s ez a besorolás aligha tekinthető finom és árnyalt eszmetörténeti osztályozásnak. A listában érvényesülő szempont azonban tagadhatatlanul releváns volt: az összeállító aszerint sorolta be az egyes lapokat, hogy azok milyen viszonyban voltak a kormánnyal, pontosabban a vezető kormányerővel, a Nemzeti Egység Pártjával. A lapok e szempontból három, esetleg négy nagyobb tömböt alkotnak. Az első tömb

a NEP politikáját képviselő, vagy legalább azt többé-kevésbé támogató lapokból áll – ez összesen 139 lap. Ezen belül pártlap, azaz a NEP saját lapja e besorolás szerint 126 (!), kormánytámogató 9, pártonkívüli kormánytámogató 1, „jóindulatú” pártonkívüli 1. A második tömböt a valamiképpen „semleges” lapok alkotják, ilyen 31 volt: pártonkívüli 16, pártonkívüli liberális 1, ingadozó 1, bizonytalan 12, kialakulatlan pártállású 1. Nehéz eldönteni, hogy külön csoportot alkot-e három keresztény lap, vagy ezek voltaképpen a második tömbhöz tartoznak. Annyi bizonyos, hogy volt egy lap, amely a hercegprímási udvar lapjaként, egy, amely a keresztény gazdasági és szociális párt lapjaként, egy, amely keresztény lapként sorolódott be – s őket az összeállítók megkülönböztetendőnek vélték a kormánytámogató lapoktól. Bizonyosan külön tömböt alkotnak viszont az ellenzékiiség különböző szintjeit mutató lapok, összesen 37 lap. Ezen belül ellenzéki minősítést kapott 29, függetlenségi 48-as ellenzéki volt 1, ellenzéki („ker.gazd.”) 1, ellenzéki („kisgazda”) 3, liberális ellenzéki 1, ellenzéki liberális demokrata 1, pártonkívüli ellenzéki 1. Csak magára a listára hagyatkozva természetesen nehéz megmondani, mi volt e tagolódás tényleges eszmetörténeti lapja. Egy dolog azonban bizonyos: az első csoport a Gömbös Gyula-féle Nemzeti Egység Pártja törekvéseit képviselte, az „ellenzéki” csoport pedig (egymáshoz viszonyítva bármily sok minden is választotta el őket egymástól) a NEP ellenzékét, politikai ellenfeleit tömörítette.

Ennek a NEP-szempontú fölosztásnak a leginkább figyelemre méltó eleme az, hogy a kormányerők nagyon nagy létszámfölényben voltak. Ha nem is maradéktalanul, de a NEP-sajtó uralta a „vidéki” Magyarországot. (A fővárosi sajtó, amely ebben a listában nem szerepel, minden valószínűség szerint jelentősen módosította az összképet.) Ugyanakkor nem elhanyagolható tény, hogy az „ellenzéki” sajtó éppen a két vidéki centrumban, Szegeden és Debrecenben volt a relatíve legerősebb, azaz e két városban volt meg a kormányzattól való függetlenség leginkább. (Érdekes azonban, hogy Pécs inkább a kormányoldalon helyezkedett el.)

A lista finomabb elemzése, amely egyszerre venné szemügyre a regionális tagoltság, a példányszám és a „pártállás” adatait, s ezek korrelációjaként mutatná föl a vidéki sajtó valódi tagoltságát, természetesen nem egyszerű feladat. Mindenképpen külön cikket igényel. De úgy vélem, az, ami első olvasásra is megállapítható volt, jó kiindulópontot szolgáltat a későbbi, mélyebb és finomabb elemzéshez.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29.* A közelmúltban két doktori disszertáció sikeres megvédésének örülhettek mindazok, akik Szenci Molnár Albert életművével foglalkoznak. Szabó András önmagát revideálta, amikor diákkori Szenci Molnár-naplófordítását felújította és az új fordítást kritikai kiadássá bővítve nyújtotta be a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsának (*Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: SZABÓ András. Bp. 2003.). Vásárhelyi Judit tudatosan építette saját Szenci Molnár-képét és szorosan összefüggő tanulmányok köteté formálásával nyerte el a doktori fokozatot (*Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás*. Bp. 2006.). Mindkét tudományos teljesítmény publikálását az Universitas Kiadó rangos „Historia litteraria” sorozata vállalta fel. Vásárhelyi Judit kötetének ismertetésekor Szabó András az ItK-ban (2006. 6. sz.) arra hívta fel a figyelmet, hogy a részfeladatok szisztematikus feltárásával egy „kollektív, sokak által írott Szenci Molnár Albert-monográfia” készül, amely valószínűleg többet nyújt majd, mind az egyszerezős nekirusgaskodás. A kollektív résztéma-feldolgozás újabb szép példája az a konferencia, amelyet Szenci Molnár Albert szótára megjelenésének 400. évfordulóján rendeztek az Országos Széchényi Könyvtárban, és amelynek anyaga az OSzK és az Osiris Kiadó dekoratív sorozatában jelent meg. A tudományos tanácskozás szervezője és a tanulmánykötet szerkesztője természetesen most is Szabó András, a kiadást az OTKA (Szenci Molnár kutatások – adattár, szerzői bibliográfia, egyes műveinek új kiadása) pályázata támogatta. Említett recenziójában Szabó András felsorolta mindazokat a tudományterületeket, ahonnan a Szenci Molnár-kutatóhoz együttműködés várható. Akkor a hiányzó diszciplínák közül csak az egyháztörténet tűnt fel, pedig kimaradtak a nyelvészet képviselői is. Annál nagyobb öröm most, hogy a *Dictionarium* tiszteletére rendezett konferencián és a tanulmánykötetben megszólaltak, publikáltak azok a nyelvészek is, akik Szenci Molnár lexikográfiai, grammatikai tevékenységéhez tudtak újabb szempontokat nyújtani. Természetesen még nagyobb öröm lenne, ha ezen a területen is hangot kapnának, vagy szereplési lehetőséget kérnének azok a fiatal nyelvész-kutatók is, akik új szempontok szerint tudnák értékelni a 400 éves szótár és grammatika jelentőségét.

Az igényes kiállítású tanulmánykötet egy kivételével tartalmazza valamennyi, a konferencián elhangzott előadást, nem egy esetben látható módon lényegesen kibővített szöveget illetve a mondanó táblázatokba foglalt illusztrációját. Mindez okoz is némi aránytalanságot a kötetben, amíg például az első két szöveg, Szatmári István és Pusztai Ferenc előadása terjedelmében megfelel a 20 perces előadás kritériumainak, addig a következő dolgozat, Imre Mihály munkája 58 lapnyi és maga a német nyelvű rezümé olyan méretű, mint a kötet nem egy önálló dolgozata. Sajnos,

* Bp. 2007. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, 293 l. /Libri de libris./

a német szövegekben még gyakoribb az igényes kötethez amúgy méltatlanul sok sajtóhiba, a computeres szedés okozta elválasztási hiba, amely különösen az idegen nyelvű könyvcímeknél, idézeteknél bántó. A szerkesztés is felvethet néhány problémát, pl. az idézett címek, névalakok egységesítése (Rem vagy Rehm?), a szövegűség vagy betűűség illetve az átírás kérdése sem egészen következetes. A nyelvész előadók illetve tanulmányírók minden esetben a teljes betűűséget követik, még a ma nem használatos tipográfiai formák esetében is. Az irodalomtörténészek vagy a lényeket nem változtató, a szakmában elfogadott átírást alkalmazzák, vagy a modern kiadásokat idézik, modern és az értelmet, és nem a helyesírást és a tipográfiát visszatükröző alakkal. Egy közös konferenciát biztosan megérne az a téma is, hogy hasonló esetben hogyan lehet egységes helyesírási tanulmánykötetet létrehozni. Sajnos a kiadvány – hiába a tudós szerkesztő, háttérként a rangos tudományos könyvkiadó és az ország első könyvtára –, ugyanúgy, mint egyre több kötet manapság, ismét csak névmutató nélkül jelent meg. A szép könyvek kedvelői viszont gyönyörködhetnek a számos illusztrációban és az izléses tipográfiában.

A konferencia tudományos hozadéka leginkább azon mérhető, amit Szabó András bevezetőjében is előrebocsát: a következő huszonhat esztendőben számos Szenci Molnár évforduló részesei lehetünk, a szótár megjelenésének 400. évfordulója csupán a kezdet az ünneplő és újraértékelést kívánó alkalmak sorában. (Azóta már lezajlott az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékei által szervezett szótár-konferencia is, amely a *Psalterium* megjelenésének évfordulóját volt hivatott szélesebb kontextusban interpretálni.) A *Dictionaryum* konferencia elsősorban arra készült, hogy kérdéseket vessen fel és számos olyan hiányra hívja fel a figyelmet, amelynek megoldását a további kutatásoktól várhatjuk. Sorakoznak a kötetben azok a dolgozatok, amelyek egy félmondatban vetik oda, hogy a jelzett témáról, összefüggésről eddig még senki nem írt, a kutatás még várát magára. Ilyen szempontból valóban forrásértékű a kötet, aki Szenci Molnárral akar foglalkozni, sok inspirációt nyerhet az itt közreadott tanulmányok felütésétől.

A kötet sokszínűségére jellemző az egyes dolgozatok eltérő megközelítési módja. Található a kötetben az alkalom szülte tudománytörténeti áttekintés, egy-egy szűkebb témakör alapos körülménye, nagyobb léptékű dolgozat egy részfejezete vagy korábban már publikált felfedezések újabb szempontú kiegészítése is. A nyelvészeti megközelítések mellett nyomdatörténeti, esztétikai tanulmányok ugyancsak helyet kaptak az összeállításban. Szatmári István tízegynéhány korábbi Szenci Molnár-tanulmánya után ezúttal „a prágai iskola polifunkcionalizmusra és intellektualizáltságra vonatkozó vizsgálatát” kapcsolja össze Szenci Molnár nyelvészeti újraértékelésével. Az első, célmegjelölő megállapítás éppen nála olvasható: „Szenci Molnár nyelvújító szerepének pontos felmérése még a jövő feladata” (Mennyiben szolgálták Szenci Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét?). Pusztai Ferenc arra hívja fel a figyelmet, hogy „hány és hány fogalomkör lehetne a szótárból... feldolgozni” (Szenci Molnár Albert szótárának lexikai és lexikográfiai képe). Imre Mihály filológiai precizitást nem nélkülöző terjedelmes tanulmánya kevés megválaszolandó kérdést hagy maga után (Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótárkiadásában), amit mégis, arra Viskolcz Noéminek Szenci Molnár nyomdászát megismertető dolgozata új levéltári dokumentumok feltárással adja meg a választ (Elias Hutter, a *Dictionaryum Latinoungaricum* nyomdása). P. Vásárhelyi Judit dolgozatában Szenci Molnár három szótárkiadásának appendixeit elemzi, megelőlegezve egy a *Lexicon* 1621-es kiadásának ötödik függelékéről szóló tanulmányt. (Adalék Molnár Albert *Lexicon*ának (1621) függelékéhez). Az általa figyelemfelkeltőnek szánt megjegyzés pedig arra vonatkozik, hogy Nathan Cythraeus *Nomenclator Latinosaxonicus* c. munkájának Szenci Molnárra való hatását még nem vizsgálta a kutatás. A komparatív közmondáskutatás jeles hazai képviselője, Paczolay Gyula Szenci Molnár Albert forrásait kutatva végzett részletes összehasonlításokat Baranyai Decsi János *Adagioruma* és a *Dictionaryum* 1604-es nürnbergi, 1611-es hanaui és az 1621-es heidelbergi kiadása között (Közmondások és

szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban). Szenci Molnár németországi kapcsolatainak alapos ismerője, Szabó András strassburgi és herborni hatások után nyomozva Georg Johann Pappus és Konrad Dasypodius szótárait, levelezését vizsgálta (Szótárak és lexikonok Strassburgban és Herbornban). Remélhetőleg kutatásait kiegészíti majd az ulmi kapcsolatokkal is, ahol Pappusnak az ulmi Stadtarchivban található levelezéséből várhatóak fontos adalékok. Sebők Marcell Szenci Molnár két késmárki patrónusára hívja fel a figyelmet, a „szellemi patrónus” Ambrosius Lam Sebestyénre és a rendkívüli gazdasági karrierje okán már részletesen kutatott „egzisztenciális patrónusra”, Thököly Sebestyénre (A vándorló humanista támogatása: Szenci Molnár Albert és a patronálás kérdései a magyar–latin szótár kapcsán). Gömöri György korábbi kutatásait teszi teljessé, amikor az angliai nevezetes könyvtárakban fellelhető Szenci Molnár-kiadványokat, possessorbejegyzéseiket, marginálisaikat regisztrálja (17. századi Szenci Molnár-kiadványok Angliában.) A kutatás hasznosan kiegészíthető lenne a skóciai (Glasgow, Edinburgh) történeti gyűjteményekben található művek katalógizálásával. (Apró szerkesztési észrevétel: a dolgozat valamennyi Szenci Molnárhoz köthető kiadvány angliai előfordulásáról szól, a német rezümé viszont csak Szenci Molnár biblia-kiadásairól. Biztos, hogy ez a rezümé ehhez a tanulmányhoz készült?)

A konferencia egyik filológiai újdonságokat közreadó értékes dolgozata Szelestei Nagy Lászlóé, aki egy a veszprémi Püspöki Könyvtárban talált kiegészített Calepinus-szójegyzéket ismertet meg a tudományos közvéleménnyel (Adalék a magyar nyelv Calepinus szótárába kerüléséről). Az előadást teljessé tevő táblázatok Calepinus szótára magyar anyagának (kéziratoss és nyomtatott formában), Szenci Molnár 1604-es *Dictionarium*ának és a Gyöngyösi szójegyzéknek a párhuzamos tanulmányozását teszik lehetővé. Ugyancsak forráskutató szándék jellemzi Vladár Zsuzsa munkáját (Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai), amely Petrus Ramus, Albert Ölinger, Johannes Clajus nyelvtanait és Szenci Molnár újításait veti össze. Szentpéteri Márton még megjelenés előtt álló PhD disszertációját a kötet több tanulmánya is idézi (Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted írásában, 1629–1638.) A szerző Alsted kutatásai kapcsán jutott olyan új értelmezési lehetőségek közelébe, amelyek megváltoztathatják a Szenci Molnár életműben kuriózumként kezelt *Lusus poetici* értékelését. Remélhető, hogy Szentpéteri a majdani kritikai kiadás elkészítésében is érvényesíteni tudja a *Lusus poetici* saját eszmetörténeti kontextusának fontosságára utaló figyelmeztetését (A költői játék ismeretelméleti szerepe a korai újkorban. Adalékok a Lusus poetici eszmetörténeti értelmezéséhez). A magyar retorikatörténet egyik fontos személye Pécseli Király Imre, akinek kézikönyve Szenci Molnár Albert üdvözlő versével jelent meg 1612-ben Oppenheimben. Kecskeméti Gábor mint oly sokszor, ezúttal is hajdani mestere, Tarnai Andor egyik ötletadó tanulmányának (G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai) gondolatmenetét teljesíti ki, amikor új alap kutatásokkal bizonyítja, hogy a Szenci Molnár által is nagyrabecsült Pécseli Király kapcsolatba hozható a holland retorika nagyhatású mesterével, G. J. Vossiussal (Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert).

A *Dictionarium* megjelenésének 400. évfordulóján rendezett tudományos tanácskozás, az azóta megtartott zsolttár-konferencia, amely a *Psalterium* első kiadásának ugyancsak 400. éves ünnepe kapcsán hívta fel a figyelmet Szenci Molnár életművére, talán nem lesz pusztába kiáltott szó az újabb irodalomtörténeti kézikönyvek megjelenésekor. Hiszen *Az irodalom története*inek része a magyar nyelvet formáló szótár éppúgy, mint a költői nyelvet és képvilágot gazdagító zsolttárfordítás, még ha az újabb kánonképzésben ezek a dátumok új tanulmányt nem is indikáltak.

Egri és gyöngyösi helytörténeti kiadványok. Ami a Mátra alján történik könyvkiadás dolgában, arra érdemes odafigyelnünk. Eger és Gyöngyös, a tájegység két irodalmi és művelődési központja nem a jó magyar szokás szerint járt el. Nem a vetélkedő, egymás ellenében fejlesztő városok számát gyarapították, hanem tudva, hogy az utcák sorából, a házak halmazából az ott élők hagyománytuda formál várost, közösen fogtak neki a tradíciók feltárásának és közreadásának. Ennek irodalomtörténetre váltásához két kitűnő filológus és pedagógus állt és áll rendelkezésre: a gyöngyösi Fülöp Lajos és az egri Lisztóczy László.

A vállalkozás tematikus antológiákkal kezdődött, amelyek helyi szöveggyűjteményül szolgálnak az oktatás, a közművelődés vagy akár az igényesebb turizmus számára: *Végeknek tüköri* (Versek Egerről, 1999), *A Mátra gyöngye* (Irodalmi emlékek és emlékezések Gyöngyösről, 2000), *Cseppjeiben hősök vére forr* (Versek az egri borról, 2000). A kötetek válogatása és szerkesztése annyi új adatot és forráskritikai tapasztalatot halmozott fel, hogy Lisztóczy László 2002-ben tanulmánykötetet jelentetethet meg, amelyben gróf Koháry Istvántól és a jeruzsálemi útleírást készítő ferences pátertől, Kiss Istvántól Fülöp Lajosig és Bán Imréig tekintette át a két város hagyományait. A kötet idézet címe („*És te is üdvöz légy, testvérváros...!*”) Utas Zsigmond 1865 és 1911 között élt gyöngyösi költő egy 1903-as verséből való, amelyet dr. Párvy Sándor püspökké szentelése alkalmából írt. Mint minden fontos könyv, ez sem csupán összefoglalónak, eredményközlőnek bizonyult, hanem feladatkielölőnek, munkahipotézisnek is a szövegkiadás számára. És ezzel elérkeztünk recenzióknak tulajdonképpen tárgyhöz.

Fülöp Lajos és Lisztóczy László 2003-ban tett ígéretet arra, hogy megjelentetik és tanulmánnyal kísérik, a Vachott ~ Vahot család három írótagja munkásságának legjavát. 2005-ben Vachott Sándor verseinek minden eddiginél teljesebb kiadása jelent meg *Emlékeim* címen; ezt Vahot Imre honismereti írásainak kötete követte (2006), míg a 2007. esztendő meghozta Vachott Sándorné Csapó Mária emlékiratainak szemelvényes kiadását. De melléjük került a *Jászapáti szónoka* (2007) is, amely a 19. századi katolikus irodalom egyik, ha nem letehetségesebb tagjának, Pájer Antalnak (1814–1881) 38 válogatott prédikációját és 30 versét tartalmazza. Ha hozzávesszük, hogy Lisztóczy 2001-ben *Szent lant* címen Pájer válogatott versit is közreadta, a 19. századra koncentrálódó kötetek száma immár – az antológiák nélkül is – valóban érdemes és alkalmas a vizsgálódásra, elemzésre.

Ha a kiadókat tekintjük: a gyöngyösi Pallas Kiadó mellett Gyöngyös Város Önkormányzata, a Vachott Sándor Városi Könyvtár és az egri Dsida Jenő Baráti Kör jegyzi őket, akikhez most a jászapáti Római Katolikus Plébánia és a helyi egyházi képviselőtestület társult. Az egyes kötetek támogatói között Detk, Nagyréde önkormányzata és több alapítvány is fellelhető. Vagyis: ez az impozáns szövegfeltárás és kiadás az önkormányzatok és a közgyűjtemények, az egyházi és a világi civil társadalom összefogásával jött létre. Mindenféle úgynevezett központi támogatás nélkül. A helytörténet mostanában amúgysem számíthat ilyen pályázati összegekre, amióta művelői (közgyűjteményi munkatársak, tanárok stb.) újabb keletű PhD-fokozat és konzorciumba tagozódás nélkül bizony magukra maradtak, nem nyújthatnak be központi pályázatokat – még akár hét vagy tíz kötetes kiadói tervvel sem. A mátraalji eredmények azonban például szolgálhatnak, az összefogás révén. A terjesztést sem bízták a „nagyok” kényére-kedvére. A számozott példányok (általában 1–500.) helyben árusítása mellett egyetemi oktatók, kutatók kapják meg őket; azaz, akik ténylegesen használják és oktatják.

Természetesen megkerülhetetlen a kérdés: a regionális hagyományápolás élesztésén túlmenően van-e szellemi hozadéka e szövegfeltáró és -kiadói tevékenységnek az egyetemes magyar irodalomtörténet számára is? Első fokon az adatok pontosítása várható tőlük. Lexikonok, kézikönyvek szerkesztői és szócikk-írói a megmondható, mennyi ellentmondásos és téves adat van forgalomban ma is azért, hogy a szakirodalom – ellenőrzés nélkül – egymástól kölcsönzi őket. Pájer Antal az ÚMIL második, javított és bővített kiadásában (2000) még mindig a téves 1817-es születési dá-

tummal szerepel, a helyes 1814 helyett. Nem járt jobban Vachottné Csapó Mária sem: bár hagyatéka 1963-ban közgyűjteménybe került, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába, ahonnan 1967-ben publikálták a helyes születési dátumot (1828. január 24.), az ÜMIL második kiadása is ragaszkodik a korábbi és téves 1830-hoz – mitsem gondolva arra, hogy egy 13 éves leány hogyan mehetett volna férjhez 1843-ban Vachott Sándorhoz?!

A téves adatokra hamis és tetszetős legendák épülhetnek, amelyek részei lehetnek ugyan a kultusztörténetnek, de nem az irodalomtörténetnek. Pájer Antal nem nyújthatott menedéket 1850-ben a halálra ítélt, bujdosó Sárosi Gyulának Tiszafüreden, hiszen ekkor még Tiszabábolnában szolgált. Vachott Sándorról az ÜMIL sommásan annyit közöl, hogy a szabadságharc bukása után „elfogták” és „börtönbe zárták.” A költő ezzel szemben önként jelentkezett – felesége közvetítésével – a haditörvényszéken, ekkor még csak mozgásában korlátozták. Letartóztatása 1852 decemberében történt Nagyrédén, miután ottani házánál fogták el Sárosi Gyulát. Sárosi, Vachott és Zalár József bujdosásának és életének adatait most Lisztóczy tisztázta – ami különösen fontos irodalmunknak abban a korszakában, amikor fedőtörténetek, rémhírek homályosították el (a természetszerűleg hiányos forrásbázis mellett) az utókor tisztánlátását.

Más esetekben elszigeteltnek látszó adatok, dokumentumok kerülhetnek vissza igazi szellemi környezetükbe. Pájer Antal „A nemzeti őrsereg dala” c. verse (1848) hosszú ideig lappangott. Végül – egy lapos nyomtatványként – az OSzK egyik kolligátumából került elő, amely a csornai premonstrei rendház könyvgyűjteményéből jutott a nemzeti könyvtárba.

Gyarapodhat a történet is. Zalár (1848-ig Hiesel ~ Hizli) József, a Damjanich-hadtest mellé kirendelt történetíró kétszer írta meg Csikány Ferenc honvédszázados történetét, aki az 1849. április 4-i tápióbicskei csatában halt hősi halált, de utolsó szavaival is („Fiúk, előre!”) katonáit buzdította. A *Szabadságdalok* (1849) „Csikány százados” c. költeménye Jókai Mór és Gyulai Pál figyelmét is fölkelte. Jókai, aki a kötet első példányát kapta, a tisztről bővebben kérdezősködött, a történet és a kötet tehát számontartandó az 1848 mitológiáját képező Jókai-művek forrásai között. Gyulai Pál pedig Egerben jártakor maga vallotta meg Zalárnak, hogy legnépszerűbb versét, a „Hadnagymuram”-at az ő ihletésére írta meg.

Ezek a látszólag apró, mozaikszerű adatok, ha vérbeli filológus értelmezi és illeszti össze őket, a legnagyobb költők életrajzához is kínálhatnak új összefüggéseket. A fiatal, Pesten egyetemi tanulmányokat folytató Madách Imre 1839 júliusában anyjának szemrehányásaira irodalmi sikereivel válaszolt: „... mert oly verseket írok, hogy erővel az Athenaeumba ki akará tétetni Lónyay s Spetykó...” Lónyay Menyhért, a diáktárs neve ismerős, ám az is kiderül ebből a levélbeli mondatból, hogy a pályakezdő fiatalok számára Spetykó Gáspár (1816–1865), a Lisznyai Kálmán előtti évek palóc költője vitathatatlan szaktekintélynek számított. A Pestre tartó Petőfi Sándor 1844 februárjában, pénze elfogyván, Egerbe tért be. Név szerint Pájer Antalt, majd az ő távollétében Tárkányi Bélát kereste: olyan papköltőket, akiket személyesen nem ismert ugyan, de akiknek verseit olvasta, nevüket megjegyezte, sőt együtt is publikált velük. (Erre építette Lisztóczy azt az érdekes hipotézist, hogy „Eger mellett” c. költeményében Petőfi nem Vörösmartyt, hanem az egri várostromot újabban megéneklő Pájert kívánta felköszönteni, némi kölcsön reményében.) Utóbb ezek a költők – Spetykótól Pájeren át Zalárig – Gyulai Páltól és követőitől megkapták a „Petőfi-epigonok” gyűjtőnevet, amit az irodalomtörténet napjainkig ismételtet. Való igaz, hogy 1844 után mindnyájan az egyetemes költőzseni hatása alatt verseltek (mint a kortársak általában), de életüknek volt egy olyan szakasza is, amikor társai, inspirálói, sőt az idősebbek némileg előfutárai is lehettek a világirodalomban belépett nagy költőknél.

Országszerte az önkormányzatok, a művelődési és oktatási intézmények sokat tesznek a nem országos jelentőségű évfordulók megünneplése terén. A Győr-Sopron-Moson megyei kisváros, Tét emlékszobával áldozott születte, Kisfaludy Károly emlékének; az EU-pályázat pénzeiből új falu-

központot épített Tápiógyörgye iskoláját nevezte el és szobrot is avatott az ott megfordult Kazinczy Ferencről; a Zala megyei Dióskál ugyancsak szobrot állított az ott született Virág Benedeknek halála 175. évfordulóján; a Veszprém megyei Nagyesztergár is megemlékezett fia, Ányos Pál 250. születési évfordulójáról stb., stb. Az irodalomtudomány, az ún. „szakma” (amelynek jelentős hányada még mindig a nemzetközi divatirányzatok és az ennek megfelelő szaknyelv honosításával van elfoglalva) kötelességének vallhatja, hogy segítse az irodalmi helytörténet törekvéseit, számon tartsa és beépítse eredményeiket.*

KERÉNYI FERENC

* Az elemzett hét kötet: – LISZTÓCZKY László: *„És te is üdvöz légy, testvérváros...!” Eger és Gyöngyös irodalmi hagyományai*. Gyöngyös, Pallas Kiadó, 2002. – PÁJER Antal: *Szent lant. Válogatott versek*. Sajtó alá rendezte LISZTÓCZKY László. Gyöngyös, Pallas Kiadó – Eger, Dsida Jenő Baráti Kör, 2001. – LISZTÓCZKY László: *Szabadság és igazság fényei. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc gyöngyösi költők verseiben*. Eger, Dsida Jenő Baráti Kör, 2006. – *Emlékeim. Vachott Sándor versei*. S. a. r. FÜLÖP Lajos és LISZTÓCZKY László. Gyöngyös, Gyöngyös Város Önkormányzata, 2005. – VAHOT Imre: *Magyar táj- és életképek*. S. a. r. FÜLÖP Lajos és LISZTÓCZKY László. Gyöngyös, Pallas Kiadó, 2006. – VACHOTT Sándorné: *Rajzok a múltból. Emlékiratok (Szemlények)*. S. a. r. FÜLÖP Lajos és LISZTÓCZKY László. Gyöngyös, Vachott Sándor Városi Könyvtár, 2007. – *Jászapáti hitűszónoka. Pájer Antal válogatott prédikációi*. S. a. r. LISZTÓCZKY László. Jászapáti, Római Katolikus Plébánia – Eger, Dsida Jenő Baráti Kör, 2007.

SZEMLE

Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum bibliothecae Teleki–Bolyai. Novum Forum Sicularum. Tom. I–II. Composuerunt: SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály és BALÁZS Lajos, AMBRUS Hedvig, MESAROS Ovidia. Tg. Mureş – Marosvásárhely – Neumark am Mieresch, 2001. Lyra. 492; 436 l.

A nagy múltú és méltán híres marosvásárhelyi Teleki Téka állományáról az első áttekintés az 1802. évi alapítás körül 1796 és 1819 között jelent meg Teleki Sámuel szerkesztésében. Majd 1971-ben adták ki a legértékesebb nyomtatványaik, az incunabulumok *Catalogus*át. S legnagyobb örömünkre nemrég látott napvilágot 16. századi nyomtatványaik két kötetes katalógusa. A munkálatok a könyvtár néhai munkatársának, Balázs Lajos tudományos főkönyvtárosnak a kezdeményezésére több évtizeden keresztül folytak, s természetesen kiterjedtek az összes állományrészre: az alapító, Teleki Sámuel tékájára, az egykori marosvásárhelyi református kollégium (ma Bolyai Farkas liceum) tanári könyvtárára, a mikházi ferences kolostor, a székelykeresztúri egykori unitárius gimnázium és a könyvtárban helyet kapott kisebb köz- és magángyűjtemények anyagára.

A közel 3000, 16. századi nyomtatvány leírása – a szokásoknak megfelelően – két nagyobb egységből épül fel. Az első a tételeszámot követően a könyv jelzetét, leltári számát, majd rövidített címleírását közli az impresszum és a terjedelem adataival. A gyűjteményes munkák és kiadói kolligátumok esetén ezután következik az önálló tartalmi részek, illetve művek rövidített címe. Természetesen ezekre önálló utalók is felhívják az olvasó figyelmét a megfelelő helyen.

A következő sor a könyv bibliográfiai vagy más gyűjtemény katalógusával való azonosításának eredményét összegzi. Nem magyarországi és nem magyar nyelvű nyomtatványok esetén a bukaresti és a budapesti nemzeti könyvtár antikvakatológusait (Bukarest, 1996. és Budapest, 1990.) használták fel az azonosításhoz. A hungaricumok esetén pedig a legfontosabb hazai retrospektív bibliográfiákból (*RMK*, *RMNy*) indultak ki. Azt is regisztrálták, hogyha példányuk eltért az azonosított példánytól. Kár, hogy az eltérés mibenlétét nem jegyezték meg (pl. C 222, E 18).

Azonosítás hiányában a műveket a lehető legpontosabban igyekeztek leírni. A katalóguskészítők érdemének tekintjük, hogy csupán öt munkát soroltak a „Libri incerti” fejezetbe. Ezek olyan címlap nélküli művek, amelyek meghatározása azonosításuk hiányában lehetetlen volt. A jó leírásnak köszönhetően közülük kettőt azonosítani tudtunk. Így a 02992 jelzetű [*Computus ecclesiasticus?*] azonos az Országos Széchényi Könyvtár Ant. 6733 jelzetű példányával: Schönborn, Bartholomaeus: *Computus, vel calendarium astronomicum, continens praecipuarum partium temporis descriptiones. (Calendarium generale). Witebergae excudebat Iohannes Schwertelius, 1567. – 8° 206 [28]ff., 3 fig. xylogr. (Cat. Bibl. Nat. Széchényi S 295).* A másik a 0862 jelzetű [*Enchiridion?*], amelyet a végén található impresszumatatok és terjedelme alapján sikerült megtalálni a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (<http://www.vd16.de/>) adatbázisban: *Unio dissidentium, omnibus unitatis et pacis amatoribus utilissima, ex praecipuis ecclesiae Christianae doctoribus per Herman(n)um Bodium ... selec-*

ta et iam denuo aucta et locupletata... (Coloniae apud Ioannem Gymnicum, MDXXXI. mense Septembri). – 8° [32] 593 [3] pp. (VD16 B 6079). Wolfenbüttelben a Herzog-August-Bibliothekban őrzött példányát a Téka csonka példányáról kapott másolatokkal wolfenbütteli kollégánk, Ulrich Kopp volt szíves ellenőrizni.

Mivel a katalógus megjelenése óta világszerte egyre inkább terjed az Internet, jó lenne, hogyha az összes, eddig nem azonosított tételt megpróbálnák a munkatársak a nemzetközi internetes adattárakban ellenőrizni, azok közül is elsősorban a német nyelvterületen készült *VD 16*-ban. Így további „bizonytalan” könyvek hiányzó adata, néhány esetben még a „sine loco” megjelent könyvek nyomdahelye illetve nyomdája is kiegészíthető lehetne. Kiderülne egyben az is, hogy a marosvásárhelyi példány mennyire ritka. Ugyanakkor azt is elképzelhetőnek tartjuk, és nagyon reméljük is, hogy nem olyan távoli jövőben a Téka is megjelenik katalógusaival a világhálón, és könyveik bekerülnek a tudományos vérkeringésbe. Szerencsés, hogy a katalógus szerkesztési nyelve, a latin a világon mindenütt érthető.

A tételeírások második nagy egysége a példányok egyedi jellegzetességeire utal: *ex libris*, *possessor(ok)*. Csupa olyan információt tartalmaznak, amelyek a régi nyomtatványokkal foglalkozóknak igen fontosak lehetnek. Hasznosításukat a második kötet végén a következő mutatók segítik: Nyomdahely és nyomdászmutató; A címbe előforduló nevek mutatója; Possessormutató. Mindegyik alapul szolgálhatna a vásárhelyi gyűjtemény összetételének statisztikai illetve mélyebb tartalmi vizsgálatához. Ezek elvégzésére a Téka munkatársai lennének a legméltóbbak. Persze történetek már bizonyos területeken jelentős kezdemények, mint pl. Spielmann-Sebestyén Mihály ismertetése a Tékában található sárospataki (–gyulafehérvári) református kollégium könyveiről (*Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Marosvásárhely, 2002. 272–289.), mégis úgy látjuk, hogy különösen a possessorok mentén lenne a legérdekesebb kutakodni. Hiszen Apáczai Csere Jánostól Ulrich Zwingliig érdekesebbnél érdekesebb személyeknek a könyvei találhatók e könyvtárban. S az is

érdekes, hogy pl. Kálvin zsoltármagyarázatainak (Genf, 1564; C 31) 1584 és 1671 között 17 tulajdonosa volt, és közül csaknem mindegyik hazai. Kár, hogy nem mindegyik *ex libris*-tulajdonos szerepel a possessormutatóban: pl. E 54 kimaradt Teleki Sámuel neve alatt.

A kétkötetes vásárhelyi katalógusból a Kárpát-medence újabb gyűjteményéről nyerhetnek az érdeklődők megbízható, szakszerű áttekintést. A Téka szorgalmas munkatársai jelenleg a 17. században megjelent kiadványaik részletes feltárását végzik, és katalóguskötetben való megjelenését tervezik. Így muzeális könyveik publikálása példamutatóan halad előre.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Jámbor Pál emlékalbum. Szerkesztette BEREGNYEI Miklós. Paks, 2007. Jámbor Pál Társaság, 164 l.

1988, 1989, 1997, 1998, 2007 – ezek az újabb keletű Jámbor Pál-kultusz évszámai Pakson, a költő szülővárosában és Szabadkán, ahol emberöltőt meghaladó időt, 36 évet élt, meghalt és ahol nyugszik: a paksi Jámbor Pál Társaság megalakulása, Csonka Ferenc 1944-es monográfiájának újrakiadása, a paksi *Közvélemény* és a szabadkai *Úzenet* különszámai halálának századik évfordulóján, Farkas Pál szobrának felállítására Pakson és végül az emlékalbum megjelenése a halálozás 110. évfordulójára.

Régi irodalomtörténeti igazság, hogy egy kor szak literatúrája akkor erős, ha nemcsak zseniket vonultat föl, hanem másod-harmadvonalában sok-sok Jámbor Pál akad. Költőnk tipikus 19. századi, sőt, mondhatni, reformkorvégi jelenség, akinek neve manapság csak olykor, de akkor a legnagyobbak társaságában kerül elő. Például a Vörösmartyótól vett Hiador álnévvel (149.), a Petőfi elleni kijátszási kísérletekkel (42–54.), *Az ember tragédiája* kapcsán Arany Jánossal és Madách Imrével (105.).

Tipikusnak nevezhető életútja abban az értelemben is, hogy a nem-nemesi származás akoriban nem sok életpályára adott lehetőséget:

iparos fia ügyvéd, tanító, pap lehetett, ha honorátori akart emelkedni. Jámor Pál édesanyja hatására az utóbbi pálya mellett döntött, még ha igazi küldetésstudat nélkül vállalta is az egyházi kötöttségeket, amelyek a szabadságkultusz lázában élő romantika idején még terheesebbnek tűnhettek, ráadásul a papi nőtlenséget szerelmes szívvel fogadta el. A kispapi szemináriumokban az 1840-es években egy olyan ígéretes tehetségű nemzedék készülődött, amely önképzőkori tevékenysége során – a korszellemnek megfelelően – nemcsak szent olvasnivalót fordított és írt a hívek számára, hanem művelte a világi irodalom megannyi műfaját is, a divatlapokban publikált. Nem volt ritkaság körükben a kötetkiadás sem. Jámor Pál, aki 1840 és 1844 között Kalocsán, a szemináriumban próbálgatta először tollát, szintén bocsátott közre *Hattyudalokat* (1843, 1848²), *Szadvár* címen regét (1844), *Balladákat* (1846); az *Emléklapok egy főrangú hölgyhöz* pedig egy plátói szerelem dalciklusa (1846). Ha nem mutatott volna tehetséget, a konzervatív-klerikális *Gyűlde* és a *Honderű* köre sohasem kísérlethette volna meg, hogy – sokadik jelöltként – kijátszsa Petőfi ellen. Azzal tették neki a legrosszabbat, hogy az *Emléklapokat* Petőfi versei fölé helyezték. Mint Móra Ferenc írta: „... tizenöt könyöknyivel araratlik föléje, azt meg ki se lehet mondani, mennyivel finomabb.” (10.) 1847-ben megakadályozták, hogy tisztázza – a romantikus eredetiségkultusz korában egyébként gyakori – plágiumvitáját Szigligeti Edével, a Corvin Jánosról írt dráma, *A törvénytelen vér* ügyében. Ezzel mint öbecsei káplán, számára alig átlátható irodalompolitikai csatározások közepébe került.

Helyzetét mindazonáltal nem szabad a 20–21. századi indulatok és gyűlölködések antagonizmusában elképzelnünk. (A 87. oldal sarkítottabb megfogalmazásával szemben inkább az 55. oldal igazát valljuk.) Tehetségének mértékével maga is tisztában volt, máskülönben nem nevezte volna „életem legszebb emléké”-nek 1849 tavaszi szalontai látogatását, amikor Petőfi Sándor társaságában kereste föl Arany Jánost. Szigligetivel pedig az 1850-es években újult föl kapcsolata, amikor francia vigjáték-fordításokat küldött a Nemzeti Színház számára.

Hogy korának igazi gyermeke volt, akit méltán nevezhetünk reformkorvégi jelenségnek, azt a vízváltásztónak tekinthető 1848/49-es szabadságharcos tevékenysége igazolta, csodálata Kossuth Lajos iránt, Világosig elvezető hűsége a forradalom eszméihez, majd bujdosása és franciaországi emigrációja.

Ma alighanem azt a kultúráközvetítő tevékenységet tartjuk nagyra, amelyet francia földön kifejtett. Petőfivel ellentétben, ő eljutott Béanger-hoz, kivívta barátságát (82–84.); 1856-ban *Poesis hongroises* címen magyar költészeti antológiát szerkesztett; Jókai-novellákat fordított és helyezett el francia lapokban; *Les artistes* című regénye előbb jelent meg Párizsban (1859), mint idehaza (Kolozsvár, 1869). Hanem az már az emlékalbum olvasójának meglepetése a bibliográfiai áttekintés során, hogy nemzeti könyvtárunkban egyetlen francia kötete sincs meg, sőt a szabadtai életmű-kiadás is fölöttebb hiányos (147–148.).

Jámor Pál nemzedékének csöndes tragédiája a dualizmus korában teljesedett be. Erről mostanság – a „boldog békeidők” és a Habsburg-nosztalgia bűvöletében – nem szokás, talán nem is illik beszélni. Akiket hosszú élettel áldott meg sorsuk, lassan beleszürkültek kenyérkereső foglalkozásuk unalmába, az irodalom kapitalizálódó viszonyai között (ahogyan Madách Imre írta élete végén: „a kalmár világ”-ban) nem lelték meg a helyüket. Gondoljuk meg, Magyarországon 1884-ig nem találtak módot arra, hogy az írók megélhetését biztosító szerzői jogi törvényt szülessen. A politikában a következőket 48-asok a Határozati Pártban, majd a balközépen foglaltak helyet, ám azt kellett tapasztalniuk, hogy véleményükre, tapasztalataikra mind kevésbé kíváncsiak, hogy a közélet immár nem elvekről, mint inkább a hatalom megszerzésének és megosztásának gyakorlatáról szól: Tisza Kálmánék nemcsak a bihari pontokat akasztották szögére. Mi más tehetek, mint hogy – mintegy ellentételezésül – műveik nagy számát sorolták: numerantur, sed non ponderantur.

Jámor Pál mindebből kényszerűen kivette a részét. Volt gimnáziumigazgató, több cikluson át képviselő, alapított sikertelen lapot tíz elő-

fizetővel. Az emlékalbum nagy érdeme, hogy Frankl István (112–117.) és Toncs Gusztáv (118–126.) írásainak újraközlésével megmentette az üldözési mániának legcsekélyebb gyanújától, kiemelve őt a 19. századvégi különcök nagy galériájából is. Jámbor Pál elbizonytalanodását, eszményei elvesztését sajátos, egyéni, hivatásából fakadó világnézeti válsága is mutatta. 1871-ben kilépett a katolikus egyházból, áttért a református vallásra. Halálos ágyán azonban visszatért egyházához, amint azt a kötet dokumentálja is: 160–162.

Beregnyei Miklós szerkesztését közvetve már többször dicsérhettük. Tegyük ezt meg közvetlenül is: anyaggazdagság, erős dokumentum-függelék (135–162.), sok hasonmás-közlés nehezen elérhető vagy először látott elsődleges és másodlagos forrásokról, izléses képválogatás jellemzi a szép albumot. Ami hiányzott: egy irodalomtörténész-lektor, aki bővebbre javasolhatta volna a jegyzetek körét, kiszűrhetett volna a sok helyről merített, sok szerző írta részletek olykori ellentmondásait és egy korrektúra-forduló, amelynek során ki lehetett volna szűni a nem-hasonmás újraközlések sajtóhibáit és a számítógépes technika hozzáadott tévesztéseit.

Mint minden fontos könyv, a *Jámbor Pál emlékalbum* is kitűz újabb kutatási feladatokat, kultuszcélokat. Hadtörténeti vizsgálódással kideríthető vitatott szereplése tábori papként Damjanich János hadtestében. Feldolgozandó lenne a sokat emlegetett vita Szigligetivel: valóban plágium-e *A törvénytelen vér*, vagy inkább a közös történetírói források és bizonyos romantikus dramaturgiai klisék használatáról volt-e szó. Az Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tárában a Nemzeti Színház könyvtárában és a színház töredékesen fennmaradt irattárában felkutatandók azok a szövegpéldányok és esetleges háttér-forrásaik, amelyeket a francia emigrációból küldött, és amelyek Ország Antal nevén vagy N. N. megjelöléssel műsorra is kerültek. Akad még teendő Paks számára Jámbor Pál ügyében a jövőben is.

KERÉNYI FERENC

Die deutschen Humanisten. Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der frühen Neuzeit. Abteilung I: Die Kurpfalz. Band I/1: Marquard Freher. Band I/2: Janus Gruter. Herausgegeben und bearbeitet von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN und Susann EL KHOLI. 2005, Brepols Publishers n. v., Turnhout, Belgium. LX+1222 l.

Az „Europa Humanistica. Les humanistes transmetteurs des textes” program keretében és a párizsi IRHT (Institut de Recherche et d’Histoire des Textes) szervezésében elkészült kötetben a „programadó” repertórium (*L’Europe des humanistes. XIVe–XVIIe siècles*. Brepols, 1995) és a francia sorozat első köteteinek (*La France des humanistes. Hellenistes I*. Brepols, 1999; *La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain*. Brepols, 2003) megjelenése után a német sorozat első tagját üdvözölhetjük.

A program általában az 1600 előtt született tudósok (kiadók, fordítók, nyomdászok stb.) által kiadott, fordított, interpretált, 1500 előtt keletkezett szövegekkel foglalkozik. A vállalkozás jelentősége abban áll, hogy a „szerkesztői” előszókat, a barátok és kollégák ajánlásait és verseit, tehát a kora újkori humanisták által képviselt ‘ars philologica’ dokumentumait teszi közzé.

A német-magyar (kora) újkori művelődéstörténeti kapcsolatokra vonatkozóan folyamatosan jelennek meg friss adatoközlések, tanulmányok. A Wittenbergben tanuló magyarországi diákok 1755-ös könyvtárkatalógusa és a hallei Franckesche Stiftung magyar vonatkozású portréinak katalógusa nemzetközi együttműködés keretében lett közreadva (Hildesheim, 2005, illetve Tübingen, 2003). *Peregrinatio Hungarica* (= Contubernium 64) címmel tavaly jelent meg a magyarországi diákok 16–20. századi német és osztrák egyetemjárásával kapcsolatos tanulmánykötet. A tübingeni peregrinációt témájául választó, 2009-re tervezett kiállítás (Országos Széchényi Könyvtár) és a „Documenta Hungarorum in Bavaria” sorozat keretében megjelenés előtt álló kötetek segítségével újabb dokumentumok foglalkoztatnak napvilágot látni.

Az „Europa Humanistica” keretében megjelenő kötetek jelentősége abban áll, hogy az európai „kulturális” központok (pl. a párizsi Estienne-műhely, Heidelberg) „könyvtermése” alapján teszik láthatóvá a hungarus szerzők közreműködését.

A német kollégák 2013-ig terjedő munkatervében a kora újkori Kurpfalz (Baden, Württemberg és Vorderösterreich) területéhez kötődő „szövegáthagyományozó” tudósok tevékenységének feldolgozása szerepel. A kiindulási pont Heidelberg mint tudományos központ és a hozzá köthető személyek. Az első kötet Marquard Freher és Janus Gruter (élet)művét mutatja be a hozzájuk köthető kiadványokon keresztül. A megjelenés előtt kötetek tervezett tartalma: Johannes Opsopoeus, Abraham Scultetus, Wilhelm Xylander, Hieronymus Commelinus, Jacob Locher, Johann Lonicer, Martin Waldseemüller, tübingeni humanisták stb.

A jelen mű összeállítása, vagyis az előszavak rendszeres gyűjtése és jegyzetelt kiadása Wilhelm Kühlmann (Germanistisches Seminar der Universität Heidelberg), Volker Hartmann és Susann El Kholi (mindketten a Heidelberger Akademie der Wissenschaften munkatársai) munkája a Deutsche Forschungsgemeinschaft és a Heidelberger Akademie der Wissenschaften támogatásával.

A német sorozat „receptiós” korszaka a 17. század közepével zárul, tartalmát a német nyelvterületen megjelent antik és középkori szerzők (1500-ig) művei jelentik. Humanista, kora újkori művekkel abban az esetben foglalkozik, ha azok antik és középkori művek továbbadásának, kiadásának („Tradierung”) tekinthetők (pl. a Gruter-tól kiadott „Lampas”). Ezzel magyarázható, hogy nem veszi fel a Gruter kiadásában megjelent, Janus Pannonius verseit tartalmazó *Delitiae CC. Italarum poetarum...* című művet (Frankfurt, 1608).

Marquard Freher (1565–1614) jelentősége historiográfiai és jogtörténeti kutatásaiban és gyűjtésében áll, kiadói munkássága 33 művet (ezek között két editio princeps: a strassburgi eskü és Peter von Andlau) foglal magába, főleg latin nyelvűeket, de vannak köztük ófelnémet, óangol és

bizánci szövegek is. Kiadásai többsége középkori szerzőktől származó, történeti kutatásokhoz fontos mű (*Germanicarum rerum scriptores, Corpus Francicae historiae*). Filológiai jelentősége miatt kiemelkedik a Johannes Trithemius-kiadás.

Janus Gruter (1560–1627) a korabarokk polihisztor alakját testesítette meg. A Bibliotheca Palatina vezetőjeként jelentős szerepe volt annak gyarapításában. Szoros kapcsolatban állt a kiadó Commelinusszal és a költő Martin Opitzal. Heidelbergi működése a kálvinista egyetem fénykorára esik. Életművének középpontjában római szerzők (Florus, Sallustius, Livius, Tacitus, Historia Augusta Romana) kiadása állt, a görög szerzőket Theophylaktos Simokattes, Onasandros és Pseudo-Maurikios képviseli. Livius-, Seneca-, Cicero- és Martialis-kiadásai nagy filológiai értékkel bírnak.

Számos magyarországi vonatkozást lehet találni a kötetben. A Rudolf császárnak ajánlott *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* 1602-es heidelbergi kiadásában Gruter Sambucus Jánosnak és Siegler Mihálynak mondott köszönetet adatközléseikért. Az erdélyi születésű Jordán Tamás, Morvaország főorvosa kutatásaival kibővítve jelent meg Johannes Dubravius *Historia Bohemica* c. műve Freher kiadásában (Hanau, 1602). A Szenci Molnár Albert kiadásában megjelent *Lusus poetici...* Freher Pseudo-Hierocles-kiadását (*Facetiae*) is tartalmazta, Freher előszavával és kommentárjával (Hanau, 1614). A Heidelbergbe utazó Szencinek – naplója tanúsága szerint – Conrad Rittershausen, altdorfi egyetemi tanár (is) ajánlotta a Freherrel és Gruterrel való kapcsolatfelvételt. Filefálvi Filiczki János 1611-ben iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Gruter 1618–19-es hamburgi Cicero-kiadása tartalmazza Filiczki ajánlóversét. Ugyanebben a kiadásban Gruter többek között Dudith Andrásnak is köszönetet mond szöveggkritikai észrevételeiért. Az Erdélyben, Gyulafehérvárt is megfordult Martin Opitz verse megtalálható az 1621-ben Wittenbergben, Gruter kiadásában megjelent Plautus-kiadásban. Gruter a *Lampas sive fax artium liberalium* 4. kötetét (Frankfurt, 1604) – az első háromhoz hasonlóan egy testvérpárnak – Thököly Istvánnak és

Miklósnak ajánlotta. István 1596-ban, Miklós 1603-ban iratkozott be a heidelbergi egyetemre.

Reméljük, hogy a következő kötetben (Hieronymus Commelinus stb.) a brassói születésű és Heidelbergben elhunyt Peter Felckmann is említést fog nyerni. Alexandriai Szent Athanáz görög szövegkiadása Felckmann kiadásában Heidelbergben a Commelinus-műhelyben jelent meg (VD 16 A 3976), egy szintén a heidelbergi Commelinus-műhelyben megjelent másik Athanáz-kiadásnak Felckmann az egyik fordítója volt (VD 16 A 3975).

A kötet világos elrendezésű, áttekinthetőségét 12 oldalas tartalomjegyzék segíti. A kiadott-hagyományozott auktorkok, nyomdászok, nyomdahelyek, a versek szerzőinek és az ajánlások címzettjeinek megtalálásában regiszterek segítenek. Alapos bevezető ismerteti az induló sorozat módszertani elveit. Előnytelennek tartjuk azonban, hogy lábjegyzetek helyett végjegyzetszerű, de számmal el nem látott, tehát nehezen kereshető magyarázatokban találjuk meg a szövegekben említett személyek biográf adatait. Az „Europa Humanistica” (lábjegyzetelt) francia kötetei ebből a szempontból követhetőbbek, az ismertett könyvben való eligazodást viszont előfejt is segíti.

EKLER PÉTER

Rosegger, Peter – Heckenast, Gustav: Briefwechsel 1869 – 1878. Hg. von Karl WAGNER, Max KAISER, Werner MICHLER. Unter Mitarbeit von Oliver BRUCK und Christiane ZINTZEN. Wien–Köln–Weimar, 2003. Böhlau Verlag, 739 l. /Literaturgeschichte in Studien und Quellen, Band 6./

Három ember portréja rajzolódik ki a fiatal író és 32 évvel idősebb kiadója levelezéséből: A levelezők Peter Rosegger osztrák író-költő és magyarországi német származású kiadója Heckenast Gusztáv, valamint a legtöbbit emlegetett Adalbert Stifter osztrák elbeszélő, aki a fiatal írónak példaképe, a kiadónak barátja volt, tehát mindkettőjüknek fontos személyiség. A levelezés

Stifter halála után egy évvel indul, és mintegy 10 évet ölel át, Heckenast életének utolsó időszakát. A fiatal íróhoz címzett leveleiből megismerhetjük egy alkotóbarát kiadó, nagylelkű mecénás gondolatait, terveit, ízlésformáló tevékenységét, írói körét.

A kezdő Rosegger keresi meg a híres kiadót, hogy Stifter akkor megjelentetett levelezését elkérje. A közös barát „ürügyén” válik a fiatal író is Heckenast Gusztáv kiadójának alanyává. A levelek kordokumentumnak tekinthetők, amelyekből e három ember személyisége és munkássága bontakozik ki, háttérben a kiegyezés utáni időszak osztrák–magyar kiadói világával, irodalmi életével és kultúrtörténetével. Stifter már egy éve eltávozott az élők sorából, mégis szinte minden levélben szó esik róla, hiszen mondhatjuk, hogy „összehozta” az ifjú Roseggert saját egykori örökös kiadójával. Rosegger a tisztelet hangján, Heckenast a meleg barátságán ír róla, közben sorban kiadja új pártfogoltja műveit. Figyelemmel kísérhetjük a kiadó-mentor útmutatásait, egy szárnyát bontogató, fiatal író-költő „bevezetését” az irodalomba, aki igényelte is nagy tekintélyű és művelt kiadója véleményét.

A levelek szólnak Stifferrel kapcsolatos emlékeiről, évfordulókról, megemlékezésekről, és műveiről az újabb kiadások kapcsán. A régi barát emlékének ápolása és a szinte „általa küldött” ifjú költő kezdeti botladozásai és felívelésének állomásai párhuzamosan tükröződnek a levelekben. A széles látókörű- és irodalomértő/szerető kiadó az újabb Stifter-kiadásokat ajándékként küldte fiatal felfedezettjének. Egy apa-fiú kapcsolat kialakulásának is tanúi lehetünk az ifjú alkotó és idősebb kiadója, mecénása esetében. Közben megismerjük Heckenast gondolatait Stifter és Rosegger műveiről, művészetéről. A már nem élő nagy osztrák elbeszélőéről, akinek írásait még halála után is barátian gondozta és kiadta, valamint az ifjú osztrák tehetségéről, akit talán nem túlzás azt állítani, hogy ő tett ismertté. Nemcsak a már híres, de a kezdő alkotóknak is egyengette útját. Baráti viszonyban volt íróival, emberi oldalukra is figyelt, nem elsősorban műveik kiadásának anyagi haszna érdekelte. Írói

épp ezért hűek maradtak hozzá. Köréhez tartozott a legtöbb ismert korabeli osztrák művész, magyar műveket is adott ki szép számmal, sőt német fordításban népszerűsítette, pl. Arany és Petőfi költeményeit. Pilismaróti birtokán számos alkotó fordult meg, Rosegger többször is.

A levelezés a stájer költő (tanító) első könyvének gráci megjelenésétől, magyar kiadója haláláig tartott (1869-től 1878-ig). A szerkesztők célja kettős: miközben végigkísérik egy kezdő alkotó érvényesülésének folyamatát, egy vidéki „kívülálló” betörésének útját az irodalmi életbe, ezzel párhuzamosan bemutatják a kor legkeresettebb és legműveltebb kiadójának tevékenységét. A kötet bevezetője szerint e levelezés különösen értékes, mert Heckenast is szóhoz jut benne. Stifterhez írt levelei valószínűleg elkallódtak, ezért is fontosak a Roseggerhez írottak, mert belőlük ismerjük egy rendkívül olvasott, tájékozott és a kor küzdelmeibe belebonyolódott embert és kiadót, aki az osztrák irodalomnak is nagy szolgálatot tett.

A kezdeti „Naturdichter”-t a kiadó esztétikailag is képezte, alakította. Rosegger előnyben részesítette a rövid tárcaműfajokat, Heckenast viszont jobban szerette a hosszabb epikai formákat, a történelmi elbeszélést és fejlődésregényt, s erre bízta felfedezettjét, akinek anekdotaszerű elbeszélései éppoly sikeresek voltak, mint későbbi etnográfiai leírásai szülőhelyéről. Felívelése a liberális népi felvilágosodás jegyében áll. Első történeteit és verseit dialektusban írta. Heckenast örült, hogy talált egy szerzőt, aki a felvilágosodás kései szakaszának népművelési hagyományához kapcsolódik. Fel is kérte egy „Volkskalender” szerkesztésére, amely minden házba eljutna és a népet oktató, művelő hatású lenne. A kiadó ezt a formát, mintegy a népiskola folytatásának vélte. Ám végül nem váltotta be reményeit, mert Rosegger nem tudott igazán a népnyelvén és a felkért írók (Anzengruber, Hamerling, Anastasius Grün, Kürnberger, Vacano etc.) is inkább a képzett olvasóknak feleltek meg, mint az egyszerű népnek. A 30 ezer példány helyett ezért csak 4–5 ezret adhattak ki, így az elmaradt siker miatt Heckenast is elvesztette érdeklődését a kalendárium iránt, amely 1873-

ban indult és a kiadó halála után még két évig (1879/80) folytatódott a Wiener Verlag Manz kiadásában. Hasonlóan végződött Rosegger folyóirata, a *Heimgarten* is, amely 1876-tól 1906-ig állt fenn, saját szerkesztésében, az osztrák Leykam kiadásában. E „családi” lapnak szánt folyóirat mégis bizonyos megélhetést biztosított neki. A *Das neue Jahr* című kalendárium és a *Heimgarten* csak két példa a kor irodalmi próbálkozásából.

Heckenast távolságtartó volt a korabeli német „sikerszerzőkkel” (Scheffel, Freytag, Spielhagen) szemben. 1834-ben átvette Otto Wigand budapesti üzletét, majd 1873-ban eladta a pesti székhelyű Franklinnak, és Pozsonyban haláláig vezette kiadója német részét. Rosegger legkedvesebb írója lett, aki írói programjával Stifter örökébe lépett nála. De még az ő kérésére sem vett fel új osztrák szerzőket (Friedrich Schögl vagy Ada Christen) kiadói terveibe.

A kiadó és írója közötti levelezés nem szokványos, hiszen még pénzügyi téren sem volt viszály köztük. Rosegger a kissé naiv, de törekvő író hallgatott a tapasztalt, nyitott, valamint a kiadói és irodalmi téren is megfontolt Heckenastrá, aki szinte együtt dolgozott alkotóival, anélkül hogy lekezelné őket. Sőt inkább bízta a tehetségében néha kételkedő írókat: „Legyen önbi zalma barátom. Ön született költőtehetség.” – írja Roseggernek egy alkalommal. (46.) Bámulusos olvasottsággal rendelkezett és egy irodalmi kánonhoz közelítette a fiatal író. Tanulási folyamat figyelhető meg a levelekből, amelyben Heckenst szigorúan szemmel tartotta felfedezettje munkáit, művészi színvonalat kívánt, nem mesterit: „Gyakran lelkesednek az emberek egy új költői alkotás iránt, amelyben nem látok egyebet, mint káprázatos frázisokat, vagy egy gyakorlott tollú költő ügyes fércművét.” (44.) Ez a mentor-tanítványviszony vezetett oda, hogy Rosegger személyes ügyeit is feltárta a kiadó előtt, házassági bonyodalmairól, anyagi nehézségeiről is írt. Heckenast nem volt szűkmarkú, Stifter levelei is tanúskodnak arról, hogy sokszor és szívesen adott előleget egy-egy jó könyv elkészüléséért. Roseggernek pl. egyedi módon ajánlotta fel segítségét: „[...]

nem kellene a megélhetésért írnia [...]; talán vagyok olyan helyzetben, hogy 2–3 évig évjáradékot adjak Önnek, hogy ez idő alatt gondtalanul alkosson nekem egy művet [...], amely jelentőségénél fogva megfelelő anyagi hasznot is hozhat [...]" (239–240.)

A bevezető szerint e levelezés a „hírnév genezisé” dokumentálja és tegyük hozzá, hogy egy nagytekintélyű- és műveltségű kiadó személyiségének szerepét is, a közízlés és olykor az írói ízlés alakításában.

A kötet formailag több részre tagolódik, a szerkesztők célja szerint. Törzsét Rosegger 174 és Heckenast 172 levele képezi, és Heckenast haláláról szóló távirat zárja le. A levelezést tartalmas bevezető és kommentár egészíti ki, végül gazdag bibliográfia és Heckenast részletes életrajzi táblázata teszi teljessé. A középen elhelyezett képanyag vizuálisan is közelebb hozza a levelezők alakját és környezetét.

MUTH ÁGOTA GIZELLA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

123. ÉVFOLYAM 2007. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

TARTALOM

<i>Tüskés Gábor</i> : Kókay György (1929–2007)	409
<i>Tóth Pál</i> : Megemlékezés. Kókay György temetésén, 2007. december 6-án, Budapesten, a Megyeri úti temetőben	412

*

<i>H. Kakucska Mária</i> : Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának vázlatos története. I.	414
<i>Bujdosóné Dani Erzsébet</i> : A Székely Nemzeti Múzeum és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége	429
<i>Bálint Gábor</i> : A Szent-György sportlap története	449
<i>N. Mandl Erika</i> : A Napkelet és a művészetkritika	468

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tóth Gergely</i> : Adalékok Mikoviny Sámuel életrajzához	487
<i>Berényi Zsuzsanna Ágnes</i> : Egy különleges szabadkőműves lap, a Székesfehérvári Figyelő	489
<i>Postma, Ferenc</i> : Vitrinas Testimonium für Gregorius Nagymihályi	498

FIGYELŐ

<i>Molnár Gabriella</i> : Divattörténeti kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárban. Körvonalak és ruhaszobrok	504
<i>Németh S. Katalin</i> : Egy nyomdaműhely titkaiból. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2007. május 15–július 14. Budapest, 2007.	507

BIBLIOGRÁFIA

<i>Papp Andrea–Hegyközi Ilona</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2006-ban	509
---	-----

SZEMLE

Körmendy Kinga: <i>Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543. Bp. 2007. (Fedeles Tamás)</i>	527
Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Szerk. Horváth Alice. Vác, 2007. (<i>Körmendy Kinga</i>)	530
Knapp Éva: „Judít képit én viseltem” Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. Bp. 2007. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	534
Nagy Imre: <i>Iskola és színház. A magyar iskolai komédia a XVIII. században és Csokonai vígjátékai. Bp. 2007. (Kilián István)</i>	536
Wierda, Lydia Stijntje: <i>Armamentarium totius sapientiae – Een arsenaal van alle wetenschap: De Franeker academiebibliotheek in de zeventiende eeuw. Ljouwert/Leewarden, 2005. (Eredics Péter)</i>	540

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Tüskés, Gábor</i> : György Kókay (1929–2007)	409
<i>Tóth, Pál</i> : Commémoration à l’occasion de l’enterrement de György Kókay, le 6 décembre 2007, à Budapest, au cimetière de Megyer	412

*

<i>Kakucska, Mária, H.</i> : L’histoire brève de l’Orczyanum, bibliothèque de la famille Orczy. I.	414
<i>Bujdosóné Dani, Erzsébet</i> : Le Musée National Sicule et l’Intendance Nationale des Musées et des Bibliothèques	429
<i>Bálint, Gábor</i> : L’histoire du journal sportif ’St. Georges’	449
<i>Mandl, Erika, N.</i> : ’Napkelet’ (Orient) et la critique artistique	468

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Tóth, Gergely</i> : Contributions à la biographie de Samuel Mikoviny	487
<i>Berényi, Zsuzsanna Ágnes</i> : Un périodique des franc-maçons extraordinaire, ’Székesfehérvári Figyelő’ (Observateur de Székesfehérvár)	489
<i>Postma, Ferenc</i> : Vitrinas Testimonium für Gregorius Nagymihályi	498

CHRONIQUE

<i>Molnár, Gabriella</i> : Exposition d’histoire de mode à la Bibliothèque Universitaire de l’Université Roland Eötvös. Contours et statues de robe	504
<i>Németh, S. Katalin</i> : Les secrets d’une officine de presse. Exposition à la Bibliothèque Nationale Széchényi, 15 mai–14 juillet 2007. Budapest, 2007	507

BIBLIOGRAPHIE

<i>Papp, Andrea – Hegyközi, Ilona</i> : La littérature spéciale hongroise de l’histoire de l’imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2006	509
--	-----

REVUE

Körmendy, Kinga: Studentes extra regnum. 1183–1543. Études universitaires et usage de livre des chanoines de Esztergom 1183–1543. Bp. 2007. (<i>Fedeles, Tamás</i>)	527
En mémoires de Miklós Báthory, évêque de Vác (1474–1506). Sous la réd. de Alice Horváth. Vác, 2007. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	530
Knapp, Éva: ’Judit képit én viseltem’ (J’ai donné le rôle de Judit). Études d’histoire de théâtre et de drame du début de l’âge moderne (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	534
Nagy, Imre: École et théâtre. La comédie scolaire hongroise au 18 ^e siècle et les comédies de Csokonai. Bp. 2007. (<i>Kilián, István</i>)	536
Wierda, Lydia Stijntje: Armamentarium totius sapientiae – Een arsenaal van alle wetenschap: De Franeker academiebibliotheek in de zeventiende eeuw. Ljouwert/Leewarden, 2005. (<i>Eredics, Péter</i>)	540

Kókay György (1929–2007)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a 18–19. századi magyar irodalom történetével foglalkozó kutatói közösségek nevében búcsúzom intézeti kollégámtól, a szakma széles körben tisztelt és szeretett tudósától, az Országos Széchényi Könyvtár egykori munkatársától, több felsőoktatási intézmény tanárától, Kókay Györgytől.* Az említett szakmai közösségek, azon belül az Irodalomtudományi Intézet, nagyon sokat köszönhetnek neki. Közel negyven évig szolgált az Intézetnek, s több mint fél évszázadig az irodalomtudománynak, művelődés- és eszmélet-történetnek. Távozásával több tudományos diszciplínát érte súlyos veszteség.

Kókay György azt a manapság ritka tudóstípust képviselte, amely a legmagasabb szintű szakmai kompetenciát egyesíti a kiváló tanári képességekkel, a mindenre és mindenkire nyitott emberséggel. Szűkebb szakterületén, a felvilágosodás korának irodalom-, művelődés-, könyv- és sajtótörténetében kivételes felkészültséggel és tudással rendelkezett. A ‘mansuetudo’ és ‘humilitas’, a ‘modestia’ és ‘disciplina’ erényei egyesültek benne a céltudatos, póztalan feladatvállalással, a minden részletre kiterjedő figyelem adományával. Vonzották a kevésbé látványos alapfeladatok, s filológiai körütekintése és gyakorlata, emberi adottságai és személyes elkötelezettsége lehetővé tették számára, hogy gazdag és változatos életművet hozzon létre. Összehasonlító igényű tanulmányaiban bejárta a 18–19. századi irodalom nagy területeit, s rendkívül sokat tett azért, hogy a felvilágosodás korának törekvései méltó helyet kapjanak a magyar szellemi közéletben.

Kutatásai jelentős részben kötődnek a könyvtörténeti diszciplínához, a könyvkiadás és terjesztés, az újságok, folyóiratok és alkalmi nyomtatványok történetéhez. Legelső, 1954-ben megjelent tudományos közleményének címe, *A II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának leverésétől 1790-ig terjedő időszakban megjelent magyarországi időszaki sajtótermékek ismertetése*, évtizedekre szóló tudományos programot jelölt ki, amelynek megvalósítása egész életében foglalkoztatta.

Korán kialakított kutatói módszerének sajátossága, hogy nem kizárólag művekkel és alkotókkal, hanem könyvekkel és periodikákkal is foglalkozott, ezek kiadási, terjesztési és használati körülményeit, művelődés- és társadalomtörténeti összefüggéseit vizsgálta. Az átfogó anyagfeltáráson, tényeken és hiteles filológián nyugvó elemzés követelményeit tartotta szem előtt, s a nemzetközi áramlatokba ágyazta be a magyarországi jelenségeket. Valóságtisztelő, misztifikációtól mentes

* Elhangzott Kókay György búcsúztatásán, 2007. dec. 6-án a budapesti Megyeri úti temetőben.

történelemszemléletét a források tömegére építő, de azon túl is nézni tudó gondolkodás jellemezte.

Tudományos publikációinak 1999-ben összeállított jegyzéke nyolc önálló könyvet és ugyanennyi, általa sajtó alá rendezett vagy szerkesztett kötetet, mintegy százötven tanulmányt, cikket és több mint ötven könyvismertetést tartalmaz. Ez a bibliográfia azóta két önálló kötettel, több tanulmánnyal és számos recenzióval egészült ki. A számoknál jóval beszédesebb, hogy Kókay György évtizedeken át nem kis részt vállalt a tudományos vizsgálódás alapvető munkaeszközei, a bibliográfiák és kritikai szövegkiadások elkészítésében.

Az 1772 és 1849 közötti magyar irodalom történetének általa összeállított bibliográfiája hatalmas egyéni teljesítmény, amelyet több korszak kutatói használnak évtizedek óta nélkülözhetetlen kézikönyvként. Ez a vaskos kötet rendkívül világos, a sorozat további darabjainak mintául szolgáló, ma is korszerű elvi, módszertani alapvetésre épül, s nemcsak anyagával, hanem szerkezetével is ösztönözte a nemzeti művelődés nagy korszakainak feltérképezését. Fáradhatatlan szerkesztője volt a bibliográfiai kézikönyv sorozatnak, s két további kötet elkészítésében társszerkesztőként vett részt.

Munkásságának másik kiemelkedő eredménye a nemrég lezárult Bessenyei kritikai kiadás, amelynek Tarnai Andorral és Bíró Ferencsel együtt sorozatszerkesztője volt, s amelyben két kötetet rendezett sajtó alá. Ezzel a textológiai munkával meghatározó részt vállalt a magyar felvilágosodás kiemelkedő életművének gondozásában. A kritikai kiadásból, Bessenyeivel kapcsolatos tanulmányaiból a korábbinál jóval árnyaltabb kép bontakozik ki a nemzeti és kozmopolita eszmék sajátos egységét megvalósító gondolkodóról. Még ezt megelőzően részt vett a Jókai kritikai kiadásban; itt ugyancsak két kötetet rendezett sajtó alá. Folyamatos szövegkiadói tevékenységének köszönhető az első folyóirat-történeti szöveggyűjtemény a magyar folyóiratok programcikkeiből, és az 1780–1848 közti sajtóval kapcsolatos levelekből készített összeállítás. Sajtótörténeti kutatásainak további maradandó teljesítménye az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hirmondó* évfolyamaiból válogatott tematikus gyűjtemény.

Az utóbbi szövegkiadások részben párhuzamosan készültek a magyar hírlap- és folyóiratirodalom történetének monografikus feldolgoásaival. Ezek jelentőségét elsősorban az adja, hogy a sajtótörténet összetett és munkaigényes területét az irodalomtudomány sokáig kizárta a kutatásra méltó témák közül. Dezsényi Béla és Dümmerth Dezső törekvéseit folytatva Kókay György egymaga végezte el a magyar sajtó korai időszakának könyvészeti feltárását, először rajzolt átfogó képet a felvilágosodás kori sajtó történetéről, s munkatársaival együtt összeállította a magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiáját. Eredményei beépültek a korszak művelődéstörténeti szintézisébe, folyamatosan ösztönzik az újabb részletkutatásokat, s tankönyv formában is segítik a felsőoktatást.

A magyarországi könyvkereskedelem történetét a kezdetektől a legutóbbi időkig bemutató monográfiája tekintélyes nemzetközi könyvsorozatban látott napvilágot. Ő adott először összegző áttekintést a témáról, s napvilágra hozott olyan kérdéseket, melyekre a korábbi könyvtörténeti kutatások nem adtak választ. Munkájá-

val kezdeményezte a könyvbejegyzések és a cenzúratörténet módszeres vizsgálatát; ezek időközben önálló területekké léptek elő.

Tanulmányainak javát két kötetben gyűjtötte egybe, egy harmadikat munkatársai és tanítványai állítottak össze 70. születésnapjára. Ezekben a felvilágosodás kori Magyarország kevésbé ismert irodalmi, művelődési, mentalitástörténeti és társadalmi jelenségeit állította a középpontba. Az itt vizsgált 18. századi szerzők között olyan neveket találunk, mint például Rát Mátyás, Révai Miklós, Szacsvey Sándor, Kultsár István, Batsányi János, Hajnóczy József, Koppi Károly és Decsy Sámuel. E dolgozatok jelentőségét elsősorban az adja, hogy szerzőjük szakít a felfogással, mely a 18. század második felének minden irodalmi, művelődési jelenségét kizárólag a felvilágosodás fényében igyekezett értelmezni. Megvizsgálta többek között a sajtó és a könyvtárak szerepét az irodalmi nyilvánosság szerveződésében és a korszak szellemi mozgásaiban, feltárta az anyanyelv jogaiért folytatott küzdelem új mozzanatait, s rámutatott a felvilágosodás és a korabeli egyházi törekvések párhuzamos vonásaira.

Munkásságának kiemelkedő részét alkotja végül harmincöt évi folyóiratszerkesztői tevékenysége. Ez idő alatt a 123. évfolyamában járó *Magyar Könyvszemle* művelődéstörténetünk legjelentősebb, dinamikus folyóiratává lépett elő, melynek tudománytörténeti jelentősége aligha túlbecsülhető. Miközben maga is számos fontos közleménnyel gazdagította a folyóiratot, szerkesztőként mindig nyitott volt a rendhagyó témák és módszerek iránt, s szívesen adott teret a szakmai vitáknak. A szerzők véleményét messzemenően tiszteletben tartotta, s tartalmi és formai kérdésekben egyaránt nagyfokú rugalmasság jellemezte. Visszafogott hangú könyvbírálatainak tanúsága szerint egészen a legutóbbi időkig figyelemmel kísérte szakterületének új eredményeit.

Ha most e tudósi életmű belső mozgatóit keressük, úgy vélem, pályájának irányítúje a szolgálat hivatástudata volt. Csöndes, visszahúzódó alkata révén évtizedeken át szerényen, gondosan és elmélyülten munkálkodott. Tette a dolgát. Kapkodni, sietni senki nem látta, hangos szavát soha nem hallottuk. Humanista műveltségénél, felkészültségénél és eredményeinél talán csak a szerénysége volt nagyobb. Velünk, fiatalabb kollégákkal mindig közvetlenül viselkedett. Természetes szakmai és emberi érdeklődését kitüntetésnek éreztük. Betegségében is példát adott: akárhányszor érdeklődtem hogyléte felől, még a legutóbbi időben sem beszélt szenvedéseiről. Amikor érezte, hogy már nem sok ideje van hátra, még egyszer bejött az Intézetbe, s mindent elrendezett maga körül, a lehető legkevesebb gondot hagyva hátra kollégáinak.

A tudós halála különös minőségi változást idéz elő az életműben. Miközben egyszerre védtelenné és megfellebbezhetetlenné válik, az alkotótól függetlenül saját mozgásba kezd, öntörvényei szerint. Ennek a mozgásnak akarva-akaratlan mi is részesei leszünk. Jó volna, ha kutatói szellemisége itt maradna és munkálkodna köztünk. Emlékét, tudósi hagyatékát meg fogja őrizni a magyar irodalom, a magyar tudomány története. Miserere ei Deus. Requiescat in sancta pace.

TÜSKÉS GÁBOR

Megemlékezés

*Kókay György temetésén, 2007. december 6-án,
Budapesten, a Megyeri úti temetőben*

Tisztelt Gyászoló Közösség, Családtagok, Munkatársak, Barátok!

Engedjék meg, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rektora, itt jelen lévő dékánja, oktató kollégáim és tanítványaink nevében én is lerójam tiszteletemet, kifejezzem hálánkat és köszönetünket Kókay professzor úrnak mindazért, amit tőle szakmailag és emberileg kaptunk. Mindannyian mélyen megrendültünk, amikor hírét vettük számunkra váratlan távozásának. Spontán módon gyűltünk össze az egyik tanári szobában, és a döbbszent csendben kerestük a szavakat, hogy ki is volt ő számunkra. Amint sorolni kezdtük mindazt, ami az ő vezetése alatt megvalósult intézetünkben, akkor döbbszentünk rá, hogy micsoda összkép tárul elénk.

Dr. Kókay György 1996-ban lett egyetemünk oktatója, 2000–2003 között volt a Kommunikáció Intézet vezetője, és 2005 szeptemberéig professor emeritusként segítette az intézetünk munkáját.

Elsősorban az a szenvedély vezette, hogy diákjainak átadja hatalmas tudását, a szakma iránt érzett szeretetét, és kialakítsa a Katolikus Egyetemen az egyházi sajtó története kutatásának műhelyét. Egy pályázat keretében sikerült is valóra váltania tervét, több kollégát és diákot bevonva a megvalósításba.

Tudományos munkássága és szakmai tekintélye alapján egyetemünk vezetése felkérte arra, hogy vállalja el a Kommunikáció Intézet vezetését. Jól emlékszem rá, hogy ez nehéz döntés elé állította. Kutató tudósként kellett ellátnia egy nagyon igényes szervezői-vezetői feladatot: a viszonylag újnak számító kommunikációs képzés tanulmányi kereteinek és oktatási gyakorlatának kialakítását karunkon. Tudatos szolgálatként teljesítette ezt a feladatot. Rá hárult az új, kredit rendszerű oktatás bevezetése, a kommunikáció szakoktatási tervének kialakítása. Az intézet jó részben neki köszönheti, hogy a kommunikáció szak az egyetemen elfogadott, sikeres és sokak által látogatott szakká vált.

Különös gondot fordított az utánpótlás nevelésére. Az általa felvett fiatal kollégák mára mind tudományos fokozattal rendelkeznek, és folytatják azt a munkát, amelyet Kókay professzor úr megkezdett.

Csendes, kiegyensúlyozott, barátságos emberséget sugárzó egyéniségén áttetszett a keresztény ember elkötelezettsége.

Az ő életében is jelen van egy életmű, amely a tudományos életrajzokban, egyetemi évkönyvekben dokumentálható, és van egy másik, amely az emberi kapcsolatokban, a szívekben és emlékeinkben él tovább: egy bátorító szó, egy kiállás valaki mellett és az ingyen átadott tudás. Az égi annalesekben ez is nyilván van tartva, és ez adja meg nekünk a reményt, hogy Kókay tanár úr is elfoglalhatja azt a helyet, amelyet a Mennyei Atya öröktől fogva készített számára.

TÓTH PÁL

PPKE BTK Kommunikáció Intézet

H. KAKUCSKA MÁRIA

**Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának
vázlatos története I.¹**

Az Orczyak állítólagos 8200 db könyvének Hóman Bálint – Szekfű Gyula² szerinti létezéséről, „melyeket az öreg Lőrinc tábornok és ennek fia szedett össze”, (még) nincs hitelt érdemlő dokumentum. Egyes feltételezések szerint már a franciául is tudó Orczy VIII. István³ is vásárolt könyveket, míg mások írni-olvasni tudását is megkérdőjelezzik. A fennmaradt hagyatékból azonban az sem állapítható meg, hogy költő fia, Lőrinc⁴ idejében folytak-e az igazán nagy beszerzések, vagy unokái, I. József és I. László idejében. Minden kétséget kizáróan kijelenthető, amennyiben létezett egy könyvtár, annak a családi levéltárhoz hasonlóan kalandos sorsa volt. E tanulmány első része a könyvtár történetéről, második része a könyvekről, tulajdonosaikról kíván szólni.

¹ Előadásként elhangzott az *Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig*. Nemzetközi tudományos konferencia és kiállítás. Sárospatak, 2003. október 1–3. GRANASZTÓI Olga–H. KAKUCSKA Mária: *Az archívumoknak, könyvtáraknak is megvan a maguk története...*, Az Orczy-család könyvtáráról.

² HÓMAN Bálint–SZÉGFÜ Gyula: *Magyar Történet*. Bp. 1936. 25: „...A hazai kastélyokba éven, évtizedeken át ömlött megszakítás nélkül az új szellemi táplálék; ekkor alakuló főúri könyvtáraink csupa francia könyvből állanak, ... a 8200 darabot kitevő Orczy-könyvtárt az öreg Lőrinc tábornok és ennek fia szedte össze.” L. még KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.² 539: „...Az Orczy-könyvtár utóbb Aradra került maradványa mintegy 8000 kötetből állt.”

³ A 17. században Somogy és Vas megyében még kismemesi sorban élő Orczy családnak VIII. István (1669. IX. ? – 1749. XII. 12.) katonai-hivatalnok pályájával alapozta meg felemelkedését. Heves és Külső Szolnok vármegye első alispánja 1713–1715-ig, 1714–1731 között a Német Lovagrend kapitányi megbízottjaként a jászkunok kapitánya, majd aloroszágbíró volt 1732-ig. 1736-ban kérésére a magyar bárói címet is megkapta. A Nyáry családból származó felesége, Petrovay Zsuzsanna (1690. X. 6.–1737. IV. 2.) révén hatalmas, elzálogosított birtokok jogát szerezte meg, amelyeket hivatali pályáján kapott fizetéséből vásárolt vissza.

⁴ A tábornoki, főispáni, egészség- és vízügyi biztosi tisztséget ellátó költő Orczy Lőrinc (1718. VIII. 9.–1789. VII. 28.) még nagy és osztatlan vagyont örökölt, leszármazottai – két fiú és négy leány – idejében azonban már meg is indult a vagyon elaprózódása.

Az elmúlt évtizedek levéltári kutatásai során az Orczy család archívumának sérülései felbecsülhetővé, sőt – Orczy Seraphinné, Piret Eugénie⁵ kezelte iratok kivételével – a hiányzó dokumentumok jelentős részének mai lelőhelyei is megállapíthatóvá váltak. E munkálatok alatt az is kiderült, bárhol is legyenek napjainkban az „előkerült” iratok, az elsőnek tekinthető rendszerezés nyoma, a vörös krétás, három betűből és numerusból álló jelölés a mai napig mindegyikükön megtalálható. Némelyikükön azonban, jelenlegi tárolási helyüktől szintén függetlenül, az Orczyak „legendás” könyvtárának szempontjából fontos, fekete tintás, az 1840-es évekbeli rendezés-félére utaló nyomok is láthatók. Csak feltételezni lehet, hogy ki és mikor végezhetett ilyen munkálatokat. Az biztos, hogy a levéltár valamikori őre(i) több feladattal – például a titkárral, a család jogi képviselőjével is meg volt(ak) bízva –, s ezek közül a könyvtárosi lehetett a legkevésbé fontos a család szempontjából.

Hogy a családnak már Orczy Lőrinc (1718–1789) idején volt könyvtára, arra Batsányi János 1786-ban írt levele⁶ nemcsak utal, hanem némi fényt is vet az állomány nagyságára, és mintha több könyves helyre is utalna: „...Nagyságod őrsi könyves-házában találtam olyan némely könyveket is, melyek kétszer, háromszor is meg vannak. ...”

Orczy Lőrinc Leveleskönyvének⁷ 1769. áprilisi bejegyzése „Gyöngyössi Épületesemhez vagy 600. szálfára, és 50 000. Sindelre lészen szükségem. ...” egy építkezés munkálatait mutatja. Talán a könyv- és levéltár épületét is, amelyet Fekete Nagy Antal, az Orczyak levéltárának fondálója is említ. Gyöngyös város tanácsa 1723-ban ajándékozta azt a területet egyik földesurának, Orczy VIII. Istvánnak, amelyen a kastély jelenleg is áll. Arról még közvetett adataink sincsenek, hogy Tarnaörsről könyveket költöztettek volna át Gyöngyösre. Ezek szerint két könyvesháza lett volna az Orczyaknak: egy Tarnaörsön, Orczy Lőrinc rezidenciájában és egy Gyöngyösön, ahol többnyire idősebbik fia, I. József tartózkodott? Batsányi 1786-os levele és Orczy Elemér 1934-ben felvett Jegyzőkönyve⁸ ezt látszanak megerősíteni. Orczy Lőrinc halála után örököse és a család feje idősebbik fia, Orczy I. József⁹ lett. Majd ennek fiaival, II. Józseffel, II. Lőrincel, II. Lászlóval és I. Györggyel négy ágra szakadt a család: az erdőkövesdire, a gyöngyösire, a tarna-

⁵ H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc hagyatéka és ismeretlen versei*. Előadás a MTA, Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi osztályán. Bp., 2001. április 18.; Uő: *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról*. = Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 1. sz. 74–80. (Továbbiakban: MKsz és oldalszám.)

⁶ Figyelő, VII., 314.

⁷ H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc és leveleskönyve*. Bp. 2003. a 35. levél, 90; 48. levél, 106., és BÁRYNÉ GÁL Edit: *Gyöngyösi évszázadok*. Gyöngyös, Mátra Múzeum Baráti Köre kiadv. 1992. 3.

⁸ ORCZY Elemér: *Jegyzőkönyv. kézirat*. Köszönöm az Orczy családnak a megtekintést.

⁹ Orczy József (1740. IX. 20.–1804. XII. 14.) szintén a Nyáry ősöket is felmutató Berényi Borbálát, Haller Sámuel tábornok unokáját vette nőül; akinek ősei Haller György szatmári kapitány és felesége Nyáry Borbála voltak. Berényi Borbála és Orczy József házasságakor nemcsak a Nyáry-vagyon Orczyak és Hallerek kezében lévő részei egyesültek, hanem a két család levéltára is.

őrsire és az újszászira. Orczy Lőrinc fiatalabbik fia és utóda az abauji főispánságban, I. László házassága gyermek nélküli maradt.¹⁰ A régi magyar jogszokás szerint a levéltár őrzőjének a legidősebb ág képviselőjének, így az Erdőkövesden rezidáló II. Józsefnek kellett volna lennie. Ez azonban az iratok elszállítását jelentette volna, de azok továbbra is Gyöngyösön maradtak a fiatalabb 2. ágnál, II. Lőrincnél – mint néhány rendelkezésre álló feljegyzésből tudható –, így feltehetően apjuk, I. József könyvtára is. I. Lőrinc „őrsi könyves-háza” minden bizonnyal Tarnaőrsön maradt. Joggal feltételezhetjük, hogy a „függetlenedő családfők” mindegyike rendelkezett egy-egy saját, személyes könyvtárral, erre 20. századi példát találtunk. Az örökösödés menetének megfelelően, II. József 1811-ben bekövetkező halálával immár jogszerűen is a második fiú, II. Lőrinc, az aradi főispán következett. Azaz most már „jogosan” maradt az archívum továbbra is Gyöngyösön. De valamikor – egyelőre nincs rá pontos adatunk, Fekete Nagy Antal is csak „a század második felére” teszi –, valószínűleg II. Lőrinc 1861-ben történő elhunytát követően, elszállították az archívumot a legfiatalabb fiú, I. György székhelyére, Újszászra, ahol tűzvész pusztította azt.¹¹ Majd rendezés céljából bekerültek a budapesti Piarista Rendházba, onnan a MOL-ba, ahol 1959-ben készült el a fondálás munkájával Fekete Nagy Antal. Könyvekről, könyvtákról nem esik szó. Az Orczyak, különösen a „mecénás” I. Lőrinc és I. József könyv- és kultúra szeretetéről több adat is rendelkezésünkre áll, míg I. László tájszeretéről a pesti homokon az 1797 körül létesített – ma már újra – Orczy-kert tanúskodik,¹² s így érthetetlenül állunk egy bibliotéka nemlétezése előtt.

Márki Sándor, a tudós aradi történész részletesen írt a város nyilvános könyvtáiról, rangsorban az elsőként megemlítve a „Lyceumi könyvtár”-at,¹³ amely

„...mint ilyen áll,

- a) a törzskönyvtárból,
- b) a tanári könyvtárból,
- c) az ifjúsági könyvtárból.

A törzskönyvtár azon, többnyire csak a századunk második feléig megjelent könyveket foglalja magában, melyek Arad szabad királyi város adományával, vagyis az úgynevezett Orczy-könyvtárral, továbbá a Vásárhelyi-család, Bohus István, Hendrey Pál, Török Béla, s a magyar országgyűlés ajándékával, végre az iskolai értesítőre nézve a hazai intézetek közt fennálló csereviszony következtében került a főgimnázium és főreáliskola birtokába. A gyűjtemény teljesen még nem lévén rendezve, a kötetek

¹⁰ Orczy I. László (1750. IV. 14.–1807. IV. 15.) abauji főispán, aranykulcsos kamarás is volt. A császári ház elleni szervezkedés miatt kegyvesztetté is vált. Kora szabadkőművességében részt vett. Abensberg Traun Terézzel kötött házasságában csak egy korán elhalt gyermeke született.

¹¹ L. az 5. jegyzetet.

¹² Néhány évtizedig „Asztalos János” ifjúsági park nevet viselte.

¹³ MÁRKI Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. A török hódítástól napjainkig. II.* Arad, 1895. 115–116.; Uő: *A Kölcsey-Egyesület évkönyvei 1881–1883.* Arad, 1884. Megemlíthető még: LAKATOS Ottó: *Arad története. II–III.* Arad, 1881.

számát véglegesen nem lehet feltüntetni; egészben véve azonban 13197 műből, 131 térképből és 1833 iskolai értesítőből állhat. Ez összegben a legelőkelőbb hely az Orczy-könyvtáré, mely 7078 számozott, 1049 számozatlan s 998 kettős kötetet, továbbá 131 térképet, összesen tehát 9125 kötetet és 131 térképet tartalmaz. E becses gyűjtemény eredetileg Gyöngyösön volt elhelyezve s a báró Orczy-család egyes tagjainak, különösen Lászlónak s a két Lőrincnek tudományszeretetéséből keletkezett. ...”

Eckhardt Sándor¹⁴ az Aradra került francia könyvekről írt tanulmányában ezek jórésze eredeti tulajdonosának gróf Csáky Istvánt és feleségét, gróf Erdődy Júliát tartja,¹⁵ teljesen helyesen. Külön nem említi, nem részletezi az esetleg nem az ő gyűjteményükbe tartozó francia nyelvű köteteket. 1939-ben Szarvasi Margit¹⁶ magángyűjteményekről is szóló tanulmányában a gróf Csáky – gróf Erdődy házaspár könyveiről szólva már megemlíti az akkor még az aradi művelődési palotában őrzött „Orczy-féle könyveket”.

Tehát kellett léteznie egy Orczy-könyvtárnak, amelyet valamikor egy családtag adományozott a városnak. De hogyan, miért és mikor kerültek az Orczy család tulajdonában lévő könyvek Aradra? Kiknek a könyvei voltak ezek? Miért tisztázatlan még mindig sorsuk? Miért nincs egyetlen mutató, katalógus a könyvtár az állományról? A példamutatóan gazdálkodó, gondos Orczy Lőrinc miért nem készített kedvelt könyveiről listát? Voltak egyáltalán használói a bibliotékának? Ezekre a kérdésekre keresünk választ e tanulmány keretében.

A felsorolt kérdések közül a legkönnyebben az utolsóra lehet válaszolni. Különböző kedvező változások következtében lehetővé vált a családi archívum egyes, Magyarországon kívüli helyeinek kutatása, s e munkák sorában az Arad megyei „A. D. Xenopol” Könyvtár¹⁷ és az ottani levéltár következhetett. Az archívumban különböző évekből ránk maradt „kölcsonzó cédulák” megtalálásával azt mondhatjuk, hogy „könyvtárnyi mennyiségű” könyv Gyöngyösön volt 1864-ig.¹⁸ A család

¹⁴ ECKHARDT Sándor: *Az aradi Közművelődési Palota francia könyvei*. Arad, 1917. 5–25. Mapnapság „Kultúrpalota”-ként említettik, pl.: UJJ János: *Arad. Történelmi városkalauz*. Arad, 2001.

¹⁵ Csáky István (1741–1810) szepes megyei birtokos családban született, a bécsi Theresianumban tanult; nem vett részt sem a köz-, sem a politikai életben, irodalom művelő sem volt. 1764-ben feleségül vette az akkor tizenhét éves Erdődy Júliát (1747.k.–1809.k.), a kor hírhedtté váló személyiségét, akinek még emlékét is igyekeztek eltörölni: MOL, Csáky család levéltára, P szekció 73 ide vonatkozó részeit. E téma kutatója Granasztói Olga; l., az 1. jegyzetet.

¹⁶ SZARVASI Margit: *Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*. Bp. 1939. /Az OSzK kiadványai. Szerk. RÉDEY Tivadar. VII. Magán könyvtáraink a XVIII. században./ 56.

¹⁷ Ezúton is szeretnék a könyvtár jelenlegi igazgatójának Florin Didilescu úrnak és munkatársainak – Monica Takács-Máthé, Ligia Margea, Adriana Czibula, Gabriel Szünder – köszönetet mondani a munkában nyújtott segítségükért.

¹⁸ Archivele Statului Arad, Fondul Familial Orczy-Vásárhelyi, Arad 1781–1856. Despre documentele din Fondul Familial Orczy-Vásárhelyi, Nr. 5.: Evidența parțială a bibliotecii Orczy-Vásárhelyi: liste și fișe despre cărțile existente, respectiv împrutate. -mss.rig., l. latină, maghiară, germ., franceză. Datele extreme f.d.f.hoc. (Továbbiakban: ASA és szám.)

vagy valamilyen megbízott személyek, legalábbis egy időszakban, kb. 1822–1864¹⁹ között, olyan gondosan ügyelt/ek fel a könyvekre, hogy még a családtagok nevére is „kölcsonzó jegyet” állítottak ki hol magyarul, hol németül, néha latinul, esetenként az elvitelükkel megbízott személyt is megemlítve. Ilyen például az „Újszászi uraság”, vagyis I. György nevére Gyöngyösön keltezett cédula, melyet a könyvek – számunkra még névtelen – felügyelője állított ki:

„ 3. kötet n° 1327-9 B.N.V
La nouvelle Eloise pour J.J. Rousseau, ezt Barát Tisztartó Úr hozván a' czédulát
a' M[é]l[tósá]gos Újszászi Uraság' számára kivitte. 835dik 9ben [november] 17kén
Baráth János
Tisztartó mp.”²⁰

Egy ezután következő szebb, olvashatóbb írással kiállított cédulára talán maga az újszászi uraság, báró Orczy Görgy vezette rá a kiegészítő megjegyzéseket:

„Feljegyzése a' Gyöngyösi Könyv-tárból kivett Könyveknek:
Collection Complete des Oeuvres de Mr.
Voltaire edition – későbbi ceruzás megjegyzés: megvan
Collection kxes??? belle de Geneve 1768–
409 A.I. – későbbi ceruzás megjegyzés: 409–438
Wielands poe:tische Schriften 1.2.3.
I.H.1585–J.C.4.V – későbbi ceruzás megjegyzés: nincs
Le Paradis perdu de Milton I.1.2.–1716–
J.C.S.N. – későbbi ceruzás megjegyzés: nincs
Les Nuits L' Young I.1.2.–1727–8.C.5.N. – későbbi ceruzás megjegyzés: nincs
Oeuvres diverses de Pope. I.1.2.3.4.5.–
1766–70 C.5.N. – későbbi ceruzás megjegyzés: csak alá-
húzás
Geographie Moderne pour S.Pinkerton,
G.1.2.3.4.5.6.–2708.3.3.E3.N. – ez a korabeli, tintával tett kihúzás
majd alatta a báró kezeírásával:
23 Julius 1833
835ki 9ber 16-án visszahozva Oeuvres diverses de Pope mind az 5 rész és les Penses
de Rosseau egy részben. B. Orczy György”²¹

Az egyik legérdekesebb ilyen cédulát, amelyen se dátum, se a kiállítás helye nincs feltüntetve, „Gräfin Steffen Csáky”, vagyis a francia nyelvű könyveiről messze földön híres könyvgyűjtő Erdődy Júlia²² nevére állították ki:

¹⁹ A szép kézírással írt listán a dátum utolsó száma a tinta elmosódása miatt nem jól olvasható; lehet 1-nek, de 4-nek is olvasni.

²⁰ ASA, 10 r. Magyar nyelvű. Később más, ceruzás kézzel, magyarul tett megjegyzés: ab 1329 megvan; az Uj Heloise: 1301 -nincs. E megjegyzésekre később még visszatérünk.

²¹ ASA, 11r. A különböző írásmódokkal az eltérő kézíráásokat kívántuk érzékelteni; csak akkor emendáltuk a szövegeket, ha értelemzavaróak voltak, a []-ban a tanulmány írójának megjegyzései olvashatók.

²² ECKHARDT Sándor: *i. m.* A Csákyak anyagi problémák miatt kénytelenek voltak megválni könyveiktől, amelyeket Atczél István vásárolt meg, ezzel az Arad vármegyében lévő sikulai kastélyának könyvtárát alapozta meg. Később ezek is Aradra kerültek.

- „– Collection complete des Oeuvres de M. Crebillon le fils. 7 tome
- La Paix de l' Europe, ou project de pacification generale
- Henriette Vindtanus[?] ou la Coquette abeste[?]
- Le conversations d' Emilie
- L' homme Moral ou l' homme Considerá?
- Le Parnasse libertine
- Le Christianisme de voilé”²³

Gróf Csáky Istvánné, gróf Erdődy Júlia életéről ami kevés tudható könyvgyűjtőszenvédeljétől eltekintve, nem igazán pozitív.²⁴ Csákyiné és férje Orczy I. Józsefnek illetve Lászlónak is kortársa volt, minden további nélkül kapcsolatba kerülhettek egymással. A meglepetés csak a kikölcsönzött művek némelyikében rejlik. A szabados életvitelt folytató Erdődy Júlia éppen a libertinus irodalom két olyan művét kérte el, amelyek meglétét feltételeztük volna saját könyvei között is. A „kölcsonzójegy” kiállításának dátuma és helye pontosan nem tudható, legkésőbbre 1809-re becsülhető, mert Erdődy Júlia 1809 körül már elhunyt.

Érdekes a következő lista is:

„Mai nap a Gyöngyösi Bárá Orczy család Konyvtárából a kovetkező konyveket vettem ki:

Diderot Oeuvres philosophiques	–1369–73	5 kötet
Heptameron francais	–1295–7	3
Contes et nouvelles de Marguerite de Valois	2
Schmettau Memoires secrets de Hongrie	–6724–30 [??]	1
Pferdebuch in	[?]	1
La cronique scandaleuse	3
Servies les femmes des 12 Cerars[?]	2
Manley l'Atlantis	5
Le nouveau Diable boiteau	1
Anecdotes de la Comtesse du Barry	1
Soulavief[?] Memoires historiques de la Cour de France	1
Memoires secrets sur la Bapi[?]	4
Correspondance de Mme de Gourdon	1
La capette [??]verte de M. S. Sartinis	1
Receud de pieces unpeu -un peu	2
Herkules tonuratio [?]	1
Le decameron francais	1
L'un de plus	1
Le pie d' de Fanikitle [?]	3
La raison en delire	1
Testament politique du prince ... Rakoczy	2
Szapáry der ...atpüti [?]	1
Gyöngyös Január 2a 1864 ²⁵	ifj. Szapáry Iván 41 kötet.”

²³ ASA, 3r.

²⁴ KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1987. 227–228.

²⁵ ASA, 26 r.

Ez a néhány „kölsönzőjegy” nemcsak könyvek létét bizonyítja, hanem a családtagokon kívüli, a családhoz nem szorosan tartozó személyeknek is kölcsönzött olvasnivalóval mintegy „kölsön könyvtári” működést is. A cédulák sajátsága továbbá, hogy nem egyszeri használatra készültek, hanem akár egy év múlva is felírták a kivételhez képest történt változásokat: a visszahozott művek címét, darabszámát, visszaküldőjét. Esetenként a jelzetet is ráírta a kiadó személy, ilyenkor biztosan a felügyelőjük adta ki ezeket, illetve nem volt azonos a kiadó és a visszavevő személye. A kölcsönzőcédulák elenyésző töredéke maradhatott ránk a kb. 50 db papírral. Feltűnő még – mint a 21. jegyzetben jeleztük –, hogy későbbi, más kézzel, ceruzával készített magyar megjegyzések olvashatók némelyikükön, többnyire a kötetek hollétéről. A kölcsönzés helye általában szerepel a dátum részeként vagy az elismervény megfogalmazásában

„Aus der Freyherrlichen Orczyschen Büchersammlung ausgeborgten habe erkannt, Gyöngyös den 5ten August 1828, Johanna Herta N...” vagy „Quit[t]ungen aus der Schönen Bücher 8. und 9. Lieferung N° 212 und 213 aus der Baron Orczyschen Bibliothek zugenom[m]en. Gyongyos den 13. Februar 834, Michael Fischer mp.”

a másik név nemcsak kibetűzhetetlensége, hanem a sorok töredékessége miatt is olvashatatlan. Orczy I. Ferenc (1820–1877) ezredes, az újszászi ágból, latinul kölcsönöz:

„Hoc ex Bibliotheca Familiae nostrae me excegisce recognosco Gyöngyösini, die 28a Sept. 834. L.B. Franciscus Orczy, mp.”

Comtesse Nina, (Anna), II. Lőrinc leánya (1810–1879) felsorolja német nyelvű levélkéjében a nála lévő könyveket. Van olyan hét darab műről szóló irat is, amikor a „könyvek őrzője” a katalógus oldalszámát, a kötetek szerzőjét, címét, jelzetét is feljegyezte, azután a kölcsönző hellyel-dátummal- saját aláírásával látta el „Erdő Kövesd, den 17a Juli 1824. Frayin von Orczy”,²⁶ majd alatta megint más, nehezen kibetűzhető kézzel németül „Alle diese Bücher, Diderot ausgenommen, ... derIliade Homers werde durch den Kövesder ...übergeschickt ...der 18ten Juli 824”. A listán valaha valóban szerepeltek a *Diderot, la religion*, és az *Iliade von Homer* című művek, ezeket vastagon át is húzta a hajdani visszavevő. Mindezeket a feljegyzéseket korrigálta a kötetek hollétét vizsgáló későbbi ceruzás kéz, mert megjegyzése szerint, már nem találta a „277. Alte Grundsetzen der Jesuiten Orden, 3.k.4873.” című művet.

²⁶ Freyin von Orczy: az erdőkövesdi – legidősebbik – ág képviselőjének, II. Józsefnek (1779–1811) a felesége Pejachevich Franciska (1784–1861) volt – neve időnként Xavéria alakban fordul elő. Van tőle még 1825. január 20-i lista is, ezen más könyvek szerepelnek. Négy gyermekük volt: I. Lajos, XI. István, I. Paulina, Eleonóra. Ennek az ágnak a „nevezetessége” lesz egy Bessenyei György-kézirat birtoklása.

Hét darab könyvről rendhagyó módon készült jegyzék, mert nem közli a kölcsönző nevét, ugyanakkor felsorolja a kivett kötetek címét, szerzőjét, a kötetek számát, jelzetüket, alá is írta olvashatatlanul, majd németül kiegészíti valaki „verabgefolgt den 6ten 9ter 1846” és mindezek alatt ismét más kézzel, ezúttal is olvashatatlan aláírással „az 1ső sz. alatti könyvek közül beadatott 3 darab, míg hiányzik 140 sz. és 145 k.sz. alatti 2 kötet.” Ez az 1. szám alatt felsorolt olvasnivaló a *Gazette nationale, ou le Moniteur universel pour l'année 1791–1793* volt, a „deux Vol: H.I.V.–140–148.” megjegyzéssel. Ezt az egészet ellenőrizte az a későbbi ceruzás kéz.

Érdekes még egy, „Zum lesen für L.”²⁷ számára készített, a „Seiten des Catalogs”, azaz a katalógus különböző oldalairól kiírt három és fél oldalas lista; amelyet szintén ellenőrzött a ceruzás kéz. Találtunk egy olyan A4 nagyságú papírlapot, amelyen egymás mellé tizes-, egymás alá százas bontásban írt számoszlopok láthatók, néhányuk ki van egészítve címmel vagy szerzővel, de minden egyéb más megjegyzés nélkül; illetve a számoszlop egy részénél pusztán csak „Az Orczy-könyvtárból Kollmann följegyzései szerint hiányzó munkák” megjegyzés olvasható s következik pár számsor.

A kölcsönzőjegyeken olvasható művek, szerzők alapján azonban a megyei könyvtár jelenlegi katalógusában nem jártunk sikerrel: nem az Orczyak hajdani köteteiből kaptunk olvasnivalót, hanem az időközben ide került más gyűjteményekéiből. Az olvasójegyek, cédulák csak elképzelni segítettek a bibliotékát és tanúsítják még egy hajdan volt, gondosan vezetett katalógus használata mellett, a könyvek gondos felügyeletét is.

A „Kinek a könyvei és miért kerültek Aradra?” – kérdések megválaszolása nem egyszerű. Orczy VIII. István és I. Lőrinc életében a familia rezidenciája nyáron Tarnaörsön volt, Gyöngyösön a leendő utód, azaz I. József rezidált. Lőrinc és két fia életében a gazdaságosságot is szem előtt tartva tarthatták az iratokat, illetve József könyveit Gyöngyösön. A személyes hagyatékok anyagából tudjuk, hogy az idősebbik fiú, I. József is „irodalom-érdekelt” volt, maga is verselt. Halála után a „takarékos” gyakorlatnak is köszönhetően lehetett őrzője a könyv- és levéltárnak I. József második fia, a gyöngyösi kastélyt öröklő II. Lőrinc.²⁸ Ő 1830-tól 1836-ig az aradi főispáni tisztelet látta el. Tevékenysége jelentős volt Arad számára, mert az ő közbenjárása is hozzájárult a „szabad királyi város” rang elnyeréséhez. Orczy II. Lőrinc és az általa vezetett kíséret hozta 1834-ben az oklevelet. Tiszteletükre a város polgári lakossága a Városháza előtt fényes, fáklyás menettel való fogadást rendezett. Orczy II. Lőrinc megvakulása miatt 1836. augusztus 9-én lemondott hivataláról. E sajnálatos eseményről a családtagok gyakran szólnak:

²⁷ Egyelőre nem ismerjük L. kilétét.

²⁸ Orczy II. Lőrinc (1784–1861) felesége gróf Batthyány Teréz, Rézi (1790–1843). Egyetlen leányuk Anna, becenevén Nina (1810–1879), Szapáry József felesége lett 1830-ban.

„...Hatodik év múlik már mióta Bátyánk ő Excellentiája testületi tulajdonainak leg becsesbikétől, szeme világától meg fosztva, a' világ kellemait nem élvezheti, magány körökre szorítva becses életét panva [!] tölni kényszerítették...”²⁹

Nem derül ki, mi okozta II. Lőrinc szeme világának elvesztését. Feltételezhető, hogy az archívum és könyvtár e sajnálatos eseményt követően is Gyöngyösön maradt. Nincs 1861/64 utáni „kölcsonzócédula”. A családon belül pereskedés indult valamikor 1841–42 körül, amikor is Orczy II. Lőrinc esküetele szerint

„...Öcsém László ugymint idősb atyafi, s több rokoni ágh fentartója, azért hogy Pest városában az Urak Utcájában fekvő és Öcsémmel tett osztálykor nyilamba jutott ősi házamon kívül, minden egyéb fekvő Jóságomat és ingó vagyonomat, egy millom két száz ötven ezer pengő [f] [orin]tokért vőmnnek gróf Szapáry Józsefnek s' leányomnak Bárá Orczy Annának eladtam, nevezett öcsém folyamodásában elősorolt adóságaim fedezésére s' kielégítésére, ...ellenem csődöd [!] kért – jo lélekkel megvallom: hogy én az érdeklett minden Jóságomat nem szinlettem, s' testvér öcsém öröklése kijázdására, hanem valósággal és igazán eladtam vőmnnek és leányomnak, ezek pedig az egész fassionalis árt egy milliomm két száz ötven ezer Conventios forintokban, nekem fogyatkozás nélkül kifizették. ...”³⁰

A per további irataiból kiderül, hogy nemcsak a pesti ház eladásáról van szó. II. Lőrincnek csak egyetlen leánya volt, VI. Anna, s az eladás révén, amelyet a család férfitagjai látszólagosnak, emellett jogtalannak is tartottak, mert a fiágat illető, azaz, elidegeníthetetlen dolgokra vonatkozott.³¹ A vádaskodásból az is ki-

²⁹ MOL, P szekció, 525, Processualis, 9. cs. Nr. 19. Cassa communis Orczyana, 1834–1841; 10. cs. Nr. 20. Protocollum congregationum familiae Orczy, 1834–1844; l., még a 29. jegyzet. Az iratokat eredeti helyesírással közöljük; a kiemelések a tanulmányirótól származnak. Továbbiakban: P 525, csomó- és iratszám.

³⁰ P 525, 10. cs. Nr. 23. Causa concursualis Ladislai Orczy contra Laurentium Orczy, 1843; Nr. 21. Status causarum Orczyanarum, XIX. sz. A család pereit állásának ismertetése: „... melly summának hova lett fordítását, és főleg általam saját szükségemre, és mikor lett adóságaim kifizetésére, mit is mennyit fordítottam, mennyi maradt fel a' fassionalis sommából saját adóságaim lerovása után, s' hová fordítottam azt, nem különben a' még birtokomban lévő minden képzelhető actio vagyonomat, legyen az ingatlan, vagy ingó jószág, tőkék, kész pénz, status papirosok, drágaságok vagy akár minémő becses jószág úgy fide az ezen fassiora és adóságaimra vonatkozó minden okiratokat, bevallokat tractatusokat, nyugvánokat, legyenek azok csak az én kezeim között, vagy nőmnél, leányomnál, vőmnél, vagy akárkinél másnál, ezen letett esküm alatt hiven, igazán hijány s' fogyatkozás és mentalis reservata nélkül felfedezem s' kivallom, abból legkevesebbet sem titkolok el, sőt azt is, mit netalán én elrejtettem, elenyésztettem, megsemmisítettem, vagy tudtommal más valaki elrejtett ki jelentem Isten engem etc.”

³¹ P 525, 10. cs. Nr. 20.: „...1843 áprili 1...minthogy Bátyánk belső titkos Tanácsnak Bárá Orczy Lőrinc a' halála után öröklésünkre szállandó férfi ágú jószágait szinlett szerződés mellette – vejének Gróf Szapáry Józsefnek s' leányának bárá Orczy Annának kezére juttatni törekedett –, javainak zár alá vétele iránt múlt 1842 évi Január hónapban legfelsőbb helyre tett folyamodásunkra nemes Pest s' Heves megyéktől a' dolog épségben tartása mellett véleményes tudósítást ... Ambár Bátyánk nekünk s' maradékainknak roppant sérelmü szinlett eladásával nem tesvérileg bánt velünk... Nem tekintve azt: hogy bátyánk férfi ágú józágaiból 317600 pengő forint erejéig már az előtt elidege-

derül, már előzőleg is történt ilyesmi. Ezek az események milyen mértékben érintették a família archívumát-könyvtárát, nem tudhatni. Egyelőre annyi állapítható meg, hogy Arad városának II. Lőrinc főispáni minőségében hozta a várossá nyilvánítás dokumentumát, s valószínűleg ebből az alkalomból ajándékozhatott könyveket a városnak. Hogy ezt a família tudtával, bejegyzésével tette -e, jelenleg meg nem válaszolható, minthogy az sem, mennyi könyvet adományozott. A források – mint láttuk – eltérnek: 7000–8200–9100 kötetről szólnak. A per felkeverte a család férfitagjainak kedélyét, mert nemcsak a birtok „eladás” volt „szabályellenes”, hanem az is, hogy:

„...válasz Orczy Lőrinc f. év febr. 17-én tartott Köz Gyűlés alkalmával, testvér és illetve Nagybatyánknak nagy m[é]l[tósá]gu Báró Orczy Lőrincz urnak ellenünk be adott panaszos nyilatkozatából megértsék azt, hogy mi tesvérek kik eddig tán a Bibliái Patriarchalis életnél is példásabb rokoni szeretettel valánk egy más eránt lebilincselve, most rögtön meg hasonlván Batyánk ellen, véres viadalra ki keltünk, – ...Tacitussal elmondhatni coepitque ubi alii finire.”³²

Lánya, Anna örökölhette ugyan a kastély épületének használatát, de elidegeníthetőségét, az archívum őrzésének jogát már nem. Ezenkívül gondot okozott az is, hogy II. Lőrincnek két életben maradt fivére közül a soron következő idősebbiknek, II. Lászlónak a fiai jóval fiatalabbak voltak a legfiatalabb fivér, az újszászi I. Györgyénél. Valószínűleg még ezért is módosítottak az örökösödési rangsoron. Az iratok és könyvek költöztetése ellen szólt még az Orczy család gazdasági nehézsége mellett, a per is. Már I. Lőrinc két fia, I. József és I. László idejében is gondot jelentett a három leánytestvér – Anna, Mária és Teréz –, örökségének a kifizetése. Ráadásul az 1804 decemberében végrendelet nélkül váratlanul elhunyt József³³...

„Végrendelet nélkül 1804-ben elhunyt édes atyánk B. Orczy József szerezte ugyan a pesti nagy házat, – László ötszötől megvette a’ Domoszlai jószágot, az erdőkövesdi jószághoz szerzéseket tett, de hátra maradt adósságai szerzeményeit jóval meghaladták, holta után László Batyánk a’ Jankováczi uradalmat 730 ezer ftokért eladván, mi ezt vérség jussán megtartottuk, és így requiráltuk a’ pesti nagy házat egy emeletre megépítettük, etc. Azonban László batyánk halálával jószági 1807-ben több mint 800 ezer adóssággal reánk szálván, s’ özvegyének különös egyesség szerént minden nemű házi eszközökön és drágaságokon túl 750 ezer ftot fizetvén, szenvedő adósságaink halmad[!] fél milliomra szaporodtak, de Édes Atyánknak kívül József batyám kora elhunytá után ezeken gazdalkodtam 1819-ben December 30-án történt halálával adósságaink sum-mája 875 ezerre leszállott, halála után két leány testvéreinkel barátságos egyességre lépvén...”

nitvén, örökségünket annyival csonkította – első propositionban megajánlottuk azt hogy leány ágú minden jószágai maradjanak leányának teher nélkül tisztán, s’ csak még meglévő férfi ágú jószágait bocsássa kezünkre –, mi viszont saját és realis adósságait magunkra vállalandók...”

³² P 525, uo.

³³ P 525, uo., 52r, II. Lőrinc újabb levele: „...Orczy László, és György testvéreim, Orczy István unokaöcsém.”

hatalmas adóssággal³⁴ hagyta magára feleségét és hat gyermeküket. Berényi Borbála jó gazdálkodással lényegesen csökkentette az adósságot, a birtok tovább aprózódását közös családi pénztár létrehozásával sikerült némiképp akadályoznia, azaz a leányágot nem a megillető birtokrész odaadásával elégítette ki, hanem a kigazdálkodott haszonból.³⁵ A csődeljárás mindezek ellenére elkerülhetetlen volt. Mivel a családi levéltár őrzőhelyét, a gyöngyösi kastélyt II. Lőrinc leánya ugyan örökölhette, de az iratok megőrzési jogát nem, ezért és a fiú örökösök életkor problémája miatt szállíthatták az archívumot Újszászra.

Mi történt a könyvekkel? Pénzszerzés céljából eladhatták, elárverezhették egy részüket és elajándékozhatott belőlük az aradi főispán a szabad királyi várossá lett Aradnak. Nemcsak II. Lőrinc került kapcsolatba Arad vármegyével, illetve a vidék fejlesztésével. I. László – a négy fiú nagybácsikája – a temesi bánság biztosaként foglalatostkodott a töröktől újra visszacsatolt vidék felmérésével, betelepítésével, s így kölcsönözhetette nevét az Aradhoz közeli, 1785-ös alapítású községnek, Orczifálvának, Orczydorfnak, manapság Orțișoarának, melynek lakói többségükben betelepített német ajkúak voltak. Sem a családi levéltár budapesti törzsanyaga, sem a nagybányai, sem a piarista Rendházi töredék nem őrzi az örökös nélküli I. László, sem II. Lőrinc személyes hagyatékát. Egyelőre ezt mondhatjuk el az aradi levéltárról is, kiegészítve azzal – nem kaptunk kézhez mutatókat az ott őrzött dokumentumokról – a levéltárosi információval, mely szerint nincsenek ott sem a temesi bánsággal, sem a főispáni működéssel kapcsolatos, sem egy esetleges könyvajándékozási iratok. Az(ok) a töredékes, kézírásos könyvjegyzék(ek), amely(eket) ma az aradi a levéltárban őriznek,³⁶ már nem csak az Orczyanum könyveit tartalmazzák, hanem „Az Aradi Kir.[ályi] Főgimnázium Orczy–Vásárhelyi könyvtár” tulajdonát képező köteteket is, amelyekbe ezt a pecsétet ütötték be. Írója dátum nélkül, gyöngybetűs írással valamikor 1861 után és 1906 között vetette papírra és megkísérelte, legalábbis egyes oldalakon, a Kézdi Vásárhelyi János³⁷ hagyatékából származó könyvektől elkülöníteni. A megadott jelzetek természetesen nem egyeznek a hajdani, gyöngyösi kölcsönzőcédulás katalógus adataival. A hagyomány szerint a gimnáziumi (líceumi) könyvtár magját az Orczy–Vásárhelyi könyvtár képezte, és állománya tizennégyezer kötetre tehető volt, melyből összesen körülbelül ötezer lehetett a Vásárhelyi (2300 kötet) és a báró Bohus (kb. 2000 kötet) családok könyvtárából származó. A maradék kilenc-ezer kötetet az Orczy-könyvtár tehetette ki.

³⁴ Az adósságról I. József levele BOY 122, 123, 127.

³⁵ A családi pénztár létrehozásának adatai, a gazdasági helyzet etc., pl. P 525 Processualis, 9. csomó Nr. 19. Cassa communis Orczyana, 1834–1841.; 10. cs. Nr. 20. Protocolum congregationum familiae Orczy. 1834–1844. és Nr. 21. Status causarum Orczyanarum. XIX. sz.

³⁶ L. a 18. jegyzetet.

³⁷ Kézdi Vásárhelyi János jr. (1800–1843) közeleti tisztségei mellett irodalommal is foglalkozott, verseket írt, fordított. Tevékenysége Arad szempontjából volt fontos.

Mielőtt az „Orczyanum” létezését tovább kutatnánk, pontosabban szólva, azt, ami megmaradt belőle,³⁸ az „A. D. Xenopol” Megyei Könyvtár létrejöttét kell végignézünk, amely mint látni fogjuk, csak látszólagos kitérő. Az immár királyi várossá lett Arad fejlődését elősegítették olyan adományozók, mint pl. özv. Bibich Jakabné, aki férje halála után a családi vagyont az Arad megyei oktatás fejlesztésére hagyta. Ennek az összegnek kamataiból a rászoruló diákok segélyezése mellett építették fel a Liceum, a Magyar Királyi Főgimnázium épületét is. A Liceumban, amelynek alapkövetelményénél báró Eötvös József, az akkori kultuszminiszter is jelen volt, 1873-ban indult meg az oktatás Sváby Pál igazgatása alatt. Ez alkalmából a város az iskolának ajándékozta az Orczy-könyveket. Arad olyan helyi családi könyvtárakat is örökölt, mint a fent említett Vásárhelyi családé 1873 körül, s ezeket később szintén a Liceumnak, azaz a Főgimnáziumnak adta tovább. Az iskola 1919-től román nyelvű tanintézet lett. A pecsétek tanúsága szerint innen a könyvek elkerültek a Kultúrpalotába, ahol 1913-tól a közkönyvtár – nem utoljára költöztetve – elhelyezték. A Kultúrpalotában létesített intézmény a Kölcsey Egyesület által létrehozott könyvtár utóda volt. A könyveket az 1980-as években – még egy kitérőt beiktatva³⁹ – szállították jelenlegi helyükre, a Megyei Könyvtár (Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol”) épületébe, amelyet eredetileg a mezőgazdasági kamara számára terveztek. 1945 után többek között a kommunista párt székháza volt, a román és magyar nyelvű pártlap szerkesztősége. Ide kerültek a gróf Csáky István–Erdődy Júlia házaspár francia könyvei is. Márki Sándor leírásából is tudjuk, hogy az Orczy-könyvek valamivel előbb kerültek a Liceum tulajdonába, mint a Vásárhelyi család által hagyományozottak. Ezt dokumentálja a Kölcsey-egyesület is 1900-ból, amelynek egyik működési feltétele volt, hogy: „...nyilvános könyvtárakat tart fenn és az Atzél Péter-féle nagy könyvtár megvásárlása által alapját vetette meg egy aradi nagy közkönyvtárnak, melynek teljessé tétele czéljából az Orczy és Vásárhely-féle könyvtárnak egyesítését szorgalmazza. ...” Hogy ez még sem ment olyan egyszerűen, erre 1903-ban írt levelük a példa:

„...Nevezetesen az alulírott Kölcseyegyesület rendezte ugyan ez ideig saját alapkönyvtárát... az egyesület legfőbb törekvéseinek és alapszabályszerűen elvállalt kötelességeinek egyikét képezi ezen könyvtárak álladékanak rendezése és azoknak lehetőleg a helybeli főgymnasiumban letétként elhelyezett, de nyilvános használatra nem bocsátott Orczy- és Vásárhelyi-könyvtárakkal egyesítetten – mint nyilvános tudományos könyvtárnak megnyitása. ...”

De, 1912. november 21-én újból nyilatkoztak a Vásárhelyi-örökösök

„...törvényes leszármazói és jogutódai (értesülvén arról, hogy Arad magyar királyi város közönsége által felépíttetett kultur palotában egy nyilvános jellegű könyvtár berendezés alatt áll) kijelentjük, miszerint készséggel hozzájárulunk ahhoz, hogy elődeink részéről az 1873. évi április hó 20-án kiállított és ott „Kézdi Vásárhelyi János könyvtára” címén kezelt könyvtár...kifejezett óhajaink és kikötéseink tiszteletben tartásának

³⁸ A könyvek mai számát még megbecsülni sincs módunkban.

³⁹ L. UJJ J.: i. m. 57.

biztosítása és az aradi liceum tulajdonjogának épségben tartása mellett, közhasználatra az aradi kulturpalota nyilvános könyvtárában helyeztessék el. ... a könyvtár az általános közművelődés egyik tényezője legyen...”⁴⁰

A fentiekből elmondható, hogy hivatalosan az 1903 körüli években még nem tekintik egyesítettnek az Orczy és Vásárhelyi családok által adományozott könyveket. A Kara Győző által miniszteri rendeletre 1898–1906 között elkészített, szintén kézírásos, mára már csonka katalógus,⁴¹ utalást sem próbál tenni a kimondottan Orczy-könyvekre. A jegyzék csonkaságát gondos kezek idézték elő a 407–422 és a 427–448 terjedő lapok kitépésével. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a VI. Anthropologia három alcsoportjából kettőből, az 1. „Anthropologia et historia generis humani”-ban, a 2. „Paedagogia”-ban és a VII. „Philosophia” három alcsoportjából egyből, a 1. „Philosophia universalis”-ban felsorolt művek címe hiányzik. A könyvtár mai (ez az általunk rendszeresen kutatott időszakot jelenti 2003 júliusától – 2006. június végéig) betűrendes szerzői vagy tárgyszó katalógusában már nincsenek benne a régi és a 18. századi könyveket nyilvántartó cédulák. Az időközben folyósóra került két katalógusszekrény céduláin a kötetek bibliográfiai, azaz könyvtárosi korrektségű szakleírása olvasható – szerző, cím, megjelenési hely és év, méret, oldalszám, a kötés minősége – esetenként azzal a megjegyzéssel is kiegészítve, hogy kinek a gyűjteményéből került a „Xenopol”-ba. Ez Fábián Gábor,⁴² ifj. Vásárhelyi János⁴³ hajdani adakozókat jelenti. Egyetlen egy esetben sem olvastuk az Orczyak nevét, pecsétjét. Ha a 18. századi könyvekből kikértünk egy olyat, amelyről Orczy Lőrinc hivatkozásaiból feltételezhető volt hajdani megléte könyvtárában, egészen biztosan nem az ő tulajdonában lévő kaptuk kézhez. Tehát ez a „legutólagosan”, a 20. században előállított katalógus nem Orczy tulajdonú köteteket tart nyilván. Ez azt jelentette, hogy a kutatómunka kezdetén nem létezett semmilyen „könyvtári segédlet”, más támpont az Orczyanum kutatásához,⁴⁴ mint az Orczyak hivatkozásaiból összeállított „olvasmánylista”. Márki Sándor, Eckhardt Sándor, Szarvasi Margit említette több ezer kötet állítólagos mennyisége-milyensége mintha levegővé vált volna.

A MOL-ban található egy pontos dátum nélküli, fekete tintával írt katalógustöredék, amely az iratok első lajstromozását elvégző kéz írásával történt, és némi segítséget jelentett a könyvek keresésében, de nem a megtalálásában! A kilencvenegy tételből álló listán a legkorábbi a *Perroniana et Thuanna* című, 1594-ben hely és kiadó nélküli gyűjteményes kötet és a legkésőbbi dátumú az 1840-ben kiadott

⁴⁰ A dokumentumok az „A. D. Xenopol” Könyvtár által rendezett „Manu propria” 2005. október 1-től 15-ig rendezett kiállítás keretében voltak láthatók. Köszönet értük Monika Takács-Máthénak. Az aláhúzás az eredeti szövegben is szerepel.

⁴¹ KARA Győző: Az Aradi Orczy-Vásárhelyi könyvtár alapleltára 1898–1905. Kézirat.

⁴² Fábián Gábor (1795–1877) író, műfordító és Arad első monográfusa, a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt.

⁴³ L. a 37. jegyzetet.

⁴⁴ Köszönet illeti Szelestei Nagy Lászlót, aki aradi kutatásakor készített jegyzeteit rendelkezésemre bocsátotta.

Schematismus Regni Hungariae. A német nyelvű jegyzék a „Nahme des Verfassers, Titel des Stuekes, Ort und Jahres, Zahl der Ausgabe, Wie viel Theile, Ausgeliehen wem?” rubrikákat tartalmazza. E szerint a jegyzékben szerepel pl.: Shakespeare: *Dramatische Werke*, Leipzig, 1836, 36, vagy Voltaire: *Abregé de l’histoire universelle depuis Charles Magne jusq. Ch. XV*, Haye, 1753, 2., tehát egy 36. kötetes „Shakespeare” és egy kétkötetes „Voltaire” kiadvány, jelzet nélkül. Magyar szerző, Kisfaludy Sándor: *Minden munkái*. Pest, 835, 8. az utolsó a félbe szakadt listán. A megőrződött kölcsönzőcédulák alapján a kilencvenegy kötetből egyet sem kölcsönzött ki senki sem. A lista tarnaörsi vonatkozása azért feltételezhető, mert ma is megtalálható a MOL-ban, azaz a dokumentumok Gyöngyös → Újszász → Piarista Rendház → MOL útvonalát tették meg. Ezen a jegyzéktöredéken kívül nincs semmilyen könyvet érintő irat. Egyetlen Orczy-levéltártöredékben, legyen az a MOL, a Piarista Rendház Központi Archívuma vagy Nagybánya, sehol sem találtunk könyvekre, könyvtár(ak)ra való utalást. A familia tarnaörsi ágának ma élő tagjai nem tudnak az Orczyanum valahai létezéséről. A MOL-i fragmentum csakis úgy maradhatott meg, hogy az archívum anyagában elkeveredett Újszászra – még mielőtt Petrovay II. György, Piret Eugénia, Friedreich Endre érdeklődését felkelthette volna, – hogy végleges helyét a MOL-ban találja meg. Míg a könyvet említő iratok (kölcsönzőcédulák és a „gyöngybetűs” katalógustöredék) a könyvekkel, esetleg egy részükkel együtt valamikor 1864 után Aradra kerültek, ahol azután különböző helyi „kalandozásban” vettek részt: Gyöngyös → Arad, városi őrzőhely → Líceum → Kultúrpalota → köztes hely → Xenopol könyvtár vagy az aradi levéltár; vagyis az idekerült iratok a levéltárban, a könyvek a bibliotékában találták meg helyüket.

Kara Győző „Orczy-Vásárhelyi könyvtárként” 16 110 kötetet és 8651 füzetet vett számba. Katalógusa nem tartalmaz jelzeteket, míg az alapjának tekinthető aradi levéltári „gyöngybetűs” listák esetenként igen. De sem a budapesti szerző szerinti, sem az aradi jegyzék jelzete alapján kikért könyvek nem bizonyultak Orczy köteteknek. Az aradi levéltári kölcsönző cédulák jelzetei a valamikori Orczyanumbeli, míg a „gyöngybetűs” katalógus-töredék esetenkénti jelzetei a Líceumbeliekkel azonos. A „kölcsönző” cédulák megtalálása azért jelentett mégis nagy segítséget, mert immár aránylag hosszú távon, dátum szerint bizonyítható volt egy-egy kötet valamikori megléte, és néhányuk még Orczy Lőrinc tulajdonában is lehetett. Természetesen a hajdani jelzet alapján nem lehetett kikérni őket, csakis szerző és cím segítségével, hiszen az „A. D. Xenopol” Könyvtárban új, hat számjegyű jelzetet kaptak. Időközben az is nyilvánvalóvá vált, miért nincs, illetve hová lett az elmúlt, kb. harminc év alatt a régi könyvekről készített katalógus, s az Orczy-könyvek felismerhetőségének kérdésében a levéltári „kölcsönzőjegyek” „ködoszlatóként” is el kezdtek működni.⁴⁵ Valószínűleg a Kara Győző-féle katalógus készítője is a régi jelzetek alapján próbálta számba venni a köteteket, és ezt egészítette ki saját megjegyzéseivel: Flavius Josephus, Mirabeau 2198, ez áthúzva, helyette: 2197,98,99,2200, esetenként olvashatatlanul illetve semmitmondókkal,

⁴⁵ Ez azonban már egy más történet, melynek tárgyalása nem e munka tárgykörébe tartozik.

mint pl. „Az Orczy-könyvtárból Kollmann följegyzései szerint hiányzó munkák.”⁴⁶ De itt olvasható ez is: „7078 az utolsó szám.” Ez alapján azt feltételezhetnénk, hogy ez volt az összes könyv száma, amivel az Orczyak családi könyvtára rendelkezett, talán helyesebben, ami Aradra került.

Konklúzióként leszögezhető, Orczy II. Lőrincet tekinthetjük kb. 7000 könyv elajándékozójának, méltó ajándékot adva ezzel a királyi várossá nyilvánított Aradnak egy városi könyvtár létesítéséhez. Miután a kölcsönző cédulák segítségével beigazolódott az Orczyanum léte, néhány használójának neve, már csak a kötetek kézbe vétele hiányzott, amely cél eléréséhez azonban a ma létező egyetlen katalógus sem jelent segítséget, azon egyszerű oknál fogva, hogy a kötetek nincsenek nyilvántartva. A könyvek azonban ettől függetlenül ott vannak a Xenopol könyvtárban, jegyzék nélkül, aránylag jó állapotban. Egyelőre nem tudni, milyen művek találhatók ott és az sem, pontosan mennyi, de ez év (2005) májusában már nemcsak Orczy I. Lőrinc, I. József és I. László, hanem még Orczy VIII. és IX. István egymástól igen jól megkülönböztethető könyveiből is átlapozhattunk jó néhányat.

⁴⁶ ASA, 70r–v.

BUJDOSÓNÉ DANI ERZSÉBET

**A Székely Nemzeti Múzeum
és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége**

A Székely Nemzeti Múzeum alapításának kezdetei 1879-ig nyúlnak vissza. Létrehozásának és gyűjteményei ötven éves fejlődésének történetét az egykori múzeumőr, Csutak Vilmos írta meg egy hosszabb tanulmányban, amely az *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára* című gyűjteményben jelent meg. Az említett könyv Sepsiszentgyörgyön, 1929-ben, a Székely Nemzeti Múzeum kiadásában, Csutak Vilmos szerkesztésében látott napvilágot.

E dokumentum szerint 1879. szeptember 15-én a Székely Mikó Kollégium egyik emeleti szobájában, az úgynevezett Cserey-múzeum helyiségében történt egy hivatalos eljárás, amelynek során özvegy Cserey Jánosné, született Zathureczky Emília átadta a Háromszék, Csík és Udvarhely vármegye székely közösségének az általa alapított múzeumot. A Cserey-múzeum története 1875 nyarán, június első felében kezdődött, létrehozásának gondolata Vasady-Nagy Gyulának, a magyar nyelv és irodalom tanárának volt köszönhető. Vasady egy brassói magániskolában tanított, amikor özv. Cserey Jánosné meghívására Imecsfalvára költözött, hogy Cserey Ákos nevelője legyen. 1879 szeptemberétől 1881 júniusáig, haláláig a Székely Nemzeti Múzeum őre volt.

A 19. század középső évtizedeiben a magyar kultúra és a magyar múzeum eszméje nem volt ismeretlen a magyar és székely nép köreiben. Ezekben az időkben jöttek létre Budapesten, Kolozsváron azok a kulturális intézmények, múzeumok és könyvtárak, amelyek nagyrészt adományozásokkal vetették meg létrejöttük alapjait. A Nagyajtai Cserey család századok óta az egyik legvagyonosabb és legbecsültebb, gyökeres székely család volt Székelyföldön. A család története összefonódott a székely nép történetével. Cserey János halála után felesége, született Zathureczky Emília vállalta, és teljesítette a rá és fiaira háruló nemes kötelességeket. Ebbe a házba került Vasady Gyula, aki Brassóból egy érmészeti és természetrajzi tárgyakból álló kis gyűjteményt vitt magával, és ez volt az elindítója a múzeum alapításának. Ezekből, és a Cserey-ház régi ékszereiből, porcelánjaiból, fa- és vástárgyaiból rendeztek be egy kis múzeumot, amely gyűjtemény az idők során egyre jobban gyarapodott, lelkes adományozásokkal és vásárlásokkal. A háromszéki múzeum megalapítása érdekében az első lépést Szentiványi Gyula főkirálybíró tette meg, ő fogalmazta meg ama óhaját, hogy Csereyné gyűjteményével alapozza meg Háromszék múzeumát. Csereyné végső elhatározását, amely szerint az intézet a Székely Nemzeti Múzeum nevet viselje, Háromszéken legyen elhelyezve és az összes székelység közönségének közvagyonát képezze, az 1877. március 10-én

kelt alapító levél foglalja magába és véglegesíti. Háromszék megye közössége a múzeum alapítását az 1877. június 26-án tartott gyűlésen elfogadta, és az alapító emlékére Cserey Székely Múzeumnak nevezte el.

Két év múlva a Székely Mikó Kollégium eljárósága felajánlotta a múzeumnak a kollégium négy emeleti szobáját minden díjfizetés nélkül, mely ajánlatot Csereyné rögtön elfogadott. Így 1879 nyarán a gyűjteményeket Imecsfalváról Sepsiszentgyörgyre szállították, és a felajánlott helyiségekben helyezték el. Háromszék megye a társtulajdonos Csík és Udvarhely megyék főispánjait a hivatalos átvételre természetesen meghívta. Így lett az 1875-ben alapított Háromszéki Cserey-gyűjteményből 1876-ban Háromszéki Cserey-múzeum, 1877-ben Cserey Székely Múzeum, majd 1879. szeptember 15-én Székely Nemzeti Múzeum.¹

Ez dióhéjban a Székely Nemzeti Múzeum alapításának története. Nagyon érdekes és tanulságos folyamat az, ahogyan a Cserey-féle amatőr magángyűjteményből egy tudományosan rendezett múzeum létrejött. Történetéhez az is hozzátartozik, hogy ideiglenes hajlékokban, különböző menedékhelyeken húzta meg magát, míg el nem foglalta az őt megillető, méltó épületet. Nem kis idő telt el, amíg a gyűjtemény az e célra épített épületbe került, és kivitelezésének, létrehozásának is hosszú a története.

Ezekben az években, az 1880-as évek elejének magyarosítási és nacionalista mozgalmi hozták létre ennek a kornak a nagy közművelődési egyleit, így a Dunántúli Közművelődési Egyesületet (DKE), a Felvidéki Közművelődési Egyesületet (FEMKE), és az Erdélyi Közművelődési Egyesületet (EMKE). Voit Krisztina: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből* című tanulmánykötetében többek között a magyar közgyűjteményrendszer történetével is foglalkozik. Ő fogalmazza meg azt, hogy ezeknek az egyesületeknek többek között az volt a célja, hogy növeljék a magyar nyelvű iskoláztatás mértékét, és minél nagyobb számban próbáljanak a magyar kultúrát terjesztő alapításokat létrehozni. Ezen célok megvalósításának egyik eszköze a népkönyvtárak létrehozása volt, melyeknek telepítését, megalapítását az egyesületek szívégyüknek tekintették. A múzeumok és részben a könyvtárak szervezésének kérdéseivel a parlament bizottsága 1891-ben kezdett behatóbban foglalkozni. Szapáry miniszterelnöksége idején a közigazgatási reformok megtárgyalásakor merült fel, hogy a múzeumok szervezeti rendjét – a közigazgatási rendhez simulóan – a törvényhatóságok alá rendeljék. A parlamenti bizottság állásfoglalásának dátumától számítva két év telik el, amikor 1893. december 9-én összeül az egyesületek országos értekezlete, melyen részt vesznek más, jelentős közművelődési és tudományos egyletek, társulatok képviselői is. Arról nincs adat, hogy ezen megbeszéléseken valaki jelen lett volna a Székely Nemzeti Múzeum megbízásából. Itt, ezen az ülésen foglalmazták meg a program-

¹ CSUTAK Vilmos: *A Székely Nemzeti Múzeum alapítása és gyűjteményeinek ötvenéves fejlődése*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*. Szerk. CSUTAK Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. Székely Nemzeti Múzeum kiadása, 5–10.

pontokat, amelyek megegyeznek a jövőendő Múzeum és Könyvtári Bizottság feladattervével.²

A feladatterv pontjaiban többek között megfogalmazódik az is, hogy „területükön a régészeti kutatásokat mozdítsák elő, a régészeti leletek elkallódását igyekezzenek megakadályozni, a múltjokra vonatkozó ereklyét gyűjtsék össze és őrizték meg; szóval vessék meg a törvényhatósági múzeum alapját; esetleg ha már a területükön valamely hatósági vagy testületi múzeum létezik, ezzel kapcsolják össze a törvényhatósági gyűjteményeket.”³

Ezek az események a Székely Nemzeti Múzeum továbbfejlődése szempontjából mind mind pozitívumot mutatnak, a feladatterv célkitűzéseiben megfogalmazottak reményt adtak a múzeum őreinek arra, hogy talán egyszer eljön az idő, amikor állami segítséggel tudják majd intézményüket fejleszteni, részben működtetni. Ezek a szerveződési folyamatok, amelyek a magyar fővárosban ezekben az években, évtizedekben történtek, pozitívan hatottak a vidék már meglévő intézményeinek életére. Igaz ugyan, hogy el kellett teljen még egy jó pár év ahhoz, hogy a célkitűzések megvalósítása kézzel fogható eredményekben nyilvánuljon meg, de a nemes szándék megfogalmazása eszmei síkon szinte azonnal hatott.

Amint azt Voit Krisztina leírja, 1897 januárjában egy bizottsági vitát tartanak, melynek kitűzött napirendi pontja a Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelőségének és a Tanácsának a felállítása. A megállapodás értelmében a Bizottság a továbbiakban a Tanács keretében működik tovább. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége és Tanácsa megalakításával a közgyűjtemények jövőendő fejlődésének két fontos elemét sikerült egyesíteni: a szakfelügyeleten keresztül az állami ellenőrzést, és a társadalmi erők hatékonyságát. A közgyűjtemények helyzetének rendezése Magyarországon így jött létre, és mintegy negyed századon át meghatározta működését és fejlődését. Napjainkra is hatást gyakorolt, hisz ez a közgyűjteményi rend, ami a századfordulón szilárdult meg, napjainkban is él. Művelődéstörténetünk olyan nagy és virágzó korszaka ez, amihez hasonló nem volt még Magyarország történetében.⁴

A Főfelügyelőség egyik feladata az építkezések állami segélyezése volt. Ennek kapcsán bátorkodott a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya azzal a kéréssel fordulni a Főfelügyelőséghez, hogy a lehetőségekhez mérten egy új múzeum építéséhez állami segítyt folyósítson. A Főfelügyelőség 1907-ben egy folyóiratot indított *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* címmel, amelyben részletesen számot adtak a Főfelügyelőség munkájáról, eredményeiről, terveiről, a segélyezett intézmények éves beszámolóiról, a különböző jogcímenek adott, kiosztott segélyekről. A továbbiakban a folyóiratban megjelent adatokból lehet feltérképezni

² VOIT Krisztina: *Közgyűjtemény-történet*. In: Uő: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvtárak történetéből*. Bp., Argumentum, [2005.] 12–17.

³ *Az Országos Múzeum és Könyvtár bizottság jelentése*. Szerk. PORZSOLT Kálmán. Bp., Pesti Könyvnyomda rt., 1901. 22.

⁴ VOIT Krisztina: *Közgyűjtemény-történet*. In: Uő: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvtárak történetéből*. Bp., Argumentum, [2005.] 21.

az építkezés folyamatát, a kiutalt pénzüsszegeket, és egyáltalán az építkezés, és ezáltal a múzeum történetét is.

Az első jelentés 1907-ben érkezett a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának részéről a Főfelügyelőséghez. Ez a beszámoló az 1907-es állapotokat tükrözi. Itt fogalmazódik meg először az, hogy a Főfelügyelőség segítségével a Székely Nemzeti Múzeum építésének költségeihez 100 000 korona segélyt kap, amely összeget 20 év törlesztésre állítottak be. A Főfelügyelőség vállalja, hogy évi 5000 korona összegben a törlesztő részleteket fizeti.⁵

A következőkben csak 1909-ben kezdenek el részletesen foglalkozni az építkezési államsegélyek nyomtatásban való megjelenésével. Ennek kapcsán Mihalik József „A múzeumi építkezések államsegélyeinek törlesztéses kölcsönrel való fedezése” című cikkben foglalkozik részletesen ezzel a kérdéskörrel. Ebben az írásban Mihalik József előadja, hogy a Tanács legutóbb 1908. április 27-én tartott ülésén foglalkozott a főfelügyelőségi építkezésekre engedélyezett államsegélyekkel, és azt fogalmazza meg, hogy az addigi gyakorlat szerinti, hosszú időre beállított, reparcizált utalványozással az esedékes összeg utolsó részletét, és ehhez képest a múzeumok elkészültét az érdekelt múzeumok jelenlegi képviselői, tisztviselői és a Tanács valamint az Országos Főfelügyelőség mostani tagjai nem tudják bevárni. Emiatt a Tanács 1908 májusában a törlesztéses kölcsönök eszméjét azzal a kéréssel ajánlotta gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmébe, hogy a már beállított államsegélyeket az 1909. évtől annuitásos törlesztésre használhassák fel. A szimpatikus fogadtatás dacára az ügy az 1909. évi állami költségvetés keretében megoldást nem talált, de Wlassics Gyula indítványozására újabb előterjesztés készült az 1910-ik évi költségvetés tárgyalásához.

Mihalik arról is beszámol, hogy a Főfelügyelőség múzeumi építkezéseinek céljaira az 1909-iki állami költségvetésben, mint rendkívüli átmeneti kiadásra, összesen 125 500 korona lett beállítva. Ez az összeg a debreceni múzeum, a pozsonyi múzeum és könyvtár, a rimaszombati múzeum és könyvtár számára megvásárolandó épület, a temesvári, az aradi, a hódmezővásárhelyi, a komáromi, a sepsiszentgyörgyi és a veszprémi múzeum megépítésére van elkülönítve.

Ennek az összegnek az elosztási tételében a 9. tétel a sepsiszentgyörgyi múzeum építésére adott 100 000 korona 2. részlete. Tehát 1909-ben az eredetileg 100 000 korona állami segélyből – melyet 20 év törlesztésre állítottak be, évi 5 000 koronás részletekben – még 90 000 korona maradt, 18 évig esedékes részletekben. Mihalik itt megjegyzi, hogy a törlesztéses kölcsön természetéhez tartozik, hogy a hitelező által a kötelezettségeit pontosan teljesítő adósnak fel nem mondható, hogy kamatlába a törlesztés egész tartalmára változatlan, föl nem emelhető, ellenben a pénz értéktelenedése idején a kölcsön alacsonyabb kamatozásúra átváltoztatható, vagyis konvertálható, emellett azonban az adós tartozását a kötelezvényben kikötött feltételek mellett egészben vagy részben a lejárat előtti is hat

⁵ *Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1907. évi állapotáról.* Sepsiszentgyörgy, Jókai Nyomda Rt., 1908. 4.

havi, esetleg egy évi előleges felmondás után, sztornódíj ellenében készpénzben egyszerre visszafizetheti.⁶

Ebben a cikkben valóban tetten érhető az, hogy milyen nagyon fontosnak tartotta a Főfelügyelőség, és vele együtt a vallás- és közoktatási miniszter ennek a témának a fontosságát. Tulajdonképpen ezzel a magyar állam egy olyan felelősséget, és anyagi terhet vállalt fel, melynek értéke, hosszan tartó társadalmi és művelődési hatása nem kérdőjelezhető meg.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*ben rendszeressé tették az éves jelentések közlését. Ennek fényében a „Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó tudományos közgyűjtemények építkezési s berendezési ügyeinek állása 1909. június hó elején” címmel a következők kerülnek a széles nyilvánosság elé. Az elszámolás 28. tétele foglalkozik a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeummal, mely szerint: megfogalmazták, hogy megállapított első sorban 50 000 korona állami segély, amelyből eddig folyósítva lett 40 000 korona, és az utolsó, 10 000 koronás részlet 1910-ben lesz esedékes. Másod sorban a már korábban megállapított 100 000 korona állami segély, amelyből utalványoztatott 10 000 korona, beleértve az 1909-ik évi részletet is. Ennél az összegnél az utolsó részlet 1928-ban lesz esedékes. Azt is leírják, hogy az épület létesítése körül nem lesznek nehézségek, mert a város által felajánlott telken kívül az első kiadásokra 180–185 000 korona áll rendelkezésre. Itt is tetten érhető a törlesztési kölcsönök említése, és az, hogy ennek fényében az építkezés már az 1909. év első felében megkezdhető legyen, mert ha ez kivitelezhető, akkor az építkezési munkálatok az ott épülő tanítóképző intézet munkálataival egyszerre végezhetők, és így 5–10%-os megtakarítás érhető el. Az építkezési tervek elkészítésével dr. Hüttl Dezsőt (a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének tagja, felügyelő) bízta meg, ki a kész tervezeteket 1909. márciusában bemutatta a Főfelügyelőségnek.⁷

Ezzel a jelentéssel ellentétben Kós Károly „A Székely Nemzeti Múzeum építése” című cikkében a következőket írja:

„Az erre vonatkozó, de rajtam kívül eső előzményektől pusztán arról van véleményem, hogy a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya az 1910. esztendőben felkérte a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét, hogy miután a tulajdonos székely nép több évtizedes áldozatkészségéből a Múzeum céljaira telket tudott vásárolni és egy szerény múzeumépület felépítésének anyagi fedezetét is vállalhatja, ajánljon megfelelő építőművészt, aki az épületet szakszerűen és művésziesen megtervezné és a művezetési munkálatokat is vállalná. A Múzeumok és Könyvtárak Orszá-

⁶ MIHALIK József: *A múzeumi építkezések államsegélyeinek törlesztési kölcsönrel való fedezése*. = *Múzeumi Ért* (3.) 1. füz. 1909. 61–65.

⁷ *A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó tudományos közgyűjtemények építkezési s berendezési ügyeinek állása 1909. június hó elején*. = *Múzeumi Ért* (3.) 1. füz. 1909. 176–177.

gos Főfelügyelősége e célból dr. Hüttl Dezső építőművészt ajánlotta, aki a vázlatterveket a megadott program alapján még abban az esztendőben el is készítette.”⁸

Tehát egy év eltéréssel ugyanarról az eseményről számolnak be.

Kós Károly ebben a beszámolóban még azt is leírja, hogy 1910 őszén levelet kapott Hüttl professzortól, akinél személyesen jelentkezett. Dr. Hüttl megmutatta a tervvázlatokat, és azzal a megfontolással adta át Kós Károlynak a tervezési megbízást, hogy helyesebbnek tartja azt, ha a kifejezetten székely stílusú épületet egy olyan építész tervezi, aki annak a tájnak a szülötte, és jobban ismeri az ottani helyzetet. A professzor azt is megfogalmazta, hogy az „aradi, szegedi, kassai, sümegi stb. múzeumok állhatnának egész nyugodtan másutt is; sok közül nincs Aradhoz, Szegedhez, Kassához, Sümeghez. Ez az egyik oka, hogy szeretném, ha az alaprajzi elrendezés lehető betartásával készítenél egy vázlattervet és azt bemutatnád Nekem.”⁹

Kós Károly egy héten belül készen volt a vázlattal, és 1910 decemberében megbízást kapott, hogy a múzeum részletes kiviteli terveit készítse el.

Ugyancsak 1909-ben jelent meg a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*ben a Főfelügyelőség javaslata az 1909-es segélyezések tárgyában. Az összesen 63 tételben a sepsiszentgyörgyi múzeum a 45-ik, mely szerint a könyvtár részére 400, a régiségtárnak 400, a néprajzi gyűjteménynek 300, a természetrajzi gyűjteménynek 200, tehát összesen 1300 koronát segélyeztek.¹⁰

A következő évben, 1910-ben újra beszámolnak az előző év fejleményeiről „A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1909. évben” címmel.

Ide Sepsiszentgyörgy is küldött beszámolót, amely így kezdődik:

„Jóllehet a Székely Nemzeti Múzeum nem áll messze új otthonának létesülésétől, az ügy a politikai viszonyok miatt még sem haladhatott előre, miért is az elmúlt évben kénytelen volt a múzeum a végleges berendezkedés előtt még egy költözködést átélni: a Mikó-kollégiumból át kellett vinni az építendő múzeum telke mellett álló épület két kibérelt helyiségébe. A kényszerű költözködés azonban minden kár nélkül folyt le, s a múzeumra csak üdvös volt, mert egyrészt az új, könnyen szellőztethető és világos helyiségekben az addig szétszórt tárgyak jobban voltak csoportosíthatók, másrészt, a hurcolkodás révén sok, különösen textil tárgynak a megtisztogatása és szellőztetése vált lehetővé.”¹¹

⁸ Kós Károly: *A Székely Nemzeti Múzeum építése*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*. Szerk. CSUTAK Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. Székely Nemzeti Múzeum kiadása, 26.

⁹ Kós Károly: *A Székely Nemzeti Múzeum építése*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*. Szerk. CSUTAK Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. Székely Nemzeti Múzeum kiadása, 26–27.

¹⁰ *Az Országos Főfelügyelőség javaslata az 1909-iki évi segélyezések tárgyában*. = *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* (3.) 1. füz. 1909. 180.

¹¹ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1909. évben*. = *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* (4.) 1. füz. 1910. 130.

Megfogalmazzák továbbá azt is, hogy az elmúlt évben tisztázódott véglegesen a múzeum tulajdonjoga is. Csík és Udvarhely megyék törvényhatósági bizottságai kimondták, hogy a sepsiszentgyörgyi múzeumot az egész székelység közös kincsesházának tekintik, ezért tulajdonjogát fenntartják és a múzeum gyarapításához és fenntartásához hozzájárulnak. Ennek a nemes célnak az érdekében Udvarhely megye külön kezelésében lévő megyei múzeuma egész anyagát átengedte a Székely Nemzeti Múzeumnak, Csík megye pedig évi 500 korona hozzájárulást szavazott meg a múzeum költségeihez, mely összeget 1909. január elsejétől már ki is utalta. Ezen kívül részletesen ismertetik az egyes osztályokban végzett munkákat és a gyarapodásokat. Az összes részleg, kivétel nélkül gyarapodást jelent.¹²

Még ugyanebben a számban jelenik meg egy másik cikk is, „Az Országos Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó intézetek állami segélyezése 1910-ben” című, mely szerint a rendes kiadások keretében a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum részére a régiségtári javadalomból 1000, a néprajzi javadalomból 300, a természetrajzi javadalomból 100 koronát utaltak ki. A múzeum a rendkívüli kiadások keretében is kapott segélyezést, éspedig az építésre szolgáló 50 000 korona államsegély 5. részlete fejében 10 000 koronát.¹³

A következő évben, vagyis 1911-ben az igazgató-választmány beküldi a rendes évi jelentését, amely „A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1910. évben” című cikkben jelenik meg. Ez esetben is beszámolnak az elmúlt év történéseiről, eseményeiről, többek között arról, hogy a Székely Nemzeti Múzeum új épülete még mindig nem készült el, bár szépen halad, de sajnos a múzeum nem tudott elkerülni egy újabb, ideiglenes helyiségbe való hurcolkodást. A régi megyei árvaszéki épületben kellett hat kis szobát bérelni, melyből hármat az addig földön heverő könyvtári anyag foglalt el. Fontos esemény a múzeum életében, hogy részt vett a bécsi első nemzetközi vadászkiállításon. A jelentés az előző évhez hasonlóan beszámol a különböző részlegek gyarapodásáról, az azokban folyó munkálatokról. A könyvtárban Csutak Vilmos őr felügyeli és szervezi a munkálatokat.¹⁴

Az állami segélyezésekről beszámoló cikkben a Székely Nemzeti Múzeum részére a rendes kiadások keretében, melynek fedezete 90 000 korona, ebben az évben (1911) a régiségtári javadalomból 1000, a néprajzi javadalomból 300, a természetrajzi javadalomból 400 korona utaltatott ki. A rendkívüli kiadások keretében a sepsiszentgyörgyi múzeum építésére engedélyezett 100 000 korona államsegély 4. részlete, vagyis 5000 korona.¹⁵

¹² *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1909. évben.* = MúzKtáriÉrt (4.) 1. füz. 1910. 130–131.

¹³ *Az Országos Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó intézetek állami segélyezése 1910-ben.* = MúzKtáriÉrt (4.) 1. füz. 1910. 262–265.

¹⁴ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1910. évben.* = MúzKtáriÉrt (5.) 2–3. füz. 1911. 184–186.

¹⁵ *Az Országos Tanács hatáskörébe tartozó intézetek és az egyes kultúrintézmények állami segélyezése 1911-ben.* = MúzKtáriÉrt (5.) 2–3. füz. 1911. 300–305.

Még ugyanebben az évben, a hivatalos közleményekben megjelenő ülés anyagában hangzik el először, hogy a Főfelügyelőség részéről Semayer országos felügyelő azt jelenti, hogy az épülő sepsiszentgyörgyi múzeum berendezésére szakértőt kell küldeni.¹⁶

1912-ben a Székely Nemzeti Múzeum életében a legjelentősebb esemény, hogy több évtizedes nehéz küzdelem után teljesült a székely nemzet egyik nagy álma, nevezetesen művészi otthont épített történeti emlékeinek és földje természeti kincseinek. Az új múzeumépület befejezése a küszöbön állt ebben az évben, de a gyűjtemények elhelyezésében nem történt változás. A jelentés részletesen tartalmazza a különböző részlegek munkáját, gyarapodását. Kiemelten kezelik a könyvtár és a levéltár gyarapodását, mely a beszerzéseken kívül adományokkal és letétek útján igen jelentősen növekedett. A letét anyagával együtt a könyvtár és a levéltár összes gyarapodása 12 769 darab, így a törzsállomány az 1911-es évben 60 977 darab lett. Arra is kitérnek, hogy a könyvtár látogatóinak száma szépen növekszik, eltekintve attól a tényről, hogy a részleg csak szakemberek számára nyitott. Kölcsönzési adatok is megjelennek, melyek szerint a látogatók száma 246, a kölcsönzések száma 1300 volt.

Fontos eseménynek minősül az is, hogy 1911. július 27-én Mihalik József országos felügyelő és előadó meglátogatta a múzeumot, sőt, az ásatások színhelyére is kiutazott.¹⁷

A rendes kiadások keretében, melyeknek fedezete 101 000 korona volt, a Székely Nemzeti Múzeum részére a könyvtári javadalomból 500, a régiségtári javadalomból 1000, a néprajzi javadalomból 300, a természetrajzi javadalomból 400 koronát utaltak ki. A rendkívüli kiadások keretéből, melynek fedezete 125 000 korona volt, a Székely Nemzeti Múzeum építésére engedélyezett 100 000 korona állami segély 5. részlete fejében 5000 korona nevezetett meg.¹⁸

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 7. évfolyamának első füzetében egy felsorolás található, mely lista tartalmazza azt a 83 intézményt, melyek a Főfelügyelőség hatáskörébe tartoznak. Itt a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum a 61. helyen áll, gondosan kiemelve, hogy az intézmény Háromszék megye tulajdona.¹⁹ Még ugyanebben az évben, 1913-ban jelent meg a Főfelügyelőség ülésének anyaga is. Az ülés Fraknói Vilmos országos főfelügyelő elnöklétével zajlott, az előadó Mihalik József volt, aki a napirend során arról is beszámolt, hogy a Székely Nemzeti Múzeum a felépült új épület küszöbön álló berendezésére rendkívüli segítséget kért, éspedig 2000 koronát a könyvtár kiegészítésére, oklevelek vételére

¹⁶ *A Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelőségének 1900. október hó 14-én tartott üléséből. Hivatalos közlemények.* = MúzKtáriÉrt (5.) 2–3. füz. 1911. 307–308.

¹⁷ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1911. évben.* = MúzKtáriÉrt (6.) 1. füz. 1912. 22–222.

¹⁸ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének hatáskörébe tartozó intézetek 1912-ik évi állami segélyezése.* = MúzKtáriÉrt (6.) 1. füz. 1912. 221–222.

¹⁹ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó tudományos közgyűjtemények az 1913-ik év elején.* = MúzKtáriÉrt (7.) 1. füz. 1913. 74.

és kötésére; 2000 koronát az éremtár kiegészítésére; 1200 koronát segéderők alkalmazására; 750 koronát a folyó év első felében még szükséges helyiségek bérére. Ezen kívül kérvényezi a 25 000 koronás nagy államsegély megadását a folyó évre, tehát 1913-ra. A Főfelügyelőség döntése a következő: a könyvtár kiegészítésére folyó évben 1000, jövő évre 1000, az éremtárra folyó évben 1000, jövő évre 1000, segéderők alkalmazására 1200 és a bérhelyiségekre 750 korona rendkívüli segélyt állapít meg. A 25 000 koronás nagy államsegély tekintetében nem születik döntés, azt javasolják az intézetnek, hogy személyesen kérje az illetékes szerveknél.²⁰

A közgyűjtemények fejlődésének 1912. évi beszámolójában a múzeum a következő jelentést küldi: Az 1911. év nyarán megkezdték az építkezés befejezését és az új múzeum berendezésének, fenntartásának fokozatos és tervszerű előkészítését. Az építkezést 1912-ben be is fejezték, a berendezés előkészítő munkálatai anynyira előrehaladtak, hogy azt tervezik, hogy az 1914. év őszére tervezett megnyitásra a gyűjtemény szakszerűen lesz elhelyezve. A jövőbeni fenntartáshoz Sepsiszentgyörgy városa évi 1000 korona segélyt szavazott meg. A terveik között szerepel az is, hogy az 1912. év végéig a múzeumba érkező anyagnak az új épületbe való szállítása és felállítása az 1913. év feladata lesz. A továbbiakban részletezik a különböző részlegek akkori állását, az ott folyó munkálatokat. A könyvtárban 375 korona összeget igénylő könyvkötési munkát végeztek, és a 629 kötetes évi gyarapodással a törzsállomány 61 606 darabra emelkedett. Az év folyamán a 250 látogató 1300 kötetet használt, miközben a múzeum továbbra is csak szakemberek számára volt nyitott. Ebben az évben két magasrangú látogatója volt a múzeumnak, dr. Posta Béla, és dr. Kammerer Ernő országos felügyelők utaztak Sepsiszentgyörgyre. Jelentéseikben kiemelik a múzeum vezetésének komoly tudományos munkásságát, és az új múzeumépületről a legnagyobb elismeréssel írnak.²¹

Az építkezési és berendezési ügyek állása a következő volt: a vallás- és közoktatási miniszter még az 1906. évi állami költségvetésben 50 000 korona építkezési államsegélyt engedélyezett évi 10 000 koronás részletekben, melynek utolsó részlete 1910-ben lejárt. Az 1908-as állami költségvetésben a 100 000 korona építkezési segélyt évi 5000 koronás részletekben folyósították, melynek utolsó részlete 1920-ban válik esedékessé. Az 1913-as évi állami költségvetésben 85 000 korona építkezési segélyt évi 5000 koronás részletekben állapították meg, melynek utolsó részlete 1929-ben fog lejárni, és végül az 1910-es évben 25 000 korona berendezési államsegélyt kapott az intézmény. Ezekhez az összegekhez még hozzájárultak: 1. a múzeum a saját építési alapjával, ami összesen 32 000 korona, 2. Háromszék vármegye építési alapítványa 12 000 koronával, 3. a Budapesti Székely Egyesület alapítványa 10 000 koronával. A fel nem használt és a takarékpénztárba betett ál-

²⁰ *A Főfelügyelőség 1913. január 25-iki üléséből.* = MúzKtáriÉrt (7.) 1. füz. 1913. 75.

²¹ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1912. évben.* = MúzKtáriÉrt (7.) 1. füz. 1913. 154–155.

lamsegély összege 24 525 korona 39 fillér volt, amely összeg a Sepsiszentgyörgyön székelő Háromszéki Takarékpénztárba volt elhelyezve.²²

Az 1913-as évnek egy szomorú eseménye volt, hogy Szentgyörgy város polgármestere, a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának elnöke, Illyefalvi Gödri Ferenc 1913. július 5-én váratlanul elhunyt. Húsz éven át dolgozott a múzeum fejlesztésén, és amikor végre felépült az új épület, az intézmény új, szebb korszakához érkezett, akkor szólította el a halál.²³

1914-ben is, az előző évek gyakorlatához híven érkeztek jelentések a Főfelügyelőséghez. Ezek egyrészt az intézmény életének fontos lépéseiről számolnak be, másrészt tudósítanak az országos főfelügyelők látogatásairól. Abban az évben báró Szalay Imre két ízben, dr. Horváth Géza és dr. Hüttl Dezső országos felügyelők látogatták meg a múzeumot. Szalay felügyelő a gyűjteményeket és azok gyarapítását vizsgálta, Hüttl Dezső a már jóváhagyott és visszaküldött felülvizsgálati jelentések alapján újból végignézte az összes építkezési munkát és az új épületet.

A múzeum vezetőségének egyik legfőbb gondját az építkezés jelentette, anélkül, hogy az az év végéig teljes befejezést nyerhetett volna. Ennek okai többek között az építési vállalkozók és az építési bizottság közötti folyamatos félreértések voltak.

Az igazgató-választmány a főépület felülvizsgálatának befejezése után a két múzeumóri lakóház felülvizsgálatáról is gondoskodott, melynek befejezése megtörtént. A két lakóház összes építési költsége 37 434 korona volt.

1913-ban az építőbiztosság házilag elvégezte az udvarrendezést, a föld feletti csatornázást, az út- és betonjárda építését, és jó minőségű deszkából elkészítette és állókerítéssel vette körül a múzeum telkét. Így összesen 16 400 korona megtakarítást értek el, és a végrehajtott munka minden tekintetben kifogástalan volt. Kós Károly tervei alapján megépítették az utcai kerítést is, melynek közepén egy, a Kós tervei szerint készült kisebb léces kapu, a főépület két oldalán a telekre vezető kocsit, végén pedig egy galambdúcos székelykapu tette lehetővé a közlekedést. A külső munkálatok alatt ugyancsak Kós Károly műépítész tervei szerint alátámasztották a könyvraktárt tartó vasgerendázatot, a könyvraktárra beton- és vaslépcsőt készítettek, és a raktár alatti alagsori helyiség bejáratát szintén Kós véleményezése alapján áthelyezték. A világítási berendezéseket a Ganz-féle vilámlamossági rt. szállította. Szennyvíztisztítót is építettek (Priszter György-féle szabadalmazott tisztító), mert a főépület átvétele azt megkövetelte. Az aszfaltozási munkálatokat is egy budapesti cég készítette.

1913-ban a gyűjtemények megint szépen gyarapodtak, ezeket belül is a könyvtár 6354 darabbal, minek köszönhetően a könyvtár állománya 1913 végén 67 960 darab volt. A gyarapodási rendes államsegélyen felül a Főfelügyelőség további 1000–1000 korona rendkívüli segélyt állapított meg az 1913–14-es évekre, szikuliák és székely családi okmányok gyűjtésére és könyvkötésre. A többi gyűjtemény is kapott ebben az időintervallumban rendkívüli segélyezést. Összesítve az 1913.

²² *A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó közgyűjtemények építkezései és berendezésének állása 1913. június elején.* = MúzkTáriÉrt (7.) 1. füz. 1913. 177–178.

²³ *Hivatalos közlemények.* = MúzkTáriÉrt (7.) 1. füz. 1913. 178.

évben az állam részéről 2200 korona rendes és 4750 korona rendkívüli államsegélyt kapott a múzeum. Ezeken felül utalták a 25 000 koronás nagy államsegélyt is, amelyből a múzeum felszereléseit kellett elkészíteni.

A rendezési munkálatok tekintetében a könyvtárban egész évben folyamatos volt a nagyobb mérvű könyvkötési munkálat. Az addig raktárszerűen kezelt, szétszórt anyagot szétválogatták, és hozzákezdtek egy külön régi magyar könyvtári csoport összeállításához, amely a tervek szerint nevezetessége lesz majd a múzeumnak. Ezen kívül elkezdtek a szabadságharc idejéből származó könyvtári és levéltári emlékek külön csoportosítását is.

A múzeumőrök végezték az összes adminisztratív tevékenységet, az építkezéssel kapcsolatos ügyintézés, vezették a házilag végzett építési munkálatokat. Az ő kötelességük volt a gyűjtemények gyarapítása, gondozása, leltározása, a múzeumi anyag átköltöztetése és a végleges berendezési munkák megkezdése.

A múzeum vagyonállása 1913. december 31-én: 1. Alapítási törzsvagyon 3200 korona 2. Gyarapítási államsegély maradvány 283 korona 3. Berendezési államsegély maradvány 17 221 korona 4. Az új múzeumépületre és múzeumőri lakásokra addig kiadott 276 377 építési összeg 5. Múzeumtelek értéke 60 000 korona.

Végül a múzeum tiszta vagyona 1913 decemberében a gyűjtemények és a felszerelések értékét számításba nem véve 305 542 korona. A gyarapodás az előző évi állapottal szemben 20 745 korona.²⁴

Tisztán nyomon követhető tehát az a nagy erővel elindult fejlődés, gyarapodás, ami sajnos már nem sokáig tart, hisz hónapokon belül kitör az első világháború, amely szinte kerékbetöri ezt a virágzó folyamatot.

1914 első felében a rendes segélyezési javadalom keretében, amelynek fedezete 50 500 korona volt a Székely Nemzeti Múzeum szikulikák beszerzésére 1600 koronát kapott, majd a rendkívüli kiadásból, melynek fedezete az évben 75 250 korona volt, az építkezésre és a berendezésre újabb 28 000 korona utaltatott ki.²⁵ 1915-ben jelenik meg Mihalik József cikke „Intézményeink és a háború” címmel.

„A hónapok óta dúló világháború az élet összes vonatkozásában érezteti romboló hatását, ugyanígy bénítólag hat a vele közvetlen összefüggésben nem álló intézményekre is, úgy hogy a tudomány és a közművelődés intézményei feladataik teljesítésében akadályoztatva vannak, és így a nemzeti kultúrának okoznak kárt.”²⁶

Mihalik jelenti, hogy az Országos Főfelügyelőség az állami javadalomból a rendes kiadásoknál 55 500 koronát, a rendkívüli beruházási segélyeknél pedig 104 500 koronát, vagyis összesen 160 000 koronát szolgáltatott vissza az államkincstárnak hadviselési célokra. Ezt az összeget az intézetektől kellett megvonni, s emiatt az

²⁴ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1913. évben.* = MúzkTáriÉrt (8.) 1. füz. 1914. 168–176.

²⁵ *Az Országos Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó intézetek segélyezése az 1914. év első felében.* = MúzkTáriÉrt (8.) 1. füz. 1914. 231–232.

²⁶ MIHALIK József: *Intézményeink és a háború.* = MúzkTáriÉrt (9.) 1–2. füz. 1915. 1.

1914–15. költségvetési évben nagyon sok intézmény nem részesül segélyezésben, így a háború bénító hatása elsősorban ebben az alakban jelentkezett.

Hogy egyebekben hogyan érintette a háború a múzeumokat és a tudományos jellegű könyvtárakat, arról az intézetek vezetői számoltak be, miután az év elején körlevélben szólították fel őket a jelentések megtételére. Megjegyzendő, hogy újabb mozzanatok kipuhatolása végett áprilisban is kértek egy jelentést, mert a cél az volt, hogy a lehető leghűségesebb képet lássanak az elszenvedett anyagi és erkölcsi károsodásokról. Akkoriban a hatáskörbe 88 intézet tartozott.

A Székely Nemzeti Múzeum jelenti, hogy az örök közül senki nem vonult hadba, Csutak Vilmost gimnáziumi tanári állása miatt a szolgálat alól felmentették. A háború az intézet működésére több irányban hatott bénítólag. Az épületben a főfelügyelőség által engedélyezett építési pótmunkák egynémelyikét vállalkozásoknak kellett adni, a múzeum gyűjteményeinek kiállítására szolgáló új szekrények és egyéb felszerelési tárgyak megrendelését is le kellett állítani az ipari munkákban beállott zavarok következtében. A megrendelések fogyanatosítását a háború végéig a múzeum vezetői nem is remélték. A háború kezdete óta a gyűjtemények anyagának konzerválása, leltározása és rendezése sokkal lassabban haladt előre, mint ahogy azt tervezték, mert a múzeumőrök munkája olyan rendkívüli módon megnövekedett, hogy feladatukat nem tudták ellátni. Ennek oka az volt, hogy a hadba vonult tanártársaik munkáját is el kellett végezni a maximális óraszám felül, melyet miniszteri rendelet szabályozott. Ezeken kívül az egyik múzeumőrnek a főgimnázium 200 növendékét magába foglaló konviktusának ügyvezetését is át kellett vennie.

Összesítve: a múzeum minden előre tervezett átalakítási, szervezési, gyűjtemény-rendezési tervét leállította, és a háború befejezése utáni időre halasztotta.²⁷

Természetesen ebben az évben még a szokásos évi jelentések is beérkeztek a Főfelügyelőséghez. Sepsiszentgyörgy ez alkalommal minden részletekre kitérő, elemző jelentést küld. Beszámol arról, hogy az 1914-es év első felében befejezték a külső építési munkákat, beköltöztek az új épületbe, szervezeti módosítást terveztek és a körvonalaiban már kibontakozó szebb jövő szilárdabb megalapozására törekedtek, amikor váratlanul kitört a minden szellemi és anyagi erőt magának követelő háború. Az év első felében újjászervezték az igazgató-választmányt, melynek élére egy négy tagból álló elnökséget választottak. Márciusban tartották meg az egyetlen tanácsi ülést, amelyen részt vett Mihalik József és dr. Posta Béla országos főfelügyelő. Összeállították a költségvetést és állandó igazgatói állást hoztak létre. A költségvetést, mely a múzeum várható bevételi és továbbra is elodázhatatlan kiadási tételeit foglalta magába, felterjesztették a Főfelügyelőségnek. Ebben összesen 9650 korona állandó államsegélyt kérnek. A hivatalos tárgyalás azonban az időközben kitört háború miatt elmaradt, illetve későbbre halasztatott. Emiatt a múzeum a tulajdonos három vármegyéhez (Udvarhely, Csík, Háromszék) fordult azzal a kéréssel, hogy a fenntartáshoz szükséges anyagiakhoz járuljanak hozzá. Egyik vármegye sem tudott többet felajánlani, mint az általuk eredetileg

²⁷ MIHALIK József: *Intézményeink és a háború*. = MúzKtáriÉrt (9.) 1–2. füz. 1915. 1–26.

vállalt összeget. Háromszék vármegye úgy próbálta megoldani a dolgot, hogy felhívta a vármegye összes községét, hogy erejükhez mérten évenként bizonyos összeggel járuljanak hozzá a múzeum fenntartásához. 102 község és két rendezett tanácsú város kapta meg a felhívást, melyek közül összesen 18 település válaszolt, 14 kedvezően, 4 kedvezőtlenül. A megajánlások összege 400, az ajándékok összege 45 korona volt. Szomorú tényként könyvelték el, hogy egy pár kivételével éppen a legnagyobb és legvagyonosabb községektől nem kaptak sem kedvező, sem kedvezőtlen választ.

Beszámolnak arról is, hogy a megelőző évek gyakorlata szerint az 1913-as év végén is fenntartási segínyt kértek a székelyföldi pénzügyhatóságoktól, mely takarékpénztárak a zárszámadásukban 345 korona összeget adományoztak a múzeumnak. Az államsegély mellett ez az összeg is gyarapította a múzeum gyűjteményeit 1914-ben. Az általános gyarapodásról a következőket jelentik: a könyvtárnál 3058 darab, a régiségtárnál 1279 darab, a néprajzi gyűjteménynél 276 darab és a természetrajzi gyűjteménynél 2970 darab volt a növekedés. Így a gyűjtemények törzsanyaga is szépen alakult: a könyvtárnál 71 018, a régiségtárnál 26 517, a néprajzi gyűjteménynél 6365, a képzőművészeti gyűjteménynél 489, a természetrajzi gyűjteménynél 12 749 darab volt az állomány. A továbbiakban teljes részletességgel számolnak be a különböző részlegek gyarapodásáról és az ott folyó munkákról. A könyvtár és levéltár esetében azt jelentik, hogy a kiutalt 1600 korona államsegély felerészét szikuliák beszerzésére és könyvkötésre használták, másik részét könyvtári anyag kifizetésére és folytatólagos beszerzésére fordították. Ígéretet tesznek arra, hogy a könyvvásár következtében felhasznált összeget a legközelebbi állami segélyből pótolják és szikuliák beszerzésére fordítják. A segélyen kívül abban az évben a Főfelügyelőség állami letétekkel és ajándékokkal is gyarapította a gyűjteményt.

A könyvtári és levéltári anyag annyi vándorlás, költözés és raktári ládákban való időzés után 1913 végére az elkészült Márkus-féle könyvtári állványokkal és levéltári szekrényekkel berendezett könyvtári raktárhelyiségbe került. Ezen kívül a régebben beérkezett és állandóan raktárszerűen kezelt könyveket kivétel nélkül lebélyegezték, az Apor-könyvtár anyagát szakok szerint rendezték, a régi magyar könyvtári és kéziratot anyagot, valamint az összes hírlapot, térképet különválasztották. Elkezdtek az új könyvtári katalógus elkészítését. Ennek munkálatai is megszakadtak a háború kitörésével.

Júniusban dr. Hegedüs Lóránt látogatta meg a múzeumot.

A múzeum vagyonállása 1914. december 31-én: 1. alapítványi törzsvagyona 3200 korona 2. berendezési államsegély-maradvány 12 908 korona 3. az új múzeumi épületre addig kiadott 258 264 korona építési összeg 4. A múzeumőri lakásokra kiadott 37 513 korona építési összeg 5. a múzeum-telek értéke 60 000 korona.

A múzeum tiszta vagyona a gyűjtemények és a felszerelések értékét számításba nem véve 335 187 korona. A gyarapodás az elmúlt év állapotával szemben 29 645 korona. A múzeum őrői: Csutak Vilmos, és dr. László Ferencz.²⁸

²⁸ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének hatáskörébe tartozó közgyűjtemények működése és fejlődése az 1914. évben.* = MúzKtáriÉrt (9.) 1–2. füz. 1915. 95–107.

A rendes kiadások keretében az állami javadalmakból az 1914–15. költségvetési évben a Székely Nemzeti Múzeum nem kapott pénzt. A Főfelügyelőségi javadalmából a vallás- és közoktatási minisztérium rendeleti úton utalványozott a gyűjtemények segélyezése címén 2500 koronát. A rendkívüli építkezési és berendezési kiadások keretében a múzeum 5000 koronát kapott a régebbi segély 7. részeként, és egy további 5000 koronás összeget az újabb segély 2. részleteként.²⁹

Az 1915–16. költségvetési év a Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó múzeumokkal kapcsolatos reformokat hozott, ezek az intézkedések a múzeumok és könyvtárak legtöbbjének állami segélyezése dolgában is új helyzetet teremtettek. Ehhez képest készítette el az Országos Főfelügyelőség a segélyezési javaslatát. Igyekeztek odafigyelni arra, hogy a régebben megállapított segélyek törlesztéses részleteit maradéktalanul lefedjék. Ennek értelmében a rendes kiadások keretében, amelynek fedezete 55 000 korona volt, a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek gyarapítására 7000 koronát kapott. A rendkívüli kiadások keretében, amelynek összege 150 500 korona volt, a Székely Nemzeti Múzeum régebbi 100 000 koronás építkezési segélyének újabb, 8. részletére 5000 korona, valamint az újabb 85 000 koronás építkezési segélyének 3. részlete fejében ugyancsak 5000 korona állapított meg.³⁰

„Reformok” címmel jelent meg Mihalik Józsefnek az a cikke, amelyben leírja, hogy Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter felhívással fordult a Főfelügyelőséghez, és azt a kérését fogalmazza meg, hogy felül kellene bírálni a különböző múzeumok és könyvtárak állami támogatásának szükségességét. Azt javasolja, hogy a kisebb jelentőségű gyűjtemények fenntartását teljesen a társadalomra kellene bízni, és az innen felszabaduló összegeket nagyobb intézmények fejlesztésére lenne célszerű fordítani. Felkéri a Főfelügyelőséget arra, hogy a kérdéssel érdemlegesen foglalkozzon, és javaslatait a minisztériumnak megküldje.³¹

„Reformok II.” címmel a felvetés tovább folytatódik, újra megfogalmazódik a segélyek elosztásának új alapokra való helyezése, azért is, mert az állami felügyeletet kérő intézetek száma évről évre szaporodott.

„...gondolkodnunk kell egy olyan megoldás felől, mely egyrészt, az arra valóban érdemes, élet- és fejlődésképes intézetek intenzívebb fejlesztését lehetővé teszi, másrészt az államot megszabadítja azoktól a fölösleges terhektől, melyeknek viselése az államjavadalmaknak szétforgácsolódása mellett eredménytelen munkánál egyebet úgysem szülhet.”³²

A Főfelügyelőség önkritikusan jelenti ki azt, hogy a hatáskörébe tartozó intézmények segélyezésénél túl ment a korlátokon, s ezt azzal magyarázza, hogy végig

²⁹ A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó intézetek állami segélyezése az 1914.15. költségvetési évben. = MúzkTáriÉrt (9.) 1–2. füz. 1915. 145–146.

³⁰ A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó intézetek állami segélyezése az 1915–16. költségvetési évben. = MúzkTáriÉrt (10.) 1. füz. 1916. 57–59.

³¹ Reformok. = MúzkTáriÉrt (9.) 1–2. füz. 1915. 151–152.

³² MIHALIK József: Reformok II. = MúzkTáriÉrt (10.) 2–3. füz. 1916. 1.

hittek abban, hogy a Főfelügyelőség állami javadalma évről évre nőni fog. De mivel ez nem így történt, kénytelenek a jelenlegi helyzeten változtatni. Első lépésként a felügyelete körébe tartozó tudományos könyvtárak ügyét vette vizsgálat alá. Ennek fényében egy új csoportosítást alakítottak ki, felállítva egy listát, mely könyvtárak számíthatnak továbbra is az állami segélyezésekre. Ebben a listában a 24 könyvtár között található a Székely Nemzeti Múzeum könyvtára is. Ezen felül még kiemelték 6 könyvtárat, köztük a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárát is, amelyet a Főfelügyelőség is részesíthet évenként segélyben, a többi intézet ellenében.

Második lépésként felülvizsgálták a muzeális gyűjtemények segélyezését is, és ennek eredményeként a 88 intézetet négy csoportba osztották. Az első kategóriába azok az intézmények kerültek, amelyeket feltétlenül állami felügyelet alatt hagytak, olyan értelemben, hogy azokat az állam anyagilag és erkölcsileg a lehető legmesszemenőbb támogatásban részesítse, sőt, az addiginál is intenzívebb mértékben támogassa. Ebbe a csoportba került a Székely Nemzeti Múzeum is, Arad, Debrecen, Kassa, Marosvásárhely, Pécs, Pozsony, Szeged, Szombathely és Temesvárral együtt. A megállapított állami segély összege évi 7000 korona. Végezetül kiemeltek néhány olyan könyvtárat, köztük a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárát is, amelyek hosszú távon, fokozatosan nagyobb közművelődési könyvtárakká fejleszthetők.³³

1916-ban „Két évi munkásság eredménye” címmel az Országos Tanács és az Országos Főfelügyelőség munkálkodásáról számolnak be a háború két éve alatt. Itt is megfogalmazzák, hogy az 1914–15. évi költségvetésben előirányzott 142 000 koronát más irányba kellett csoportosítani, hisz a nemzet létének kérdése ezt kívánta. Ennek következményeként csak 10 000 korona maradt az eredeti célokra. A világháború második évében már csak 34 000 koronát ajánlottak fel háborús célokra, az év második felében nem mondtak le a javadalomról. Természetesen itt is felsorolják a segélyek elosztását, amely szerint a rendkívüli építkezési és berendezési kiadások keretében a Székely Nemzeti Múzeumnak az újabb segély hetedik részlete fejében 5 000 koronát utalványoztak. A részletes elszámolásból az is kiderül, hogy ezekben a vészterhes időkben, a megcsappant összegek dacára a sepsiszentgyörgyi múzeum összességében 17 000 koronát kapott.³⁴

Egy másik cikkben az intézetek számolnak be a háború alatti életről. Nem minden intézmény küldött be jelentést, hisz voltak helyek, ahol a háború teljesen megakadályozta ezt. Sepsiszentgyörgy részletesen beszámol a múzeum életének eseményeiről. 1915-ben háromszor tartottak gyűlést és a fontosabb folyó ügyekben intézkedtek. Június 21-én gróf Apponyi Albert volt vallás- és közoktatásügyi miniszter látogatta meg a múzeumot. Ebben az évben az intézménynek két halottja is volt, dr. László Ferencz múzeumőr és Nagy Géza, aki 8 évig munkálkodott az intézményben. (Levéltári kutatásaim azt támasztják alá, hogy az *Értesítő*ben meg-

³³ *A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó közgyűjtemények új csoportosítása.* = MúzKtáriÉrt (10.) 2–3. füz. 1916. 61–66.

³⁴ MIHALIK József: *Két évi munkásság eredményei. Beszámoló az Orsz. Tanács és az Orsz. Főfel. munkálkodásáról a háború két éve alatt.* = MúzKtáriÉrt (10.) 2–3. füz. 1916. 6–79.

jelent gyászjelentés László Ferencz halálával kapcsolatosan nem valós. Ebben az időpontban László Ferencz felesége halálozott el, akit az intézmény saját halottjának tekintett.)

Az építés teljes befejezése és a pótmunkák, valamint a berendezés levétetett a napirendről a háború miatt. A parkban és az udvarrészen viszont folytatták az előző évben elkezdett fásítást. A bokrokat, cserjéket és fákat az állami erdészeti hivatalból kapták. Állandó problémáik voltak a világítással és a vízellátással, melyeket mindig orvosoltak, de kérelmezték a főépület felülvizsgálatát. Ennek költségét a Felügyelőség nem vállalta. A gyűjtemények elhelyezésében nem történt változás. 1915-ben is kaptak segínyt a székelyföldi pénzügyi intézetektől, összesen 204 koronát. A községek is segítettek, névlegesen 90 koronával. Tétélesen elszámolnak az azévi 2500 rendes államsegélyről is, melyből a könyvtár 803 koronát kaphatott. A könyvtár ezekben a nehéz időkben is örömdetesen gyarapodott, mely részben vásárlásnak, részben letétnek és ajándékozásnak köszönhető. Ekkor vásárolták meg Gödri Ferenc könyvtárát is, és ezzel eleget tettek annak a korábbi ígérletnek, hogy a segínyt szikuliák vásárlására fogják fordítani. Az évek óta járó folyóiratok előfizetési díjára és könyvkötésre is jelentékeny összeget fordítottak. A Főfelügyelőség állami letétekkel járult hozzá a gyarapodáshoz. A Műemlékek Országos Bizottsága is ajándékozott a könyvtárnak. Ezen kívül még helyi nevezetes családok, személyek is küldtek igen értékes könyvanyagot. A többi gyűjteményrész is gyarapodott valamelyest ezekben az időkben. A tárgyak, könyvek beérkezésük sorrendjében a beérkezési naplóba kerültek, majd pedig szakok szerint leltárba vezették őket, és ennek megfelelően leltári számmal jelölték meg.

Hadba vonult 5 tanártárs, emiatt az új gyarapítási anyagok konzerválása, leltározása és rendezése mellett lassan haladtak más munkálatokkal. A múzeum még csak a kutatók számára állt nyitva, a nagyközönségnek nem látogathatta.

Megfogalmazták azon szándékukat, hogy a pénztári hiány pótlására, ami a beszűkült pénzügyi lehetőségek miatt adódott, hitelt vesznek fel, ha majd a viszonyok megengedik.

A múzeum vagyonállása így 1915. év december 31-én: alapítványi törzsvagyon 3200 korona, berendezési államsegélymaradvány 12 510 korona, az új múzeum épületére eddig kiadott 260 241 korona építési összeg, a múzeumóri lakásokra kiadott 37 520 korona, múzeum telek értéke 60 000 korona. Így, a kölcsönöket leszámítva a múzeum tiszta vagyona 335 492 korona (a gyűjtemények és a felszerelések értékét nem számolva), gyarapodása a múlt év állapotához képest 304 korona. A múzeumőrök illetményeit a múzeum saját jövedelme és az államsegélyek fedezik.³⁵

1916-ban „Erdélyi múzeumaink és az oláh betörés” címmel a Főfelügyelőség beszámol a váratlan hadüzenet utáni intézkedésekről. A betörésről augusztus 28-án délelőtt értesültek, és első teendőjük az volt, hogy az Erdély területén fekvő és

³⁵ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények működése és fejlődése az 1915. évben.* = MúzkTáriÉrt (10.) 2–3. füz. 1916. 80–162.

állami felügyelet alá tartozó intézeteknek megküldjék a javaslatukat a biztonságba helyezésről. Ezzel egyidejűleg a Főfelügyelőség sürgős táviratban értesítést intézett a kolozsvári kormánybiztoshoz, hogy a 12 intézet legbecsesőbb múzeumi és könyvtári értékeit veszély esetén biztonságba helyezés és megőrzés végett haladéktalanul küldje Budapestre.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kezdetben kétséges és bizonytalan sorsáról elsőnek a múzeum egyik elmenekült őre tett személyes jelentést. László Ferencz hat gyermekével együtt augusztus 28-án délelőtt hagyta el a várost, gyalog tettek meg 150 kilométert, majd egy hét viszontagságos után Budapestre érkeztek. Ő pár órával előbb indult el, mint őrtársa Csutak Vilmos. Csutak Kolozsvárra került, súlyos állapotban. Október 22-én írta meg jelentését Kolozsvárról, amelyben beszámol arról, hogy az ellenséges betörés eshetőségére a hatóságoktól a múzeumi értékek biztonságba helyezésére vonatkozóan soha semminemű előzetes felvilágosítást vagy utasítást nem kapott. Mivel a nyár folyamán felfigyelt arra, hogy Románia magatartása felettébb gyanús, Budapestre utazott, de Mihalik József felügyelővel nem találkozhatott. Helyette megnyugtatta, hogy Romániával a viszony barátságos, veszedelem nincs. Ekkor adták át neki a miniszteri rendeletnek egy példányát, amely szerint: „a biztonságba helyezésre vonatkozó intézkedéseket csak akkor kell fogantatosítani, ha a közvetlen veszély beállott, a hatósági értesítés előtt a biztonságba helyező eljárást csak akkor szabad fogantatosítani, ha a közvetlen veszély megállapítható.” Ezek után megnyugodva tért haza. Augusztus 23-án délután azonban Szentgyörgy város polgármesterétől azt a bizalmas felszólítást kapta, mely szerint jelentse be hivatalosan azt, hogy a Romániával való háború esetén mennyi és mily súlyú ládát és hány múzeumi képviselőt kíván vasúton elszállítani, mert arról az állam gondoskodni fog. Csutak Vilmos válasza erre az volt, hogy 35 métermázsa súlyú múzeumi láda, 2 tisztviselő és 2 tisztviselői podgyász elszállítására van igénye. A díjnokokkal és más segítségekkel azonnal neki is állt a pakolásnak, már majdnem készen voltak, amikor augusztus 28-án hajnalban jött a hír, hogy az ojtózi, bodzai és tömösi szorosokon az oláhok betörték, Krászna már ég és a lakosság menekül. Reggel kilenc órára elrendelték a város kiürítését. Csutak Vilmos a polgármesterhez ment, akit nem talált a hivatalában, így a megígért vasúti szállítás is meghiúsult. Mást nem tudott tenni, a gondosan becsomagolt ládák tartalmát megpróbálta eldugni, majd a múzeum és saját vagyontát hátrahagyva, hátán a kollégium és a múzeum értékpapírjaival és a takarékpénztári könyvekkel elhagyta a már üres várost és a hegyeken át Kolozsvárra menekült. Így a Székely Nemzeti Múzeum vagyonából csak 4 takarékpénztári könyvet vihetett magával, amelynek értéke 10 521 korona volt. Ezeket átadta az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának. A múzeum megmentett anyaga csak az az ókori éremgyűjtemény volt, melyet még a háború előtt feldolgozás végett az Erdélyi Múzeum Egyletbe vittek.

Jelentésében még azt is leírja, hogy különböző forrásokból arról értesült, hogy a brassói csata után a múzeum épülete zárva volt és az oláh parancsnokság állandóan őriztette. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a parancsnokság a múzeumot nem bántotta és a gyűjteményeket nem rabolta ki. Ezt azzal magyarázta, hogy

Tzigara Simurcas bukaresti néprajzi múzeumi igazgató hatására menekültek meg az értékek.

A Főfelügyelőség javaslatára Csutak Vilmos és László Ferencz Sepsiszentgyörgyre utazott, hogy valóban hű képet adjanak a múzeum állapotáról. Jelentésükkel megerősítették, hogy a múzeum épülete sértetlen maradt és a gyűjteményekben lényeges károsodás nem történt. Igaz ugyan, hogy a lakatokat és záratokat feltörték, a kertet használták, de az ajtók Wertheim-zárait nem tudták lakatos segítségével sem felnyitni. A menekülés előtt biztonságba helyezett, becsomagolt ládákat kivétel nélkül feltörték, a bennük lévő tárgyakat felforgatták, kihányták, és a ládák fedelére ceruzával tartalmukat röviden feljegyezték. Megállapították, hogy a becsomagolt anyag majdnem teljes egészében megvan, de azt a vasalt ládát, amiben a múzeum leltárait, beszerzési naplóit és folyó évi iktatóit becsomagolták, üresen találták. Tanúk azt állították, hogy szeptember 28-án a múzeumból az oláhok 3 vagy 4 ládát kocsira raktak, amik valószínű, a leltárok voltak. A múzeum teljes anyagát átkutatták, feltérképezték, egy-egy pisztolyt a múzeumőri lakások ablakfájára tettek. Elrejtett tárgyak után kutatva a szennyvíz-levezető csatornák aknáit és egyéb üregeit is feltörték. Megállapítható volt, hogy kisebb károktól eltekintve a gyűjtemény nem károsodott.

Ezek után a múzeumőrök darabról darabra száma vették a megmaradt anyagot, újból becsomagolták és a 12 darab, lezárt ládát vasúti teherkocsikkal a Magyar Nemzeti Múzeumba szállították.³⁶

Az 1916–17. költségvetési évben az Országos Főfelügyelőségnek 135 000 korona rendes kiadás, és 170 500 korona rendkívüli kiadás tételéből alakult az állami javadalma. A rendes kiadások keretében a Székely Nemzeti Múzeum 7000 koronát kapott.

Ekkor már kategóriákba osztják az intézeteket, az első kategóriában (itt kap helyet a Székely Nemzeti Múzeum is) 13 intézet kap összesen 55 000 koronát, a második kategóriában 28 intézet osztozik az összesen 33 200 koronán, a harmadik kategória 16 intézettel és 6000 koronával rendelkezik. A kategóriákba való osztást az 1916. évi május hó 20-án kelt 150 438 – III. vallás- és közoktatási miniszteri rendelet szabályozta.

A rendkívüli államsegélyek keretében, melynek összege 154 000 korona, a Székely Nemzeti Múzeum a 100 000 koronás építkezési segélyének 9. részlete fejében kap 5000 koronát, valamint az újabb 85 000 koronában megállapított építkezési segélyének 4. részlete fejében 5000 koronát.³⁷

Az éves beszámolókból azt fogalmazzák meg, hogy az az általános helyzet állt fenn, melyben a múzeumok és a könyvtárak vezetői megértették azt, hogy a nagy

³⁶ MIHALIK József: *Erdélyi múzeumaink és az oláh betörés.* = MúzKtáriÉrt (10.) 2–3. füz. 1916. 180–193.

³⁷ MIHALIK József: *Az Országos Tanács és az Országos Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó intézmények állami segélyezése az 1916–17. költségvetési évben.* = MúzKtáriÉrt (11.) 1. füz. 1917. 63–72.

időkben többet tartoznak végezni, mint békés napokban. A Székely Nemzeti Múzeum, első alkalommal az 1916-ról szóló jelentését és elszámolását nem küldhette be, mert a számadatok alapját képező leltárak és pénztári naplók egyéb múzeumi értékekkel együtt részben Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban, részben Kolozsváron, az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsánál voltak biztonságba helyezve. A főgimnáziumnak az 1917. évi február havára tervezett megnyitásáig a múzeumőrök (dr. László Ferencz kivételével, aki időközben elhunyt) Kolozsváron tartózkodtak és csak bizonyos időközönként utaztak haza a főgimnázium és a múzeum sürgősebb ügyeinek ellátására.³⁸

Az 1917–18. költségvetési év pénzösszegeiről a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* utolsó száma ad hírt. A rendes államsegélyek tételből, melynek összege 55 000 korona és az első kategóriában található 13 intézet között osztották szét, a Székely Nemzeti Múzeum 7000 koronát kapott. A rendkívüli államsegély tételből a múzeum a 100 000 koronás építkezési segély 10.-ik részlete gyanánt 5000 koronát kapott.³⁹

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* összefoglalóiból, cikkeiből, beszámolóiból mérhetjük fel igazán, hogy mekkora munkát végzett a Főfelügyelőség ezalatt a húsz év alatt. Szépen kirajzolódik az a hatalmas áldozatvállalás, amit a társadalmi akarat és a magyar állam együttesen fordított arra, hogy új épületeket emeljenek, tartalommal töltsék meg ezeket, és így a magyar közművelődés fejlődését szolgálják. Szép példája ennek az áldozatvállalásnak többek között a Székely Nemzeti Múzeum épületének megvalósítása, kivitelezése. Ezt a szárba szökkenő akaratot törte ketté az 1920. június 4-én létrejött békeszerződés, melynek következményében az 1348 tudományos és közművelődési könyvtárból csupán 605 (44,8%) maradt a megcsonkított Magyarország területén.⁴⁰

A békeszerződés és az utódállamok nem feledkeztek meg a múzeumokról, könyvtárakról és levéltárakról sem, mely rendelkezéseket a 175–179 és a 191-es cikkeken fektettek le, és amelyekben megfogalmazzák a Magyar Államra vonatkozó háromféle visszaszolgáltatási kötelezettséget. Ennek eredményeként az utódállamok, különösen a románok erőszakolt igényekkel léptek fel a magyar közgyűjteményekkel szemben.

Nagy-Magyarország közgyűjteményeinek kétharmada vészett el, ha figyelembe vesszük a tényt, hogy 1918-ban vidéken 90 állami felügyelet alatt levő közgyűjtemény volt, amelyek közül mindössze 34 maradt meg. A vidéki közgyűjtemények közül a leggazdagabbak és a legrendezettebbek az elszakított területekre estek, így a Székely Nemzeti Múzeum is.⁴¹

³⁸ *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőiségének hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1916-os évben.* = MúzkTáriÉrt (11.) 1. füz. 1917. 199.

³⁹ MIHALIK József: *Az Országos Tanács és az Országos Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó intézmények állami segélyezése az 1917–18. költségvetési évben.* = MúzkTáriÉrt (12.) 3–4. füz. 1918. 162–166.

⁴⁰ CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp., Gondolat, 1987. 348–349.

⁴¹ *Múzeumok, gyűjtemények, könyv- és levéltárak.* In: OLAY Ferenc: *A magyar közművelődés kálváriája az elszakított területeken 1918–1928.* [Bp.], [kiadó nélkül], [1929.] 213–221.

A Főfelügyelőség áldozatos munkájának köszönhetően 10 intézmény közül, amelyeket az újraelosztás kapcsán az első kategóriába soroltak 4 maradt Magyarország területén: Debrecen, Pécs, Szombathely és Szeged. Sepsiszentgyörgy, Arad, Kassa, Marosvásárhely, Pozsony és Temesvár az elszakított területekre került. Elvesztek tehát olyan értelemben, melynek célja a magyar közművelődés elősegítése volt.

A Székely Nemzeti Múzeum Romániához való kerülése új fejezetet nyitott a múzeum életében. Más idők következtek, más nehézségekkel és megoldásra váró feladatokkal. Azóta eltelt több mint 80 esztendő. A Székely Nemzeti Múzeum napjainkban Székelyföld egyik legnagyobb közművelődési intézménye. Léte, a benne folyó tudományos élet bizonyítja azt, hogy megalapítása, épületének felépítése nem volt hiábavaló áldozat a népakarat és a magyar állam részéről.

FRAU ERZSÉBET BUJDOSÓ DANI

**Die Landeshauptaufsichtsbehörde des Szekler National Museums,
der Bibliotheken und Museen**

Die Studie stellt die Geschichte der Verbindung zwischen dem Szekler -National -Museum (Székely Nemzeti Múzeum) und dem Landesoberinspektorat der Museen und Bibliotheken (Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége) vom Gründungsjahr 1879 bis 1918 vor.

Bei der Durchsicht der fünfzig Jahre hat als Hauptquelle, das von Vilmos Csutak zusammengestellte Verlagswerk *Emlékkönyv a Nemzeti Múzeum 50 éves Jubileumára* (Festschrift zum 50 jährigen Jubiläum des Museums) gedient. Die Planung- und Ausführungsgeschichte von Museumsgebäude die staatliche Unterstützung, die Verbindung des Institutes mit dem Landesoberinspektorat der Museen und Bibliotheken, wurde mit der Übersicht der zeitgenössischen Presse, sowohl mit den persönlichen Archivforschungen kartographisiert.

Die Verfasserin ist durchs Durchstudieren des Archivmaterials sowie der Exemplare von *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* (Museum- und Bibliotheksanzeiger) zu den Kenntnissen gelangt, die sie in ihrer Studie summiert und auf deren Grund der Leser sich ein vollständiges Bild über die wechselvollen ersten 50 Jahren der Geschichte des Szekler National Museums, über seine Umzüge, die Bauplanung, den Bau, die Erweiterung Bereicherung der Sammlung, also über die Epoche wo Sepsiszentgyörgy (Sanktgeorg) noch zu Ungarn gehörte und das Museum noch die nationalen Schätze Ungarns bereicherte.

1910 wurde der Bauplan von Károly Koós fertiggestellt. Auf Grund dieses Planes hat man das Museumsgebäude in 2 Jahren errichtet, aufgebaut.

Der Museum- und Bibliotheksanzeiger (*Múzeumi és Könyvtári Értesítő*) berichtet detailliert über die Geldspenden des Oberinspektorats, sowie über die materiellen Hilfen der Szeklerkomitats. Denen ist zu verdanken, dass das wunderschöne Gebäude auch heute noch steht, das Institut funktioniert und behütet die Staatsgrenzen überspannende Kontinuität der ungarischen Kultur.

BÁLINT GÁBOR
A Szent-György sportlap története

*Az indulás**

Az első világháború, az azt követő forradalmak illetve a trianoni békediktátum után létrejött független Magyarországon a gazdasági és társadalmi élet igen sok rétegét kellett a megváltozott körülmények között újragondolni és újjáalakítani. Többek között a magyar lovasélet is nagy veszteségeket szenvedett el és a megcsappant lóállomány következtében hosszú éveken keresztül elmaradt a békeévek szintjétől.

A magyar lovassportok és lótenyésztés talpraállásának egyik első jeleként 1924. február 29-én megalakult a Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetsége (MLEOSZ). A szövetség tennivalói közé tartozott az országos és nemzetközi versenyek szervezése és lebonyolítása,¹ de az elhanyagolt lovassportok és lótenyésztés helyzetén többek között egy képes szaklap elindításával is változtatni kívánt. A folyóirat megjelenését végül egy másik szervezet, a Magyar Gazdák Lótenyésztő Szövetkezete (MGLSZ) anyagi támogatása tette lehetővé.²

A lap névadója sárkányölő Szent György, a lovagok, lovas katonák, fegyverkovácsok, vándorlegények mellett a pásztorok, állattartók, illetve később a lovasport és a cserkészek védőszentje is – így tehát egymagában kifejezi a lap által érintett legfontosabb témaköröket. A szerkesztők előtt egyébként nyilvánvalóan a Hamburgban 1900 óta megjelenő *Sankt Georg, das Pferdemaßazin für Reiter und Züchter* lebegett követendő példaként.³

* Köszönettel tartozom Géczi Ferencnek, aki e cikkhez rendelkezésemre bocsátotta a kéziratban lévő *Szent-György* repertóriumát és laptörténeti vázlatát. A folyóirat az Országos Széchényi Könyvtárban csak mikrofilmen tanulmányozható, de a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményében az 1928, 1929, 1930-as, illetve hiányosan az 1932-es évfolyam példányai, a Sportmúzeum könyvtárában pedig (kisebb hiányokkal) az 1936–1944-es évfolyamok példányai kézbe vehetők. A közölt képek az utóbbi gyűjteményből valók.

¹ *Magyar lovaskönyv*. Szerk. ERNST József, dr. FEHÉR Dezső, dr. ÓCSAY Imre. Bp. 1988. 201.

² Az MGLSZ az Agrárkommercia bankkal tartott fenn szoros kapcsolatot: 1924-ben számos, a bankot reklámozó hirdetés jelent meg a lapban, majd az új *Szent-György*-ben (továbbiakban: SZGY) elmaradtak ezek a reklámok. Lásd: *Olvasóinkhoz*. = SZGY 1925. 1. sz. [3].

³ A *St. Georg* jelenleg is megjelenik (ISSN 0944–5854), 2006-ban a 107. évfolyamában jár.

Az MLEOSZ hivatalos lapjaként a *Szent György, minden sportok lapja* 1924 márciusában indult útjára. Felelős szerkesztője és felelős kiadója Lovik Károly lett (nem azonos az íróval!),⁴ a társszerkesztője pedig Massány Ernő,⁵ aki később így emlékszik vissza az indulásra:

„1924 februáriusában történt egy este, hogy telefonon kértek fel az akkor először meginduló Szent György embersport rovatának vezetésére. Vállaltam, mert ekkor már hosszú évek sportírói múltjával rendelkeztem, de mindjárt az első megjelenésével vállallnom kellett a lovassport-rész vezetését is, mert az erre a célra felkért szerkesztő más irányú elfoglaltsága miatt lemondott tisztségéről. ... Lovassportot művelni, – még ha írásban is – amikor azokat soha nem gyakoroltuk.”⁶

A szellemi munka felügyeletére szerkesztőbizottságot hoztak létre, amelynek elnöke gróf Csáky Adorján⁷ volt. A harmadik szám után máris változások történtek a lap vezetésében: Massány Ernő vette át a felelős szerkesztőséget Lovik Károlytól, aki ezek után a szerkesztői és kiadói feladatokat látta el. A hatodik számtól a szerkesztőség összetételében újabb személycserék történnek: Lovik Károly elhagyta a lapot, a felelős szerkesztő és felelős kiadó egyszemélyben Massány Ernő lesz.

Egy szerkesztőségi cikk szerint a *Szent-György* elsődleges hivatása a kezdetekkor és később is „az elhanyagolt magyar lovassportokat és lótenyésztést felkarolni.”⁸ A cikkek zömét ezért a hazai lovasversenyekről szóló tudósítások adták. A versenybeszámolók végén rendszeresen közölték az eredményeket, s a „Hivatalos közlemények” rovatban kaptak helyet azoknak a lovasmérkőzéseknek végeredményei, amelyekről a lap hosszabban nem tudósított. Nemzetközi kitekintésben a német nyelvű területek, elsősorban Németország preferálása volt a jellemző. A tenyésztésben – ahogyan majd az „új” *Szent-György* is – a félév-irányt tekintik

⁴ Lovik Károly (1874–1915), író, újságíró, versenylovak és vadászkutyák kedvelője, a magyar lovassport első nemzetközi tekintélyű szakírója, aki angliai szaklapokban is publikált. 1907-től szerkesztette az első magyar sportújságot, a Bérczy Károly által 1857-ben alapított *Vadász és Versenylapot*, amely az alcíme szerint „egyszersmind az országos lótenyésztés lapja, a magyar lovaregylet, a vidéki versenyegyletek, s az összes megyei lótenyésztőbizottmányok hivatalos közlönye” is volt. Ez az európai viszonylatban is kiemelkedő szaklap annyira összeforrt Lovik nevével, hogy annak halála után hamarosan meg is szűnt. Nyilvánvaló tehát, hogy *Szent-György* szerkesztője ez a Lovik nem lehetett, viszont a neve bizonyára erőteljes húzóerőnek bizonyulhatott. Létezett egy Lovik Károly (1899–1965) újságíró, a negyvenes években a *Pest* segédszerkesztője volt, majd 1951-től az USA-ban élt – talán ő dolgozott a *Szent-György*-nél.

⁵ Massány Ernő (1878–1946), meteorológus, csillagász, az albertfalvai repülőgépgyár igazgatója, a *Magyar Automobil*, az *Aviatikai Szemle* és az *Aero* című lapok szerkesztője.

⁶ MASSÁNY Ernő: *Búcsú*. = SZGY 1929. 5. sz. 115–116.

⁷ Csáky Adorján, gróf (1873–?), tartalékos huszártiszt, országgyűlési elnöki osztálytanácsos, 1919-től a Felsőház háznagyja hivatalának vezetője.

⁸ *Olvasóinkhoz*. = SZGY 1925. 1. sz. [3].

követendőnek:⁹ ezzel a témával foglalkoznak a legtöbbet a lótenyésztést vizsgáló cikkek és tanulmányok.¹⁰

A külön-külön rovatokban helyet kapott lovassportokkal és a lótenyésztéssel foglalkozó cikkek mellett nagy teret (kb. a lap terjedelmének a felét) kaptak más, a lovassportokhoz és a magasabb társadalmi rétegekhez kapcsolódó sportágak: lovaspóló,¹¹ ritkábban a síelés és a tenisz, a katonai sportok (lövészet, öttusa, vívás). Rendszeresek voltak a polgárság, de elsősorban az arisztokrácia társadalmi életének eseményeiről beszámoló színes hírek. Ezekben gyakran jelentek meg hosszabb, cikkszerű írások is.

A *Szent-György*-t havonta kétszer, minden hónap elsején és 15-én szándékoztak megjelentetni. Az első szám még időben jelent meg, az áprilisi szám viszont május 10-én, vagyis eléggé csúszva – ahogyan az 1924-es évfolyam valamennyi száma. A szerkesztőség nyomdai nehézségekre, valamint az indulást kísérő szervezetlenségre hivatkozva kért elnézést az olvasóktól, és azt ígérte, hogy a május 16-i lapszámtól már „rendes kerékvágásba kerül” a lap.¹² Azonban továbbra is késve, és csak havonként jelentek meg. Az utolsó lapszámban így magyarázták ennek okait:

„Amidőn a Szent-György minden sportok lapja a tavasszal megindult, minden hónapban kétszer akartunk megjelenni. Sajnos, tervünket nem válthattuk valóra, mert a papíros hihetetlen drágasága, a nyomási valamint a kliséköltségek abnormitása folytán a lap megjelentetésével járó nagy költségeket csak még inkább fokoztuk volna.”¹³

Megszűnés és újjáalakulás

Az 1924-es év 6. (augusztus–szeptemberi összevont) száma után a lap minden előzetes bejelentés nélkül váratlanul megszűnt. Az okokról már csak az „új” *Szent-György*-ben olvashatunk:

„1924 tavaszán Szent-György minden sportok lapja címen egy sajtó orgánium indult meg, amely hivatva volt az elhanyagolt magyar lovassportokat és lótenyésztést felkarolni. A lap hivatásának kitünően meg is felelt. Ezt a tényt mindenki meg is állapította, sajnos azonban, nem mindenki honorálta s bár az erkölcsi elismerés a legteljesebb mértékben meg volt, nem azonban az, ami nélkül ma lapot kiadni nem lehet. Ennek ellenére még nem az volt az oka annak, hogy a lap az ősszel megszüntette megjelené-

⁹ Uo.

¹⁰ Ez az irány természetesen összhangban volt a korszak hivatalos, kormányzati támogatást élvező lótenyésztési trendjével: a földművelésügyi minisztérium ezzel foglalkozó főosztályának irányításával ebben az időszakban váltak ideális tenyészcéllá a magyar félvérek, elsősorban a nóniusz. (Vö.: *Magyar lovaskönyv* 140.)

¹¹ A harmincas években Magyarország a kontinens élmezőnyébe tartozott lovaspólóban: az 1936-os berlini olimpián negyedik volt a magyar csapat, két évvel később pedig Európa-bajnok lett.

¹² *Szerkesztői üzenet.* = SZGY 1924. 2. sz. 63.

¹³ *Olvasóinkhoz és előfizetőinkhez!* = SZGY 1924. 6. sz. 171.

sét. Egy már sokkal nyomósabb körülmény játszott itt közre és pedig az, hogy a lap céljaiban túlnőtt az adott keretein.”

Az utóbbi momentum alatt nyilván azt kellett érteni, hogy az MGLSZ mint lapkiadóvállalat-tulajdonos elégedetlen volt azzal, hogy az érdekeivel ellentétes cikkek jelennek meg a lapban: nehezményezte, hogy igen nagy teret kapnak az irodalmi írások, valamint azt is, hogy számos sportág igencsak felülreprezentált, viszont az MGLSZ nem egy „általános sportlap” alapításához adta a tőkét, s „tőle igazán senki sem kívánhatta, hogy magának irodalmi allűröket vindikáljon.”¹⁴

Miután az MGLSZ „kiszállt” a lap finanszírozásból, a szerkesztők rögtön egy új lap alapítására adtak be kérelmet, amit meg is kaptak: az 1924. december 31-én kiadott, 8571/M. E. III. számú miniszterelnöki rendelet engedélyezte Massány Ernőnek, hogy Budapesten *Szent-György* címen havonként kétszer megjelenő „sport(jellegű) időszaki szaklapot jelentethessen meg.”¹⁵

Az újbóli indulást az tette lehetővé, hogy a szerkesztőknek „sikerült egy mindenkitől független, önzetlen s áldozatkész csoportot a lap céljainak megnyernie, így a lap anyagi része biztosított.”¹⁶ Az induláshoz szükséges pénzügyi háttérrel gróf d’Orsay Ede méneskari őrnagy¹⁷ biztosította, aki a lapot kiadó Magyar Lovassport Lapkiadóvállalat főrésztvényese lett, de támogatta a lapot két minisztérium is: a földművelésügyi és a honvédelmi.¹⁸

A címe szerint a *Szent-György* a lovassportokkal, lótenyésztéssel és a sportok egyéb ágaival foglalkozó képes folyóirat lett, a Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetségének és a Szent-György Otthonnak hivatalos lapja. Ezzel összhangban az „új” *Szent-György*ben már nem voltak úgy reprezentálva más sportok, mint a „régiben”.

A szerkesztők csak a szellemiségében vállalták a folytonosságot a „megszűnt” *Szent-György*-gyel, jóllehet sem a tipográfiában, sem a szerkesztésben nem voltak alapvető különbségek. Programjuk lényegét lakonikusan ennyiben fogalmazták meg: „működési irányunkat a hazai félvér-tenyésztés elhanyagolt volta szabja meg.”¹⁹ Ezt a szerkesztési elvet azonban már nem sokkal az indulás után sokan bírálták. A vádakra adott válaszaival a szerkesztőség kicsit ellentmondásba került programadó elveivel: egy ilyen bíráló olvasói levélre azt válaszolták, hogy a lap „lehetősége szerint felölel minden lovas kérdést, így tehát természetszerűleg nem

¹⁴ *Olvasóinkhoz.* = SZGY 1925. 1. sz. [3].

¹⁵ Uo.

¹⁶ *Hirek.* = SZGY 1925. 13. sz. 260.

¹⁷ Grimaud d’Orsay Ede, birodalmi gróf (1885–1938), császári és királyi kamarás, a pusztaszentkirályi állami méncsikótelep parancsnoka. Családja francia eredetű volt, apja gróf d’Orsay Olivér (1845–1932) szintén magas rangú lovassági tiszt, Mezőhegyes méneparancsnoka, 1901-től 1918-ig az állami ménesek felügyelője. Róla egy cikk is megjelent a lapban az Öreg Gazda álnévű szerzőtől: „A »magyar népies lótenyésztés« 80 éves apostola: d’Orsay Olivér gróf” címmel (1925. 14. sz. 268–270.)

¹⁸ *Olvasóinkhoz.* = SZGY 1925. 1. sz. [3].

¹⁹ Uo.

lehet ellensége a legnemesebb fajtáknak – a telivéreknél²⁰ sem.” Ígéretet tettek, hogy a jövőben a galopp ügyét és ügétőit éppúgy felkarolják, mint a lovasmérkőzésekét, és türelmet kértek az olvasóktól, mivel „egy kezdő sajtó orgánus nem teljesíthet és nem felelhet meg mindjárt megindulása elején minden követelménynek.”²¹

Idővel a „lovasirodalom teremtése” lesz az a program, amely mint követendő szerkesztési elv prioritást kap: „a lap célja egy, a véleményeket, a tapasztalatokat minél részletesebben ismertető lovasirodalom teremtése, amelynek révén a lótenyésztés és a lovasélet fejlődésének elengedhetetlen feltételei teremtnének meg.”²² A szerkesztőség szerint ugyanis tarthatatlan az a helyzet, hogy bár a magyarok lovasnemzetnek számítanak,²³ mégis a hozzá intézett kérdésekre „megfelelő magyar forrásmunkák hiányában, kénytelen-kelletlen külföldi irodalmi termékeket” tudnak csak ajánlani. Nem véletlen hát, hogy a legtöbb munkatárs nemcsak cikkeket publikált a lapban, hanem könyveket is írt. Gyakran ösztönözték az olvasókat is arra, hogy aki valami hasznosat lát és hall, ami által a lovasélet fejlődhet, az írja meg a lapnak.²⁴ Még az olyan apróságról sem feledkeztek el, hogy felhívják az olvasók figyelmét: „Magyar nevet adjunk lovainknak!”²⁵

Azért, hogy „a lap teljesen szakszerű vezetés alatt álljon”, létrehozták a szellemi háttérrel biztosító szerkesztőbizottságot, amelyben a különböző szakterületeket más-más neves szaktekinetly felügyelte. Az 1926 elejére felálló szerkesztőbizottságban a lótenyésztés kérdéseit a földművelésügyi minisztérium, a lovaglás és lovassportok cikkeinek szerkesztését a honvédelmi minisztérium, illetve annak kirendeltje, Josipovich Zsigmond²⁶ felügyelte, a hippológiai részt pedig az állatorvosi főiskoláról ellenőrizte Wellmann Oszkár.²⁷

²⁰ Hogy „nem volt ellensége” a telivéreknél az abból is látszik, hogy gyakran közöltek leszármazási listákat a lovak vérvonalairól, pl. az 1937. március 15-i számban duplán kihajtható lapon láthatjuk a Tifle nevű ló („vásároltatott 1816. évben báró Fechtig által Arábiában a Negdi-hamdané törzstől”) leszármazottainak családfáját.

²¹ *Szerkesztői üzenetek.* = SZGY 1925. 7. sz. 149.

²² *Lovasirodalom. A Szent-György szerkesztőbizottsága.* = SZGY 1926. 1. sz. [3–4].

²³ Vö.: MÁRKUS Imre: „Az egész világon nagyrabecsült és elismert tudású magyaroknak ott kell lennie az amszterdami olimpiáson.” *Beszélgetés az osztrák lovassport egyik vezéralakjával.* = SZGY 196. 1. sz. 22–23.

²⁴ *Az irodalom jelentősége.* = SZGY 1929. 7. sz. 171.

²⁵ A lapok alján fennmaradó üres helyet (ahová már hirdetés sem fért el) kitöltő keretes szöveg.

²⁶ Josipovich Zsigmond (1869–1945), tábornok, a Wiener Reitlehrer Institut tanára, majd a hazai lovasképzés vezetője a Magyar Királyi Lovagló- és Hajtótanári Iskolában. 1926-ban az ő irányításával készült el a „Utasítás a lovaglás, hajtás és málhásállatvezetés oktatására” című szabályzat, amelynek fontos szerepe volt a lovaglással kapcsolatos magyar szakkifejezések egyértelműsítésében is. Cikkeit egyébként németül írta, s tanítványa, Keméry Pál fordította azokat magyarra.

²⁷ Dr. Wellmann Oszkár (1876–1943), állatorvos, egyetemi tanár (az állattenyésztési tanszék vezetője), az MTA tagja, 1939-től felsőházi tag. Több tanulmányában foglalkozott az állattartás biokémiai (pl. a megfelelő vitaminellátás) és fiziológiai kérdéseivel. *Lótenyésztés* című könyve a harmincas években több kiadást ért meg. A *Szent-György*-ben csak egyetlen cikke jelent meg.

A honvédség és a Szent-György

Szakmailag nagyon sokat segített a lapnak, hogy az 1925. február 20-án²⁸ kiadott rendeletében a magyar királyi honvédség főparancsnoka megengedte, hogy a honvédség kötelékébe tartozó tisztek a *Szent-György* lapba cikkeket írjanak.²⁹ Az ún. „honvéd havidíjasok” ugyanis eladdig külön engedély nélkül nem publikálhattak. Ezek a katonák nem csupán sportáguk – többnyire valamelyik katonai sport – kiválóságai voltak, de közülük számosan szakírói ambíciókat is dédelgettek:

„A rendelet következtében most sok, eddig lekötött, ... irodalmi kvalitásairól vagy szakértelméről régen ismert erő nyer szabad kezet, úgy hogy ilyen kiváló energiaforrások birtokában most már bizalommal remélhetjük a hazai lovas irodalom kialakulását és fejlődését. [...] Nálunk a legelemibb kézikönyvek is hiányoznak s ha ma valaki a lovaglás tanulására szánja magát, akkor a lóval kapcsolatos minden tudnivalót ... nagyrészt mind német vagy egyéb idegennyelvű könyvekből kell elsajátítania.”³⁰

Janky Kocsárd, a honvédség főparancsnoka³¹ egy katonai lektort is kirendelt a laphoz,³² Lenz Albin ezredes³³ személyében (1927-ben Mátyás Sándor vezértanácsnok³⁴ váltotta fel), hogy a lap „minden politikától mentes szerkesztésére befolyást gyakorolhasson ... és hogy a katonai munkatársak cikkei katonai szempontból felülbírálja.”³⁵ A főparancsnok 1927-ben újabb pozitív diszkriminációval segítette a lapot: rendelete értelmében ezentúl a katonai sportversenyek kiírása, az azokról kiadott közlemények, ill. a versenyeredmények ismertetése kizárólag a *Szent-György*-ben jelenhetnek meg.³⁶

Ennél a pontnál meg kell állnunk. A „rég” Magyarországon ugyanis már a kiegyezés óta létezett egy szervezet, amely éppen a földművelésügyi és a honvédelmi minisztérium közös égisze alatt lovakkal foglalkozott – s ez nem volt más mint a méneskar. A magyar kormány 1867-ben ugyanis a lótenyésztési ügyeket a földművelésügyi minisztérium Lótenyésztési Osztályának (később főosztályá-

²⁸ A m. kir. honvédség 5074/kih. számú rendelete az 1923. évi 34. számú Rendeleti Közlönyben közzétett 20123/elnökség 1923. számú közrendelete alapján. Vö.: *A honvédség tagjai által irt közlemények elbírálása.* = SZGY 1927. 4. sz. 89.

²⁹ [MASSÁNY Ernő] M. E.: *A honvédség és a Szent-György lap.* = SZGY 1925. 6. sz. 106.

³⁰ Uo. 107.

³¹ Janky Kocsárd, bulcsi (1868–?), altábornagy, 1930-ban történt nyugdíjazásáig a honvédség főparancsnoka. Már 1924-ben egy magasztaló cikk jelent meg róla a lapban „Lovas életünk nagyjai. Vitéz Bulcsi Janky Kocsárd altábornagy” címmel (1924. 6. sz. 153.), beszámoltak a hírekben a főparancsnoki kinevezéséről (1925. 22. sz. 418.), később Vályi Nagy Géza a „Lovas és ló” című cikkét „Vitéz Janky Kocsárd Ur Önagyméltóságának, a m. kir. Honvédség Főparancsnokának” ajánlotta. (1927. 24. sz. [639].)

³² *A honvédség tagjai által irt közlemények elbírálása.* = SZGY 1927. 4. sz. 89.

³³ Lenz Albin, nagysárosi, (1878–1958) később altábornagy.

³⁴ Mátyás Sándor, vitéz pávai, (1875–1946) később altábornagy.

³⁵ [MASSÁNY Ernő] M. E.: *A honvédség és a Szent-György lap.* = SZGY 1925. 6. sz. 106.

³⁶ *A honvédség tagjai által irt közlemények elbírálása.* = SZGY 1927. 4. sz. 90.

nak) hatáskörébe utalta.³⁷ A lótenyésztési intézmények (a ménések és méntelepek) személyi állománya azonban a honvédelmi minisztérium Méneskari Katonai Felügyelősége alá tartozott, magyarul a méneskar a honvédség szerves része volt.³⁸ Nem véletlen tehát e két minisztérium részvétele a lap kiadásában, és nyilván nem véletlen az „újjaalapító” d’Orsay Ede felbukkanása sem – ő is méneskari tiszt volt. Egyébként az alapító egyesület, az MLEOSZ élén is két magas rangú katonatiszt állt.

A *Szent-György* belső és külső honvédségi munkatársainak nagy része valamilyen módon kapcsolódott az 1922-ben létrehozott Magyar Királyi Lovagló és Hajtótanárképző Iskolához, amely kezdetben csak mint „pótló idomító keret” működhetett a budapesti Ferenc József laktanyában. Az intézmény 1930-ban kapott végleges helyet a Kiskunságban található Örkénytábor (ma Táborfalva) újonnan létrehozott épületeiben. A vezetők és oktatók természetesen a legjobb lovas szak- és sportemberek közül kerültek ki. Mivel az olimpiai lovasversenyeken egészen az 1950-es évekig csak katonatisztek indulhattak,³⁹ itt kapott helyet az olimpiai keret is,⁴⁰ amely általában 15–20 lovasból állt. Két része volt, a díjlovas- és ugrólovascapat, az olimpiák harmadik lovasszáma, a military – amely díjlovaglásból, tereplovaglásból és díjugratásból állt – résztvevői a két csapat tagjai közül kerültek ki.

A *Szent-György* tehát igen erősen kötődött a hadsereghez, bizonyos értelemben akár katonai lapnak is tekinthetnénk, de legalábbis katonai befolyás alatt állónak. Sajnos azonban a Hadtörténeti Intézet levéltárában nem találhatók erre vonatkozó dokumentumok,⁴¹ így nem lehet megállapítani e „befolyás” pontos mibenlétét. Mindenesetre az köztudott, hogy a trianoni békediktátum erősen korlátozta a magyar katonai tevékenységet, amely alól az illetékesek különféle ügyeskedések révén próbáltak kibújni, a meglévő állományt más szervezeteknél (csendőrség, rendőrség, vámőrség stb.) elhelyezni, illetve a képzést más úton megoldani. Ilyen volt pl. a leventeszervezet létrehozása, amely kezdetben a közoktatásügyi minisztérium alá tartozott, de később fokozatosan átvette a honvédelmi tárca. A *Szent-György* tehát mint „civil sportlap” nyugodtan foglalkozhatott a növekvő létszámú had-

³⁷ *Magyar lovaskönyv*. 139.

³⁸ A vezetőség katonatisztekéből állt, a legénységet ide is a szokásos módon sorozták. Értelemszerűen azok az újoncok kerültek ide, akik értettek a lovak ápolásához és gondozásához, illetve a polgári életben kovácsként, szíjgyártóként, nyergesként stb. dolgoztak. Kiképzésük hasonlított a huszárokéhoz, sőt annál bizonyos tekintetben keményebb is volt. Egyébként 1918-ban a méneskar feloszlott, de 1921-ben újjászervezték, és a tenyésztés felülről való irányítása végett 1925-ben hozták létre az ún. tenyészkörzeteket.

³⁹ Ez a tény újabb adalék ahhoz, hogy a korabeli viszonyok miatt egy lap, amely a lovaglással foglalkozott, szükségszerűen kapcsolatba kellett hogy kerüljön a katonasággal.

⁴⁰ *Magyar lovaskönyv* 198.

⁴¹ Legalábbis az állomány jelenlegi feldolgozottsága mellett. Ottjártamkor mindösszesen annyi derült ki, hogy a Honvédelmi Minisztérium már 1924-ben előfizetett a lapra.

sereg számára oly fontos lótenyésztési és lovaglási témákkal,⁴² méghozzá ménes-kari felügyelet alatt – anélkül, hogy az antant által kiküldött ellenőrző szervek kifogást emelhettek volna ellene.

A Szent-György két vállalkozása

A lovasélet alapvető szakmai szervezeteinek megalakulása után a lapban egyre többen vetették fel egy olyan egyesület megalakításának a szükségességét, amelyik a „széttagolt lovastársadalmat” integrálná magába:

„amíg az MLEOSZ megalakulásával a lovassportok terén ... öröndetes haladás mutatkozik, nem mondható ez el a lovaséletről. A lovastársadalom ma még széttagolt és igazi társadalmi élete tulajdonképpen nincs is, mert a szerte az országban elszórtan rendezett egyes concoursokon a lovassport művelőinek összejövetelei csak alkalmoszerűek, sok tekintetben inkább csak lokális jellegűek.”⁴³

1924. szeptember 15-én meg is alakult a Szent-György Otthon, amely célja szerint „a politika teljes kizárásával, de nemzeti alapon tömöríti a hazai lótenyésztés és lovassportok híveit.”⁴⁴ A fejlécre az MLEOSZ mellé tehát a Szent-György Otthon neve is felkerült, mint amelynek szintén hivatalos lapja.

A Szent-György Otthon programjában azt ígérte, hogy a lovasélet intenzívebbé tétele céljából helyiségeiben összejöveteleket tart, népszerű és tudományos felolvasásokat, a ménések megtekintésére tanulmányi kirándulásokat, lovasmérkőzéseket, vadászatokat, lovaspólót és ünnepeket rendez, támogatja a lovasmérkőzéseket, ló- és kocsiversenyeket, kiállításokat. Az Otthon munkájában azonban nem vehetett részt bárki, ugyanis az egyesület társadalmilag erősen szelektív volt: „Az új egyesülés az ország egyik legimpozánsabb és legsúlyosabb társadalmi tényezőjének ígérkezik s éppen ezért tagjai csakis azok lehetnek, akiket a választmány a belépésre meghív.”

Az Otthon és a lap közötti személyi átfedések miatt azzal vádolták a lapot, hogy a Szent-György Otthon vállalkozásaként és befolyása alatt működik. A szerkesztőség a „célzatos híreszteléseknek elejét véve”, folyamatosan kénytelen volt elhatárolódni a lap és az Otthon között gazdasági összefonódást sejtő vádaktól. A szerkesztőség nyomatékosan leszögezte, hogy a *Szent-György*-öt nem az Otthon tartja fenn és nem is üzleti vállalkozás, hanem az MLEOSZ-nek és tagegyleteinek hi-

⁴² Bár a második világháborúban a huszárság szerepe már nem volt jelentős, mégis a hadviselő országok több mint hét millió lovat vettek igénybe háborús célokra, tehát többet mint az első világháborúban. (Lásd: *Magyar lovaskönyv* 58.) Magyarországon a honvédség lóállományának civil tenyésztőktől való beszerzése egyre nehezebbé vált a robosztusabb, igáslónak való hidegvérű lovak terjedése miatt, így ezek tenyésztését kormányintézkedésekkel is igyekeztek visszaszorítani. (Uo. 193.)

⁴³ *Szent-György Otthon.* = SZGY 1924. 6. sz. 159–160.

⁴⁴ Uo.

vatalos orgánuma, amely „egy mindenkitől független s céljaiban önzetlen csoport áldozatkész vállalkozása, amely sem a Szent-György Otthonnak, sem más egyesületnek nincsen anyagilag koordinálva.”⁴⁵

A támadások után egyre kevesebb, az Otthont propagáló cikket közöltek, miután pedig a Szent-György Otthon kilépett az MLEOSZ-ból, egyetlen vele foglalkozó cikk sem jelent meg a lapban. 1925 közepétől (a 8. számtól) a Szent-György Otthon neve lekerült a lapról, s ettől kezdve az áll a fejlécen: „A Magyar Lovas-sport Egyesületek Országos Szövetségének, valamint tagegyesületeinek hivatalos lapja”.

Szándéka szerint a *Szent-György* nemcsak a magyar telivértenyésztés ügyét támogatja, hanem az azt elősegítő lóversenyeket is.⁴⁶ Ennek a tervnek a továbbvitelét azonban egy idő után a lap hasábjain terjedelmi és főleg szakmai okokból nem látták megoldhatónak: „a Szent-György mint programlap bizonyos határokon túl nem terjeszkedhetik.”⁴⁷ A magyar lótenyésztés és versenyzés szintjéhez viszonyítva szegényes hazai turfirodalom⁴⁸ felemelése érdekében határozták el magukat „arra a mai nehéz gazdasági viszonyok között kockázatos vállalkozásra”, hogy a telivértenyésztés és lóversenysport szolgálatába egy olyan új lapot állítsanak, amelyik a lóversenyzés ügyét szolgálja.⁴⁹

Az 1926. április 2-án indult *Versenylap*,⁵⁰ melynek alapításában szintén részt vett d'Orsay Ede, a *Szent-György* „testvérlapjának” tekintette, rendszeresen közölte a hirdetéseit. De annak ellenére, hogy „a hazai lóversenyzésnek most már saját lapja van”, a lóversenyüzemmel és a telivértenyésztéssel, mintegy a *Versenylap* programjának kiegészítéséül, a *Szent-György* a jövőben is rendszeresen kívánt foglalkozni.⁵¹

Röviddel az indulás után, Horthy Jenő⁵² cikke és felvetése nyomán, a két folyóirat közösen egy lóértékesítő iroda megnyitását vette tervbe, ami „a lóértékesítés áldatlan viszonyai miatt vált szükségessé.” A tervek szerint az iroda nyilvántartásba venné az eladásra kerülő lóanyagot, és hozzáférhetővé tenné azt bárki, különös tekintettel a külföld részére. Az alapítók szerint elengedhetetlen egy ilyen „propaganda és eladási szerv” ahhoz, hogy az illegitim lánckereskedelem visz-

⁴⁵ *Hírek. Olvasóink figyelmébe.* = SZGY 1925. 13. sz. 260.

⁴⁶ *Hírek.* = SZGY 1926. 6. sz. 115.

⁴⁷ *A magyar lóversenysport.* = SZGY 1927. 4. sz. 78.

⁴⁸ *Hírek.* = SZGY 1926. 7. sz. 135.

⁴⁹ *Hírek.* = SZGY 1926. 6. sz. 115.

⁵⁰ A lap tulajdonosa és szerkesztője Markovits István volt. A *Versenylap* egészen 1944-ig megjelent, elsősorban a fogadásokat kötő lóversenyrájongók számára nyújtott információkat, vagyis a *Magyar Turf* versenytársa lehetett.

⁵¹ *A magyar lóversenysport.* = SZGY 1927. 4. sz. 78.

⁵² Horthy Jenő, nagybányai, (1877–1953), a kormányzó testvére, versenystálló-tulajdonos. 1937-ben megjelent egy könyve *Egy élet sportja. Vadászat. Lóverseny* címmel. Az említett cikkének címe: *Telivéreink rentabilitása* (SZGY 1927. 5. sz. 108–109.)

szaszorításával végre reális lóárak alakuljanak ki. A Lótenyésztők és Versenyzők Országos Egyesülete június 27-én engedélyezte a Lótenyésztők és Versenyzők Egyesületének Lóértékesítő Irodája megalakulását.⁵³

A lap fénykora

1928-ban a lap alapítója, d'Orsay Ede gróf egyéb elfoglaltságaira hivatkozva megvált a lap ügyeinek intézésétől. Ugyanakkor biztosítani kívánta a további megjelenést, ezért érintkezésbe lépett a *Szent-György* átvétele végett azokkal a körökkel, amelyek eddig is támogatták: részvényei kivásárlásával a földművelésügyi minisztérium, a Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetsége, a Magyar Lovaregylet, az Urlovasok Szövetkezete, a Pestvidéki Versenyegylet és a Magyar Póló Club által április 3-án megalapított Szent György Képes Sportlap Lapkiadóvállalat biztosította a *Szent-György* további kiadását.⁵⁴ Az újjáalakult részvénytársaság közleménye szerint annak „jelenleg egyedüli célja a Szent-Györgynek megjelentetése és fejlesztése” s evégett az alapszabályban is leszögezték, „hogy a lap jövedelmei csakis a lapra fordíthatók s a részvénytársaságban tisztséget viselők semmi néven nevezendő javadalmazásban sem részesülhetnek.” A lapban időről időre publikálták a kiadó pénzügyi adatait, amelyek általában diplomatikusan nullszaldót igazoltak.

Az alakuló közgyűlés a lapnál folyó munka felügyeletére egy irodalmi tanácsot választott meg, amelynek tagjai gróf Erdődy Rudolf,⁵⁵ Kempner Pál,⁵⁶ Kiss Ferenc,⁵⁷

⁵³ *A Szent-György és Versenylap, mint a lótenyésztők és versenyzők Egyesületének lóértékesítő irodája.* = SZGY 1927. 14. sz. [397].

⁵⁴ *Változás a Szent-György lap vezetésében. A Szent-György képes sportlap részvénytársaság megalakulása.* = SZGY 1928. 7. sz. 147.

⁵⁵ Erdődy Rudolf, ifj. gróf, (1883–?), nagybirtokos, felsőházi póttag, a Magyar Lovaregylet és a Magyar Falkavadász Egyesület elnöke. Ő írta a lapban a falkavadászattal kapcsolatos cikkeket, 1940-ben pedig egy könyvet is kiadott *Magyar kopófalkák és falkászok* címmel. Összefoglaló jellegű könyve a *Magyarországi lófuttatások, 1914–1941* című munka, amely 1943-ban jelent meg.

⁵⁶ Kemény (Kempner) Pál (1888–1957), huszárezredes, több lovasverseny résztvevője. 1945 után is tevékeny maradt, részt vett a Magyar Lovas Szövetség újjászervezésében, a versenyek elindításában, társszerzője a *Díjlovaglás*, valamint a *Lovaglás és hajítás* című szakkönyveknek. Cikkei a *Pegasus* című folyóiratban jelentek meg.

⁵⁷ Kiss Ferenc, balásfalvi, (1875–1961), altábornagy, a Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetségének ügyvezető alelnöke. Évente írt beszámolókat a lap hasábjain az MLEOSZ azévi működéséről illetve az évad lovaséletéről. Egyébként a MLEOSZ elnöke vitéz nagybányai Horthy István (1858–1937), a kormányzó testvére, nyugalmazott lovassági tábornok volt – tehát mondhatjuk, hogy ez a szervezet is katonai vezetés alatt állt.

Massány Ernő, Mátyás Sándor, gróf d'Orsay Ede, Pettkő-Szandtner Tibor,⁵⁸ Plósz Béla,⁵⁹ Reiter József,⁶⁰ Schwartz Jenő,⁶¹ Scitovszky Aladár⁶² és Zuber Ferenc⁶³ voltak, később tag lett Szaplanczay László⁶⁴ is. A tanács továbbra is azt tartotta a *Szent-György* elsődleges feladatának, hogy lovas-irodalmat teremtsen,⁶⁵ hiszen „lovassportunk ... lassu újraéledésének egyik legfőbb oka az volt, hogy nem volt irodalma. A napi sajtó a lovassportokat nem karolta fel.”⁶⁶ Megfelelő propaganda hiányában az érdeklődő nagyközönség lovassportnak tulajdonképpen csak a telivér lóversenyeket tekintette, „és nem gondolt arra, hogy a lovassport elnevezés a szellemi és fizikai erőt fejlesztő concours-sportot is illeti, tehát a lovasmérkőzéseket, lovastornákat és lovasjátékokat.” Tehát már a lovassportok népszerűsítése is cél lett.

Az alakuló közgyűlés a lap felelős kiadásával és szerkesztésével Massány Ernőt bízta meg.⁶⁷ Azonban ő más irányú elfoglaltságai miatt, illetve mert a „megizmosodott” *Szent-György* szerkesztése egész embert kívánt, a következő évben elkészínt a laptól.⁶⁸ A főszerkesztő Kiss Ferenc lett, az irodalmi tanácsban pedig Mares Istvánt⁶⁹ választották Massány helyére. A lap élére tehát egy katonatiszt

⁵⁸ Pettkő-Szandtner Tibor, felsődriethomai, (1886–1961), méneskari ezredes. 1931-ben jelent meg *A magyar kocsiszás* című forrásértékű műve. 1928–32 között 35 első díjat nyert nemzetközi fogathajtó versenyeken. 1932-ben nevezték ki Bábolna méneparancsnokává, majd 1942-ben (tábornoki rangban) a lótenyésztés főfelügyelőjévé. A bábolnai Lovaskollégium és Szakiskola ma az ő nevét viseli.

⁵⁹ Dr. Plósz Béla (1863–1945), állatorvos, főiskolai tanár. Nyugdíjba vonulása után, 1924 és 1937 között a földművelésügyi minisztériumban mint országos lótenyésztési főigazgató dolgozott, hozzá kapcsolható a félvértenyésztés megújulása.

⁶⁰ Reiter József (1885–?), tüzérezredes.

⁶¹ Talán Schwarzer Jenő (?–?), lovassági alezredes. Később a névsorban vitéz Somorjay Jenő neve szerepelt, valószínűleg Schwarzer a vitézi rendbe való felvételekor magyarosított, ahogy ezt elvárták. Adatot viszont csak egy bizonyos Somorjay Ernő tüzérezredesről találtam, aki 1884-ben született.

⁶² Dr. Scitovszky Aladár (?–?), minisztériumi tanácsos.

⁶³ Zuber Ferenc (1874–1937), sportvezető, vízépítő mérnök, a világháború alatt különböző csapatoknál mérnök-főhadnagy. Később a Magyar Atlétikai Szövetség alelnöke, az Országos Testnevelési Tanács főtitkára, e minőségében szerkesztette az OTT évenként megjelenő sportalbumachját, illetve *A magyar sport története* című kiadványt.

⁶⁴ Szaplanczay László, szaplanczai, (?–?), huszárezredes, a honvédelmi minisztérium lóügyi osztályának vezetője.

⁶⁵ *Beköszöntő*. = SZGY 1929. 1. sz. 3.

⁶⁶ *A magyar lovassport*. = SZGY 1927. 3. sz. [45]–46.

⁶⁷ *Változás a Szent-György lap vezetésében. A Szent-György képes sportlap részvénytársaság megalkulása*. = SZGY 1928. 7. sz. 147.

⁶⁸ MASSÁNY Ernő: *Búcsú*. = SZGY 1929. 5. sz. 115–116.

⁶⁹ Mares István (?–?), tüzérőrnagy. A lapban több mint nyolcvan cikket publikált, köztük a Székely Imre György (1904–?) honvéd állatorvossal közösen írt „Az 1928. évi IX. lovasolimpiász lovai” című 17 részes cikksorozatot, és megjelent *Az 1928. évi IX. amsterdami olimpiász lovasmérkőzései* című könyve.

került, valamint a tanácsban is – egy „civil” távoztával, és a helyére beülő katonával – többségbe kerültek a hadsereg tagjai.⁷⁰

Az új tulajdonosi vezetés minőségi változtatásokat ígért a lap életében: növelni akarják a lap terjedelmét; olyan új kiállítást szándékoznak a lapnak adni, amely „a feladathoz méltóbb, diszesebb köntös, amely lehetővé teszi majd azt is, hogy most már a művészeteket is körünkbe vonjuk.” Ezzel összefüggésben az 5. évf. 1. számától Garay Ákos⁷¹ rajza látható a címlapon: szállásáról kijövő kürtös, aki riadót fúj, „hogy azzal felrázza a magyar népet aléltóságából, fásultságából és közömbösségéből s egy új, megértő, a lovasszellemet ismét átérző nemzedék nevelésére serkentse.”⁷² Garay munkái a továbbiakban is feltűnnek a lap elején, pl. 1932-ben valamennyi számot egy vágató ménest ábrázoló grafikája díszítette, méghozzá úgy, hogy a teljes kép a lapot szétnyitva az elülső és a hátsó borítólapon együtt látható. Egy másik hasonló Garay-mű éveken át a *Szent-György* borítóján volt, csak 1943-ban cserélték le egy lovaskesztyűt, kupát stb. ábrázoló fotóra. A lap másik sokat foglalkoztatott grafikusa Mühlbeck Károly⁷³ volt, aki főleg az *Uj Idők*ben kialakított és sikeressé vált humoros fejleceivel jelentkezett itt is.

1929 januárjától a már új köntösben jelentkező lap címe is módosult: *Szent-György, képes sportlap*, a Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetségének, huszonegy tagegyesületének és az Örkényi Rókafalkatársaság⁷⁴ hivatalos lapja, és a lovassportokkal, lótenyésztéssel és a sportok minden egyéb ágával foglalkozó folyóirat, amely havonta kétszer, 10-én és 25-én jelenik meg. A szerkesztőség és kiadóhivatal az Esterházy utca 32. alatt volt. A lap kétfajta minőségben volt kapható: „rendes papírra” nyomva egy szám 1,20, egy negyedévre 7 pengő volt, míg „műnyomó papíron” 2,40 illetve 12 pengő. Kellett is a megfelelő minőségű papír, hiszen a lap valóban „képes” volt: szinte minden oldalán voltak fotók (leggyakrabban jól elkapott pillanatsfelvételek egy ugratásról), amelyek mennyisége és színvonala jelentékeny mértékben járulhatott hozzá a lap kedveltségéhez.

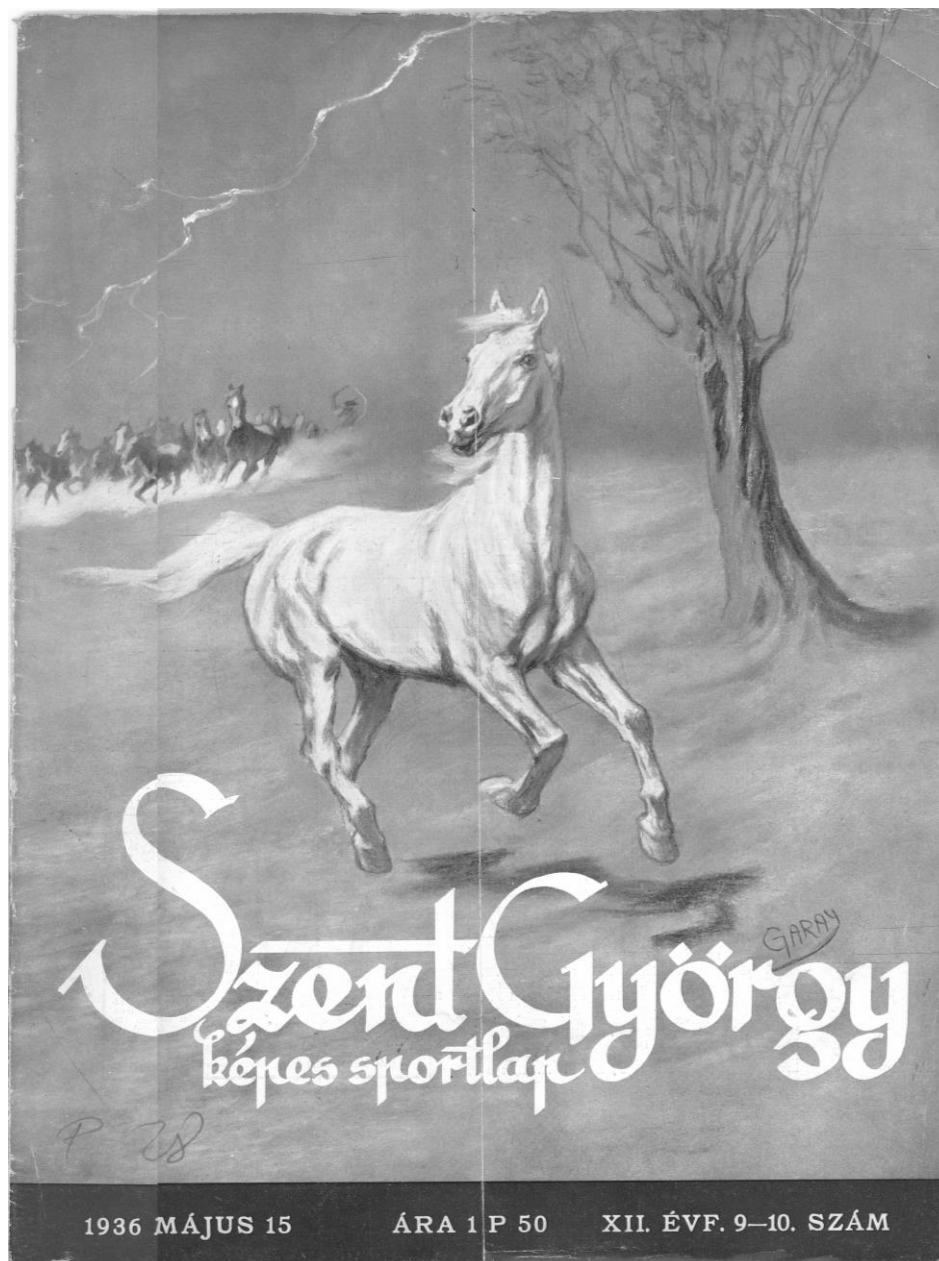
⁷⁰ Talán a tisztikar szerkesztőségbeli túlsúlyba kerülése is a lap elhagyására ösztönözhetette a „nem-katona” és „nem-lovas” Massányt...

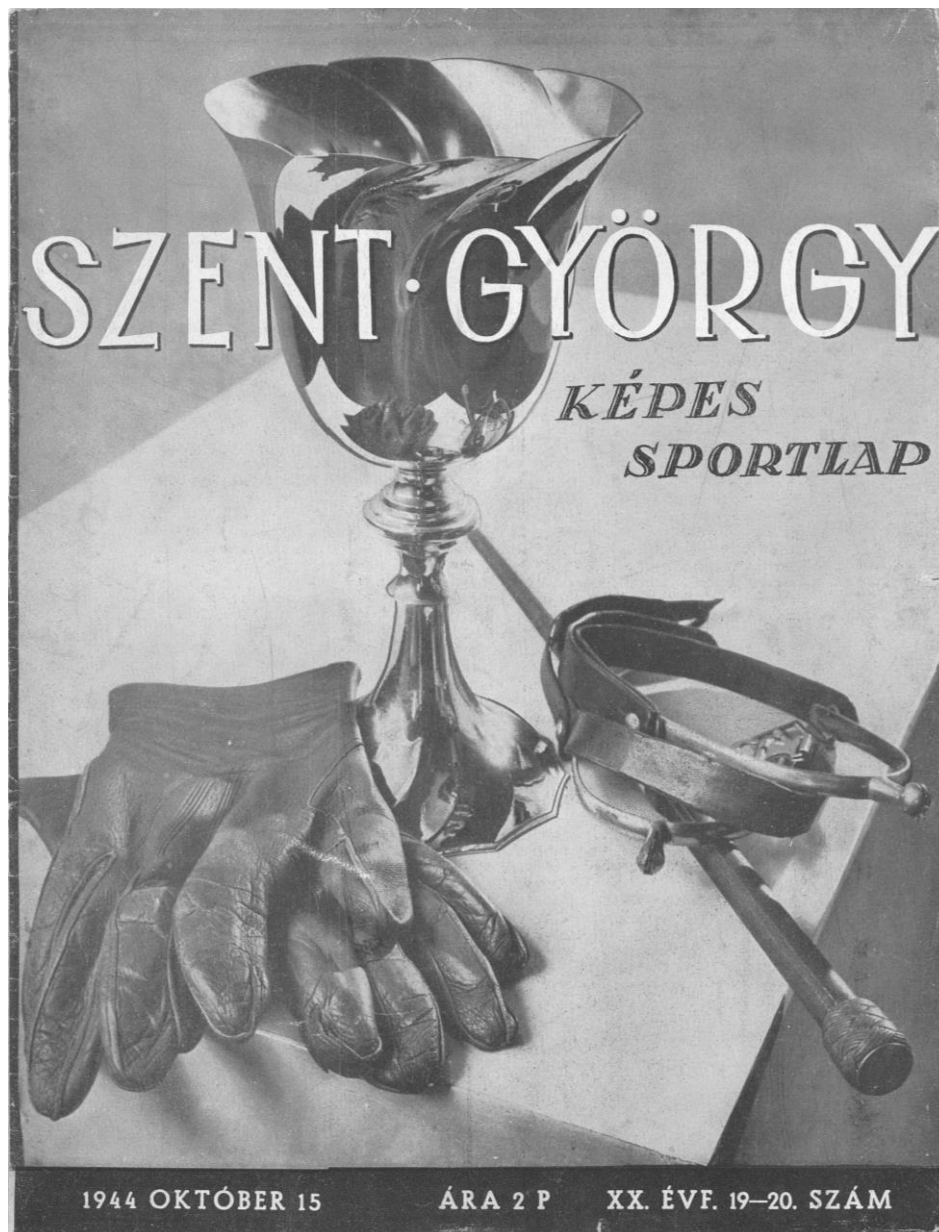
⁷¹ Garay Ákos (1866–1952), festő, grafikus, etnográfus. Rajzai feltűntek több, a *Szent-György*höz kapcsolható szerző könyveiben, valamint egyéb katonai tárgyú kiadványokban is.

⁷² *Beköszöntő*. = SZGY 1929. 1. sz. 3.

⁷³ Mühlbeck Károly (1869–1943), festő, grafikus. A Singer és Wolfner 1935-ben kötetben is megjelentette az *Uj Idők*ben megjelent legjobb fejleceit.

⁷⁴ A falkavadászatot, mint sportot – ahogy annyi mást is – Széchenyi István honosította meg Magyarországon. Néhány évtized múlva hazánk már „Európa falkavadász fellegvárának” számított, híresek voltak Erzsébet királyné gödöllői vadászatai. A világháború után megváltozott a helyzet, a legtöbb kopófalka elpusztult. Az 1920-as években a különböző lovasalakulatok, ménesek kezdtek el újra a falkavadászatot, a legjelentősebb az örkényi falka volt. A rendszeres őszi vadászatok – amelyek természetesen nem igazi vaddal folytak – mind a lovak, mind a lovasok számára a kiképzés részének számítottak. (Vö.: *Magyar lovaskönyv* 57, 218.)

Amennyire azt meg lehet ítélni, az 1927 és 1932 közé eső időszak tekinthető a *Szent-György* „fénykorának”: évi 500 oldal fölé emelkedik a lap terjedelme, gyakoriak a tipográfiai és grafikai megújulások, a havidíjasok írásai jelentékeny színvonalemelést hoznak a lap életébe, 1928-tól külön rovatokban újra bő terjedelemben foglalkoznak a lovasélettel rokon sportágakkal. Lovastémájú szépirodalmi írások is megjelentek a lapban. Ilyen volt pl. Werner Scheff⁷⁵ „Orsi Európát keresi” című regénye, amelyet 51 folytatáson keresztül olvashattak a lap vásárlói. Ismeretebb név kevés volt: pl. Csathó Kálmán⁷⁶ „A huszár meg a soffőr” című kisebb írását, valamint Bársony István⁷⁷ egy „lovas”-elbeszélését közölte a folyóirat. 21 folytatásban jelent meg a „Tips a lószelidítő és egyéb vidám történetek” című névtelenül megjelent sorozat.

Hangsúlyossá vált a ló és lovas tematika kultúrtörténeti vizsgálata, elsősorban Bevilaqua Béla⁷⁸ révén, aki egymás után írta ismeretterjesztő cikkeit, pl. a magyar királyok lóval való kapcsolatáról, a paripa szó eredetéről, a kumisról vagy éppen egy „ismeretlen népmesei adalékot” közölt „a keleteurópai Szent György-legenda és a Fehérlófia népmese-típus magyar változatainak ismeretéhez” stb. Amant Zoltán⁷⁹ többek között egy tizenkét részes cikksorozatot indított a lovasérmékről a „A ló és lovas a magyar medaillistikában” címmel. Burián Mihály⁸⁰ mintegy hatvan cikket írt részben szintén kultúrtörténeti témákról, részben az aktuális versenyekről. Csukás Zoltán⁸¹ főleg a lovak takarmányozásáról értekezett a lap hasábjain, de a honfoglaláskori magyar lovakról is megjelent néhány tanulmánya. Mikecz Béla⁸² huszonhat cikket írt különböző állategészségügyi témákról, illetve írországi tapasztalatairól.

Egyfajta „külföldi tudósítóhálózat” is létrejött: a külföldön tartózkodó munkatárs beszámolt az ottani versenyekről, szemlélte a helyi lapok lovas témájú írásait vagy turisztikai élménybeszámolót írt a meglátogatott helyről. Pl. az olaszországi lovaglótanár-képző tanfolyamokra történt vezénylésekor kezdte meg cikksorozatát

⁷⁵ Werner Scheff (1888–1947), német író, főleg sporttémájú regények szerzője.

⁷⁶ Csathó Kálmán (1881–1964), a Nemzeti Színház rendezője, a korszak kedvelt írója (művei a Singer és Wolfner kiadónál illetve az *Uj Idők* című folyóiratban jelentek meg), ismert vadász.

⁷⁷ Bársony István (1855–1928), újságíró, több kötet vadástörténete jelent meg.

⁷⁸ Bevilaqua-Borsodi Béla (1885–1962), a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában, majd az I. világháború után a Magyar Királyi Hadimúzeumban dolgozott. A *Szent-György* lapjain több mint negyven cikket publikált.

⁷⁹ Dr. Barcsay-Amant Zoltán (1902–1988), muzeológus, majd múzeumigazgató Egerben. Társ szerzője az 1932-ben magánkiadásban, de a Magyar Királyi Hadimúzeum kiadványaként megjelent *A magyar lovassport története* című háromrészes munkának.

⁸⁰ Burián Mihály, rajeci, (1876–1947), honvédtábornok, lovaglótanár, sportlovas. Díjlovagló versenyeken kilenc első díjat nyert, magyar bajnok 1926-ban, (már nyugdíjasként) 1928-ban és 1934-ben.

⁸¹ Csukás Zoltán, zetényi, (1900–1957), állatorvos, egyetemi tanár, az Állattenyésztési és Takarmányozási Tanszék vezetője 1944–1957 között, az MTA tagja.

⁸² Mikecz Béla, nemes, (1889–?) honvéd főőrtörzsállatorvos. *Lóismeret-vezérfonal* című könyve 1936-tól négy kiadást ért meg.

Reznek Jenő⁸³ „Pineroloi levelek”, illetve „Tor-di-Quintoi levelek” címmel.⁸⁴ Később, a negyvenes években Ostorharits-Horváth Endre⁸⁵ „Oroszországi levelek” címmel írt cikkeket a lapba. Természetesen az ő „kiküldetése” már egészen más természetű volt: írásai voltaképpen részletes úti beszámolók az Ukrajnában állomásozó magyar csapatok életéről.

Rendszeresen publikált a lapban egy házaspár, Szakonyi Lajos⁸⁶ és felesége, Tömöry Andrea. Az utóbbi által írt cikksorozat, a „Régi huszárhistóriák” 1943-ban könyv alakban is megjelent, Garay Ákos rajzaival, míg férjének *A lovaglás művészete a lovasmérkőzések keretei között* címmel adta ki egy füzetét a Stádium 1931-ben. Ugyanez a kiadó jelentette meg korábban (szintén Garay illusztrációival) a *Szent-Györgyben* is publikáló Rudnyánszky Ferenc⁸⁷ *Magyar gazdák és leven-ték lovaskönyve* című könyvét.

Mivel többször is hangsúlyozták a szerkesztők, hogy fontosnak tartják a magyar-nyelvű szakirodalom megteremtését, a lap nevével megjelent néhány könyv is, pl. Pálffy Zsigmond⁸⁸ *A lovaglás vezérfonala* című műve;⁸⁹ ugyanakkor hiányérzet támadhat az olvasóban, hiszen a meglévő munkatársi gárdával egy igen nivós könyvsorozatot lehetett volna megjelentetni (és a szerzőknek nem kellett volna különböző más kiadóknál házalniuk a kéziratokkal), ám ez nem történt meg – nyilván az anyagiak hiánya miatt.

Annak ellenére, hogy két minisztérium is részvényese volt a kiadóvállalatnak, a lap hasábjain nem került túlzottan előtérbe a politika. Természetesen időről időre megjelent néhány elmaradhatatlan, a rendszer iránti lojalitást kinyilvánító cikk, de ez megszokott dolognak számított, és persze a *Szent-György* olvasóközönsége amúgyis alapvetően a középosztályhoz tartozó, rendszerhű polgárokból és katoná-

⁸³ Dr. Kósa-Reznek Jenő (1898–1965), tüzérezredes, lovaglótanár, az olimpiai lovascsapat edzője. A második világháború után az Országos Társadalmi Lovas Szövetség szakírói munkaközösségének tagjaként jelentek meg szakkönyvei.

⁸⁴ Az 1929-ben Budapesten rendezett nemzetközi díjugrató versenyen ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a nálunk addig követett merev bécsi stílus nem versenyképes az olaszok által képviselt szabad stílussal szemben (ahol a lovas „ráfekve” a ló nyakára segíti az ugrást), ezért küldtek Olaszországba négy fiatal magyar lovast: Bodó Imre (1899–?) későbbi tüzér alezredest, kányai Kánia Antal (1893–?) és benkepatonyai Németh Dezső (1899–?) későbbi lovassági alezredesteként valamint Reznek Jenőt. (Vö.: *Magyar lovaskönyv* 203.) Egyébként Bodó és Németh is írt a lapba, kettő, illetve hat alkalommal.

⁸⁵ Ostorharits-Horváth Endre, felsőmérési, (1908–?), tüzérszázados, lovaglótanár. Ő már ahhoz a generációhoz tartozott, amelyik csak az első világháború után, az új viszonyok között kezdte meg a tényleges szolgálatát.

⁸⁶ Szakonyi Lajos, vitéz, (?–?) nyugalmazott huszárezredes, a Budapesti Lovarda vezetője.

⁸⁷ Rudnyánszky Ferenc, dezséri, (?–1941) huszárőrnagy, „a magyar népies lovassport megteremtője”, a Magyar Gazdák Országos Lovasegyesületének alelnöke, a lovaslevente egyesület szervezője.

⁸⁸ Pálffy Zsigmond, erdődy, (?–1937?), lovaglótanár.

⁸⁹ 1937-ben jelent meg, 140 oldalt tartalmazott és három pengőért árulták.

tisztekből állt. Olvasható volt egy cikk pl. a Horthy-nemzetségről, de mint láttuk a család katonatiszt tagjai szintén foglalkoztak lovakkal; illetve a lap és a honvédség életében befolyással bíró személyekről pl. Gömbös Gyuláról.⁹⁰

Hanyatlás és megszűnés

A Magyarországra is begyűrűző világgazdasági válság természetesen a *Szent-György*t sem kímélte. A pénzügyi nehézségek miatt 1933-tól folyamatosak voltak az előfizetőket toborzó szerkesztőségi felhívások. A nyilvánvaló pénztelenség egyrészt a lap terjedelmének fokozatos csökkenését vonta maga után, pl. az 1929-es 639 oldalból 1936-ra már csak 298 lesz – igaz aztán egy időre újra 300 fölé nő. Ugyanakkor érezhető színvonalcsökkenést is tapasztalhatunk, nem is annyira szakmait, mint inkább valamiféle tartalmi elszürkülést, ami abban állt, hogy jóval kevesebben publikáltak a lapba: a háború kitörése, illetve azt megelőzőleg az arra való készülődés még több katonai szakíróat vont el a publikálástól. Sokszínűség helyett jobbra mindig csak ugyanazoknak a szerzőknek a cikkeivel találkozhatunk egy-egy számban.

1935 elején a lap árát 28-ról 14 pengőre szállították le. Indokként azt említették, hogy nem akarják, hogy egyetlen olvasónak is nélkülöznie kelljen „a tíz év alatt minden lovasember szívéhez oly szorosan hozzánőtt” *Szent-György*t. Az ár csökkenése azonban „szükségessé teszi a lap terjedelmének csökkentését is” tehát a jövőben a lapot – „átmenetileg” – csak havonta egyszer, minden hó 15-én jelentetik meg. Az évi 24 szám azonban megmaradt, ugyanis valamennyi lapszámot dupla számnak tekintettek, s az eddigi 16 oldal helyett 24 oldal terjedelemben jelentek meg. Röviden kifejezve: havi 32 oldal helyett csak 24 lett. Felhívásukban tudatták az olvasókkal, hogy a nagy anyagi nehézségekkel küszködő lapot csak újabb előfizetők toborozása mentheti meg.⁹¹ Később, az ország területgyarapodásai alkalmával is felhívták a figyelmet arra, hogy a lap barátai ajánlják a lapot a viszszaadott megyékben élő ismerőseiknek mind a *Szent-György*, mind a magyar lovasélet érdekében.

Elkerülte a lapot az 1938-as újságmegszűnési hullám. Ekkor született meg az az új sajtótörvény, az 1938/XVIII-as, illetve az ezt kiegészítő 4950/1938-as rendelet, amely szerint minden eddig megjelent lapot újra engedélyeztetni kellett. A *Szent-György* azonban, amely mögött két minisztérium is állt, természetesen továbbra is megkapta az engedélyt. Ugyanígy nem volt gondja valószínűleg a hamarosan bevezetett cenzúrával sem, hiszen az irodalmi tanácsban helyet foglaló

⁹⁰ Gömbös Gyula, vitéz jákfai, (1886–1936), hivatásos katonatiszt, miniszterelnök. 1930-ban, még honvédelmi miniszterként pályázatot hirdetett a „lovassport-irodalom fejlesztése érdekében”. Három témakörben lehetett nevezni: A lovaglás művészete a lovasmérkőzések keretei között; A lovaglás kiskatéja; A magyar lovasság története. A pályázat természetesen a *Szent-György*-ben jelent meg: 1930. 6. sz. 130.

⁹¹ 28 pengőről 14 pengőre. = SZGY 1934. 24. sz. 430.

minisztériumi illetve katonai személyiségek már addig is biztosították a lapban megjelenő írások politikailag kifogástalan voltát.

1939-ben, a háború első évének végén ismételtén arra kérték az olvasókat, hogy az „ismert nehézségek” ellenére se hagyják el a lapot, és azt ígérk, hogy „a fennálló törvényes rendelkezéseken belül” igyekezni fognak, hogy továbbra is műnyomó papíron és a meglévő terjedelemben jelenhessen meg az egyetlen képes magyar lovasújság, „amely évről-évre nagyobb nehézségek között, de töretlen erővel és a magyar lovasélet jövőjébe vetett hittel és bizalommal szolgálja minden téren és vonatkozásban a magyar lovasügyet.”⁹²

1940 elejétől a 8310/1939-es miniszterelnöki rendelet 4. §-a értelmében a lapot – a háborús takarékosági intézkedések miatt – a továbbiakban 16 oldalon kellett megjelentetni. A szerkesztőség az ígérte, hogy a rendelkezésre álló helyet úgy igyekszik beosztani, hogy az olvasók továbbra is áttekintést kapjanak a legfontosabb bel- és külföldi lovaseseményről.⁹³ A gyakorlatban azonban ez egyre inkább azt jelentette, hogy az ezekben években mindinkább csökkenő oldalszámú folyóirat döntő hányadát a különböző lovasversenyek győztéseinek, a nyeremények összegének stb. egyszerű felsorolása, táblázata tette ki.

A fotók száma is megcsappant, némelyik számban alig találhatunk, jöllehet a lap továbbra is műnyomó papíron jelenik meg. Előfordult, hogy csak néhány rajz díszítette a lapot, ezek ekkortájt már inkább Csengery István⁹⁴ ceruzája alól kerültek ki. A későbbi időkben szinte már csak Kelemen Ernő⁹⁵ írt újabb cikkeket az aktuális ügető- és galoppversenyekről, az eddigi katona-írók, nyilvánvalóan a háborús helyzet miatt, jószerevel teljesen eltűntek – ezáltal kicsit „civilibbé” vált a lap. A hiányzó szakírók pótlásaképpen külföldi lapok cikkeinek fordításai jelentek meg, ami nem is meglepő, hiszen a *Szent-György* már eddig is folyamatosan idézett ezekből. Főleg a már említett *Sankt Georg* szerepelt sokszor, amelyet „a német lovassportok hivatalos lapjának” nevez a *Szent-György*, de idéztek a zürichi *Der Schweizer Kavallerist*-ből, a *Revue de Cavallerie*-ből, vagy éppen a francia *L'Éperon*-ból – ez utóbbiból természetesen csak addig, amíg a háborús viszonyok engedték.

A *Szent-György* sportlap azonban mindezen nehézségek ellenére is szinte a végéskig kitartott. Utolsó száma, amely tulajdonképpen a borítófedélen kívül csupán négy oldalt, vagyis egy összehajtott lapot tartalmazott, 1944. október 15-én jelent meg. Horthy aznap adta ki a fegyverszüneti proklamációját, amelyet másnap visszavont, Szálasi Ferenc átvette a hatalmat, a szovjet csapatok már Debrecen felé jártak, s a méneseket, az örkénytábori létesítményeket is elérte a világháború.

⁹² 1940-ben. = SZGY 1939. 23–24. sz. [319].

⁹³ *Hírek*. = SZGY 1940. 1–2. sz. [2].

⁹⁴ Csengery István (1887–1946), erdélyi születésű festő, grafikus, korábban huszártiszt. Meghatározó témája a ló és a lovasok.

⁹⁵ Talán Kelemen Ernő, nemes, (1894–?), újságíró. A kezdeti évektől egészen a lap megszűnéséig publikált a lapban, összesen 79 cikket.

GÁBOR BÁLINT

L'histoire du journal sportif 'St. Georges'

Le journal sportif '*St. Georges*' a démarré en 1924, comme le magazine de la Fédération Nationale des Clubs de Sport Équestre Hongrois. Son but a été d'améliorer la situation handicapée des sports équestres et de l'élevage de chevaux après la guerre mondiale et des révolutions. Le rédacteur en était Ernő Massány, journaliste sportif. Le journal a cessé d'exister après six numéros, plus tard, en 1925 avec un sous-titre changé il a été renouvelé grâce à l'aide financière du comte Ede d'Orsay, commandant à l'armée hongroise. A vrai dire, à l'arrière-plan, c'est la remonte, la section s'occupant de l'élevage de chevaux de l'armée hongroise, et le Ministère de l'Agriculture autant que le Ministère de la Défense Nationale qui sollicitaient le renouveau de cet organe. Dans le conseil littéraire du journal jouaient également un rôle important les officiers, surtout après le départ de Massány. Alors, c'est Ferenc Kiss, général de division, président délégué de la Fédération Nationale des Clubs de Sport Équestre Hongrois, qui est devenu rédacteur en chef. Le journal '*St. Georges*' – quoique s'occupant de plusieurs sport – en réalité était l'organe de la vie équestre, et des différents concours équestres olympiques et militaires. Le journal publiait des photos de bonne qualité, imprimées sur papier excellent, les auteurs de ses articles étaient les meilleurs spécialistes (souvent reconnus à l'étranger également) de la vie équestre hongroise. Des études d'histoire de civilisation en rapport des chevaux, autant que des écrits belletristiques à sujet sportif sont aussi parus. Pendant la deuxième guerre mondiale, le niveau et l'étendue du journal avaient diminué, toutefois il est paru régulièrement jusqu'en automne 1944.

N. MANDL ERIKA

A Napkelet és a művészetkritika

Kapcsolódás a korszak meghatározó esztétörténeti irányzataihoz

A *Napkelet* az 1920-as évek – a kormány által is támogatott – művészeti irányzatainak jelentős képviselője. Politikailag újkonzervatívnak tekinthető, művészi eszközeiben modernebb, mint a Herczeg Ferenc-féle *Új Idők*. Klebelsberg Kuno személyes kezdeményezésére indult 1923-ban,¹ Tormay Cecile szerkesztésében, elsősorban a *Nyugat* – és általában a baloldali ill. radikális áramlatok – szellemi befolyásának ellensúlyozására.² Az *Új Idők* „békebeli” konzervativizmusához képest a *Napkelet* mögött álló értelmiségi csoportosulás politikailag is harcosabb hangot ütött meg.³ Tormay Cecile, az akkor már befutott, s nem is tehetségtelen – szecessziós elbeszélőből konzervatív regényíróvá lett – író nő bizonyos értelemben csak „díszerkesztő” volt a lapnál, ő reprezentálta ugyanis a lap szellemiségét, „ideológiáját”. Szerkesztői tevékenysége írói működéséhez képest kevésbé volt sikeres, és Tormay kétes értékű politikai exponáltsága a *Napkelet* amúgy színvonalas művészetkritikai rovatának megítélésére is évtizedekig árnyékot vetett. Az 1918–19-es két forradalom után írt *Bujdosó* könyvének indulatteli kiszólásai – bár főként a proletárdiktatúra hatására íródtak – megosztották az irodalmi közvéleményt.⁴ Valószínűleg ez lehetett az egyik oka, hogy a *Napkelet* nem tudott sem

¹ Klebelsberg közvetlen szerepét és elkötelezettségét két – Tormay által írt – levél is dokumentálja, e levelek hangneme közeli szakmai és elvbarátságról is tanúskodik. Tormay lázas készülődés közepette, az első szám elkészülte után bizakodóan írta Klebelsbergnek: „A Napkelet nyomán pedig történik valami: feltámad, ami összeomlott – az igazi magyar irodalom. Nagy tett volt a folyóirat megteremtése... Eljön még az idő, mikor egy pusztulásból felidézett új és erős és fiatal magyar írógárda hálásan fogja levenni előttünk a kalapját.” (*Tormay levele Klebelsberghez*. Bp. 1923. II. 16. OSzK Levelestár.); Lásd még *Tormay Klebelsberghez írott levele*. Bp. 1922. VI. 26. OSzK Levelestár. Vö. TÓTH-BARBALICS Veronika: *A Napkelet megalapítása*. = Magyar Könyvszemle 2004. 3. sz. 243–245.

² T. KISS Tamás: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. Bp., MMI – Mikszáth Kiadó, 1998. 174.

³ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. Században*. Bp., Osiris, 1999. 206.

⁴ Tóth-Barbalics Veronika a *Napkelet* alapításának előzményeit körüljáró tanulmányában hangsúlyozta, hogy Tormay *Bujdosó* könyve 1920–21-ben íródott, és „erőteljesen magán viseli a... részben Tormay által is átélt negatív események (pl. vörösteror) hatását”. (TORMAY Cecile: *Bujdosó könyv II. A proletárdiktatúra*. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923. 3. kiad. TÓTH-BARBALICS Veronika: *i. h.* 246.)

igazi szépirodalmi lappá, sem izgalmas vitafórummá válni. Az érdemi szakmai munkát a helyettes szerkesztők végezték a folyóiratnál. Témánk szempontjából a helyettes szerkesztők közül Németh Antal színháztörténész-rendező személye a leglényegesebb⁵, de a kezdeti időkben fontos az irodalomtörténész Horváth János⁶ és a történész Szekfű Gyula szellemi befolyása is. Maga Horváth néhány évig a lap – később is színvonalas – kritikai rovatát szerkesztette.⁷ Horváth *Napkelettel* való szakításához valószínűleg hozzájárult, hogy a lap nem tudott markáns irodalmi orgánummá válni, ill. Horváth egyre inkább el akart távolodni a közélettől, s vele együtt a publicisztika, a kritika műfajától, hogy teljesen kutatásainak és az egyetemi oktatásnak szentelhesse idejét.⁸ Mindazonáltal a *Napkelet* erős kritikai rovatát ő alakította ki, s valószínűleg neki köszönhető, hogy a lap „Szemle” rovatai végig erősek maradtak (az irodalomkritikán kívül a többi művészetkritikai rovat is komolyan vette a Horváth-kialakította mércét.)

⁵ *Világnézet és irodalom* c. cikke (Napkelet 1933. 473–477.) a *Napkelet* programadó írása is lehetne, eredetileg beszédként hangzott el, a *Napkelet* első irodalmi délutánján.

⁶ Ugyancsak programadó cikknek tekinthető Horváth János *Új közlés felé* c. írása, amely a lap első számában jelent meg. (Napkelet 1923. 1. sz. 81–84.) Horváth Napkelet-korszaka összeforrt első pályaszakaszának kritikai és irodalomtörténeti munkáival: a *Nyugattal* folytatott kritikai vitákkal, első irodalomtörténeti szintézis-vázlatával (*Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*), az *Aranytól Adyig* c. könyvvel. Első korszakának műveiben egyszerre kristályosodott ki a „konzervatív étosz” és egy korszerű irodalmi ismeretelmélet, amely egy új szociológiai szempontot vezetett be gondolatmenetébe az író-mű-közönség irodalmi alapviszony hármáról. A *Nyugat* Horváth bírálatát és elméletét perzekútor esztétikának bélyegezte, s ellenezte a magyarság irodalmi szemponttá emelését. Első pályaszakaszának lezárása is a *Napkelet*hez kapcsolható, mely kb. a lapban megjelenő *Vörösmarty-tanulmányig* (1926) tartott. (KENYERES Zoltán: *Vázlat Horváth Jánosról*. In: Uő.: *A magyar irodalomtörténet-írás története*. Bp., Anonymus Kiadó, 1995. 25–34.)

⁷ Erről a munkáról Schöpflin Aladár, mint a *Nyugat* vezető kritikusa is elismerően nyilatkozott. Szerinte Horváth „nagy súlyt vetett a kritikai rovatra. Ez a kritika mindenkor irodalmi szempontok szerinti volt, alantas színvonalra, személyeskedésre sohasem süllyedt le. Ez meg is marad mint hagyomány mindvégig.” (SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*. = *Nyugat* 1940. 478.)

⁸ A *Napkelet* a szakítás ellenére is nyomon követte Horváth pályáját, s a mindenkor szerkesztőség bízott abban, hogy újra munkatársának fogadhatja a lap tudományos esszéinek mércét adó irodalomtörténészt. Tisztelegésül a lap még 1938-ban is ismertette Horváth megjelent egyetemi előadásait. (BARÁNSZKY JÓB László: *Horváth János egyetemi előadásai: Csokonai, Kisfaludy Sándor, Katona József, Kisfaludy Károly – Kisfaludy Károly évtizede, 5 kötet, Kókai-kiadás, 1936: Könyvismertetés*. = *Napkelet* 1938. 1. 44–47.) Horváth 1925 végén írta Oláh Gábornak: „Általában tévedsz, ha azt hiszed, hogy én afféle régimódi egyetemi tanár vagyok, aki mindenütt ott van, mindenben benne van, részvényes, igazgatósági tag, elnök, nagy mogul, s kéz, amely kezét mos stb. Nem! Én modern egyetemi tanár vagyok: 1. tanulok 2. tanítok. Egyebekre pedig szarok.” (idézi KENYERES Zoltán: *Vázlat Horváth Jánosról*, 23.)

A lap legfőbb célja tehát a Tanácsköztársaság után a modern szemléletű konzervatív írók⁹ és az új tudományos elit összefogása volt. Érdekes körüljárni a lap létrejöttét motiváló szellemi közeget ahhoz, hogy a lap maradandó érdemei, a hazai viszonyok között újnak számító törekvései is láthatóvá váljanak a folyóirat konzervatív – időnként vaskalaposnak, megcsontosodottnak tűnő – alapállása mögött. A *Magyar Szemlével* karöltve közírók, történészek s társadalomtudósok új nemzedékének adott teret, tanulmányírói igényesen támogatták Klebelsberg kultúrpolitikáját.¹⁰ Ez a tudósnemzedék nem vulgáris publicisztikával, hanem közvetetten, „metapolitikus” motívumokkal, a maga „tudósi” eszközeivel próbálta befolyásolni a szellemi és politikai folyamatokat.¹¹ Az újabb korosztály is közölte tanulmányait e folyóiratban, innen indult pl. Halász Gábor, aki a 30-as években az ifjú újkonzervatívok képviselőjeként vitatkozott Babitscal. Lackó Miklós nyomán emelem ki, hogy az európai látókörű új konzervatív tudományos elit (a leendő *Napkeletgárda*) és a progresszív *Nyugat*-mozgalom konzervatív-liberális szárnya szellemileg és iskolázottságát, mestereit tekintve részben azonos gyökerű volt. A nyugatosok és az Eötvös-kollégiumból kikerült új fiatal tudósok a tizes években még sok közös hagyománnyal rendelkeztek.¹² Az azonos gyökerű tehetségek aszerint

⁹ A lap irodalmi programját Tormay részletesen kifejtette, többek között Harsányi Kálmánhoz írott „toborzó” szándékú levelében: „A Zichy Rafaelné grófné elnökletével alakult Magyar Irodalmi Társaság szerkesztésében NAPKELET címmel havonta hat iv terjedelmű irodalmi folyóiratot indít. A folyóirat iránya keresztény, de nem felekezetieskedő, erkölcsös, de nem moralizáló, nemzeti, de nem az irredenta külső eszközeivel dolgozó, és minden politikától mentes. A legkiválóbb fiatal magyar regényírókat és költőket szeretnénk a revue körül csoportosítani s igen örülnék, ha Önt is munkatársaink sorában üdvözölhetnénk. Most gyűjtjük össze az első évi regényanyagot... A folytatásokat kétíves részletekben adnánk s ivenként kétezer korona írói honoráriumot irányoztunk elő.” (*Tormay levele Harsányi Kálmánhoz*, Nádudvar, 1922, szept. 18., OSzK Levelestár.)

¹⁰ Egy 1928-ban íródott, s a *Napkelet* hasábjain is közzétett levélben Klebelsberg meg is határozta ennek a „támogatásnak” a tartalmát, ti. egy szellemi nemzeti program oly sokszor félreértelmezett szándékát: „A zsumalisztikában és a publicisztikában... egy magasabb szintézisű, egységes nemzeti programmig felemelkedni csak kevesen tudnak... A Napkelet... a szépirodalmi és a művészeti kritika terén mindig kiemelte a nemzeti gondolatot és a magasabb szempontokat... a politikai élet napi csetepatéin felülemelkedve... Nincs dilettantisztikusabb beállítás, mint az a történeti megálapítás, hogy a reformkor Széchenyivel kezdődik. Ha kezdve Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey és a két Kisfaludyn át egy nagy nemzeti irodalmi mozgalom nem ápolja a nemzeti nyelvet és fel nem korbácsolja a nemzeti szellemet, József nádor és Széchenyi lelki megértés, kedvező atmoszféra hiányában nem tudták volna megcsinálni a politikai reformot. A nemzeti katasztrófák után most megint szükség lenne egy nagy irodalmi mozgalomra.” (*Gróf Klebelsberg Kuno levele a Napkelet szerkesztőjéhez*. = *Napkelet* 1928. I. 213–215.) Vö. még TÓTH-BARBALICS: i. h. 240.

¹¹ Vö. MISKOLCZY Ambrus: *Szellem, nemzet, metapolitika*. In: Uő.: *Szellem és Nemzet*. Bp., Napvilág, 2001. 7–25.

¹² Hatvany, Ady, Ignó elismerte Gyulai Pált, Osvát és általában a *Nyugat* sok tekintetben példaképének tekintette Péterfy Jenőt, Riedl Frigyes; Móricz az Akadémia ösztöndíjasaként kezdte pályáját, Schöpplin a konzervatív-liberális orgánusokat cserélte fel később a *Nyugattal*, Babits és Kosztolányi életművében az irodalmi modernizmus megfűrt a hagyományörző nemzeti konzervativizmus elemeivel. Horváth János ellenérzései mellett is a *Nyugat*-mozgalom törekvéseinek diffe-

tagozódtak be a két legmarkánsabb táborba, hogy a „céhes, hagyományokkal rendelkező tudományok” művelői voltak-e (ők törvényszerűen kénytelenek voltak a hivatalos kultúrpolitika által támogatott lapokban megjelenni, s tudói tevékenységük terepe is a hivatalosan elismert intézményrendszerekhez kötődött), vagy a progresszív irodalom modern ellenzéki áramlataihoz kapcsolódtak-e (ők kerültek a *Nyugat* vonzáskörébe). A *Nyugat* profilját erősítették továbbá azok a területek, ahol a „céhes tudomány” kevésbé rendelkezett hagyományokkal. (Ilyen területek az irodalomtörténeti esszéizmus, részben az irodalomkritika, a művészetfilozófia, a szociológia.) Ugyanakkor különösen a művészettudományok területén¹³ a *Napkelet* is úttörő szerepet játszott olyan újkeletű tudományágak fogalomrendszerének, korszerű beszédmódjának kialakításában, mint pl. a színháztudomány, filmelmélet stb. Tehát az előzmények hiánya teremtette meg a lehetőséget a *Napkelet* számára is, hogy e konzervatív folyóiratban modernné válhasson a művészettudomány tárgykörébe tartozó írások hangvétele. Ilyen értelemben – bizonyos rovataiban, s egy-egy tehetséges rovatvezetőnek köszönhetően – ugyanúgy újító folyóiratnak számított, mint a szabadelvű ellenzék vezető orgánuma, amelynek palettája ugyan szélesebb volt, de bizonyos tárgykörökben a felszínen maradt (pl. színháztörténet, színházelmélet, színikritika stb).¹⁴

A *Napkelet* erősségeinek méltatásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a folyóirat szerves kapcsolatát a szellemtörténeti iskolával. A folyóirat szellemiségére, egyes tárgykörök (pl. színháztörténet) új szempontú tárgyalására döntő befolyással volt ezen iskola távlatosabb történeti szemlélete. A *Napkelet* alapítói közül – Horváth Jánoson kívül – főként Szekfű Gyula történetírói eszményeit befolyásolta legerősebben a szellemtörténeti iskola. Talán ezzel is magyarázható a *Napkelet* és a *Magyar Szemle* c. folyóiratokban jelen levő, akár a történeti segédtudományok körébe is sorolható színvonalas írások sora, amelyek mellé felsorakoztak a történeti kutatásokat teljessé tevő művészettörténeti, művészettudományi írások is.¹⁵ A részben azonos gyökök mellett a szellemtörténet volt az a pont, amely

renciált megközelítését kezdeményezte, s a *Nyugat* bizonyos nyitottságát elismerte, valamint kifejezetten értékelte a lap – Schöpplin, Babits és Kaffka fémjelezte – hagyományörző irányát. E nemzedék legjobbjai hagyomány és újítás válaszútján álltak. Ezt a kettősséget tükrözte pl. Horváth János Ady-portréja is: a költői kvalitást elismerte, de erkölcsileg és politikailag bírálta Adyt. (LACKÓ: *Új tudományos nemzedék a századelőn*. In: Uő.: *Korszellem és tudomány*. Bp., Gondolat, 1988. 20.)

¹³ Figyelemreméltóak pl. azok a művészetelméleti írások, amelyek a művészetek új szempontú vizsgálatát célozták: pl. HANKISS János: *Irodalmiság a művészetben*. = *Napkelet* 1933. 411–416.; PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *Az összehasonlító irodalomtörténet magyar feladatai*. = *Napkelet* 1933. II. 757–759.

¹⁴ Vö. LACKÓ: *Új tudományos nemzedék a századelőn*. In: Uő.: *Korszellem és tudomány*. 18–25.

¹⁵ A német szellemtörténet hatására alakult ki Szekfű távlatosabb társadalmi összefüggésekben gondolkodó történetírói módszere, ti. hogy az igazi nemzeti történeti szintéziseket a modern segédtudományok állásához képest kell megírni. (Ilyen „segédtudománynak” nevezhető pl. a kultúrtörténet, a művészetek történetének néhány területe is, amelyek fontos hatástörténeti, mentalitástörténeti, „közönségtörténeti” adalékokkal szolgálhattak a szimpla politikatörténet kiegészítéséhez.) (Vö. LACKÓ: *Szekfű és a szellemtörténet kapcsolatáról*. In: Uő.: *Korszellem és tudomány*. 75–88.)

összekötötte a *Nyugat* és a *Napkelet* szellemi törekvéseit, hiszen többek között Szerb Antal sikeres *Magyar irodalomtörténete* is ennek jegyében íródott.¹⁶

A *Napkelet* alapítóinak elképzelése csak részben sikerült. A jelentős írók többségét maradandóan nem tudták megnyerni maguknak¹⁷ (Babitsot,¹⁸ Schöpflint,¹⁹ Kosztolányit²⁰ sokáig csábígtatták, de inkább fordítva történt: a *Napkelet*be írók néha írtak a *Nyugat*ba is, a nyugatosok viszont sohasem írtak a *Napkelet*be.) Egyedül Németh László ingadozott hosszabb ideig a két lap között. Mivel a rangosabb írók közül a *Napkelet* tartósan szinte csak Némethet tudta felmutatni, a szépirodalmi folyóirat érdemeinek és korabeli helyének tárgyilagos értékeléséhez fontos adalékul szolgálnak Németh László azon kommentárjai (tanulmányok, levelek, visszaemlékezések), amelyekben a *Nyugat* és a *Napkelet* közötti ingadozását magyarázza.²¹ A *Napkelettől* 1927 őszén Hartmann János, Németh szóhasználatával élve: a lap akkori „kuliszerkesztője” kérte fel, hogy kritikát írjon az Ady-Hatvány leve-

¹⁶ Vö. POSZLER György: *Az önértékelés válaszútjai: Trianon és az irodalomtörténet-írás.* = Tiszatáj 2000. 7. sz. 59–65.; Uő.: *Szerb Antal és a szellemi történet.* = Irodalomismeret 2002. 1–2. 21–25.

¹⁷ Ugyanakkor méltánytalan volna elhallgatni, hogy Pilinszky a *Napkelet*be írt először, de jelentős számú verse jelent meg a lapban Áprily Lajosnak (24), Erdélyi Józsefnek (16), Gulyás Pálnak (33), Jékely Zoltánnak (18), Mécs Lászlónak, Reményik Sándornak és Sik Sándornak (18) is. A regényírók közül – Tormayn kívül – olyan jelességeket tudott – hacsak időlegesen is – felmutatni a lap, mint Bibó Lajos, Németh László, Török Sophie, Dallos Sándor, Jékely Zoltán, Kodolányi János, Kolozsvári Grandpierre Emil, Makkai Sándor, Ottlik Géza, Ritoók Emma, Rónay György, Sötér István, Szabó Pál, Tamási Áron, Tersánszky Jenő, Thurzó Gábor, Zilahy Lajos stb.

¹⁸ Vö. LACKÓ: *Egy szerep története: Babits Mihály vonzásában.* In: Uő.: *Sziget és külvilág.* 39., 74.; lásd még *Babits levelezése a Magyar Szemlével.* OSzKK F7/65.

¹⁹ Tormayt bátoríthatta korábbi szakmai barátsága Schöpflinnel, melyre egy levél is utal: „Fogadjak kérem... a 'Bujdosó könyvet', melyet szíves figyelmébe ajánlok. Ugyan azért a nagy eszméért küzdök benne, melynek Főszerkesztő Úr zászlóvivő, bátor harczosa. Kérem adjon mihamarabb helyet becses lapjában a Könyv méltatásának.” (lásd *Tormay levele Schöpflinhez.* Bp. 1920. XII. 18. OSzK Levelestár.)

Schöpflin részéről szép gesztus volt a *Napkelet* megszűnésekor írt cikk, amelyben a „konkurensként induló” lap érdemeit méltatta. Schöpflin kiemelte, hogy a lap „nagy kezdőbességgel indult, gr. Klebelsberg jelentős anyagi eszközökkel támogatta, terjesztésében a hatóságok részéről – főleg vidéki városokban – szelíd nyomás érvényesült.” Schöpflin meglepő módon a lap eltökélt *Nyugat*-ellenességét úgy ítélte meg, hogy „ez a célzata nemigen volt tapasztalható, Tormay előkelő szelleme nem engedte, hogy folyóirata fölösleges polémiákkal s politikai jelszavak hangoztatásával szálljon ellenünk harcba. Irodalmi súlyával akart hatni. A tónusa előkelő és írókhoz méltó volt.” Utólag a *Napkelet*re nézve hízog az a megállapítás is, hogy Tormay lapjának irodalmi szempontjai lényegileg nem különböztek a *Nyugat* szempontjaitól. (Vö. SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől.* = *Nyugat* 1940. 478–479.)

²⁰ Kosztolányi Rédey Tivadarra, mint barátára való tekintettel ígéretet tett a *Napkelet*ben való közreműködésre, de a gyakorlatban erre nem került sor: „Én – amint már kijelentettem – kész örömet dolgozom a Napkelet-be s mihelyt terem olyan kéziratot, mellyel méltókép szerepelhetek nálatok, magamtól jelentkezem nálad.” (*Kosztolányi levele Rédeynek.* h. n. 1931. V. 5. MTAK Ms 4539/129.)

²¹ *Németh László levelei Hartmann Jánoshoz.* Bev., közread., jegyz. FÜZI László. = Forrás 2001. nov. 85–94. (továbbiakban: FÜZI)

lezésről.²² Nagyon beszédes a következő visszaemlékezés-részlet, mellyel Németh utólag próbálta jellemezni a *Napkelet* akkori szellemi miliójét, illetve benne saját közérzetét: „Ő, nagyon előkelő esztendő volt ez ott a *Napkelet* toronyszobájában, már-már afféle finom európernek érezhettem magamat, aki, amíg a forgácsos ládából kiszedett 'grape-fruit'-ot kanalazza, megvetéssel néz le a torony alatt lökdösődő szittyákra.”²³ A konzervatív *Napkelet* mindezek ellenére meghatározó szerepet töltött be az író pályáján, a készülődés időszakában biztosított számára teret, itt jelent meg a valódi pályakezdést jelző *Emberi színjáték* című regénye,²⁴ s ami témánk szempontjából még fontosabb, itt indíthatta el „Kritikai Napló” című tanulmány-sorozatot.²⁵ Többször hangsúlyozta a kritikának folyóiratok fölötti szuverén helyét, például egy 1929 márciusi levélben, amikor Hartmann abbéli nehezitelésére reagált, hogy párhuzamosan a *Nyugat*nak is küldött kritikát.²⁶ Érdekes adalék a korszak sajtótörténetéhez, hogy mindkét folyóiratnál szinte „árulásnak” számított az egyidejű vagy váltakozó jelenlét.²⁷ Az utóbbi konfliktus is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Németh ebben az időben gondolt először a kritika műfajának elhagyására.²⁸ Napkeletes „Kritikai Napló”-ját 1931-ben szüntette meg, a nyugatos „korszakokból” már ismerős kibontakozási kísérleteinek sikertelensége és utóbbi miatt érzett megbántottsága miatt.²⁹

²² A következőkben idézett bemutatkozó levél rámutat Németh *Nyugattal* való ambivalens kapcsolatának korai gyökereire is, s arra, hogy tulajdonképpen nyugatos kényszerpályája léptette át a kritika területére: „25-ben a *Nyugat* novellapályázatát megnyertem. Akkor elkövettem azt a bolondságot vagy bölcsességet, hogy Osvát Ernőnek az én magyar erőket összefogó irodalmi álmaimat kitálaltam. A *Nyugat* erre B-listára tett s én minden hajlamom ellenére, a magyar irodalmi viszonyok fölötti elkeseredésemben lettem kritikussá. S ma ott tartok, hogy főként az vagyok, mert annak kell lennem... Nem kompromittálhatom a kritikai munkásságom az íróival,... ezért az utóbbihoz egy új nevet csináltam s ez új név alatt egy másféle irodalmi pályát... Amennyiben szerkesztő úr ebben a tervemben segítségem nyújt, nem is mennék más laphoz, sőt megígérném, hogy minden írásomat e két folyóiratban [ti. a *Protestáns Szemlében* és a *Napkeletben*] helyezném el.” (Németh László *Hartmannhoz*. 1927. szept. In: FÜZI: i. h. 1. levél. 86–87.) Lásd még Németh László levele *Tormay Cecilenek*. Bp. 1929. dec. In: Németh László *élete levelekben 1914–1948*. Szerk. NÉMETH Ágnes. Bp., Magvető–Szépirodalmi K. 1993. (továbbiakban: *NLél*). 57. levél. 83.

²³ Vö. NÉMETH László: *Ember és szerep*. In: *Homályból homályba. I.* Bp., Magvető–Szépirodalmi Kvk., 1977. 404. idézi LACKÓ: *Szerep és mű*. Bp., Gondolat, 1981. 228.

²⁴ „Szépprózai termésem az enyém, s engem a hála arra kötelez, hogy legjobb darabjaimat ezután is a *Napkelet*nek mutassam be, mielőtt máshol elhelyezném.” (Németh László levele *Tormay Cecilenek*. Bp. 1929. dec. In: *NLél*. 57. levél. 82–83.); lásd még Németh László *Hartmannhoz*. In: FÜZI: i. h. 8. levél. 91–92.

²⁵ Vö. Németh László *Hartmannhoz*. In: FÜZI: i. h. 9. levél. 92.

²⁶ Lásd FÜZI: i. h. 2. levélhez írt jegyzet. 88.

²⁷ Vö. LACKÓ: *Sziget és külvilág*. 43.; LACKÓ: *Szerep és mű*. 235–236.; NÉMETH László: *Új enciklopédia*. = *Nyugat* 1931. II. 588–595.

²⁸ Vö. Németh László *Hartmannhoz*. Bp. 1929. ápr. 4. In: FÜZI: i. h. 2. levél. 88.

²⁹ „Amióta... a szerkesztő kikötése lehetetlenné tette, hogy nagyobb tanulmányokat írjak a lapba,... hogy magyar íróról többé bírálatot ne közöljek, ezt az áldozatot kis fizetésemből nem hozhatom meg. Úgy hiszem május–júniusra még lesz anyagom s ha ősszel nem jövök, senki sem veszi észre.” (Németh László *Hartmannhoz*. 1931. március 16. In: FÜZI: i. h. 12. levél. 94.)

(Németh sértődöttsége valószínűleg részben alaptalan volt, hiszen a *Napkelet* lehetőségeit ebben az időben már erősen gátolta anyagi támogatottságának és kondícióinak gyengülése is, részben a gazdasági válság általános következményeként.) A *Nyugathoz* talán a rangosabb írói névsor vonzotta Némethet, a *Napkelet*hez a nagyobb „megbecsültség”.³⁰ A nemzedéki, világlátásbeli, ideológiai különbségek mellett Németh alkatából is fakadt, hogy elképzelései, tervei, írásainak tematikai, műfaji sokszínűsége (vers, novella, regény, színmű, tanulmány, kritika) és mennyisége hamarosan túlnőtték a „mások” folyóiratainak (*Nyugat* és *Napkelet*) kereteit, és sikerebb írói-kritikusi kibontakozása önálló fórumot kívánt.³¹

Németh példájából is jól látható, hogy a *Napkelet* 30-as évekbeli hanyatlásához – néhány neves teoretikus kivonulása mellett – nagyban hozzájárult a rangos írói csoport hiánya. A *Nyugat* egyidejű törekvéseinek árnyékában válnak igazán érthetővé a *Napkelet* szerkesztői kudarcai és korlátai. A 30-as évekre az újkonzervativizmus meggyengült, ugyanakkor a *Nyugat* új, de nem egységes szerkesztői iránya, az „irodalmi nemzeti koncentráció” meghirdetése megakadályozta a folyóirat perifériára szorulását.³² A *Nyugatot* ért korabeli támadások visszatérő motívuma a folyóirat és Tormay Cecile lapja céljainak összemosása volt. Témánk szempontjából Móricz reagálása azért lényeges, mert védekező levelei sok értékelő mozzanatot tartalmaznak a *Napkelettel* kapcsolatban. A levelezés tanulsága főként az, hogy ebben az időszakban bizonyos mérvadó irodalmi körökben már – a *Nyugaton* kívül is – kifejezetten kompromittáló volt a *Napkelet*hez fűződő kapcsolat. Mivel az új *Nyugatban* a baloldali és liberális irány a korábbihoz képest kevesebb

³⁰ Ez a döntésképtelenség több leveléből is kiderül. Többször előfordult pl., hogy a *Napkelet*nek ígért egy írást, s az végül a *Nyugathoz* jelent meg. Így történt ez pl. A *kritika feladatai* c. tanulmánnyal is, amelyet 1929 májusában Hartmann helyettes szerkesztőnek ajánlott fel, s később 1929 decemberében mégis a *Nyugathoz* jelent meg. (Vö. Németh László *Hartmannhoz*, Felsőgöd, 1929, május 15., júl. 16., In: FÜZI: i. h. 4–5. levél, 89–90.) „A *Napkelet* opció-ajánlata biztosít egy igen alacsony létminimumot, s márcsak az önirónia is azt parancsolja, hogy ott legyek, ahol megbecsülnek... Ha ezt ti úgy minősítitek, hogy 'eladtam magam a *Napkelet*nek': tessék. Bennem mindenesetre lesz annyi ízlés, hogy annak az irodalomnak a belügyeibe, amellyel meghasonlottam, többé nem avatkozom.” (Németh László levele Gellért Oszkárhoz. Felsőgöd 1930. június 6. In: *NLél*: 65. levél. 86.); lásd még Németh László *Hartmannhoz*. 1930. június. In: FÜZI: i. h. 10. levél. 92–93.)

³¹ „Legyenek együtt az írásaim, egymás mellől szóljanak, ... egymás fényében világítsanak, s ne a mások árnyékát hordják... Szabadon röpdöshetnek végre, s nem a *Napkelet* vagy pláne a *Nyugat* rácsai közt... Kommunizmus, hitlerizmus, bethlen s még mi nem lóg a levegőben! Te is 'üldözési mániáról' beszélsz, s ezért nem ismételtem előtted, hogy nyíltan és burkoltan hányan ígértek nekem akasztófát. Nem találnál ki valami jó címet a számára? Vélemény, Kortárs, Szemtanú vagy egyszerűen: Tanu, hisz elég kevesen tudják, hogy a tanú görögül mártírt jelent.” (Németh László levele Gulyás Pálnak. Sátorköpuszta 1932. jún. 26. In: *Egy barátság levelekben*. Bp. PIM, 1990, 5. levél, 10–13.) Lásd még FÜZI: i. h. 85.

³² Móricz szlovenszkói magyar barátjának, Szent-Ivány Józsefnek is beszámolt új terveiről, melynek része volt az elszakított területek irodalmának integrálása is. (Móricz Zsigmond levele Szent-Ivány Józsefnek. Bp. 1929. dec. 7. In: *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője: Levelek*. Bp., PIM, 1984. 22–23.)

teret kapott, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy más szellemi törekvéseknek is több hely jutott, érthető módon a liberális és baloldali sajtó támadta a leghevesebben az új szerkesztői irányt. A *Napkelet*től való „összeölelkezés” vádját erősítette, hogy amikor Babits 1929 tavaszán – átmenetileg – megvált a *Nyugat* szerkesztésétől, sokan arra számítottak, hogy a Tormay Cecile-féle *Napkelet* főmunkatársa lesz.³³ A rágalmakkal ellentétben valójában csak annyi történt, hogy Babits és Móricz nem kötötték meg az alkotók kezét, ha írásuk a minőségi követelményeknek eleget tett, s az irodalom kereteit nem lépte túl.³⁴ Törekvésük nem sikerülhetett maradéktalanul, mert Babits nem tudta magához vonzani az igényes konzervatív vagy a szellemtörténész fiatal tudósjelölteket.³⁵ Utóbbiak később megteremtették saját fórumaikat (lásd *Minerva*, *Magyar Szemle* stb.)

A fentiek ellenére a *Nyugat* 30-as évek eleji megerősödését mutatja az a tény is, hogy 1931-ben már kétezer előfizetőt produkált.³⁶ A *Napkelet*, bár alapításakor, s a 20-as évek folyamán tekintélyes írók és akadémikusok álltak mellé, végig nem tudott jelentősebb példányszámot elérni.³⁷ Ennek egyik fő oka az volt, hogy a konzervatív lapok közül még mindig az *Új Idők* volt a legnépszerűbb, élén a konzervatív irodalom koronázatlan királyával, Herczeg Ferencével. Képekkel gazdagon

³³ Pl. egy pozsonyi bulvárlap, a *Nap* a következő blickfangos címmel jelent meg: *A Nyugat árbócára felvonták a kurzuslobogót. – Móricz Zsigmond és Babits Mihály összeölelkezett Tormay Cecile-lel.* (Vö. Simándy Pál levele Móricz Zsigmondnak. In: Móricz Zsigmond a *Nyugat* szerkesztője: 52. levél. 36., 322.)

³⁴ LACKÓ: *Szigeet és külvilág*. 43. A *Nyugat* új első számai (1929 dec. 1., 16.) után a barátok közül is sokan feltették a lap régi értékeit. (Vö. Bíró Lajos levele Móricznak. Berlin 1929. dec. 17. 29. In: Móricz Zsigmond a *Nyugat* szerkesztője: *Levelek*: 68. levél. 48., 327.); lásd még Simándy Pál levele Móricznak. Losonc 1929. dec. 18. In: *Uo.*: 52. levél. 36., 322. Móricz Bíró Lajoshoz intézett levelében összegezte programját és azt is, hogy mitől határolódik el: „Micsoda örült volt az, aki légből kapott hírben világgá trombitálta, hogy Tormay Cécile-lel házasodtunk össze. Ugyanolyan távol van tőlünk ma, mint tegnap minden efféle. Mi az, amit vállaltunk?... Az, amit Osvátnak már tíz évvel ezelőtt megmondtam: a forrongás, a Sturm und Drang nem örökélet, csak egy korszak... De ő, szegény, végig megmaradt a névtelen gyermekek szerelmesének... Mi meg fogjuk próbálni,... hogy egy magas nivójú irodalmi közlönyt tartunk tovább is a *Nyugarból*... Minden jó írónak itt a helye. Ebben a züllött kis országban annyi tehetség van... Még Tormay Cécile-t is hajlandó vagyok közölni, ha az *Emberek a kövek közt*-et tudna még egyszer írni s ideadná. De hát erről nincs szó... Mióta itt ülök, azt érzem,... hogy mindenki, aki nekünk ír, jobbat ír, mint azelőtt... S a *Nyugat* fő értéke az, ami a régi időkben volt, hogy hitelt ad, presztízst ad mindazoknak a neveknek, akik benne megjelennek. Olyanokat lehet benne megírni, amit sehol másutt Magyarországon... A *Nyugat* a legjobb próbaszínpad annak, aki a nagy Olvasóközönséghez akar jutni.” (Móricz levele Bíró Lajosnak. Budapest 1929. dec. 23. In: *Uo.*: 62. levél. 43., 325.)

³⁵ LACKÓ: *Szigeet és külvilág*. 44.

³⁶ Vö. KENYERES Zoltán: *A Nyugat története rövid előadásokban*. = Új Írás 1989. 2. 17.

³⁷ KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI: *A magyar sajtó története*. Bp., Sajtóház, 2001. 215. Idővel a nevesebb munkatársak elmaradoztak, nem sikerült elsővonalbeli, sajátosan „napkeletes” írógárdát és új irodalmi irányt kialakítani. Az új irodalmi törekvések a lap konzervativizmusától idegenek voltak. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy irodalomkritikában méltányos volt a lap az új tehetségekkel szemben. (Vö. SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*. i. h. 479.)

illusztrált, s az úri középosztály ízlésvilágához és nosztalgiájához alkalmazkodó lapjára 1930 körül harmincezen fizettek elő, tehát majdnem annyian, mint a háború előtt, s többen, mint az összes többi szépirodalmi lapra együttvéve.³⁸ A *Napkelet* számára további térvesztést jelenthetett, hogy a *Nyugat*ban 1933-tól – Babits révén – középpontba került a tanulmány, az esszé és a kritika műfaja, különösen az értekező próza és az irodalmi publicisztika, így a *Napkelet* addigi viszonylagos monopóliuma ezen a területen is megszűnt.³⁹ A *Nyugat* általában rugalmasabbnak mondható a változásokhoz való alkalmazkodásban.⁴⁰ A *Nyugat* arculatát gazdagította a Magyarországon nehezen meggyökerező, szűk befogadóréteggel rendelkező avantgardizmus szelídebb változatainak befogadása is, ami a *Napkelettől* ugyancsak távol állt.⁴¹ A *Napkeletet* gyengítette továbbá azon írók eltávolodása, akik eszményeiket tekintve részben a *Napkelethez* húztak, de különböző okok miatt a 30-as években inkább a falukutató, népi írók mozgalmához csatlakoztak, s sorra létrehozták ennek fórumait is (pl. *Válasz, Kelet Népe, Tanú*).⁴² Tormay ígéretesen induló fóruma a 30-as évek második felére már csak az úri középosztály elszíntelenedett, elvékonyodott lapja lett. Sajnos arról, hogy valójában kik fizettek elő a lapra és kik olvasták, adatok hiányában nem sokat tudunk. Csak a lap egyre következtelenebb programcikkei sejtetik, hogy a szerkesztőség milyen rétegeket próbált megszólítani.⁴³ Tormay 1937-ben bekövetkezett halála után a lap már nem volt tényező a magyar szellemi életben, 1938-tól a lap megszűnéséig (1940) megjelenő általános társadalompolitikai tartalmú cikkei pedig már egyértelműen eltávolodtak a lap eredeti (Klebensberg szándékait kifejező) célkitűzéseitől.⁴⁴

Így az említett lapkezdeményezések gyűrűjében sajátos kettősség alakult ki a *Napkelet* színvonalát illetően: zömében gyenge, ókonzervatív irodalmi anyag került a lapba⁴⁵, de színvonalas, az új kísérletekre is naprakészen reagáló esszé- és kritikai rovattal rendelkezett. Már említettük, hogy a művészetkritika különösen

³⁸ Vö. ROMSICS: *Magyarország története a XX. században*. 206.

³⁹ Vö. KENYERES Zoltán: *A Nyugat története rövid előadásokban*. 21.

⁴⁰ Vö. ROMSICS: *Magyarország története a XX. században*. 206–207.

⁴¹ Vö. R. KOCSIS Rózsa: *A magyar groteszk tragikomédiát megteremtő Karinthy Frigyes*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 555–560. BABITS Mihály: *Holnap reggel*. = *Nyugat* 1919. I. 438.

⁴² Vö. LACKÓ: *Sziget és külvilág*. 44.; GREZSA: *i. m.*, 106–109.; LACKÓ: *Szerep és mű*. 228., 232.

⁴³ Vö. TÓTH-BARBALICS: *i. h.* 244.

⁴⁴ *Gulyás Pál levele Rédey Tivadarnak*. Bp. 1943. II. 27. MTAK Ms 4539/98. Vö. TÓTH-BARBALICS: *i. h.* 238–257.

⁴⁵ E kettősség végig megmaradt a lapban, ezt az ellentmondást Horváth János, mint a *Szemle* és a kritikai rovat vezetője is érezte. Bevallotta, hogy az élő irodalomhoz a folyóirat nem tud hozzáférfközni: „Élénkségre [ti. a *Napkelet* élénkségére] nézve igazad van – írta a lap indulásának évében, 1923-ban Szekfűnek. – De kérdem, hol vegyem az élénkebb író? E tekintetben igen szarosan ál-lunk... Kosztolányinak írtunk; válaszolt, ígér, nem küld. Tóth Árpád: szintén. Schöpfunglin: én rég akarom; Cécile kér, hogy 'még ne' (isten tudja, mi van emögött); Babits: mindnyájan akarjuk, s állítólag nemsokára jön is. De Babits se jött”. (*Horváth János Szekfűhöz írt levele*. 1923. febr. 10. EKK. idézi LACKÓ: *Új Nemzedék, Minerva, Napkelet*. In: Uő.: *Korszellem és tudomány*. 74.)

erős profilja volt a lapnak, ez megkülönböztetetten érvényes színikritikai rovatára és általában az itt megjelenő színházi írásokra. Ennek fő oka az volt, hogy a *Napkelet*-nél nem irodalmárok foglalkoztak – mellesleg – a színházzal is (ahogy Schöpflin, Ignó vagy Kosztolányi a *Nyugat*-ban), hanem elméletileg is jól képzett, többnyire vérbeli színházi szakemberek (rendezők [pl. Németh Antal], színháztörténészek [Rédey Tivadar, Galamb Sándor stb.]). A lap legjelentősebb színházteoretikusai és színikritikusai életművének minél teljesebb szellemi birtokbavétele a modern magyar színháztudomány kifejlődésében játszott szerepük miatt is indokolt.

Németh Antal, a Napkelet felelős szerkesztője és színházteoretikusa

Németh Antal (1903–1968) korszerűen képzett színháztudósként és rendezőként merőben új színekkel és beszédmóddal gazdagította a magyar színházi publicisztikát és szaksajtót is. Nemzeti színházi igazgatósága előtt, 1921–1935-ig rendszeresen írt különböző lapokba és folyóiratokba. Korai cikkei élesen vitatkozó hangvételűek, amelyekben olyan elméleti és gyakorlati kérdéseket vetett fel, amelyek még mára sem váltak evidenciává a magyar színházi életben. Kezdeményezéseinek jelentőségét aláhúzza, hogy Magyarországon ezen a területen még hiányzott a megfelelő tudományos háttér és a tudományos tevékenységet összetartó intézményrendszer. Németh már gimnazistaként kapcsolatba került a kor modern művészetével, elsősorban Kassák Lajos *A Tett* (1915–16) és *Ma* (1916–25) című folyóiratai révén. Bejáratos volt a szerkesztőségbe, megismerkedett Mácza Jánossal, az „aktivisták” színházteoretikusával, s hosszú beszélgetéseik hatására színészi pályára készült.⁴⁶ Berli, müncheni, kölni, párizsi tanulmányútjain készített naplói nyomán színháztudományi tárgyú tanulmányok sokaságát írta meg, s külföldi útjairól, a külföldön látott előadásokról rendszeresen tudósított a hazai lapoknak. A magyar színház aktuális művészi problémáiról írt cikkei számos ponton összecsengettek Klebelsberg művészetpolitikájával. Összekötő kapocs közöttük Szeged is, hiszen mindketten innen indultak (a miniszter képviselőként, Németh rendezőként), s a miniszter egyengette szegedi pályakezdését, valamint második színháztudományi ösztöndíját is. Németh Antal később színházi rendezőként, színingazgatóként sem feledte a klebelsbergi elveket, mindenekelőtt értéktiszteletéből nem engedett, talán ez óvta meg a politikai túlkapásoktól is. 1932-ben a szegedi városi színház főrendezőjeként Németh búcsúztatta el a minisztert, s egyben egyik szellemi példaképét a *Városkultúra* című lapban.⁴⁷ Németh a magyar színházi múltból is választott magának példaképet, Bajza József szellemi örökösének tartotta magát.⁴⁸ Németh és Bajza életrajzában közös pont az is, hogy elméleti és

⁴⁶ Vö. NÉMETH Antal: *Új színházat!* 7.

⁴⁷ In: *Városkultúra* Szeged 1932. okt. 25.

⁴⁸ Idézi SELMECZI Elek: *Németh Antal, a magyar színház enciklopédistája*. Bp., OSZMI, 1991. (továbbiakban: SELMECZI) 39.

kritikai, valamint színigazgatói tevékenységük kölcsönösen erősítették egymást.⁴⁹ A *Budapesti Szemle* teljes egészében közölte⁵⁰ Németh 1929-ben elfogadott diszsertációját, amely *A színjátszás esztétikájának vázlata* címmel itthon először elemezte a színház kultikus eredetéből kiindulva – a közönség szerepének az eddigieknél hangsúlyosabb figyelembevételével – a művészeti ág alaptényezőit. Gondolatmenetének egyik legérdekesebb momentuma, hogy a színházi nézőt „passzív együttját-szónak” nevezte, akinek „cselekvésig nem jutó játékakarata formálja... a színházat”. Az értekezés az első magyar rendszerező igényű színházesztétika, gondolatmenete főbb vonalaiban máig helytálló.⁵¹

A második külföldi tanulmányútjáról hazatérő – a szegedi főrendezői kitérője után egyelőre állástalan – Németh Antal 1932–1935-ig a Klebelsberg Kuno alapította *Napkelet* folyóirat helyettes (felelős) szerkesztője, Tormay Cécile „szárnysegédje” lett. Hekler Antal, volt tanára ajánlotta be a folyóirathoz az utolsó pillanatban, Klebelsberg 1932-es távozása előtt. Bár Németh már a *Napkelet* hanyatló korszakában került a laphoz, formálta, korszerűsítette a folyóiratot, pontos, lendületes munkastílusa egyik legtermékenyebb sajtóbeli korszakát eredményezte. *Napkelet* – korszaka az útkeresés időszaka volt sokrétű színházi pályáján.⁵² A *Napkelet*-ben Németh színháztudományi és színházpedagógiai tevékenységéhez ideális háttérrel kapott, szerkesztői tevékenységét nagy önállósággal végezhetette. Tormay ekkor nádudvari birtokán tartózkodott, s mivel regényírással volt elfoglalva, szinte csak levélben érintkezett helyettes szerkesztőjével. A *Napkelet* így Németh oda-kerülésével liberalizálódott. Amint köztudomásúvá vált, hogy a lapnak új szerkesztője van, számos kitűnő író, kritikus, esztéta küldött a *Napkelet*-hez írásokat. Boldizsár Iván pl. Potsdamból jelentkezett, Keresztury Dezső és Szabó Zoltán ajánlására.⁵³ A fentieket Rédey Tivadar – Németh szerkesztői tevékenységéről

⁴⁹ Vö. KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI: *i. m.* 75–76.; STAUD: *A magyar színháztörténet forrásai.* II. 22–23.

⁵⁰ NÉMETH Antal: *A színjátszás esztétikájának vázlata.* = Budapesti Szemle 1929. 213. k. 75–101., 281–305. (Később könyvalakban is megjelent: Bp. Franklin-Társulat, 1929.; ill. In: *Új színházat!* 151–205.)

⁵¹ Vö. BÉCSY Tamás: *Az első magyar színházelmélet.* In: *Látókörok metszése: Írások Szegedy-Maszácz Mihály születésnapjára.* Szerk. ZEMPLÉNYI Ferenc et al. Bp. Gondolat Kiadói Kör, 2003. 38–43.

⁵² Ebben az időszakban írta meg müncheni előadássorozatát is, amely hét Goethe-dráma rendezői és díszlettervezői elképzeléséről szólt. (Budapesti Szemle 1932. 226. k. 186–205., 332–344.) Az előadássorozat anyagát átvette a *l'Armante* című olasz színházi lap is. Ezt követően több publikációja is megjelent külföldi lapokban. (pl. 1934-ben a Reale Accademia D'Italia római nemzetközi kongresszusán tartott előadásainak anyaga: *Theater, Film und Radio* – németül, *Cultura teatrale, scienza teatrale e Stato* – olasz nyelven.) (Vö. SELMECZI: *i. m.* 48.)

⁵³ BOLDIZSÁR Iván: *Erdély második Trianonja* c. visszaemlékezésében elismerően írt Németh munkastílusáról. Előzmények: Németh, miután 1935 augusztusában megtudta, hogy Keresztury, Németh László, Szabó Zoltán és Boldizsár Iván beutazta Erdélyt, azonnal cikket kért. „Azt feleltem, mindenképpen megírom, de a *Napkelet* nem fogja közölni. Nem is nagyon vágytam rá, abban reménykedtem, hogy ezzel veszem be a *Nyugat* bátyafokát... Október elején történt, de a cikket

írt – véleménye is megerősíti: „Ezek a színházaink munkájának ellenőrzésére szentelt hasábokon... évek során át élveztük éber és lelkes ügyszeretetét, szerkesztői felfogásának eszményi szabadelvűségét...”⁵⁴

Németh sikeres toborzó-munkájával kapcsolatosan mindennél beszédesebb az a levél, amelyben az új helyettes szerkesztő szabadkozva számolt be a főszerkesztőnek – egy névtelen bíráló nagy neveket hiányoló levelére is reagálva – az általa toborzott új írói gárdáról. Röviden méltatta is a felsoroltak addigi érdemeit. Olyan neveket sikerült összeverbuválnia, mint Baktay Ervin Ázsia-kutató, aki már Németh *Színészeti lexikon*ának is közreműködője volt, Bartha Dénes, a korszak legképzettebb zenetudósainak egyike, a berlini Zenetudományi Intézet volt tagja. Pethő Sándor, a *Magyar Nemzet* főszerkesztője, Katona Jenő, a *Magyar Szemle* állandó munkatársa és a *Revue de Hongrie* „remek kis irodalmi essay-inek írója”, Pukánszky Kádár Jolán, akinek tudományos munkásságát a németek ebben az időszakban jobban ismerték, mint a magyar tudományos körök. (Témánk szempontjából ez különösen fontos, mert Pukánszky Kádár Jolán a magyar színháztörténetírást mind problémalátásában, mind módszertanában megújította, s ezzel egyben rangot is adott neki az irodalomtörténetírás mellett. Németh lexikonában is ő írta a német és osztrák, a svájci német és a magyarországi német színjátszás, valamint a színésztudomány és a magyar színikritikusok stb. címszót.) Németh felfedezettjei között említette továbbá Kolozsvári Grandpierre Emilt is, aki szerinte „eredeti látásmódú írásművész”, bár sajnos „felfedezésében megelőzte a *Napkeletet* az *Erdélyi Helikon*”.⁵⁵ Márchis Györgyöt is Németh csalogatta a *Napkelet*hez, ő ekkor a pesti egyetemen a svéd nyelv lektora volt, több jeles svéd regény és színmű magyarra-fordítója. Évekig élt Svédországban, Lagerlöf Zelmával és egy sor svéd íróval kötött közeli ismeretséget. Odakint a magyar irodalomról adott elő mintegy száz alkalommal. Szabó Zoltánt is Németh környékezte meg, akit ekkor még kiforratlannak, de tehetségesnek tartott. A sort Hamvas Bélával zárta, aki akkoriban a Fővárosi Könyvtár tisztviselője volt. Erre a toborzásra summásan mondhatnánk: szép munka volt. Már e nevek alapján is eldönthető, hogy Németh közreműködése – főként szemléletben – frissítőleg hatott a lap hangvételére. A már igazán

még betették a novemberi számba.” Boldizsár, félévszázados szerkesztői tapasztalattal mindehhez hozzátette: „Megáll az eszem,... manapság két hónap a havi folyóiratok... átcammogási ideje.” (Kritika 1986. 11. sz. 9–12.) A vihart kavarázó vezércikket – 1935 őszén – a szerkesztőségben utolsó napjait töltő Németh már a Nemzeti Színház igazgatójaként jelentette meg abban a *Napkeletben*, amelyet a hivatalos irodalomtörténet évtizedekig a legvaskalaposabb irodalmi folyóiratok közé sorolt. Boldizsár Iván 1986-os cikkében a *Napkeletet* már úgy említette, amely orgánusot „világossabban gondolkodó konzervatív és liberális erők megpróbáltak olvashatóvá tenni.” Németh nyilván e „világosabb elmék” közé tartozhatott. Boldizsár 1935-ös Erdély-cikkének közlése azért is meglepő, mert némileg szemben állt a *Napkelet* ideológiájával, ti. olyan erdélyi arisztokrata, nemesi, nagypolgári rétegeket bíralt, kiknek működése nyomán szerinte egy újabb Trianon sújtotta a romániai magyar kisebbségeket. (A teljes képhez hozzátartozik, hogy későbbi történeti munkák megcáfolták ezt az állásfoglalást, s a cikk később kárt okozott a *Napkeletnek*.) (Vö. SELMECZI: i. m. 55.)

⁵⁴ RÉDEY Tivadar: *Ködképek a Nemzeti Színház láthatárán*. = *Napkelet* 1935. 483–488.

⁵⁵ N. A. Tormay Cecilehez. Bp. 1934. jan. OSzKK F63/4297/1.

befutott nagy nevek megnyerésével Németh is kudarcot vallott, okául két fő indokot nevezett meg: az ő felelős szerkesztősége idején már elapadt a kultusztárca közvetlen támogatása (ez Klebelsberg távozásával szorosan összefüggött), tehát honorárium terén rosszul álltak a hasonló profilú ismert lapok között, illetve a 30-as évekre a lap szellemi vonzása is csökkent, egyre inkább csak a *Magyar Szemle* árnyékában létezett, ill. szerepét részben ez a lap vette át.⁵⁶

A levelek tanúsága szerint a főszerkesztő és a felelős szerkesztő harmonikusan tudott együtt dolgozni, Tormay összességében elégedett volt Németh teljesítményével és törekvéseivel.⁵⁷ Annak ellenére így volt ez, hogy – mint már említettük – Németh alapvetően liberálisabb, nyitottabb és toleránsabb volt a különböző művészetpolitikai és kultúrpolitikai álláspontok irányában, ill. a művészeti progresszió (pl. az avantgardizmus) tekintetében is. A levelezésben többnyire csak apróbb helyreigazításokat, utasításokat találunk, ezek többnyire bizonyos nexusok tisztázását jelentették, amelyre a fiatal, tapasztalatlan helyettes szerkesztőnek bizonyára szüksége is volt.⁵⁸ Tormay részéről keményebb hangvételűek azok a ki-

⁵⁶ Németh előbb említett, Tormayhoz szóló levele részletesen kommentálja a fent kifejtettek mélyebb okait: „Ami pedig a 'nevek' kultuszát illeti, erre is van pár megjegyzésem. A múltban volt egy időszak, amikor beérkezett „neveket” akartak a *Napkelet* kötelékébe vonni. A szépirodalom terén ez teljes csődöt mondott. Négyezer pengő előleg siratja ezt a téves politikát... Szekfűt lehetetlen a 'Magyar Szemle' és saját tudományos munkája mellől akár csak egy cikk erejéig is elvonni. Horváth János sehová sem ír. Eckhardt személyi okok miatt vált ki... Két érdek kapcsolhatja egy folyóirathoz az embereket: anyagi és szellemi. Sajnos, ez előbbiről a 'Napkelet' kapcsán nem lehet szó. Írásából élő íróember nem a mostani, de a régi nagyobb honoráriumért sem vállalt munkát. Pethő neve – nem szólva a hónapokig tartó várakozásról, – oldalankint 8 pengőbe került a *Napkelet*nek. Megismerve a körülményeket, nem is gondolhattam arra, hogy nagy neveket hozzak. Pl. Bartók Bélához kapcsolatot kerestem, és puhatolóztam nála: írna-e? Ez 'szenzáció' lett volna és talán elég nagy név az efféle névrajongó olvasóknak. Száz pengőn alul nem is áll szóba az emberrel. Külföldön így fizetik. De a nem világmárkák, az országos kapacitások nagy része is ragaszkodik legalább ahhoz a honoráriumhoz, amit máshol kap. A 'Magyar Szemlénél' 8 pengőt fizetnek egy oldalért és lassan mindenki átszívárog oda. Anyagi érdek tehát senkit sem fűzhet a *Napkelet*hez. Szépirodalmi téren a folyóirat sohasem volt olyan autoritás, hogy erkölcsi érdek kötött volna ide írókat. Az 'erkölcsi érdek' terén szerzett eddigi tapasztalásaimról levélben nem írhatok Méltóság Asszonyomnak.” (N. A. Tormay *Cecile*hez. Bp. 1934. jan. OSzKK F63/4297/1.)

⁵⁷ „A *Napkelet* révén Maga fel fogja hívni értékes személyére a figyelmet. Ezt már is teszi! A júliusi szám nagyon sikerült... Vezető cikke ragyog a nyomtatásban is. Jaschik Álmos tanár úrnak külön hála jár. [Valószínűleg az elismert képzőművésznek köszönhető a *Napkelet* „művészileg” kissé megújított külső megjelenése. – M. E.] Köszönöm, hogy minden óhajtasomat... kedvesen és finoman megoldotta.” (Tormay N. A.-hoz. Alpenhotel 1933. július 5. OSzKK F63/3104/15.), lásd még Tormay *Cecile* N. A.-hoz. Nádudvar 1933. szept. 4. OSzKK F63/3104/20.

⁵⁸ Tormay egyik levelében elégedetlen a Szekfű *Magyar Történetéről* készült méltatással: „A liberális korszak történetirodalma után van végre magyar történetünk. Ezt a nagy eseményt ily taktikus eszmefuttatással nem intézheti el a *Napkelet*.” (Tormay levele N. A.-hoz, Bp. 1933. márc. 20. OSzKK F63/3104/11.) Az *Erdélyi problémák* c. 1933-as cikksorozatról pedig megjegyzi, hogy az eredeti elgondolás helyes volt: „Szóaltassunk meg többeket! De... a sok zavaros stílus, sok idegen szó, helyenként elfogult, egyoldalú meglátás bosszantja az olvasót... A jövőre pedig taná-

kötések, amelyekben mintegy „ideológiai cenzorként” megjelölte, hogy bizonyos témákban kiktől lát szívesen cikket, s kiktől nem, ill. mely cikkek hol foglaljanak helyet.⁵⁹ Már esett szó arról, hogy Németh akkor lett a lap felelős szerkesztője, amikor annak szépirodalmi rovata elvékonyodott, nagy nevek csak elvéve szerepeltek benne, s tanulmányíróinak javát is elszippantotta a leleményesebb szerkesztői politikával irányított *Magyar Szemle*. Ekkoriban már híresztelni kezdték, hogy a *Napkelet* hamarosan megszűnik. A feltevés nem volt alaptalan, hiszen a *Magyar Szemle*től lényegében csak szépirodalmi jellege különböztette meg a lapot, tanulmányok, kritikák terén a *Szemle* erős konkurenciát jelentett és félt volt, hogy kioltja a *Napkeletet*. Végül nem így lett, hiszen tudjuk, hogy a *Szemle* alig pár évvel élte túl a *Napkeletet*, s utóbbi még Tormay 1937-es halála után is fenn tudott maradni három évig. Az azonban tagadhatatlan, hogy a folyóirat szellemi vonzasköre egyre gyengült, s ekkorra konzervatív tudós és kritikus körökben a *Magyar Szemle* vált olyan szellemi tényezővé, amely élő műhelye és fóruma lehetett az új tehetséges nemzedéknek. A harmincas évek közepén (1934–35) ezek a tendenciák kiolvashatók a Tormay–Németh levelezésből is, különösen Tormay ideges, sokszor kioktató hangvételű üzeneteiből. Ezekben a levelekben Tormay Németh jogos aggályaira reagált, amelyek a lap anyagi ellehetetlenüléséhez, megszűnéséhez híreszteléséhez kapcsolódtak. Tormay egy ide kapcsolódó levelének kissé pátoszos stílusa, prófétikus hangvétele részben választ adhat arra, hogy Tormay miért nem tudta igazi fórummá tenni a *Napkeletet*. A Némethnek szóló ledoron-golás tartalmából az is kiderül, hogy Tormay nem nézett szembe igazán a megváltozott körülményekkel, elhárította helyettes szerkesztője észrevételeit, sőt a felelősség áthárításának szándéka is kiszűrődik a levélből:

„Ami a Napkelettel kapcsolatos hírhallásait illeti, azokról nékem nincsen tudomásom!... Mikor a Napkeletért, annak felvirágzásáért dolgozik, saját érdekeiért is dolgozik... Mikor a *Napkelet* kapuja megnyílt előtte, nagy lehetőségek távlata nyílt meg számára. Alkalom kínálkozott arra, hogy fiatal energiával, képességeivel, leleményességgel, mozgékony-sággal, az élet aktualitásaihoz való kapcsolódásával, az elismert tekintélyekhez, s a tehetséges jövőhöz vert hidakkal csatát nyerjen a folyóirat és ön-maga számára, mint azt más, kedvezőbb körülmények között ugyan, pl. Balogh József a *Szemlénél*, megnyerte önmagának. A szerkesztés nem csupán kéziratok és nyomdai szedések békés légkörébe tartozik a mi válságos korunkban!... Ma egy másfajta küz-

csosabb lesz egyetlen komoly és tárgyilagos bírálónak kiosztani a könyveket.” (Tormay N. A.-hoz. Nádudvar 1933. szept. 4. OSzKK F63/3104/20.)

⁵⁹ Bizonyos kommunista költőnőkről szóló bírálatok esetében felhívta N. figyelmét, hogy róluk „másként kell írni”, „elismerve netáni tehetségüket, de semmiesetre sem adni teret annak a feltevésnek, mintha mi velük ’várnánk’”. (Tormay N. A.-hoz. 1933. szept. 16. OSzKK F63/3104/23.) Másutt a főszerkesztő protestáns vonatkozású irodalmi kérdésről szóló cikk közlésére hívja fel N. figyelmét, az „egyensúly” megtartása végett: „A Napkeletnek vigyáznia kell, hogy az egyensúlyt itt is megtartsa. Nagyon fontos lenne, hogy... történeti essay-t vagy más értékes tanulmányt törekedne szerezni neves essayistától, akinek jó tolla van. Mályusz, Hajnal, – vagy más.” (Tormay N. A.-hoz. Nádudvar 1933. szept. 27. OSzKK F63/3104/25.); lásd még Tormay egyéb levelei N. A.-hoz. Nádudvar 1933. szept. 14., okt. 12., 1934 ápr. 26. OSzKK F63/3104/21, 26, 41, 63.

delem is hárul a felelős szerkesztőre és helyettes szerkesztőre. Szívósan, konok erőfeszítéssel kell küzdeni az olvasóért, a – fennmaradásért. És a folyóirat e téren is számított a fiatal, tehetséges Németh Antal energiáira és iniciatívájára... Szolgáljanak... a felelőtlen pletykák arra, hogy a folyóiratnak adott energiáival mondjon ellent nekik... Igen elkedvetleníti olvasóinkat, hogy a napilapokból kell informálódniuk s mi nem adunk felvilágosítást a jelentős világsikerekről sem. Így elvesz a kapcsolat a szellemi élet és a folyóirat között!... Több iniciatívát kell megvalósítania, mert csak így hallgattathatja el a „szállongó pletykákat”... Én csak és kizárólagosan tárgyilagosságot kívántam... Az elragadtatott lelkesedések nem szolgálnak a komoly tárgyilagosságáról egykor oly közbecsülést élvező kritikai rovatunk súlyának emelésére!”⁶⁰

Tormay – Némethnek adott instrukcióiban – természetesen végig hangsúlyozta a nemzeti érzés erősítését, mint a lap egyik fő szempontját a tematika megválasztásában.⁶¹ A lap konzervatív beállítottságának nem mond ellent, hogy a Németh-periódusban a lap tematikájában különösen jellemző volt az aktualitásra való törekvés,⁶² mind a terjedelmesebb tanulmányoknál, mind az irodalmi és művészeti bírálatoknál, melyen belül a regénybírálat⁶³ – érthető módon – Tormaynak különösen szívügye volt. A Németh-időszakhoz köthető néhány sikeres és igényes vállalkozás is: pl. a lap novellapályázata vagy a Napkelet-estek megrendezése.⁶⁴

⁶⁰ Tormay N. A.-hoz. Nádudvar 1934. okt. 24. OSzKK F63/3104/44.

⁶¹ „A Napkelet alaptétele, hogy a történelmi keresztény felekezetek között hidakat törekszik építeni magyar és magyar számára és a hazaszeretetet és nemzeti érzést, mely más népeknél oly erős és nálunk fájdalom nem elég erős és öntudatos – erősebbé... teszi. Minden cikket, mely ezekkel az alaptételekkel ellentétben van, utasítson vissza és legyen szíves a cikkek előzetes megbeszélésénél ezt a tizenkettedik éve folyóiratunknál mindenkor érvényre juttatott alaptételt figyelembe ajánlani és figyelembe venni.” (Tormay levele N. A.-hoz. Nádudvar 1933. nov. 5. OSzKK F 63/3104/30.)

⁶² „Nehéz időknek megy neki a mi megpróbált országunk. Tartani kell a lelket az emberekben, és kérem gondolkozzék, hogy a tanulmány-programba mit lehetne felvenni,... ami a ma megrázó, aktuális kérdéseit vetíthetné.” (Tormay levele N. A.-hoz. Nádudvar 1933. okt. 21. OSzKK F 63/3104/28.) „Jogosak azok a hozzám érkező passzusok, hogy az olvasót hónapokon át nem tájékoztatjuk a megjelent könyvekről. Ezért rövidebb és több könyvbírálatot kell hozni. Apponyi, Bethlen, József főherceg, Harsányi, Babits, Pálffy stb... – kritikák már rég esedékesek... Így friss lesz a rovat és az élethez kapcsolódik... Tanulmányok az elvek és művek rovatban nem közölhetők.” (Tormay levelei N. A.-hoz. Nádudvar 1934. febr. 17. OSzKK F 63/3104/38.); lásd még Tormay N. A.-hoz. Bp. 1935. május 6. F63/3104/54.

⁶³ „Régi kívánságom, hogy a világszerte olvasott könyvekkel a Napkelet is frissen foglalkozzék, – kútba esett. Pedig erre nagy súlyt helyezek. A jövőben ezt másként kell megoldani... A közönség nem a késlekedő kritikusokat vádolja álmoságukért, hanem nekünk veti a szemünkre, hogy nem kapcsolódunk az élethez.” (Tormay N. A.-hoz. Bp. 1933. ápr. 15. OSzKK F63/3104/13.); lásd még Tormay egyéb levelei N. A.-hoz. Nádudvar 1933. okt. 12., okt. 30., nov. 21. OSzKK F63/3104/26, 29, 31.

⁶⁴ Különösen sikeresnek mondható – a sajtóviszhang alapján is – a soproni Frankenburg Irodalmi Kör 1935-ös Napkelet-estje, ahol Németh Antal, Rédey Tivadar és Török Sándor felolvasásokkal reprezentálta a folyóirat akkori törekvéseit. (Lásd Tormay N. A.-hoz. Bp. 1935. febr. 28. OSzKK F63/3104/51.)

Németh, mint helyettes (felelős) szerkesztő 1933-tól – Tormay szándékai szerint – a „Színházi szemle” rovatvezetője mellett a „Külföldi színházi szemle” felelőse lett. Németh erős jelenlétét jelzi az újszerű színházi tematika megjelenése is.⁶⁵ Tormay a „Színházi szemlénél” is komolyan vette az aktualitást, a korszerűséget, a tudományos felkészültséget és nem utolsósorban az érdekességet. Valószínűleg észrevette, hogy Rédey „konzervatívabb” színházzszemlélete mellett Németh fiatalos nyitottsága, ill. friss, külföldi tanulmányutakon (München, Párizs stb.) pallérozódott színházelméleti felkészültsége nagy nyereség a lap színházi rovatának.⁶⁶

Tormay a kritikai rovatokkal kapcsolatosan is fontos instrukciókat adott Némethnek. E rovat végig nagy tartaléka volt a lapnak, olyan rovatvezetőkkel, mint Prahács Margit (zene), Genthon István (képzőművészet) stb. A főszerkesztő óvta fiatal helyettes szerkesztőjét attól, hogy hirtelen túl sok ismeretlen, fiatal név jelenjen meg a kritikai rovatban, nagy súlyt helyezett a kritikus személyére. Ugyanakkor a kritikák terjedelmét is korlátozta, mert azok egyre inkább tanulmány-terjedelműre nőttek, s ez a lap kelendőségét befolyásolhatta.⁶⁷ Tormay példaképpen a rivális *Nyugat* kritikai rovatát ill. rövid, de frappáns kritikáit említette Németh Antalnak.⁶⁸ A kritikai rovatban is érvényesült Tormay ízlés- és szimpátia-cenzúrája. Ennek legfeltűnőbb példája, amikor Némethen keresztül felkéri Galamb Sándort egy kemény Molnár Ferenc – kritikára, ezzel ellensúlyozandó Molnár

⁶⁵ Lásd a *Napkelet*-ben megjelent következő cikkeket: DÉNES Tibor: *Párisi színházi levél*. 1934. 246–248.; GALAMB Sándor: *A bécsi színházi kiállítás*. 1934. II. 374–377.; *Két színpadművészeti kiállítás*. 1933. 229–230.; – s.: *A kegyetlenség színháza*. 1935. 486–488.; SOMOGYI Gyula: *Gordon Craig és a modern színpadi művészet*. 1935. 556–559.; /– th./: *Mozdulatművészet és szavalókórus*. 1933. 463–464. stb.

⁶⁶ Lásd *Tormay N. A.-hoz*. 1933. márc. 14.; Bp. 1933. ápr. 15.; Nádudvar 1934. okt. 24. OSzKK F63/3104/8, 13, 44.

⁶⁷ „A névtelen levél arra vonatkozó megjegyzését, hogy régi nagynevű munkatársaink helyett jóformán kizárólag új neveket szerepeltetünk, akiknek az írói készsége sajnos nem mindig teljes értékű, figyelembe kell vennie! Úgy a kritikáknál mint a cikkekénél törekedjünk közismert munkatársainkat is megszólaltatni. A kritikáknak súlyt ad a kritikus személye!... Kérem, írja meg, miért ad ki bírálatra könyveket olyan uraknak, akik nem járatosak e téren?... Vigyáznunk kell, mert így elveszítheti a folyóirat azt az eddig mindig elismert erősségét, hogy kritikái helytállóak... Kérem készítsen számomra javaslatot, kiket lehetne neves régi munkatársaink közül felkérni: Hekler, Felvinczy, Takács, talán Horváth János is adna valamit etc. Fiatal és nem ismert uraknak egyelőre ne adjon ki könyvet kritikára. Csak azoknak, akiket már bevezetett és főként régi kritikásainknak.” (*Tormay N. A.-hoz*. Nádudvar 1934. jan. 7. OSzKK F63/3104/35.) „[A] Pirandello – méltatást igen jó kezekben látom Kállay kezében. Említse meg előtte, hogy Németh László a *Napkelet*-ben tünt fel Pirandello-tanulmányával.” (*Tormay N. A.-hoz*. Nádudvar 1934. dec. 3. OSzKK F63/3104/47.)

⁶⁸ „A mi közönségünket a regény-kritikák érdeklik elsősorban. A *Nyugat* 1-1,5 hasábon számol be egy-egy műről s ezáltal mozgalmas, friss a kritikai rovat –, Ortutay, Juhász, Keresztury nem kritikát –, de tanulmányokat írnak. Ezt, – bármennyire is érdekel egyeseket, a *Napkelet* terjedelme nem engedi meg. Sziveskedjék megrövidíteni a kritikáknak kért és tanulmányokká lett cikkeket.” (*Tormay N. A.-hoz*. OSzKK F63/3104/36.)

szerinte „érdemein felüli” méltatását a kibontakozó új hangú magyar drámairodalom fiatal tehetségeivel szemben (Tamási, Márai, Kodolányi stb.).⁶⁹

A Németh–Rédey–Galamb levelezés alapján érdekes kép rajzolódik ki e kritikus-teoretikus triumvirátusról. Hamar kiderül, hogy nemcsak a *Napkelet* színházi rovata kötötte össze őket, hanem egyfajta szellemi rokonság is, értékrendjüknek hasonlósága, s mindenekelőtt színházi eszményeik. Németh Rédeyvel és Galambbal már *Színészeti lexikon*ának szerkesztésekor (1926) kapcsolatba lépett.⁷⁰ Kapcsolatuk a továbbiakban elsősorban a *Napkelet* köré szerveződött. Amikor Németh a laphoz került, Galamb hamarosan átadta Rédeynek a színházi rovat vezetését, mivel a szegedi tanárképző intézet igazgatójává nevezték ki. Némethet az elsők között értesítette a változásról.⁷¹ A lap természetesen nem hagyta kihasználatlanul egykori értékes munkatársának szegedi tartózkodását, folyamatosan igényt tartottak szegedi színházi beszámolóira. Galamb Némethel való kapcsolatát tovább erősítette, hogy utóbbi hamarosan a szegedi színház főrendezője lett, így a színház bírálatainak írásakor Galamb mindig számíthatott Németh együttműködésére,⁷² a főrendező pedig az előadások értő fogadtatására. Galamb e bírálatokon túl állandó recenzense volt Németh könyveinek is. Kapcsolatuk következő állomása Németh nemzeti színházi igazgatóságának idejére esett, ahol bemutatásra kerültek Galamb színművei ill. klasszikus-átdolgozásai is, sőt rendezést is vállalt a színháznál.⁷³ A levelekből úgy tűnik, hogy ez a bajtársias szakmai kapcsolat az inséges, kegyvesztett időkben is fennmaradt. 1959-ben pl. Galamb hívta fel Ország László figyelmét Németh pécsi Macbeth-rendezésére abból az apropóból, hogy Ország megbízást kapott a londoni Shakespeare Társaságtól, hogy Shakespeare Évkönyvükbe írjon a magyarországi Shakespeare előadásokról.⁷⁴ A Németh-hagyatékban található utolsó levélben (1961) Galamb Németh Budapestre való visszakerüléséről érdeklődik, amelyre még négy évet kellett várnia.⁷⁵

A Rédey–Németh levelezés szintén kiegyensúlyozott, kollegiális szakmai viszonyt árul el. Amikor Galamb átadta a stafétabotot Rédeynek a „Színházi szemle”-rovatban, utóbbi hamarosan felvette a kapcsolatot Némethtel, tisztázandó a tehetséges fiatal publicista írásainak további sorsát. Németh beküldött írásai nem jelentek meg feltétel nélkül a *Napkelet*-ben, előfordult, hogy amúgy érdekes külföldi tudósításai addig feküdtek a szerkesztőségben, amíg aktualitásukat veszítették, bizonyos

⁶⁹ Tormay N. A.-hoz. 1933. szept. 16.; Nádudvar 1933. szept. 27. OSzKK F63/3104/23, 25.

⁷⁰ Rédey levele N. A.-hoz. Bp. 1926. jún. 28. OSzKK F63/2563/2

⁷¹ „Itt hagyok mindent: színházat, Napkeletet, Budapesti Szemlét... Eléggé fáj. De mit csináljak? Ezt a rang- és fizetésemelést nem utasíthatom vissza.” (Galamb levele N. A.-hoz. Bp. 1928. nov. 11. OSzKK F63/1170/2.)

⁷² Galamb levele N. A.-hoz. Szeged 1930. febr. 4. OSzKK F63/1170/4.

⁷³ Galamb levelei N. A.-hoz. Bp. 1935. aug. 12. F63/1170/16.; Bp. 1942. szept. 18. F63/1170/20. Bp. 1944. ápr. 4. F63/1170/21.

⁷⁴ Ország László 1947 óta a debreceni egyetem angol tanszékének tanszékvezető professzora volt. Lásd: Galamb levele N. A.-hoz. Bp. 1959. nov. 18. F63/1170/23.

⁷⁵ Galamb levele N. A.-hoz. Bp. 1961. okt. 12. F63/1170/24.

cikkeit pedig (pl. a színésznevelés reformjáról szólót) fenntartásokkal fogadták. Külföldi beszámolóit viszont Rédey, mint rovatvezető is nagy várakozással fogadta. A levelek tanúsága szerint mind a főszerkesztőnek (Tormay), mind a rovatvezetőnek a javára írható, hogy megsejtették Némethben a színházi tehetséget, s így is kezelték. Felismerték, hogy Németh pályája nem áll majd meg a *Napkelet* szerkesztőségében, így a Rédeyvel, mint színikritikussal való jó kapcsolat Németh nemzeti színházi igazgatósága alatt is fennmaradt,⁷⁶ sőt a *Via Mala* c. drámát 1938-ban Rédey átültetésében adta elő a Nemzeti.⁷⁷ Az ismertetett tények fényében sejtethető, hogy – nemzeti színházi és egyéb kinevezései miatt – Németh elválását a *Napkelet*től a munkatársak megértéssel fogadták, s a színházigazgató és a lap között továbbra is kollegiális, együttműködő viszony állt fenn. Némethnek szüksége is volt erre a támogatásra, hiszen színházigazgatói kinevezésétől 1944-es távozásáig a sajtó állandó célpontja volt, 1945 után pedig agyonhallgatták teljesítményeit. Tormay Cecile biztató hangvételben búcsúzott helyettes szerkesztőtől, s büszke volt rá, hogy együtt dolgozhatott kora egyik legígéretesebb színházi tehetségével.⁷⁸

⁷⁶ Rédey levelei N. A.-hoz. Bp. 1928. dec. 3., 1929. febr. 1., 1930. okt. 15., 1933. okt. 4., 1935. júl. 2., 1935. okt. 12. OSzKK F63/2563/3, 4, 5, 7, 9, 10.

⁷⁷ „Nagyon ügyeltem, hogy színpadi, beszélőnyelven szólaltassam meg, – szóval, hogy ne legyen papirosszaga.” (Rédey levele N. A.-hoz. Bp. 1938. aug. 18. F63/2563/12.)

⁷⁸ „Szívesen biztosítom arról..., hogy immár olyan kivételesen felívelt útját mindig a régi rokonszenvvel és sokatvárással fogom figyelni. Szép levelében azzal a reménnyel búcsúzik a *Napkelet*től, hogy folyóiratunk fenntartja személyével a kapcsolatot. Én pedig annak a reménységnek adok kifejezést, hogy a folyóirat... iránt ugyanolyan... bizalommal viseltetik majd, mint első fiatalágától kezdve..., és... felkeresi... nagyértékű tanulmányaival a baráti *Napkelet* hasábjait.” (Tormay Cecile levele N. A.-hoz. 1935. jun. 7. OSzKK F63/3104/58.)

„Nem is igen akartam búcsúzni, mert én – mint ahogy akkor is lelki közösséget éreztem Méltóságos Asszonyom minden megnyilatkozásával és a *Napkelet*től is, amikor még távol álltam a folyóirattól – ugyanúgy most sem érzek eltávolodást... Ezért nem búcsúzom most sem,... hanem csak elmondom, most látom csak, milyen sokat jelentettek számomra azok a... beszélgetések... Méltóságod pótolhatatlan társaságában.” (N. A. levele Tormayhoz. Bp. 1935. dec. 31. OSzKK F63/4294/4.)

ERIKA N. MANDL

'Napkelet' (Orient) et la critique artistique*Rapport aux tendances idéologiques déterminantes de l'époque*

La périodique *'Napkelet'* (Orient) a été fondée en 1923 à l'initiative personnelle de Kuno Klebelsberg. Le magazine littéraire conservatif jouait un rôle précurseur surtout dans le domaine de la formation de la langue spéciale, et du vocabulaire des nouvelles branches artistiques et scientifiques, comme la théâtrologie, théorie de film etc. Grâce à l'activité de quelques chefs de rubrique inventieux, *'Napkelet'* comptait autant parmi les périodiques innovateurs que l'organe dirigeant de l'opposition libéraliste (*Nyugat*) (Occident), dont la palette était plus large, mais dans les domaines mentionnés ci-dessus restait aux généralités. La vision historique plus large de l'école d'histoire d'esprit exerçait une influence déterminante au traitement de nouveau point de vue de la théorie d'art, se présentant dans *'Napkelet'*. Les conceptions des fondateurs du magazine ne sont réalisées qu'en partie. La majorité des auteurs importants ne s'étaient pas liés au magazine, sauf László Németh.

Dans la plupart, des oeuvres ultra-conservateurs donnent son caractère (des noms comme Pilinszky, Sophie Török, János Kodolányi, Emil Kolozsvári Grandpierre, Géza Ottlik, György Rónay, István Sötér, Áron Tamási, Jenő Tersánszky, Lajos Zilahy etc. ne s'y figurent que occasionnellement), toutefois grâce à l'activité de rédacteur de haut niveau de János Horváth, au départ, *'Napkelet'* possède un rubrique de critique et d'essais, répondant aux actualités même. La critique artistique était très fort dans le magazine, y entendu avant tout la critique théâtrale. Les critiques des représentations de théâtre ont été dues à des spécialistes excellents (Antal Németh, Tivadar Rédey, Sándor Galamb). Dans les années 1932–35, le rédacteur responsable était même Antal Németh. A l'époque de son activité, plusieurs écrivains et savants importants avaient fait paraître des articles dans le magazine: Ervin Baktay, spécialiste de l'Asie, Dénes Bartha musicologue, Sándor Pethő rédacteur en chef de *'Magyar Nemzet'*, Jolán Kádár Mme Pukánszky théâtrologue, György Márchis, Zoltán Szabó, Béla Hamvas etc.

Antal Németh représentait une point de vue plus ouverte et plus libérale vers les différentes tendances de politique artistique et culturelle, et de la progression artistique, tel que avant-garde, en comparaison du rédacteur en chef de l'époque, Cécile Tormay. Elle même avait reconnu les effets bienfaisants des reportages théâtrales de Németh, écrits à l'occasion de ses voyages en étranger, (Cologne, Munich, Paris etc.) à la rubrique théâtrale du magazine.

KÖZLEMÉNYEK

Adalékok Mikoviny Sámuel életrajzához. Mikoviny Sámuel a 18. század első felének legjelesebb magyarországi mérnök-térképésze volt. Németországi egyetemi tanulmányai után, 1725-től Pozsony vármegye mérnökeként dolgozott, majd 1729-től kezdve az Udvari Kamara is számos feladattal bízta meg. 1735-ben a selmecbányai bányatisztképző intézet tanárává nevezték ki. Később szaktudására igényt tartott a Magyar Kamara és a Helytartótanács is. Megbízták az alsó-magyarországi bányák vízmentesítésével, bányagépek üzembe helyezésével, a bányavárosok és kamarai birtokok felmérésével, csatornák, utak tervezésével, sőt folyószabályozással, határfelméréssel és hadmérnöki feladatokkal is. Rézmetszőként és térképészként is jelentőset alkotott. Ő készített több metszetet Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című országleíró művének 1723-ban megjelent tervezetébe, a *Prodromus*ba, majd őt kérte fel Bél Mátyás, hogy magába a *Notitia*ba megyetérképeket készítsen. Mikoviny elvállalta a feladatot, és a kiváló minőségű megyetérképek mellett, a *Notitia* első és harmadik kötetébe (1735, 1737) egy-egy kartográfiai értekezést is írt, amelyben saját térképész elveit, módszereit ismertette. 1750-ben hunyt el.¹

A kiváló mérnök és kartográfus életrajzában több fehér folt is található. Az egyik ilyen a születési éve: a magyar szakirodalomban az 1700-as dátum terjedt el, noha az eddigi adatok alapján csak annyi tudható biztosan, hogy valamikor 1693 és 1704 között született.² Szintén bizonytalan, mikor és hol végezte középiskolai tanulmányait. A korábbi kutatás felvetette többek között Besztercebányát, feltételezve, hogy itt tanította Mikovinyt Bél Mátyás, aki 1708–1714 között az intézmény tanára, majd rektora volt, s akivel később Mikoviny együtt is dolgozott.³

Eme bizonytalanságokat segít részben tisztázni a pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvének első kötete, amely a líceum könyvtárában található.⁴ A matrikulában ugyanis több bejegyzést talál

¹ Életére, munkásságára l. PURGINA, Jan: *Samuel Mikovini 1700–1750 – život a dielo*. Bratislava, 1958.; DEÁK Antal András: *A „Hungaria nova” megrajzolója: Mikoviny Sámuel. 1700–1750*. Bp. 1987. 3–46.; PLIHÁL Katalin – REISZ T. Csaba – TÖRÖK Enikő (szerk.): *A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826); Mikoviny Sámuel (1700–1750)*. Bp. 2001. 133–265.; életművének legújabb és legrészletesebb feldolgozása, Mikoviny műveinek és a róla szóló irodalomnak teljes körű bibliográfiájával: TÖRÖK Enikő: *Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképész élete és munkássága. Doktori disszertáció. (ELTE BTK) I–II*. Bp. 2002. (Kézirat.) A disszertáció hozzáférhető az OSzK térképtárában is (és remélhetőleg jövőre megjelenik nyomtatásban).

² TÖRÖK: *i. m.* I. 7.

³ Minderre még l. DEÁK: *i. m.* 6–8., ill. TÖRÖK: *i. m.* I. 8.

⁴ A kéziratos kötet címe: „Matricula Scholae rectore Belio” (továbbiakban: „Matricula”). Lelőhelye: Ústredná knižnica Slovenskej Akadémie Vied – Lyceálna knižnica (Pozsony). A kötetnek nincs jelzete, külön kell kérni a könyvtárostól. A címe megtévesztő, ugyanis nemcsak a Bél rektori évei (1714–1719) alatti diákokat, hanem a következő két rektor, Marth Mátyás (1719–1721), illetve Beer Frigyes Vilmos (1721–1747) működése idején beiratkozott tanulók neveit is tartalmazza. Az anyakönyvre legújabbán l. TÓTH Gergely: *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum*

Mikoviny Sámuellel kapcsolatban, aki ezek szerint a liceum tanulója volt. Az első ilyen bejegyzést részben maga Mikoviny írta bele a matrikulába annak elején, amikor beiratkozott az iskolába:

124. Samuel Mikovinj Thurotziensis. [---]⁵ 12. Mai.⁶

Mikoviny bejegyzése az 1718-as évszám alatt szerepel a 124-es sorszámmal. A hónap- és a napjelölést nem ő írta a neve után: ez vélhetően érkezésének az időpontja. Eszerint 1718. május 12-én iratkozott be az iskolába. Valószínűleg azonnal Bél Mátyásnak, a liceum ekkori rektorának az osztályába, vagyis a legmagasabb „classis primá”-ba került. Ezt bizonyítja a következő rá vonatkozó adat. Miután ugyanis Bél 1719 szeptemberében távozott az iskolából, utóda, Marth Mátyás a matrikulában felmérést készített a hivatalba lépésekor az egyes osztályokban lévő tanulókról, és a Bél által korábban tanított első osztályban ott szerepel Mikoviny neve is:

5. Samuel Mikovini Patria: Turociensis Parentes: Nobilis Aetas: 21. *Discessus et mores*: –⁷

A szövegközlésben dőlt betűvel szedtük a Marth által kialakított táblázat egyes rovatait. Eszerint Mikoviny túrói származású, szülei, pontosabban atyja nemesi rangú,⁸ és ami a legfontosabb, ő maga 21 éves. Minthogy e táblázatot Marth biztosan 1719-ben, hivatalba lépésekor készítette,⁹ eme adat szerint Mikoviny 1698-ban született, vagyis két évvel korábban, mint ahogy azt az eddigi kutatás gondolta. A „Discessus et mores” („távozás és erkölcsök”) rovatba Marth nem írt semmit, mert rövid rektorsága (1719–1721) alatt Mikoviny folyamatosan a liceum első osztályában tanult.¹⁰ Ezt tanúsítja a következő rektor, Beer Frigyes Vilmos bejegyzése, aki – hasonlóan elődjéhez – táblázatban mérte fel, hogy 1721-ben, beiktatásakor kik tanulnak az egyes osztályokban. A „classis prima” tanulói között megint ott találjuk Mikovinyt:

3. Sam. Mikovini Patria: Turozensis Parentes: Pastoris F. Aetas: 23. *Discessus et mores*: d. 20. Sept. A. 1721. a nobis in academiam Altdorfensem discessit, homo studiis mathematicis praecipue addictus.¹¹

A „Parentes” rovatban az új rektor Mikoviny apjának nem a nemességét, hanem lelkipásztori hivatását emelte ki („Pastoris filius”).¹² Az életkor (23) összhangban van Marth két évvel korábbi bejegyzésével. A „Discessus et mores” rovatban máshonnan is ismert életrajzi adatot találunk: Mi-

könyvtárában (Katalógus). – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Nemzeti Téka. Bp. 2006. xxii–xxiii., ill. uo. nr. 109.; Uő.: *Bél Mátyás pozsonyi tanítványai. A pozsonyi evangélikus liceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzéseivel*. In: *Lymbus*. Magyarságtudományi Forrásközlemények. Bp. 2007. 179–208.

⁵ Értelmezhetetlen jel (talán az aláírás „subscripsit” rövidítése?). Maga Mikoviny írta.

⁶ L. „Matricula” 165.

⁷ L. „Matricula” 410.

⁸ TÖRÖK: i. m. I. 7.

⁹ Marth a táblázat fölé ezt írta: „In classibus Docentes ac Discentes reperi sequentes: In I^{ma} fuit 1. Docens Cl. Belius avocatus. 2. Discentium...” L. „Matricula” 410.

¹⁰ A „classis prima” elvégzése, amint azt az anyakönyv adatai bizonyítják, több évig eltarthatott. Még I. MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története*. Pozsony, 1896. 211–212.

¹¹ L. uo. 461.

¹² Mikoviny apjára, lelkipásztori tevékenységére I. DEÁK: i. m. 6., ill. TÖRÖK: i. m. I. 6–7.

koviny 1721-ben az altdorfi egyetemre távozott.¹³ Beer megjegyzése szerint már ekkor „rendkívül vonzódott a matematika tudományához.”

A későbbi kiváló mérnök-térképész tehát 3 évig (1718–1721) volt a pozsonyi evangélikus liceum tanulója, s bő egy évig Bél tanítványa. Ez nagyon fontos adat, mivel eddig a kutatás nem tudta, hogy a fiatal Mikoviny a tárgyalt időszakban mit csinált; sőt, elterjedt az a nézet, hogy 1719-ben Nürnbergben volt, mivel a már fentebb említett *Prodromus*-ban az egyik, Buchholtz György által 1719-ben rajzolt térkép alatt az áll, hogy „Mikovinyi Sámuel metszette Nürnbergben”.¹⁴ Csakhogy – amiként erre Török Enikő felhívta a figyelmet – az 1719-es év, sőt a címben szereplő 1719. júl. 3-i dátum arra vonatkozik, hogy Buchholtz ekkor látogatta meg és rajzolta le a barlangot: a metszés 1722–1723-ban történhetett, amikor Mikoviny valóban Nürnbergben volt rézmetszést tanulni.¹⁵

Mikovinyi 1718–1721 közötti pozsonyi tanulmányainak ténye az életrajzi szempontok mellett azért is fontos, mert így világossá válik, hogy honnan ismerték egymást Béllal, aki később, mint láttuk, több alkalommal is felkérte metszetek, térképek készítésére. Emellett, ahogy arra már fentebb is utaltunk, a matrikula adatainak köszönhetően az is kiderült, hogy Mikoviny nagy valószínűséggel 1698-ban született, nem pedig 1700-ban, ahogy a kutatás eddig hitte; ezáltal a neves kartográfus életrajzában egy másik homályos pontja is tisztázódott.

TÓTH GERGELY

Egy különleges szabadkőműves lap, a Székesfehérvári Figyelő. A szabadkőművesség 1717. jún. 24-én alakult szervezetté Londonban. Az akkor már működő négy páholy Anglia Nagypáholyává egyesült. 1723-ban a szabadkőműves nagypáholy felkérésére James Anderson anglikán lelkész a régi építőpáholyok iratai, hagyományai alapján összeállította a szabadkőművesek „kötelmeit.” Ezek minden szabadkőművesre nézve kötelező érvényűek. Felvételiükkor meg kell esküdniük arra, hogy ezt az „andersoni alkotmánynak” nevezett kötelmet be fogják tartani.

Az andersoni alkotmány kimondja, hogy a szabadkőművesek minden embert egyenlőnek tekintenek, függetlenül vagyoni helyzetüktől, vallásuktól, nemzetiségüktől, bőrük színétől vagy bármi másától. Szabadkőműves lehet minden szabad, független és jó hírű férfiú, – vagyis a nőket kizárják soraikból. Ez bizony ellentmond az emberi egyenlőség andersoni alkotmányban lefektetett elveinek. Az alkotmány ezenfelül megköveteli az istenhittet – ámbar nem követeli meg azt, hogy bármiféle tételes valláshoz kell tartoznia a szabadkőművesnek. Ugyancsak kötelező minden szabadkőműves számára saját hazájának szolgálata. A mai napig ezek az elvek határozzák meg a szabadkőművesek kötelelességeit.

A szabadkőművesség elterjedt egész Európában és az angol gyarmatokon, majd az egész világon. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya voltaképpen ezeken az elveken alapszik.

Amint a szabadkőművesség Franciaországba átkerült, ott az új változata, az úgynevezett latin ritus jelent meg. Ez nem követeli meg tagjaitól az istenhittet, és engedélyezi a nők szabadkőműves-

¹³ L. DEÁK: *i. m.* 10–11., ill. TÖRÖK: *i. m.* I. 8.

¹⁴ *Antra Deminifalvensia admiranda in Comitatu Liptoviensi Georgius Buchholtz iunior adiit et fideliter delineavit Anno MDCCXIX. d. III. Iulii. Edidit Matthias Bel. S. Mikoviny sc. Norib.* In: BELUS, Matthias: *Hungariae antiquae et novae Prodromus*. Norimbergae, 1723. 150a. Ez alapján Purgina, ill. Deák Antal András úgy vélte, 1719-ben Mikoviny Nürnbergben tartózkodott. L. PURGINA: *i. m.* 24., DEÁK: *i. m.* 8.

¹⁵ Török: *i. m.* I. 8.

ségét is. Előbb a vegyes, majd a női szabadkőművesség is meghonosodott, és ugyancsak elterjedt más országokban is.

Magyarországon először 1749-ben, Brassóban alakult szabadkőműves páholy. Akkoriban ez a helyiség fejlett ipari-kereskedő város volt, és jómódú, főleg szász lakói voltak az első magyarországi páholy alapítói és tagjai.

Lengyelországi, egész pontosan varsói székhelyű volt az „Erényes Szarmatához” elnevezésű nagypáholy, amely a Felvidéken alapított több páholyt. Ezek a páholyok leánypáholyaikkal hamarosan behálózta egész Magyarországot.

A Délvidéken Draskovics János szervezésében különleges, magyar rendszerű szabadkőművesség alakult. Katonai páholyok is keletkeztek az ország különböző helyein. Kazinczy ösztönzésére a marosvásárhelyi Aranka György a szabadkőművesek tevékeny részvételével történelemmel és nyelvészettel foglalkozó tudományos társaságokat alapított. A francia forradalomtól való félelmében azonban a császár megelégedte a virágzó magyar szabadkőműves életet, és 1794-ben, a magyar jakobinusok „összeesküvésének” leleplezését követően az egész birodalom területén betiltotta a szabadkőművességet.

Egészen 1848-ig Magyarországon törvényesen nem működhetett a szabadkőművesség. Azonban az egyes feljegyzésekben található elejtett szavak arra utalnak, hogy Kazinczy Ferenc titokban megpróbálta újjáéleszteni a magyarországi szabadkőművességet. 1848 tavaszán a szabadsággal együtt járt a gyülekezési szabadság is, ezért hatósági engedély kérése nélkül is megkezdheték a pesti páholy alakító munkálatit. Az alapítók még külföldön lettek szabadkőművesek. Az első pesti páholyba főként pesti polgárok jelentkeztek, és a páholy sajnálatosan rövid történetének Pest Hentzi által történt megostromlása vetett véget még 1848-ban.

A szabadságharc idején több alkalom nem nyílt páholy alakulására. Utána pedig az önkényuralmi rendszer miatt nem volt alkalom a páholy alakítására. 1868-ban a császár – a szabadkőműves gróf Andrássy Gyula közbenjárására – a Monarchiában egyedül hazánkban – engedélyezte a szabadkőművesség tevékenységét.

A megalakult szabadkőművesség korai feladatai közé tartozott a szabadkőműves lapok megindítása. A szabadkőműves főhatóságok tagságuk számára hamarosan megindították a hivatalos közlönyeiket. Ennek segítségével kapcsolatot létesítettek a páholyok között, még a földrajzilag távolabb fekvőket is bekapcsolták a szervezet vérkeringésébe. Másrészt a főhatóság közleményeit ezeken a hivatalos lapokon keresztül el tudta juttatni a páholyok közé. Még szabadkőműves ismeretterjesztést is végeztek a lapok segítségével, főként a Magyarország Nagy Oriense kiadásában megjelenő *Hajnal* c. lapra volt ez jellemző.¹

Később megjelentek olyan belső terjesztésű lapok, amelyek a szabadkőművesség különféle árszálait képviselték, népszerűsítették, terjesztették. Ilyen volt a *Dél*, stb.

Egyes páholyok saját páholy-lapot is kiadtak. Ilyen volt a Galilei páholy *Galilei* című, a beregszászi Pro Libertate páholy *Pro Libertate* című² lapja stb.

Az eddig említett lapok belső terjesztésűek voltak, vagyis csakis szabadkőművesek számára voltak elérhetőek. Igyekeztek tökéletesen titkosítani, ámbar ez sohasem sikerült teljesen. Ugyanis a nyomdászok között nemcsak szabadkőművesek voltak, így kívülállók is óhatatlanul értesültek a lap tartalmáról. A postázás során is akaratlanul történtek lelepleződések, ámbar zárt borítékban küldték a lapokat, és a címzésnél ügyeltek arra, hogy ne válják ismertté a címzett szabadkőműves

¹ SCHÖN István: *A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai*. = Magyar Könyvszemle 2000. 2. sz. 175–190.

² BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *A Pro Libertate c. lap*. = Magyar Könyvszemle 2002. 2. sz. 186–187.

tagsága. Általában ezekért a belső terjesztésű lapokért is kellett fizetni, de szabadkőművesi kötelességnek tekintették a lap előfizetését.

Készültek később olyan szabadkőműves kiadású lapok is, amelyek a nagyközönség számára szóltak. Ilyen volt például az orsovai „Vaskapu” szabadkőműves kör kiadásában megjelenő *Orsovai Hírlap*³. A szabadkőművesi eszmék terjesztése, a friss hírek ismertetése, a közvélemény, közgondolkodás formálása volt a célja. Ennél a lapnál a belső terjesztésű lapokkal ellentétben inkább a kiadvány szabadkőművesi kapcsolatát igyekeztek titokban tartani.

Most egy ilyen, a nagyközönséghez szóló lapra szeretném felhívni a figyelmet. Különlegessége, hogy egy iskola tantestületének tagjai adták ki a helyi város és környéke lakossága részére. Szabadkőművességről ritkán esett benne szó, de gondolkodásmódja, állásfoglalása szabadkőművesi volt. A szerkesztők és a cikkírók többsége is tagja volt a „testvéri láncnak.”

A székesfehérvári reáliskolát 1856-ban indították meg városi alreáliskolaként. Az első értesítők német és magyar nyelvűek voltak. Az intézmény célja „a hazának mérnököket, gépészeket, építészeket és gazdákat”, „értelmes kereskedőket és iparosokat nevelni.”

A *Székesfehérvári Figyelő*⁴ első száma 1874. február 14-én jelent meg. Hetente kétszer adták ki: szerdán és szombaton. Alcíme: Társadalmi, közművelődési és szépirodalmi hetilap. Felelős szerkesztő és laptulajdonos: dr. Persz Adolf. Laptulajdonosok és munkatársak: Mendlik Alajos és Farkas Gyula.

„Nyomatott Székesfehérvárott a »Vörösmarty« könyvnyomdában, Számmer Kálmánnál.” Ki is volt ez a dr. Persz Adolf, akivel Farkas Gyula később együtt hagyta el az iskolát? Az iskolába akkor került, amikor a VI. osztály felállításával 1873/74-ben új állásokat létesítettek, mint az iskola története írja: „új tanszékek keletkeztek: a magyar és német irodalmi tanszékre dr. Persz Adolf jog- és bölcsészettudort, a leíró mértani tanszékre Rucsinszky Károly Lajost” választották meg. Miután még abban az évben Rucsinszkyt a Műegyetemre nevezték ki, helyére ketten pályáztak: A tanári kar Nesnera Aladárt ajánlotta, fiatal kora nem volt bizalomra gerjesztő, ezért mást választottak erre a helyre. Nesnera Aladár matematika tanár 1873–74-től lett ennek az iskolának a tanára. Tehát egy éven át tanított együtt Farkas Gyulával. Dr. Persz Adolf is tanított a felnőttek számára rendezett nyilvános előadásokban Farkas Gyulával együtt. Az 1873/4-es tanévben alakult meg az ifjúsági önképzőkör. Az első alakuló gyűlést 1874. febr. 8-án tartották meg. A taglétszám összesen 92 fő volt a működő és pártoló tagok együttesen. Az ifjúsági könyvtárban 168 magyar és 18 német mű volt. A kör számára a következő lapok jártak: *Magyarország és a Nagyvilág, Fővárosi Lapok, Székesfehérvári Figyelő, Székesfehérvár és Vidéke, Remény*, a győri főgymnásiumi önképzőkör és *Bimbó-füzér*, a Soproni Evangélikus Lyceum folyóirata, *Hasznos mulattató*. A kör első tanárelnöke dr. Persz Adolf lett. Irodalmi működéséről így emlékezik meg az iskola története:

Dr. Persz Adolftól megjelent két statisztikai közlemény a magyar orvosok és természettudósok által Győrött tartandó idei nagygyűlés alkalmára kiadott „Győr város és megye egyetemes leírása” című munkában; egyik „A népesség számviszonyai”, s a másik „Népességi mozgalom” fölíráttal. Ezenkívül folyó év február hótól júliusig szerkesztette a „Székesfehérvári Figyelő” című helybeli lapot, valamint július óta a „Székesfehérvár és Vidéke” cím alatt folyamatban levő helyi lap felelős szerkesztője.

A rendkívüli tárgyak közül a bölcsészettudományt tanította.

³ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Orsovai Hírlap 1904–1906-ig.* = Magyar Könyvszemle 1994. 4. sz. 417–432.

⁴ OSzK: FM 3/1 674.

Dr. Persz Adolf szabadkőműves volt, a budapesti „Galilei” páholy egyik tagja. Ez a páholy a szabadságharc után az első páholyok egyikeként alakult meg.⁵

A lap szerkesztője, Farkas Gyula (Pusztasárosd, 1847. márc. 28. – Pestszentlőrinc, 1930. dec. 27.)⁶ egyike volt a legnagyobb magyar tudósainak. 1887 és 1915 között a kolozsvári egyetem matematika és elméleti fizika professzoraként működött. Neve főként a „Farkas-lemmáról” ismeretes. Ez a lineáris programozásban használatos és a lineáris egyenlőtlenségekre vonatkozó munkája nevezetes. Fontosak az eredményei alkalmazott matematikában és fizikában, főként a mechanikai egyensúlyra, termodinamikára és elektrodinamikára vonatkozóan.

Farkas Gyula az 1870/71-es tanévben már elvégezte az egyetemet,⁷ és „rendes” tanárként került az iskolához, mert elődje, Fülepp Ferenc id. igazgató a nagyváradi főreáliskola igazgatója lett, ezért nem tanított tovább Székesfehérvárott. Akkor már Farkas Gyula a Magyar Természettudományi Társaság rendes tagja volt. Természettant tanított a II., számtant és vegytant a III. osztályban. Az iskola évkönyve szerint a II. osztályban természettan keretében „Az összes természettan különös tekintettel az erőműtanra és hőtanra.” volt a tananyag. Az első félévben heti 3, a második félévben heti 4 óra jutott erre a tantárgyra. A III. osztályban számtan keretében „alkalmazott számtan, úgymint: Lerovat számítás, leszámítás, kamatos kamatszámítás, lerovat-lerovat számítás, középszám, vegyítésszabály, társaságszabály, ötvényszámítás, láncszabály és egyszerű könyvviteltan volt az előírt tananyag. Minderre heti 4 órát szántak. Vegytan keretében „a vegytan fontosabb tanainak ismertetése, tekintettel a műipar- és gazdaságra”. Hetenkint 4 óra állt rendelkezésére erre. Már ebben a tanévben megjelent az iskola értesítőjében Farkas Gyula tanulmánya 6 és fél oldal terjedelemben „A gyülcensék képtárolának általános, pontos képlete, és egyszersmind a concavconvex lencsének kétneműsége” címen. Farkas Gyula sokoldalúságára jellemző, hogy az iskolában részt vett a felnőttek oktatásában is, és több műkedvelő hangversenyen fellépett. Az iskolán belül létesített zeneiskolát is ő irányította. Az 1871/72. tanévben már rendes tanár, a II. osztály főnöke, tanácskozmányi jegyző, könyvtárnok, az Országos Magyar Természettudományi Társulat s az Országos Középiskolai Tanáregylet rendes tagja, a Székesfehérvári Tanítók Egyletének tiszteletbeli tagja, a Légszuszitálási Állandó Városi Bizottság szakértő tagja, az iskolai természettani szertár őre, a Főreáliskolai Segélyző Egylet igazgatója is volt. Természettant tanított a II., III., V., VI. osztályban. Német nyelvet tanított az első félévben, heti két órában. A természettan szertár őre is Farkas Gyula volt. Az iskolai értesítőben Mendlik Alajossal tudományos közleményt is megjelentetett. Ugyancsak az értesítő tudósít arról hogy tankönyvet is írt, számos zenetudományi közleménye is megjelent a *Zenészeti Lapok*ban természettudományos magyarázatokkal és a napi sajtóban is apróbb közleményeket tett közzé.

A páholy iratai között az 1878. évi páholytitkári jelentésben olvasható a 146. anyakönyvi számon, hogy „Julius Farkas affiliert 25/V1 1878”. Vagyis Farkas Gyulát a páholyba 1878. június 25-én fogadták be a hagyományos János-napi ünnepség alkalmából.

A most olvasott „befogadás” azt jelenti, hogy ekkor már valamelyik másik páholyban már tagja volt, sőt ennek a rendszernek a legmagasabb fokát, vagyis a mesterfokot már elérte. Feltehető, hogy nevelő korában tett gyakori külföldi utazásai során ismerkedett meg a szabadkőművességgel, és ekkor lépett be valamelyik páholyba.

1881. jan. 21-én a szokásos év eleji tisztségviselő választás alkalmával található a bejegyzés, hogy „redner Farkas” (szónok Farkas). Eltérően a többi tisztségviselő esetével csakis a vezetőknév

⁵ MOL P 1081 „Galilei” páholy 5. cs. XVII. 1871–86 2.

⁶ MOL P 1081 „Galilei” páholy 5. cs. XVII. 1. Cs.

⁷ FILEP László: *Farkas Gyula élete és munkássága*. = Matematikai Lapok 1980–81. 4. sz. 231–245.

szerepel. A továbbiakban aztán nem esik szó Farkas Gyula szónoki tisztségéről. Feltehető, hogy bár szóba került ez a javaslat, de valamilyen oknál fogva mégsem töltötte be ezt a feladatot.

Farkas Gyula a hiányosan fennmaradt páholynévsorokban általában szerepel, de csak a neve, és az, hogy nem látogatta az összejöveleteket. Lakcímként 5911-ben (szabadkőművesi belső használatú írásmód 1911 jelölésére!) Kálmán utca 7. I. emeletet jelölték meg. A későbbiekben Klausenburgot, illetőleg Kolozsvárt írtak. Nyilván ezért nem járhatott az összejöveletekre. Csakhogy Kolozsvárott is működött egy páholy, az „Unio” páholy. Ennek nem volt a tagja. Tehát ragaszkodott a „Galilei” páholy tagságához.

A MOL szabadkőműves irataiban több helyen előfordul Farkas Gyula neve.

A Galilei páholy iratai között 1890-ig Budapest, VII. Károly krt. 3. II. emelet lakcímmel, attól kezdve Kolozsvár, Belközép u. 22., Sétáló tér 4., majd 1907-től Karolina tér 3. szám alatt van bejegyezve. 1918-ban páholya megünnepelte negyven éves szabadkőművesi tagságát. Még 1920-ban, a magyarországi szabadkőművesség betiltásának évében is szerepel a neve a tagok sorában. anyagilag is mindvégig támogatta a szabadkőművességet.

Az 1871/72-es tanévben az iskolában már 1866 óta tanító Mendlik Alajos lett az ideiglenes igazgató, mert elődje, Tóth János rk. pap Sárpentelére távozott plébánosnak Mendlik Alajos volt a *Székesfehérvári Figyelő* másik szerkesztője, Farkas Gyula mellett. Az 1873/74-es tanévben Mendlik Alajos betegsége miatt mintegy hat héten át az igazgatói teendőket Farkas Gyula látta el.

Az 1874/75-ös tanévben viszály tört ki a reáliskolai bizottság és a tanári kar között. Ennek tulajdonítható, hogy dr. Persz Adolf és Farkas Gyula eltávozott az iskolából.

Székesfehérvárott a levéltárak tanúsága szerint sohasem működött szabadkőműves páholy. Azonban az iskola Segélyező Egyletének támogatója a szabadkőműves hírben álló Rónay Jácint volt, aki védnökséget vállalt az Egylet felett, és 100 forintot adományozott a céljaira.

Ebben az évben is rendeztek hangversenyt. Április 11-én 213 frt 69 krajczár bevétellel Farkas Gyula vezetésével. Bokor Antal színigazgató március 3-án a főreáliskolai könyvtár javára három előadást tartott 56 frt 96 krajczár bevétellel.

Farkas Gyula az 1874/75-ös tanévben már nem tanított tovább ebben az iskolában. Borostyán Sándor: *A székesfehérvári reáliskola története 1854–1894 c.* könyve így ír erről: „Az intézet vesztésére lón legelsőbbben az, hogy két jeles tanára: Farkas Gyula és dr. Persz Adolf eltávozott.”

„A székesfehérvári reáliskolai tanári karnak még a múlt iskolaév második felében támadt az a gondolata, hogy a különböző tudományágak népszerűsítése s a közügyek iránti érdeklődés ápolása szempontjából egy lapot kívánt indítani, mely gondolat és kíváncsi csakugyan tényre is vált, mert e lap „Székesfehérvári Figyelő” cím alatt már 1874. év februárjában meg is jelent.

Ha e jelzett lap megmaradt volna csak a tudományok népszerűsítése terén vagyis az első kitűzött céljánál, mindenesetre üdvös tényező lett volna nemcsak a közművelődésre, hanem a tanári kar a vele az iskola tekintélyének emelésére nézve is; de mivel e lap szerkesztői csakhamar belementek oly dolgok szellőztetésébe is, a mik egyenesen a városi tanács és közgyűlés teendői közé tartoztak, önként következett, hogy az ily hírlapi cikkek a város elöljáróinál nagy visszahatást szültek s ezek közt többen úgy tekintették a „Figyelő” lapot, mint a reáliskolai tanári karnak közegét, vagy fegyverét, a melylyel ezután a tanárok, minden oly intézkedést, a mi talán nekik nem tetszik, megtagadhatnak.”

Ennek a vitának lett a következménye Farkas Gyula és dr. Persz Adolf távozása az iskolától.

Most hogy megismerkedtünk a *Székesfehérvári Figyelő* szerkesztőivel és laptulajdonosával, nézzük meg, milyen volt maga a lap!

Mindössze 39 szám jelent meg az igényes lapból. Hat oldal terjedelemben adták ki. Az utolsó két oldal a hirdetéseké lett.

A lap felépítése általában a következő volt:

1. oldal felső rész: egyik vezércikk 1,5 hasáb, másik vezércikk 1,5 hasáb
alsó rész tárcza (ebben 1,4 hasáb vers 1,6 hasáb próza („beszély”))
oldal felső rész: 3 hasábban a vezércikk folytatása, befejezése,
alsó rész: a tárcza vége és Vegyesek és Levelezés.
2. oldal felső rész: a vezércikk vége 2 hasáb, 3. hasáb: Megyei ügyek és Levelezés, amely áthúzódik az alsó részbe is egy hasábban.
oldal alsó rész: az első oldalról áthúzódó próza egy-két hasábban, Vegyesek 1 hasáb és a felső részből a levelezés 1 hasábban. Néha Színházi Szemle található ezen a helyen. A 18. számtól kezdve ezen a helyen Moenich Károly: Magyar írók névtára jelenik meg folytatásokban.
3. oldal felső rész: a 2-ről áthúzódó Megyei ügyek ¼ hasábban és Újdonságok végig a hasáb lenti részén is. 2. hasáb: folytatásos ismeretterjesztő tanulmány (Farkas Gyula: A természettan köréből) 3. hasáb: a lenti folytatásos ismeretterjesztő tanulmány
oldal alsó rész: a felső rész folytatása 2. hasáb: folytatásos ismeretterjesztő tanulmány (Mendlik Alajos: Hamis időjóslatok) 3. hasáb (Meteorológiai észleletek eleje)
4. oldal 1. hasáb Az ismeretterjesztő tanulmány folytatása és még egy ismeretterjesztő rövid cikk, valamint vasúti menetrend. 2–3. hasáb: hirdetések.
5. oldal: hirdetések
6. oldal: hirdetések.

Néhány számhoz „Melléklet” is megjelent. Például az 1. a 12., a 13., a 18., a 20., a 27. A 32., a 34. és a 36. számhoz 2 oldal terjedelemben. (Fél ív). A lap hamarosan 4 oldal terjedelemre csökkent.

A 27. szám az első, amelyiket csakis dr. Persz Adolf szerkesztett. Meg kell jegyezni, hogy a lap felépítése, sőt a cikkek írói sem változtak. Az előző szerkesztők: Mendlik Alajos és dr. Farkas Gyula továbbra is megtalálható a cikkírók között.

Az első szám vezércikkében így szól a szerkesztőség az olvasókhoz:

„A közönséghez!

Mióta jelen vállalatunkat nyilvánosság elé bocsátjuk, kötelességünknek tartjuk ugyanannak irányáról következőkben nyilatkozni:

Elvitázhatatlan tény, hogy az emberiség tetemesebb részéről a mai korban a legfőbb jelszó a haladás. Egyenesen ezen elv az, mely úgy az egész társadalmat, mint az egyeseket arra lelkesíti, hogy kitartó buzgósággal munkálkodjanak egy szebb jövő létrehozatalán.

De továbbá a kor fönn jelzett iránya mellett mindenki önkénytelenül is arra a meggyőződésre jut, hogy a megindult törekvések hasztalanok, ha csak ezeket a szükséges ismeretek nem támogatják. Innen magyarázható a társadalom minden osztályai körében uralkodó tudvágy s ismeretszerzési igyekezet, melynek a tudomány újabbban oly szíves segédkezet nyújtott s mennyiben legutóbb következetesen az ismeretek népszerűsítése s ez útoni terjesztése körül fáradoz. E részben csekély erőnkkel szintén oda fogunk törekedni, hogy a ma már alig nélkülözhető ismeretek terjesztésében, ha csak egy porszemmel is, hozzájárulhassunk.

Végre a hasznost a kellemesebbel kellően vegyíteni ohajtván, tárczáinkban mindenkor szépirodalmi olvasmányokat s kisebb érdekes közleményeket fogunk adni.

Még csak azt jegyezzük meg, hogy rajta leszünk, miszerint kitűzött célunk sikeríthetése a legjobb erőket csoportosítsuk magunk köré.

Rövid bevezetésünket azzal fejezzük be, hogy arra nézve, valljon miként váltjuk be ígéreteinket, a t. .cz. közönségre s illetőleg a jövőre bízunk az ítélethozatalt.

Székesfehérváron, 1874. évi február hó 12.-én.

A szerkesztőség”

Ez a célkitűzés akár valamelyik szabadkőműves páholy számára is megfelelő volna. A hiányzó székesfehérvári páholynak is.

Különösen a vezércikkek igen merészek. Leleplezik a városi élet visszaosságait, rejtett, elhallgatott bűneit, és kiált a tiszta közélet után. Már az első vezércikk is ilyen: „Városi közügyek” címen követeli a lap a városi túlkiadások megszüntetését, például a plébános úr fizetésemelését említve.

A további vezércikkek is visszaéléseket lepleznek le. Címük ismét „Városi közügyek” A tanári fizetésemelési kérelem elutasítását helyteleníti. A febr. 21-i vezércikk. „El kell-e választani a vallást a neveléstől?” címen egy „Paulus” aláírással terjesztett röpiratról számol be. Ez a Paulus pedig szabadkőműves volt, álneven. (Haypál Benő, református lelkész, a „Sas” páholy főmestere.) Egy helyi tanító példáján mutatja be, hogy a nevelés és az oktatás egyaránt fontos. A febr. 25-i vezércikk –s– aláírással az áltudományosság ellen intéz támadást és az anyag eredetéről közöl ismereteket.

Márc. 4-én a népszerűséghajhászást tüzi tollhegyre. Hírt ad ebben arról is, hogy a lap hangját már érték támadások. Márc. 4-én a vezércikk amerikai példát idéz.

„Minden embernek s honpolgárnak elidegeníthetetlen joga van a közművelődésre, és az állam egyenesen köteles őt oly karba helyezniük, hogy ahhoz hozzájuthasson, ellenben ugyancsak az államnak alattvalói felekezeti hitéhez semmi köze nincsen, s a hívők és hitetlenek az állammal szemközt, csak mint teljesen egyenjogú egyének állhatnak.”

Ez az idézet is a latin szabadkőművesség alapelvét jelenti. Az egyházi és különösképpen felekezeti befolyástól mentes iskolázatáshoz van minden állampolgárnak joga.

„Azon ráfogás, mintha a felekezeti jelleg nélküli iskolák az erkölcsiségre roszt(sic!) hatással volnának, merőben valótlan és alaptalan; sőt egészen ellenkező következmények állnak be minden oly iskola által, hol a gyermekek az egyház hitelvei és tantételei helyett azon erkölcsstanban nyernek oktatást, mely az általános emberiségi alapelveken nyugszik.”

Ez a szabadkőműves elveken alapuló nézet nyílt kihívás lehetett az egyházi vezetésű Székesfehérvári Főreáliskola ellenében. Nem csoda, hogy hamarosan elhagyta Farkas Gyula az iskolát. A márc. 11-i vezércikk újból –s–k aláírással a városi viszonyok jobbításáért küzd. Az iskolai éneklés fontosságát hangoztatta. (Szinte bizonyos, hogy ezt Farkas Gyula írta.) Márc. 14-én éles helyi politikai kérdésről szolt a vezércikk: Az árvaszéki előadót választani kell! Márc. 16-án az árvaházi igazgatótanácsa visszaéléseiről ír. Márc. 21-én már úgy látszik, felhők tornyosultak a lap felett. Előfizeti felhívást közölt a lap. A márc. 23-i szám az iskolaszéket leplezi le, hogy nem örül az izraelita diákoknak. A márc. 26-i vezércikk is a helyi iskola érdekében fáradozott. „A közös iskolák ügyében” címen. A szabadelvű szellemet dicsérte márc. 28-án a vezércikk. A lap március 28-i számában ismét előfizetési felhívás jelent meg. Feladatként jelölte meg a lap az állami, felekezeti mentes iskolák létesítését, ahol a közös imádságot nem teszik gyakorlattá.

Ápr. 1-jén a vezércikk „Társadalmi eszmék” címen a fennálló vallásokról szólt X.X. aláírással. Ápr. 4-én a „Társadalmi eszmék” címen az ókori keresztény és egyéb vallású emberek barátságáról írt. Az ápr. 8-i vezércikk folytatja az előző címen ezt a tárgyat. Ápr. 11-én a helyi iskola javára rendezendő nagy hangversenyről rendezett ismertetést a lap vezércikke. Ápr. 12-én a javak felosztásáról esett szó a vezércikkben, 15-én pedig a hangverseny eredményeit ismertette. Ápr. 18-án a vezércikk a helyi iskolaszéki gyűlésről közöl nagyon nyílt szavú beszámolót. Ápr. 22-én a vezércikk az iskolaszék kétértelmű és gyanús mozgalmairól számolt be. Ápr. 25-én a szegénység, a tömegnyomor van napirenden. Ápr. 29-én magát a polgármestert, Novák Kálmánt támadja pénzügyekben elkövetett hibáiért.

Máj. 2-án „Városunk közügyei” címen írt. A pénzügyek rohamosan romlanak. Máj. 6-án a vezércikk a városi gazdasági zárjelentés hazugságait leplezte. Máj. 9-én „Néhány szó a cselédügy kapcsán” nagy tájékozottsággal mutat rá az orvosolandó esetekre. – A szabadkőművesek ugyanezeket a kérdéseket tárgyalták az összejöveteleiken. Máj. 16-án a társadalmi egyenlőtlenségekről szól a vezércikk. Máj. 20-án az ifjak képzéséről elmélkedik ugyancsak teljesen szabadkőművesi szellemben. Máj. 23-án ismét az iskolaszék üzelmeire tér vissza. Utal arra a vezércikk, hogy már volt erről szó, de elhallgattak a tárgyról, mert gyávaságnak tartották távol levő emberek állandó ostromozását. Az iskolaszék egyébként sem volt határozatképes, és az iskolaszék nemes feladata volna a szegény tanulók támogatása. Május 27-én is a társadalmi igazságtalanságokról szólnak a vezércikkben. Máj. 30-án a színházak gondjaira mutattak rá.

Jún. 3-án gyűjtést indítottak a szegény sorsú diákok részére. Jún. 6-án az iskolaszék visszaéléseire nyíltan mutatott rá. Jún. 10-én azt az álságot leplezték le, hogy valójában a közügyek címén saját érdekeiket nézik a honatyák. Jún. 13-án közlik, hogy a merész hangú *Székesfehérvári Figyelő* megszűnik, mert a lap beolvad a *Vértessalja* c. helyi lapba. Jún. 17-én végleg búcsúzik a szerkesztőség.

Nemcsak a vezércikkek hangja volt merész. A lap többi írása is megvesztegethetetlenül nyílt.

Beszámoló olvasható a lapban a székesfehérvári főreáliskola önképzőköréről.

Mendlik Alajos folytatólagos közleménye jelent meg hibás időjóslatokról. Egy másik cikkében a „Gázvilágítás készítéséről” közöl ismertetést.

Farkas Gyula ugyancsak folytatólagosan közölt ismeretterjesztő cikket „A természettan köréből” címen.

A „Vegyes” rovatban a szintén szabadkőműves Wartha Vince budapesti műegyetemi tanár egy jelentős felfedezését ismertette „A gázláng fénycereje” címen. Nyílt tér rovat indult, ebben a szabadkőműves Victor Hugo: 1793 c. könyvét ismertették. Dr. Persz Adolf: „Rövid párhuzam az idealizmus és a materializmus közt” két hasábos folytatásos cikke olvasható. Az alvás és álom címen is közölt cikksorozatot.

A március 21-i számban Belányi Ferenc „Szibériai levelek” című cikksorozata indult el. Belányi Ferenc a „Galilei” páholy tagja volt, a Nagypáholy irodaigazgatója. A kitűnő szabadkőműves lapszerkesztő, Dolinay Gyula, a „Hungária” páholy tagja *Hasznos mulattató* című ismeretterjesztő folyóiratára előfizetőket gyűjtöttek.

Hírt ad a lap a helyi Vörösmarty kör megalakulásáról. Ennek elnöke az iskola igazgatója, Ligeti József volt. A Vörösmarty-szobrot leleplezték. Az ünnepségen többek között Farkas Gyula is beszélt, és állami, egységes tankönyvek használata mellett törtek lándzsát, teljes összhangban a kor szabadkőműveseinek igényeivel. Az 1874. ápr. 1-jei vezércikk a „Huszadik századi eszmékről” ad tájékoztatást. Ápr. 4., 8. és 11-én jótékonyági hangversenyről ad hírt a lap. Farkas Gyula fellépését is jelzik. 1874. ápr. 15-én működvelő előadásról tudósít a lap.

Május 2-án a szabadkőműves Nagyváthy Jánosról jelent meg cikk Moenich Károly: *Magyar írók névtárában*. Farkas Gyula új természettudományos cikksorozatot indított hat részben „A rövidlátás okairól” A vezércikk címe: „Iskolaszéki gyűlés”. Ez egyben az utolsó szám, ahol Farkas Gyula és

Mendlik Alajos szerepel laptulajdonos és főmunkatárs megjelöléssel a lap címoldalán. Ezután csakis dr. Persz Adolf neve olvasható felelős szerkesztő s laptulajdonosként.

A „Tárcza” rovatban versek és „beszélyek” olvashatók a lap első oldalán. A dagályos, érzelgős elbeszélések folytatásokban találhatók. Az írók, költők neve ismeretlen. Feltehető, hogy gazdasági megfontolásokból közölték az egyébként értékes lapban ezeket.

A „Vegyesek” rovatban több értékes megfigyelés, hasznos, gyakorlati útbaigazítás található. Példa erre a következő:

„Nevezetes különbség jég és jég között. Azon jég, mely először fagyott, sokkal hajlékonyabb, alakíthatóbb, mint az, mely meg-megolvadván, egymásutáni többszörös fagyás által képződött. Ha fél hüvelyknyi vastag és egy lábnyi hosszú üvegcsőbe vizet zárván, ezt megfagyni engedjük, azután a csövet gyengén melegítvén a szélein megolvadt jégpálczát belőle kihúzzuk, és két, egymástól 8 hüvelyknyi távra lévő állványra helyezvén, közepére egy-egy fontnyi súlyt akasztunk, akkor a jégpálcza lassan meggömbül. De, ha az üvegcsőben lévő jeget kétszer-háromszor egymásután megolvasztjuk, de újra fagyni hagyjuk, akkor ez nem fog történni. Többszöri fagyás után pedig következik egy, melynél az üvegcső szétreped, mert már ekkor a jég nem képes az üvegcső alakjához simulni, s azt szétnyomja. Hóból fagyott jégpálczák ellenben gyűrűvé hajlíthatók össze. E tünemény oka az, hogy a víz lyukacsáiban lévő levegő többszörös fagyás után a vízből nagyrészt kiűzetik, mi által a jég merevséget nyer.

Befagyott ablaktáblák leggyorsabban következőleg tisztíthatók meg a jégkéregtől; meleg vízben annyi konyhasó oldandó fel, hogy az oldat fölött egy tojás képes legyen úszni, (egy itcze vízbe egy marok só teendő); ezen oldatba mártott szivacsosál dörzsölendő a befagyott üvegtábla, mire a jég róla azonnal eltűnik.” (1874. febr. 14. 2. oldal)

Feltehető, hogy ez Farkas Gyula írása. Csaknem minden számban akadnak ilyen gyakorlati, természettudományos megfigyeléseket ismertető cikk, – ugyancsak feltehető, hogy Farkas Gyula írása.

A „Vegyesek” rovat rövid hírei között található a következő: „Városunk élő büszkesége, Rónay Jácint, cz. püspök a pozsonyi székesegyház kijavítására 1073 forintot adományozott.” – Egyes források szerint Rónay Jácint szabadkőműves volt.

A „Levelezés” rovat olyan leveleket közöl, amelyek a kultúra pártolását szorgalmazzák. Az „Újdonságok” rovat főként a helyi egyesületek életéből vett eseményekről számol be. Élénk társadalmi élet folyt a városban. A Székesfehérvári Főreáltanoda Segélyező Egylete, A székesfehérvári Jótékony Nőegylet, A Székesfehérvári Főreáltanodai Önképzőkör, A Kereskedő Ifjak Betegápoló Egylete szerepel. Éles bírálat olvasható a helybeli főreáltanodáról: az Amerikából kapott értékes ajándékot, a különleges ásványokat nem megfelelően helyezte el az iskola: „Kár, hogy ilyen unicumot egy oduban kell elhelyezni, hová még a tanítványok is alig férhetnek.” Eben a rovatban olvasható a szigorú megrovás azoknak, akik zavarták az előadást „egy kis társaskör csevegése zavarja” a színházlátogató közönséget.

„Színházi szemle” rovat is van a lapban. Nemcsak színibírálat olvasható ebben, hanem néme-lyik darabnak a tartalma is. Szigligeti Ede „Nőuralom és a papucsvitézek” c. darabját is adták az iskola javára. Méltatásban a darab eredetiségét említi. A szabadkőműves Bokody Antal színtársulatának előadásait méltatja. Márc. 26-án is Szigligeti Ede darabjának, a „Szökött katonának” az előadásáról ad hírt a lap.

Az „Újdonságok” rovatban esik említés arról, hogy „ápr. 11-én vagyis a húsvét utáni szombatra lett kitűzve „a jótékony célú hangverseny... eddig szerencsés volt Heinrich Aranka, Rader Gizella és Vajtay Rosina úrhölgyeket megnyerhetni; a férfi közreműködők eddig Bernreiter Lipót,

Emmerth Henrik, Farkas Gyula, és Madaras Elek,” Az ápr. 15-i számban, az utolsó oldal „Újdonságok” rovatában olvasható a következő:

„Farkas Gyula barátunk és kartársunk hétfőn megtartá akadémiai előadását. Az akadémiai tagok szép számmal voltak jelen, s nekünk személyesen volt alkalmunk tapasztalni, hogy érdekes előadását egész figyelemmel hallgatták végig, s miként a „Hon” tudósítója is közli, „élénken megéljenezték”. Értekezését, mely az akadémián most bírálat alatt van, később bővebben fogjuk ismertetni.”

Erre azonban már nem került sor.

Nesnera Aladár ipariskolai tanár 1900-ban lett szabadkőműves Aradon. Az ottani „Összetartás” páholyba lépett, később annak első emberévé, főmesterévé választották. Ő is a Székesfehérvári Polgári Iskola tanára volt.

Ugyancsak az aradi „Összetartás” páholy tagja volt az a Kopp János takarékpénztári főpénztárnok, aki Aradon született 1870-ben, és 1912-ben vették fel a páholyba. A 3. fokba avatták. Kopp János könyv- és papírkereskedése a *Székesfehérvári Figyelő*nek csaknem minden számában hirdette a kereskedését. Ugyancsak Kopp János hirdetése olvasható a lap utolsó néhány oldalán.

A rövid életű *Székesfehérvári Figyelő* jól szerkesztett, érdekes, merész, szabad, sőt szabadkőművesi gondolkodású lap volt. Korai elődje az 1910-ben, az egész magyar szabadkőművesség által támogatott és a magyar szabadkőművesek legnagyobb alkotásának tartott *Világ* című lapnak.

BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES

Vitringas Testimonium für Gregorius Nagymihályi, Franeker den 9. Juni 1718. Daß der berühmte Franeker Professor der Theologie Campegius Vitringa Sr. (1659–1722)¹ sich eines wahren Zustroms von Studenten aus dem fernen Ungarn erfreuen durfte, ist auch auf ungarischer Seite nicht unbemerkt geblieben. Schon 1874 veröffentlichte Áron Szilády eine umfangreiche Namenliste der vielen ungarischen Studiosi, die – von 1686 an – unter der Anleitung von Vitringa („sub celeberrimo Campegio Vitringa“) an der ebenso weitberühmten Universität in Franeker studiert hatten.² Diese Liste – selbst schon ausgehend von einer viel älteren Archivquelle – ist in mehreren Hinsichten noch immer brauchbar und wertvoll. Nicht nur stoßen wir darin auf Namen, die man in dem – im Jahre 1968 herausgegebenen – *Album Studiosorum Academiae Franekerensis* vergeblich suchen wird,³ sondern auch auf mehrere Studiosi, von deren Beziehung zu Vitringa wir bis auf heute gar nichts wußten und die deswegen außer Betracht geblieben ist. Zur letzten Kategorie gehört auch ein gewisser Gregorius Nagymihályi, der – wie Szilády uns berichtet – im Jahre 1717 bei Vitringa studierte.

¹ Siehe über Campegius Vitringa Sr.: BOELES, W. B. S.: *Frieslands Hoogeschool en het Rijk Athenaeum te Franeker*. Band II/1. Leeuwarden, 1879. 288–294. Er war seit 1681 Professor in Franeker.

² Vgl. dazu SZILÁDY, Áron: *Campegius Vitringa magyar tanítványai Franequerában*. = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (5.) 1874. 43–50.

³ Das *Album Studiosorum Academiae Franekerensis* (Abkürzung: *AStF*) wurde im Jahre 1968 publiziert von FOCKEMA ANDREAE, S. J. und MEIJER, Th. J. (Franeker o. J.).

In wiefern Sziládys Bericht auf Wahrheit beruhte, blieb aber lange undeutlich. Zwar konnte man anhand des *Album Studiosorum* feststellen, daß Nagymihályi sich tatsächlich in der zweiten Hälfte des Jahres 1717 in Franeker immatrikulieren ließ (siehe dazu das *AStF*, Nr. 11194: Gregorius Nagymihályi, Hungarus), aber viel weiter reichten unsere Kenntnisse nicht. Weder die erforschten akademischen Schriften,⁴ noch die bewahrt gebliebenen akademischen Archivalien lieferten bei weiteren Nachforschungen brauchbare Daten, die Nagymihályis Beziehung zu Vitringa beleuchteten. So blieb die Frage, ob man ihn wirklich zu dessen *Studiosi* zählen darf, zunächst unbeantwortet – wie plausibel es an sich auch scheinen mag, daß er sich nach seiner Ankunft in Franeker gleich unter Vitringas Zuhörer geschart hat.

Den Beweis für die Richtigkeit von Sziládys Mitteilung fanden wir vor einigen Jahren – genau gesagt im Sommer 1992 – im Archiv des alten und renommierten protestantischen Collegium zu Sárospatak. Das bewußte Dokument ist nichts weniger als das handgeschriebene Zeugnis (*Testimonium*), das Vitringa – im Juni 1718 – Nagymihályi bei dessen Abreise aus Franeker mitgab, als Beweis von lobenswertem Fleiß und hervorragenden Qualitäten.

Das Stück, ein zusammengefalteter Bogen Papier, auf drei Seiten von Vitringa beschrieben, kam 1813 als Teil einer Sammlung von Manuscripta in den Besitz des Collegium [Sign.: Kt. 546]. Die fortlaufende Numerierung der Seiten ist von späterem Datum [ff. 53–55].⁵

Das *Testimonium* bestätigt nicht nur, daß Nagymihályi ununterbrochen („absque intermissione“) Vitringas Vorlesungen⁶ – sowohl an der Akademie wie bei ihm zu Hause – besucht hat, sondern auch, daß er einer von dessen beliebtesten Schülern gewesen ist („illum in auditoribus mihi carissimum“), von dem Vitringa große Erwartungen hatte:

So bin ich fest davon überzeugt, daß er den Kirchen und Schulen seines Vaterlandes – die Gott in seiner Vorsehung gnädig behüten möge – zu großem Ruhm, zur Stütze und Zierde gereichen wird.

„Plane ut mihi persuadeam, illum Ecclesiis atque Athenaeis Patriae suae – quibus Deus cura providentiae suae propitius invigilet! – magno fore decori, fulcimento, atque ornamento“.

Auch wenn wir es hier mit dem Text eines Zeugnisses zu tun haben, so geht aus allem klar hervor, daß Nagymihályis große Erudition, sein scharfer Verstand („ingenii ejus acumen“) und sein

⁴ Siehe in diesem Zusammenhang: POSTMA, F[erenc]–VAN SLUIS, J.: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden. Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. 237–251.

⁵ Vgl. dazu BÖRZSÖNYI, József: *A Tiszáninneni református egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok* [Országos Széchényi Könyvtár: Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, Band IV]. Budapest, 1986. 98–99 (Nr. 535).

⁶ Was Vitringas kirchenhistorische Vorlesungen in der ersten Hälfte des Jahres 1718 anbelangt, kann man hier noch auf die Mitschrift [Sign.: Kt. 603/3] des Sárospataker Studenten Daniel Hétzei (siehe dazu das *AStF*, Nr. 11220) hinweisen, die sich ebenfalls in Sárospatak befindet, vgl. dazu BÖRZSÖNYI, József: *op. cit.*, 106 (Nr. 590). Aus dieser Mitschrift geht hervor, daß Vitringa dabei auch auf die „Reformatio in Hungaria“ Aufmerksamkeit verwendete (siehe dazu 36–38).

weises und maßvolles Urteilsvermögen („judicii prudentia ac moderatio“) einen tiefen Eindruck auf Vitringa gemacht haben. Ganz zu schweigen von seinem Eifer und seiner inbrünstigen Liebe zu dem „Haus Gottes“ in seinem Vaterland Ungarn, Christi Kirche im „ungarischen Zion“.

Zugleich wirft das *Testimonium* ein klares Licht auf den Verlauf und die Chronologie seiner Peregrinatio academica. Wie wir aus ungarischen Quellen wissen, studierte Nagymihályi – mit vollem Namen Gregorius Szomoló Nagymihályi [ung.: Nagymihályi Szomoló Gergely]⁷ – anfangs in Miskolc und danach in Sárospatak.⁸ Als Student des illustren Collegium kam er von dort nach den Niederlanden, „um“ – so lesen wir – „seinen Verstand besonders zu schärfen und sich größere Weisheit zu erwerben“ („ad ingenium majore opere acuendum, et instruendam prudentiam“), und zwar „in maximum Ecclesiae usum“.

Das *Testimonium* erwähnt, daß er zuerst ein Jahr und einige Monate („per aliquot supra annum menses“) in Utrecht („in Academia ad Rhenum Trajectensi“) studierte und von dort nach Franeker gezogen ist („inde ad nos transiit“), wo er – wie Vitringa explizit mitteilt – im Herbst des Jahres 1717 ankam („autumno superioris anni“). Aufgrund dieser Angaben können wir schließen, daß Nagymihályi Mitte 1716 in Utrecht mit seinen ‚ausländischen Studien‘ angefangen haben muß.⁹ Was die Dauer seines Studienaufenthalts in Franeker betrifft, bildet die Datierung von Vitringas *Testimonium* eine deutliche Markierung – den 9. Juni 1718 („et huc usque apud nos substitit“). Wir können mit Sicherheit voraussetzen, daß Nagymihályi kurz darauf Franeker verlassen hat.

Daß die Rückreise nach seinem Vaterland wieder über Utrecht führte, geht aus seiner Eintragung in das Utrechter *Album Studiosorum* hervor.¹⁰ Weitere ‚Spuren‘ von seinem Aufenthalt in dieser Stadt fanden wir aber nicht. Auch Lajos Segesváry, der 1935 promovierte mit einer Arbeit über „Die reformierten Studenten aus Ungarn an der Universität Utrecht“, weißt nicht anderes zu berichten als daß Nagymihályi sich im Jahre 1718 als Peregrinus einschreiben ließ.¹¹ Dennoch blieb er nicht lange dort. Ungarische Quellen erwähnen, daß Nagymihályi noch im selben Jahr mit der Leitung der Schule in Miskolc beauftragt wurde.¹² Ende März 1719 erfolgte seine Berufung zum

⁷ Szomoló ist in diesem Zusammenhang der eigentliche Familienname. Die Familie stammte aus Nagymihály, womit aller Wahrscheinlichkeit nach das heutige Mezőnagymihály gemeint ist.

⁸ Die ungarischen Angaben über Nagymihályi entnehmen wir hauptsächlich: KONCZ, Sándor: *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között*. In: *A sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 1981. 116–154. Siehe dazu jetzt aber auch: HÖRCSIK, Richárd: *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 205. (Nr. 8). Gregorius Nagymihályi ließ sich in Sárospatak immatrikulieren am 13. November 1704. – In den vorhandenen – bio- und bibliographischen – Lexica kommt sein Name gar nicht vor.

⁹ Die Sárospataker Matrikel bestätigt, daß Nagymihályi im Jahre 1716 im Ausland studierte („Acad[emias] salut[avit] A. 1716“), vgl. dazu HÖRCSIK, Richárd: *op. cit.*, 205.

¹⁰ Vgl. dazu das im Jahre 1886 veröffentlichte *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886*. Ultrajecti, 1886. 120: Gregorius Nagymihályi, Hungarus Peregrinus.

¹¹ Vgl. dazu SEGESVÁRY, Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, 1636–1836* [Theológiai tanulmányok, Band XLIV]. Debrecen, 1935. 24. Er verweist nur auf das oben (Fußnote 10) erwähnte Utrechter *Album Studiosorum*.

¹² Die Sárospataker Matrikel meldet, daß Nagymihályi bereits im Jahre 1713 Schulrektor in Miskolc war („Rector Miskoltziensis A. 1713“) und daß er 1718 dort zurückkehrte („redit A. 1718“), vgl. dazu HÖRCSIK, Richárd: *op. cit.*, 205.

Professor an dem illustren Collegium zu Sárospatak.¹³ Daß Vitringas lobendes *Testimonium* ihm als Empfehlung gedient hat, unterliegt keinem Zweifel.

*

In einer kleinen, leicht übersehbaren Notiz im Senatsarchiv der Universität Franeker lesen wir, daß der dann regierende Rector magnificus der Universität am 25. September 1720 den versammelten Professoren ein kleines Faß ungarischen Wein („vasculum vini Hungarici“) zeigte – ein Geschenk von Nagymihályi und bestimmt für die großmächtigen Staaten von Friesland.¹⁴

Exhibuit in senatu D[ominus] R[ector] M[agnificus] vasculum vini Hungarici a D.
Georg. (sic) Nagimihaleo, Prof. Philos. in Collegio Patakino, Membris Ampliss.
Ord. dividendum. Quod factum.

Auch wenn das Geschenk ihres dankbaren Stipendiaten ein wenig spät ankam,¹⁵ so wird es den friesischen Staaten gewiß nicht davon abgehalten haben, nachträglich auf den neuberufenen Professor von Sárospatak das Glas zu erheben ...

*

Der Höhepunkt Nagymihályis Karriere bildet zugleich den Schluß unseres bescheidenen Beitrags.¹⁶ Gern widmen wir Vitringas *Testimonium*, das hier – als Mittelpunkt der Geschichte – zum ersten Mal mit einer deutschen Einführung veröffentlicht wird, Herrn Prof. Eep Talstra, dem Freund und Amsterdamer Kollegen der ersten Stunde. „Ad multos annos!“

¹³ Vgl. dazu HÖRCSIK, Richárd: *op. cit.*, 205. („Fit Professor Patakiensis A. 1719. 30 Martii“).

¹⁴ Siehe dazu: *Archiv der damaligen Universität Franeker (1585–1811)*, Inventar Nr. 30 (*Senatus Generalis, 1711–1738*), Fol. 35 recto. Das Archiv befindet sich heute im Instituut „Tresoor“, Leeuwarden.

¹⁵ Womöglich hatte der Sárospataker Student Johannes D. Ecsegi, der sich am 20. September 1720 in Franeker immatrikulieren ließ (siehe dazu das *AsF*, Nr. 11340), das Faß gebracht. Siehe über ihn: ZOVÁNYI, Jenő–LADÁNYI, Sándor (Hrsg.): *Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Budapest, 1977. 164 (s.v.).

¹⁶ Nagymihályi blieb bis 1734 Professor zu Sárospatak. Danach wurde er Pfarrer in Csát, dem heutigen Mezőcsát, wo er 1742 starb. Siehe für sein Todesjahr: *Tudományos Gyűjtemény*. (5.) 1818. 24. (Nr. 64), und jetzt auch: HÖRCSIK, Richárd: *op. cit.*, 205. – Während seiner Professur zu Sárospatak geriet er mehrmals in Konflikt mit seinem (einzigen) Amtskollegen Johannes Csécsi Jr. (1689–1769), der in Utrecht bei H. A. Röell studiert hatte und der dessen Gedankengut mit Begeisterung in Wort und Schrift verbreitete, vgl. dazu LADÁNYI, Sándor: *Ungarische Studenten an der Universität Franeker – Einflüsse der Universität von Franeker auf die ungarische reformierte Kirche im XVII. und XVIII. Jahrhundert*. = It Beaken (47.) 1985. 195–199, und VAN SLUIS, Jacob–POSTMA, Ferenc: *Herman Alexander Röell (1653–1718) und seine ungarischen Studenten*. Szeged, 1990. s.v. Eine kaiserliche Verordnung machte der schließlich unmöglich gewordenen Situation ein Ende: beide Professoren wurden 1734 ihres Amtes enthoben. Siehe darüber: SZOMBATHI, Johannes: *Historia Scholae seu Collegii Ref. Sárospatakiensis*. Sárospatak, 1860. 184 und BOD, Petrus: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Band III. Lugduni-Batavorum, 1889. 408–409.

*Sárospatak

Nagykönyvtár Református Kollégium, Levéltár [Archiv]: Kt. 546, ff. 53–55.

Lecturis Gratia et Pax a Christo Domino!

Quod decus nequitiam vulgare inest in Praestante eruditoque Viro, Gregorio Nagymihályi, Ungaro, dilectissimo Fratre in Christo, lubens hisce meis commendatitiis ei assero: licet ipse omni parte per se commendabilis iis minime opus habeat.

Rei Divinae cum esset consecratus, capessiturus cultum huic proposito congruentem, cursu in Patria confecto, et suscepta ad externos peregrinatione ad ingenium majore opere acuendum, et instruendam prudentiam, pedem fixit in Academia ad Rhenum Trajectensi, ubi sacris nostris per aliquot supra annum menses feliciter ac diligenter operatus est. Inde ad nos transiit, novorum experimentorum facturus periculum, autumno superioris anni, et huc usque apud nos substitit, sic vitae morumque instituta ratione, ut expectes a Viro exercito ac prudente, qui dudum vitare didicerat scopulos, lubricae aetati saepe funestos, certoque pede semitam calcare virtutis. Adsiduus in labore et exercitatione, praebeuit omnibus singulare exemplum modestiae, verecundiae, excultae humanitatis, decentiae gravitatisque, tum quoque pietatis, puritatis ac sanctimoniae interioris, universum vitae cursum sic dirigens atque administrans, ut visus sit actiones suas non hominibus solum commendare, sed Deo, tantumque virtute, quam [54] tum doctrina proficere. Hoc animo, blandiente occasione, communia Sacrarum Literarum studia, in quibus dudum profectus fecerat praeclaros, summa prosecutus est diligentia, ut ne¹⁷ deesset officio, ad quod omnes scientiae nostrae cultores per vitam obligantur, se omni meliore modo perficiendi expoliendique in maximum Ecclesiae usum. Praeter privas lucubrationes, quas strenue ursit, publicos audivit hujus loci Doctores, quorum institutiones proposito conducibiles censuit, recto sanoque judicio quae meliora sunt, discriminans. Me utique inter eos testem habere voluit luculentum adsidui et honestissimi cultus, quo me in Scholis qua Academicis qua Domesticis, in quibus Doctrinam Religionis nostrae exponere, Verbum Divinum commentari, et Fata Ecclesiae ex historia enarrare atque illustrare soleo, absque intermissione cohonestavit. Privum quoque commercium cum iis coluit, tum ut studia sua et meditationum suarum fructus iis probaret, tum ut ipsorum de dubiis Religionis nostrae quaesitis exploraret sententiam, aut de statu Ecclesiae ac spe futuri temporis iiscum amicos caederet sermones. Qua consuetudine cum mihi familiarius innotuerit, ingenii ejus acumen, judicii prudentiam ac moderationem, eruditionem in Sacris Literis, perque disciplinas contingentes, solidam, et insignem exercitationem, multo labore et usu comparatam, qualis est adulti Viri in Christo Jesu, in ipso facile recognovi. Ne de puro zelo di- [55] cam, quo in Domum Dei, et praesertim in Tsionem Patriae suae, flagrat. Plane ut mihi persuadeam, illum Ecclesiis atque Athenaeis Patriae suae – quibus Deus cura providentiae suae propitius invigilet! – magno fore decori, fulcimento, atque ornamento. Quo nomine

* Zum ersten Mal in verkürzter Form auf holländisch publiziert in: CROM, Peter–POSTMA, Ferenc–VAN DER WAL, Adri (Hrsg.): *Mirabilia Absque Numero*. Ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Eep TALSTRA [Aufsätze für Prof. Eep TALSTRA (Vrije Universiteit Amsterdam) zum 50. Geburtstag]. Amsterdam, 1996. 13–18.

¹⁷ Nota critica: 'ut ne', leg.: 'ut non'.

ut illum in auditoribus mihi carissimum, omnibus Literarum ac verae Pietatis Patronis ac Fautoribus impense commendo, sic Deum et Patrem in Christo Jesu ex animo veneror, ut illum in hunc usum conservet, salvum atque incolumem suis reddat, Spiritu suo fulciat, et ad magna pro gloria Dei audenda excitet, latumque ei aperiatur ostium suarum explicandarum ostium, in bonum odorem Evangelii Filii Dei, Ecclesiarum consolationem, honorem Divini Nominis, et ipsius in Servatore Jesu salutem sempiternam.

Franekerae, a.d. Jun. IX.
MDCCXVIII.

C. Vitringa

FERENC POSTMA^{**}

^{**} Herrn P. van Tuinen (Harlingen) bin ich zu größtem Dank verpflichtet dafür, daß er meine Transkription des *Testimonium* nochmals überprüft hat. Gerne möchte ich an dieser Stelle Herrn A. Vlieger (Amstelveen) recht herzlich danken für seine deutsche Übersetzung.

FIGYELŐ

Divattörténeti kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárban. Körvonalak és ruhaszobrok. 2007 nyarán a sajtótörténet eddig kevésbé ismert, de annál látványosabb oldaláról mutatkozott meg az ELTE Egyetemi Könyvtárban. A „Körvonalak – formára fűzve és szabadon” című divat- és társadalomtörténeti kiállítás középpontjában a könyvtár állományában fellelhető korabeli magyar és német divatlapok képmellékletei álltak, amelyet Fabó Edit gondos kutatómunkával tárt fel. A címben szereplő „körvonalak” a testkép formájának változásaira utal, amit a fűző segítségével valósítottak meg. A Benedek Attila közreműködésével összeállított képanyagban azok az ábrázolások részesültek előnyben, ahol a karcsú derék megjelenése szembetűnőbb volt.

A 19. századtól a 20. század elejéig ívelő divatirányzatok bemutatására impozáns sajtótörténeti forrásokat vonultattak fel. Az átlapozott, és kiállított folyóiratok; *Honművész*, *Életképek*, *Pesti Divatlap*, *Honderű*, *Rajzolatok*, *Nefeletts*, *Salon és Sport*, *Családi Kör*, *Divatcsarnok*, *Hölgyek Lapja*, *Magyar Szalon*, *Új Idők*, *Allgemeine Moden-Zeitung*, *Allgemeine Muster-Zeitung*, *Der Bazar* – átfogó képet adnak a korszak öltözködési kultúrájáról.¹

A tárlat „váratlan különlegessége egy 1803–1804-es lipcei hölgylap (*Charis*), beragasztott – meglehetősen jó állapotban levő – textilminta-illusztrációinak előkerülése volt.”²

A reformkor idején jelentek meg Magyarországon azok az irodalmi és kritikai folyóiratok, amelyek divatkép-mellékleteikkel a nőolvasók érdeklődését igyekeztek megnyerni. Az első magyar nyelvű divatlap a *Regélő* (1833–1841) és melléklapja a *Honművész*, majd a *Rajzolatok* (1835–1839) külföldi divatképei a városi polgárság életvitelét, ízlésvilágát közvetítették a vidéki közép- és felső osztály felé. A magyar nyelv hivatalossá válása után a *Pesti Divatlap* (1844–1848) ’nemzeti’ képmellékletein feltűnt a 16–17. század úri viseletét utánzó magyaros ruha.³ A lap segédszerkesztőjeként Petőfi Sándor is kócsagtollas kalapban és sarkantyús csizmában járt, majd miután kinevezték, kezdett el nyugati nadrágot és selyem fekete attilát viselni.⁴ A divatlapok tartalma átpolitizálódott, így az *Életképek* (1844–1848) Jókai Mór szerkesztésében 1847-től a liberális ifjak szellemi központja lett. A magyar viselet⁵ a nemzeti függetlenség vágyának kifejezője, a reformkor idején alakult ki.

¹ FABÓ Edit: *Körvonalak – formára fűzve és szabadon*. Bp., Egyetemi Könyvtár, 2007. 9.

² Uo. 9.

³ T. ERDÉLYI Ilona: *A negyvenes évek divatlapjai*. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 597.

⁴ LUKÁCS Anikó: *Nemzeti divat a reformkori Pesten*. = Korall 2002. 10. sz.

<<http://209.85.129.104/search?q=cache:Zk7lvgo0iSEJ:epa.oszk.hu>> 2007.08.25.

⁵ HAMPEL Katalin: *Magyar viselet: A reformkor divatja*,

<http://www.hampelkati.com/index.php?task=hirek&hir=reformkor_divatja> 2007.07.15.

Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után, az önkényuralmi időszakban kezdenek megjelenni a tematikus lapok. A *Divatcsarnok* (1853–1863) az irodalom helyett a nővilág kérdéseit helyezi előtérbe. A *Családi Kör*⁶ (1860–1880) az első női lapszerkesztő, Szegfi Mórné Kánya Emília által szerkesztett magyar szépirodalmi és divatlap.

Az 1880-as évektől egyre több specializált szakterület hoz létre tudományos fórumként folyóiratot. A századvég sajtójára ugyanakkor jellemző a nagyobb tömegcsoportok olvasói igényeinek kielégítése is a példányszám növelése érdekében. A *Magyar Salon* (1884–1896) művelődési és társadalmi lapként szintén közölt divatképeket. A *Hölgyek Lapja – Képes Családi Lapok melléklete* (1879–1904) – a nők társadalmi problémáit taglaló írásaival a családon belüli helyzetük konzerválását szolgálta.

A kiállítás végigvezeti a látogatót az alábbiakban röviden ismertetett divatstílusokon.⁷

Az empire stílusa (1800–1820) Napóleon császárságához kötődik. Az antik világot idéző klasszicista női ruhákat mell alatt kötötték el, ahonnan a kelme lazán omlott le a földre. A biedemeier / romantika stílusában (1820–1840) a francia forradalom idején száműzött abroncsszoknya és fűzőt derék visszatért. A fűző, redingote, frakk alá még a férfiaknak is kötelező volt. A kúpos szoknya a női sziluett jellemzője, valóságos erődítményként vette körül a nőt. A második rokokóban (1840–1870) az abroncsszoknya terebélyesedik, krinolinnal vagyis lószőrrel bélelték, uszályt is kapott. Kialakul a zakó és a keménykalap. A férfiak egyenes vonalú gérokkot is viseltek, aminek nálunk ferencjóska lett a neve. A nők honi ruhája fehérpettyes kék szövorből készült. A turnür idején (1870–1890) a csípő keskeny lett, a szoknya alá hátul lószőrpárnát tettek. A szecesszió jegyében (1890–1909) a szoknya harang alakú, és kecses „S” sziluett a jellemző. Az I. világháború előtt (1909–1914): szűk, (bukjel)-szoknyát hordtak, melynek hossza is rövidült.

Végül az 1920-as évek után a női test kiszabadul a fűző börtönéből. A női emancipációs mozgalmaknak és egészségkultusznak köszönhetően győz a reformruha.

A divat egy adott korszak új, népszerű, követendő változása a tárgyi kultúrában, szűkebb értelemben a ruhaviselet terén. Egyrészt a vonzerő, másrészt egy adott társadalmi csoporthoz, életmódhoz tartozás kifejezésére szolgál. „Európában a 18. század óta beszélhetünk a mai értelemben vett divatról,”⁸ vagyis tömeges méretű mintakövetésről.

Európában London a férfiak, Párizs a nők divatját diktálta.⁹ A férfidivat mintája az angol polgár pénzember külseje. A katonai uniformis lényegült át frakká az arisztokrácia számára. Később, a 19. század végére zakóvá egyszerűsödve az elegáns pénzember diszkrét munkaruhája lett.¹⁰ A sans culotte-ok hosszú csónadrágját hordta az úriember is. A női divat mintája a francia rokokó élvhajász, pazarló, túldíszített arisztokrata viselete. A női szexust erőteljesen kiemeli, de egyben nehezen megközelíthetővé, elérhetetlenné is teszi. Egy évszázad alatt a női test sziluettje a csó, kúp, „S” alakját veszi fel. Idomainak ruhán keresztüli felnagyításával a nagy erotikus ígéret illúzióját keltették, hogy férjhez menésre alkalmasabbá válják. Az uszályban páváskodó dámának egyetlen feladata, hogy a férfi dísze legyen. Szociálpszichológiai megközelítésben előttünk áll a 19. század végére kiformalódott emberpár divat imázsa. A férfi diszkrétén introvertált feltörekvő polgár, aki

⁶ SZAFFNER Emília: *Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör*. = Magyar Könyvszemle (114.) 1998. 4. sz.

<<http://epa.oszk.hu/00000/00021/00019/0005-12f.html>>2007.08.25.

⁷ FABÓ Edit: *i. m.* 10–11.

⁸ FABÓ Edit: *i. m.* 3.

⁹ ZSOLT Péter: *Divatszociológia*. Bp., Pro Die, 2007. 71.

¹⁰ DEMETER Zsófia: *Férfi és női szerepek a divat tükrében*. = Szabadpart 2006. 29–30. sz.
<http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/29/29_tarstud_demeter.htm> 2007.07.15.

serényen dolgozik, de fizikai munkát nem végez. Társa a francia forradalom guillotine pengéjével történelmileg már megsemmisített, dekoratív és önállóan arisztokrata nő.

Társkiállításaként a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME) Textil Tanszékének hallgatói mutatták be ruhaszobor kollekciójukat. Natúr homok és fehér színű pamut molinót használtak fel kreációikhoz. Tanulmányaik lényege, hogy a téglalap, kör és háromszög kiterjedésű anyagok az emberi testen milyen formákat ölthetnek.

A megnyitón Szalai Zsuzsa ruhatervező divatbemutatójának modelljei a 19. század motívumait idézték fel elegáns és letisztult formában.

A fűző használatában történt változások érhetők tetten a különböző divatkorszakok stílusában. Bennük a test arányainak eltolódása, más és más testtájék hangsúlyozása figyelhető meg. Az empire a mellre, a biedermeier és második rokokó a karcsú derékra, széles csípőre fókuszáltatja a tekintetet. A turnír lekeskenyíti a csípőt és kacéran kidomborítja a női hátsó idomot. A szecesszió „S” sziluettjében galambbegyként dől előre a mell, és hátra a tompor. A dekoltázs mélysége, a szoknya-hossz rövidülése, a szoknya szűkülése mutatja, hogy az öltözékekkel, a lázadás eszközeként, „a hölgyek tabusértékek sorozatát hajtották végre.”¹¹

A közönség számára is élményszerűen nyomon követhető volt ez a formaváltozás a gazdag képanyag megtekintésekor. A hozzájuk fűzött szövegek egyrészt korabeli illemszabályok, másrészt házassági hirdetések.¹² Az 1881-ben öt hónapot élt *Hymen* szépirodalmi hetilap oldalain megjelent romantikus levelezései közt meglehetősen tárgyyszerű, korrekt ismerkedési igények is olvashatóak. Az idézetek hangulatos zsánerjelenetekként mutatták be a kort, az embereket; kikösködött viselkedésnormáikat és elkendőzött vágyaikat.

A tárlók anyagáról a látogatók részére nyomtatott katalógus készült, amelyet a kiállítás rendezője, Fabó Edit állított össze, ennek szövege akár művelődéstörténeti szemelvényként is jól használható. A divat- és társadalomtörténeti kiállítást 2007. június 28. és szeptember 7. között lehetett megtekinteni. A képanyag és ismertető elektronikus változata, valamint egy letölthető prezentáció az ELTE Egyetemi Könyvtár honlapján jelenleg is elérhető. <http://www.konyvtar.elte.hu/>

Irodalom

CSABAI Márta–ERŐS Ferenc: *Testthatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Bp., Józsefvég Műhely, 2000.

DEMETER Zsófia: *Férfi és női szerepek a divat tükrében*. = Szabadpart 2006. 29–30. sz.

<http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/29/29_tarstud_demeter.htm> 2007.07.15.

FABÓ Edit: *Körvonalak – formára fűzve és szabadon*. Bp., Egyetemi Könyvtár, 2007.

HADAS Miklós: *A modern férfi születése*. Bp., Helikon, 2003.

HAMPEL Katalin: *Magyar viselet: A reformkor divatja*.

<http://www.hampelkati.com/index.php?task=hirek&hir=reformkor_divatja> 2007.07.15.

Divatszociológia I–II. Szerk.: KLANICZAY Gábor, S. NAGY Katalin. Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982.

LUKÁCS Anikó: *Nemzeti divat a reformkori Pesten*. = Korall 2002. 10. sz.

<<http://209.85.129.104/search?q=cache:Zk7lvgo0iSEJ:epa.oszk.hu>> 2007.08.25.

¹¹ FABÓ Edit: *i. m.* 4.

¹² FABÓ Edit: *i. m.* 14–49.

- T. ERDÉLYI Ilona: *A negyvenes évek divatlapjai*. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
- SZAFFNER Emília: *Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör*. = Magyar Könyvszemle (114.) 1998. 4. sz. <<http://epa.oszk.hu/00000/00021/00019/0005-12f.html>>2007.08.25.
- ZSOLT Péter: Divatszociológia. Bp., Pro Die, 2007.

MOLNÁR GABRIELLA

Egy nyomdaműhely titkaiból. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. 2007. május 15 – július 14. Budapest, 2007.* Az Országos Széchényi Könyvtár és a Gyomai Kner Nyomda Zrt. nagyszabású kiállítással emlékezett a magyar kultúrában oly jelentős, nagyíró könyvműhely fennállásának 125. évfordulójára. A kiállítást a nyomdához méltó kivitelezésű katalógus is kíséri, amely lényegesen többet nyújt, mint a nagyon inspiratív, de mégis csak elsősorban a látványra koncentráló kiállítás és maradandó emléke is a nyomda megismertetéséért végzett áldozatos munkának.

A tudományos teljesítményként is értékelhető katalógus újdonságértéke azért is meglepő, mert – miként a kötet végén hét lapon felsorolt szakirodalom mutatja –, bőséges anyag foglalkozott korábban is a Kner Nyomda történetével, újságcikkektől kezdve visszaemlékezésekre és illusztrációkban gazdag monografikus jellegű feldolgozásokig. Ez utóbbiak közül említjük meg Lévy Bontondné és Haiman György kétkötetes munkáját, amely *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944* címmel a nyomda centenáriuma jelent meg. A források közül pedig Kner Izidor és Kner Imre visszaemlékezései, tanulmányai máig ható eleven ismereteket nyújtanak a nyomdatörténet kutatók számára. Éppen ezért állt nehéz feladat előtt a kiállítás katalógusának két szerkesztője, Füzesné Hudák Julianna és Erdész Ádám, amikor olyan jubileumi kiadványt akartak létrehozni, amely nemcsak dekoratív, hanem szemléletmódjában tényszerű, alapos, a korábbi teljes szakirodalom ismeretéről tanúskodik, ugyanakkor rengeteg új ismeretet tár az olvasó elé. A bevezetőben közölt ars poetica szerint a szerkesztők arra vállalkoztak, „hogyan Knerék célkitűzéseit, eredményeiket, kudarcaikat és jelentőségüket a saját és kortársaik írásainak, levélrészleteinek segítségével” mutassák be. A képanyag vizuális élvezetet nyújtó megtekintése és a kötet végigolvasása (és az alapvető korábbi szakirodalom ismerete) fényében nyugodtan mondhatjuk, hogy a szerzőknek sikerült feladatukat maradéktalanul teljesíteniük. Lenyűgöző olvasmány az a számos levél, amelyben a Kner-nyomda és kiadó tulajdonosai, vezetői elvi szempontokat és gyakorlati útmutatásokat osztanak meg a kiadó megrendelőivel, szerzőivel, köztük a magyar irodalom nem egy klasszikusával. Az egyik tanulságos levélben Kner Imre Mata Jánosnak számol be arról, hogyan tanította meg Fülep Lajos a könyvillusztrációk és a betűk arányainak belső parancsára. Az iniciálékkal díszítve megtervezett filozófiai folyóiratra ugyanis Fülep ráírta:

„Amelyik nyomdász csak betűvel nem tud szép könyvet csinálni, úgyse lesz nyomdász soha”. „Ez a pofon olyan volt, hogy egy hétig szédelegtem utána – írja Kner – és csak lassan ismertem fel, hogy megérdemeltem. De ez indította el a helyes irányba. Innen kezdődik szigorú felfogásom az illusztráció iránt, ezen az úton jutottam el annak a felismeréséig, hogyan kell a fametszetet a könyvbe építeni”.

* A kötet anyagát összeállította FÜZESNÉ HUDÁK Julianna és ERDÉSZ Ádám. Gyoma, 2007. 223 l.

A Kner-kiállítást kísérő katalógus részben kronologikus rendben eleveníti fel a nyomdaműhely történetét, feladatvállalását a korszerű magyar közigazgatási nyomtatványellátás megteremtésében, a kortárs magyar irodalom támogatásában és a gyűjtőknek szánt bibliofil kiadványok létrehozásában. A küzdelmes és kudarctól sem mentes 125 év teljesítményét illetően a magyar nyomdászat fénykorát is jelenthetné, ha nem árnyékolná be a Kner-család személyes tragédiája, amely a magyar kulturális élet tragédiája is egyben. Megrázó Kner Imrének 1942. április 4-én Móricz Miklóshoz írott levele, amely előrevetíti a jövőt:

„Végső eredményben tehát a veszedelem olyan, amivel évek óta nézek szembe, s el is tudom képzelni, mekkora, de nem bírom a hozzám tartozókat felvilágosítani róla, hogy mekkora és mégsem tudok rajta segíteni. Ha akkor, amikor a döntés az enyémé vált, Apám halálakor, változtattam volna rajta, csak egyet tehettem volna: elmenni innen állásba, és ezt veszni, pusztulni hagyni. Tehettem-e ezt? Ugye, hogy nem. És akkor ma már régen az utcán volnék. Amit tehát eddig dolgoztam és éltem, az tiszta haszon. A többit csak a Magyarok Istenére lehet bízni. Sors bona, nihil aliud...”

Valóban, hová lett akkor az „a könyveskert”, amelynek félévszázados fennállásához Kodály Zoltán – a kötetben hasonmásban is közölt – levélben gratulált Kner Izidornak. A tragédia és pusztulás után hatalmas energia, elszántság kellett ahhoz, hogy a Kner nyomda, részben a családi hagyományokat folytatva talpra álljon és az új világrend keretei között is kivívja a számára méltó helyet a magyar nyomdászattörténetben.

A szép kivitelű katalógus tervezése, tipográfiája méltó a hagyományokhoz, ugyanakkor bizonyítéka annak, hogy a modern technikai lehetőségek birtokában a gyomai nagyüzem nem felejtí el a 125 éven át ráhagyott tudást és feladatot. A magyar kultúra sokat köszönhet Gyomának, erről tanúskodik a katalógus és minden Gyomáról kibocsátott könyv.

NÉMETH S. KATALIN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2006-ban

Rövidítések:

A.Acad.Paed.Agriensis	= Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Scientiarum Medialium
Belvedere	= Belvedere Meridionale
GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
It	= Irodalomtörténet
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JAMK Évk.	= A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára Évkönyve
KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MFMúz Évk.	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MTud	= Magyar Tudomány
MVízjel	= Magyar Vízjel
OIK Évk.	= Országos Idegennyelvű Könyvtár Évkönyve
OrvHetil	= Orvosi Hetilap
SoprSz	= Soproni Szemle
Typ	= Typographia
VasiSz	= Vasi Szemle
A Batthyányak évszázadai...	= <i>Batthyányak évszázadai</i> . Tudományos konferencia Kőrmenden. 2005. október 27–29. / [szerk. NAGY Zoltán]; [a bevezetőt írta... R. VÁRKONYI Ágnes]. Kőrmend; Szombathely: Önkormányzat, 2006. 511 p. ill.

- A Duna vallomása... = *A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára* / szerk. ÁBRAHÁM Barna, PILECKY Marcell, [közread. a] Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba: PPKE BTK, 2006. 535 p.
- Évek és színek... = *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából* / [szerk. STEINERT Ágota]. Bp.: Kortárs, 2005. 493 p. ill.
- Könyves műveltség Erdélyben... = *Könyves műveltség Erdélyben* / [összeáll. BÁNYAI Réka]. Marosvásárhely: Mentor, 2006. 265 p. ill.
- A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve... = *A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve. Emlékkönyv 1954–2004* / [szerk. SZAJP Istvánné, VOLEKNÉ TEMESI Zsuzsanna]. Várpalota: Krúdy Gyula Városi Könyvtár, 2005. 280 p. ill.
- Memoriae tradere... = *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára* / szerk. FÜZES Ádám és LEGEZA László. Bp.: Mikes K., 2006. 719 p. ill.
- Patachich Ádám érsek emléke... = *Patachich Ádám érsek emléke*. Zajezdai báró Patachich Ádám, kalocsai érsek (1776–1784) halálának 220. évfordulója alkalmából rendezett konferencia és kiállítás emlékkönyve. Kalocsa, 2004. november 17. / szerk. LAKATOS Adél. Kalocsa: KFL, 2005. 126 p. ill.
- Sigismundus rex et imperator... = *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. március 18 – június 18., Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art, 2006. július 13 – október 15. / szerk. TAKÁCS Imre. [Mainz]: Zabern, [2006]. [18], 733 p. ill.
- Szij Rezső 90 éves... = *Szij Rezső 90 éves. Írások az ünnepelt tiszteletére* / szerk. CSOHÁNY János [közread. a] Szenci Molnár Társaság. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2005. 1–2. köt. (747 p.)
- Térkép – tudomány... = *Térkép – tudomány. Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére*. Bp.: ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, 2006. 422 p. ill. (Térképtudományi tanulmányok; 13.)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BÁNYAI Szilvia: *Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948*. Az Országos Széchényi Könyvtár nyomdaadatbázisa. = MG (50.) 2006. 3. 76–78.
- DANCS Szabolcs: Középkori szláv kéziratok elektronikus feldolgozása a Bolgár Tudományos Akadémián. A „Repertorium” projekt. = KF (17[16!]) 2006. 4. 557–562.
- DÖMÖTÖR Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek a kezdetektől a XVI. század végéig. Bp.: Akad. K., 2006. 188 p. [22] t. ill.
- EMÖDI András: A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyváradi Egyházmegyei Levéltárban. = MKSz (122.) 2006. 3. 315–337.
- GALLI Katalin: Régi, becses könyvek ápolása és restaurálása. Bp.: Hatágú Síp Alapítvány, 2006. 259, [2] p. ill. (A könyves szakképzés füzetei; 11.)
- KICSÍ Sándor András: Magyar könyvlexikon. Függelék: A könyv filozófiája. Bp.: Kiss József Kiadó, 2006. 351 p. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; [szerk. TAMÁS Zsuzsanna]. Bp.: Balassi, 2003–5., Jordánszky-kódex – kolostorépítészet / [Acs Pál et al.]. 2006. 496 p. ill.
- MONOK István: Egy könyvtörténeti adatbázis az irodalomtörténet kutatóinak. *Clavis typogra-*

- phorum regionis Carpathicae 1473–1948. = It (87.) 2006. 4. 638–644.
- MONOK István: Az erdélyi könyvtörténetírás történetének vázlata. = Az erdélyi magyar tudomány történetéből. A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2005. évi fórumán elhangzott előadások / [szerk. ILYÉS Szilárd, TAMÁS NÉ SZABÓ Csilla]. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006. 28–40.
- MONOK István: A művelődéstörténeti kutatásokról. = MTud (167.) 2006. 7. 818–830.
- Studiosorum et librorum peregrinatio. Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century / ed. August den HOLLANDER, István MONOK, Ferenc POSTMA. Amsterdam: Univ. van Amsterdam; Budapest: OSzK, 2006. 75 p. ill.
- VIRÁG Irén: A magyar arisztokrácia műveltsége a 19. század első felében. = Zempléni Múzsza (6.) 2006. 4. 13–24.
- VISKOLCZ Noémi: Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására. [Budapest]: OSzK: Universitas, 2006. 376 p. ill. (Res libraria; 1.)
- Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok**
- ÁDÁM Ágnes: Restaurálás, kutatás, hagyományvédelem a Papíriparban és a Magyar Grafikában 1980–2006-ig. = Papíripar (50.) 2006. 5–6. 269–281.
- Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Scientiarum Budapestinensis / összeáll. KNAPP Éva. Bp.: Egy. Kvt., 1999–. [4.]. Pótkötet a szakrendbe sorolt kéziratokhoz / mutatót kész. TÓTH Péter. 2005. 363 p.
- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2005-ben. = MKsz (122.) 2006. 4. 499–513.
- Deutschsprachige Presse in Ungarn, 1921–2000. Bibliographie / zsgest., mit Vorw. und Reg. vers. von Mária Rózsa = Magyarországi német nyelvű sajtó, 1921–2000. Bibliográfia / összeáll., az előszót és a mutatókat kész. RÓZSA Mária. Bp.: OSzK: Gondolat, 2006. 202 p.
- „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk.” A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa / [szerk. E. CSORBA Csilla]. Bp.: PIM, 2006. 187 p. ill.
- EMŐDI András: Kapucinusok és könyvtárak Nagyváradon a 18. században, 1727–1785. Nagyvárad: Egyházmegyei Kvt. [etc.]; Bp.: OSzK, 2006. XCII, 131 p., [2] t. ill.
- FORGÓ Géza: Délvidéki független hírlap, 1939–1941. Makó: Makói Monográfia Szerk., 2006. 56 p. (Makói újságok bibliográfiája; 2.)
- KUKKONKA Judit: Tömörkény István írásai a Szegedi Híradóban. = MFMűz Évk. (4.) 2004. 283–294.
- POGÁNY György: A könyves szakma segédkönyvei. Bp.: Hatágú Síp Alapítvány, 2006. 181 p. (A könyves szakképzés füzetek; 9.)
- RAKÓCZY Rozália: 1956-os röplapok annotált bibliográfiája. = HK (119.) 2006. 3. 857–898.
- RAKÓCZY Rozália: Militaria hungarica. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia III. = HK (119.) 2006. 1. 263–288.
- A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványainak és antikváinak katalógusa = Catalogus incunabulorum et librorum se-decimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecesanæ Sabariensis asservantur / összeáll. RÉTFALVI Gábor. Szombathely: Szombathelyi Egyházmegyei Kvt., 2006. 374, VIII p. ill.
- TÓTH Ferenc: Makói újság, 1935–1944. Makó: Makói Monográfia Szerk., 2006. 71 p. (Makói újságok bibliográfiája; 1.)
- TÓTH Gergely: Bél Mátyás kéziratai a Pozsonyi Evangélikus Líceum könyvtárában. Katalógus = Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur. Bp.: OSzK: Gondolat, 2006. XXIX, 159 p. (Nemzeti téka)
- Ungarn auf Karten. Ausstellungsführer; Bot-schaft der Republik Ungarn, 29. Juli – 26. August 2004. /Auswahl. des Ausstellungsmaterials und Katalogtext Katalin PLIHÁL; hrsg. István MONOK. Bp.: Széchényi-Nationalbibliothek, 2004. 40 p. [Benne KLINGHAMMER István: Die Karten des Karpatenbeckens – ein historischer Überblick der ungarischen Kartographie von den Anfängen bis heute c. tanulmánya: 3–12.]
- ZVARA Edina: Labore et constantia. Monok István 50. születésnapjára. Bibliográfia, 1977–2006. [Budapest]: Balassi, 2006. 86 p. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- BÁLINT Gábor: A Révai-Franklin per 1912-ben. = MKSz (122.) 2006. 2. 272–278.
- BÁNFI Szilvia: „... a káros sajtóterméknek a terjesztését megakadályozhassam”. A könyvtári zárttság gyakorlata a negyvenes évek második feléből. = KF (17[16!]) 2006. 4. 514–520. ill.
- KOLTAY András: A sajtó önkorlátozása – esély és hiány. = A.Acad.Paed.Agrimensis (33.) 2006. 95–101.
- SÍPOS Anna Magdolna: Törvényről törvényre. A magyar könyvtárügy jogi szabályozása a Monarchia idején. = KF (16.) 2006. 1. 59–95.
- SZÖRÉNYI László: Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló. = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig / szerk. SZILÁGYI Csaba. Piliscsaba: PPKE BTK, 2006. 83–109.
- KNAPP Éva: Kódexeink világa. Kiállítás a budapesti Egyetemi Könyvtár dísztermében (2006. május 3. – június 23.). = MKSz (122.) 2006. 3. 373–375.
- KÖRMENDY Kinga: Iura civilia – arbor consanguineitatis – carmen historicum. Teleki László kolozsvári könyvtárának kolligátuma. MTAK Kézirattára K 566. = Könyves műveltség Erdélyben... 196–213. ill.
- KÖRMENDY Kinga: Kanonistische Handschriften aus dem Bestand vor 1543 der Kathedralbibliothek Esztergom (Gran) und eine die Pecienvermerke enthaltende Handschrift des Collegiums Christi von Esztergom in der Österreichischen Nationalbibliothek. = Medieval canon law collections and European ius commune = Középkori kánonjogi gyűjtemények és az európai ius commune / ed. Szabolcs Anzelm SZÜROMI. Bp.: Szt. István Társ., 2006. 263–274.
- KURTA József: Vagyon egy énekes graduálja is az eklézsiának... Kéziratos graduálok az erdélyi református egyházközségi könyvgyűjteményekben. = Könyves műveltség Erdélyben... 90–95.
- LÁZS Sándor: A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban. = ItK (110.) 2006. 3–4. 337–356.
- LÁZS Sándor: A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat. = MKSz (122.) 2006. 2. 146–161.
- MADAS Edit: Iubilus. = Memoriae tradere... 207–210. [Iohannes Balbus Catholiconjának (15. század) Sopronban használt kódextöredékéről]
- Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron / hrsg. von Edit MADAS [et al.]; unter Mitw. von Katalin FÜLEP [et al.]. Bp.: Akad. K., 2006. 600 p., [52] t. ill. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae; 5.)
- PERSOVITS József: Pecia-rendszer a könyvnyomtatás előtt. = Lupe 2006. 25. 18–19.
- Philostratus corvina, 1487–1490 [elektronikus dok.]. Szöveg és képek. [Budapest]: OSZK MEK, 2006. 1 CD-R. (Digitális kincstár) [Mikó Árpád tanulmányával. Philostratus Flavius és Philostratus Lemnius művei Antonio Bonfini fordításában latin nyelven. Kész. az OSZK Kézirattárában őrzött Cod. Lat. 417 jelzetű példány alapján]
- POHÁNKA Éva: Egy kalandos sorsú kódex nyomában. Magyi János formuláskönyve a Pécsi Püspöki Könyvtárban. = A 2001–2004 kö-

Könyvtörténet*Kéziratosság, kódexek*

- BÁRÁNY Attila: Középkori magyar királyi emlékek. Luxemburgi Zsigmond angliai kéziratokon. = Történeti Tanulmányok (14.) 2006. 51–80.
- FODOR Adrienne, J.: Adalékok a lechnici kartauzi scriptorium tevékenységéhez. = Memoriae tradere... 179–188.
- GERÁT, Ivan: Kapcsolatok Bécs és Pozsony között a könyv- és táblaképfestészet tükrében. = Sigismundus rex et imperator... 536–543. ill.
- KELEMEN Eörs: A Corvina-emblémák. = MG (50.) 2006. 5. 100–101.
- KELEMEN Eörs: A Corvinák cikksorozat aktualitása. Címerábrázolások a Corvinákban. (Második rész). = MG (50.) 2006. 3. 80–81.
- KERTÉSZ Balázs: Az Országos Széchényi Könyvtár MNy 64. jelzetű nyelvemlékéről. (Egy hitelshelyi eljárás során készített feljegyzés). = Levéltári Közlemények (77.) 2006. 1. 91–103. ill.
- Keszthelyi kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel / [közzéteszi, bev. és jegyz. HAADER Lea]. Bp.: MTA Nyelvtud. Int., 2006. 959 p. ill. (Régi magyar kódexek; 30.) [Kész. az OSZK Kézirattárában őrzött M. Nyelvemlék 74. jelzetű példány alapján]

- zött megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai / szerk. PILKHOFER Mónika, VONYÓ József. Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2006. 61–75.
- SARBAK Gábor: A Gyöngyösi-féle pálos konstitúciók a javak használatáról. = *Memoriae tradere...* 295–313.
- SELÁF Levente: Egy padovai magyar diák. = *MKsz* (122.) 2006. 3. 360–362. [Egy Tamás nevű budai diákról, az 1440-es évekből]
- SIMON Szilvia: A dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658). = *MKsz* (122.) 2006. 1. 72–78.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: A Magyar Anjou legendárium képi rendszerei. Bp.: Balassi, 2006. 321 p., [32] t. ill.
- SZUROMI Szabolcs Anzelm: Egy 12. századi lelképásztori „zsebkönyv”. A National Library of Scotland, Edinburgh, Ms. 18. 8. 6 jelzetű kézirata. = *MKsz* (122.) 2006. 4. 468–478.
- TÓTH Imre, H.: A Múzeumi Evangélium datálásának és rokonságának kérdéseihez. = *Hungaro-Ruthenica* (3.) 2006. 169–175.
- TÓVIZI Ágnes: Une oeuvre inconnue de Robert Boyvin à Budapest et les cycles Vétéro-Testamentaires dans les Livres d’Heures de Rouen. = *Acta Historiae Artium* (47.) 2006. 13–36. ill.
- VESZPRÉMY László: Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében. = *Sigismundus rex et imperator...* 287–291. ill.
- ZSUPÁN Edina – FÖLDESI Ferenc: A „Kovácsnai-Teleki-corvina” (2). *Codex Agropolitanus*. = *MKsz* (122.) 2006. 4. 496–498.
- Nyomda-, nyomdászattörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- BÁNYI Szilvia: Rövid összefoglaló Alsólendva nyomdászatának történetéről. = *MG* (50.) 2006. jubil. sz. 110–126. ill.
- FÜZESINÉ HUDÁK Julianna: Nyomdatörténeti emlékek hazánk múzeumaiban. = *MG* (50.) 2006. jubil. sz. 129–189. ill.
- HORVÁTH Géza: A Komáromi Kalendárium borítékversei. = *JAMK Évk.* 2006. 123–133.
- [PERSOVITS József]: A korrektúrajelek története. = *Typ* (138.) 2006. 2. 4.
- ROMSICS Imre: Alapvetés a kalocsai nyomdák történetéhez 1765–1951. = *Szíz Rezső* 90 éves... 2. köt. 513–523.
- SURÁNYI Imre: Címlapkuriózeumok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár anyagából. = *KK* (27.) 2005. 377–411.
- SZŐKE Lajos: A magyarországi görög katolikusok liturgikus könyveinek múltjából. = *KK* (27.) 2005. 219–229.
- VASS Sándor: Rekviem egy nyomdáért. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. [1–2. rész]. = *Typ* (138.) 2006. 10. 7.; 11. 7.
- 16. század**
- BORSA Gedeon – PERGER Péter: Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562). = *MKsz* (122.) 2006. 2. 121–145. ill.
- DANKÓ Imre: Huszár Gál emlékezete. = *Református Tiszántúl* (14.) 2006. 4–5. 15–17.
- EKLER Péter: Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozása. = *MKsz* (122.) 2006. 4. 491–496.
- TIMKÓ György: Az a dicső (és tragikus) XVI. század. A magyar nyomdászat megszületésének „képes albuma”. = *MG* (50.) 2006. jubil. sz. 77–108. ill.
- TIMKÓ György: Négy száznegyvenöt éves a debreceni nyomdászat. = *MG* (50.) 2006. 3. 83–86. [Huszár Gál nyomdájáról]
- 17. század**
- ECSEDEY Judit, V.: Könyvek és könyvnyomtatók I. Apafi Mihály korában (1661–1690). = *Könyves műveltség Erdélyben...* 9–21. ill.
- ECSEDEY Judit, V.: „Mesterkedő nyomdászok”. A barokk kor különleges nyomtatványai. = *MG* (50.) 2006. jubil. sz. 62–69. ill.
- GÉCS Béla: A második budai könyvnyomda állításának terve (1689). = *Typ* (138.) 2006. 9. 8. [Heyl Quirinus német tipográfus tervéről]
- PERGER Péter: Egy 17. századi nyomdafelszerelés útja Bécstől Kolozsvárig. = *MG* (50.) 2006. jubil. sz. 71–75. ill. [A kolozsvári uniárius nyomdáról]
- 18. század**
- GÉCS Béla: Kétszázötven éve létesült Pest első nyomdája. Nyomdászattörténeti töredékek. = *MG* (50.) 2006. 6. 110–112. ill. [Az Eitzenberger-nyomdáról]

19–20. század

- BALOGH János Mátyás: „Ha ezt Gutenberg látná!” A magyarországi nyomdászat rotációs forradalma és a Maschinenfabrik Augsburg (MAN), 1881–1898. A MAN Roland Magyarország jubileumi kiadványa tekercses gépei magyarországi megjelenésének 125. évfordulójára. Bp.: MAN Roland Magyarország Kft., 2006. 56 p. ill.
- DOBOS Gyula: Adatok a bonyhádi Kliegl család történetéhez. = Tanulmányok. Politika-, gazdaság-, család- és kultúrtörténet / szerk. DOBOS Gyula. Szekszárd: Tolna M. Önkormányzat Lvt., 2006. 185–223. [Benne Kliegl József-ről (1795–1870), a betűszedő- és osztógép feltalálójáról: 215–223.]
- F[ODOR] K[ornél]: Epilógus. Búcsú egy nyomdától. = MG (50.) 2006. 4. 94–96. ill. [Megjelent még: Typ (138.) 2006. 8. 7.] [Kossuth Nyomda Rt.]
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Egy mezővárosi nyomda- és sajtóvállalkozás a 20. században. = MKSz (122.) 2006. 2. 278–284. [Hódmezővásárhely]
- TIMKÓ György: Jövőbe látók. A magyar nyomdaipar műszaki állapota 1900-ban. = MG (50.) 2006. 2. 105–109.
- TIMKÓ György: „Világító fáklya” 1895-ben. = MG (50.) 2006. 1. 83–86. ill. [A magyar nyomdák energiaellátásáról a századfordulón]
- TÓTHNÉ BORDÉ Katalin: A Jóba család és nyomdája. Egy háromgenerációs nyomdászcsalád története. = A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (48.) 2006. 461–472. [Nyíregyháza]
- TÓTHNÉ BORDÉ Katalin: A nyíregyházi nyomdák története a 19. század utolsó harmadában. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv (17.) 2006. 161–172. ill.
- Könyvművészet, illusztráció, ex libris**
- A 45 éves Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület Ex libris kisgrafika című jubileumi kiállítása / [szerk. ÜRMÖS Péter]; [közread. a] Jókai Mór Városi Könyvtár. Pápa: Jókai M. Vár. Kvt., 2006. [14] p. ill.
- ARATÓ Antal: Mindszenty József Németh Nándor ex librisein. = Vár 2006. 4. 86–89. ill.
- BIZZÉR István: Molnár C. Pál, a könyvművész. Bp.: Holnap, 2006. 127 p. ill.
- CZÖVEK Judit: Angyalok ábrázolása a 19. századi vallásos ponyvákban. = Ethno-lore (23.) 2006. 437–468. ill.
- Engel Tevan István, 1936–1996. Tanulmányok, emlékezések, életműkatalógus / [szerk. Kiss Marianne]; [vál. LADÁNYI József és MIKLÓS Imre]; [közread. a] Petőfi Irodalmi Múzeum. [Budapest]: PIM, 2006. [132] p.
- FLÓRIÁN Mária: Vágó Pál illusztrációi az „Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben” kötetében. = Agria (42.) 2006. 91–105.
- GÉCS Béla: Az újságillusztrálás első hazai mestere. Jankó János, a rajztoll humoristája. = Typ (138.) 2006. 12. 8.
- HORVÁTH Hilda: Ex librisek a XX. század első felében. = Kisgrafika (44.) 2005. 3. 3–7. ill.
- HORVÁTH Hilda: Sex libris-kiállítás az Iparművészeti Múzeumban. = Kisgrafika (42.) 2003. 3. 4–6. ill.
- KIRÁLY Zoltán: Érdekességek Fery Antal alkotóműhelyéből. = Kisgrafika (45.) 2006. 4. 5–7. ill.
- KNAPP Éva: A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a 17–18. századi sokszorosító grafikában. = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai / szerk. BENE Sándor. Bp.: Gondolat, 2006. 214–236.
- KOSCSÓ László: A grafika. Grafikai technikák műhelytitkai. Bp.: Koscsó L., 2006. 156 p. ill.
- Magyar plakát, 1885–2005 / szerk. CSEH Mária. Bp.: Osiris, 2006. 271 p. ill. (Libri de libris)
- NÉMETH S. Katalin: A „szüves” és a kutyaflú tatár. Tatárok Zrínyi körül. = It (87.) 2006. 4. 584–592. ill. [Tatár-ábrázolások a 16–17. századból]
- ORBÁN Imre: A szeged-alsóvárosi ferences kolostor középkori fametszetei. = MFMúz Évk. (4.) 2004. 5–26. ill.
- RÓZSA, György: Elias Widemans druckgraphisches Porträtsammelwerk und der westfälische Frieden. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Porträtmalerei des 17. Jahrhunderts. = Acta Historiae Artium (47.) 2006. 103–117. ill.
- Sz[ABÓ] E[rmő], P.: A 19–20. századi magyar illusztrációművészetről. = Magyar Iparművészet 2006. 3. 66–69. ill.
- TORMA Katalin: betűk-szavak-szövegek-képek-szövegek-szavak-betűk. Kass János Hamlet-„illusztrációról”. = Tiszatáj (60.) 2006. 9. 74–96. ill.

A Typoszalón exlibris-kiállítása a 100 éves Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. = *Kisgraffika* (44.) 2005. 4. 8–9.

Térképészet

- BAK, Borbála: Roman editions of the Lazarus map. = *Térkép – tudomány*... 31–42.
- BARTHA Lajos: Magyarország első tervszerű felmérése (1696). L. F. Marsigli születésének 350., J. Chr. Müller országtérképének 300. évfordulójára. = *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 2006. 15. 53–64.
- BEKE Margit: Mak Domonkos, a 18. századi esztergomi érseki térképész (1754–1803). = *A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének XIII. évi közgyűléssel egybekötött tudományos ülésének előadásai. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2004. október 1–2.* / [szerk. KÓKAI Sándor]. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2005. 15–20.
- BRUNNER, Kurt: Gedruckte Regionalkarten des 16. und 17. Jahrhunderts. = *Térkép – Tudomány*... 71–80. ill.
- DANKU, Gyuri [György] – SÜMEGHY, Zoltán: An outline of the Danckerts Atlas history. = *Térkép – tudomány*... 85–93.
- HEGEDŰS Ábel: Magyar térképek a Don-kanyarból. Egy topográfiai térkép újjászülése. = *Térkép – tudomány*... 151–160. ill.
- HIDAS Gábor: A bezúzástól a HunDidac díjig. (Egy középiskolai történelmi atlasz története). = *GeodKart* (58.) 2006. 5. 31–37. ill.
- HIDAS, Gábor – TURCSÁN, Zsuzsa: From smash to the HunDidac prize. Story of a historical atlas for secondary schools. = *Térkép – tudomány*... 171–178. ill.
- IRÁS Krisztina: Portugál portolán térképek szerepe a holland tengerészeti térképek kiadásában. = *GeodKart* (58.) 2006. 8. 32–37. ill.
- JANKÓ, Annamária: An outstanding person of the 1st military survey. Mihály Lajos Jeney. = *Térkép – tudomány*... 193–199. ill.
- KOCIS, Károly – TÁTRAI, Patrik: Contributions to the history of the Hungarian ethnic mapping. = *Térkép – tudomány*... 241–249. ill.
- MOLNÁR Mónika, F.: Buda 1684. évi ostromának „ismeretlen” török ábrázolása a bolognai Marsili-gyűjteményből. = *HK* (119.) 2006. 2. 373–387.
- NEUMANN, Joachim: Der Verlag „Astra” Josef Penyígey-Szabó in Lahr/Baden. Ein kartographisch bedeutendes Unternehmen in Nachkriegsdeutschland. = *Térkép – tudomány*... 301–308. ill.
- ORMELING, Ferjan: The origins of the Bosatlas and its portrayal of Hungary. = *Térkép – tudomány*... 315–322. ill.
- PÁPAY, Gyula: Zur Frühgeschichte der Erdgloben. = *Térkép – tudomány*... 323–333. ill.
- PAPP-VÁRY Árpád: Egy térképészeti rejtély. Piri Reis Dél-Amerika térképe. = *Földrajzi Közlemények* (54.) 2005. 3–4. 177–187. ill.
- PLIHÁL, Katalin: Die erste thematische Landkarte der Welt von János Mátyás Korabinszky. = *Térkép – tudomány*... 341–347. ill.
- SUBA János: A komáromi erődrendszert ábrázoló térképek és tervrajzok a hadtörténeti térképtárban. = *Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai, 1994–2004* = *Archív a regionálna história. Prednášky na Komárňanských odborných dňoch archívárov, 1994–2004* / [szerk. CSOMBOR Erzsébet, TÓTH Krisztina]. Esztergom: Komárom-Esztergom M. Lvt., 2005. 37–45.
- TÖRÖK, Zsolt: Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) and early thematic mapping in the history of cartography. = *Térkép – tudomány*... 403–412. ill.

Papír

- BOGDÁN István: Adatok a magyarországi 17–19. századi anyaggészítéshez ([di]e Zeugmacherei). = *MVízjel* (4.) 2006. 6. 3–8.
- BOGDÁN István: Budapest papíripára a 19. század végéig. = *MVízjel* (3.) 2005. 5. 3–20. ill.
- BOGDÁN István: Néhány esztendő egy papírkészítőnk magánéletéből. = *MVízjel* (4.) 2006. 7. 3–9. [A 18–19. század fordulóján élt Zám Ignác pécsi papírkészítő mester életéről]
- BUNCSÁK Katalin: Pelbárt Jenő filigranológus rekonstrukciós vízjelrajzai. = *MVízjel* (3.) 2005. 5. 41–44. ill.
- ÉRDI Marianne: Rizsmajegy, rizsmanyomat. = *MVízjel* (4.) 2006. 6. 13–26. ill.
- PELBÁRT Jenő: Adatok a lékai papírmalom vízjelhasználatához 2. = *MVízjel* (3.) 2005. 5. 27–32. ill.
- PELBÁRT Jenő: Az észak-hollandiai D & C BLAUW papírmalom név-vízjeleinek euró-

pai és magyarországi előfordulásai. = MVízjel (4.) 2006. 7. 43–51. ill.

PELBÁRT Jenő: MILL-vízjelek Magyarországon a XIX–XX. században. = MVízjel (4.) 2006. 7. 27–42. ill. [Az európai mill-vízjelek listájával]

PELBÁRT Jenő: A rozsnyói papírmalom vízjelei. [1–3. rész]. = MVízjel (3.) 2005. 5. 21–26. ill.; (4.) 2006. 6. 9–10.; 7. 13–18. ill.

Könyvkötés-történet

CSENI Éva: Az Iparművészeti Múzeumban őrzött Batthyány-könyvtár kötéseiről. = A Batthyányok évszázadai... 331–334.

DIÓSZEGI György: Adalékok az Erdélyben tevékenykedő Lőcsei Spielenberg család kulturális szerepéhez. = A Tiszántúli Történeti Társaság Közleményei (1.) 2006. 143–166.

RÉTFALVI Gábor: Történeti kötések mestere. Zsoldos István munkái a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban. = Memoriae tradere... 245–252.

ROZSONDAI Marianne: A Liber Antiquitatis kötése. = Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény és a Liber Antiquitatis történetéről / szerk. SZENTESI Edit és SZILÁGYI János György. Bp.: Collegium Budapest, 2005. 75–80.

TÓTH Zsuzsanna: Kártyatöredékek egy XVI. századi könyv kötéstáblájából. = Papírpár (50.) 2006. 1. 24–26.

Kiadástörténet

15. század

Chronica Hungarorum [elektronikus dok.]. [Buda, 1473, Andreas Hess] / szerk. EKLER Péter, KÁLDOS János. Szöveg és képek. [Budapest]: OSzK MEK, 2006. 1 CD-R. (Digitális kincstár) [Kész. az OSzK Inc. 326 jelzetű példánya alapján. A krónika magyar nyelvű fordításával]

VÉBER János: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ösnyomtatványának bejegyzései. = MKsz (122.) 2006. 1. 1–15.

16. század

BALASSI Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske [elektronikus dok.]. Vigasztaló könyvecske. Detrekő, 1584, Mantskovit. Szöveg és képek. [Budapest]: OSzK MEK, 2006. 1 CD-R. (Digitális kincstár) [Kész. az OSzK RMK I 208 jelzetű példánya alapján]

GÉCS Béla: A budai „Tüzeső” ösnyomtatvány fakszimiléje. Nyomdászattörténeti töredékek. = MG (50.) 2006. 1. 90–91.

GÖMÖRI György: 1566-os angol imádságformula a töröktől veszélyeztetett Magyarországról. = MKsz (122.) 2006. 1. 69–72. ill.

IMRE Mihály: A Vizsolyi Biblia egyik forrása, Petrus Martyr. [Debrecen]: Tiszántúli Ref. Egyházker., 2006. 156 p. ill.

VARGA András: A szegedi Egyetemi Könyvtár kincsei. Clusius magyarországi flóraskönyve (1583). = Szeged (18.) 2006. 10–11–12. 54–55. ill.

16–17. század

BITSKEY István: Reprezentáció és mecenatúra Pázmány Péter udvarában. = Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században / szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp.: Balassi, 2005. 361–374. [Benne Pázmány Péterről mint a nyomdászat és a könyvkiadás patrónusáról: 369–371.]

CSOMA Zsigmond: A Batthyány család jelentősége a XVI. század végi európai és a magyar botanikában. = A Batthyányok évszázadai... 73–80.

HELEMBAI Márta: Johann Coler Hausbuchjának erkölcsi vonatkozásai. = Tanulmányok évszázadok történelméből / szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna; közrem. FORGÓ András és ILLIK Péter. Piliscsaba: PPKÉ BTK Történelemtud. Int., 2006. 173–194.

17. század

BUJTÁS László Zsigmond: Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India. Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa és ismeretlen verse tükrében. = KK (27.) 2005. 125–158. ill.

- ETÉNYI Nóra, G.: Religió és rebellió. A Bocskai-szabadságharc a korabeli publicisztikában. = *Studia Caroliensia* (7.) 2006. 1. 61–72.
- GÖMÖRI György: Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai. = *MKsz* (122.) 2006. 4. 478–483.
- HERMÁN M. János: A szép magyar Váradi Biblia nevesítéséről. = *Szűz Rezső 90 éves...* 1. köt. 232–242.
- IMRE Mihály: A bibliai hagyomány hasonmása. Az Oppenheimi Biblia (1612). = *Debreceni Disputa* (4.) 2006. 7–8. 108–112.
- SZELESTEI N. László: Hitviták a rózsashegyi evangélikus gimnáziumban az 1640-es években. Ján Kučera nyomtatott és kéziratos művei. = *A Duna vallomása...* 187–195.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Bp.: Universitas, 2006. 245 p. (*Historia Litteraria*; 21.)
- ZSOLDOS Endre – BLAGA, Cristina: Jacob Schnitzer Wittenbergben. = *MKsz* (122.) 2006. 1. 16–31.
- 17–18. század*
- FEHÉR Katalin: Egy népfelvilágosító mű 1775-ből. = *MKsz* (122.) 2006. 1. 78–81. [Molnár János: Pásztorember, vagy a pásztorok tanításáról két könyv. (Pozsony)]
- RÓTH András Lajos: Patrónusok szerepe a magyar nyelvet védelmező kiadványokban. = *Könyves műveltség Erdélyben...* 214–228.
- 19–20. század*
- BALÁZS Éva, H.: A Történelmi Társulat kiadványainak 100 éve. = *Életek és korok. Válogatott írások / szerk. KRÁSZ Lilla. Bp.: MTA Törttud. Int., 2005. 92–97. [Eredetileg megjelent: Századok (101.) 1967. 6. 1169–1173.]*
- BARTHA Katalin Ágnes: Marosvásárhelyi színlapok és egy rendhagyó egyleveles emlény a Székely Nemzeti Múzeumban. = *Könyves műveltség Erdélyben...* 246–261. ill.
- DÖRGÖ Tibor: Az utolsó mohikán magyar nyelvű kiadványai. = *OIK Évk. 2006. 55–69. ill.*
- FÜREDER Balázs: Rézi néni szegedi szakácskönyve (tizenhatodik kiadás). = *MFMűz Évk. (9.) 2006. 31–40. ill.*
- KERÉNYI Ferenc: „Az isteni pályabér”. Színházi szóróversek 1840-ből. = *Évek és színek...* 109–113.
- RÉVAI Mór János: Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar kiadó emlékiratai. Repr. kiad. Bp.: Kiss J. Kvk., 2006. 1–2. köt. ill. [Eredeti kiadása: Bp.: Révai, 1920]
- VÁRNAI Jakab: A „Quaracchi atyák” szövegkritikai tevékenysége. = *MKsz* (122.) 2006. 2. 265–272.
- 20. század*
- BALOGH Tamás: Kosztolányi Dezső Békés megyei kapcsolataihoz. Tevan Adolf és Tevan Andor Kosztolányihoz írott leveleiből. = *Bárka* (14.) 2006. 1. 58–70.
- BALOGH Tamás: Kosztolányi Dezső Békés megyei kapcsolataihoz 2. Kner Imre levelei Kosztolányi Dezsőnek. = *Bárka* (14.) 2006. 2. 79–88.
- ERDÉSZ Ádám: Unio mystica ipar és lélek között. Szabó Lőrinc és Kner Imre levelezése. = *Bárka* (14.) 2006. 1. 71–83.
- PAPP János: Bibliofil különlegességek Kner-mánkiadásban (1923–1942). = *MG* (50.) 2006. 4. 97–98. ill.
- Sajtótörténet**
- BAY Ferenc: Aki az „újságíró” szót alkotta. Rát Mátyás emlékezete. = *Könyvtár, kultúra, várostörténet. Válogatott írások. Győr: KMK, 2005. 41–44.*
- GYÁNI Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténet szempontjából. = *A. Acad. Paed. Agriensis* (33.) 2006. 189–196. [Megjelent még: *Médiakutató* (7.) 2006. 1. 57–64.]
- RÓZSA Mária: A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete. = *MKsz* (122.) 2006. 3. 381–387.
- 16. század*
- GÉCS Béla: Egykorú újságok a mohácsi csatáról. Nyomdászattörténeti töredékek. = *MG* (50.) 2006. 5. 106–108. ill.

18. század

- DÖBÖR András: A pozsonyi Magyar Hírmondó 1780. évi évfolyama. 225 éves a magyar nyelvű hírlapírás. A szegedi Egyetemi Könyvtár kincsei. = Szeged (17.) 2005. 6–7. 34–37.
- DÖBÖR András: Sajtótörténeti ritkaságok a szegedi Egyetemi Könyvtárban 1. A pozsonyi Magyar Hírmondó 1780. évi évfolyama. = Belvedere (17.) 2005. 1–2. 7–22.
- FEHÉR Katalin: Sajtó és iskola a 18. századi Magyarországon. = Neveléstörténet (3.) 2006. 1–2. 5–26.
- FEHÉR Katalin: Tankönyvkritika a reformkori sajtóban. = MKSz (122.) 2006. 3. 368–372.
- Szemléző. A Spectator fordítása, 1783 / sajtó alá rend., a bev. és a jegyz. írta BALÁZS Péter és LABADI Gergely. Szeged: SZTE Klasszikus M. Irod. Tansz.; SZTE Francia Ny. és Irod. Tansz., 2005. 104 p. (Fiatal filológusok füzetek. XVIII–XIX. század; 1.)
- FAZEKAS Csaba: Az első hazai újságíróverés nyomában. = A.Acad.Paed.Agriensis (33.) 2006. 143–180.
- MÁRKUS Annamária: A pécsi németiség asszimilációja és a sajtó (1860–1890). = A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai / szerk. PILKHOFER Mónika, VONYÓ József. Pécs: Pécs Történeti Alapítvány, 2006. 113–152.
- TÖTTÖS Gábor: A Tolna megyei időszaki sajtó kezdetei. = Tanulmányok. Politika-, gazdaság-, család- és kultúrtörténet / szerk. DOBOS Gyula. Szekszárd: Tolna M. Önkormányzat Lvt., 2006. 371–414.
- UJVÁRI Hedvig: Max Nordau tárcái a Pester Lloydban. = Belvedere (18.) 2006. 1–2. 61–77. ill.
- URBÁN Aladár: Arany János és Vas Gereben 5000 forintja. = Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára / szerk. ANGI János és ifj. BARTA János. Debrecen: Multiplex Media, 2005. 181–184.

18–19. század

- DÖBÖR András: Szacsavay Sándor és a Magyar Kurir. = Belvedere (18.) 2006. 1–2. 50–60. ill.
- FEHÉR Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Bp.: Eötvös József Kvk., 2005. 398 p. ill.

19. század

- BALÁZS Attila: A Nemzeti Újság és szerkesztői. = MKSz (122.) 2006. 2. 218–237.
- BALOGH János Mátyás: Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900. = Médiakutató (6.) 2005. 4. 77–93.
- CSÁSZTVAY Tünde: Ellenőr a styxek partján. A zugfirkászok alkonya. = Évek és színek... 301–310.
- DÖBÖR András: A Jelenkor 1832. évi évfolyamának statisztikai vizsgálata. = Belvedere (18.) 2006. 1–2. 114–118. ill.
- ERDÉLYI Ilona, T.: Egy reformkori család a magyar irodalomban. = It (87.) 2006. 3. 353–377. [Vahot Imréről és családjáról]
- FÁBÓ Edit: Alapos lapparódiák. = Évek és színek... 205–223. [A Borsszem Jankó c. élc-lapban megjelent lapparódiákról]

19–20. század

- BUZINKAY Géza: A bűnügy és az újságíró: a riporter születése = A.Acad.Paed.Agriensis (33.) 2006. 33–41.
- BUZINKAY Géza: A negyedik hatalmi ág elhagyott palotái. = Budapest (29.) 2006. 7. 2–5. ill.
- FLEISZ János: Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940. [Pécs]: Pro Pannonia, 2005. 238 p. ill.
- NAGY Ildikó: Asszimiláció – disszimiláció – kettős identitás. Adalékok Rákosi Jenő és József Škultéty pályaképéhez. = A Duna valómása... 312–321.
- PERSOVITS József: 138 éves a Typographia. = MG (50.) 2006. jubil.sz. 48–49. ill.
- SÍPOS Balázs: Rákosi Jenő kultusza. = A.Acad.-Paed.Agriensis (33.) 2006. 181–188.
- SONNEVEND Péter: Szírmok egy hosszú életű lap fájáról. A Vasárnapi Újság (1854–1921) történetéből. = Többszólalás a könyvtárban. Írások a könyvtár- és irodalomtudomány köréből / szerk. KÖVÁGÓ Sarolta, PAÁL László. Kaposvár: CSVMPFK MFK, 2005. 125–139.
- SÖPTEI Imre: Határmenti hetilap (Kőszeg és Védke, 1881–1939). 125 éves a magyar nyelvű sajtó Kőszegen. = Életünk (44.) 2006. 9. 75–85.

- TOMSICS Emőke: Újságíró áruházban. A tényfeltáró riport kezdetei Magyarországon. = *A.Acad.Paed.Agrimensis* (33.) 2006. 42–52.
20. század
- BALLA Tibor: Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. = *HK* (118.) 2005. 1–2. 141–151.
- BODÓ Márta: Egy erdélyi katolikus ifjúsági lap a két világháború között. A Jóbarát. = *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2006. 1–2. 41–79.
- CSOKONAI-ILLÉS Sándor: Babits és a fogarasi sajtó. = *ItK* (110.) 2006. 5. 519–528.
- DOMONKOS Ottó: Csatkai Endre és a Soproni Szemle. = *SoprSz* (59.) 2005. 4. 349–351.
- GARÁNÉ BARDÓCZY Irén: Ötvenéves a Magyar Grafika. = *MG* (50.) 2006. jubil.sz. 7–26.
- HELTAI Nándor: Adalékok Kosztolányi kecskeméti kapcsolataihoz. = *Szj Rezső 90 éves...* 1. köt. 224–231.
- HIDEG Ágnes: Thurzó Nagy László és a „Vidéki Sajtó”. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (45.) 2006. 599–609. [A tanulmány közli a *Vidéki Sajtó* c. folyóirat négy számának tartalmát is 1929-ből]
- HORVÁTH Ferenc: A Pályafenntartás története. A pályafenntartási mérnökök és pályafelügyelők folyóirata 1929–1944 között. = *Sinek világa* (49.) 2006. 1. 4–5. ill.
- KATONA Attila: Hátrányos helyzet vagy kölcsönös függőség? A főispán és egy helyi sajtócézar viszonya Vas vármegyében a századelőn. = *Partes Populorum Minores Alienigenae* (10.) 2006. 115–151. ill.
- KÓKAY György: Prohászka és a sajtó. = *Távlatok* 2006. 4. 532–539.
- KOMÁROMI Gabriella: Nemecsek, Boka meg egy diáklap. (A Pál utcai fiúk századik születésnapjára). = *Somogy* (34.) 2006. 4–5. 273–278. ill. [Tanulók Lapja]
- KUKNYÓ János: 30 éves a Pedagógiai Műhely. = *Pedagógia Műhely* (30.) 2005. 2. 5–11.
- LENGYEL András: Az Apostol-ügy. Egy 1920. őszi Kosztolányi-cikk sorsa. = *Holmi* (18.) 2006. 11. 1511–1520.
- LENGYEL András: Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). [1–2. rész]. = *MKsz* (122.) 2006. 3. 338–359.; 4. 444–463.
- LŐCSEI Péter: Weöres-mozaikok, X. „A vizsály mindenképpen sajnálatos”. Weöres Sándor és az Írott Kő. = *VasiSz* (60.) 2006. 1. 102–108.
- LŐCSEI Péter: Weöres-mozaikok, XI. „A nyáron nemcsak verseket, értekezést is ígértél lapunknak”. Weöres Sándor és az Életünk kapcsolata Kulcsár János főszerkesztősége idején. = *VasiSz* (60.) 2006. 2. 159–170.
- MACZÓ Péter: Szemben a tükörrel. Egy ötvenéves folyóirat arcai. = *MG* (50.) 2006. jubil.sz. 34–41. ill. [Magyar Grafika]
- MAKKAI Béla: A sajtó szerepe a magyar kormány ó-romániai nemzetgondozási programjában. = *Századok* (140.) 2006. 1. 3–24.
- NAGY Miklós: A sárvári Honismereti Híradó. = *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2005. 4. 13–30.
- NÉMETH József: A Pannon Tükör előzményei. = *Pannon Tükör* (11.) 2006. 1. 108–111.
- PRAZNOVSZKY Mihály: Hét évtized Salgótarján sajtótörténetéből 1922–1992 között. = *Értékek és konfliktusok. Salgótarján és Nógrád megye kulturális élete a hatvanas években. Történeti tanácskozás: Salgótarján, 2004. október 25.* / [szerk. BAGYINSZKY Istvánné, SZVIRCEK Ferenc]. Salgótarján: Nógrád M. Múzs. Szerv., 2005. 139–146.
- SKRIVANEK Dániel: A magyar sajtó helyzete a Kárpát-medencében. = *Polisz* 2005. 87. 46–57.
- SZAJDA Szilárd: Állampárti napilap vagy kormánypárti napilap? A Szabad Nép szerepe a Nagy Imre-kormány és a desztalinizáció kezdeteinek 1953-as küzdelmeiben. = *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források IV.* [Budapest]: Nagy Imre Alapítvány, 2006. 122–152.
- SZÁLLÁSI Árpád: Az Orvosi Hetilap száz évvel ezelőtt. = *OrvHetil* (146.) 2005. 26. 1407–1409.
- SZÁLLÁSI Árpád: Vámosy Zoltán és az Orvostudományi Közlemények. = *OrvHetil* (146.) 2005. 24. 1311–1313.
- TURBULY Éva: Mollay Károly és a Soproni Szemle. = *SoprSz* (59.) 2005. 4. 352–358.
- TÜSKÉS Tibor: „ezt a lapot meg kellett írnom”. Veres Péter és a Jelenkor szerkesztősége. = *Új Forrás* (38.) 2006. 6. 93–108.
- TÜSKÉS Tibor: A Jelenkor és Szij Rezső. = *Szj Rezső 90 éves...* 2. köt. 640–642.
- VARGA Imréné: Heimler Károly szerepe a Soproni Szemle életre hívásában. = *SoprSz* (59.) 2005. 4. 345–348.

VITÉZ Ferenc: Mi az újságíró? Móra Ferenc publicista etikája. = A.Acad.Paed.Agriensis (33.) 2006. 71–92. [A tanulmány része Vitéz Ferenc: Az igazság szeretete. Móra Ferenc publicisztikája c. könyvének (Debrecen, 2004.)]

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- BAKÓ Endre: Móra Ferenc debreceni kapcsolata. = KK (27.) 2005. 289–304. [A debreceni sajtó Móra Ferencről]
- BARÁTH Katalin: Revolver és vasvilla. Kisvárosi médiarítusok (Nagykanizsa, 1909–1914). = Médiakutató (7.) 2006. 3. 51–66. [A Kaniizsai Újság 1909 és 1914 közötti számaiban megjelent bulvárhírekről]
- BILD Annamária: A Mainer Zeitung tudósításai a magyarországi forradalomról (1848. március–október). = Belvedere (18.) 2006. 1–2. 77–94. ill.
- CSANÁLOSSI Béla: Miskolc művelődési élete az 1930-as években a Reggeli Hírlap tükrében. = Új Hegyvidék (1.) 2006. 2. 92–95. ill.
- CSONGRÁDY Béla: A művészeti élet változása és tükröződése a megyei sajtóban. = Értékek és konfliktusok. Salgótarján és Nógrád megye kulturális élete a hatvanas években. Történeti tanácskozás: Salgótarján, 2004. október 25. / [szerk. BAGYINSZKY Istvánné, SZVIRCEK Ferenc. Salgótarján: Nógrád M. Múz. Szerv., 2005. 43–55.
- CZIGÁNY Lóránt: A magyar forradalom az angol sajtó tükrében. = Életünk (44.) 2006. 11–12. 80–98.
- DEGE Sándor: A budapesti polgári mentalitás a századfordulón a sajtó hirdetéseinek tükrében. = MKsz (122.) 2006. 1. 51–68.
- ETÉNYI Nóra, G.: A magyar királyi udvar egy kortárs német hetilapban. Tudósítások az 1655-ös országgyűlésről. = Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században / szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp.: Balassi, 2005. 172–191.
- „Ihr Männer auf, jetzt ruft die Zeit”. Deutsche Texte aus Ungarn zur Revolution und zum Freiheitskampf 1848/1949. / Ausw., Einl. und Nachw. von Mária RÓZSA; Hrsg. von András F. BALOGH und László TARNÓI. Bp.: Argumentum, 2006. 401 p., [16] t. ill. (Deutschsprachige Texte aus Ungarn)
- JAKAB Andrea: A második bécsi döntés a korabeli magyar sajtóban. = Belvedere (18.) 2006. 1–2. 95–114.
- KÓKAY György: Egykorú híresztelések Kościuszko magyarországi tartózkodásáról. = MKsz (122.) 2006. 3. 366–368.
- LABÁDI Lajos: Csongrád a szentesi lapokban (X.) (1891). = Oppidum Csongrád 2006. 75–110.
- MAKAI János: Az első orosz forradalom visszhangja a Heves vármegyei sajtóban. = A.Acad.-Paed.Agriensis (33.) 2006. 189–204.
- PAP József: Az 1901-es választási küzdelem Heves vármegyében az ellenzéki sajtó alapján. = A.Acad.Paed.Agriensis (33.) 2006. 177–187.
- PAPP Júlia: A fejedelmi reprezentáció változásának egy aspektusa a felvilágosodás és a kora reformkor hazai sajtójának tükrében. = Ars Hungarica (34.) 2006. 1–2. 167–176. ill.
- RÓZSA Mária: Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). [1–2. rész]. = MKsz (122.) 2006. 1. 32–50.; 2. 238–253.
- SOKCSEVITS Dénes: Az 1956-os magyar forradalom a horvát sajtó tükrében. = Limes (19.) 2006. 3. 95–107.
- SZÜTS István Gergely: „Magyarország védébástyája”. Határképek a sátoraljaujhelyi sajtóban 1918 és 1921 között. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (45.) 2006. 589–598.
- TARJÁN Bence: Rudnay Sándor érseksége a Magyar Kurír lapjain. = A Duna vallomása... 232–244.
- VARSÁNYI Krisztina: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében. = Sic Itur Ad Astra (17.) 2005. 1–2. 169–224.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BIBOR Máté János: A zirci ciszterci apátság könyvtára a középkorban. = It (87.) 2006. 4. 479–492. ill.
- BORBÉ Levente: A csíksomlyói Márton Áron Gimnázium könyvtára. = KKK (15.) 2006. 12. 35–40.
- FISCHERNÉ GRÓCZ Zita: A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár rövid története és válogatott ritkaságai. = Szíj Rezső 90 éves... 1. köt. 188–195.

GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: A Debreceni Református Kollégium kincsei. Egy „keresztyén reszpublika” szellemi és tárgyi öröksége. Debrecen: Blende Bt., 2006. 247, [2] p. ill.

Információ, történelem, régió. Könyvtárak a Kárpát-medencében egykor és most. Konferencia Szegeden 2005. március 4. / szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda. Szeged: JATEPress, 2006. 65 p. ill. (Habent sua fata libelli; 1.)

KORZENSZKY Richárd: Monostor, könyv, szerzetesség. Tünődések a 950 éves Tihanyi Benecs Apátságban. = KKK (15.) 2006. 9. 5–8.

KOVÁCH Zoltán: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig / [Kiegészítette, a válogatott bibliográfiát összeáll. SZEPESI Zsuzsanna]. Bp.: Aula Kiadó Kft, 2006. 104 p.

„Könyv/művészet” a Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban, 2006. július 17–október 23. / írta és szerk. SZÖKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., [2006]. 24 p. [16] t. ill.

RÁCZ Emese: A nagyenyedi Bethlen Könyvtár minorita gyűjteménye. = Könyves műveltség Erdélyben... 74–80.

SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály: Nagyenyedi könyvek a Teleki-Bolyai Könyvtárban. = Könyves műveltség... 171–195.

A tapolcai könyvtárak története a kezdetektől 1956-ig / összeáll. KERTÉSZ Károly. Tapolca: [Vár. Kvt. és Múz.], 2006. 252 p. ill.

VARGA András: A szegedi Egyetemi Könyvtár kincsei. Az Alsóvárosi Glosszák. = Szeged (18.) 2006. 2. 14–16.

A zirci Reguly Antal Műemlékkönyvtár / [szöveg URBÁN Gusztávné]; [fotók HAPÁK József]. [Zirc]: OSzK Reguly A. Műemlékkvt., 2006. 32 p. ill. [Megjelent angol és német nyelven is]

15. század

GÉCS Béla: Mátyás király könyvtára és a Corvinák pusztulása – 1526. Nyomdásztörténeti töredékek. = MG (50.) 2006. 6. 99–100.

KELEMEN Eörs: A Corvinák cikksorozat aktualitása. A könyvtár rövid története. Első rész. = MG (50.) 2006. 2. 99–100.

16–17. század

P[ERSOVITS] J[ózsef]: Könyvtárak Magyarországon a 16–17. században. = Typ (138.) 2006. 3. 5.

VISKOLCZ Noémi: Kié a könyvtár? I. Lipót kísérlate a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére. = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (29.) 2006. 283–288.

18. század

BÍRÓ Gyöngyi: A kolozsvári unitárius intézményi könyvtárak története a 18. században. = Könyves műveltség Erdélyben... 81–89.

EMÖDI András: A pálos rend tövisi kolostorának könyvtára a 18. században. = Könyves műveltség Erdélyben... 51–73.

HARASZTI Mihály: Adatok a tatai piaristák könyvtárának 18. századi történetéhez. = JAMK Évk. 2006. 109–122.

19. század

HORVÁTH Jánosné: Kanizsai egyletek és könyvtárak. = Halis-év-könyv / szerk. CZUPI Gyula. Nagykanizsa: HIVK, 2005. 107–125.

MAROS Péter: Gróf Széchenyi Ferenc a könyvtár és múzeumalapító. „... édes hazámnak és a közösségnek hasznára és javára mindörökké és visszavonhatatlanul adományozom”. = Periculum Ignis (1.) 2005. 1. 56–59.

SZINNYEI József (1830–1913): Alapítsunk hírlap-könyvtárakat! [Másodközlés]. = KF (17[16!]) 2006. 2. 288–292. [Megjelent A Hon 1880. évi okt. 16-i, 271. számának mellékletében]

19–20. század

BOÉR Hunor: Adatok két erdélyi tudományos gyűjtemény kapcsolatához. A Teleki-könyvtár és a Székely Nemzeti Múzeum, 1877–1953. = Könyves műveltség Erdélyben... 229–245.

KENYÉRI Kornélia: Habent sua historia libelli. A Néprajzi Múzeum Könyvtárának történeti rétegei. = Néprajzi Értesítő (87.) 2005. 77–

129. ill. [A tartalomjegyzékben alcíme: Jelentősebb hagyatékok a Néprajzi Múzeum könyvtárában]
- KÖNCZÖL Imre: Könyv- és könyvtárkultúra Várpalotán. (Részlet A Veszprémi Megyei Könyvtár évkönyve 1965. című kiadványban megjelent írásból). = A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve... 47–59. ill.
- KÖRMENDY Kinga – MÁZI Béla: A „G. Telekiek alapítványa”. 180 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. = MTud (167.) 2006. 3. 356–360.
- ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes: A Tiszafüredi Múzeum- és Könyvtáregylet története, 1877–1949. [Tiszafüred]: [Tariczky Alapítvány], 2005. 36 p. ill. (Tiszafüredi füzetek; 7.)
- ROZSONDAI Marianne: Az MTA Könyvtárának Ráth-gyűjteménye. = Egy magyar polgár, Ráth György és munkássága /szerk. HORVÁTH Hilda Bp.: Iparművészeti Múzeum, 2006. 11–19., 31–46. ill.
- SONNEVEND Péter: Szinnyi József alapítása, a hírlapkönyvtár. = KF (17[16!]) 2006. 2. 285–288.
- SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet: „A Közművelődésnek”. Emlékkiállítás Somogyi Károly születésének 195. és a Somogyi-könyvtár alapításának 125. évfordulóján. = Szeged (18.) 2006. 5. 26–29.
20. század
- 1956 [elektronikus dok.]. Rölapok és plakátok. Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteménye / szerk. CSEH Mária, KÁLDOS János; mtársak KUTOR Beáta, BORSA Zsófia. Képek. [Budapest]: OSZK MEK, 2006. 1 DVD-R. (Digitális kincstár)
- ARATÓ Erzsébet – SZABÓ Béláné – VÁRI-SZALAYNÉ SZABÓ Katalin: A városi könyvtár története. Vésztő: Sinka I. Művel. Közp., Műv. Isk. és Városi Kvt., 2005. 66 p. ill. (Vésztői füzetek; 2.)
- ÁSVÁNYI Iлона: Egyházi és felekezeti könyvtárak Győr-Moson-Sopron megyében. = Kisalföldi Könyvtáros (36.) 2006. 1. 29–36.
- BÓDI Györgyné: A Balassi Bálint Megyei Könyvtár szerepe Salgótarján kulturális életében az 1960-as évek második felében. = Értékek és konfliktusok. Salgótarján és Nógrád megye kulturális élete a hatvanas években. Történeti tanácskozás: Salgótarján, 2004. október 25. / [szerk. BAGYINSZKY Istvánné, SZVIRCSEK Ferenc]. Salgótarján: Nógrád M. Múz. Szerv., 2005. 97–112.
- BOGNÁR Csilla: A nagykanizsai Városi Könyvtár gyűjteménye és szolgáltatásai az 1980–90-es években. = Halis-év-könyv / szerk. CZUPI Gyula. Nagykanizsa: HIVK, 2005. 144–151.
- BORBÁS László: A Városi Könyvtár. (1954–1961). = A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve... 61–64. [Részletek a szerző A várpalotai könyvtárak története 1945–1961 c. kötetéből]
- CSUKÁS JUDIT: „Tavasza volt akkor is...” A Debreceni Egyetem Könyvtárának Haggada Gyűjteményéről. = Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2006. 417–434.
- DIENES Dénes: Könyvek fogságban – és a szabadulás. = Honismeret (34.) 2006. 2. 30–32. [Az elhurcolt sárospataki könyvekről]
- DIENES Dénes: Örökség. A Sárospataki Református Kollégium – a kezdetektől a „hadifogoly” könyvek hazatéréig. = Új Holnap (50.) 2005. 4. 7–11.
- DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva: Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története. Különös tekintettel a könyvtári gyűjtemény alakulására. 2. jav. kiad. Bp.: OPKM, 2005–. 1., 1877–1933. 2005. 147 p. ill.
- DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva: Száz év a magyar pedagógia szolgálatában. Az Országos Pedagógiai Könyvtár történetének áttekintése. 1. rész. = KN (8.) 2006. 4. 37–47.
- DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva: Száz éve nyitott meg az Országos Pedagógiai Könyvtár. = KKK (15.) 2006. 12. 41–48.
- EMÓDI András: A nagyváradi és szatmárnémeti római katolikus egyházmegyei könyvtárak muzeális állományainak kialakítása, feldolgozása. = Könyvtári Levelezőlap (18.) 2006. 3. 17–19. ill.
- FARKAS Csaba: Szegedi művelődési intézmények a forradalomban. = Levéltári Szemle (56.) 2006. 3. 31–37. [A Somogyi-könyvtárról]
- GERŐ Gyula: A Könyvtáros folyóirat 1954 és 1975 közötti olvasószervezőjének emléktöredékei a kiskabátos forradalom napjairól. = KKK (15.) 2006. 10. 29–37.
- HÖRCSIK Richárd: A hazatért sárospataki könyvekről. = Collegium Doctorum (2.) 2006. 1. 143–148.
- JÁKI László: Adalékok a gimnáziumi ifjúsági könyvtárak helyzetéhez 1920 és 1944 között. = KN (8.) 2006. 2. 10.

- KATSÁNYI Sándor: Egy fejezet a Szabó Ervin Könyvtár múltjából. = KKK (15.) 2006. 10. 20–28. [Az 1950-es évekről]
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Könyvtári évszázad. Hódmezővásárhely 1907–2006. Hódmezővásárhely: [Németh L. Vár. Kvt.], 2006. 250 p.
- MÁTRAI Györgyi, M.: „A magyar könyvtárügy úttörő mestere”. Fitz József reformtörekvései az 1930-as évek Széchenyi Könyvtárában. = KF (17[16!]) 2006. 2. 293–298. ill.
- MAYER Rita: Az elhurcolástól az azonosításig. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára egy részének a sorsa. = Jelentés. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve 2000. 90–104. ill.
- NIESSEN, James P.: Német nyelvű könyvek beszerzése három budapesti nagykönyvtárban 1900–1990. Kulturális viszonyok és könyvtári szereposztás. 2. rész, 1945–1990. = KF (16.) 2006. 1. 109–129.
- NYAKASNÉ TURI Klára: Egy önállósodott gyűjtemény. A Keresztury Könyvtár és emlékház Zalaegerszegen. = Pannon Tükör (11.) 2005. 2. 97–102.
- Az Országos Széchenyi Könyvtár Ideiglenes Nemzeti Bizottságának közleménye. = KKK (15.) 2006. 10. 13. [Az OSzK Irattárána dokumentuma 1956-ról]
- PÁKOZDI Éva Szilvia: A Veszprém Megyei Levéltár Szakkönyvtára. = KKK (15.) 2006. 9. 38–43.
- PAPP Anna Mária: Értékek az Országos Idegennyelvű Könyvtárban. = OIK Évk. 2006. 23–34.
- P[ÉTER] L[ászló]: Könyvtártörténeti adalék. 1952. = Szegedi Műhely (44.) 2005. 2. 134–137.
- RESCHNER István: Könyvtárunk is 85 éves. [Másodközlés]. = Válogatott írások megyénk iskolai könyvtárosaiktól, iskolai könyvtáraitól / [vál., összeáll. ZSOLDOS Jánosné]. Nyíregyháza: Kőlcsey F. Gimn., 2005. 123–124.
- ROMÁN Lászlóné: Modernizációs kísérletek a megye közművelődési könyvtárhálózatában. = Régió vagy provincia? Pécs kulturális élete a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években. A 2005. június 6–7-én a Művészetek Házában megrendezett konferencia előadásainak anyaga / [szerk. PILKHOFFER Mónika]. Pécs: Művészetek Háza: Pécs Története Alapítvány, 2006. 199–219.
- SEBESTYÉNNÉ HORVÁTH Margit: A községi könyvtári ellátás formái Zala megyében 1946–2006 között. = Zalai Könyvtári Levelező 2006. 2. 7–14. ill. [A Göcseji Múzeumban, a zalai közgyűjtemények szakmai konferenciáján, 2006. november 7-én elhangzott előadás]
- SZAJP Istvánné – VARGA Zsoltné – GYÖRGY Judit: 40 éves a gyermekkönyvtár. Adatok a Krúdy Gyula Városi Könyvtár gyermekrészlegének történetéből. = A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve... 29–40. ill.
- SZAJP Istvánné – VARGA Zsoltné – MATHÉNE FATÉR Éva: 50 éves a városi könyvtár. A Városi Könyvtár megnyitása. = A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve... 11–28.
- SZVITEK Róbert József: Hazatértek a sárospataki könyvek. „Itt az írás, forgassátok”. = Rubicon (17.) 2006. 4. 78–80.
- VAJK Ilona: 50 év krónikája. = OIK Évk. 2006. 185–192. [Az Országos Idegennyelvű Könyvtárról]

Bibliofília, magánkönyvtárak

- BAY Ferenc: A győri magánkönyvtárak statisztikai megvilágításban. [Másodközlés]. = Könyvtár, kultúra, várostörténet. Válogatott írások. Győr: KKKM, 2005. 24–26. [Megjelent 1935-ben a Győri Hírlapban]
- BERECZ Ágnes: A Ráday-műemlékkönyvtár ibériai vonatkozású kötetei. = Studia Caroliensia (6.) 2005. 4. 91–104. [A függelékben (94–104.) a könyvek jegyzékével]
- BOBORY Dóra: Batthyány Boldizsár és a természettudományok. Egy kísérletező és befogadó főúr a XVI. századi Magyarországon. = A Batthyányak évszázadai... 65–72.
- BUDA Attila: A Károlyiak főti könyvtára. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv (17.) 2006. 535–548. ill.
- CZEGLÉDI László: A Tisza család geszti könyvtára. = KK (27.) 2005. 263–287. ill.
- DOBRI Mária: A körmendi Batthyány-Strattmann könyvtár. = A Batthyányak évszázadai... 325–330.
- FISCHERNÉ GRÓCZ Zita: Patachich Ádám könyvtára. = Patachich Ádám érsek emléke... 71–74.
- GRABARITS István. A Patachich-könyvtár orvostörténeti ritkaságai. = Patachich Ádám érsek emléke... 75–79.
- Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon / szerk. KISS Endre József; [a szerk. munkatársa KOVÁTS Dániel]. Sárospatak: Sárospataki Ref. Kollégium Tud. Gyűjt., 2006.

- 192 p. ill. (Acta Patakina; 19.) [Kész. Kazinczy Ferenc „Bibliotheca antiquaria rerum Hungaricarum Francisci Kazinczyi, bibliotheco Collegii Reformator Sáros Patakiensi illata. 1807” címmel ellátott kézírata alapján]
- KIMPIÁN Annamária: Kaunitz kancellár könyvei a Teleki Tékában. = Könyves műveltség Erdélyben... 160–170. ill.
- KURUCZ György: Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről. = Századok (140.) 2006. 6. 1341–1375.
- KURUCZ György: Könyv és főnemesi műveltség. Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén. = Aetas (21.) 2006. 2–3. 93–108.
- LACZKÓ Gábor: Prohászka Ottokár könyvtára. = Vár 2005. 4. 76–80.
- LENGYEL András: A bibliofil Szalay József. = MFMűz Évk. (4.) 2004. 83–99.
- MONOK István: Batthyány Boldizsár, a franciás. = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (29.) 2006. 185–198.
- MONOK István: A bibliás Rákócziak / [a felvételeket kész.] HAPÁK József; [az utószót írta DIENES Dénes]. [Budapest]: Kossuth, 2006. 130 p. ill.
- MONOK István: Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai. = Az Esterházy-család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai. Kastélykonferenciák III. Keszthely: Helikon Kastélymúzeum, 2005. 91–101.
- MONOK István – BUDA Attila: A magyar bibliofília képeskönyve. Bp.: Korona Kiadó: OSzK, 2006. 267 p. ill.
- POSTMA, Ferenc: Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670). = MKsz (122.) 2006. 4. 483–491.
- SUDÁR Balázs: Egy budai török értelmiségi könyvtára a 16. században. = Történelmi Szemle (47.) 2005. 3–4. 315–331. [Ali cselebi könyvtára]
- SZÉNÁSZKY Mária: Szepes Ignác kulturális és könyvtárfejlesztő tevékenysége. Pécs: PTE Egyetemi Kvt., 2006. 187 p. ill. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai; 5.)
- TÓTH Ferenc: Ex libris baron de Tott. Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában. = HK (119.) 2006. 2. 389–414.
- VIGH Annamária: Gróf Klebelsberg Kuno könyvtára. = Hidegkúti Hírek (17.) 2006. őszi sz. 5–6. ill.
- ZSIGMOND, Gabriella: Tipărituri englezești din secolul al XVIII-lea în colecția baronului Samuel von Brukenthal. = Könyves műveltség Erdélyben... 115–121. [18. századi angol nyelvű nyomtatványok Samuel von Brukenthal könyvtárában]

Olvasástörténet

- BARICZ Ágnes: Régi könyvek és használatuk. A könyvek használata és reprezentációs értéke Veresmarti Mihály 17. századi konvertáns prédikátor esetében. = Könyves műveltség Erdélyben... 43–50.
- GRÓZ Andrea: A dualizmus kora társadalmának olvasási szokásai. = Neveléstörténet (2.) 2005. 1–2. 170–176.
- HADOBÁS Pál: Mit olvastak az ormospusztai munkások olvasóköreinek tagjai 1935-ben? = Új Hegyvidék. (1.) 2006. 2. 98–104. ill.
- HORVÁTH Dezső: Uri és közönséges konyhákön megfordult kötetek. = Műértő (9.) 2006. 3. 12–13. ill.
- HUDI József: A komáromi református egyházmegyei olvasótársaság a reformkorban. = Acta Papensia (6.) 2006. 1–4. 199–212.
- ILLÉS Pál Attila: Szlovák könyvek az Esztergomi Főegyházmegye alsópapságánál a 19. század közepén. = A Duna vallomása... 219–227.
- J[UHANI] N[AGY] J[ános]: Olvasásról, olvasókról – optimistán. = Könyvhét (10.) 2006. 15–16. 338–339. [A 20. századi olvasómozgalom Magyarországon]
- KNAPP Éva: Ismeretlen források Otrokocsi Ferenc katolizálásának kérdéséhez. = MKsz (122.) 2006. 2. 201–217. ill.
- MONOK István: Lesestoffe ungarischer Studierenden während ihrer Studienjahre in den Niederlanden an der Wende des 17. und 18. Jahrhunderts. = Studiosorum et librorum peregrinatio: Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century / ed. August den HOLLANDER, István MONOK, Ferenc POSTMA. Amsterdam: Univ. van Amsterdam; Budapest: OSzK, 2006. 43–54.
- NAGY Júlia: Akadémiai Ifjak Olvasó Egylete (közművelődési diáktársaság Sárospatakon 1896–1948 között). = Társasági Tükör 2006. 99–131.
- PACSUNÉ FODOR Sára: Olvasókörok, kulturális egyesületek Várpalotán. = A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve... 43–46.

- PÁSZTOR Ágota: A Balmazújvárosi Rákóczi Olvasó Nép kör (1905–1949). = *Ethnica* (8.) 2006. 2. 56–59.
- SÁGI Ferenc: A polgári fejlődés és az egyesületek Csepregen. = *VasiSz* (60.) 2006. 4. 451–472. ill. [Benne a Csepregi Olvasókör és a Csepregi Casino történetéről: 466–471.]
- A Sárbogárdi Iparos Olvasókör jegyzőkönyve, 1924–1937 / [írta és szerk. SZÖNYEGI Hajnalka]. Sárbogárd: Bogárd és Vidéke Lapk. és Ny.: Madarász J. Vár. Kvt., 2006. 209 p.
- SÓBER Péter: A Bátmonostori Római Katolikus Olvasókör története (1912–1949). = *Bács-Kiskun Megye Múltjából* (21.) 2006. 175–189.
- SZŐKE Lajos: Az ukrán liturgikus könyvek használatának problémái a történelmi Magyarországon. = *Hungaro-Ruthenica* (3.) 2006. 125–133.
- VERŐK Attila: Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai. = *Könyves műveltség Erdélyben...* 22–42.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- ANDREIDES Gábor: „Mindenkor objektív hírszolgálatot igyekeztem kifejtetni.” Zimmer Ferenc főszerkesztő élete. = *Múltunk* (51.) 2006. 3. 226–242. [Magyar Távirati Iroda, 1918–1944]
- BÁNHEGYI Miksa: Szeder Fábán, a pannonhalmi könyvtáros. = *Szeder Fábán élete és életműve. II. Nemzetközi Konferencia. Csáb: Szeder Fábán Polgári Egyesület*, 2006. 33–39.
- BARNA Béla: Újságíró-szerkesztőből anyagbeszerző. Kapor Elemér újságírói pályája. = *A.Acad.Paed.Agriensis* (33.) 2006. 109–122. [Kapor Elemér az Egri Népújság, majd annak utóda, az Eger c. újság újságírója]
- BAY Ferenc: Kovács Pál, az első magyarnyelvű győri újság szerkesztője. [Másodközlés]. = *Könyvtár, kultúra, várostörténet. Válogatott írások. Győr: KKKM, 2005. 44–54. [Megjelent 1954-ben a Győr-Sopron m. hírlapban]*
- BÉKÉS Márton: Egy vidéki „újságkirály” sorsa. Lingauer Albin (1877–1962) politikai pályavázlata és népbírósi pere. [1–2. rész]. = *VasiSz* (40.) 2006. 1. 15–34. ill.; 2. 171–185.
- BÉNYEI Miklós: Ki volt Kovács Máté? = *KKK* (15.) 2006. 11. 53–56.
- BÉNYEI Miklós: Kovács Máté, az államtitkár. Elhangzott 2006. márc. 22-én, az ELTE centenárium megemlékezésén. = *KF* (17[16!]) 2006. 2. 277–283.
- CSOHÁNY János: Arcképvázlat Szij Rezsőről. = *Szij Rezső 90 éves...* 1. köt. 11–29.
- GODA Beatrix: Gulyás Pál 1881–1963. = *KN* (8.) 2006. 2. 11.
- GRÁBERNÉ BÖSZE Klára: Czeke Marianne dr. az első magyar könyvtáros nő (1873–1942). = *KN* (8.) 2006. 3. 89–97.
- Id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtartudós akadémikus életműve. A tudósok bibliográfusa / az anyaggyűjtést végezte PERJÁMOSI Sándor; a kutatást vezette, [a bev. tanulmányt írta] A. SZÁLA Erzsébet; sajtó alá rend. GAZDA István; [az előszót írta FEHÉR Csaba]. Sopron [etc.]: NYME [etc.], 2006. 216 p. (Akadémia történeti kutatások); (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára)
- KISS Csilla: Tragika más szerepben. Az újságíró Jászai Mari. = *Évek és színek...* 59–68.
- Kovács Máté / [a tanulmányt írta] BÉNYEI Miklós. [Budapest]: OPKM, 2005. 199 p. (Tudós tanárok, tanár tudósok)
- Kovács Máté (1906–1972). Könyvtáros, művelődéspolitikus. = *Szókimondó* (11.) 2006. 11. 11–15. ill. [A cikket követően munkatársainak és leányának vallomásai]
- LAZNIK Gabriella: A könyvtáros, népművelő Könczöl Imre élete. A Krúdy Gyula Városi Könyvtár igazgatójaként (1963–1980). = *A Krúdy Gyula Városi Könyvtár 50 éve...* 65–76. ill.
- PÁPAI SZABÓ György: In memoriam dr. Szij Rezső (1915–2006). Adalékok egy huszadik századi humanista arcképhez. = *Honlevél* (2.) 2006. 5. 56–57. ill.
- PAPP István: 1956 és a könyvtárosok. = *KKK* (15.) 2006. 10. 3–13.
- PATKÓSNÉ HANESZ Andrea: Kovács Máté a magyar könyvtárügy fejlesztésének egyik meghatározó alakja. = *KKK* (15.) 2006. 8. 47–57.
- POGÁNY György: Sándor István és a Magyar Könyvesház. = *Szij Rezső 90 éves...* 2. köt. 462–473.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Hivatása bibliográfus. Hellebrant Árpád (1855–1925) munkássága. = *KKK* (15.) 2006. 1. 43–50. [Az MKE 2005. évi vándorgyűlésén elhangzott előadás szerkesztett változata]
- POPRÁDY Géza: Kovács Mátéra emlékezve. = *KKK* (15.) 2006. 5. 51–54. [2006. márc. 22-én az ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszékén elhangzott előadás szövege]

- SÖLCH Miklós: Fejér György királyi könyvtáros és a Codex diplomaticus. = Magyar Levéltárosok Egyesülete 2005. évi vándorgyűlése Eger, 2005. augusztus 22–24. / szerk. BILKEI Irén. Bp.: M. Levéltárosok Egyes., 2006. 101–106.
- SZÁLLÁSI Árpád: Högyes Endre, mint az Orvosi Hetilap főszerkesztője. = OrvHetil (147.) 2006. 48. 2331–2333. ill.
- ÚJVÁRI Hedvig: Magyar újságíró európai közegben. Max Nordau publicisztikai tevékenysége Bécs, Berlin és Párizs között. = A.Acad.-Paed.Agriensis (33.) 2006. 63–70.
- ÚJVÁRI Mária: Szabó Károly, az EME kiemelkedő könyvtárosa. = Az erdélyi magyar tudomány történetéből. A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2005. évi fórumán elhangzott előadások / [szerk. ILYÉS Szilárd, TAMÁS NÉ SZABÓ Csilla]. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006. 41–54.
- ÜRMÖS Péter: A betű és a könyv dicsérete. In memoriam dr. Szij Rezső. = Kisgrafika (44.) 2006. 2. 2–3. ill.
- ZÁVODSZKY Géza: Egy elfelejtett sajtómunkás 1848-ból. A radikális patrióta Tóth Móric. = Új Horizont (34.) 2006. 4. 103–108.

PAPP ANDREA – HEGYKÖZI ILONA

SZEMLE

Körmendy Kinga: *Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543.* Bp., 2007. Szent István Társulat, 283 l. 14 ábra, 9 táblázat. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 9./

Az esztergomi székeskáptalan középkori tagjainak egyetemi tanulmányairól, könyvhasználatáról készített monográfiát Körmendy Kinga. A szerző korábbi kutatásainak homlokterét is elsősorban a középkori Esztergom könyvkultúrája, az esztergomi kanonokok műveltsége képezte (pl. KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században.* = MKsz (99.) 1983. 1–20.; Uő: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. FÜGEDI E. Bp., 1986. 176–202, 340–347.; Uő: *Padova kánonjogi doktorai és kódexeik az esztergomi káptalanban a XIV–XV. században.* In: *A magyar művelődés és a kereszténység.* (A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.) II. Szerk. JANKOVICS J. – MONOK I. – NYERGES J. Bp.–Szeged, 1998; Uő: *Könyvgyűjtemények az esztergomi várbán 1543 előtt. Fennmaradt kötetek.* In: *Mater et Magistra.* Szerk. HEGEDÜS A. – CSOMBOR E. Esztergom, 2003. /Strigonium antiquum V./ 209–222.), mely vizsgálódások eredményeinek összegzését – természetesen újabb adatokkal, megfigyelésekkel kiegészítve – tartalmazza a jelen kötet. A munka a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézete által jegyzett, nívós sorozatban kapott

helyet, és a Szent István Társulat gondozásában látott napvilágot.

Erdő Péter bíboros előszavát (5–6) követően találhatjuk meg a kötetben alkalmazott rövidítések feloldását (9–17), amelyet a felhasznált források és a szakirodalom könyvészeti adatai követnek (19–39). A kötet számára Szuromi Szabolcs Anzelm foglalta össze lényegre törő tömörséggel a középkori universitasok kialakulásának körülményeit, az egyetemi oktatás főbb jellemzőit (41–53).

Körmendy Kinga monográfiája két fő tartalmi egységből áll. Az első a tulajdonképpeni elemző rész, amelyben az esztergomi javadalmasok egyetemi tanulmányait és könyvhasználatát mutatja be a teljesség igényével (55–163). A második nagy egység az elemzés elvégzéséhez nélkülözhetetlen adattárat foglalja magába, amely az egyetemjárt kanonokok és az általuk használt, egykor a birtokukban lévő könyvekre vonatkozó alapvető információkat tartalmazza (165–220). Az adattárat követően helyezte el a szerző az elemzés elkészítését és annak tanulmányozását, befogadását egyaránt módfelett elősegítő – s nem utolsósorban igényesen kivitelezett – statisztikai adatokat tartalmazó diagrammokat, táblázatokat, (223–247). A könyvben ugyancsak helyett kapott a hivatkozott középkori kéziratok, kötetek mutatója (249–255). A munkát egy – a felhasználást jelentősen megkönnyítő – nagyon jól használható névmutató zárja (257–283).

A káptalanról és tagjairól olvasható rövid összefoglalást követően az esztergomi kanonoki testület tagjai egyetemi tanulmányainak hátterét tekinti át a szerző. Amint köztudott a középkori magyar székes- és társaskáptalanok statú-

tumai nem írták elő a tagok számára az egyetemlátogatás, vagy akadémiai grádus megszerzésének kötelezettségét, miként az pl. a német, lengyel testületek esetében megfigyelhető. Az 1397-es esztergomi canonica visitatio is mindössze arról tudósít, hogy a külföldön tanuló esztergomi javadalmasoknak három év elteltével számot kellett adniuk a testület előtt tanulmányi előmenetelükről. A magyar egyetemek kérészélete miatt a magasabb műveltségre vágyóknak a külföldi universitasokon, studium generalékon nyílt lehetőségük tanulmányaik folytatására, amely magas költségekkel járt.

A szegény családból származók e miatt csak patrónusok, mecénások támogatásával vagy egyházi stallumok birtokában kelhettek útra. A kevéssé tehető esztergomi tanulók számára alapította Budai János esztergomi kanonok, barsi főesperes a Collegium Christit a 14. század végén, „hogy a szegény sorsú tanulók bármelyik külföldi egyetemen, szabadon választott szakon tanulmányokat folytathassanak” (63). A kollégium anyagi javait az alapító négy budai házának jövedelmével garantálta. A kollégium élén a mindenkor barsi archidiaconus állt, akinek az esztergomi iskola nincstelen diákjai közül néhányat ki kellett választania, akik számára a külföldi tanulmányaik költségeit biztosította. Maga az alapító is egyetemet végzett, Prágában szerzett magister artium fokozatot. A kollégium tagjait vizsgálva az első ismert személy a Prágában kánonjogi doktorátust szerző Pöstyéni Tamás, aki egyházi pályafutása mellett uralkodói szolgálatot is ellátott, Zsigmond király követe volt. Az esztergomi székesegyházi iskolához kapcsolt intézmény saját könyvtárral rendelkezett. A minimálisan 50 kötettel rendelkező bibliotéka kötetei közül egy bibliát, három teológiai, két-két artes és kánonjogi munkát azonosított a szerző.

A vizsgált időszakban (1183–1543) az esztergomi székeskáptalan tagjai közül 177 személy egyetemi tanulmányai igazolhatóak. A szerzőnek újabb – elsősorban kodikológiai – kutatásaival 41 fővel sikerült kiegészítenie a felsőfokú tanulmányokat végző esztergomi javadalmasok számát. (Vö. KÖRMENDY: *i. h.* 1986.) Véltetőleg a továbbiakban ez a szám még növelhető lesz. Példaként VI. Kelemen pápa neposát, Guillelmus

de la Jugie bíborost említem, aki pápai legátusként érkezett Magyarországra, és számos javadalma között találjuk az esztergomi nagyprépostságot is. Tanulmányairól a magyar szakirodalom nem tud (vö. FEDELES Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban 1354–1526*. Pécs, 2005. /Tanulmányok Pécs történetéből 17./ Nr. 396. azonban kánonjogi doktorátussal és római jogi licenciátussal rendelkezett. Amennyiben az egyes uralkodóházak szerinti arány szempontját tartjuk szem előtt a következő megoszlást kapjuk: az Árpád-korban 18, az Anjou-korban 34, Luxemburgi Zsigmond regnálása alatt 35, 1438–1457 között 15, Mátyás idején 24, a Jagelló-korban 43, míg Mohácsot követő esztendőkből 8 esztergomi javadalmas folytatott egyetemi tanulmányokat. A legtöbb Mátyás regnálásának második felében és a Jagellók idején iratkoztak be egy-egy külföldi egyetemre. Főként a magyar káptalanok esetében fontos – bár nem könnyű feladat – annak vizsgálata, hogy hány személy számára biztosította a testület egy-egy kanonoki prebendával a külföldi tanulmányok költségeit, illetve hány fő jutott egyetemi grádussal stallumhoz a vizsgált intézményben. Körmendy Kinga kutatásai alapján azt láthatjuk, hogy 53 klerikus esztergomi kanonokként járt egyetemre, míg a javadalmasok nagyobb része (124 fő) már egyetemi tanulmányai után vagy közben kapott egy-egy kanonikátust. Az összes egyetemjárt kanonokot vizsgálva azt látjuk, hogy a kanonoki testület egyetemjárt tagjainak 55,3%-a (98 fő) fejezte be tanulmányait akadémia fokozattal, fokozatokkal (82–85). Ez külföldi összehasonlításban magas aránynak számít, és az ezideig vizsgált magyar testületek (Pécs –66%, Várad – ~60%) adataihoz közelít (Vö. FEDELES: *i. m.* 2005. 51–53).

Körmendy vizsgálatai az esztergomi káptalan esetében is igazolták a korábban Köblös József által (KÖBLÖS József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Bp. 1994. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12./ 43–44.) kimutatott javadalomszerzési módot, miszerint az egyetemi kapcsolatok „csatornája” kiválóan alkalmas volt egy-egy káptalani stallum megszerzésére. A további magyar Pécs, (FEDELES:

i. m. 2005.), Várad, (KRISTÓF Ilona: *Egyházi közéleti képzésünk műveltsége – egyetemjárás a későközépkori váradai káptalanban*. In: *METESZ Heves Megyei Szervezete*. Eger, 2002. /Tudományos Közlemények 5./ 70–76.) és külföldi testületek gyakorlata is megerősíti a javadalomszerzés e típusának jelentőségét. Mindenképpen figyelmet érdemel a szerző újszerű megközelítése, ugyanis sikerült kimutatnia, hogy az egyes káptalani tagok doktori vizsgáján jelen lévő személyek közül is később többen stallumhoz jutottak. Úgy látszik, hogy az egyetemi kapcsolatok leginkább a Padovában és Krakkóban tanultak esetében jutottak érvényre. Ugyancsak számos példával igazolta a szerző, hogy sok esetben megfigyelhető a rokonok, familiárisok egyetemi tanulmányainak támogatása egy-egy esztergomi stallum biztosításával (pl. Telegdi Tamás, Gosztönyi János, Erdődi János esetében). Szintén konkrét példák támasztják alá, hogy az egyetemi tanulmányok az egyház karrier alakulásában is fontos szerepet játszhattak. Több esetben kimutatható, hogy az időközben egyetemi grádust szerző kanonokok a testület hierarchiáján magasabb fokra jutottak (pl. Vicedominisi Máté a mindkét jog doktora fokozat birtokában a nyitrai főesperesi hivatalból az olvasókanonoki méltóságra lépett előre).

Az egyetemen tanult személyek Esztergomban élvezett javadalomszintjeivel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az egyetemjárás és a fokozatot szerzett kanonokok egyes stallumokban kimutatható arányának bemutatása mellett – véleményem szerint – hasznos lett volna egy olyan kimutatás elkészítése, amely az egyetemi tanulmányokat folytatók és az universitasokra nem járók közti megoszlást szemlélteti. Ugyanis vélhetőleg egy ilyen egybevetés jelentősen árnyalná Körmendy azon megállapítását, miszerint „Az egyetemi fokozatoknak feltűnő a jelentősége az esztergomi káptalanban az olvasókanonokság, illetve a főesperesség esetében”. Jelen esetben ugyanis csak arról van szó, hogy az egyetemen tanulók közül a fokozattal rendelkezők nagyobb arányban töltötték be a lektorátust és az archidiaconatusokat (241/III. táblázat). Az említett javadalmakkal kapcsolatban más testületek példája

nyomán valószínűsíthető, hogy elnyerésüknél összességében nem volt meghatározó sem az egyetemi képzettség, sem pedig a fokozat. Az olvasókanonoki méltóság esetében ezt egyértelműen a hiteleshelyi gyakorlattal magyarázhatjuk (KOSZTA László: *A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200–1350 között*. In: *Dixi et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére*. Szerk. JANCsÁK Cs.–KISS G. F.–ZAKAR P.–DÖBÖR A. Szeged, 2007. 99–119.). A magyar káptalanok lektori méltósága a testületek közhitelű oklevéladása következtében – amelyet az olvasókanonok irányított – tekintélyesebbnek számított a testületi hierarchiában, mint az európai kanonoki közösségek esetében a hasonló feladatokat ellátó dignitas, a prépost után a második volt a rangsorban. A közhitelű oklevéladást végző hiteleshelyi kancellária (KOSZTA László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353)*. Pécs, 1998. /Tanulmányok Pécs történetéből 4./ 102.) vezetése pedig kiváltképp a magyar szokásjogi ismeretekben való jártasságot feltételezte, mely elsajátításához nem kellett egyetemi tanulmányokat folytatni. A főesperesek esetében ugyan a budai zsinat rendelkezése (1279) nyomán joggal várhatnánk, hogy az egyházi bíráskodásban fontos szerepet játszó archidiaconusi hivatalokban minimálisan kánonjogi tanulmányokat folytatókat találjunk, azonban sem az erdélyi, sem a váradai, sem pedig a pécsi testületek nem tartották be az előírást.

A vizsgált személyek összesen 10 egyetemen végezték stúdiumaikat. A legtöbben Bécsben (55 fő) tanultak, majd Krakkó (24 fő), Bologna (23 fő) és Padova (16 fő) következett. Az itáliai egyetemek közt megtaláljuk Ferrarát (7 fő), Rómát és Sienát (1–1 fő). A távoli Párizst mindössze ketten választották, négy fő Prágában, míg egy személy Óbudán iratkozott be. 43 kanonok esetében a források nem teszik lehetővé a felsőfokú tanulmányok színtereinek megállapítását. A diszciplínák megoszlása megfelel a magyar és az európai káptalanokban kimutatható gyakorlatnak. A legtöbben a jogtudományt (ezen belül is a kánonjogot) tanulták (55,3%), őket az artes-ra járók követték (~40%). Kevesen választották az orvostudományt (3,6%), és mindössze néhányan

(1,2%) vállalták a hosszú évekig tartó teológiai stúdiumokat.

Az egyetemen tanult esztergomi javadalmasok közül 32 személy állt uralkodói szolgálatban. Közülük a legtöbben (20 fő) kánonjogi stúdiumokat folytattak, mellettük találunk a szabad művészetekben (9 fő) és a medicinában (3 fő) elmélyedőket is. Találunk köztük alkancellárt (pl. Esztergomi János) diplomatát (pl. Jägerndorfi Pál), királyi titkárt (pl. Csulai More Fülöp), udvari orvost (pl. Eugubioi András). A káptalani szolgálatban (hietelehelyi tanúbizonyság, ügyvéd, vikárius, stb.) működők közül is a többség (79 fő) jogot tanult, őket az artest választók (60 fő), majd az orvosok (4 fő), végül a teológiát végzők (2+2 fő) követték.

A szentszéki bíráskodásban mindösszesen 60 egyetemjárt kanonok vett részt. Az érseki bíróságot vezető egyetemi tanulmányokat folytató 24 helynök közül mindössze 7 nem szerzett fokozatot. Egy kivételével valamennyien jogi tanulmányokat folytattak. A vikáriusi hivatal nem volt „javadalom-specifikus”, így a helynökök a nagypréposti és az örkanonoki stallum kivételével valamennyi javadalomban kimutathatóak. A helynöki bíráskodásban részt vevő személyek között találunk helynökhelyetteseket, közjegyzőket, ügyvédeket, tanúkat. Alapos kodikológiai kutatások nyomán rekonstruálta a szerző a konsistoriális bíráskodásban részt vevő, egyetemjárt kanonokok által használt kéziratok jogi munkákat, amelyeket a székesegyház könyvtárában helyeztek el. A „szolgáló” kanonokok számára ugyancsak nélkülözhetetlenek voltak a gyakorlati pasztorális-jogi kézikönyvek, amelyeket a szentség kiszolgáltatások (különösen a szentgyónás és a házasság) során használtak. A vizsgált javadalmasok közül 27 személy 54 kötete vészelte át az évszázadok viszontagságait. Ezek mellett további 15 kanonok 134 könyvének címét őrizték meg az írott források, kódexek utalásai. A szerző óvatos becslése alapján a fennmaradó 135 egyetemen tanult esztergomi javadalmas esetében minimálisan 270 könyvvel számolhatunk (mindenkinek kellett legyen egy-egy bibliája, breviariuma). Ezek alapján a 177 kanonok legkevesebb 458 kötetrel rendelkezhetett. Természetesen

a további kodikológiai kutatásoktól újabb kőtetek felfedezése várható.

Körmendy Kinga magas színvonalon elkészített, igényes munkáját mindenképpen hiánypótlónak – és más kanonoki testületek esetében követésre érdemesnek – tartom, s teljes mértékben osztom Erdő Péter értékelését, miszerint a jelen kötet nyomán kirajzolódó kép lényegesen árnyaltabban mutatja be a testület tagjainak tanulmányait, képzettségét, műveltségét, mint az korábban Kollányi Ferencnek az esztergomi kanonokokról összeállított (1000–1900) munkájából ismertté vált.

FEDELES TAMÁS

Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Tanulmányok a „Váci püspökség Báthory emlékére 2006” alkalmából rendezett konferencia anyagából. Szerkesztette HORVÁTH Alice. Vác, 2007. 248 l. /Vácegyházmegye múltjából/

Tartalmában és kivitelezésében igényes kötetet jelentetett meg a Pálos Frigyes igazgatta Váci Egyházmegyei gyűjtemény. A kiadvány hagyományfolytatóként kapcsolódik a „Vácegyházmegye múltjából” 1941-ben megindított tanulmánykötet sorozathoz. Az egyházmegyei történetének egyes fejezeit feldolgozó tanulmányok sorozatban való közreadása nemcsak egyházmegyei jelentőségű esemény. A sorozatot szerkesztők és támogatóik ezzel vallanak arról, hogy tudatában vannak: egyházmegyéjük múltja az egységes magyar művelődéstörténet elidegeníthetetlen alkotórésze. A jelen és a jövő nemzedékkel szemben vállalják azt a feladatot, hogy ezt a múltat a jelen megértéséhez, a jövő értelmes tervezéséhez történeti hitelességgel mutassák fel. Az egyházmegyei történetírás jelenlegi kedvezőtlen helyzetében kétségtelenül az évfordulók a legalkalmasabbak arra, hogy a különböző tudományágak „viribus unitis” legalább egy-egy személyt, vagy művészeti alkotást az adott kor történelmi, gazdaságtörténeti, művészetelméleti, intézmény-, és művelődéstörténeti összefüggéseiben vizsgáljanak. A Váci egyházmegye számára Báthory

Miklós váci püspök (1474–1506) halálának ötszázadik évfordulója jelentette ezt az alkalmat.

„Ennek a kötetnek a jelentősége abban van, hogy az olvasó együtt láthatja az adott kor legjellegzetesebb történeteit.” Dr. Varga Lajos váci segédpüspök úr többek között ezzel a megállapítással ajánlja az olvasók figyelmébe azt a tanulmánykötetet, amely a „Váci püspökség Báthory emlékére 2006” címmel rendezett konferencián elhangzott előadások alapján készült tanulmányokat tartalmazza Horváth Alice szerkesztésében. Csak sajnálhatjuk, hogy e kiadvány sem kerülhetett el a konferencia-előadásokat közreadó kötetek ama hiányosságát, hogy több előadást a szerzője tanulmányként nem ad közre. Így a „verba volant” sorsra jutottak a Báthory püspök főpapi tevékenységét kortörténeti keretbe foglaló előadások: a humanista életforma (Csukovits Enikő), a püspöki várak és rezidenciák a középkor végén (Feld István–Koppány Tibor), a váci püspökség birtokai (Tringli István). A „scripta manent” előadások azonban számba veszik Báthory püspök kortársait (Török József), családi hátterét, politikai szereplését (Kubinyi András), a család birtok ügyeit (C. Tóth Norbert), az egyházmegyét irányító főpap kancelláriájának oklevélkiadó tevékenységét (Érszegi Géza), címerének problémáit (Bertényi Iván), pecséthasználatát (Sölch Miklós), az építető preláthus vár-, és székesegyházi építkezéseinek emlékeit (Mikó Árpád, Tettamanti Sarolta), a tereskei pasztofórium kapcsán az építkezések kisugárzását (Horváth Alice), a személyéhez kapcsolható miseruhát (Nagy Györgyi), a székesegyház káptalanát (Varga Lajos), zenei életét (Dobszay László), s nem utolsósorban a humanista főpapot, sírverse elemzésével (Ritoókné Szalay Ágnes), és olvasmányai, könyvtára rekonstrukciójával (Rozsonдай Marianne).

A tanulmányok szerzői közül többnek le kellett írnia azt a keserű mondatot, hogy a forrásanyag hiányossága miatt analógiák segítségével kénytelenek következtetéseiket megfogalmazni. A középkori Esztergom könyv-, és könyvtártörténet kutatójaként a recenzens eddig saját szakterületének a veszteségei felett siránkozott, bár tudta, hogy a többi tudományterület középkori

emlékanyaga – igaz különböző mértékben – hasonlóan fogyatékos. Erre a jelen kötetben is szemléletes bizonyítékot kapott a reneszánsz művészet váci emlékeit feldolgozó Mikó Árpádtól. Töredelmesen be kell vallania, hogy arra azonban nem számított, hogy Báthory püspök okleveleiből a fennmaradt tíz eredetit a „nem kevés” minősítéssel ismertesse feldolgozójuk Érszegi Géza. Ezeknek az okleveleknek is éppen úgy meg volt a maguk utóélete, mint a középkori székesegyházi könyvgyűjtemények többségi köteteteinek. Igaz ezek az oklevelek „életbiztosítással” rendelkeztek. Valamilyen módon javadalmakat, anyagi, gazdasági érdekeket is képviseltek, így az érintettek örökösei tovább őrizték őket. Érszegi Géza, Bertényi Iván, Sölch Miklós oklevél-, címer-, pecsétani kutatásainak eredményei nemcsak szakterületük számára jelentősek. Itt a társ-tudományok kutatóinak szempontjait figyelembe véve állítjuk, hogy forrásközléseikben és forrás-leírásaikban találunk majd kutatásaink számára értékes bizonyítékokat, hiányzó láncszemeket, ahogy éppen Báthory Miklóssal kapcsolatban ez már korábban meg is történt.

Báthory Miklós sírköve átvészelte a török időket, az ostromokat. A város visszafoglalása után a ferences rendház építésekor előkerült a vörösmárvány sírlap, amelyen még olvasható volt Báthory neve. A sírlapot mosdómedencévé faragták át, falikútként ma is látható a váci ferences kolostorban. Az epitáfium szövegét 1776-ban Pray György közölte *Specimen hierarchiae Hungariae* c. művének első kötetében. Ritoókné Szalay Ágnes először azt tisztázta, honnan jutott Pray a sírvers teljes szövegéhez. A kutatás stációi Bártfa város levéltárához vezettek. Az itt található szöveg eddig megnevezetlen „lelőhelye” Dózsa György egyik, 1514-ből való, Pest és Külső-Szolnok vármegye városaihoz és falvaihoz írt levele másolatának hátlapja, ezen maradt fenn a sírvers, egykorú kéz lejegyzésében. Erre az oklevél kiadói, Érszegi Géza és Solymosi László hívták fel a szerző figyelmét. Ennek ismeretében Ritoókné Szalay Ágnes megállapíthatta, hogy a vers valóban a kőbevésett eredetiről készült leírás, és a váci székesegyházban egykor volt síremlékről készült. A vers elemzésével

nemcsak a Galeotto leírásából ismert váci humanista udvar nyert megerősítést, hanem arra a vitatott kérdésre is megalapozott választ kapunk, mit és hogyan verselt meg a váci püspök. Széleskörű forrásismerettel megvilágítva kapott tartalmat a sírvers „Hystorias omnes celebravit carmine vates” sora. Az analógiák pedig a váci püspök családjának másik két tagjával kapcsolatos irodalmi alkotások. A püspök unokaöccse egy főúri társaság tagjaként hallgatója és megszólítottja is a Perényi Gábor udvarában elhangzott verseknek, amelyekben Szent László király tetteiről, Szent Katalinról énekeltek. Hasonlók születtek Báthory udvarában is: az antik olvasmányélmények adták a formát és a tartalmi feldolgozás módját. Ezt az irodalmi ízlést nem Báthory püspök tárgyyszerűen megfogalmazott, erre a célra készült sírverse képviseli, hanem bátyja, Báthory István erdélyi vajda nyírbátori epitáfiuma. Ritoókné Szalay Ágnes ennek a sírversnek szerzőjét megalapozottan gyanítja Báthory Miklós humanista környezetében.

Ennek humanista környezetnek másik fontos elemét, a könyvtárat Rozsonдай Marianne hasonló módszerrel, korabeli könyvtárak és olvasmányok alapján vizsgálta. Műfajra, használatra, Báthory iskolázottságra, érdeklődésére, hazai és itáliai kapcsolataira kitekintő kutatómunkával nemcsak a feltételezhető köteteket vette számba, hanem az eddig ismertekről is lényeges, új eredményeket közölt. Az Oxfordban őrzött kódex nemcsak Báthory tulajdonában volt, hanem az eddigi szakirodalmi megállapítással ellentétben, nem itáliai, hanem magyarországi a kötése. A benne lévő, Báthorynak szóló Guarino levél utólagos címzése a váci kancelláriában került a levélre. Azonos kéz írása, mint Báthory egyik, 1503-ban kiadott oklevelének írása. Nem kevésbé izgalmasak Báthorynak ma az OSzK-ban lévő azon Cicero kötetének bejegyzései, amelyek közül az egyik kéz nota jelölése azonos az MTAK Könyvtára Iamblichus kötetének nota jelzésével. Ezt megerősíti az a tény is, hogy a kötetet ugyanabban a magyar, feltehetően budai könyvkötőműhelyben kötötték be, mint az oxfordi Keble College-ban őrzött Ficino Platón-kommentárt. Az összes adatait igazán a középkori magyarországi

könyvvállomány feltárását szívükön viselők értékelik: a humanista főpap három azonosított könyve, egy kódex és két ősnymtatvány közül kettő itthon van. A Iamblichus ősnymtatvány azonosítása pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyarországi könyvtárak ősnymtatvány állományának példányleírásai is adhatnak hasonló felfedezéseket, eredményes magyarországi könyvtörténeti forrásgyarázkodást.

Báthory Miklós azonban nemcsak olvasó, verselő humanista, hanem főpap is volt. Székesegyházában a székesegyházi iskola diákjai énekükkel szolgálták az istentiszteletet. Mind Dobszay László, mind Török József tanulmánya megállapítja, hogy a magyarországi istentiszteleti rend Báthory Miklós korára véglegesült, az esztergomi rítust követő Vácott legfeljebb a helyi népszerű szentek tiszteletével kapcsolatban lehet feltételezni eltéréseket a liturgikus rendben. Török József fel is teszi a kérdést, hogyan fogadhatta Báthory az első nyomtatott liturgikus könyveket? A kérdés feltevésének lábjegyzetéből arra következtethetünk, hogy a szerzőtől a nem távoli jövőben talán választ is kapunk erre a kérdésre. Dobszay László az egység és sajátosság viszonyában vizsgálja a lehetséges váci székesegyházi liturgikus gyakorlatot, hiszen korabeli forrás nem maradt fenn. Nagyon fontos megállapítást és szép hasonlatot kapunk a magyarországi zsolozsmára: „A magyarországi zsolozsma az ősi római bazilikás officium változata, de egy igen sikerült, átgondolt szerkezetben. Elmondhatjuk, hogy a magyar zsolozsma a magyar egyházi műveltség ugyanolyan kiemelkedő értéke, mint remek középkori templomaink.” (113.) Ezt a gyakorlatot rögzítették az első nyomtatott liturgikus szerkönyveink. Nem valószínű, hogy Báthory Miklós egyetértett volna Tarnai Andorral a nyomtatott esztergomi liturgikus szerkönyvek irodalmiságának megítélésében. Tarnai nehezményezte az „ad eternam memoriam” új gondolatának, valamint a régi szöveggel szembeni kritikai gondolkodás hiányát a nyomtatott esztergomi breviárium bevezetéséből. (TARNAI Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. 76.) Báthory váci székesegyházában, amelynek „középkori

szerkezetét nem változtatta meg, csupán díszítette reneszánsz stílusban” (146.), az a liturgikus zene szólt az esztergomi rítus szerint végzett szertartásokon, amelyet így jellemez Dobszay László: „A magyar késő középkor egyházi zenéje Nyugat-Európával, vagy akár Csehországgal összehasonlítva, konzervatívabb, akár azt is mondhatjuk egyszínűbb volt. De ez a konzervativizmus előnnyel is járt. Sokkal mélyebben meggyökerezett, begyakorlott, a tudatvilágban feldolgozott liturgikus kultúrát tartósított, méghozzá az iskolázottak teljes körében, tehát a világi társadalom egy részében is. Másrészt tovább megtartotta e gyakorlat ősi vallásos-liturgikus jellegét, miközben másutt a liturgiától idegenebb, sokszor világi hangok szóltak egyre gyakrabban a templomokban.” (116.)

Vácott az esztergomi szerkönyvek alapján végezték a káptalan tagjai vagy helyettesek a liturgikus cselekményeket. Ezen kívüli feladataikat és a káptalan belső életét Varga Lajos foglalta össze. Részletesen feldolgozta a káptalan vagyonát, a javadalmakat, a kinevezési gyakorlatot, kiemelkedő tagjainak tevékenységét Báthory püspöksége idején. Varga Lajos kutatómunkája ezen a területen hiánypótló. A táblázatokban is közreadott eredményei lehetővé teszik az összehasonlítást a Hunyadi- és Jagelló-kori óbudai, fehérvári, győri, pozsonyi káptalannal, a feldolgozó Köblös József adataival való összevetést. Az esztergomi kanonokok egyetemjárásának szempontjából különösen értékes Kesztlöczy Mihály váci prépostságának okleveles bizonyítéka 1478-ból. Erről a padovai egyetem anyakönyvének bejegyzése volt csak ismert eddig. Kesztlöczy Mihály váci prépost 1478-ban több magyarországi studenssel együtt tanúként volt jelen Padovában. Ezt az adatot magyarországi bizonyíték hiányában eddig fenntartással kellett kezelni. Ennek oka a magyarországi helynevek idegen nyelvű leírásának, olvasatának problemás gyakorlata (jelen esetben a latin nyelvű helynév Vaciensis–Baciensis (Vác-Bács) lehetősége), a Bécsben és Krakkóban előforduló Kesztlöczy Mihályok időbeli szerepléséi, névazonosítási nehézségei voltak. A magyarországi adattal azonban egészen

más megvilágításba került Michael de Keszthely bécsi beiratkozása 1469-ben, baccalaureusi fokozata 1472-ből, valamint Michael Zafran de Kesteltz magister artium fokozata 1478-ból, Michael de Keszthely váci prépost padovai tanúsága 1478-ból. Ha a nevek nem is takarnak azonos személyt, akkor is az egyik Kesztlöczy Mihály váci préposti javadalommal folytathatta Bécsben megkezdett tanulmányait Padovában. Sajnos a padovai anyakönyvben többször nem találkozunk nevével. 1486-ból van az első adatunk Kesztlöczy Mihály esztergomi olvasókanonokságára. Váci prépostságát, egyetemi fokozatait forrásaink egyetlen esetben sem említik. A kutatói tapasztalat szerint azonban ez nem zárja ki az esztergomi olvasókanonok Kesztlöczy Mihály bécsi, padovai hosszabb-rövidebb ideig tartó egyetemi tanulmányait. A recenzens azonban azzal is tisztában van, hogy a későbbiekben újabb levéltári adatok tovább erősíthetik, vagy megcáfolják a fenti következtetését.

A tártudományok számára is elgondolkodtató végigkísérni Nagy Györgyi tanulmányában a Báthory miseruha történetét az aranyszövet megrendelőjének azonosításától az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstárig, valamint Horváth Alice bevezető tanulmányát a többiek között váci kanonok is tereskei kommandátor, Bajoni István tereskei építkezéséhez, és a templom pasztofóriumának stílári és funkcionális elhelyezését a magyarországi reneszánsz pasztofóriumok sorában.

Utoljára, de nem utolsósorban essék szó az ismertetésben Báthoryt, a politikust és a főúri birtokos család tagját bemutató tanulmányokról. Kubinyi András és C. Tóth Norbert a családi háttérrel világítják meg a családtagok politikai szerepléseinek ismertetésével, és a birtokszerzések tükrében. Báthory nem sorolható a sikeres politikus egyháznagyok közé, a családi vagyongyarapítás is halála után „érett be”. Történelmi érdeme, hogy humanista főpapként kiépítette, fenntartotta a váci reneszánsz püspöki udvart, személyes példájával, irodalom-, és művészetpártolásával, könyvolvasó emberként környezetét is ösztönözte a humanista életformára, a tudós társasági életre. Ennek jelentőségét érzékelendő:

Vitéz János halála után negyed századig (!), 1472–1497 között Esztergomban nem volt főpapi udvar a fenti értelemben. Bizonyosan nem indokolatlanul tartózkodott a „kis prímás”, Ippolito d’Este humanista stúdiumainak tanára, az 1490-ben, már Mátyás halála után Esztergomba érkező Pescennio Francesco Negro inkább Báthory Miklós váci humanista udvarában (Vö. KLANICZAY Tibor: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Bp. 1993. 44–45.)

A *Könyvszemle* szerzői és olvasói számára a recenziessel együtt a legnagyobb szakmai vizsgaigazolást jelentik Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányának utolsó mondatai: „Három olyan hajdan meglévő emlékről volt szó az előbbieken, amelyeknek már csak alapanyagát, töredékét vagy még azt sem bírjuk. Egykor volt műalkotásoknak többé-kevésbé pontos leírását csak a papír őrizte meg napjainkig ércnél marandóbban!” Sapiienti sat ...

KÖRMENDY KINGA

Knapp Éva: „Judit képit én viseltem” Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok. Bp. 2007. Argumentum, 192 l. /Irodalomtörténeti Füzetek 162./

Az 1980-ban meghirdetett s azóta szövegkötetek és feldolgozó tanulmányok sorát produkáló magyar iskoladráma-kutatás (utóbbiakból csak ebben a sorozatban négy füzet jelent meg) kétségkívül az egyik legsikeresebb vállalkozás a hazai művelődéstörténetben. Ugyanakkor természetesen, hogy a kutatás alapvető adatbázisai, forráskiadványai időközben számottevően bővültek, néhány adatuk pedig tévesnek vagy pontatlannak bizonyult. De az is a kutatás szükségszerű velejárója, hogy a feldolgozás során – a deklarált helyes elvek ellenére – olykor megbomlik a komplex színjátéktípus-leírás elemeinek aránya, általában a szövegek javára és a látványelemek rovására. Kíváltkodik, hogy az utóbbiak forrásai amúgy is kisebb számúak és nehezebben értelmezhetők, mint a textusok, ahol rájuk utalás csak egy-egy szerzői utasítás félmondatában történik.

Knapp Éva kötetének az elmúlt 15 évből válogatott öt tanulmánya ezt az egyensúlyt segít újrateregetni/megőrizni, hiszen nemcsak szövegforrásokat közöl és elemez (három programot), hanem a barokk „látványember” élményének vizuális összetevőit páratlan felkészültséggel, ötletességgel és nagy láttató erővel tárja elénk (Emblematikus kifejezőmód az iskoladramában, A soproni jezsuita díszletterv-gyűjtemény), sőt a mecenatúra vizsgálatával mindennek anyagi lehetőségeire is rávilágított (Esterházy Pál és az iskolai színjátszás).

A legnagyobb bravúr (más szó nincs erre) kétségkívül az idősebb Stomo Ferenc által 1890-ben, gyűjteménye számára megvásárolt, 106 lapból álló rajz- és metszetgyűjtemény értelmezése lent, amelyet eddig Csatkai Endre és Staud Géza nyomán a soproni jezsuiták díszletterv-együttesének tartottunk és neveztünk, és amelyet 1710 és 1738 közé datáltak. (Az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet gyűjteményében található.) Csakhogy a 18. század első harmadában Sopronban még nem állt rendelkezésre olyan színházterem, ahol ilyen szcenika elképzelhető lett volna (113.), továbbá egyes motívumok arra intették az elemzőt, hogy Sopronon, sőt a történeti Magyarországon kívül keresse párhuzamaikat, összefüggésben akár az udvari színjátszással, amely a jezsuiták teátrumával kimutatott rendszeres kapcsolatban állt. A helyes munkahipotézisnek köszönhetően Knapp Éva megállapíthatta, hogy a lapok egy része a linzi jezsuita gimnázium diákjai által 1684-ben, a császári udvar jelenlétében előadott „Armatura fortium contra fidei hostes” című előadáshoz készült, amelynek díszlete a linzi dóm előző évben elkészült főoltárának előttes terét idézte, ahol a szent sirt kialakították. A gyűjtemény másik része pedig a bécsi jezsuiták színpadán 1710. július 31-én, a rendalapító Szent Ignác napján előadott „Sacer Hymeneus de profano amore victor in S. Amalia, Flandriae Patrona” című produkcióhoz tartozott. A Martell Károly szerelmét elutasító Szent Amália történetét is megtekintette a császári udvar, köztük Amalia Wilhelmina császárné és leánya, aki szintén az Amalia nevet viselte. A több mint 180 közreműködőt foglalkoztatott előadásban 13,

Bécsben tanuló magyar ifjú is föllépett; ketten közülük soproniak voltak.

Máskor az eredmény egy évszám és egyetlen esztendő eltérése: 1648 helyett 1649. szeptember 1. a Nagyszombatban előadott „Patrona Hungariae in Caelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judith” dátuma, ám az adat helyesbítése rögtön összefüggésekbe emeli az előadást, aminek egyik nevezetessége volt, hogy Esterházy Pál „Syntaxista” játszotta benne Juditot. Az OSZK-ban, egyetlen példányban fennmaradt nyomtatott program a szerzőt nagy valószínűséggel a 35 éves, osztrák jezsuita Gabriel Dietenshamerben sejteti, aki – amint azt Knapp Éva igen alapos tájékozódás alapján kijelenthet – nem minták és előképek nélkül ugyan, de egyedi alkotást hozott létre. Egyéni dramaturgiával, amiben a nem-verbális színjátékelemek, mint kórusok, tánc, élőképek, triumfus igen jelentős szerepet kaptak, hogy ezzel enyhítsék az epikus részek szöözönét. („Azon comoediában is igen sok verseim voltak, majd ötszázig való.” – írta naplójába Esterházy.) Volt miért izgulnia, sőt izzadnia a szerzőnek, ráadásul a nézőtérén ott láthatta Lippay György érseket. Bele is betegedett az előadásba, és forrolázba esve, rövidesen meghalt. Esterházy Judit-alakításáról 1650-ben festmény készült (ennek színes reprodukciója díszíti a címlapot), amely jelenleg lappang; egyes, ellenőrizhetetlen hírek szerint Fraknón őrzik. És ha még hozzávesszük, hogy a produkció programja az 1649-ben újraindult nagyszombati nyomda egyik első terméke, a Judit-előadás visszakerült abba az erőterbe, amelyben született és megvalósult.

A Judit-dráma címe jól mutatja, hogy a jezsuita iskoladramák legalább két, de általában több jelentéssíkot hordoztak, aminek összefüggéseit az előadás segítségével a nézőnek kellett megfejtenie. Ez lehetett erkölcsi intelem (Stilico vandál vezér, mint a nagyravagyás példázata), egyháztörténeti vonatkozás (Castor és Pollux, mint Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló jezsuita szentek előtörténete), ünnepi alkalom allegorizálása stb. A Judit-előadás nem kevesebb, mint négy síkot közvetített egyszerre. A bibliai

Judit története mellett a „Patrona Hungariae”-motívumot (Judit mint Mária-előkép, magyarázattal a harmadik képben), a prológos és az epilógus arra utalt, hogy a Seminarium Generale abban az évben kezdte meg működését, kispapjai az előadásban is közreműködtek, és végül a 17. kép (a háború eszközeinek a béke jelképeire cserélése) utalt a török háborúk térbeli és időbeli közelségére (54.).

Knapp Éva valamennyi, általa vizsgált résztemát hasonló alapossággal és rendszerességgel kutatta végig, mindig szélesebb összefüggésekbe helyezve a magyarországi adatokat. A Judit-dráma és a tervgyűjtemény kapcsán ezt szemléltetni igyekeztünk. De hasonló a helyzet akkor is, amikor az „Emblematikus kifejezőmód az iskoladramában” a tanulmány tárgya: megismerjük ehhez a jezsuita dramaturgiák egész, az időben változó rendszerét, vagy amikor a nagyszombati jezsuiták előadásainak első szöveges emléket, az 1709-es Szent Alexius ~ Elek-dráma magyar nyelvű programját ismertette, kitekintve az Elek-legenda szöveghagyományára nálunk és másutt, Európa-szerte.

Az ilyen tanulmányköteteknek mindig alapkérdése, hogy többet adnak-e így, együtt-olvasva, mint annak idején folyóirat-cikként vagy konferencia-kötet részeként. Példáink, amelyeknek száma természetesen gyarapítható, egyértelműen bizonyítják, hogy igen, érdemes volt összeválogatni és kiadni őket. De ezt sugallja az a módszertani tanácsként is felfogható rövid jellemzés, amelyet Knapp Éva e színjátszó tevékenység egészéről ad: „... az iskolai színjátszás az eloquentia-oktatás része, melyben a színészek a pedagógia tárgyaként funkcionálnak...” (69.) Ezt a látszólagos evidenciát azért kell kiemelnünk és megismételni, mert a magyarországi iskolai színjátszás kutatóinak körében újabban terjed az a nézet, amely jelentőségét azzal igyekszik emelni, hogy egyrészt egybemossa, az „iskolai” jelzőt elhagyva, az 1790-es korszakhatár, a hivatásos színjátszás megindulása előtti és utáni korszakot, másrészt az iskolai színjátszás vezető szerepét 1820-ig akarja kitölteni. Nekik Knapp Éva munkamódszerét és eligazítását tudjuk ajánlani:

extenzív törekvések helyett intenzív kutatásokat, a forrásbázis állandó bővítését, az európai kontextus fenntartását, az interdiszciplináris metódusok alkalmazását.

KERÉNYI FERENC

Nagy Imre: Iskola és színház. A magyar iskolai komédia a XVIII. században és Csokonai vígjátékai. Bp. 2007. Balassi Kiadó, 343 l.

Nagy Imre dolgozatát tíz nagyobb fejezetre bontotta. Az elsőben általános bevezetőt ír a „tanodai” drámáról és a komédiáról, a másodikban ugyanennek a többnyelvűségéről szóló ismereteket adja elő, majd a következő fejezetben a jezsuita, ezután két nagyobb szakaszban a piarista színjáték múltját tárgyalja, s a hatodikban a protestáns drámát és színházat veszi górcső alá. Az ezt követő két fejezet Csokonai komédiáival foglalkozik. A kilencedikben a közjátékok funkcióját vizsgálja, s a tizediket ismét Csokonainak szánja. Ha valaki úgy venné kezébe ezt a könyvet, hogy majd abban tanulmányok sorát olvassa az iskoladrámáról és a Csokonai komédiák összefüggéséről, bizonyára csalódna, hiszen a fejezetek mondanivalóját logikus rendben rakta össze Nagy Imre, s könyve nagyobb fejezeteinek egymásutánosságát mérműki pontossággal tervezte meg és rakta egybe. A dolgozat szerkezete világos, áttekinthető és példamutatóan jó. Könyvét végül is egy igen jól használható névmutatóval zárta. Az már csak elérhetetlen kívánságnak tekinthető, hogy könyvéhez nem ártott volna egy jól használható drámacím-mutató is.

A kötet szerzője, mint ismeretes, ténylegesen nem vett, nem vesz részt az iskolai színjátszást feltáró és közreadó akadémiai munkacsoport munkájában, de a csoport által három évenként rendszeresen szervezett drámatörténeti konferencián megjelent, s előadásaival pótolhatatlan segítséget nyújtott a csoport munkájához. Aktív, közösségi magatartása, valamint tárgyi ismeretei miatt joggal tisztelhetjük őt, mint a munkacsoport tiszteletbeli tagját. Azt hiszem ő az, aki Vörös Imrével és Szörényi Lászlóval együtt, „ki-

vülállóként” a csoport szövegkiadó tagjaival már most látja a kutatás és kiadás pozitív hasznát, s íme, most tiszteletreméltó terjedelmű, alapos dolgozatában kapcsolatot talált a felvilágosodás költőjének, Csokonainak komédiái és 18. század második felében bemutatott, magyar nyelvű iskolai komédiák között. Nagy Imre nemcsak rendszeres látogatója és előadója a háromévenként tartott drámatörténeti konferenciáinknak, hanem értő szerzője konferenciaköteteinknek, s kisebb, nagyobb monografikus igényű dolgozatainknak tudós olvasója, továbbgondolója és továbbkutatója is. Ennek ékes bizonyítéka az, hogy ebben a dolgozatában igen sok olyan tanulmányt használt fel érveinek bizonyítására, amelyek konferenciaköteteinkben jelentek meg.

Nagy Imrét szerencsére nem terhelte a szövegkiadás nagy szakértelmet igénylő, napszámos munkája, s őt nem nehezítette el a textológus végeláthatatlan levéltári, könyvtári kutatása, a szövegek megállás nélküli számítógépbe tétele, az előkerült szövegek kibetűzése. A sajtó alá rendezők, sajnos, nem láthatják a fától az erdőt. A dolgozat írója viszont ebben a hatalmas anyagban, azaz száz, kéziratban ránk maradt s az elmúlt években kiadott komédiában, az óriási erdőben kiválóan eligazodik, s látja, merre kell a kutatásban haladnia.

A recenzióban már nagyon régóta él egy kérdés, amelyre választ egyelőre nem tudott adni: láthatott-e Csokonai Vitéz Mihály bárhol Magyarországon iskolai komédiát? S amikor előkerült a debreceni piarista iskola 18. századi anyakönyve, az úgynevezett „Liber Scholarum”, amelyben piarista szokás szerint a tanárok következetesen feljegyezték az osztálynévsor végén az abban az évben előadott komédiát is, akkor abban reménykedett, hogy talán valamelyik iskolai darabot kapcsolatba lehet hozni Csokonaival, vagy ha darabot nem is, de legalább egy piarista szerző és Csokonai kapcsolatát fel lehet tételni. Ilyen kapcsolatrol azonban mindeddig nem tudhatunk. Nagy Imre azonban most valami egészen más úton közelítette meg Csokonai és az iskolai színjátszás között egykor élő kapcsolatot. Amikor ugyanis bebizonyosodott a kutatás során, hogy a költő Debrecenben piarista darabot nem látha-

tott, akkor a kötet írója egy másféle, szellemi kapcsolat reményében kezdett kutatni, s munkáját nem várt és nem hitt siker koronázta.

Végigolvasta a minorita, a piarista, a jezsuita és még a protestáns drámákat is, s most kötetében bebizonyította, hogy a 18. század második felének iskolai komédiái és a századvég nagy magyar költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak komikus, drámai művei között valamiféle kontaktusnak lennie kellett. Ha lett volna Csokonai diák vagy préceptor korában a debreceni piaristáknál színjáték, akkor Csokonai ide bizonyára belopakodott volna, s nem hiszem, hogy bármiféle felekezeti elfogultság őt ebben gátolta volna. A debreceni piarista iskolában Csokonai diák- és préceptor korában már nem volt semmiféle színjáték. A piarista és a jezsuita komédiákról orális úton a hír azonban akkor is terjedt, s ahogyan ma is egy televíziós játék vagy egy színdarab cselekményét másnap már az érdeklődők, a nézők és a nem nézők megbeszélik, a játék cselekményét egymásnak elmondják, így ugyanezt tehették a 18. század legvégén is. Az oralitásnak ebben az időben sokkal határozottabb funkciója és nagyobb intenzitása lehetett a kapcsolatok teremtése területén.

A komédiák közötti tematikai kapcsolat többször megkérdőjelezte az iskolai színjáték jelenlegi osztályozásának helyességét. Azaz van-e annak értelme, hogy a szerzetesrendek szerint különítsük el az iskolai színjátékokat. Ezt többen nem tartottuk s tartjuk indokoltnak, jobb híján azonban használjuk és élünk vele. Nagy Imre azonban határozottan és többszörösen is megerősíti a mindannyiunk tudatában élő véleményt. A szövegek természetesen vándorolnak, egyik országból a másikba, az ország egyik városából a másikba, egyik szerzetesrendből a másikba, egyik szerzőtől a másikig, s egyik felekezetből a másikba, s így valóban indokolatlannak tűnhet a drámák felekezetek és szerzetesrendek szerinti elkülönítése. Talán célszerűbb lenne, esetleg földrajzi sajátságok, esetleg tematikai azonosságok és különbözőségeik alapján a kérdést rendezni. Örvendetes, hogy ebben a tiszteletreméltóan nagy munkában Nagy Imre ezt a kérdést világosan látja,

s a tematikai kapcsolatokat erősebbeknek véli a szerzetesrendi hovatartozásnál.

Érdemes szólni Nagy Imre stílusáról, több helyütt használ ugyanis feltűnően jó képeket. Az egyik például ez: „Az oltár szent színpad, s a színpad profán oltár.” S ezt olvasva kezdem gyűjteni Nagy Imre stílusának gazdag képi voltát bizonyító kifejezéseket. Egy alkalommal így nyilatkozik: „az iskoladráma korpusza olyan, mint egy két irányban is nyitott tározó.” Jónak tartom a ’tettemény’ szóval kapcsolatos fejtegetését. Később írja az alábbiakat: „ez a dramaturgiai folyamat catastasisának a fordulópontja, amely olyan, mint a pókháló közepe, ahonnan belátható a szöveges fonalrendje.” Majd így fogalmazza meg a magyar vígjátékok sajátosságait: „a 18. század második felében keletkezett vígjátékok ... kettős arculatot tükröznek. Az a benyomásunk, hogy egyetlen portrét látunk ugyan, de olyant, amelynek kettős kontúrja van. Mintha elmozdulna az arc, szemből is, profilból is megmutatkozik.” Ezek a hasonlatok, képek nagyon élővé teszik a dolgozat írójának stílusát, s oldják a tanulmány szövegáradatát. A kötet írója ugyanakkor nyelvében megőriz bizonyos archaizmusokat. Ezt a folyamatot elsősorban fejezete címeiben lehet felfedezni. A középiskolát a 19. század végén, a 20. század legelején még tanodának mondták, s a régebbi iskoladráma-irodalomban is így szerepelt a fogalom: tanodai dráma. Ezt az archaizmust megőrizte, s az iskoladráma elnevezéssel együtt – sejtésünk szerint – tudatosan felváltva használja.

Nagy Imre azon kevesek egyike Magyarországon, akik végigolvasták az általunk eddig kiadott valamennyi drámát. A szövegek sajtó alá rendezőinek ez nyilvánvalóan nagyon jól esik, mert látják munkájuknak az értelmét. Hiszen egy-egy kötet nagyon sok utazás és kutatás, még több időt igénybe vevő sajtó alá rendezés után kerül a lektor elé, majd kijavítás után a kiadóba. Azt talán már nem is szívesen mondja az ember, hogy a kiadóban hónapokon át „pihennie” kell a könyvnek, hiszen a kiadásra nincs egyáltalán pénz vagy nincs elegendő, s csak újabb és újabb pályázatok révén jut a kötet nyomtat-

ható állapotba. Minden megjelent kötet erkölcsi elégtételt, sikert jelent a sajtó alá rendezőknek, Nagy Imre munkája azonban meghatványozza a kéziratkutatóban ezt a jó érzést, hiszen ő kívülről biztonságosabban határozza meg az iskoladráma és Csokonai komédiái közötti kapcsolatot.

Évek, évtizedek alatt elértük, hogy az iskolákat fenntartó felekezetek, s a katolikus szerzetesrendek színjátszását kis monográfiákban feldolgoztuk, bemutattuk. Így megjelent a minorita, a ferences, a protestáns és a piarista színjátékról monografikus igényű megírt mű, s Nagy Imre most a szövegkötetekben napvilágot látott komédiák közötti összefüggést, hatást, ellenhatást vizsgálta meg, s erre is nyugodtan mondhatjuk, hogy tette ezt monografikus igényű, s dolgozatának minden tétele – szinte kivétel nélkül – minden tekintetben elfogadható. E dolgozat nyomán megszületett a 18. századi dráma és színháztörténeti monográfiák után a következő dolgozat, amely elsősorban a tematikai kapcsolatokra fekteti a fő hangsúlyt. Így a régi magyar drámaszöveg kutatásnak, kiadásnak volt, van és lesz értelme.

Munkájának mérhetetlenül nagy anyaga természetesen nem lehet hiba nélkül, a recenzensnek meg az a feladata, hogy a munkában a véletlenül vagy az ismerethiány miatt előkerült hibát megkeresse, tehát engedje meg a szerző azt, hogy néhány apróbb hibára felhívjuk szíves figyelmét.

Lábjegyzetei javarészt jól informálnak, s az olvasó könnyen utána tud nézni a hivatkozott műnek. Kétségtelen azonban, a szerzőnek gondolkodnia kellett volna azon, hogy a terjedelmes címetek, hogyan lehetett volna a lapalji jegyzetekben lerövidítenie. A 178. lapon a 11. számú lábjegyzetben így idézi az alábbi művet: „VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. i. m., 10–11.” Ugyanezen a lapon a 12. számú lábjegyzetben ugyanezt még egyszer leírja természetesen más lapszámmal. A következő (179.) lapon ugyanezt a nevet és címet még egyszer leírja a 14. számú jegyzetben, majd még egy oldallal odébb ugyanezzel a címleírással találkozunk. Egy cím-

leírás egy teljes sort vesz igénybe. Egyébként Varga Imre most idézett munkáját Nagy Imre könyvében 10 alkalommal idézi, mindig egy teljes sornyi terjedelemmel, s helyett csak ennyit kellett volna írnia: VARGA 1995. és a lapszám. Zavarban akkor van az olvasó, ha egy bizonyos szerzőtől már több művet idézett a dolgozat írója, s ekkor nem tudni, hogy tulajdonképpen melyik műre gondol. Érthetőbb, kezelhetőbb, közérthetőbb lenne lábjegyzetelése ennek a kétségtelenül kiváló műnek, ha ismételt utalás esetén csak a szerző családnevét, a mű megjelenésének évét és a szükséges lapszámot adná meg. S a dolgozat legvégén pedig hozná a bibliográfiai tétel rövidített változatát, s közvetlenül utána feloldaná az összes bibliográfiai adat rövidítését. Ezzel a módszerrel nem kényszerítené az olvasót arra, hogy a lábjegyzetek miatt újból és újból vissza kelljen lapoznia, s feleslegesen nem ismételné egy-egy mű nagyon hosszú valamennyi bibliográfiai adatát.

A késő-középkori dráma magyarországi eredetét a templomi liturgiában és az iskolai deklamatív feladatokban kell keresni. A feladatokban szó előtt szánt szándékkal nem használtuk a ‘declamatio’ szót, ennek a terminus technicusnak ugyanis a 17–18. századokban már sokkal szélesebb és konkrétabb a jelentéstartalma. Ez a szó az említett századokban jelenti az iskolai szónoki produkciót. A tanulóknak ugyanis gyakorlás végett minden évben többször bemutató declamatiót kellett tartaniuk. A középkorban azonban, s még a 17. században is találtam rá példát, a magister az érettebb tanulóknak egy thesis kifejtését adta feladatul, a másik tanulóknak ezt a thesis cáfolnia kellett. Így született számtalan ‘certamen’ vagy más műfaj-néven ‘altercatio’, ‘vituperatio’, mint a bor és a víz vetélkedése, a böjt és a farsang vitája és a többi. Később ez két személyes ‘certamen’ több személyt szerepeltető fiktív vitává fejlődött. Így alakulhattak ki a nagypénteki misztériumjátékokban s így a csíksomlyói passiókban is az égi pör jelenetek, amelyekben egy teológiai tekintetben abszurd dolog lett a fiktív vita tárgya. Leküldje-e az Atyaisten a második isteni Személyt a földre, hogy az emberiséget a keresztfán vállalt halálával váltsa

meg? Így alakulhatott ki a consultatio dráma műfaja, amelyben a tanácsosok érveiket felsorolva tanácsot adtak egy-egy súlyos kérdésben valakinek, például egy uralkodónak. Ilyen consultatio dráma volt a „Gladiator Moschus”, amelyben Nagy Péter orosz cár arra vonatkozóan kér véleményt tanácsosaitól, hogy mit kell tennie az ellene összeesküvést szövő sztrelecekkal és saját nagynénjével, Szofia hercegnővel. ‘Vituperatio’ volt a hónapok vagy az évszakok vetélkedése, a virágok és a fák versengése az elsőségért. Nagy Imre a ‘vituperatio’, és a ‘consultatio’ kérdését dolgozatának egyik fejezetében tárgyalja, s ezt a kérdést csak a közérthetőség kedvéért említettük itt. A magyar drámának különböző fejlődési fokozatai változatlanul továbbélnek s egy adott korban a kezdeti és később kialakult drámatípusok, műfajok egymás mellett élnek, és hatnak.

Nemcsak a deklamatív iskolai feladat és a consultatio dráma vezethető vissza a középkorig, hanem a liturgikus dráma is. Kardos Tibor több feltámadási játékot („Quem queritis”-t) és csillagjátékot, azaz „Tractus stellae”-t közöl, amely a 11. században a magyar szertartás szerves része volt. Egyiknek, másiknak dialógust, esetleg drámát sejtető formájáról ma sem lehet kétségünk.

Dolgozata legelején, már a 8. lapon megkísérli Nagy Imre az iskolai színjáték, és az iskoladráma fogalomkörének tisztázását. Az iskolai színjáték – az én véleményem szerint – gyűjtőnév, beletartozik minden olyan dramatikus és színjátékszerű, jó vagy rossz hatást kiváltó produkció, amelynek otthont a 17–18. században az iskola adott. Tehát színjáték minden iskoladráma, s színjáték a jezsuitáknál, sőt a minoritáknál is a 17–18. században gyakorlattá vált nagybőjt péntekjein megrendezett jelmezes processzió is. A dráma viszont, ha jelmezt nem is minden esetben igényel, szöveget azonban feltétlenül kíván. A logika nyelvén ez azt jelenti, hogy a színjáték fogalomnak a köre nagyobb, a tartalma kisebb, a dráma fogalomköre kisebb, tartalma nagyobb.

A dolgozat következő fejezete a 17–18. századi dráma többnyelvűségének elméleti kérdé-

seiről szól. Nem az a kérdés érdekli Nagy Imrét, hogy mi lehet a többnyelvűség oka a vígjátékban, s nem is az izgatja a szerzőt, hogy miért nevelteti meg a „Varga erszénye” című, most felfedezett s először közölt vígjátékban az olvasót, sőt még a sajtó alá rendezőt is, itt ebben a dolgozatban is hozott több nyelvű idézet. Ehelyett a többnyelvűség elméleti okait keresi. S így az az érzésem, hogy egy igen jól kezdett, széles spektrumban induló fejezet az elmélet indokolatlanságába fullad.

Nagy Imre tökéletesen ismeri a diplomácia nyelvét. Igen finoman ütközteti Dömötör Teklának és Demeter Júliának a jezsuita vígjátékról és általában a színházról kialakított ellentétes véleményét. Demeter Júlia ezt írja: „A jezsuita és piarista iskolai komédiák nagyon hasonló szemléletet, hangulatot és nyelvi világot képviselnek.” Ez annyit jelent, hogy a jezsuita iskolai komédia a 18. század második felében ugyanolyan értéket képvisel, mint a sokra tartott piarista. A dolgozat írója Demeter Júliának így válaszol: „jezsuita és piarista drámák elkülönítését indokoltá teszi néhány körülmény, a tagolás mégsem tűnik alaptalannak.” Dömötör Tekla véleményére viszont így reagál a dolgozat írója: Dömötör Tekla megállapítása „azonban (Illei János tevékenységére, a Tornóczy Péterre valamint a Kincskapáló és a Botfavi című szerintünk részleges dramaturgiai értékeket is hordozó vígjátékokra gondolva) némileg vitathatónak látszik számunkra a 18. század második felének anyagával szembe-
sítve.” Azt hiszem, hogy Nagy Imrének ugyanaz a véleménye, mint nekem vagy jelen esetben Demeter Júliának is: azaz a 18. század második felének jezsuita és piarista komédiái „azok szemlélete, hangulata, nyelvi világa” azonos értéket képviselnek. Tehát a két szerzetesrend színi gyakorlata között nem lehet határozott értékbeli különbséget tenni. S vallom Demeter Júliával és hitem szerint Nagy Imrével is, hogy az újonnan előkerült jezsuita darabok, vagy amelyeket a jezsuitákra is vissza lehet vezetni, ugyanolyan értékűek, mint a piaristákéi. Tehát nem lehet annyira elmarasztalni a jezsuita színjátékot főleg latin nyelve miatt, mint azt Dömötör Tekla tette. A jeles egyetemi tanárnőt, több nagyon

jól használható szakkönyv szerzőjét egy dolog mentheti: a mostanában előkerült jezsuita és a piarista darabokat nem ismerhette. Igaz, hogy ha valamit az ember nem ismer, mert nem ismerhet, ne nyilvánítson róla véleményt, vagy ne nyilatkozzék így: az eddig előkerült jezsuita drámák, klasszikus értéket nem képviselnek. Nagy Imrén pedig azt szeretném e helyt ajánlani, hogy határozottabban fogalmazzon. Ahogyan helytelenítettem Dömötör Teklánál azt, hogy adatok híján elítélőleg nyilatkozik a jezsuita színjátszásról, úgy a dolgozat írójának ajánlom, hogy ilyen hatalmas anyag birtokbavétele után merjen határozottabban fogalmazni!

A Dugonicsnak tulajdonított és Szegeden őrzött „Fazék” című darab végén olvasható a kézirat lezárásának dátuma: „Finis 16-a Junii Szigethi 1774.” Nem lehetne megvizsgálni azt, hogy 1774-ben kik tanítottak a piaristák közül Máramaros-szigeten, s akkor talán legfeljebb 3 személyre le lehetne a keresést szűkíteni. Itt ugyanis ennél többen nem dolgozhattak, legfeljebb még egy személlyel többen taníthattak Máramarosszigeten.

Leírja egy helyütt Nagy Imre, hogy a protestánsok a komédia szót igen tág értelemben használták. Megnyugtatóul közlöm, hogy a katolikus szóhasználatban is legalább ennyire bizonytalan egyik, másik terminus technicus használata is. Ez véleményem szerint sajátos kortűnet, s nem az elméleti munkák ismerethiányának a következménye. Egyáltalán a legfontosabb elméleti tankönyvek hány példányban jelenhettek meg? Nem tudjuk. Nem volt azonban annyi példány, hogy azzal minden iskolát el lehetett volna látni.

Nagy Imre most megjelent könyve a dráma- és színházkutatás történetéhez nagyon sok új elemet tartalmaz. Újszerű mindenképpen az a tematikai csoportosítás, amellyel ő eljut Csokonai iskolai komédiáihoz. S ez a vonás azért is szimpatikus, mert az eddigi irodalomtörténetnek semmiképpen nem tartható szerzetesrendi bontással kapcsolatos kételyeinket Nagy Imre kutatási eredményei is megerősítik. A kötet szerzője a drámák közötti összefüggéseket, tematikai kapcsolatokat nemcsak a gyakorlat felől közelíti meg, hanem

az elmélet oldaláról is megvizsgálja. Öröndetes, hogy a könyv írójának tárgyismerete, a drámaelméleti tájékozottsága alapján kapcsolatot talált a 18. század iskolai komédiái valamint Csokonai Vitéz Mihály vígjátékai között. Csokonai feltehetőleg ugyanúgy vagy jobban ismerte a 18. század második felében a szerzetesi vagy a protestáns iskolákban előadott komédiákat, mint saját felekezetének színjátékait.

KILIÁN ISTVÁN

Wierda, Lydia Stijntje: Armamentarium totius sapientiae – Een arsenaal van alle wetenschap: De Franeker academiebibliotheek in de zeventiende eeuw. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 2005. 423 l.

Ambiciózus egyetem-, könyv- és könyvtár-történeti projekt elindításához biztosított anyagi háttérrel a Holland Tudományos Akadémia 1999-ben. A kutatást végző Robert Stein elsődleges feladatának a franekeri és a groningeri egyetemi könyvtár 17. századi állományának kumulált leírását tekintette, majd a két tékában egykor meglévő kötetek elemzését követően arra a kérdésre szeretett volna választ kapni, hogy azok milyen szerepet játszottak a korabeli egyetemi oktatásban. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a munka sikeres befejezése esetén a szakma és a rokon tudományágak mennyi új, hasznos adattal lehettek volna gazdagabbak. Ezért fölöttébb sajnálatos, hogy a fenti elképzelés az eredetileg tervezett formában – egyelőre – nem valósult meg. A munkálatok 2001-ig a terveknek megfelelően haladtak, ekkor azonban Stein távoztával új helyzet állt elő. A folytatással megbízott Lydia Wierda több, előre nem látott gátló tényező következtében, már csak a franekeri egyetem könyvtárával, s azon belül is kizárólag az állomány leírásával foglalkozott. Ennek kézzelfogható eredménye a Fríz Akadémia gondozásában megjelent vaskos kötet.

Stein és Wierda választása nem véletlenül esett a 17. századra. A franekeri egyetem történetében kétségtelenül ez volt a legsikeresebb időszak.

A frízöldi akadémia, amely ekkor a hazai diákok mellett külföldi peregrinusok tömegeit vonzotta, s melynek katedráin híres professzorok oktattak, már alapításakor, 1585-ben rendelkezett egy széreny könyvtárral, ami beosztásában és összetételében egyaránt sok hasonlóságot mutatott a herborni főiskoláéval. Ebben a rokoni szálak minden bizonnyal szerepet játszhattak, hiszen a Nassau-Dillenburg család mindkét intézmény születésénél bábáskodott. A kezdetben csak professzorok által látogatható franekeri téka néhány évtized alatt igazi „bibliotheca publicá”-vá nőtte ki magát. A könyvtárosi feladatokat 1650-ig az ezzel megbízott professzorok látták el, akik egyéb elfoglaltságaik miatt a könyvtár használatának szabályait nem mindig tartották és tartatták be. Ez egy 1648-ban végzett ellenőrzés során vált kínosan egyértelművé, amikor is a források 122 kötet hiányáról számoltak be. Az eltulajdonított művekből csak néhány példányt sikerült felkutatni és visszajuttatni eredeti helyére, így a foghíjak megszüntetése érdekében az egyetem, Johannes Antonides van der Linden medikus professzor vezetésével lázas gyűjtésbe kezdett. Mivel a bővítéshez a könyvtár nem rendelkezett állandó pénzforrással, gyarapodását már a kezdetektől fogva az önkéntes és – például doktori fokozat megszerzését vagy professzori kinevezéseket követően – a kötelező adományok tették lehetővé. Az adományozók között találunk magánszemélyeket, professzorokat, diákokat, nyomdászokat, valamint több fríz várost és intézményt. Bőkezűségüknek tudható be, hogy az állomány az alapítás utáni évtizedek 520 kötetéről a 17. század végére 1770-re nőtt. Köztük kimagaslóan nagy számban képviseltették magukat az értékes, másod- és negyedréti könyvek, s mindössze 133 kötet volt nyolcadréti vagy annál kisebb méretű.

A vizsgált időszakban hat nyomtatott katalógus készült a könyvtár állományáról, ami nem csekély szám, ha belegondolunk abba, hogy Groningenben mindössze kettő látott napvilágot. A kezdetben csupán a címek alfabetikus felsorolására szorítkozó jegyzékeket a 17. század második felétől felváltják a szisztematikus katalógusok, amelyek közül a *Armamentarium*

alapjául szolgáló 1691–1694-es a legteljesebb. Ebben az egyes tételeknél már viszonylag részletes bibliográfiai leírást, sőt, a többrészes munkáknál még tartalomismertetést is találunk. Wierda dolgát jelentősen megkönnyítette az a tény, ami a háborúk során szétszóródott és részben megsemmisült könyvtárakhoz szokott magyar kutatók számára szinte hihetetlennek tűnik, nevezetesen, hogy az állomány 95 százaléka mind a mai napig egy helyen, a leeuwardeni Fríz Történelmi és Irodalmi Központban (Tresoar) hozzáférhető. Ennek köszönhetően a lábjegyzetekben sok olyan érdekes és hasznos információt olvashatunk, egyebek mellett a könyvek mai állapotáról, jelenlegi jelzetükről, a bennük lévő bejegyzésekről és adott esetben a velük foglalkozó szakirodalomról, amelyeket a korabeli katalógusok nem tartalmaz(hat)nak. Az egyes tételek, a szerzők és az adományozók visszakeresését részletes mutatók, továbbá egy konkordancia segíti. Kár, hogy a kiadók, nyomdászok és nyomdahelyek mutatója kimaradt a kötetből.

A 17. században sok magyar diák tanult Franekerben nem meglepő tehát, hogy a könyvtár katalógusaiban szerepelnek honfitársaink által adományozott nyomtatványok és más forrásból származó hungaricák. Ízelítőül álljon itt három cím, amelyek esetében ismert az adományozók neve és fennmaradtak az általuk írt bejegyzések. A Bethlen Gábor megbízásából Hollandiában tartózkodó Szenci Molnár Albert 1624-ben ellátogatott Frízföldre is, ahol a franekeri egyetem akkor hivatalba lépő rektora Sybrandus Lubbertus számára dedikálta frissen megjelent, hannoveri kiadású Kálvin-fordítását *Az Keresztényi Religiora es igaz hitre valo tanitást*. E bejegyzés fontosságára Ferenc Postma egyik 1997-es tanulmányában már felhívta a figyelmet. (POSTMA, Ferenc: *Franeckera, az igaz keresztényeknek híres akadémiajuk benne*. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszéi Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997. 487–495.) Postma véleménye szerint Szenci ajándékával azt próbálta elősegíteni, hogy a harminc éves háború pusztításai miatt Heidelbergből menekülni kényszerült magyar diákokat Franekerben szeretettel fogadják. Utólag tudjuk, hogy misszióját

ebből a szempontból nem várt siker koronázta. A Johannes Cameron-féle *Opera* 1642-es genfi kiadása a peregrinus Csernátoni István (Stefanus Tsernatoni) adományaként került a könyvtár állományába, míg az 1685-ben Amszterdamban nyomtatott Aranyos Bibliát maga Tótfalusi Kis Miklós ajándékozta.

Annak ellenére, hogy a Robert Stein által 1999-ben megfogalmazott céloknak egyelőre csak egy része valósult meg, bátran kijelenthetjük, hogy az ő és Lydia Wierda fáradozásainak eredményeként a franekeri egyetem és az egyetemi könyvtár történetének kutatása új színfolttal gaz-

dagodott. Ezzel ugyan lezárult egy nagy fejezet, ám a munka szerencsére folyik tovább. Bizonyíték erre az *Armamentarium* megjelenése alkalomból 2005 szeptemberében rendezett konferencia, ahol kiváló fríz és holland szakemberek olyan, Wierda könyvéből kimaradt témákkal foglalkoztak, mint például a franekeri egyetemi könyvtár jogi, orvosi és matematikai könyveinek szerepe az egyetemi oktatásban. A Leeuwardenben elhangzott előadások anyagából készült kötet 2007 folyamán kerül a boltokba.

EREDICS PÉTER

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme